

REPRINT FROM THE
CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

Nos. 77, 78, 80, 83, 92, 98 & 134

THE

KĀTYĀYAN S'RAUTA SŪTRA

WITH THE

KARKA BHĀS'YA OF S'RĪ KARKĀCHĀRYA

(PART II)

Edited with Notes by

Pandit Gopāl S'āstri Nene, Vyākaraṇāchārya,
Professor, Govt. Sanskrit College, Benares.

and

Vedāchārya Dogrā Anantrām S'āstri.

Vol II. Fasciculas. 7-13.

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBĀ-SANSKRIT SERIES OFFICE,

Vidya Vilas Press, North of Gopal Mandir, Benares,

1939.

811

PRINTED BY
JAYA KRISHNA DAS GUPTA,
VIDYA VILAS PRESS, BENARES CITY.
1939.

---

*Registered According to Act XXV of 1867.
All Rights Reserved by the Publishers.*

॥ श्रीः ॥

१०६३२

३३/१०४

चौखम्बा-संस्कृत-सीरिज

पुस्तकमालातः पुनर्मुद्रितम् ।

ग्रन्थाङ्काः ७७, ७८, ८०, ८३, ९२, ९८, १३२.

❀ श्रीः ❀

कात्यायनश्रौतसूत्रम् ।

श्रीमत्कर्काचार्यविरचितभाष्यसहितम् ।

तस्य

द्वादशाहयज्ञप्रभृतिसत्रान्तकर्म-प्रायश्चित्त-उपसत्प्रवर्ग्य

निरूपणात्मकद्वादशादिपट्विंशाध्यायात्मको

द्वितीयो भागः ।

सच—

व्याकरणाचार्य पं० नेने गोपालशास्त्रिणा

वदाचार्य पं० डोगरा अनन्तराम शास्त्रिणा च टिप्पण्यादिभिः

परिष्कृत्य संशोधितः ।

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः

चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस,

विद्याचिन्तास प्रेस, बनारस सिटी ।

१९९६

निवेदनम्—

ईश्वरकृपया श्रीमत्कर्काचार्यकृतभाष्योपबृंहितस्य कात्यायनश्रौतसूत्रस्य द्वादशाध्यायमारभ्य षड्विंशाध्यायपर्यन्तं पञ्चदशस्वध्यायेषु द्वादशाहयज्ञप्रभृति सत्रान्तं श्रौतकर्मजातं तत्सम्बन्धिप्रायश्चित्तमुपसत्प्रकरण्यौ चेति निरूपितं संमुद्य प्रकाशयतेऽस्मिन् द्वितीयभागे ।

अस्य प्रथमो भागोऽस्मदीयैः गुरुवरैः प्रातःस्मरणीयैः महामहोपाध्याय पं० श्रीनित्यानन्दपन्तपर्वतीयैः स्वटिप्पण्याऽलंकृत्य सम्पादितो वर्तते । तदनन्तरं तैरेवाज्ञतोऽहं द्वितीयभागसम्पादनाय प्रवृत्तस्तदीयकृपाकटाक्षैरेवाऽत्र भागे इतःपूर्वमपरिचितोऽप्यपारयंस्तत्र तत्र विषमस्थलेषु टिप्पणीं सम्पादयितुमिति ।

अस्मिन् भागे द्वादशाध्याये सत्राहीनोभयात्मकद्वादशाहनिरूपणम्, त्रयोदशाध्याये गवामयननिरूपणम्, चतुर्दशाध्याये वाजपेययागनिरूपणम्, पञ्चदशाध्याये राजसूययागनिरूपणम्, षोडशसप्तदशाष्टादशाध्यायेषु चयननिरूपणम्, एकोनविंशोऽध्याये सौत्रामणीयागनिरूपणम्, विंशोऽध्यायेऽश्वमेधनिरूपणम्, एकविंशोऽध्याये पुरुषमेध-सर्वमेध-पितृमेध-यागानां निरूपणम्, द्वाविंशोऽध्याये एकाहयागानां निरूपणम्, त्रयोविंशोऽध्यायेऽहीनानां यागानां निरूपणम्, चतुर्विंशोऽध्याये सत्राणां निरूपणम्, पञ्चविंशोऽध्याये श्रौतयागीयकर्मोपचाते प्रायश्चित्तनिरूपणम्, षड्विंशोऽध्याये उपसत्प्रवर्यनिरूपणं वर्तते । द्वादशाहादिविशेषाश्च सर्वे साकल्येन विषयानुक्रमणिकायां विस्तरेण क्रमशो निरूपितास्तत एवावगमनीया इति ।

यद्यप्यस्य पूर्वमस्मिन्नेव मुद्रायन्त्रालये मुद्रणमभूत्, परं तत्र बह्व्यस्तुत्य आसन् । ताः सर्वाः शक्त्यनुसारेण मार्जयित्वा तत्र तत्रावश्यकस्थलेषु टिप्पण्या तत्रतत्रत्यविशेषाश्च दर्शयता मया द्वितीयसंस्करणमिदं भवतां पुरतो निवेद्यते । अस्य भागस्य टिप्पण्यादिपरिष्कारे संशोधनकार्यं च मदीयसुहृदा वेदाचार्य पं० डोगरा अनन्तरामशास्त्रिमहोदयेन महत्साहाय्यमनुष्ठितमिति अनेकशो धन्यवादाहार्तिस्ते महाभागाः ।

दृष्टिदोषेण सीसकान्तरदोषेण वा सुलभानि खलितानि परिमार्जयन्तु तत्र भवन्तो गुणैकपक्षपातिनो विद्वांस इति ।

रथयात्रा
आषाढ शु० २ सं० १९९६
गवर्मेड संस्कृत कालेज
बनारस

विदुषामनुचरो
नित्यानन्दोपासको
गोपाल शास्त्री नेने

विषयानुक्रमणिका ।

सङ्ख्या	सूत्रम् पृष्ठम्	सङ्ख्या	सूत्रम् पृष्ठम्
द्वादशाध्याये प्रथमा करिडका—		१९ दीक्षाकाले प्राजापत्यरक्षोरनु-	
१ एकाहद्वादशाहयोः ज्योति-		धानम् ।	२० ४
ष्टोमधर्माणामतिदेशः ।	१ १	२० एकदिने पशुदीक्षयोरनुष्ठाना-	
२ द्वितीयादिषु वात्यस्तोमेषु		शक्तौ पशुमात्रानुष्ठानम्, दी-	
साधःक्रेषु च प्रथमत्रात्य-		क्षा तु दिनान्तरे ।	२१ ५
स्तोमस्य साधःस्क्रस्य च धर्मा-		२१ मन्थनप्रकारान्तरम् ।	२२ ५
णामतिदेशः ।	२ २	२२ दीक्षाकाले गृहपतिगार्हपत्येऽ-	
३ द्वितीयास्वप्निष्टुप्सु प्रथमाग्नि-		ङ्गारप्रक्षेपः सर्वेषाम् ।	२३ ५
ष्टुद्यागस्य धर्माणामतिदेशः ।	३ २	२३ सर्वसाधारणीकृतगार्हपत्यादा-	
४ अग्निष्टुद्यागानां बहुत्वम् ।	४ ३	हवनीयदक्षिणाग्न्योरुद्धरणम् ।	२४ ५
५ द्वादशाह्यागस्य सत्राहीनो-		२४ ब्रह्मादीनां सर्वेषामपि गृहप-	
भयात्मकत्वम् ।	५ ३	तिवद्गार्हपत्यचयनम् ।	२६ ५
६ सत्राहीनयोलक्षणम् ।	६ ३	द्वादशाध्याये द्वितीया करिडका—	
७ सत्राहीनयोलक्षणान्तरनिरूप-		२५ आग्नीध्रीये शालाद्वायात् स्व-	
णम् । तत्र सत्रे प्रथममन्थ्यं		स्वगार्हपत्यं प्रति अग्निमयनम् ।	१ ६
चातिरात्रसंस्थाकमहोऽहीने		२६ प्रत्यग्नि सवनीयपुरोडाशानु-	
त्वन्त्यमात्रम् ।	७ ३	ष्ठानम् ।	२ ६
८ सत्रेषु सर्वेषां यजमानकर्मत्वम् ।	८ ३	२७ पत्नीसंयाजानामिष्टकापशुव-	
९ सत्रेषु दक्षिणाभावनिरूपणम् ।	९ ३	दनुष्ठानम् ।	३ ६
१० यजमानकार्ये गृहपतेरधिकारः ।	१० ३	२८ द्वितीयो मन्थनप्रकारः ।	४ ६
११ प्रमाणाान्तरेण गृहपतेरधिकार-		२९ सर्वपक्षेषु प्रथमं गृहपतेर्मन्थनम् ।	५ ६
निरूपणम् ।	११ ३	३० मन्थनानिष्पन्नस्थ्याग्नेर्गृहपति-	
१२ संस्कारेषु सर्वेऽधिकारिणः ।	१२ ४	गार्हपत्ये प्रक्षेपः ।	६ ६
१३ अनेकेषां कर्तृत्वासम्भवे गृह-		३१ उपवस्यप्रभृतेः पक्षत्रयेऽपि तु-	
पत्यन्वारम्भः ।	१४ ४	ल्यत्वम् ।	७ ६
१४ क्तवद्गृहपदाथेषु गृहपतेरेव क-		३२ [तृतीयो मन्थनप्रकारः]	
र्तृत्वम् ।	१५ ४	गृहपत्यरण्योरेव सर्वेषामग्नी-	
१५ मन्थनप्रकारकथनम् ।	१६ ४	नां समारोपः ।	८ ६
१६ गृहपत्याहवनीयेऽग्नौ सर्वेषां		३३ अस्मिन्पक्षे पशुबन्धशब्दस्थाने	
स्वस्वगार्हपत्याङ्गारप्रक्षेपः ।	१७ ४	सत्तन्नाशब्दप्रयोगः ।	१० ७
१७ सत्रेषु विहारे प्राजापत्यः पशुः ।	१८ ४	३४ तृतीये पक्षे शालागार्हपत्य-	
१८ गृहपतिवज्रितानां सत्त्रिणा-		पुरोडाशपत्नीसंयाजानामग्नि-	
माज्येन पत्नीसंयाजानुष्ठान-		धोमवदनुष्ठानम् ।	११ ७
म्, गृहपतेस्तु जाघन्या ।	१९ ४		

सं०	सू०	पृ०	सं०	सू०	पृ०
३५ एकपुरोडाशपक्षे यजमानानां भोजनार्थमेन्द्रबार्हस्पत्यान्यतर- दनुष्ठानम् ।	१२	७	५३ सांवाशिनाब्दार्थनिरूपणम् ।	१३	९
३६ सद्ये द्वादशाहे कर्मविशेषः ।	१४	७	५४ ऋतुयाज्यापठने अथर्व्युप्रतिप्र- स्थाश्रोत्रधिकारः ।	१४	९
३७ तत्र दीक्षाक्रमः ।	१५	७	५५ माहेन्द्रग्रहशस्त्रे ऋग्वेदवि- हितप्रतिगारः ।	१५	१०
३८ सद्ये पत्नीनां दीक्षाक्रमः ।	१६	८	५६ इतरेषां प्रतिगारपदानामदृष्टा- थत्वात्प्राकृतं प्रतिगारपदम् ।	१६	१०
३९ उन्नेतृपत्नीदीक्षाधिकारी	१७	८	५७ पृष्ठये षडहान्ते धर्मादनुष्ठानम् ।	१७	१०
४० दक्षिणाकाले कृष्णाजिनधूननं मातापितृनामसंकीर्तनपूर्वकं द- क्षिणदिशि गमनञ्च ।	१८	८	५८ द्वादशाहे षडहान्तरम्, अष्ट- मादित्रीण्यहानि उक्त्यसंस्था- नि, तेषां छन्दोमसंज्ञा ।	१८	१०
द्वादशाध्याये तृतीया कण्डिका—			५९ द्वादशाहे छन्दोमाहानन्तर- मेकादशमहः अविवाक्यसंज्ञ- म्, अग्निष्टोमसंस्थञ्च ।	२०	१०
४१ द्वादशाहे प्रथमातिरात्राहान- न्तरं द्वितीयादिषडहानां पृ- ष्ठयसंज्ञा, तत्र द्वितीयमग्नि- ष्टोमसंस्थं, तृतीयचतुर्थषष्ठस- ममान्युक्त्यसंस्थानि ।	१	८	६० द्वादशमहवर्जयित्वा सर्वेष्वहः- सु पत्नीसंयाजानां कर्मणामनु- ष्ठानम् ।	२१	१०
४२ पृष्ठये पूर्वस्मिन्ग्रहोऽन्वहमेकै- कस्यातिग्राह्यस्य ग्रहणम् ।	२	८	द्वादशाध्याये चतुर्थी करिडिका—		
४३ पृष्ठये परे वा त्रयहोऽन्वह- मेकैकस्यातिग्राह्यस्य ग्रहणम् ।	३	८	६१ सोमरक्षणमृत्विग्बोधनपर्यन्तम् ।	१	१०
४४ पृष्ठये उभयोस्त्रयहोर्वाऽन्वह- मेकैकस्यातिग्राह्यस्य ग्रहणम् ।	४	८	६२ वसतोपरिहरणानन्तरं च सोम- रक्षणकालः ।	२	११
४५ माहेन्द्रग्रहहोमानन्तरमतिग्रा- ह्याणां होमः ।	५	९	६३ स्वाध्यायार्थं समिदानयनार्थञ्च सोमरक्षकान्येषां बहिर्गमनम् ।	३	११
४६ त्रिभिर्मन्त्रैः त्रयाणां होमकर्तृव- षट्कर्तृयजमानानां भक्षणवि- धानम् ।	६	९	६४ तत्र हविःशेषाशनञ्च ।	४	११
४७ षडहे पृष्ठस्तोत्रोपाकरणे विशेषः, तत्र प्रथमेऽहनि रथसंसारणेन स्तोत्रोपाकरणम् ।	७	९	६५ स्वाध्यायसमिदाहरणादि दशमे एव वाऽहनि ।	५	११
४८ पृष्ठकाले दुन्दुभिज्ञब्देन पृष्ठोपा- करणम् ।	८	९	६६ आनीतानां समिधां सर्वेष्वहःसु सर्वेष्वग्निषु सूर्यास्तादनन्तरं सर्वयजमानकर्तृकमाधानम् ।	६	११
४९ त्र्यजैः स्तोत्रोपाकरणम् ।	९	९	६७ दशमेऽहनि अपराह्णेऽप उपरपृष्ठय दीक्षितानां सत्रोत्थानसंज्ञक- मानुष्ठानम् । तत्र शालाप्रवेशनम् ।	७	११
५० अरणिभ्यां स्तोत्रोपाकरणम्, उद्गातुः ऊरौ अग्नेरसंस्थनम्, आहवनीये होमश्च ।	१०	९	६८ शालाद्वार्येऽथर्व्युक्तकर्तृकमाज्या- हुतिद्वयहोमः ।	८	११
५१ शैवालसंयुक्त्या पात्र्या उपा- करणम् ।	११	९	६९ ततः सर्वदीक्षितकर्तृकं हवि- धानमण्डपे सत्रल्यदिगानम् ।	१०	११
५२ सांवाशिनेन स्तोत्रोपाकरणम् ।	१२	९	७० उत्तरवेदिश्रोण्यां वा प्रागुक्तं गानम् ।	११	१२

सं०	सू०	पृ०
७१ ततो दक्षिणा, हविर्धानमण्ड- पादक्षायस्तान्मागें प्राङ्मुख- निसरणम् ।	१२	१२
७२ प्राजापत्यग्रहणादिनिरूपणम् ।	१३	१२
७३ ततो होतृकर्तृकचतुर्होतृव्या- ख्याननामकशस्त्रपाठः ।	१४	१२
७४ होतुरज्ञाने यजमानेनैव तत्पाठः कर्तव्यः ।	१५	१२
७५ चतुर्होतृव्याख्यान प्रतिगरः ।	१६	१२
७६ ब्रह्मोद्यपाठः ।	१७	१२
७७ ब्रह्मोद्यनिरूपणम् ।	१८	१२
७८ समये धारयमः ।	२१	१३
७९ अस्तानन्तरमुत्तरवेद्यामुपवेश- नम् ।	२२	१३
८० वाग्विसर्जनम् ।	२३	१३
८१ गृहपतेः सुब्रह्मण्याह्वानम् ।	२५	१३
८२ ततः समिदाधानम् ।	२६	१३
८३ सत्रोत्थानसंज्ञाविधानम् ।	२७	१३

द्वादशाध्याये षष्ठ्या कण्डिका—

८४ आगन्तुकग्रहग्रहणकालविधिः ।	१	१३
८५ अतिप्राज्ञषोडशग्रहग्रहणकालः ।	२	१४
८६ अक्षदाभ्यग्रहग्रहणम् ।	६	१४
८७ अंशुग्रहसम्बन्धिपदार्थेषु विशेषः ।	१७	१४
८८ सत्रादिष्वेवांशुग्रहग्रहणम् ।	११	१५
८९ सत्रातिरिक्तं अंशुग्रहदक्षिणा ।	१२	१५
९० अदाभ्यग्रहणम् ।	१३	१५
९१ अंशुग्रहपात्रे निग्राभ्यापां नि- नयनं, ततोऽंशुत्रयावधानम् ।	१४	१५
९२ अंशुत्रयावधानमन्त्रेषूपशामा- नुषङ्गः ।	१५	१५
९३ अंशुग्रहहोमः ।	१७	१६
९४ अदाभ्यग्रहदक्षिणां अंशुग्रहवेदेव ।	१९	१६
९५ उक्थ्येन प्रचर्य षोडशिप्रचरणम् ।	२०	१६

द्वादशाध्याये षष्ठी कण्डिका—

९६ षोडशस्तोत्रोपाकरणम् ।	१	१६
९७ इन्द्रश्च सत्रादिति मन्त्रेण २ गम् ।	२	१६
९८ षोडशसंस्थासमाप्तिः ।	३	१६

सं०	सू०	पृ०
९९ अतिरात्रे सौम्यचक्षणा सह आश्विनो भवति ।	३	१६
१०० चमसैः पर्यायसंज्ञकास्त्रयः सो- मयगाः ।	४	१७
१०१ अतिरात्रे पर्याययागे शस्त्रकर्तारः ।	५	१७
१०२ पर्यायान्ते चमसोन्नयनान- न्तरं सन्धिस्तोत्रोपाकरणम् ।	६	१७
१०३ होतुराश्विनशस्त्रासनम् ।	७	१७
१०४ आश्विनहोमः ।	८	१७
१०५ आश्विनहोमप्रैषः ।	९	१७
१०६ सत्रे द्वादशस्त्वहःसु सवनीयप- शवः ।	१०	१७
१०७ त्रयोदशरात्रादिषु सवनीयप- शवः ।	१५	१७
१०८ सत्रस्य काम्यत्वम् ।	१६	१८
१०९ अहीने द्वादशाहे विशेषः, ऐ- न्द्रवायवग्रहणात्पूर्वमाश्रयण- हश्चतुर्थनवमयोरहोः ।	१७	१८
११० षष्ठसप्तमयोश्च शुक्रस्य पूर्व- ग्रहणम् ।	१८	१८
१११ प्रकृतियागे पूर्वमुक्तानां ग्र- हाणां ग्रहणपर्यन्तमनयोरसा- दननिषेधः ।	१९	१८
११२ शुक्राश्रयणग्रहसादनम् ।	२०	१८
११३ द्वादशाहस्योभयतोऽतिरात्र- त्वम् ।	२२	१८
११४ हारियोजनोत्तरकालेऽग्नीधो मन्त्रपाठः ।	२३	१८

त्रयोदशाध्याये प्रथमा कण्डिका—

१ गवामयने द्वादशाहधर्मातिदेशः ।	१	२०
२ गवामयने दीक्षाकालः ।	२	२०
३ गवामयने पवमानत्रये सर्वेषां दीक्षितानामुद्गात्रालम्भो मन्त्रजपश्च ।	११	२१

त्रयोदशाध्याये द्वितीया कण्डिका—

४ अभिप्लवोक्त्यसंज्ञयोः स्वरूपम् ।	१	२२
५ गवामयने चतुर्विंशमहरग्निष्टो- मसंस्थमुक्त्यसंस्थं वा ।	२	२२
६ गवामयने मासकल्पना ।	३	२२

सं०	सू०	पृ०	सं०	सू०	पृ०
७ शवामयने षष्ठमासानन्तरं मध्ये विषुवतः क्रतोरनुष्ठानम् ।	८	२३	३२ दासीनां शिरःसु कुम्भान् धृत्वा मार्जालीयपरिक्रमणम् ।	२०	२६
८ विषुवति प्रातरनुवाकस्य सु- चौदयानन्तरं प्राकृते काले वाऽनुष्ठानम् ।	९	२३	३३ दासीनां परिक्रमणस्यादौ वा- चनम् ।	२१	२६
९ विषुवति सवनीयशुभेको द्वि- तीयश्च सौर्यः पशुर्भवति ।	१०	२३	३४ परिक्रमणमन्त्राः ।	२३	२६
१० भक्षवर्जमन्न सर्वा विधिरतिप्राह्य- वत् ।	११	२३	३५ महाव्रतस्तोत्रसमाप्तिपर्यन्तं प- रिक्रमणम् ।	२४	२६
११ विषुवतः परमह्नां पूर्वमनुष्ठिता- नां प्रातिलोम्येनानुष्ठानम् ।	१२	२३	३६ त्रिः परिक्रमणं वा ।	२५	२६
१२ अभिजित्स्थाने विश्वजिदग्नि- ष्टोमानुष्ठानम् ।	१३	२३	३७ ततः कुम्भानां मार्जालीये नि- धानम् ।	२६	२७
१३ विश्वजितः सर्वपृष्ठत्वे सर्वे- षामतिप्राह्यता ।	१४	२३	३८ महाव्रतस्तोत्रकाले दाक्षितस्तु- तिनिन्दादिसकलकृत्यविधिः ।	२७	२७
१४ उत्तरपक्षे षष्ठमासस्य कलसिः ।	१५	२३	३९ महाव्रतादुत्तरे दिवसेऽतिरात्रा- नुष्ठानम् ।	२८	२७
१५ महाव्रतम् ।	१५	२३	४० अनूबन्ध्याश्रयमसारस्वतसंव- त्सराधिककालकसहस्राधिक- दक्षिणेषु यज्ञेषु ।	२९	२७
१६ महाव्रते प्राजापत्यपशुः ।	१६	२४	४१ यजमानानां पत्नीनां च सर्व- पनम् ।	३१	२७
१७ महाव्रतीयग्रहपहणम् ।	१७	२४	४२ अनूबन्ध्याश्रित्वे त्रैधातव्युद- वसानीया ।	३३	२८
१८ महाव्रतीयग्रहभक्षणम् ।	१८	२४	४३ सत्रसमाप्तौ ज्योतिष्टोमानुष्ठानं तस्य च पृष्ठशमनीयसंज्ञा ।	३४	२८
१९ वीणया पृष्ठयस्तोत्रोपाकरणम् ।	१८	२४	४४ पृष्ठशमनीयस्य सत्रत्राङ्गत्ववि- चारः ।	३७	२८
२० वीणातन्तवो वादनकाष्ठं च ।	१९	२४	४५ सहस्रदक्षिणे गर्गत्रिरात्रादौ दक्षिणादानव्यवस्था ।	४१	२८
त्रयोदशाध्याये तृतीया करिडका—			४६ अहर्गणे व्युत्क्रामतादिकर्मणां प्रत्यहमनुष्ठानम् ।	५२	३०
२१ महाव्रतस्तोत्रसमये ऋत्विजा- मासनविशेषविधिः ।	१	२४	४७ अहर्गणे प्रत्यहं वसतीवरि- हणम् ।	५३	३०
२२ दीक्षितस्तुतिनिन्दयोर्विधिः ।	४	२४	४८ वसतीवरिग्रहणे विकल्पः	५४	३०
२३ अन्यान्यं वदयान्नद्याचारिणानि- न्दनम् ।	६	२४	चतुर्दशाध्याये प्रथमा करिडका—		
२४ गृध्राऽन्यवर्णयोश्चर्माकषणं त- त्रान्यस्य जयः ।	७	२५	१ वाजपेययागनिरूपणम् ।	१	३०
२५ परस्त्रीपुरुषयोर्बाह्वेदि संभोगः ।	९	२५	२ वाजपेये ब्राह्मणक्षत्रियावधि- कारिणौ ।	१	३०
२६ चतुर्णां क्षत्रियाणां कवचधारणम् ।	१०	२५	३ वाजपेयस्याद्यन्तयोर्बृहस्पति- सवधागानुष्ठानम् ।	२	३०
२७ तत्तस्त्रिवेन्ध्याचमवेधः ।	१३	२५			
२८ ततः कवचविमोकः ।	१४	२५			
२९ सदसः कोणेषु दुन्दुभिवादनम् ।	१५	२५			
३० भूमिदुन्दुभिर्मान्वादनविधिः पुच्छेन वादनं च ।	१६	२५			
३१ पत्नीनां वादनं गानं च ।	१७	२६			

सं०	सू०	पृ०	सं०	सू०	पृ०
४	वाजपेयस्याद्यन्तयोज्योतिष्ठो- मानुष्ठानं वा ।	३	३०	२६ मधुग्रहः ।	८ ३४
५	वाजपेयस्याद्यन्तयोज्योतिष्ठो- मपृच्छ्याद्यनुष्ठानं वा ।	४	३०	२७ उक्थ्यादिग्रहः ।	९ ३४
६	वाजपेयस्याद्यन्तयो राजसूय- सोमानां वाऽनुष्ठानम् ।	७	३१	२८ अतिरात्रादिपशुनामुपाकर- णम् ।	१० ३४
७	उभयतो विहितानां बृहस्पति- सवादीनां पृथक् पृथक् दीक्षा ।	९	३१	२९ माहेन्द्रग्रहयागान्ते वशावपा- यागोत्कर्षः ।	११ ३५
८	सप्तदश वाजपेये दीक्षाः ।	१०	३१	३० तत्र चावदानानां द्वेधा अपणम् ।	१६ ३५
९	वाजपेये प्रतियागमारम्भे होम- विशेषः ।	११	३१	३१ अवसविनियोगः ।	१७ ३५
१०	अप्सु दीक्षादिकर्मणानारम्भे स- होमः ।	१२	३१	३२ वामदेव्यग्रहयागान्ते प्राजाप- त्यवपायागः ।	१८ ३५
११	क्रयणाधारम्भे सुत्यायाः प्रा- ग्रहोमः ।	१३	३२	३३ सूर्यग्रहानुष्ठानात् प्राजापत्य- हवियागः ।	१९ ३६
१२	सोमेन साकं सुरायास्तद्द्रव्य- व्याणां वा क्रयः ।	१४	३२	३४ प्राजापत्यहविर्वपयोः प्राकृत एव वा कालेऽनुष्ठानम् ।	२० ३६
१३	सोमेन सह सुरायास्तद्द्रव्या- णां वाऽनुहरणम् ।	१६	३२	३५ वशावपायागोऽपि प्राकृतकाले न तूत्कर्षः ।	२१ ३६
१४	सुराकरणविधिः ।	१७	३२	३६ अनुत्कर्षपक्षे एकत्र अपणम् ।	२२ ३६
१५	नारायणसत्स्थाने द्वितीयखरक- रणम् ।	१८	३२	३७ अवसविनियोगोऽप्यत्र विशेषः ।	२३ ३६
१६	हविर्धानदक्षिणे सन्धिकर- णम् ।	१९	३२	३८ माध्यन्दिनसवनीयहविर्भिः सह नेवारचरोरनुष्ठानम् ।	२४ ३६
१७	वक्ष्येष्वेष्टनं सुत्यादिनेऽग्नीषो- मीये वा ।	२०	३२	३९ वक्रतसंख्यापरिमाणभ्यां प्राकृ- तसंख्यापरिमाणयोर्वाभावावः ।	२५ ३६
१८	वाजपेययूपः ।	२२	३३	४० वाजपेययागदक्षिणानिरूपणम् ।	२७ ३७
१९	वाजपेयारम्भे सर्वेषां सुवर्णमा- लाधारणम् ।	२३	३३	चतुर्दशाध्याये तृतीया करिडका—	
२०	सुराशोधनम् ।	२५	३३	४१ मरुत्वतीयान्ते शकटाद् रथ- स्यावतारणम् ।	१ ३८
चतुर्दशाध्याये द्वितीया करिडका—			४२ चात्वाल्दक्षिणतो रथावर्तनम् ।	२ ३८	
२१	अतिग्राह्यषोडशप्रधानन्तरमे- न्द्रग्रहग्रहणं तद्धोमश्च ।	१	३३	४३ अश्वप्रोक्षणम् ।	३ ३८
२२	सोमग्रहग्रहणम् ।	२	३३	४४ रथेऽश्वत्रययोजनम् ।	६ ३८
२३	सोमग्रहैः सह व्यत्यासेन सुरा- ग्रहग्रहणम् ।	३	३३	४५ चतुर्थोऽश्वः केवलमनुगच्छेत् ।	९ ३८
२४	सोमग्रहसुराग्रहधारणेऽक्षोलल- ह्वानविधेयः ।	५	३४	४६ अश्वानां बार्हस्पत्यच वप्राणम् ।	१० ३८
२५	सोमग्रहसुराग्रहाणां खरसमीपे आनयनम् ।	७	३४	४७ चतुरश्वयुक्तषोडशरथानां वेदि- बहिः स्थापनम् ।	११ ३८
				४८ रथचक्रे ब्रह्मण आरोहणम् ।	१२ ३८
				४९ क्षत्रियस्य वाजपेये चक्रारोह- णादौ ऐन्द्रमन्त्रप्रयोगः ।	१३ ३९
				५० आग्नीध्रीयापश्चिमभागे वेदिसमीपे सप्तशतद्वन्द्वभीनामासजनम् ।	१४ ३९
				५१ तेषां वादनम् ।	१५ ३९

सं०	सु०	पृ०	सं०	सु०	पृ०
५२ क्षत्रियकर्तृकः सप्तदशेषुप्रक्षेपः ।	१६	३९	७६ जायापत्योस्तदारोहणम् ।	२४	४२
५३ अन्त्यतत्प्रक्षेपस्थाने ज्ञात्वा- निखननम् ।	१७	३९	७७ यजमानस्य गौधूमचंचाला- लम्भः ।	२५	४२
५४ यजमानस्य अध्वर्युशिष्यस्य च रथारोहणम् ।	१८	३९	७८ यजमानस्य यूपान्दुर्ध्वं स्वशिर- उच्छ्रयणम् ।	२६	४२
५५ अन्यस्मिन् कस्मिंश्चिद्वेदे राज- न्यस्य वैश्यस्य वाऽऽरोहणम् ।	२०	३९	७९ ततो दिशामवलोकनम् ।	२७	४२
५६ स्पर्धया सर्वेषां प्रधावनम् ।	२१	३९	८० पुत्रादीनां सप्तदशपत्रबद्धक्षार- मृत्तिकापुटोत्क्षेपणम् ।	२८	४२
५७ धावनसमये अध्वर्युशिष्यस्य यजमानवाचनम् ।	२२	३९	८१ यजमानस्य तत्प्रतिग्रहः ।	२९	४२
चतुर्दशाध्याये चतुर्थी कण्डिका—			८२ भूमिमवेक्ष्य सहिरण्ये वस्तच- र्मणि भूमौ वा यजमानावरो- हणम् ।	३०	४२
५८ धावनकाले ब्रह्मणः सामगानम् ।	१	४०	८३ अध्वर्युकर्तृकमासन्धां वस्तच- र्मास्तरणम् ।	३१	४२
५९ धावनकाले दुन्दुभिविवादनम् ।	२	४०	८४ यजमानोपवेशनं तत्र ।	३२	४२
६० धावनकाले होमो जपो वा ।	३	४०	८५ नैवारयागः ।	३३	४२
६१ धावने यजमानजयः ।	६	४०	८६ औदुम्बरपात्रेऽर्पां पयसां सप्तद- शानामन्नानां च प्रक्षेपः ।	३४	४३
६२ शाखाप्रदक्षिणेन धावतामागमनम् ।	७	४०	८७ एकमन्नं वर्जयित्वा स्मृत्यनु- सारेण सर्वेषामन्नानां वा त- त्रप्रक्षेपः ।	३५	४३
६३ सर्वेषामागमने ब्रह्मणो रथच- क्रादवतरणम् ।	८	४०	८८ वर्जितान्नस्य यावज्जीवमभो- जनम् ।	३६	४३
६४ दुन्दुभीनामवहरणम् ।	९	४०	८९ ततो मिश्रितानां दुरधजलान्ना- नां होमः ।	३९	४३
६५ यजमानस्य रथादवतीर्णस्य नैवा- रचर्वालम्भः ।	११	४०	९० हुतशेषस्य यजमानोपरि सि- ञ्जनम् ।	४०	४३
६६ रथयुक्तानां त्रयाणामववानां त- दवज्ञापणम् ।	१२	४०	९१ नैवारस्त्वष्टकृद्धोमः, माहे- न्द्रादिकर्म च ।	४४	४३
६७ चतुर्थस्य रथे योजनं, ततोऽध्व- र्यवे तद्विधानम् ।	१३	४०	९२ यजमानस्य सदसि गमनम् ।	४५	४३
६८ अन्यत्विग्भ्योऽपि रथदानम् ।	१४	४१	९३ सप्तदशलोमग्रहाणां चमसेषु निखननम् ।	४८	४४
६९ रथारूढाय क्षत्रियाय वैश्याय वा मधुग्रहसमर्पणम् ।	१५	४१	९४ उदवसानोपेष्टिसमाप्तौ यूपवे- ष्टनवस्त्राणामध्वर्यवे दानम् ।	५१	४४
७० रथारूढाय क्षत्रियाय वैश्याय वा सौरग्रहान् समर्प्य तस्मान्मधु- ग्रहादानम् ।	१६	४१	९५ सुवर्णमालानां तत्तद्विजे दानम् ।	५२	४४
७१ ब्रह्मणे सप्ताग्रमधुग्रहदानम् ।	१७	४१	पञ्चदशाध्याये प्रथमा कण्डिका—		
७२ ब्रह्मकर्तृकं यथेच्छं तत्प्रतिपत्ति- करणम् ।	१८	४१	राजसूयप्रकरणम् ।		
७३ द्वादशक्षुबाहुतिहोमस्तन्मन्त्र- जपमात्रं वा ।	१९	४१	१ क्षत्रियस्य राज्ञो राजसूयेऽधिकारः ।		
७४ पत्न्या वस्त्रपरिधापनम् ।	२३	४१			
७५ यूपसंलग्नलोपानपङ्केऽच्छ्रय- णम् ।	२३	४१			

सं०	सं०	पृ०
२ वाजपेयिनः क्षत्रियस्यापि राज्ञो राजसूये नाधिकारः ।	२	४२
३ राजसूये इष्टिपशुसोमानां न तन्त्रम् ।	३	४५
४ राजसूये पवित्रसंज्ञकसोमया- गनिरूपणम् ।	४	४६
५ पवित्रसंज्ञकसोमयागः सहस्र- दक्षिणः ।	५	४६
६ फाल्गुनशुक्लप्रतिपदि पवित्र- यागदीक्षा ।	६	४६
७ फाल्गुनशुक्लनवम्यां पवित्र- पूर्णाहुतिः ।	७	४६
८ ततः प्रत्यहमाहुसताग्नावैष्ण- वाग्नीषोमीयैन्द्रावनगवाग्र्य- णानामेकैकैः क्रमेणानुष्ठानम् ।	८	४६
९ ततः फाल्गुनशुक्लपूर्णिमायां राजसूयाङ्गचातुर्मास्यारम्भः ।	१७	४६
१० ततः प्रभृति प्रत्यहं कृष्णपक्षे पौर्णमासेष्टेः शुक्लपक्षे च दशैष्टे राजसूयाङ्गभूताश्च अनुष्ठानम् ।	१८	४७
११ पञ्चवातीयहोमानुष्ठानम् ।	२०	४७
१२ पञ्चवातीयहोमदक्षिणाकथनम् ।	२२	४७
१३ व्याधिनिवृत्तिफलककाम्यपञ्च- वातीयहोमः ।	२३	४७
१४ इन्द्रतुरीयकर्मनिरूपणम् ।	२४	४७
१५ वारुणचरोः सर्वत्र यवमयत्त- विधिः ।	२७	४७

पञ्चदशाध्याये द्वितीया कण्डिका—

१६ अपामार्गतण्डुलहोमः ।	१	४८
१७ तत्र दिग्गन्धोर्विशेषः ।	३	४८
१८ त्रिषंयुक्तेष्टिकथनम् ।	८	४८
१९ त्रिषंयुक्तेष्टिषु प्रथमः पुरो- डाशोऽन्यौ चरुः ।	१३	४९
२० त्रिषंयुक्तेष्टिषु प्रथमेष्टिगततृ- तीयहविषि विशेषः ।	१४	४९
२१ त्रिषंयुक्तेष्टीनामनन्तरे द्वितीये- ऽह्नि वैश्वानरवारुणयोरनु- ष्ठानम् ।	१५	४९

सं०	सं०	पृ०
२२ द्वितीयदिने वैश्वानरस्य तृती- यदिने वा वारुणस्यानुष्ठानम् ।	१६	४९
२३ वैश्वानरवारुणयोर्दक्षिणा ।	१७	४९

पञ्चदशाध्याये तृतीया कण्डिका—

२४ वारुणदिने द्वादशरत्नहवि- र्भागारम्भः ।	१	४९
२५ सेनापत्यादिगृहेषु द्वादशानां प्रत्यहमेकैकस्य क्रमेणानुष्ठानम् ।	२	४९
२६ द्वादशहविर्यागानां क्रमेण दक्षि- णानिरूपणम् ।	१५	५०
२७ परिवृत्त्या गृहे यागनिष्पत्तौ तस्यास्ततो निष्कासनेन वा- ह्यगृहप्रवेशः ।	२२	५०
२८ ततः सौमारौद्रचक्षुयागः ।	२३	५१
२९ काम्यसौमारौद्रचक्षुयागनिरु- पणम् ।	२५	५१
३० ततो मैत्रावाहंस्पत्यचक्षुयागः ।	२७	५१
३१ मैत्रावाहंस्पत्यचक्षुष्यपणविधिः ।	२८	५१
३२ मन्त्रावाहंस्पत्यचक्षुयागदक्षिणा ।	३२	५१
३३ अभिषेचनीयदक्षपेययागयोर्द- वयजनकालः ।	३३	५१
३४ अभिषेचनीयदक्षपेयदीक्षाका- लविधिः ।	३५	५२

पञ्चदशाध्याये चतुर्थी कण्डिका—

३५ अभिषेचनीयदक्षपेययोर्होतु- विशेषः ।	१	५२
३६ अभिषेचनीयदक्षपेययोः पञ्च- दिनेषु समापनम् ।	२	५२
३७ सोमं क्रीत्वा द्वेधा विभज्यै- कस्य दक्षपेयाधं ब्रह्मागारे निधानम् ।	३	५२
३८ देवसुहविषामनुष्ठानम् ।	४	५२
३९ अन्त्यदेवसुहविरनुष्ठानानन्तरं मन्त्रपाठे यजमानादीनां नामग्रहणविधिः ।	१४	५३
४० देवसुहविषां तद्धर्मानुष्ठानं पशु- पुरोडासधर्माणां वा ।	१८	५३

सं०	सू०	पृ०	सं०	सू०	पृ०
४१ देवसहचिरनुष्ठानानन्तरं सख-			६७ सीसस्य पादेन निरसनम् ।	२२	६७
शानामपामभिषेकार्थमादानम् ।	२१	६४	६८ ततो व्याघ्रचर्मण्यारोहणम् ।	२३	६७
४२ तासामौदुम्बरपात्रेषु पृथक्			६९ यजमानपादयोरथस्ताब् स्क्म-		
पृथगादानम् ।	२३	६४	निधानम् ।	२४	६७
४३ तासां सप्तदशभेदाः ।	२४	६४	७० यजमानशिरसि स्क्मनिधानम् ।	२५	६७
४४ तासां ग्रहणमन्त्राः ।	३४	६५	७१ यजमानबाहोरुध्वंकरणम् ।	२६	६८
४५ तत्र द्वितीयाद्यपां ग्रहणमन्त्रार्धेन			७२ यजमानस्याभिषेककरणम् ।	२८	६८
होम उत्तरार्धेन चापां ग्रहणम् ।	३५	६५	७३ ततोऽत्रशिष्टपार्थहोमः ।	३२	६८
४६ सर्वास्त्वसु सूर्यकिरणतप्तानाम-			पञ्चदशाध्याये षष्ठी करिडका—		
पां मेलनम् ।	३६	६५	७४ शौनशेषशस्त्रप्रैवः ।	१	६८
४७ तासां सर्वास्तामेरुपात्रे करणम् ।	३७	६५	७५ द्यूतान्ते वा तत्प्रषः ।	२	६८
४८ अपां तत्पात्राणां च निधानम् ।	३८	६५	७६ शौनशेषशस्त्रप्रतिगरे विशेषः ।	३	६८
४९ तदुत्तरदिने उक्थयसंस्थाभिषे-			७७ शौनशेषशस्त्रप्रतिगरकर्त्रोर्होत्र-		
चनीययागः ।	३९	६५	ध्वज्वारसनविशेषविधिः ।	४	६८
५० तद्वक्षिणा ।	४१	६५	७८ तयोर्दक्षिणादानम् ।	५	६९
पञ्चदशाध्याये पञ्चमी करिडका—			७९ तयोस्तत्तदासनदानम् ।	७	६९
५१ मरुत्वतीयग्रहान्ते पात्राणां पुरस्ताद्			८० अभिषेकोदकस्य सर्वशरीरे		
व्याघ्रचर्मोत्तरणम् ।	१	६५	लेपनम् ।	८	६९
५२ व्याघ्रचर्मोन्ते सीसनिधानम् ।	२	६५	८१ चर्मणि यजमानस्य त्रिविक्रमणम् ।	९	६९
५३ ततः पार्थहोमः ।	३	६५	८२ अभिषेकशेषजलस्य स्वपुत्राय		
५४ पवित्राभ्यामभिषेचनीयापासु-			दानम् ।	१०	६९
त्पवनम् ।	४	६६	८३ शालाहार्ये होमः ।	११	६९
५५ तासामपां विभज्य पालाशादि-			८४ ततोऽभिषेकशेषहोमः ।	१२	६९
पात्रचतुष्टये निनयनम् ।	५	६६	८५ गवामाहवनीयोत्तरे स्थापनम् ।	१३	६९
५६ ततो यजमानस्य वस्त्रपरिधानम् ।	६	६६	८६ अग्निशकटस्थापनम् ।	१४	६९
५७ वस्त्रोपरि कम्बलपरिधानम् ।	११	६६	८७ रथयोजनम् ।	१५	६९
५८ कञ्चुकोष्णीषपरिधानम् ।	१२	६६	८८ चात्वालसमीपे रथस्थापनम् ।	१६	६०
५९ वस्त्रादिपरिधानमन्त्राः ।	१३	६६	८९ यजमानस्य रथारोहणम् ।	१७	६०
६० दीक्षितवस्त्रनिवृत्तिः माहेन्द्र-			९० सारथेरङ्गप्रेरणम् ।	१८	६०
ग्रहप्रभृतिवस्त्रविकल्पः ।	१४	६६	९१ गवां मध्ये रथस्थापनम् ।	१९	६०
६१ धनुषः सज्जीकरणम् ।	१५	६७	९२ धनुष्कोटया गोरूपरूपशेनम् ।	२०	६०
६२ धनुषः कोटयोः स्पर्शः ।	१६	६७	९३ गवां प्रत्यर्पणं कृत्वा रथस्यान्तः-		
६३ अध्वर्युकर्तृकं यजमानाय धनु-			पात्यदेशे स्थापनम् ।	२२	६०
र्दानम् ।	१७	६७	९४ रथविमोचनीयहोमः, वराहच-		
६४ अध्वर्युकर्तृकं यजमानाय शर-			मोपानहोर्धारणम् ।	२३	६०
त्रयदानम् ।	१८	६७	९५ यजमानस्य रथाद्वतरणम् ।	२५	६०
६५ दीर्घकशमुखे लोहशलाका-			९६ रथस्य ससारथेः शकटे स्थापनम् ।	२६	६०
प्रवेशनम् ।	२०	६७	९७ सारथे रथाद्वतरणम् ।	२६	६१
६६ बाह्गृहीतयजमानस्य वाचनम् ।	२१	६७			

सं०	सू०	पृ०
९७ रथदक्षिणचक्रे सुवर्णमणिद्वय- बन्धनम् ।	२८	६१
९८ औदुम्बरीशाखाया मार्गमध्ये निखननं स्पर्शश्च ।	२९	६१
९९ ब्रह्मणे सुवर्णमणिद्वयदानं शा- खास्पर्शश्च ।	३०	६१
१०० यजमानबाह्वोरधःकरणम् ।	३१	६१
१०१ अनुर्धराय सशरधनुर्दानम् ।	३२	६१
१०२ पयस्याप्रचारः ।	३३	६१

पञ्चदशाध्याये सप्तमी करिडका-

१०३ आसन्धास्तरणम् ।	१	६१
१०४ तस्या वक्ष्णेणच्छादनम् ।	२	६१
१०५ आसन्धां यजमानस्थोपवेशनम् ।	३	६१
१०६ यजमानस्य हृदयालम्बः ।	४	६१
१०७ यज्ञियवृक्षदण्डैर्यजमानताडनम् ।	५	६२
१०८ ब्रह्मण आमन्त्रणम् ।	७	६२
१०९ स्फयस्य यजमानादिभ्यः स- मर्पणम् ।	११	६२
११० स्फयेन घृतभूमिकरणम् ।	१३	६२
१११ घृतभूमौ मण्डपकरणम् ।	१४	६२
११२ घृतभूमौ होमः ।	१५	६२
११३ घृतभूमावक्षनिवापः ।	१६	६३
११४ घृतप्रैषः ।	१७	६३
११५ घृतक्रीडनम् ।	१८	६३
११६ सजातगोस्ताडनम् ।	१९	६३
११७ घृतक्रीडकानां दक्षिणादानम् ।	२०	६३
११८ पयस्यास्विष्टकृद्वागाः, माहे- न्द्रग्रहग्रहणादि ।	२१	६३
११९ आसन्धा यजमानस्यावतरणम् ।	२२	६३
१२० ताप्यादिपरिधानपक्षे तेनै- वावभृथः ।	२३	६३
१२१ तदभावे दीक्षितवसनेनावभृथः ।	२४	६३
१२२ जले दीक्षितवसनप्रक्षेपः ।	२५	६३
१२३ ताप्यादिपरिधानपक्षे ऋत्वि- ग्भ्यस्तद्दानम् ।	२६	६३
१२४ त्रैधातव्युदवसानोयेष्टिः ।	२८	६३
१२५ हविर्विषेष्टः ।	२९	६४
१२६ त्रैधातवीष्टिदक्षिणा ।	३१	६४
१२७ काम्यत्रैधातवीष्टिदक्षिणा ।	३२	६४

पञ्चदशाध्यायेऽष्टमी करिडका-

१२८ संसृपाहविषामनुष्ठानम् ।	१	६५
१२९ तत्र प्रत्येकं हविषामुत्तरोत्तर- स्मिन्देशेऽनुष्ठानं दशमस्य तु दशपेयशालायाम् ।	२	६५
१३० संसृपाहविषां देवताभिधानम् ।	४	६५
१३१ संसृपाहविषां दक्षिणा ।	५	६५
१३२ यजमानस्य पुण्डरीकमाला- धारणम् ।	८	६५
१३३ मालाधारणमेव यजमानदीक्षा ।	९	६५
१३४ अभिषेचनीयदशपेययोरेकत- न्त्रत्वम् ।	१०	६५
१३५ सप्तम्यां सोमं ब्रह्मागारादानी- यासन्ध्याभिमर्शनाद्युपसद्देवता- हविर्निर्वापश्च ।	१४	६६
१३६ शतब्राह्मणानां सोमयाजिनो दश पित्रादीन् गणयित्वा प्रतिसर्वनं सर्पणम् ।	१५	६६
१३७ सवित्रेत्यनुवाकमुक्त्वा वा तेषां सर्पणम् ।	१६	६७
१३८ दशानां दशानां ब्राह्मणाना- मेकैकचमसमक्षणम् ।	१७	६७
१३९ ब्राह्मणानामेव यजमानचमसस्य मक्षणम् ।	१८	६७
१४० दशपेयेष्टिदक्षिणानिरूपणम् ।	२१	६७
१४१ यजमानस्य दशपेयेष्टेरनन्तरं वर्षपर्यन्तं वपनस्य भूमावव- स्थानस्य च निषेधः ।	२३	६८
१४२ यावज्जीवं च निरुपानत्कस्य भूमाववस्थाननिषेधः ।	२५	६८

पञ्चदशाध्याये नवमी करिडका-

१४३ वैशाखशुक्लपक्षे पञ्चविलानु- ष्ठानम् ।	१	६८
१४४ पञ्चविलहविर्देवतानिरूपणम् ।	२	६८
१४५ हविषामासादनक्रमविधिः ।	३	६८
१४६ पञ्चविलदक्षिणा ।	५	६८
१४७ काम्यपञ्चविलेष्टिः ।	६	६९
१४८ प्रयुग्वविषां द्वादशानामनुष्ठानम् ।	७	६९

सं०	सू०	पृ०
१४९ तत्र प्रतिमासमेकस्येति क्रमेण द्वादशानामनुष्ठानपक्षः ।	८	६९
१५० देशव्यवधानेनैकस्मिन्नेव काले द्वादशानुष्ठानपक्षः ।	९	६९
१५१ षण्णां षण्णामेकतन्त्रेणानुष्ठानपक्षः ।	११	६९
१५२ तत्रत्या दक्षिणा ।	१२	६९
१५३ पञ्चबन्धः ।	१३	६९
१५४ पञ्चबन्धदक्षिणा ।	१४	६९
१५५ ततः केशवपनीययागानुष्ठानम् ।	१६	६९
१५६ ततो मासान्तरेण चत्वारः सोमयागाः ।	१७	६९
१५७ तत्र प्रथमोऽव्युष्टिद्विरात्रः द्वितीयस्त्रिष्टोमः ।	१८	७०
१५८ तृतीयः क्षत्रघृतिः, चतुर्थो ज्योतिष्टोमः ।	२१	७०
१५९ ततः सौत्रामणीयागः ।	२३	७०
१६० सौत्रामणीतिकर्तव्यतानिरूपणम् ।	२४	७०
१६१ सौत्रामणीयागे पुरोडाशव्यमाणानुष्ठानम् ।	२८	७०
१६२ सौमिकधर्माणां प्रतिपदोक्तानामेवानुष्ठानम् ।	२९	७१
पञ्चदशाध्याये दशमी करिडका-		
१६३ त्रिपशुपशुबन्धस्यानुष्ठानविधिः ।	१	७१
१६४ पशुत्रयनिरूपणम् ।	३	७१
१६५ त्रिपशुपशुबन्धे एकयूपत्वनियमः ।	७	७१
१६६ त्रिपशुपशुबन्धे अग्निविशेषविधिः ।	८	७१
१६७ सुरानिर्माणविधिः ।	१०	७२
१६८ एकद्वयो वा सुराग्रहाः ।	१२	७२
१६९ सुराग्रहश्रयपक्षे प्रथमग्रहस्य मध्ये होमः ।	१४	७२
१७० दक्षिणार्गनौ परिबृद्धोमः ।	१७	७२
१७१ सुराशोर्ध्वं कुम्भे आसिच्य तस्योपस्थानम् ।	१६	७२
१७२ त्रिपशुपुरोडाशहविर्निर्वापः ।	१७	७२
१७३ त्रिपशुपशुबन्धदक्षिणा ।	१८	७२
१७४ सोमातिपुतस्य प्रायश्चित्तं चरकसौत्रामणीयागः ।	१९	७२

सं०	सू०	पृ०
१७५ प्रायश्चित्तसौत्रामणीयागे विशेषविधिः ।	२०	७३
१७६ राजसूययज्ञान्ते त्रधातवीष्टिः ।	२३	७३
षोडशाध्याये प्रथमा करिडका-		
१ अग्निशब्दापरपर्यायचितेः सोमयागाङ्गत्वम् ।	१	७३
२ समहावते सोमयागे चितेर्नित्यताऽन्यत्र तद्विकल्पः ।	२	७४
३ अग्निष्टोमस्य प्रथमप्रयोगे चितेरभावः ।	३	७४
४ कर्कमते त्वग्निष्टोमनाम्न्यां प्रथमसंस्थायाम् सर्वप्रयोगेषु तदभावः ।	४	७५
५ फाल्गुनकृष्णप्रतिपदि पञ्चानां पशूनामालम्भः, तत्र न दक्षिणा ।	५	७५
६ पञ्चपश्वालम्भे ब्रह्मणे वा दक्षिणादानम् ।	६	७५
७ माघकृष्णामायां वा पञ्चपश्वालम्भः ।	७	७५
८ पञ्चपशूनां विधानम् ।	८	७६
९ पञ्चानामपि पशूनां रक्षणाप्रमाणं क्रमशो हसीयः ।	९	७६
१० सर्वेषां रक्षानां साम्यं वा ।	१०	७६
११ प्राकृतपञ्चदशसामिधेनीनामत्र चतुर्विंशतिकरणम् ।	११	७६
१२ आप्रियसंज्ञकानां द्वादशमन्त्राणां प्रयाजयाज्यात्वम् ।	१२	७६
१३ एकादशान्ते शासप्रेषादिकरणम् ।	१३	७६
१४ पुरुषपशोः परिबृते संज्ञपनमन्येषां तु शामित्रे एव ।	१४	७६
१५ अजस्य पशोः प्राणसंशोधनम् नान्येषाम् ।	१५	७६
१६ सर्वेषां वा प्राणसंशोधनम् ।	१६	७६
१७ पुरुषपशुवैश्यो राजन्य एव वाऽऽलम्बन्यः ।	१७	७७
१८ पशुशिरसां छेदनविधिः ।	१८	७७
१९ अजभिन्नानां चतुर्णां पशूनां जले कायप्रासनम् ।	१९	७७
२० कायक्षिप्तजलाशयान्मृदामपां चेट्कार्थमादानम् ।	२०	७७

सं०	सू०	पृ०
२१	अजेन प्रचरणम् ।	२१ ७७
२२	तच्छिष्टमांसादिभागस्य जले प्रक्षेपः ।	२२ ७७
२३	सर्वैः प्रचरणं तच्छिष्टमांसादि- भागस्य जले प्रक्षेपो वा ।	२३ ७७
२४	पशुपुरोडाशो वैश्वानर उपांशुश्च ।	२४ ७८
२५	पशुदेवताप्युपांश्वेव ।	२५ ७८
२६	पशुपुरोडाशानां याज्यापुरो- वाक्याः ।	२७ ७८
२७	इष्टकापशुपयस्ययोरनुष्ठानमध्ये यजमानस्य मैथुनवर्जनम् ।	२८ ७८
२८	तत्रैव मांसाशनोपवासनयोर्वर्जने विकल्पः ।	२९ ७८
२९	छिन्नानां पशुशिरसां त्वङ्मांस- मुद्धृत्य निधानम् ।	३० ७८
३०	त्वङ्मांसानुद्धरणं वा ।	३१ ७८
३१	पुरुषादीनलालम्ब्यान्पेषां संप्रा- मादिहतपशुशिरसां सुवर्ण- शिरसां मातृकानां वा निधानम् ।	३२ ७८
३२	प्राजापत्यस्यैकस्यैव वाऽऽलम्ब- विधानम् ।	३६ ७९
३३	प्राजापत्यपश्वालम्बपक्षे प्राकृत- पञ्चदशसामिधेनीषु षण्णां वा- च्याऋवामावापेनैकविंशतिक- रणम् ।	३७ ७९
३४	प्राजापत्यपशुपक्षे उत्तराचारे हिरण्यगर्भे इति मन्त्रविधिः ।	३८ ७९
३५	वायव्यस्य वैकस्य पशोरालम्बः, तत्र पक्षे सामिधेनीषु ऋग्व्या- धानेन साप्तदशकरणम् ।	४१ ८०
३६	वायव्यप्राजापत्ययोरुभयोरपि पशुपुरोडाशः प्राजापत्यः ।	४२ ८०
३७	प्राजापत्यपशुपक्षे याज्यानु- वाक्याः ।	४३ ८०
३८	वायव्यपशुपक्षे वपायाज्यापुरो- ऽनुवाक्यासु भेदोन्ययाज्यापु- रोनुवाक्याः प्राजापत्यवदेव ।	४४ ८०
षोडशाध्याये द्वितीया कण्डिका-		
३९	उपासम्भरणं फाल्गुनकृष्णा- ध्याम् ।	१ ८०

सं०	सू०	पृ०
४०	क्षिप्तपशुचरीरजलाशयगृहीतम्- त्पिण्डस्य श्वश्रे निधानम् ।	२ ८०
४१	पिण्डाहवनीयमध्ये वलमीकव- पानिधानम् ।	३ ८०
४२	आहवनीयदक्षिणदेशे पूर्वोपर- क्रमेणाऽश्वगर्दभाजानां स्था- पनम् ।	४ ८१
४३	आहवनीयोत्तरदेशे वैगव्यग्नि- निधानम् ।	५ ८१
४४	स्वर्णमयी वाऽग्निः ।	६ ८१
४५	सावित्रहोमः ।	७ ८१
४६	अभयादानं तदभिमन्त्रणं च ।	८ ८१
४७	अग्निहस्तेनाशवादीनामनुम- न्त्रणम् ।	९ ८२
४८	अशवादीनां प्राचीं दिशं प्रति पलायनम् ।	१० ८२
४९	श्वश्रेष्ठपिण्डसमीपे यजमाना- ध्वज्याः गमनम् ।	११ ८२
५०	दक्षिणतः पशूनामुत्तरतश्च यज- मानादीनां सह प्रधावनम् ।	१२ ८२
५१	देवपितृमुत्प्यानर्थकपुरुषस्ये- क्षणम् ।	१३ ८३
५२	वलमीकवपाच्छिष्टेण पिण्डेक्षणम् ।	१४ ८३
५३	ततो वलमीकवपानिधानम् ।	१५ ८३
५४	ततोऽश्वभिमन्त्रणम् ।	१६ ८३
५५	पिण्डस्योपरि अश्वस्य पाद- स्थापनम् ।	१७ ८३
५६	ततोऽश्वस्य घृष्टोपरि हस्तधारणम् ।	१८ ८३
५७	पिण्डतोऽश्वस्योत्तारणम् ।	१९ ८३
५८	ततोऽश्वभिमन्त्रणम् ।	२० ८३
५९	पिण्डदक्षिणदेशे पूर्वोपरक्रमेणा- श्वगर्दभाजानां स्थापनम् ।	२१ ८३
६०	मृत्पिण्डोपरि जायमानाश्वपद- मुद्रायां होमः ।	२२ ८३
६१	अभयाग्निः परिलेखः पिण्डोपरि ।	२३ ८३
६२	अभया पिण्डखननम् ।	२४ ८३
६३	पिण्डोत्तरदेशे कृष्णाजिनास्तरणम् ।	२५ ८३
६४	कृष्णाजिनोपरि कमलिनीपत्र- निधानम् ।	२६ ८३

सं०	सू०	पृ०
६६ कमलिनीपत्रविमाजनम् ।	२७	८४
६६ कृष्णाजिनकमलिनीपत्रयोद्ध- योयुगपदालम्भनम् ।	२८	८४
६७ पिण्डस्यालम्भनम् ।	२९	८४
६८ हस्ताभ्यां सर्वस्य मृत्पिण्डस्य ग्रहणम् ।	३०	८४

षोडशाध्याये तृतीया करिडका-

६९ गृहीतमृत्पिण्डस्य पुष्करपर्णे निधानम् ।	१	८४
७० इवञ्चेर्षां प्रक्षेपः ।	२	८४
७१ हस्तोत्पन्नवायोः इवञ्चे प्रवेशनम् ।	३	८४
७२ इवञ्चे परितः पुरीषवापः ।	४	८४
७३ आस्तीर्णकृष्णाजिनपुष्करपर्ण- योस्तथापनम् ।	५	८४
७४ ततो मुञ्जयोक्त्रेण तत्र मृत्पिण्ड- बन्धनम् ।	६	८४
७५ उत्थाय पिण्डग्रहणम् ।	७	८४
७६ अश्वयुक्कर्तृकं मृत्पिण्डस्य बाहु- प्रसारणेन धारणम् ।	८	८४
७७ अश्ववाद्यभिमन्त्रणम् ।	९	८५
७८ अश्ववादीनामुपरि मृत्पिण्ड- स्थापनमाभिधानात् ।	१०	८५
७९ अश्ववादीनां स्वस्थानस्थिता- नामेव प्रत्यङ्मुखत्वावृत्तिं कृत्वा यजमानाश्वयुगां परिवृत्तं प्र- स्थापनम् ।	११	८५
८० पूर्ववदनद्वापुरुषेक्षणम् ।	१२	८५
८१ आहवनीयोत्तरभागे मृत्पिण्ड- निधानम् ।	१४	८५
८२ मृत्पिण्डप्रतिमोक्तः, अजलोम- ग्रहणम्, ततः पशूनामुत्सर्गः ।	१५	८५
८३ मृत्पिण्डे कषायोदकासेचनम् ।	१६	८५
८४ फेनासिञ्चनं च ।	१७	८५
८५ अजलोममेलनम् ।	१८	८५
८६ शर्करादीनां च मेलनम् ।	१९	८५
८७ सर्वेषां सम्यक् मेलनम् ।	२०	८५
८८ अषादष्टकनिर्माणम् ।	२१	८५
८९ यजमानस्य उखाकरणम् ।	२३	८५
९० एकपशुपक्षे उखाप्रमाणम् ।	२४	८५

सं०	सू०	पृ०
९१ पञ्चपशुपक्षे उखाप्रमाणम् ।	२५	८५
९२ उखातलनिर्माणाय गृहीतपि- ण्डस्य प्रथनम् ।	२६	८५
९३ उखातलं परित उर्ध्वं कृत्वा मध्ये पिण्डिकाप्रक्षेपः ।	२७	८५
९४ तां पिण्डिकां इलक्षणां कृत्वा तदुपरि द्वितीयाप्रक्षेपः ।	२८	८५
९५ उखासमीकरणम् ।	२९	८७
९६ उखायां मेखलाकरणम् ।	३०	८७

षोडशाध्याये चतुर्थी करिडका

९७ ऊर्ध्वमेखलायां सर्वासु तासु वाऽप्रभागे स्तनसदृशावयव- निर्माणम् ।	१	८७
९८ उखाग्रहणम् ।	३	८७
९९ उखानिधानम् ।	४	८७
१०० उखाया एकत्वं त्रित्वं वा, त्रित्वपक्षे मृद्ग्रहणादिषु का- ण्डानुसमयः ।	५	८७
१०१ विश्वज्योतिःसंज्ञकेष्टकात्रय- निर्माणं यजमानस्य ।	६	८७
१०२ अतिरिक्तमृत्निधानम् ।	७	८७
१०३ अश्वशकृद्भिरुत्थाधूपनम् ।	८	८८
१०४ अश्वया इवअन्नननम् ।	९	८८
१०५ इवञ्चे यथाक्रममषाढोखावि- श्वज्योतिरिष्टकानां निधानम् ।	१०	८८
१०६ उखाया निधाने न्युब्जत्वम् ।	११	८८
१०७ दक्षिणाग्निना तद्वीपनम् ।	१२	८८
१०८ धूपनदीपनयोर्निर्मन्थ्यदक्षि- णारन्ध्रोर्विकल्पः ।	१३	८८
१०९ छिद्रकरणेनोखेक्षणम् ।	१४	८८
११० तत इन्धनप्रक्षेपः ।	१५	८८
१११ उखापाकस्तदुद्धरणं च दिने एव ।	१७	८८
११२ पाकानन्तरमिन्धनदूरीकरणम् ।	१८	८८
११३ उखोपरिस्थेन्धनदूरीकरणे मन्त्रः ।	१९	८८
११४ उखाया उत्तानकरणम् ।	२०	८८
११५ इवआदुखाया निष्कासनम् ।	२१	८९
११६ इवआद्विष्कासितोखायाः पात्रे स्थापनम् ।	२२	८९

सं०	सू०	पृ०
११७ उखाया अजापयःसेकः ।	२३	८९
११८ ततः सर्वास्विष्टकासु चिन्ह- त्रयकरणम् ।	२४	८९
११९ द्वितीयावतुर्थ्योस्तु चिन्हसं- ख्यायामैच्छिको विकल्पः ।	२५	८९
१२० इष्टकापाकोऽपि निर्मन्थ्येन दक्षिणाग्निना वा ।	२६	८९
१२१ फाल्गुनामावास्यायां दीक्षा- करणम् ।	२७	८९
१२२ दीक्षणीयेष्टिहर्वीषि ।	२८	८९
१२३ औद्ग्रभणहोमे विशेषः ।	३०	९०
१२४ उखायां शणकुलायं ततः सु- अकुलायं निधाय तस्या आहवनीयेऽधिभ्रयणम् ।	३१	९०
१२५ स्कमप्रतिमोकविष्णुकमवा- त्सप्रेषु ईशानाभिमुखपूर्वक- त्वम् ।	३२	९०
१२६ उखायामग्नौ प्रदोसे तत्र समिदाधानम् ।	३३	९०
१२७ तत्राग्निज्वलनात्पूव वा समिदाधानम् ।	३४	९०
१२८ समिधामाधाने विशेषः ।	३५	९१
१२९ क्षत्रिययजमानस्य द्वादश्याः समिध आधानं न वा ।	४१	९१
१३० पुरोहितयजमानस्य त्रयोदश्यां विकल्पः ।	४२	९१
१३१ अन्ययजमानस्य द्वादशत्रयो- दशसमिधोविकल्पः ।	४३	९१
१३२ उख्येऽग्नौ समिधामाधाने स्वाहाकारः ।	४४	९१
१३३ औद्ग्रभणहोमात्पूर्वं वोखाधि- भ्रयणादिकम् ।	४५	९२
षोडशाध्याये पञ्चमी कण्डिका-		
१३४ यजमानस्य कण्ठे सौवर्णास- रणविमोकः ।	१	९२
१३५ इण्डवशिक्यासन्दीषु कर्दम- लेपनम् ।	२	९२
१३६ इण्डवान्यामुखाग्रहणम् ।	३	९३
१३७ ताभ्यामेवोखाया आसन्दी- समीपनयनम् ।	४	९३

सं०	सू०	पृ०
१३८ उखाया आसन्धां निधानम् ।	५	९३
१३९ शिक्यपाशस्थोखाग्रोवायामा- सजनम् ।	६	९३
१४० शिक्यसहितोख्याग्नेरुर्ध्व- बाहुना ग्रहणं धारणं च ।	७	९३
१४१ चयनादन्तरं द्रोणादिषड्विध- चयननिरूपणम् ।	९	९३
१४२ समुह्यपुरीषचयने सर्वतः पुरी- षचयनम् ।	१०	९३
१४३ समुह्यपुरीषचयने विष्णुकम- क्रमणम् ।	११	९३
१४४ तत्र प्रतिक्रमणं क्रमेण अग्नेरुर्ध्वकरणम् ।	१२	९३
१४५ चतुर्थे मन्त्रे क्रमणनिषेधः ।	१३	९३
१४६ ततो मन्त्रावृत्त्या सर्वदिग्द- शनम् ।	१४	९३
१४७ तत उख्यस्याग्नेरुर्ध्वबाहुना ईशानो प्रति हरणम् ।	१५	९३
१४८ ऊर्ध्वकरणवदेव क्रमेणाग्नेरधः- करणम् ।	१६	९४
१४९ नाभेरुपरि धृत्वाऽग्नेरभिम- न्त्रणम् ।	१७	९४
१५० गलादूर्ध्वमार्गेण स्कमशि- क्यपाशोन्मोकः ।	१८	९४
१५१ पाशयोराग्नेर्यो प्रत्यूर्ध्व- धारणम् ।	१९	९४
१५२ पाशयोरधःकरणम् ।	२०	९४
१५३ उख्याग्नेरासन्धां स्थापनम् ।	२१	९४
१५४ तस्योपस्थानम् ।	२२	९४
१५५ दीक्षितोऽयं ब्राह्मण इति त्रि- रुच्यैः कथनम् ।	२५	९४
१५६ अग्रेतनक्रमेणः संवत्सरमा- वृत्तिविधिः ।	२६	९४
षोडशाध्याये षष्ठी कण्डिका-		
१५७ अस्तानन्तरं वाग्विसर्गात्प्राक् उखामस्मोद्वापः ।	१	९५
१५८ वाग्विसर्गानन्तरमध्वर्युकर्तृकं समिदाधानम् ।	२	९५

सं०	सू०	पृ०	सं०	सू०	पृ०
१५९	सूर्योदयानन्तरमध्येवमेव भस्मोद्वापादि ।	३	१५९	वसतिं गत्वैवाग्ने रथादवता- रणं, तच्चोत्तरस्यां ततस्तत्रा- ग्नौ समिदाधानम् ।	२१ १००
१६०	तत्र केवलं मन्त्रभेदः समिदाधाने ।	४	१६०	वनीवाहनकर्मणोऽनुष्ठानका- लविधिः ।	२२ १००
१६१	संवत्सरं यावद्दीक्षं विष्णुकर्म- वात्सप्रयोः क्रमेणानुष्ठानम् ।	५	१६१	सोमकयणदिने उख्यमभस्म- नोऽग्नौ प्रक्षेपः ।	२३ १००
१६२	विष्णुकर्मपदार्थनिरूपणम् ।	६	१६२	दीक्षासु चेच्छया भस्मप्रक्षेप- विकल्पः ।	२४ १००
१६३	साग्निके क्रतौ सम्बत्सरं सौमिकदीक्षानुष्ठानम् ।	७	१६३	दीक्षासु भस्मप्रक्षेपो वनीवा- हनानन्तरमेव ।	२५ १००
१६४	सद्योभृतयागे सौमिकदीक्षा- नुष्ठानं वा ।	७	१६४	भस्मप्रक्षेपप्रकारः ।	२६ १००
१६५	शरधारम्य वसन्ते सौमिक- दीक्षानुष्ठानं वा ।	७	१६५	अनामिकया प्रक्षिप्तभस्म- ग्रहणम् ।	२९ १०१
१६६	व्रतदानानन्तरं यजमानस्योख्ये- ऽग्नौ समिदाधानम् ।	८	१६६	भस्म क्षिप्त्वाऽग्नेरुखायां स्थापनम् ।	३० १०१
१६७	सम्बत्सरभृतिनो यजमानस्यै- कादिदीक्षापक्षेऽपि चयनम् ।	९	१६७	षोडशाध्याये सप्तमी कण्डिक- आग्निकी प्रायश्चित्तिः ।	१ १०१
१६८	संवत्सरसुत्यं करिष्यतो यज- मानस्याप्येकादिदीक्षापक्षे च- यनम् ।	१०	१६८	गाहपत्यानुगमने प्रायश्चित्तम् ।	३ १०२
१६९	सौमाधानिकस्य सम्बत्सर- मग्निहोत्रहोमिन एकादिदी- क्षापक्षेऽपि चयनम् ।	११	१६९	सुत्यास्वाहवनीयशमने प्राय- श्चित्तम् ।	४ १०२
१७०	सम्बत्सरपर्यन्तं गर्भे स्थितौ पश्चाज्जातस्य यजमानस्यापि सद्योभृते चयनम् ।	१२	१७०	आग्नीध्रीयानुगमने प्राय- श्चित्तम् ।	५ १०२
१७१	सम्बत्सरभरणाशकावनुकल्पः ।	१३	१७१	उख्याग्न्यनुगमने प्रायश्चित्तम् ।	६ १०२
१७२	अन्यार्थं यज्ञं कुर्वतोऽध्वर्यो- श्चयननिरूपणम् ।	१४	१७२	अध्वरप्रायश्चित्तिः ।	७ १०२
१७३	वनीवाहनकर्म, तत्र उख्याग्नौ उत्तरतः शकटे संस्थाप्य स- मिदाधानम् ।	१५	१७३	उखाभेदेने प्रायश्चित्तम् ।	८ १०३
१७४	शकटदक्षिणस्थितयजमानेना- सन्दीप्तहोतरोख्याग्नेरग्नौ स्थापनम् ।	१६	१७४	उखाभेदेने नूतनोखानिर्माण- विधिः ।	९ १०३
१७५	गाहपत्यस्य च स्थाल्यां गृ- हीत्वाऽग्नौ स्थापनम् ।	१७	१७५	उख्यकपालोपशययोः पुनर्भेदेने नवीनोखानिर्माणार्थं सुरक्षिते देशे स्थापनम् ।	११ १०३
१७६	अनहुद्योजनेनेपत् प्रागगत्वा यथेष्टदिग्गमनम् ।	१८	१७६	इष्टकाचयनप्रकारः ।	१२ १०३
१७७	तस्मिन् शकटे यजमान आ- रुहः पाद्वर्तौ वा गच्छेत् ।	१९	१७७	भिन्नेष्टकाकृष्णेष्टकयोश्चयन- निषेधः ।	२७ १०४
१७८	शकटस्याक्षराब्दे मन्त्रजपाः ।	२०	१७८	महावेदिमानस्य कालनिरु- पणम् ।	२८ १०४
			१७९	गाहपत्यमण्डलस्थाननिरु- पणम् ।	२९ १०४
			२००	अन्तःपात्यप्रकरणस्यावधि- निरूपणम् ।	३० १०४
			२०१	अग्निस्थाननिरूपणम् ।	३१ १०५
			२०२	वेदिमागार्धरज्ज्वा माननि- रूपणम् ।	३२ १०५

सं०	सू०	पृ०
	षोडशाध्यायेऽष्टमी कण्डिका-	
२०३	वेदिमानार्थरज्ज्वां पक्षपुच्छ-	
	श्रोण्यंसादिसाधकचिन्हादि	
	करणम् ।	१ १०५
२०४	दक्षिणपक्षसाधनप्रकारः ।	१४ १०६
२०५	उत्तरपक्षसाधनप्रकारः ।	१९ १०७
२०६	पुच्छसाधनप्रकारः ।	२० १०७
२०७	अरतिनपदअङ्गुलप्रक्रमणां	
	प्रमाणम् ।	२२ १०४
२०८	परिश्रितननविधिः ।	२३ १०८
२०९	परिश्रितां संख्याविकल्पः ।	२५ १०८
२१०	द्वितीयादिचयनमारभ्य एक-	
	शतविधचयनपर्यन्तमेक-	
	पुरुषवृद्ध्याऽग्निवेदीष्टका-	
	मानवृद्धिः ।	२७ १०८
२११	अन्तःपात्यगार्हपत्ययोश्च	
	वृद्धिरिच्छया भवति ।	२९ १०८
२१२	उत्तरपक्षवायव्यकोणनिवे-	
	यपरिश्रितां माने विशेषः ।	३० १०८
	सप्तदशाध्याये प्रथमा कण्डिका-	
१	क्रयणीयेऽद्वि अस्माभ्यवह-	
	रणादिप्रायश्चित्कयन्तकर्मणा-	
	मनुष्ठानानन्तरं विष्णुकर्मवा-	
	त्सप्रयोरुभयोरनुष्ठानम् ।	१ १०९
२	हस्मिन्नद्वि तथोर्मध्ये यस्य	
	पर्यायस्तस्य प्रथममनुष्ठानं	
	तत इतरस्य ।	२ १०९
३	गार्हपत्यचितेः पूर्वादिक्रमेण	
	पलाशशाखा मार्जनम् ।	३ १०९
४	ततः पलाशशाखां पृथक् क्षिप्त्वा	
	गार्हपत्यचितावूषान्निवापेन	
	सर्वाच्छादनम् ।	४ ११०
५	उषोपरि सिकतान्निवापः ।	६ ११०
६	गार्हपत्यचितेरासमन्तात्परि-	
	श्रितामेकविंशतिसंख्यानां	
	निखननम् ।	७ ११०
७	ततश्चात्वालमृदो गार्हपत्यचिते-	
	रुपरि प्रक्षेपः ।	१९ ११२
८	गार्हपत्यचितानुख्यारग्नेः स्था-	
	पनम् ।	२० ११२

सं०	सू०	पृ०
९	अग्निस्थापनानन्तरं सिकता-	
	प्रक्षेपात्प्राक् रिक्तोखादर्शन-	
	निषेधः ।	२१ ११३
१०	अग्निरहितोखायां सिकतापू-	
	रणानन्तरं पयः प्रक्षेपः ।	२२ ११३
११	गार्हपत्यस्य त्रिचितिकत्वमे-	
	कचित्तिकत्वं वा ।	२३ ११३
	सप्तदशाध्याये द्वितीया करिडका-	
१२	नैर्ऋतीनां तिसृणामिष्टकाना-	
	मुपधानम् ।	१ ११३
१३	तासामुपधाने दक्षिणसंस्थत्वमु-	
	दकसंस्थत्वं वा ।	२ ११३
१४	अत्र सादनसुदोहसाभावः ।	३ ११४
१५	शिक्यस्वमपाश-इण्डव-मास-	
	न्दीनां प्रक्षेपः ।	४ ११४
१६	ब्रह्मयजमानाध्वर्यूणां तत	
	उत्थानम् ।	५ ११४
१७	तेषां शालाद्वार्यागमनम् ।	६ ११४
१८	महावेदेः स्फयादिसंमर्शान्त-	
	पदार्थानुष्ठानम् ।	७ ११४
१९	प्रायणीयान्ते औदुम्बरसीर-	
	ऽनडुहां योजनम् ।	८ ११४
२०	तत्र त्रिवृत् सुज्जमयो रज्जुः ।	९ ११४
२१	योजनीयानडुत्संख्या ।	१० ११४
२२	ततः सीराभिमन्त्रणम् ।	११ ११४
२३	ततः क्षेत्रकर्षणम् ।	१२ ११४
२४	अनडुहां सीराद्विमोचनम् ।	२१ ११६
२५	दक्षिणाकाले तेषामध्वर्यवे	
	दानम् ।	२२ ११६
२६	सीरस्योत्करे करणम् ।	२३ ११६
	सप्तदशाध्याये तृतीया करिडका-	
२७	कुशस्तम्बस्थापनं तदुपरि	
	होमश्च ।	१ ११६
२८	कर्षणक्रमेण सीतासु चमसस्थो-	
	दकप्रक्षेपः ।	३ ११६
२९	चमसेषु एकं वर्जयित्वा सर्वो-	
	षधावापः ।	६ ११७
३०	सीतासु उदकप्रक्षेपवदेव सर्वो-	
	षधप्रक्षेपः ।	७ ११७

पृ०	सू०	पृ०	सू०	पृ०
३१	सोमनिष्पन्नादि आतिथ्येष्टि- गृहविष्कृदाह्वानादितुषवि- मोकान्तं कृत्वा परिशिष्टमि- मन्त्रणम् ।	८	११८	
३२	अनुकान्तेषु लोपेष्टकानामुप- धानम् ।	१०	११९	
३३	उत्तरवेदिनिर्माणम् ।	१३	११९	
३४	सिकताभिरात्मनश्छादनम् ।	१४	११९	
३५	सिकतालम्भः ।	१५	१२०	
३६	आतिथ्येष्टिजेषमारभ्योपसद- न्तं कृत्वा आनहुदे चर्मणि प्र- थमचितीष्टकानां निधानम् ।	१६	१२०	
३७	अन्यचितीष्टकानामिच्छया च- र्मणि निधानम् ।	१७	१२०	
३८	घृताककुशाग्रैरिष्टकानां प्रोक्ष- णम् ।	१९	१२०	
३९	प्रेषः ।	२०	१२०	
४०	चर्मस्थेष्टकानामग्निपुच्छस्य दक्षिणतो निधानम् ।	२१	१२०	
४१	अग्निक्षेत्रेऽश्वस्यारोहणं पणि- यनमुत्सर्गश्च ।	२२	१२०	
४२	प्रोक्षणादिभ्यावारणान्तमुत्त- रवेदिकर्म कृत्वा मन्त्रजपः ।	२६	१२१	
४३	सत्यसामगानम् ।	२७	१२१	
	सप्तदशाध्याये चतुर्थी कण्डिका-			
४४	कुशस्तम्बोपरि कमलिनीपत्र- निधानम् ।	१	१२१	
४५	कमलिनीपत्रोपरि सौवर्णहृक्म- स्थापनम् ।	२	१२१	
४६	हृक्मस्योपरि सुवर्णपुरुषस्य निधानम् ।	३	१२१	
४७	तं पुरुषमालम्ब्य चित्रसामगानम् ।	४	१२२	
४८	तस्य पुरुषस्योपस्थानम् ।	६	१२२	
४९	पुरुषस्योपरि होमः ।	७	१२२	
५०	पुरुषमाच्छाद्य यजमानबाहुद्वय- प्रसारणान्तयोः सुचोनिधानार्थं चिन्हकरणम् ।	१०	१२३	
५१	चिन्हद्वयोपरि सुचोनिधानम् ।	११	१२३	
५२	पुरुषस्योपरि स्वयमातृणोष्ट- कानिधानम् ।	१५	१२३	
५३	पुरुषमालम्ब्य सामगानम् ।	१६	१२४	
५४	स्वयमातृणोष्टकोपरि दूर्वेष्ट- कोपधानम् ।	१८	१२४	
५५	द्वियजुरादिअषाढान्तेष्टको- पधानम् ।	१९	१२४	
५६	स्वयमातृणोष्टकोपरि चिन्हकासु चिन्हकरणम् ।	२६	१२५	
५७	ततः कूर्माञ्जनम् ।	२७	१२५	
	सप्तदशाध्याये पञ्चमी कण्डिका-			
५८	अषाढादक्षिणभागे कूर्मोपधानं तद्दूर्वाधोभागयोरवकाप्रक्षेपः ।	१	१२६	
५९	स्वयमातृणोष्टकोत्तरभागे उलू- खलमुसलोपधानम् ।	३	१२६	
६०	उलूखलोपर्युखास्थापनम्, तत- स्तस्यामूर्मो निधानम् ।	४	१२७	
६१	उखायां सुवाहुत्योर्होमः ।	५	१२७	
६२	संवत्सरदीक्षापक्षे होमनियमोऽ- न्यत्र विकल्पः ।	६	१२७	
६३	पशुशिरसां मुखादिषु प्रत्येकं सप्तहिरण्यशकलप्रक्षेपः ।	७	१२८	
६४	एकपशुपक्षेऽपि पञ्चगुणितानामेव सप्तहिरण्यशकलानां प्रक्षेप इति केषाञ्चिन्मतम् ।	१२	१२८	
६५	उखायां न्युञ्जानि कृत्वा सु- खानां निधानम् ।	१३	१२८	
६६	तन्मध्ये पुरुषशिरस उत्थाप्य निधानम् ।	१४	१२८	
६७	तत्र शिरसां स्थापनक्रमः ।	१५	१२८	
६८	पुरुषशिरस उपरि होमः ।	१८	१२९	
६९	उत्सर्गमन्त्रैः पशुशिरसामुप- स्थानम् ।	१९	१२९	
७०	शिरसामुपस्थाने मतान्तरम् ।	२०	१३०	
	सप्तदशाध्याये षष्ठी कण्डिका-			
७१	चित्यस्याग्नेरुपस्थानम् ।	१	१३०	
७२	अपस्थेष्टकानामुपधानम् ।	२	१३१	
७३	प्राणभृदिष्टकानामुपधानम् ।	३	१३१	
७४	लोकमृणोष्टकानामुपधानम् ।	५	१३२	
७५	ततः पुरीषवापः ।	९	१३२	
७६	सर्वांसु चितिषु पुरीषावाप- विधिः ।	१३	१३३	

सं०	सू०	पृ०
७७ पुरीषवत्याश्रितेरुपस्थानम् ।	१	१३३
७८ उपसत्सु चयनपुरीषवपनयोः कालविधिः ।	४	१३४
७९ प्रत्यहं सार्यकालेऽग्नेः परितोऽश्वप्रणयनम् ।	५	१३४
८० अश्वप्रणयनस्य कालाविधिः ।	६	१३४
८१ त्र्युपसत्के क्रतौ प्रथमादिचितीनां कालविशेषविधिः ।	७	१३४
८२ उत्तमायामुपसदि पञ्चगृहीताविधिः ।	८	१३४
८३ षडुपसत्के क्रतौ चितीनां कालः ।	१०	१३४
८४ द्वादशोपसत्के क्रतौ चितिपुरीषकालविधिः ।	११	१३४
८५ एकादशामुपसदि विकर्ण्यदि ।	१२	१३४
८६ चतुर्मासोपसत्के क्रतौ चितिपुरीषकालविधिः ।	१३	१३५
८७ त्रिसम्बत्सरोपसत्के क्रतौ चितिपुरीषकालविधिः ।	१४	१३५
८८ सम्बत्सरोपसत्के क्रतौ चितिपुरीषकालविधिः ।	१५	१३५
८९ सम्बत्सरोपसत्के क्रतौ पञ्चमीचितौ विराजासप्तनेष्टकोपधानम् ।	१६	१३५
९० ततः प्रत्यहमेकैकस्याः स्तोमभागेष्टकाया उपधानं मासपर्यन्तम् ।	१७	१३५
९१ ततो दशममासे पुरीषावापः ।	१८	१३५
९२ एकादशे सकले मासि नाकसत्प्रभृतिलोकम्पृणोपधानान्तकर्मविधिः ।	१९	१३५
९३ द्वादशे-मासे पुरीषावापः ।	२०	१३५
९४ अन्तिमदिनद्वये विकर्ण्यदिपञ्चगृहीतादी ।	२१	१३५
९५ चतसृषु चितिषु लोकंपृणेष्टकासंख्या ।	२२	१३५
९६ पञ्चम्यां चित्तौ लोकंपृणेष्टकानां संख्या ।	२३	१३५
९७ पञ्चम्यां चित्तौ लोकम्पृणेष्टकानां देशविशेषविधिः ।	२५	१३५
९८ सर्वासु चितिषु लोकम्पृणानां संख्यान्तरविधिः ।	२६	१३६

सं०	सू०	पृ०
९९ प्रथमपञ्चमचित्तयोः पादमात्रप्रमाणाधिकेष्टकानि वृत्तिः ।	३०	१३६
१०० दशगणेष्टकोपधानानन्तरमधिकेष्टकानां भित्तोत्करे प्रक्षेपविधिः ।	३१	१३६
सप्तदशाध्यायेऽष्टमी कण्डिका-		
१०१ द्वितीयायां चित्तावशिनीष्टकानामुपधाने देशविधिः ।	१	१३६
१०२ तत्रैव वैश्वदेवीष्टकानामुपधाने देशविधिः ।	७	१३६
१०३ तत्रैव प्राणभृदिष्टकानामुपधाने देशविधिः ।	१२	१३७
१०४ तत्रैव चित्तौ अपस्येष्टकानामुपधाने देशविधिः ।	१३	१३७
१०५ अद्वित्युपधाने मन्त्रविधिः ।	१५	१३७
१०६ तत्रैव चित्तौ प्रथमचित्तिगतकर्तव्येष्टकयोस्तुपरि ऋतव्येष्टकयोः रूपधानम् ।	१६	१३७
१०७ वैश्वदेवीष्टकानामुपधाने मन्त्रविधिः ।	१८	१३८
१०८ प्राणभृदिष्टकानामुपधाने मन्त्रविधिः ।	२०	१३८
१०९ अपस्येष्टकोपधानमन्त्रविधिः ।	२१	१३८
११० वयस्येष्टकोपधानविधिः ।	२२	१३८
१११ द्वितीयायां चित्ते लोकम्पृणेष्टकोपधानदेशविधिः ।	२५	१३९
सप्तदशाध्याये नवमी कण्डिका-		
११२ तृतीयायां चित्तौ स्वयमावृण्णेष्टकोपधानमन्त्रविधिः ।	१	१३९
११३ तत्रैव चित्तौ पञ्चद्विष्टेष्टकोपधानमन्त्रविधिः ।	२	१४०
११४ प्रथमचित्तिस्थविश्वज्योतिषष्टकाया उपरि तृतीयचित्तौ विश्वज्योतिषष्टकाया उपधानस्य मन्त्रस्य च विधिः ।	३	१४०
११५ ऋतव्येष्टकोपधानविधिः ।	४	१४०
११६ प्राणभृदिष्टकोपधानविधिः ।	७	१४०
११७ छन्दस्येष्टकोपधानविधिः ।	८	१४१
११८ बालखिल्येष्टकोपधानविधिः ।	९	१४१
११९ लोकम्पृणेष्टकोपधानविधिः ।	१५	१४२

सं०	सू० पृ०	सं०	सू० पृ०
सप्तदशाध्याये दशमी करिडका-		अष्टादशाध्याये द्वितीया करिडका-	
१२० चतुर्थी चितौ जङ्घामात्र्या-		२ चित्याग्निपरिषेकः ।	१ १६०
दीनामुपधानविधिः ।	१ १४२	३ अद्रि कुम्भे संध्याण्य तस्य दक्षि-	
१२१ तत्रैव चितौ ऋतव्येष्टक्योरुप-		णस्यां प्रक्षेपः ।	२ १६०
धानविधिः ।	१६ १४१	४ ऋतवेदने प्रायश्चित्तम् ।	६ १६०
१२२ तत्रैव चितौ सुष्टीनामिष्टकाना-		५ ऋतवेदो विवक्षितः कुम्भस्य	
मुपधानविधिः ।	१७ १४४	वेतविचारः ।	७ १६०
१२३ तत्रैव चितौ लोकपुणेष्टकोपधा-		६ अश्वमन एव भेदनं विवक्षितमि-	
नविधिः ।	१८ १४५	ति सिद्धान्तः ।	८ १६१
सप्तदशाध्याये एकादशी करिडका-		७ ततश्चिति स्फुट्टा मन्त्रपाठः ।	१० १६१
१२४ पञ्चम्यां चितावसपत्नानामुप-		८ ततो मण्डूकादियुक्तवेणुनाऽग्नि-	
धानविधिः ।	१ १४५	विकर्षणम् ।	११ १६१
१२५ तत्रैव चितौ विराजामिष्टका-		९ वेणोस्तुकरे प्रक्षेपः ।	१४ १६२
नामुपधानविधिः ।	५ १४६	अष्टादशाध्याये तृतीया करिडका-	
१२६ तत्रैव चितौ स्तोमभागेष्टको-		१० ततो हिङ्गारपूर्वकं सामगानम् ।	१ १६२
पधानविधिः ।	९ १४६	११ होमार्थं गृहीते आज्ये हिरण्यश-	
१२७ स्तोमभागेष्टकासु पुरीषा-		कलप्रासनम् ।	९ १६२
वपनम् ।	१२ १४७	१२ चित्यारोहणम् ।	१० १६२
सप्तदशाध्याये द्वादशी करिडका-		१३ ततः पञ्चगृहीतहोमः ।	११ १६३
१२८ तत्रैव चितौ नाकसदिष्टकोपधा-		१४ दध्यादिसमासिककुशैः सपरि-	
नविधिः ।	१ १४८	श्रिद्विनिप्रोक्षणम् ।	१२ १६३
१२९ नाकसदिष्टकासु पुरीषावाप-		१५ तसश्चितेरवरोहणम् ।	१३ १६३
विधिः ।	२ १४८	१६ ततः शालाग्रामुपसर्दं कृत्वाऽग्नौ	
१३० पञ्चचूडकोपधानविधिः ।	३ १४८	परिष्यन्दे वा प्रवर्ग्यात्सादनम् ।	१५ १६३
१३१ तत्रैव चितौ छन्दस्येष्टकोप-		१७ प्रथमप्रवर्गस्य स्वयमातृणा-	
धानविधिः ।	५ १४९	स्पृष्टस्यात्सादनम् ।	१६ १६३
१३२ तत्रैव चितौ ऋतव्येष्टक्योरुप-		१८ ततः पञ्चगृहीताज्यं हुत्वा षोड-	
धानविधिः ।	२३ १५४	शगृहीतहोमः ।	१७ १६४
१३३ तत्रैव चितौ विष्वज्योतिष हृष्ट-		१९ औदुम्बरीसमिदाधानम् ।	१९ १६४
काया उपधानविधिः ।	२४ १५४	२० अग्निप्रणयनम् ।	२० १६४
१३४ तत्रैव चितौ लोकपुणेष्टकोप-		२१ प्रतिप्रस्थातृकर्तृकोऽश्वत्थ्यादी-	
धानविधिः ।	२५ १५४	नां प्रैषः ।	२१ १६४
१३५ विकर्णोऽस्वयमातृण्येष्टक्योरु-		२२ ततः प्रतिप्रस्थान्नादीनां स-	
पधानविधिः ।	२६ १५४	यजमानानां चित्थं प्रति	
१३६ सुवर्णशकलसहस्रेण चित्तिप्रो-		गमनम् ।	२३ १६५
क्षणविधिः ।	२८ १५५	२३ आग्नीध्रदक्षिणदेशे पृथ्विपाषा-	
अष्टादशाध्याये प्रथमा करिडका-		णोपधानम् ।	२५ १६५
१ शतरुद्रियहोमविधिः ।	१ १५५	२४ सादनसूतयोहसन्निषेधः ।	२६ १६५

सं०

सू० पृ०

अष्टादशाध्याये चतुर्थी करिडका-

- २५ ततः सर्वेषां चित्पारोहणम् । १ १६५
 २६ स्वयमातृणाया उपरि धारिते-
 ऽनौ होमः । २ १६५
 २७ अत्रैव पैतृदारवादिसम्भारनि-
 वापान्तकर्मानुष्ठानम् । ३ १६६
 २८ स्वयमातृणायामग्निनिधानम् । ४ १६६
 २९ सादनसुदोहसकरणम् । ५ १६६
 ३० शामिलीवैकङ्कती-सकर्णकौटुम्ब-
 रोलमिधामाधानम् । ६ १६६
 ३१ कर्णकाभावे द्विद्विप्लाक्ता प्राज्ञा । ७ १६६
 ३२ खुवाहुतिपूर्णाहुतिहोमः । ८ १६६
 ३३ समिदाधानं तिष्ठता कर्तव्यम् । १० १६७
 ३४ तत उपविश्याहुतिहोमः । ११ १६७
 ३५ अत्र पञ्चम्याश्रितेः सप्तचौष-
 स्थानम् । १२ १६७
 ३६ धिष्ण्याचयनानन्तरमेव पञ्चम-
 चित्तरुपस्थानम् । १३ १६७
 ३७ चित्पारान्यभिमतान्मैच्छिकम् । १४ १६७
 ३८ प्रतिचित्तरुपशो मन्त्रोहः । १५ १६७
 ३९ वैश्वानर-मारुत-पुरोडाश-
 निर्वापः । १६ १६७
 ४० वैश्वानर-मारुत-पुरोडाश-
 विश्रवणप्रकारः । १७ १६८
 ४१ वैश्वानर-मारुत-पुरोडाशहोमा-
 सादनयोः प्रकारः । २१ १६८
 ४२ तदन्ते मन्त्रपाठः । २५ १६९
 अष्टादशाध्याये पञ्चमी करिडका-
 ४३ वसोर्धाराहोमः । १ १६९
 ४४ वसोर्धाराहोमानन्तरं खुक्प्रा-
 सनम् । २ १७०
 ४५ पार्थाहुतिहोमः । ३ १७०
 ४६ वृक्षपेयिकवाजप्रसवीयहोमः । ४ १७०
 ४७ आग्निकवाजप्रसवीयहोमः । ५ १७०
 ४८ ततो यजमानाभिषेकप्रकारविधिः । ६ १७०
 ४९ ततश्चमसप्रासनपूर्वकपार्थाहुति-
 होमः । १५ १७२
 ५० ततो राष्ट्रवृद्धामः । १६ १७२
 ५१ स्थशिरसि पञ्चगृहीतहोमः । १७ १७३

सं०

सू० पृ०

अष्टादशाध्याये षष्ठी करिडका-

- ५२ वातहोमः । १ १७४
 ५३ दक्षिणाकालेऽध्वर्यवे रथस्याश्वा-
 नां च दानम् । ४ १७४
 ५४ अत्रैच्छिको नवाहुतिहोमः । ६ १७४
 ५५ धिष्ण्याचयनविधिः । ८ १७५
 ५६ परिध्यालम्भनानन्तरं प्रातरनु-
 वाकात्प्रागग्नियोजनम् । १७ १७५
 ५७ परिधिसन्ध्यालम्भनोत्तरं य-
 ज्ञायज्ञियस्य पुरस्तादग्निमो-
 चनम् । १८ १७५
 ५८ अथवा प्रत्यहमग्नेः प्रायणीये
 योजनसुदयनीये मोचनम् । १९ १७५
 ५९ अध्वरसमिष्टयजुःसंज्ञकनवाहु-
 त्यन्ते समिष्टयजुषोर्होमः । २० १७५
 ६० अनुबन्धयपशुपुरोडाशानन्तरं
 देवसूहविनिर्वापः । २१ १७५
 ६१ देवसूहविषां देवतानां च विधिः । २२ १७५
 ६२ अनुबन्ध्याह्वयगुलान्ते खुवा-
 हुतिहोमः । २३ १७७
 ६३ ततश्चित्त्योपस्थानम् । २४ १७७
 ६४ उद्वसानोयान्ते मैत्रावरुणोष्टिः
 पयस्याद्वयका तूपरगोमिश्रुतद-
 क्षिणाका । २५ १७७
 ६५ अग्निचितो व्रतविशेषविधिः । २६ १७७
 ६६ व्रतानां कालनियमः । ३१ १७७
 ६७ चित्पाराशक्तौ स्वयमातृणावि-
 श्वज्योतिःकृतव्यान्यतमोपधानम् । ३४ १७८
 ६८ चित्त्युपधानम् । ३५ १७८
 ६९ चित्तिश्रयनाभावो वा । ३६ १७८
 एकोनविंशेऽध्याये प्रथमा करिडका-
 १ सौत्रामणीयागेऽधिकारनिरूपणम् । १ १७९
 २ सौत्रामणी त्रिपशुकर्मनामधेयम् । १ १७९
 ३ सौत्रामण्या नैमित्तिकहवमपि । २ १७९
 ४ सौत्रामण्याः पूर्वमादित्यचर्वनु-
 ष्ठानम् । ५ १८१
 ५ सौत्रामण्यामन्ते आमिक्षातः पूर्वं
 वाऽनुष्ठानम् । ६ १८१

सं०	सू० पृ०	सं०	सू० पृ०
६ आदित्यचरदाक्षणा धेनुः ।	८ १८१	३४ सुराग्रहग्रहणविधिः ।	२१ १८९
७ तत्र पूर्वचरोर्ध्वतो दक्षिणा ।	९ १८१	३५ पयोग्रहसुराग्रहग्रहणे व्यत्यासः	
८ उत्तरचरोश्च गौः ।	१० १८२	क्रमो वा ।	२२ १९०
९ आदित्येष्टयन्तरमाहवनीयसमि-		३६ सुराग्रहेषु वृकादिलोमप्रक्षेपः ।	२३ १९०
ध्याभ्याधानम् ।	११ १८२	३७ पयोग्रहसुराग्रहोपस्थानम् ।	२५ १९०
१० सत्यभाषणव्रतविधिः ।	१२ १८२	३८ अन्तःपात्यस्थितयजमानपा-	
११ प्रत्यहमग्निहोत्रद्रुतशेषभक्षण-		वनम् ।	२७ १९०
विधिः ।	१३ १८२	३९ अध्वर्युप्रेषितयजमानकर्तृकाग्नि-	
१२ सौत्रामणोक्तुश्रुतिदिनसाध्यः ।	१४ १८२	प्रेक्षणम् ।	२८ १९१
१३ स्वयमग्निहोत्रानुष्ठानम् ।	१५ १८२	४० पयोग्रहसुराग्रहसम्मर्शनम् ।	२९ १९१
१४ ऐन्द्रपद्मादित्यचर्वन्तरमैन्द्र-		एकोनविंशोऽध्याये तृतीया कण्डिका—	
पशुविधिः ।	१६ १८२	४१ अभ्यादिकरणम् ।	२ १९१
१५ आदित्यचरोः पू ^० चैन्द्रपद्मवज्र-		४२ पशुत्रयालम्भविधिः ।	३ १९१
ष्ठानम् ।	१७ १८३	४३ त्रयाणामपि पशूनामेक एव	
१६ सुरानिर्माणार्थं तत्साधनद्रव्य-		मध्ये धूपः ।	६ १९१
क्रयविधिः ।	१८ १८३	४४ त्रिपशुयूपादक्षिणोत्तरशोरैन्द्रवा-	
१७ सुरानिर्माणप्रकारः ।	२० १८३	योवज्रयूपौ ।	७ १९१
१८ दिनत्रयेण सुरानिष्पादनम् ।	२२ १८४	४५ वपामार्जनोत्तरमध्वर्युकर्तृकप्रैषे	
एकोनविंशोऽध्याये द्वितीया कण्डिका—		विशेषः ।	८ १९१
१९ सौत्रामण्यां वेदिद्रव्यकरणम् ।	१ १८५	४६ ततो ग्रहहोमः ।	१२ १९२
२० तत्पश्चात्स्वरद्वयकरणम् ।	३ १८६	४७ हुतशेषग्रहभक्षणविधिः ।	१४ १९२
२१ चतुर्थदिने प्रकृताविव प्रणयनी-		४८ केषांचिन्मते सुराग्रहाणामवघ्रा-	
याधानादि-भाज्यासादनान्तक-		णमात्रम् ।	१९ १९३
मानुष्ठानम् ।	४ १८६	४९ अथवा परिकीर्तयज्यवैश्यान्य-	
२२ उत्तरत्यां वेद्यां सौरकर्मण एवा-		तरकर्तृकं तत्पानम् ।	२० १९३
नुष्ठानविधिः ।	५ १८६	५० अथवा परिधिवहिर्भागस्थाऽऽह-	
२३ सुरापानप्रकारः ।	६ १८७	वनीयाङ्गारेषु होमः ।	२१ १९३
२४ सुराया ग्रहणविधिः ।	७ १८७	५१ अङ्गाराणां सौरग्रहप्रक्षालनोद-	
२५ पयः पावनविधिः ।	१० १८८	केनासेकः ।	२२ १९३
२६ पयोग्रहाणां ग्रहणविधिः ।	१२ १८८	५२ ततो मन्त्रजपः ।	२३ १९४
२७ दक्षिणोत्तरस्वरयोः क्रमेण सुराग्रह-		५३ ततो यजमानत्याज्यहोमः ।	२७ १९४
पयोग्रहाणां सादनविधिः ।	१४ १८८	५४ ततोऽध्वर्योः पयोहोमः ।	२९ १९४
२८ आश्विनपयोग्रहणपात्रविधिः ।	१५ १८८	५५ हुतशेषपयसो यजमानकर्तृकभ-	
२९ तत्र चूर्णप्रक्षेपः ।	१६ १८९	क्षणम् ।	३० १९४
३० सारस्वतपयोग्रहपात्रविधिः ।	१७ १८९	५६ तत्पश्चात्वाले सर्वेषां मार्जनम् ।	३१ १९४
३१ तत्र चूर्णप्रक्षेपः ।	१८ १८९	एकोनविंशोऽध्याये चतुर्थी कण्डिका—	
३२ ऐन्द्रपयोग्रहपात्रविधिः ।	१९ १८९	५७ पशुपुरोडाशनिर्वापविधिः ।	१ १९५
३३ तत्र चूर्णप्रक्षेपः ।	२० १८९	५८ पुरोडाशासादनान्तरमाज्यभा-	
		गयागः ।	३ १९५

सं०	सू०	पृ०
५९ अथवा ग्रहयागात्पूर्वमेवाऽऽ- ज्यभागयागः ।	४	१९५
६० पशुपुरोडाशान्ते त्रयस्त्रिंशद्ब्र- वादाक्षिणादानम् ।	५	१९५
६१ पशुगणेषु एकादशानधर्माणां नियोजनादीनां विधिः ।	६	१९६
६२ शमित्रनुशासनादि-वनस्पत्य- न्तकर्मसुष्ठानान्ते वेद्योद्भवयोः समप्रविभागेनासन्दीनिधानम् ।	७	१९६
६३ आसन्ध्यां कृष्णाजिनास्तरणम् ।	८	१९६
६४ तत्र यजनानख्योपवेशनम् ।	९	१९६
६५ यजमानपादयोः समीपे राजत- सौवर्णाभरणनिधानम् ।	१०	१९६
६६ द्वात्रिंशद्ब्रवाद्यहोमः ।	१२	१९७
६७ शेषस्य वैतसपात्रे नयनम् ।	१३	१९७
६८ ततो यजमानाभिषेकः ।	१४	१९७
६९ अन्नयोर्यजमानालम्भविधिः ।	१९	१९८
७० यजमानस्य सुश्लोकादीनामा- ह्वानम् ।	२०	१९८
७१ सुश्लोकादीनां यजमानमूर्ध्वसु- त्थाप्य कृष्णाजिने स्थापनविधिः ।	२१	१९८
७२ त्रयस्त्रिंशत्सप्तग्रहणम् ।	२४	१९९
७३ आज्यग्रहणम् ।	२५	१९९
एकोनविंशोऽध्याये पञ्चमी करिडका—		
७४ ब्रह्मकर्तृकः सामगानप्रैषः ।	१	१९९
७५ उद्गातृकर्तृकसामगानम् ।	२	१९९
७६ सर्वकर्तृकस्तत्तन्निधनपाठः ।	३	१९९
७७ प्रतिगरार्थं होतुरध्वज्ये उप- वेशनम् ।	७	१९९
७८ ब्रह्मणः शस्त्रपाठान्ते त्रयस्त्रिंश- वसाग्रहहोमः ।	८	१९९
७९ तच्छेषभक्षणविधिः ।	९	२००
८० स्विष्टकृत्प्रभृति बहिर्होमान्तेऽवभृ- थवद्गमनम् ।	११	२००
८१ शूलाभिमन्त्रणादि-अवभृथे- पठ्यन्ते जले मासरुद्रमग्न्यावन- निमज्जने ।	१२	२००
८२ ततो द्वेष्ट्यं प्रति अभिषेकः ।	१५	२००

सं०	सू०	पृ०
८३ अवभृथस्नानानन्तरं जले एव कर्मकालघृतवासःप्रक्षेपः ।	१६	२०१
८४ ततः सोमवदुत्क्रमणागमने ।	१७	२०१
८५ आहवनीयोपस्थानम् ।	१८	२०१
८६ समिद्धोमः ।	१९	२०१
८७ ततः पयस्येष्टिः ।	२१	२०१
८८ ततो वायोधसपशुः ।	२२	२०१
एकोनविंशोऽध्याये षष्ठी करिडका—		
८९ सौत्रामण्यामिष्टिपशूनां भिन्न- तन्त्रता ।	१	२०२
९० सौत्रामण्यां सामिधेनीनां सा- सदस्यम् ।	२	२०२
९१ वात्रेणवाज्यभागौ ।	३	२०२
९२ पशुज्वामिक्षायां च वृधन्वन्तौ आज्यभागौ ।	४	२०२
९३ इष्टिषु उपांशु देवता ।	६	२०३
९४ इष्टिषु स्विष्टकृत्सम्बन्धिन्यौ याज्यानुवाक्ये ।	७	२०३
९५ वशिष्ठशुनकानां नाराशंसो द्वि- तीयः प्रयाजः ।	८	२०३
९६ अग्निगोत्राणां च नाराशंसस्तनू- नपाद्वा द्वितीयः प्रयाजः ।	९	२०३
९७ सौत्रामण्यां वपापुरोडाशपशूनां प्रयाजानुयाजमन्त्रयाज्यापुरो- ऽनुवाक्यामन्त्रविशेषविधिः ।	१०	२०३
९८ सौत्रामण्यां ब्रह्ममन्त्राः ।	२६	२०६
एकोनविंशोऽध्याये सप्तमी करिडका—		
९९ ग्रहस्य याज्यानुवाक्यामन्त्र- विशेषविधिः ।	१	२०७
१०० अनुवाचनप्रैषयाज्यामन्त्रवि- शेषविधिः ।	२	२०८
१०१ वारुणपुरोडाशयाज्यानुवाक्या- मन्त्रविधिः ।	७	२०८
१०२ अग्नीवरुणयाज्यानुवाक्या- मन्त्रविधिः ।	८	२०८
१०३ आदित्यादीनां याज्यानुवाक्या- मन्त्रविधिः ।	९	२०९
१०४ तत्र याज्यायां विशेषः ।	१२	२०९

सं० सू० पृ०
१०५ वायोधसस्य प्रयाजयाज्या । १३ २०९
१०६ तस्यैव वपापुरोडाशपशूनां या-
ज्यानुवाक्याः । १४ २०९

विंशोऽध्याये प्रथमा कण्डिका—

१ अश्वमेधे राज एवाधिकारः । १ २१०
२ अश्वमेधारम्भकालविधिः । २ २१०
३ ब्रह्मौदनपाकविधिः । ४ २१०
४ आद्यर्त्विगभ्यो ब्रह्मौदनदानं द-
क्षिणादानञ्च । ५ २१०
५ अश्वरश्नाजिनम् । ७ २११
६ यजमानकण्ठे निष्क्रमोकः । ९ २११
७ दक्षिणादानपर्यन्तं यजमानस्य
वाग्यमः । १० २११

८ सानुचरीणां पत्नीनां यजमानस-
मीपे आगमनम् । १२ २१२
९ पत्नीविशेषेणानुचरीविशेषविधिः । १३ २१२
१० वावातायाः पत्न्या अङ्गुले यज-
मानस्य क्षयनम् । १७ २१२
११ इतरासां पत्नीनां यजमानसमीपे
तत्रैव क्षयनम् । १८ २१३

१२ प्रातः पूर्णाहुत्यन्ते ब्रह्मणे दक्षि-
णादानम् । १९ २१३
१३ अध्वर्यवे च निष्क्रामरणदानम् । २० २१३
१४ पथिकदिष्टिः । २१ २१३
१५ तद्दक्षिणा । २२ २१३
१६ सर्वत्र सुवर्णदाने संख्या । २३ २१३
१७ पौषणीष्टिः । २४ २१३
१८ अश्वबन्धनविधिः । २५ २१३
१९ जलेऽश्वस्य स्नापनम् । ३५ २१५
२० सुसलेन शुनो मारणविधिः । ३६ २१५

विंशोऽध्याये द्वितीया कण्डिका—

२१ मन्त्रवाचनम् । १ २१५
२२ मृतस्य शुनोऽश्वाधस्ताज्जले
प्लावनम् । २ २१५
२३ ततो दशाहुतिहोमः । ३ २१५
२४ सावित्र्य इष्टयः । ६ २१५
२५ ब्राह्मणकृतयजमानस्तवविधिः । ७ २१६
२६ क्षत्रियकृतयजमानस्तवविधिः । ८ २१६
२७ अध्वर्युयजमानयोरश्वकर्णं जपः । ९ २१६

सं० सू० पृ०
२८ ईशान्यामश्वस्य चतुर्विंशवि-
कृत्यसामश्वानां शतमध्ये
उत्सर्जनम् । १० २१७

२९ अश्वस्य चतुःशतरक्षकाः । ११ २१७
३० तेषां कर्तव्योपदेशः । १२ २१७
३१ कर्तव्यसमाप्त्या तेषां वरदानम् । १७ २१८
३२ ऋत्विजां वेदावुपवेशनम् । १८ २१८
३३ तन्नाध्वर्युयजमानयोः कूर्वापर्यु-
पवेशः फलकयोर्वा । १९ २१८
३४ होतृब्रह्मोद्गातृणां मृद्वासनो-
पयुवेशः । २१ २१८
३५ होतुः पारिप्लवसस्त्रांसनम् । २२ २१८

विंशोऽध्याये तृतीया कण्डिका—

३६ प्रतिगरः, वीणागणगिनां राज-
पितृत्यतया यजमानस्तुतिप्रैषः । २ २१८
३७ प्रक्रमहोमः । ३ २१९
३८ धृतिहोमः । ४ २१९
३९ वावातासर्वेशनादिकस्य प्रत्यह-
मनुष्ठाने संवत्सरादिकालमर्यादा । ५ २१९
४० ब्राह्मणक्षत्रियभ्यां भृतिदानम् । ७ २१९
४१ दीक्षणीयापर्यन्तं राजपितृत्य-
त्वेन यजमानस्तुत्यनुवृत्तिः । ८ २१९
४२ ततोऽग्नीषोमीयसमाप्तिपर्यन्तं
देवतुल्यतया यजमानस्तुतिः । ९ २१९
४३ सवनोपश्रवाद्यन्तयोः प्रजाप-
तितुल्यतया यजमानस्तुतिः । १० २२०
४४ अश्वस्य रोगादिनिमित्तकानु-
ष्ठानविधिः । १२ २२०
४५ अश्वादिनाशे त्रिहविष्केष्टिः । १८ २२१
४६ अश्वस्य वडवासंगमे विधानम् । २० २२१
४७ अश्वस्य मरणादर्शनयोरश्व-
न्तरश्नादानादिविधिः । २१ २२१

विंशोऽध्याये चतुर्थी कण्डिका—

४८ पश्वालम्भनादि अध्वरदीक्षणी-
यान्तं कृत्वौद्ग्रमणहोमानुष्ठानम् । २ २२२
४९ ततः कृष्णाजिनदीक्षा । ४ २२२
५० सप्ताहमावर्तमानदीक्षणीयासु
प्रत्यहं कर्तव्यविधिः । ५ २२३

सं०	सू०	पृ०
११ सप्तम्यां विशेषः ।	७	२२३
१२ आब्रह्मन्मन्त्रजपविधिः ।	११	२२४
१३ अश्वमेधे दीक्षोपसत्संख्या ।	१३	२२४
१४ देवयजनौ विशेषविधिः ।	१४	२२४
१५ चथनक्षेत्रसानम् ।	१५	२२४
१६ अश्वमेधे यूपसंख्या ।	१६	२२४
१७ प्रतियूपमग्नीषोमीयानां पशू- नामालम्भः ।	२१	२२५
१८ सवनीयस्थान्होऽग्निष्टोमसं- स्थत्वम् ।	२२	२२५
१९ सवनीयेऽहनि एकादशिनोद्वय- पश्वनुष्ठानम् ।	२३	२२५
२० तत्र मध्यमे यूपे आग्नेयपश्वद्वय- नियोजनम् ।	२४	२२५
२१ उत्तरदिनद्वये चैकादशिन्योर- नुष्ठानम् ।	२५	२२५
२२ तत्र पशवो बहुवर्णा गावः ।	२६	२२५
२३ विजयकाले लब्धद्रव्यस्य होत्रा- दीनां दक्षिणात्वकथनम् ।	२७	२२६
२४ तत्र यथाविभागं होतृगणोपपुरुष- त्रयदक्षिणा ।	२८	२२६
२५ लब्धग्रहहोमभक्षाः ।	२९	२२६
२६ वसतीवरिग्रहण समासेक परि- हाराः ।	३१	२२६
२७ आज्यादीनां क्रमेण सर्वरात्रं होमविधिः ।	३२	२२६
विंशोऽध्याये पञ्चमी करिडका—		
२८ द्वितीयमहस्त्वयसंस्थाकम् ।	१	२२८
२९ महिमग्रहद्वयग्रहणम् ।	२	२२८
३० अश्वालम्भः ।	३	२२८
३१ तस्य वडवादर्शनम् ।	४	२२८
३२ बहिष्पवमानस्तोत्रम् ।	५	२२८
३३ उद्गातृणां स्तुत्यर्थदक्षिणादानम् ।	६	२२८
३४ बहिष्पवमानदेशस्याश्वेना- क्रामणम् ।	७	२२८
३५ एकादशिनानामश्वानां चोपा- करणम् ।	८	२२९
३६ अश्वस्तुतिः ।	९	२२९
३७ अश्वानां रथे बन्धनम् ।	१०	२२९

सं०	सू०	पृ०
३८ अश्वानां रथस्य च सुवर्णाल- ङ्काराः ।	१२	२२९
३९ तडागादौ अश्वानां प्रवेशनम् ।	१४	२२९
४० अश्वालम्भम् ।	१५	२२९
४१ अश्वस्य शिरोमीवापुच्छरोमसु मणीनां बन्धनम् ।	१३	२३०
४२ अश्वे प्रति रात्रिद्वयसमर्पणम् ।	१८	२३०
४३ अश्वेनाभक्षिते तस्याप्सु प्रक्षेपः ।	१९	२३०
४४ ब्रह्महोत्रोः प्रश्नप्रत्युत्तरे ।	२०	२३०
विंशोऽध्याये षष्ठी करिडका—		
४५ अग्निमन्थनादिप्राकृतकर्मांशु- ष्ठानविधिः ।	१	२३१
४६ अग्निष्टे यूपेऽश्वतूपशगवयानां बन्धनम् ।	२	२३१
४७ अथादीनां देवताः ।	३	२३१
४८ अश्वे पर्यङ्कयानां बन्धनम् ।	४	२३१
४९ विंशतियूपेष्वितरपशूनां बन्धनम् ।	५	२३१
५० अश्वप्रोक्षणम् ।	७	२३२
५१ अश्वमुखे प्रोक्षणीधारणम् ।	८	२३२
५२ पर्यगिनकृतानां कपिशृङ्गादी- नामुत्सर्गः ।	९	२३२
५३ अश्वस्य संज्ञपनम् ।	१०	२३२
५४ परिपशव्याहुतिहोमः ।	११	२३२
५५ संज्ञपिताश्वस्य पत्नीभिः परि- क्रमणम् ।	१२	२३३
५६ तस्याश्वस्य समीपे पत्न्याः श- यनम् ।	१४	२३३
५७ अश्वपत्न्योर्वर्द्धेणाच्छादनम् ।	१५	२३३
५८ अश्वशिक्षनस्य पत्नीयोनिस्पर्- शानम् ।	१६	२३३
५९ भुश्वामिमन्त्रणम् ।	१७	२३४
६० अश्वद्वयादीनां कुमारीपत्न्या- दिभिः संवादः ।	१८	२३४
६०१ पत्न्या उत्थापनम् ।	२१	२३४
विंशोऽध्याये सप्तमी करिडका—		
६०२ अश्वस्य सूचीमिस्त्वचो जर्ज- रीकरणम् ।	१	२३४
६०३ अश्वस्य सौवर्णोऽसिः ।	३	२३५

सङ्ख्या	सूत्रम् पृष्ठम्
१०४ पथेङ्गयाणां लैहोऽतिः ।	४ २३५
१०५ इतरेषामायसः ।	५ २३५
१०६ अश्वस्य विशसनम् ।	६ २३५
१०७ अश्वस्य वपार्थं मेद उद्धरणम् ।	७ २३६
१०८ अश्वस्य लोहितक्षपणम् ।	८ २३६
१०९ प्राजापत्यपशूनां वपापशुहो- मविधिः ।	९ २३६
११० अश्वयज्ञादीनां परस्परं संवादः ।	१० २३६
१११ महिमप्रहप्रचारः ।	१६ २३७
११२ ततो वपाप्रचारः ।	१८ २३७
११३ वपान्ते द्वितीयमहिमप्रह- प्रचारः ।	२६ २४०
११४ शुलैश्चोषधप्रणम् ।	२७ २४०

विंशोऽध्यायेऽष्टमी कण्डिका—

११५ अश्वलोहितावदानम् ।	१ २४०
११६ प्राजापत्यानामवदानम् ।	२ २४०
११७ शादादिदेवतादन्ताद्यष्टाङ्गो- द्देशेनाज्याहुतिहोमः ।	४ २४१
११८ ततः स्विष्टकृदन्ते लोहितहोमः ।	८ २४२
११९ ततो द्विपदाहोमः ।	११ २४३
१२० सवनीयतृतीयमहस्यातिरात्र- संस्थाकत्वम् ।	१२ २४३
१२१ अतिरात्रसंस्थायां सर्वस्तो- मातिरात्रादिविकल्पाः ।	१३ २४३
१२२ अग्निष्ठे शूपे एकादशिनयोरा- लम्भानन्तरं प्राजापत्यपशुह- यालम्भः ।	१५ २४३
१२३ अवभृथेऽन्यन्ते जलमग्नस्य मू- र्धनि होमः ।	१६ २४४
१२४ अवभृथे ब्रह्महादीनां स्नानेन शुद्धिः ।	१७ २४४
१२५ तेषामश्वमेधपुन इत्याख्या ।	१८ २४४
१२६ अश्वमेधे त्रिष्वपि सौत्याहः सु- पृथक् पृथक् अवभृथो वा ।	१९ २४४
१२७ प्रत्यहमवभृथपक्षे पूर्वयोरन्धोः क्वजीषकुम्भस्य मज्जनान्तकर्म ।	२० २४४
१२८ स्नानान्तमेव वा सर्वकर्म ।	२२ २४५
१२९ एकविंशतिरनूबन्ध्याः पक्षवः ।	२३ २४५

सङ्ख्या	सूत्रम् पृष्ठम्
१३० अनुचरीणामृत्तिवरभ्यो दक्षि- णात्वेन दानम् ।	२४ २४५
१३१ द्वादशाहमाग्नेयस्य पुरोडा- शस्यानुष्ठानम् ।	२८ २४६
१३२ द्वादशाहं ब्रह्मादीनानुष्ठानं वा ।	२९ २४६
१३३ प्रत्युतु षण्णां षण्णां पशूना- मालम्भः ।	३० २४७

एकविंशोऽध्याये प्रथमा कण्डिका—

१ ब्राह्मणक्षत्रिययोः पुरुषमेधः ।	१ २४७
२ पुरुषमेधे सौत्यः नामन्हां संस्थाः ।	३ २४७
३ प्रत्यहं संस्थासु यूपैकादशिनी पक्षेकादशिनी च ।	४ २४७
४ अतिरात्रसंस्थाके तृतीयेऽङ्कि- विशेषः ।	६ २४७
५ ऐकादशिनोपाकरणानन्तरं ब्राह्म- णादीनामुपाकरणम् ।	७ २४८
६ पशूनां यूपेषु नियोजने विशेषः ।	८ २४८
७ नियुक्तानां पशूनां ब्रह्मकर्तृका होतृवदभिष्टुतिः ।	११ २४९
८ ब्राह्मणादीनामुत्सर्गः ।	१२ २४९
९ ब्राह्मणादिदेवताहोमः ।	१३ २४९
१० पुरुषमेधदक्षिणा ।	१४ २४९
११ एकादशानुबन्ध्याः ।	१६ २४९
१२ अग्निममारोपादिकम् ।	१७ २४९

एकविंशोऽध्याये द्वितीया कण्डिका—

१३ सर्वमेधस्य दशरात्रसाध्यता ।	१ २५०
१४ सर्वमेधेऽनेरेकशतविधत्वम् ।	३ २५०
१५ सर्वमेधस्याऽऽद्यसप्ताहानां संस्थाः ।	४ २५०
१६ पुरुषाणां त्वग्होमः, पारिशेष्या- त्स्त्रीणां वपाहोमः ।	५ २५१
१७ औषधिवनस्पतीनां खण्डहोमः ।	१६ २५१
१८ वपान्तेऽज्जहोमः ।	७ २५१
१९ महाव्रतस्य स्थाने आश्वमेधिकं मध्यममहः ।	९ २५२
२० वाजपेयस्य स्थाने पुरुषमेधस्य मध्यममहः ।	१० २५२

सं०	सू० पृ०
२१ सर्वमेधस्याष्टमनवमयोरन्धोः संस्थाविधिः ।	११ २५२
२२ सर्वमेधस्य दशमाहस्य संस्था ।	१२ २५२
२३ सर्वमेधस्य दक्षिणा ।	१३ २५२
एकविंशोऽध्याये तृतीया कण्डिका-	
२४ पितृमेधनिरूपणम् ।	१ २५२
२५ पितृमेधकालः ।	२ २५३
२६ पितृमेधविधौ कुम्भानां छत्राणां वादानम् ।	६ २५३
२७ अस्थानां परिक्रमणम् ।	७ २५४
२८ पितृमेधोद्यप्रथमस्याहो बह्वन्नत्वम् ।	१० २५४
२९ प्रथमेऽहनि सततं नृत्यगीत- वादित्रविधिः ।	११ २५४
३० अस्थिकुम्भायाजोपहारः ।	१२ २५४
३१ उपसि अस्थिकुम्भं गृहीत्वा दक्षिणदिग्गमनम् ।	१३ २५५
३२ सूर्योदयात्प्रागस्थिनिवापारम्भः ।	१४ २५५
३३ इमशानदेशः ।	१५ २५५
३४ यजमानस्य तेजनीधारणमाक- र्मसमाप्तिः ।	२६ २५६
३५ इमशानपरिमाणादि ।	२७ २५७
३६ कोणेषु शङ्कुनिखननम् ।	२९ २५७
३७ तन्मध्यतत्पुणादिनिष्कासनेन क्षेत्रबोधनम् ।	३२ २५७
३८ शाखा निरासपूर्वकं परिश्रित्प- रिश्रयणम् ।	३३ २५८
३९ औदुम्बरसीर षड्गवनियोजनम् ।	३४ २५८
एकविंशोऽध्याये चतुर्थी करिडका-	
४० पादवपु सीतावचतुष्टयकर्षणम् ।	१ २५८
४१ मध्येऽपरिमिततत्कर्षणम् ।	३ २५९
४२ कृष्टदेशे सर्वोपधावापः ।	४ २५९
४३ कृष्टदेशमध्ये पूर्वमानोत्तानां कु- म्भस्थानानामस्थानावापः ।	५ २५९
४४ अष्टवर्गविरिक्तेन कुम्भस्य भेदनं प्रक्षेपो वा ।	६ २५९
४५ क्षेत्रमुत्तुर्वा प्रत्यागमने म- न्त्रजपः ।	७ २५९

सं०	सू० पृ०
४६ अस्थिभिः शरीरं प्रकल्प्य तन्म- ध्ये दृष्टकोपधानम् ।	८ २५९
४७ प्रतिदिशं तिसृणामिष्टकानामु- पधानमन्त्रेषु ।	९ २६०
४८ प्राच्यतिरिक्तदिग्भ्यः पुरीषमा- हृत्य इमशाने तदावापः ।	१० २६०
४९ अनग्निचितः संस्कारे दृष्टका- स्थाने शर्करोपधानम् ।	११ २६०
५० ब्राह्मणस्य पितृमेधे इमशान- देशस्य तन्मुखप्रमाणं पुरी- षेणोच्चकरणम् ।	१२ २६०
५१ क्षत्रियस्य पितृमेधे उरःप्रमाणं बाहुप्रमाणं वा पुरीषेणोच्च- करणम् ।	१३ २६०
५२ वैश्यस्य पितृमेधे ऊरुप्रमाणं पुरीषेणोच्चकरणम् ।	१५ २६०
५३ स्त्रियाः पितृमेधे उपस्थप्रमाणं पुरीषेणोच्चकरणम् ।	१६ २६०
५४ शूद्रस्य पितृमेधे जानुप्रमाणं पुरीषेणोच्चकरणम् ।	१७ २६०
५५ सर्वेषामेव वा पितृमेधे अधो- जानुप्रमाणं पुरीषेणोच्चकरणम् ।	१८ २६१
५६ अवकाकुण्ठैस्तत्प्रच्छादनम् ।	१९ २६१
५७ परिकृष्टदेशात्पुरीषाहरणे परि- कृष्टदेशे यवानां वापः ।	२० २६१
५८ इमशानदक्षिणदेशे गर्तद्वयं कृत्वा तस्य पूर्वदिनोपकलसघटस्थ क्षी- रोदकाभ्यां पूरणमुत्तरदेशे च गर्तसप्तकं कृत्वा केवलोदकेन तत्पूरणम् ।	२१ २६१
५९ प्रतिगर्तमइमत्रयप्रक्षेपः ।	२२ २६१
६० प्रतिगर्तं ततोऽध्वर्युयजमाना- मात्यानां गमनम् ।	२३ २६१
६१ अपामार्गैः स्वशरीरशोधनम् ।	२४ २६१
६२ स्नात्वा वस्त्राणि परिधाया- नद्धपुच्छमन्वारमथ ग्रामे आ- गमनम् ।	२५ २६१
६३ ग्रामइमशानमध्ये मर्यादालोष्ट- निधानम् ।	२६ २६२

सं०	सू०	पृ०
६४ अक्षणोरञ्जनं कज्जलेन पादयोश्च तैलेनाभ्यञ्जनं विधाय स्रवेणौ. पासने चारणपरिधिपरिहिते एकाहुतिहोमः ।	२७	२६३
६५ ततो यजमानामात्यानां रक्षण- मन्त्रपाठः ।	२८	२६३
६६ औपासनस्याद्वारेण निरसनम् ।	२९	२६३
६७ ततो मन्त्रजपः ।	३०	२६३
६८ पैतृमेधिकदक्षिणा ।	३१	२६३
द्वाविंशाध्याये प्रथमा कण्डिका-		
१ एकाहनिरूपणम् ।	१	२६३
२ संस्थान्तराविधानेऽग्निष्टोमसं- स्थत्वम् ।	२	२६४
३ भूनामक एकाहः चेनुदक्षिणाकः प्रथमः ।	३	२६४
४ ज्योतिरभिधो द्वितीयः ।	४	२६४
५ गौस्त्रुतीय आयुश्चतुर्थं उक्थ्य- संस्थावेतौ ।	५	२६४
६ अभिजिद्विष्वजितौ पञ्चमषष्ठौ ।	६	२६४
७ गवां सहस्रं दक्षिणा अभिजिति ।	७	२६४
८ क्षाताश्वं गवां च नवशतं वा दक्षिणा ।	८	२६५
९ विश्वजिति यागे च गोसहस्रं सर्वस्वं वा दक्षिणा ।	९	२६५
१० तत्र भूमिशूद्रज्येष्ठपुत्रविभागा- तिरिक्तं सर्वस्वं दक्षिणा ।	१०	२६५
११ दक्षिणार्यां शूद्रदानविकल्पः ।	११	२६५
१२ विश्वजिद्विष्वजितौ दानान्त एव ।	१२	२६५
१३ समासिपर्यन्तमेव विश्वजिद्वि- ष्वजितौ दानम् ।	१३	२६५
१४ विश्वजिति सर्वस्वं दक्षिणा सहस्रादधिकमेव ।	१६	२६६
१५ अन्यत्र तु सहस्रानन्यूनमपि सर्वस्वं भवति ।	१८	२६६
१६ अवभृथोत्तरं यजमानस्य रक्त- वत्सचर्मद्वयपरिधानम् ।	२०	२६७
१७ द्वादशरात्रं क्रमेण औदुम्बरादि- देशेषु वासः ।	२१	२६७
१८ निषादसमीपवासेऽशनपानयो- नियमविशेषः ।	३०	२६८

सं०	सू०	पृ०
१९ विश्वजिद्विष्वजितौ दानानन्तरं संवत्सर- पर्यन्तं याचननिषेधः ।	३१	२६८
२० दीयमानस्य प्रत्याख्याननि- षेधः ।	३२	२६८
२१ अभिजिद्विष्वजितौ र्युगपदनु- ष्ठानविधिः ।	३३	२६८
२२ तत्र दक्षिणमभिजित उत्तरं वि- ष्वजितो देवयजनम् ।	३५	२६८
२३ पत्नीशाला चोत्तरे एव ।	३७	२६८
२४ उभयोरपि यागयोस्त एव षोड- शत्विजः ।	३८	२६९
२५ बाहिवेदिकानि कर्माणि तन्त्रेण भवन्ति ।	४०	२६९
२६ आन्तवेदिककर्मणां पृथगनु- ष्ठानम् ।	४१	२६९
२७ सन्निपातेऽभिजित्कर्मणः पूर्व- मनुष्ठानं ततो विश्वजितः ।	४२	२६९
२८ उभयोर्दक्षिणाऽपि पृथगेव गवां सहस्रम् ।	४३	२६९
२९ सर्वजिन्नामैकाहः सप्तमः, तत्र महाव्रतस्तोत्रं, संवत्सरपर्यन्तं च दीक्षा भवन्ति, तस्य सप्ता- हपर्यन्तं तिस्र उपसदश्चतस्रो दीक्षाः षडुपसद एका दीक्षा वा ततः सुत्या ।	४४	२६९
द्वाविंशेऽध्याये द्वितीया कण्डिका-		
३० सर्वजिदेकाहे चयनकालेऽध्वर्या- गवां शतस्यैकाश्वरथस्य च दानविधिः ।	१	२७०
३१ तत्रैव महाव्रतस्तोत्रकाले गवां शतस्यैकाश्वरथस्य चोद्गात्रे दानम् ।	२	२७०
३२ तत्रैव शशकाले होत्रे गवां शत- स्यैकाश्वरथस्य च दानम् ।	३	२७०
३३ तत्रैव तदनन्तरकाले ब्रह्मणे त- दानविधिः ।	४	२७०
३४ दक्षिणाकाले सर्वेभ्यः सहस्र- गोदानम् ।	५	२७०
३५ सहस्रदक्षिणाकसहस्रयागचतुष्टय- निरूपणम् ।	६	२७०

सं०	सू०	पृ०
३६ तत्र सर्वज्योतिःसंज्ञकस्य साध- नस्योक्त्यसंस्था ।	७	२७०
३७ इतरेषां क्रमेण ज्योतिः सर्व- ज्योतिः त्रिरात्रसम्मिश्र इति विशेषसंज्ञा ।	८	२७१
३८ साधस्त्रसंज्ञकैकादशदृक्निरूपणम् ।	२७१	
३९ तत्र प्रथमे दक्षिणललाटोऽधः श्वेतो दक्षिणा ।	११	२७१
४० तदभावे गौः ।	१२	२७१
४१ तस्य चोद्गात्रे दानम् ।	१३	२७१
४२ प्राकृतदक्षिणाया निवृत्तिः ।	१५	२७१
४३ द्वितीये साधस्त्रे गवां विंशति- रक्षश्च दक्षिणा केवलमथ एव वा ।	१८	२७१
४४ तृतीयः साधस्त्रोऽनुक्रीनामा, तत्र कर्महीनोऽधिकारी, दक्षि- णा चैकादशयुतगोशतं केवल- मथ एव वा ।	२०	२७२
४५ चतुर्थः साधस्त्रो विश्वजि- च्छिन्नपः ।	२१	२७२
४६ तस्य दक्षिणानिरूपणम् ।	२२	२७२
४७ तत्र पश्चिमदेशे यथाशक्ति कु- लीनाश्वा दक्षिणा ।	२३	२७२
४८ पूर्वदेशे यथाशक्ति गजा दक्षिणा ।	२४	२७२
४९ उद्गदेशे यथाशक्ति अश्वतरी- युक्ता रथा दक्षिणा ।	२५	२७२
५० सर्वेष्वेव देशेषु वा धेन्वादिस- र्वस्वप्रतिनिधिर्दक्षिणा ।	२६	२७२

द्वाविंशोऽध्याये तृतीया करिडका-

५१ अभिचारकस्य ज्येनो नामा पञ्चमः साधस्त्रः ।	१	२७३
५२ ज्येनार्थं देशविशेषः ।	२	२७३
५३ ज्येनयागवेदिर्दक्षिणाप्रवणा ।	६	२७३
५४ अचषालो यूपः ज्येनयागस्य, तस्य चार्घ्यं स्फुर्यसहस्रम् ।	७	२७३
५५ तिलकस्य गिरिमालकस्य वा काष्ठस्य यूपः ।	८	२७४
५६ ज्येने हृष्यो बहुडकस्य ।	९	२७४
५७ ज्येने शरमयं बर्हिः ।	१०	२७४

सं०	सू०	पृ०
५८ शववाहकरथनाभिसम्बन्धि- काष्ठस्य फलकद्वयम् ।	११	२७४
५९ हविर्धानशकटद्वयस्थाने रथ- द्वयम् ।	१२	२७४
६० ज्येनयागे सवनीयपशुलौहि- तश्चागः ।	१३	२७४
६१ कृत्विजां लोहितानि वस्त्राण्यु- ष्णीषाणि च ।	१४	२७४
६२ कृत्विजां यज्ञोपवीतानि नि- वीतानि ।	१५	२७४
६३ कर्मकाले कृत्विग्भिः सज्यं ध- नुर्भस्त्रा च धारणीये ।	१६	२७४
६४ नव नव काणादयो गावो ज्येन- यागे दक्षिणा ।	१८	२७५
६५ प्रतिपुरुषं नव नव काणादयो गावो वा दक्षिणा ।	१९	२७५
६६ अथवा गवां शतमेव काणादि- लिङ्गितं दक्षिणा ।	२०	२७५
६७ दानकाले गवां कण्टकैर्भेदनम् ।	२१	२७५
६८ ज्येने ज्वरपीडितगवां मध्ये रोगरहितानामेव गवामाज्य- ग्रहणम् ।	२२	२७५
६९ तत्तदीयोष्णीषादीनां तत्तदीय- स्वामित्वम् ।	२३	२७५
७० एकत्रिको नाम षष्ठः साधस्त्रः षट्षष्टिभूतदक्षिणाकः ।	२४	२७६
७१ साधस्त्रैकाहानां सामान्यधर्म- निरूपणम् ।	२५	२७६
७२ तत्र दीक्षादीनां सर्वकर्मणां संशोधनम् ।	२६	२७६
७३ पञ्चालम्भोपि सहैव ।	२७	२७६
७४ अग्नीषोमीयपशुस्थाने पुरोडा- द्यानुष्ठानविकल्पः ।	२८	२७६
७५ वषायागोत्तरं सुब्रह्मण्याह्वान- निवृत्तिः ।	२९	२७६
७६ साधस्त्रे वेदेः पूर्वस्यां होता तिष्ठति ।	३१	२७६
७७ क्रोशप्रत्यवायेन इतरे कृत्विजः ।	३२	२७६
७८ उत्तरस्यामुद्राता ।	३३	२७७

सं०	सू०	पृ०
७९	अपरस्यामध्वयुर्दक्षिणतो ब्रह्मा	३४ २७७
८०	होत्रादीनामश्वरथैरानयनम्,	
	तेषामुपरि दृतिषु क्षीरस्थापनम्	३५ २७७
८१	अन्येषामृत्विजां रथेषु तत्तत्क्रो-	
	शसंख्याकाश्चयोजनम् ।	३६ २७७
८२	दृतिस्थक्षीरसम्बन्धेवाज्यम् ।	३७ २७७
८३	साधस्त्रेषु त्रिवर्षेण साण्डेन	
	वृषभेण सोमक्रयणम् ।	३८ २७७
८४	उर्वरा व्रीह्यादिसंयुता भू-	
	मिवेदिः ।	३९ २७७
८५	उत्तरवेदेश्च धान्यखले पांसुखले	
	वारणम् ।	४१ २७७
८६	वेद्युत्तरदेशस्तप्तस्यानां मर्दनम्	४३ २७८
८७	साधस्त्रेषु लाङ्गलो यूपस्थाने ।	४५ २७८
८८	चषालस्थाने च तृणपूलकः ।	४६ २७८
	द्वाविंशोऽध्याये चतुर्थी कण्डिका	
८९	प्रात्यस्तोमचतुष्टयनिरूपणम् ।	१ २७९
९०	प्रात्यस्तोमेषु दक्षिणादिनिरू-	
	णम् ।	१० २८०
९१	अग्निष्टुदेकाहनिरूपणम् ।	३१ २८२
	द्वाविंशोऽध्याये पञ्चमी कण्डिका-	
९२	इन्द्रस्तुदेकाहनिरूपणम् ।	३ २८३
९३	सूर्यस्तुदेकाहनिरूपणम् ।	३ २८३
९४	वैश्वदेवस्तुदेकाहनिरूपणम् ।	३ २८३
९५	ईषुयज्ञनामकत्रिवृदेकाहनिरूप-	
	णम् ।	८ २८४
९६	बृहस्पतिसप्तत्रिवृदेकाहनिरूप-	
	णम् ।	११ २८४
९७	द्वुत्रिवृदेकाहनिरूपणम् ।	३० २८६
	द्वाविंशोऽध्याये षष्ठी कण्डिका-	
९८	सर्वस्वारत्रिवृदेकाहनिरूपणम् ।	१ २८६
९९	ऋत्विगपोहनीयसंज्ञकैकाहत्रय-	
	निरूपणम्	२३ २८९
१००	वाचस्तोमसंज्ञकैकाहचतुष्टय-	
	निरूपणम् ।	२६ २८९
	द्वाविंशोऽध्याये सप्तमी कण्डिका-	
१०१	सौमिकचातुर्मास्यनिरूपणम् ।	१ २८९
१०२	सौमिकान्याधेयपुनराधेयाग्नि-	

सं०	सू०	पृ०
	होत्रदर्शपूर्णमासदाक्षायणाग्रय-	
	णनिरूपणम् ।	२२ २९१
१०३	सौमिकपशुवन्धनरूपणम् ।	२३ २९१
	द्वाविंशोऽध्यायेऽष्टमी कण्डिका-	
१०४	सोमेषु प्रतिकर्म विशेषः ।	१ २९२
१०५	सप्तदशस्तोमकोषद्वयैकाहः ।	७ २९३
१०६	सप्तदशस्तोमक ऋतपेयैकाहः ।	१० २९३
१०७	सप्तदशस्तोमकबहुहिरण्यैकाहो	
	दूणाशापरनामवेयः ।	२६ २९५
	द्वाविंशोऽध्याये नवमी कण्डिका-	
१०८	सप्तदशस्तोमकवैश्यस्तोमै-	
	काहः ।	६ २९६
१०९	सप्तदशस्तोमकतीव्रमुदेकाहः ।	१३ २९७
	द्वाविंशोऽध्याये दशमी कण्डिका-	
११०	द्वन्द्वसोमनिरूपणम्, तत्र	
	राड्विराट्संज्ञकावेकाहौ ।	७ २९८
१११	औपसदपुनःस्तोमावेकाहौ ।	१३ २९८
११२	चतुष्टोम-षोडशचतुष्टोमैकाहौ ।	१८ २९९
११३	उज्जिद् बलभिदेकाहौ, तयोश्च	
	सहस्योरैव फलम् ।	२१ २९९
११४	अपचितिसंज्ञकावेकाहौ ।	२८ ३००
११५	पक्ष्यमिस्तोमज्योतिरग्निस्तो-	
	मावेकाहौ ।	३३ ३०१
	द्वाविंशोऽध्याये एकादशी कण्डिका-	
११६	ऋषभगोसवावेकाहौ	३ ३०१
११७	महत्स्तोम-ऐन्द्राग्रकुलायावे-	
	काहौ ।	११ ३०२
११८	इन्द्रस्तोम-इन्द्राग्निस्तोमावे-	
	काहौ ।	१४ ३०२
११९	विघ्नसंज्ञकावेकाहौ ।	२१ ३०३
१२०	सन्दर्शवज्रावेकाहौ ।	२५ ३०३
१२१	अहर्गणगतेऽपि षोडश्यादौ	
	पेकाहिकधर्मांशुधानम् ।	२८ ३०४
१२२	अभिचाराज्जिवृत्तौ तत्समाप्तौ	
	वा ज्योतिष्टोमयागविधिः ।	३४ ३०४
	त्रयोविंशाऽध्याये प्रथमा कण्डिका-	
१	अहीनेषु द्वादशोपसदो मासेन	
	च समाप्तिः ।	१ ३०५

सं०	सू०	पृ०
२	सत्र द्विरात्राद्यहीनेषु तत्तत्संख्या- कसुत्यादिनां उपसदां द्वादश- दिनां च वर्जयित्वा शेषेषु दि- नेषु दीक्षाः ।	२ ३०५
३	द्वयहादिद्वादशाहान्तानां क्रतूना- महीनसंज्ञा ।	३ ३०२
४	नवसप्तदशाहद्वित्रयोदशानाम- तिरात्राणामहीनप्रकृतिकत्वमे- काहप्रकृतिकत्वं वा ।	४ ३०९
५	द्वयहादिष्वहीनेषु एकैकवृत्त्या दाशरात्रिकाण्यहानि ।	५ ३०५
६	अहीनानां दक्षिणानिरूपणम् ।	६ ३०६
७	अतिरात्रनिरूपणम् ।	१२ ३०७
८	तत्र प्रथमेषु चतुर्षु षोडशप्रहा- भावः ।	१३ ३०७
९	नवसप्तदशानामकः प्रथमोऽति- रात्रः ।	१४ ३०७
१०	विषुवदतिरात्रो द्वितीयः ।	१५ ३०७
११	गवातिरात्रस्तृतीयः ।	१६ ३०७
१२	ऋषिरात्राश्चतुर्थः ।	१७ ३०७
१३	ज्योतिष्टोमातिरात्रः पञ्चमः ।	१९ ३०७
१४	विश्वजिदतिरात्रः षष्ठः ।	१९ ३०७
१५	त्रिवृदतिरात्रः सप्तमः ।	१९ ३०७
१६	पञ्चदशातिरात्रोऽष्टमः ।	१९ ३०७
१७	सप्तदशातिरात्रो नवमः ।	१९ ३०७
१८	एकविंशातिरात्रो दशमः ।	१९ ३०७
१९	असौर्यामातिरात्र एकादशः ।	२० ३०७
२०	अभिजिदतिरात्रो द्वादशः ।	२१ ३०७
२१	सर्वस्तोमातिरात्रत्रयोदशः ।	२२ ३०८
त्रयोविंशाध्याये द्वितीया कण्डिका-		
२२	आङ्गिरसाद्विरात्राहीननिरूपणम् ।	१ ३०८
२३	चैत्रथद्विरात्राहीननिरूपणम् ।	४ ३०८
२४	कापिवनद्विरात्राहीननिरूपणम् ।	७ ३०८
२५	गर्गत्रिराहाहीनः प्रथमः ।	८ ३०८
२६	वैदत्रिरात्राहीनो द्वितीयः ।	१० ३०८
२७	छन्दोमत्रिरात्राहीनस्तृतीयः ।	१० ३०८
२८	अन्तर्वसुत्रिरात्राहीनश्चतुर्थः ।	११ ३०८
२९	पराकत्रिरात्राहीनः पञ्चमः ।	१२ ३०९
३०	अत्रिचतुर्वारचतुरात्राहीनः प्रथमः ।	१३ ३०९

सं०	सू०	पृ०
३१	जामदग्नचतुरात्राहीनो द्वितीयः ।	१३ ३०९
३२	वसिष्ठसर्पचतुरात्राहीनस्तृ- तीयः ।	१३ ३०९
३३	विश्वामित्रचतुरात्राहीनश्चतुर्थः ।	१३ ३०९
३४	तत्र जामदग्नचतुरात्रविशेष- विधिः ।	१५ ३०९
त्रयोविंशाध्याये तृतीया कण्डिका-		
३५	जामदग्नचतुरात्राहीने आग्नेया- दि एककपालादिपुरोडासहोम- विधिः ।	१ ३१०
त्रयोविंशाध्याये चतुर्थी कण्डिका-		
३६	देवपञ्चाहाहीनः प्रथमः ।	१ ३११
३७	पञ्चशारदीयपञ्चाहाहीनो द्वितीयः ।	३ ३११
३८	पञ्चशारदीयेऽहीने विशेषविधानम् ।	४ ३११
३९	पञ्चशारदीयेऽहीने नैमित्तिकवि- धयः ।	१५ ३१३
४०	व्रतवत्पञ्चाहाहीनस्तृतीयः ।	२९ ३१४
त्रयोविंशाध्याये पञ्चम कण्डिका-		
४१	ऋतुषड्रात्राहीनः प्रथमः ।	२ ३१५
४२	पृथ्वावलम्बषड्रात्राहीनो द्वितीयः ।	३ ३१५
४३	तृतीयः षड्रात्राहीनः ।	४ ३१५
४४	सप्तरात्राहीनाः सप्तकृतवस्तत्र पञ्चम इन्द्रसंज्ञाः सप्तमो जनक- सप्तरात्रः ।	५ ३१५
४५	अष्टरात्राहीन एकः ।	१५ ३१६
४६	नवरात्राहीनः प्रथमः ।	१६ ३१६
४७	नवरात्राहीनो द्वितीयः ।	१७ ३१६
४८	त्रिककुब्दशरात्राहीनः प्रथमः ।	१९ ३१६
४९	कौसुबिन्ददशरात्राहीनो द्वितीयः ।	२२ ३१७
५०	पूर्वदशरात्राहीनस्तृतीयः ।	२७ ३१७
५१	छन्दोमदशरात्राहीनश्चतुर्थः ।	३१ ३१८
५२	पौण्डरीकैकादशरात्राहीन एकः ।	३३ ३१८
५३	द्वादशरात्राहीन एकः ।	३७ ३१८
चतुर्विंशाध्याये प्रथमा कण्डिका-		
१	द्वादशरात्रप्रभृति चत्वारिंशद्वा- त्रान्तानि रात्रिसत्राणि ।	१ ३१९
२	सत्रपुरोपोयोगिपरिभाषानि- रूपणम् ।	३ ३१९

सं०	सू० पृ०
३ त्रयोदशरात्रसत्राणि त्रीणि ।	१४ ३२०
४ चतुर्दशरात्रसत्रं प्रथमम् ।	२० ३२१
५ चतुर्दशरात्रसत्रं द्वितीयम् ।	२३ ३२२
६ चतुर्दशरात्रसत्रं तृतीयम् ।	२५ ३२२
७ पञ्चदशरात्रसत्राणि चत्वारि ।	२६ ३२२

चतुर्विंशाध्याये द्वितीया कण्डिका-

८ षोडशरात्रसत्रम् ।	१ ३२३
९ सप्तदशरात्रसत्रम् ।	१ ३२३
१० अष्टादशरात्रसत्रम् ।	१ ३२३
११ एकोनविंशतिरात्रसत्रम् ।	१ ३२३
१२ विंशतिरात्रसत्रम् ।	२ ३२३
१३ एकविंशतिरात्रसत्रं प्रथमम् ।	३ ३२३
१४ एकविंशतिरात्रसत्रं द्वितीयम् ।	५ ३२४
१५ इत आरभ्य द्वात्रिंशद्वात्रा- न्तानि सत्राणि आवापक्रमेण पूरणीयानि ।	११ ३२४
१६ द्वाविंशतिरात्रसत्रम् ।	१२ ३२४
१७ त्रयोविंशतिरात्रसत्रम् ।	१३ ३२४
१८ चतुर्विंशतिरात्रसत्रं प्रथमम् ।	१४ ३२४
१९ संसदचतुर्विंशतिरात्रसत्रं द्विती- यम् ।	१५ ३२५
२० पञ्चविंशतिरात्रसत्रम् ।	२२ ३२६
२१ षड्विंशतिरात्रसत्रम् ।	२४ ३२६
२२ सप्तविंशतिरात्रसत्रम् ।	२५ ३२६
२३ अष्टाविंशतिरात्रसत्रम् ।	२६ ३२६
२४ एकोनविंशद्वात्रात्रसत्रम् ।	२७ ३२६
२५ त्रिंशद्वात्रात्रसत्रम् ।	२७ ३२६
२६ एकत्रिंशद्वात्रात्रसत्रम् ।	२७ ३२६
२७ द्वात्रिंशद्वात्रात्रसत्रम् ।	२७ ३२६
२८ त्रयस्त्रिंशद्वात्रात्रसत्रं प्रथमम् ।	२८ ३२७
२९ त्रयस्त्रिंशद्वात्रात्रसत्रं द्वितीयम् ।	३१ ३२७
३० त्रयस्त्रिंशद्वात्रात्रसत्रं तृतीयम् ।	३३ ३२७
३१ चतुस्त्रिंशद्वात्रात्रमारभ्य चत्वारिंश- द्वात्रान्तानां सत्राणामावापक्रमे- ण पूरणम् ।	३५ ३२८
३२ चतुस्त्रिंशद्वात्रात्रसत्रम् ।	३६ ३२८
३३ पञ्चत्रिंशद्वात्रात्रसत्रम् ।	३६ ३२८
३४ षट्त्रिंशद्वात्रात्रसत्रम् ।	३७ ३२८
३५ सप्तत्रिंशद्वात्रात्रसत्रम् ।	३८ ३२८

सं०	सू० पृ०
३६ अष्टत्रिंशद्वात्रात्रसत्रम् ।	३९ ३२८
३७ एकोनचत्वारिंशद्वात्रात्रसत्रम् ।	३९ ३२८
३८ चत्वारिंशद्वात्रात्रसत्रम् ।	४० ३२८
३९ विष्टितिसंज्ञकैकान्तपञ्चाशद्वात्रा- सत्रं प्रथमम् ।	४२ ३२९

चतुर्विंशाध्याये तृतीया कण्डिका-

४० यमातिरात्रसंज्ञकैकान्तपञ्चाश- द्वात्रात्रसत्रं द्वितीयम्	५ ३३०
४१ आज्ञानाम्यञ्जकैकान्तपञ्चाश- द्वात्रात्रसत्रं तृतीयम् ।	७ ३३०
४२ संवत्सरसम्मिलितैकान्तपञ्चाश- द्वात्रात्रसत्रं चतुर्थम् ।	१४ ३३१
४३ सवितुः ककुभैकान्तपञ्चाश- द्वात्रात्रसत्रं पञ्चमम् ।	१९ ३३२
४४ एकान्तपञ्चाशद्वात्रात्रसत्रं षष्ठम् ।	२२ ३३२
४५ एकान्तपञ्चाशद्वात्रात्रसत्रं सप्तमम् ।	२२ ३३२
४६ शतरात्रसत्रद्वयम् ।	२५ ३३३
४७ शतातिरात्रसत्रस्य द्वादशाह- प्रकृतिकत्वम् ।	३३ ३३५
४८ शताग्निष्टोमस्य शतोक्त्यस्य च द्वादशाहप्रकृतिकत्वम् ।	३५ ३३६

चतुर्विंशाध्याये चतुर्थी कण्डिका-

४९ संवत्सररात्रादिसत्राणां गवा- मयनप्रकृतिकत्वम् ।	२ ३३७
५० आदित्यानामयनसत्रम् ।	३ ३३७
५१ अङ्गिरसामयनसत्रम् ।	११ ३३८
५२ हतिवातवतोरयनसत्रम् ।	१८ ३३९
५३ कुण्डपायिनामयनसत्रम् ।	२३ ३४०
५४ सर्पसत्रम् ।	५० ३४४

चतुर्विंशाध्याये पञ्चमी कण्डिका-

५५ तापश्चित्सत्रम् ।	१ ३४५
५६ महातापश्चित्सत्रम् ।	६ ३४५
५७ क्षुल्लकतापश्चित्सत्रम् ।	८ ३४५
५८ सहस्ररात्रमग्निसत्रम् ।	१० ३४६
५९ महासत्रनिरूपणम् ।	१५ ३४६
६० द्वादशवत्सररात्रं प्रजापतिसत्रम् ।	१९ ३४७
६१ षट्त्रिंशत्संवत्सररात्रं शाक्या- नामयनसत्रम् ।	२० ३४७

सं० सू० पृ०
६२ शतवत्सररात्रं साध्यानामयन-
सत्रम् । २३ ३४८

६३ सहस्रवत्सररात्रं विश्वसृजाम-
यनसत्रम् २४ ३४८

६४ सारस्वतसत्रनिरूपणम् । २५ ३४८

६५ प्रथमं सारस्वतसत्रम् । ३१ ३४९

चतुर्विंशध्याये षष्ठी कण्डिका—

६६ द्वितीयं सारस्वतसत्रम् । २५ ३५३

६७ तृतीयं सारस्वतसत्रम् । २९ ३५४

६८ दार्ढ्वतसत्रम् । ३२ ३५४

चतुर्विंशध्याये सप्तमी कण्डिका—

६९ तुरायणसत्रम् । १ ३५६

७० द्वादशाहसत्रनिरूपणम् । १० ३५७

७१ तत्र भरतद्वादशाहः प्रथमः । ११ ३५७

७२ संक्रमद्वादशाहो द्वितीयः । १२ ३५७

७३ उत्सर्गिणामयनसत्रम् तत्र प्रथमं
गवामयनविकल्पाः । २३ ३५९

७४ तापश्चितविकल्पः । २८ ३६०

७५ नारायणपुरुषसत्रम् । ३५ ३६०

पञ्चविंशध्याये प्रथमा कण्डिका—
प्रायश्चित्तिरूपणम् ।

१ तत्र कर्मणो विनाशे तदैव प्रा-
यश्चित्तानुष्ठानम् । १ ३६१

२ अनादिष्टप्रायश्चित्तम् । ४ ३६२

३ ऋग्वेदोक्तकर्मश्रेषे प्रायश्चित्तम् । ६ ३६२

४ यजुर्वेदोक्तकर्मश्रेषे प्रायश्चित्तम् । ६ ३६२

५ सामवेदोक्तकर्मश्रेषे प्रायश्चित्तम् । ८ ३६२

६ सर्वप्रायश्चित्तम् । १० ३६३

७ स्मार्तकर्मनाशे प्रायश्चित्तम् । १२ ३६३

८ अग्निहोत्राङ्गकर्मनाशे प्राय-
श्चित्तम् । १४ ३६४

पञ्चविंशध्याये द्वितीया कण्डिका—

९ दर्शपूर्णमासतद्विकृतिषु हविः-
स्कन्दने प्रायश्चित्तम् । ७ ३६६

१० सोमे हविःस्कन्दे प्रायश्चित्तम् । ८ ३६७

११ अग्निहोत्रे हविःस्कन्दनादौ
प्रायश्चित्तम् । १० ३६७

सं० सू० पृ०
पञ्चविंशध्याये तृतीया कण्डिका—

१२ आहवनीयानुगमने प्रायश्चित्तम् । १ ३६७

१३ गार्हपत्यानुगमने प्रायश्चित्तम् । ४ ३६८

१४ दक्षिणाग्नेरनुगमने प्रायश्चित्तम् । १० ३६९

१५ अशान्ते आहवनीये आन्त्या
तदुद्धरणे प्रायश्चित्तम् । ११ ३६९

१६ गृहीतानुगमने प्रायश्चित्तम् । १५ ३७०

१७ अग्न्युद्धरणात्पूर्वं सूर्योदये
प्रायश्चित्तम् । १७ ३७०

१८ अग्न्युद्धरणात्पूर्वं सूर्योदये
प्रायश्चित्तम् । २० ३७१

१९ उभयान्वयानुगमने प्रायश्चित्तम् । २४ ३७१

पञ्चविंशध्याये चतुर्थी कण्डिका—

२० उद्धरणकालात्पूर्वं मध्यमान-
स्याग्नेरप्रादुर्भावे प्रायश्चित्तम् । १ ३७२

२१ अनुदितहोमपक्षे होमात्पूर्वं
सूर्योदये प्रायश्चित्तम् । १० ३७३

२२ हविषां नाशे प्रायश्चित्तम् । १३ ३७३

२३ अग्निहोत्रे माजारादेरन्यन्तरा-
गमने प्रायश्चित्तनिषेधः । १७ ३७४

२४ अग्निहोत्रे अग्न्योर्मध्ये श्वादि-
गमने प्रायश्चित्तम् । १८ ३७४

२५ अग्न्योर्मध्ये रासभगमने प्राय-
श्चित्तम् । २० ३७५

२६ दर्शपूर्णमासाग्रयणचानुर्मास्येष्टि-
कालातिक्रमे प्रायश्चित्तम् । २१ ३७५

२७ स्तोत्रश्राद्धविषयसि प्रायश्चित्तम् । २३ ३७५

२८ पुत्रपौत्रादिमरणे प्रायश्चित्तम् । २४ ३७५

२९ व्रत्येऽहनि मैथुने मांसभक्षणे च
प्रायश्चित्तम् । २७ ३७६

३० व्रत्येऽहनि रोदने प्रायश्चित्तम् । २८ ३७६

३१ अग्नेरन्यन्तरसंसर्गे प्रायश्चित्त-
विकल्पः । २९ ३७६

३२ आहवनीयादीनां परस्परं संसर्गे
प्रायश्चित्तम् । ३१ ३७६

३३ आहवनीयादीनां दावाग्निसंसर्गे
प्रायश्चित्तम् । ३२ ३७६

३४ आहवनीयादीनां वैश्रुताग्निसंसर्गे
प्रायश्चित्तम् । ३३ ३७६

सं०	सू० पृ०
३९ आहवनीयादीनां चाण्डालाग्नि- संसर्गं प्रायश्चित्तम् ।	३४ ३७६
३६ भार्याया गवां वा यमलज्जने प्रायश्चित्तम् ।	३५ ३७६
३७ गृहदाहे प्रायश्चित्तम् ।	३७ ३७७
३८ दर्शष्टिरारम्भानन्तरं चन्द्रोदये प्रायश्चित्तम् ।	३७ ३७७
३९ प्रतिपदि भ्रमेण दर्शष्टयुपक्रमे प्रायश्चित्तम् ।	४६ ३७९
पञ्चविंशाध्याये पञ्चमी कण्डिका-	
४० उद्वासनकाले कपालविनाशे प्रायश्चित्तम् ।	१ ३८०
४१ शोहविनाशे प्रायश्चित्तम् ।	२ ३८०
४२ दुष्टहविःप्रतिपत्तिः ।	९ ३८१
४३ हविषोऽन्तरणे प्रायश्चित्तम् ।	१२ ३८२
४४ देवताविपद्यां प्रायश्चित्तम् ।	१७ ३८२
४५ अवदानयाज्यानुवाक्याविपद्यां प्रायश्चित्तम् ।	१९ ३८३
४६ आज्ये दुष्टे प्रायश्चित्तम् ।	२० ३८३
४७ अधिकहविनिर्वापे प्रायश्चित्ता- भावः ।	२६ ३८४
४८ प्रणीतास्कन्दने प्रायश्चित्तम् ।	२८ ३८४
४९ ख्यात्यादिभेदने प्रायश्चित्तम् ।	२९ ३८४
५० धर्म्यभेदे प्रायश्चित्तम् ।	३० ३८४
पञ्चविंशाध्याये षष्ठी कण्डिका-	
५१ धर्मदुहो गोर्मरणेऽदोहे वा प्राय- श्चित्तम् ।	१ ३८५
५२ पृषदाज्यस्कन्दने प्रायश्चित्तम् ।	६ ३८५
५३ सोममध्ये कस्यचिदप्यङ्गस्य तद- ङ्गस्य वोपपाते प्रायश्चित्तम् ।	७ ३८५
५४ सोमयागे सुस्यासूपपाते प्रायश्चि- त्तम् ।	८ ३८६
५५ यूपोपरि काकारोहणे प्रायश्चित्तम् ।	९ ३८६
५६ सोमयागे पृषदाज्यस्कन्दने प्रायश्चित्तम् ।	१० ३८६
५७ धर्मदुहो गोवर्धने हनने प्राय- श्चित्तम् ।	११ ३८७
५८ स्वयंहोमाशक्तौ कर्तव्यनिरु- पणम् ।	१३ ३८७

सं०	सू० पृ०
पञ्चविंशाध्याये सप्तमी कण्डिका-	
५९ सायमग्निहोत्रहोमानन्तरं प्रात- राहुतिकालपर्यन्तं यजमानस्य जीवनसंदेहे तदैव प्रातर्होमानु- ष्ठानविधिः ।	१ ३८७
६० प्रातर्होमापकर्षानन्तरं पुनर्जीवने	२ ३८८
६१ पौर्णमासेष्टयनन्तरं दर्शष्टिकाल- पर्यन्तं यजमानस्य जीवनसंदेहे तदैव दर्शष्टिविधिः ।	४ ३८८
६२ हृष्टौ हविरानयनानन्तरं यजमान- मरणे ।	५ ३८९
६३ हृष्ट्यां हविर्ग्रहणानन्तरं यजमान- मरणे ।	७ ३८९
६४ पात्रासादनानन्तरं यजमानमरणे ।	८ ३८९
६५ आरम्भानन्तरं यजमानमरणे ।	९ ३८९
६६ अग्निहोत्रहोमार्थं हविषि गृहीते यजमानमरणे ।	११ ३९०
६७ आहितौर्ध्वदेहिकम् ।	१२ ३९०
पञ्चविंशाध्यायेऽष्टमी कण्डिका-	
६८ प्रोषितस्याहिताग्नेर्मरणश्रवणे होमे विशेषः ।	१ ३९५
६९ प्रोषिताहिताग्नेरस्थानमलाभे पणशरविधिः ।	१४ ३९६
७० आग्नयेष्टयकरणे प्रायश्चित्तम् ।	१५ ३९६
७१ पतितादिप्रतिग्रहे तदन्नभक्षणे च प्रायश्चित्तम् ।	१६ ३९६
७२ पुरोडाशदाहे प्रायश्चित्तम् ।	१८ ३९७
पञ्चविंशाध्याये नवमी कण्डिका-	
७३ उपाकृतस्य पशोः पलायने प्राय- श्चित्तम् ।	१ ३९८
७४ प्रयाजेभ्यः पूर्वं पशुमृतौ प्राय- श्चित्तम् ।	४ ३९८
७५ पशुहृदयनाशे प्रायश्चित्तम् ।	९ ३९९
७६ संज्ञपनकाले पशुशब्दे प्राय- श्चित्तम् ।	१२ ३९९
७७ पशूखायाः साक्षाख्याखायाश्च क्षवणे प्रायश्चित्तम् ।	१४ ३९९

सं० सू० पृ०

पञ्चविंशध्याये दशमी कण्डिका-

७८ यूपस्याङ्गुरोत्पत्तौ प्रायश्चित्तम् । १ ४००

७९ अन्नबन्ध्याया गर्भवतीत्ये प्राय-
श्चित्तम् । २ ४००

८० अग्निहोत्रेऽग्नीनामनुगमने प्रा-
यश्चित्तम् । १७ ४०३

८१ अग्निहोत्रकालातिक्रमे प्रायश्चि-
त्तम् । २२ ४०३

पञ्चविंशध्याये एकादशी कण्डिका-

८२ सङ्कल्पानन्तरं सत्राकरणे प्राय-
श्चित्तम् । १ ४०४

८३ सत्रार्थे दीक्षितानां सत्राकरणवृद्धौ
प्रायश्चित्तम् । ३ ४०४

८४ दक्षिणादानात्पूर्वमुद्गात्रपच्छेदे
प्रायश्चित्तम् । ७ ४०५

८५ प्रस्तोत्रपच्छेदे प्रायश्चित्तम् । ८ ४०५

८६ प्रतिहर्त्रपच्छेदे प्रायश्चित्तम् । ९ ४०६

८७ ज्योतिष्टोमे पत्न्यां रजस्वलायां
कर्तव्यविधिः । १३ ४०६

८८ ज्योतिष्टोमे पत्न्यां प्रसूतायां
कर्तव्यविधिः । १७ ४०७

८९ गभिण्या दीक्षानिषेधः १८ ४०७

९० दीक्षितस्य दुःस्वप्नदर्शने प्राय-
श्चित्तम् । २० ४०७

९१ दीक्षितस्य रेतःस्कन्दने प्राय-
श्चित्तम् । २१ ४०७

९२ दीक्षितस्य जलतरणे प्रायश्चित्तम् २२ ४०७

९३ दीक्षितस्य तदुपरि वृष्टौ प्राय-
श्चित्तम् । २३ ४०७

९४ दीक्षितस्यामेध्यदर्शने प्रायश्चि-
त्तम् । २४ ४०७

९५ दीक्षितस्य शोणितोत्पत्तौ
प्रायश्चित्तम् । २५ ४०७

९६ दीक्षितस्य निष्ठीवने प्रायश्चित्तम् २६ ४०७

९७ दीक्षितस्य धावने प्रायश्चित्तम् २७ ४०८

९८ दीक्षितस्य स्वेदे प्रायश्चित्तम् २८ ४०८

९९ दीक्षितस्य दिवास्त्रापे प्राय-
श्चित्तम् । २९ ४०८

सं० सू० पृ०

१०० दीक्षितस्य दुःखरोदने प्राय-
श्चित्तम् । ३० ४०८

१०१ दीक्षितस्य वमने प्रायश्चित्तम् ३१ ४०८

१०२ पक्षिणा सोमचमसोपरि मू-
त्रादि खवणेकृते प्रायश्चित्तम् ३२ ४०८

पञ्चविंशध्याये द्वादशी कण्डिका-

१०३ हुताहुतसोमसंसर्गे प्राय-
श्चित्तम् । १ ४०९

१०४ सोमस्थोपरि मेघवृष्टौ प्रा-
यश्चित्तम् । ६ ४१०

१०५ चमसस्य भूमौ पतने प्राय-
श्चित्तम् । ९ ४१०

१०६ सोमस्यामेध्यादिना दुष्टत्वे
प्रायश्चित्तम् । १० ४१०

१०७ नाराजसंशोषे प्रायश्चित्तम् । १० ४१०

१०८ कलशशोषे प्रायश्चित्तम् । १२ ४१०

१०९ पृतभृत उपक्षये प्रायश्चित्तम् १४ ४११

११० सोमामिषवाश्मभेदे प्राय-
श्चित्तम् । १५ ४११

१११ सोमापहारे प्रायश्चित्तम् । १७ ४११

११२ सोमापहारे तस्यान्यस्य च
सोमस्यालाभे प्रायश्चित्तम् । १८ ४११

११३ द्रोणकलशभेदे प्रायश्चित्तम् । २२ ४१२

पञ्चविंशध्याये त्रयोदशी कण्डिका-

११४ सोमस्याधिक्ये प्रायश्चित्तम् । १ ४१३

११५ दीक्षितस्य त्वरे प्रायश्चित्तम् २० ४१५

११६ दीक्षितस्य मरणे कर्तव्य-
विधिः । २८ ४१६

११७ दीक्षितस्यास्थियज्ञः । ३६ ४१७

११८ दीक्षितस्यास्थियज्ञोत्तरम-
स्थिसंज्ञयनादि । ४६ ४१९

पञ्चविंशध्याये चतुर्दशी कण्डिका-

११९ एकस्मिन्देसे द्वयोः सोमया-
गयोः संपाते कर्तव्यविधिः । ८ ४२०

१२० कचिदेकस्मिन्देसेऽपि द्वयोः
सोमयोः सम्पाते न दोषः २३ ४२३

१२१ सोमदाहे प्रायश्चित्तम् । २८ ४२३

१२२ अनादिष्टप्रायश्चित्तहोमे ब्रह्म-
णोऽधिकारः । ३५ ४२४

सं० सू० ५०
षड्विंशाध्याये प्रथमा कण्डिका—
प्रवर्ग्यनिरूपणम् ।

१ तत्र महावीरसम्भरणम्	१ ४२६
२ महावीरनिर्माणदेशः ।	२ ४२६
३ महावीरसम्भाराः ।	३ ४२६
४ महावीरनिर्माणविधिः ।	४ ४२६
५ महावीरमानम्	१६ ४२८
६ द्वितीयतृतीयमहावीरनिर्माण- विधिः ।	१९ ४२९
७ पिन्वनरौहिणकपालद्वयनिर्मा- णविधिः ।	२० ४२९
८ उपशयमृदो निधानम्	२० ४३९
९ महावीरधूरनम्	२२ ४२९
१० महावीरपाकः	२३ ४२९
११ पकमहावीराणामग्नितो बहि- तिष्कासनम् ।	२४ ४३०
१२ महावीरोपरि अजापयस आसेकः	२५ ४३०
षड्विंशाध्याये द्वितीया कण्डिका—	
१३ प्रवर्ग्यानुष्ठानविधिः ।	१ ४३०
१४ प्रवर्ग्ये विहितानामेव कर्मणा- मनुष्ठानम् ।	५ ४३१
१५ पात्रासादनविधिः ।	९ ४३१
१६ महावीरादिप्रोक्षणम् ।	१२ ४३२
१७ स्थूणानिखननम् ।	१५ ४३३
१८ खरद्वयनिवापः ।	१६ ४३३
१९ आसन्ध्यां महावीरस्थापनम् ।	१७ ४३३

सं० सू० ५०	२० महावीराक्षनम् ।	१९ ४३४
२१ रजतशवमानस्य खरे उपगृहणम्	२० ४३४	
षड्विंशाध्याये तृतीया कण्डिका—		
२२ पत्नीशिरस आच्छादनम् ।	१ ४३४	
२३ प्रदीप्तसुअप्रलवानां चतुर्दिक्षु खरे हरणम् ।	३ ४३४	
२४ तेषु महावीरस्थापनादि तदा- च्छादनान्तं कर्म ।	४ ४३५	
षड्विंशाध्याये चतुर्थी कण्डिका—		
२५ चन्द्रसामगानप्रैषादि ।	१ ४३६	
२६ रौहिणपुरोडाशद्वयहोमः ।	६ ४३७	
षड्विंशाध्याये पञ्चमी कण्डिका—		
२७ धर्मार्थं रज्जुसन्धानगोदोहनादि कर्म	१ ४३९	
षड्विंशाध्याये षष्ठी कण्डिका—		
२८ उपयमनीस्थधृतस्य धम आसेकः	२ ४४१	
२९ ततो धर्महोमादि कर्म ।	३ ४४१	
षड्विंशाध्याये सप्तमी कण्डिका—		
३० प्रवर्ग्यांत्सादनम् ।	१ ४४५	
३१ ततो दक्षिणादानम् ।	२८ ४५०	
३२ धर्मभेदे प्रायश्चित्तम् ।	३० ४५१	
३३ प्रवर्ग्यस्य प्रथमयज्ञेऽनुष्ठान- विकल्पः ।	३७ ४५२	
३४ प्रवर्ग्यस्याद्यन्तयोः शान्ति- करणम् ।	४१ ४५३	

इति श्रीकात्यायनश्रौतसूत्रविषयानुक्रमणिका समाप्ता ।

कात्यायनश्रौतसूत्रम् ।

द्वादशोऽध्यायः ।

श्रुत्यर्थमनुविधिस्तथाऽऽचार्येण ज्योतिष्टोमोऽनुविहितः । इदानीं श्रु-
तिमन्त्रपाठावसरप्राप्तो द्वादशाहोऽनुविधीयते । तत्र श्रुतिपाठः—“सर्वे
ह वै देवा अग्रे सदशा आसुः” इत्यतिग्राह्यग्रहविधानं द्वादशाहे—“तान्वै
पृष्ठये षडहे गृहीयात्पूर्वं ज्यहे” (श० ब्रा० ४-५-४-१३) इत्येवमादि ।
मन्त्रपाठोपि च “अग्ने एवस्व स्वपा उत्तिष्ठन्नोजसा” इत्येवमाद्यति-
ग्राह्यग्रहमन्त्राः । ततो द्वादशाहस्य श्रुतिमन्त्रपाठावसर इति । तत्र ताव-
द्धर्मप्राप्त्यर्थमधिकरणमारभ्यते—

ज्योतिष्टोमधर्मा एकाहद्वादशाहयोस्तद्गुणदर्शनात् ॥१॥

ज्योतिष्टोमस्य धर्मा ज्योतिष्टोमधर्माः । ज्योतिष्टोमशब्देन उपांश्वा-
दिहारियोजनपर्यन्तो ग्रहयागाभ्यासोऽभिधीयते । ज्योतींषि यस्य स्तो-
माः स ज्योतिष्टोमः । स्तोमैर्ह्यसौ द्योत्यत इति । ते च सोमयागस्य-
स्तोमाः ग्रहं गृहीत्वा चमसान्वोक्षीय स्तोत्रमुपाकरोतीति । तस्माज्ज्यो-
तिष्टोमशब्देन सोमयागोऽभिधीयते । नन्वेवं सति ऐन्द्रवायवादीनामप्रवृ-
त्तिर्विकारेषु भवति ? नैष दोषः, “उद्भिदा यजेत” “बलभिदा यजेत”
इति चाऽव्यक्तत्वसामान्यात् ज्योतिष्टोमिको विध्यन्तः प्रवर्त्तते । उद्भि-
दादिषु च यागमात्रं श्रूयते । न च द्रव्यदेवतमन्तरेण यागः सम्भवति ।
अतो द्रव्यदेवतस्यापि प्रवृत्तिरिति । यत्र पुनर्द्रव्यदेवतस्य यागस्य
विधानम्, यथा “ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्” इति । तत्र तद्व्य-
तिरिक्तस्य प्रवृत्तिर्युक्ता । इह पुनर्न तथा । इह हि यागमात्रमेव श्रूयते
तच्च द्रव्यदेवतमन्तरेण न भवति । द्रव्यदेवतमपि साधनत्वाद्धर्मो
भवति । तेन तस्यापि प्रवृत्तिर्युक्तरूपेति । तस्य च धर्मा एकाहेषु द्वाद-
शाहे च प्रवर्त्तन्ते । एकाहजात्यपेक्षया च द्विवचनम् । य एवैकस्मिन्ने-
काहे धर्मप्रवृत्तिहेतुः स एव सर्वेष्वेकाहेष्वपि । कश्चासौ ? धर्माणाम-
नाम्नानम् । अव्यक्तसामान्येन च ग्रहणम् । द्वादशाहे त्वेकस्मिन्नेव
ज्योतिष्टोमिकधर्मप्रवृत्तिः । ततोऽन्यत्राहर्गणेषु धर्मप्रवृत्तिं वक्ष्यति । तद्-
गुणाश्चात्र दृश्यन्ते । वाजपेये “अगृहीते माहेन्द्रे” (श० ब्रा० ५-१-४-२)

स्थावहरणादिकरोति स्थावहरणावसरविधिपरे वाक्ये माहेन्द्रं दर्शय-
ति । तथा “तं वै प्रातः सवने गृह्णीयादाग्रयणं गृहीत्वा” (श० ब्रा०
४-५-४-६) इति षोडशिनोऽवसरविधिपरे वाक्ये आग्रयणं दर्शयति ।
तथा “माध्यन्दिने वैनान्तसवने गृह्णीयादुक्थ्यं गृहीत्वा” (श० ब्रा०
४-५-४-७) इति अतिग्राह्यावसरविधिपरे वाक्ये उक्थ्यं दर्शयति ।
एकत्र चावस्थितं लिङ्गं स्थालीपुलाकन्यायेन सर्वत्र गमकम्, न्यायस्य
तुल्यत्वात् । तुल्यो हि न्यायो धर्माणामनाम्नानामपेक्षया चाव्यक्तत्वसा-
मान्येन ग्रहणमिति । न्यायस्तु पूर्वाभिहित एव सामर्थ्यादिति । एवमे-
ताश्चोदना वैकृत्यः समर्था भवन्ति । इतरथा सापेक्षाः सत्योऽनर्थिका
एव स्युरिति ॥ १ ॥

आनुमानिकस्याप्यतिदेशापवादत्वेनेदमधुनोच्यते—

प्रथमस्य ब्रात्यस्तोमसाद्यःक्रेषु वचनात् ॥ २ ॥

ब्रात्यस्तोमादिषु प्रथमस्य धर्मा उत्तरेषु प्रवर्तन्ते । न ज्योतिष्टोमि-
काः । कुतः ? वचनात् । उच्यतेऽनेनेति वचनं नामधेयं, नामधेयादि-
त्यर्थः । तुल्यनामत्वासन्नैव प्रतीतिर्भवति । प्रतीत्या च धर्मसम्बन्धो
भवति नान्यथेति । लिङ्गं च भवति । साद्यःक्रे सोमक्रयणं त्रिवणं साण्ड-
मभिधाय साद्यःक्रान्तरे स्त्री गौः सोमक्रयणीत्याह । तच्चैवमेवोपपद्यते ।
वचनस्यातिदेशं तु वक्ष्यति—इषुइयेनवदिति । नन्वेवं तत्पूर्वमभिहितमेव
“दर्शपूर्णमासधर्मा इष्टिपशुषु सामर्थ्यात्” (का० श्रौ० ४-३-२) इत्यन्ना-
नुमानिकवचनातिदेशः । वैश्वदेवधर्माश्चानुर्मास्येषु” (का० श्रौ० ४-३-४)
इति प्रत्यक्षवचनातिदेशः । “सोमाऽचावभृथे” (का० श्रौ० ४-३-५)
इति नामातिदेशः । त्रिः प्रकारोप्यतिदेश उक्तः । किमर्थं पुनरिहोच्यते ?
सत्यमेतदेवम् । तत्र तु व्यक्तचोदनाविषयम् । इहाव्यक्तचोदनाविषय-
लिङ्गोपन्यासासार्थोऽयमारम्भः । न हि व्यक्तचोदनालिङ्गोक्तिरिह गमिका
भवति । तस्मादपुनरुक्तता ॥ २ ॥

अग्निष्टुत्सु च ॥ ३ ॥

चशब्दात्प्रथमस्य धर्माः प्रवर्तन्ते नामधेयादेव । नन्वाग्निष्टुद्वहुत्व-
मेव नास्ति । एक एवाग्निष्टुत्, “त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमस्तस्य वायव्या-
स्वेकविंशमग्निष्टोमसाम कृत्वा ब्रह्मवर्चसकामो यजेत” इत्यभिधायोऽह
“एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतैनव
यजेत” इति । एतस्यैवेति सर्वनामशब्देन स एवाग्निष्टुत्कार्यान्तरे
विधीयते । तस्मादेक एवाग्निष्टुदीदिति ॥ ३ ॥

एवं प्राप्त आह—

एके ॥ ४ ॥

तत्रेच्छन्ति, प्राप्तकर्मानुवादेनानेकगुणाविधानासम्भवात् । न हि पूर्वस्याग्निष्टुतो रेवत्यः सन्ति । ता विधातव्याः, तासु च वारवन्तीयम्, तच्चवाग्निष्टोमसाम्नः कार्यं पशुकामे वेति वाक्यभेदः । कर्मान्तरपक्षे तु सगुणकर्मविधानान्नैष दोषो भवति । तस्मात्प्रतिफलमग्निष्टुतां बहुत्वम् ॥ ४ ॥

प्रकृतमिदानीमभिधीयते—

(१) द्वादशाहः सत्त्रमहीनश्च ॥ ५ ॥

अत्र विशेषमाह—

आसत उपयन्तीति सत्त्रलिङ्गं, यजत इत्यहीनस्य ॥ ६ ॥

“द्वादशाहमुद्धिकामा उपेयुः” इति । तथा “त्रयोदशरात्रमासीरन्” इति सत्त्रलिङ्गम् । “द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेत्” इत्यहीनलिङ्गम् । अस्य तु कथनप्रयोजनं सत्त्रे सत्त्रात्मको धर्मो दातृत्वेन प्रवर्त्तते, अहनि वाहीनात्मकः ॥ ६ ॥

(२) उभयतोऽतिरात्रं सत्त्रमुपारिष्टादहीनस्य ॥ ७ ॥

यजमानाः सर्वे सत्त्रेषु ॥ ८ ॥

यजमाना एव सर्वे सत्त्रेषु कर्त्तारो भवन्ति । ये ऋत्विजस्ते यजमाना इत्यनेनार्त्विजीनान्पदार्थाल्लक्षणयाऽनूद्य यजमानाः कर्तृत्वेन विधीयन्ते ॥ ८ ॥

अदक्षिणानि च स्वामिधोगात् ॥ ९ ॥

तानि च सत्त्राण्यदक्षिणानि भवन्ति । न हि कश्चिदात्मनैवात्मानं परिक्रीणीते ॥ ९ ॥

गृहपतिर्याजमानमयुक्तत्वात् ॥ १० ॥

याजमानं यत्कर्म तद् गृहपतिः करोति, कर्मान्तरे तस्यायुक्तत्वात् । इतरेषां चाध्वर्यवादिषु योगात् ॥ १० ॥

दर्शनाच्च ॥ ११ ॥

(१) द्वादशाहयागः सत्त्रात्मकः, अहीनात्मकश्चेति सूत्रार्थः ।

(२) सत्त्रस्यादावन्ते चाऽतिरात्रो भवति अहीनस्यान्ते एवेति सूत्रार्थः ।

दृश्यते चायमर्थो यथा गृहपतेर्याजमानं कर्मेति । तस्माद्यदि बहवो
दीक्षेरन् गृहपतय एव व्रतमभ्युत्तिष्ठ्य प्रयच्छेयुरिति ॥ ११ ॥

सर्वे संस्कारात् ॥ १२ ॥

हेतुश्चायमुपदेशश्च । यत्संस्कारकं कर्म तत्सर्वैरभ्युपेयम् कस्य
चित्संस्कारपरिलोपो मा भूदिति ॥ १२ ॥

दर्शने वचनात् ॥ १३ ॥

यत्तु दर्शनमुक्तं तद्वचनम् ॥ १३ ॥

अविभवति गृहपत्यन्वारम्भः ॥ १४ ॥

यत्र पुनः पदार्थबहुत्वस्याविभवः पुरुषार्थरूपतापि गम्यते । यथा-
ग्न्यन्वाधाने “ममाग्ने वज्रो विहवेष्वस्तु” इत्येवमादि । तत्र गृहपतेः
कुर्वतोन्वारम्भः कर्त्तव्यः । सर्वैरेव हि तत्कृतं भवतीति ॥ १४ ॥

परार्थेष्वेकः कृतत्वात् ॥ १५ ॥

यत्र पुनः क्रत्वभिनिर्वृत्यर्थमेव कर्म । यथा पात्रासादनमाज्यावेक्षणं
वा, तत्रैकस्यैव कर्तृत्वम्, कृतत्वात्पदार्थस्य ॥ १५ ॥

अग्निं चेष्ट्यमाणः समारोह्य गृहपतिर्मध्ये मन्थत्यर्द्धश
इतरे दक्षिणोत्तराः ॥ १६ ॥

ते यद्यग्निं चेष्ट्यमाणा भवन्तीति वचनाच्चेष्ट्यमाण इत्युक्तम् ।
समारोह्येति च पूर्वकालतामात्रे ल्यबादेशो न समानकर्तृकतायां चो-
दको मा बाधीति । गृहपतिर्मध्ये मन्थनं करोति । अर्द्धश इतरे दक्षिणो-
त्तरा मन्थन्ति ॥ १६ ॥

(१) गृहपत्याहवनीयेऽङ्गारप्रासनम् ॥ १७ ॥

तत्र प्राजापत्यः पशुः ॥ १८ ॥

तत्र विहारे प्राजापत्यः पशुर्मवति । पुनर्ग्रहणाच्चाहर्गणे प्राजाप-
त्यस्य नियमः । तथा चाश्वमेधे नियमदर्शनं भवति—“प्राजापत्यमाल-
भ्योत्सीदन्तीष्टय” इति ॥ १८ ॥

आज्येन पत्नीसंयाजा गृहपतिवर्जम् ॥ १९ ॥

“गृहपतेरेव गार्हपत्ये जाघन्या पत्नीः संयाजयन्त्याज्येनेतरे प्रतिय-
जन्त आसते” (श० ब्रा० ४-६-८-१९) इति वचनात् ॥ १९ ॥

तदहर्दीक्षा ॥ २० ॥

(१) आहवनीयेऽग्नौ गृहपतिरङ्गारान् क्षिपतीत्यर्थः ।

दीक्षायाः पशोश्चैककालतोच्यते । तत्र दीक्षाकाले पशुः कर्त्तव्यः ।
न पशुकाले दीक्षा । एवं सोमकालविरोधो न भवति । इतरथा कालस्य
विरोधः स्यात् ॥ २० ॥

अशक्तौ नियतक्रिया समारूढनिर्मथितेषु सर्वत्र ॥ २१ ॥

पशुदीक्षयोरेककालताऽशक्तौ । स्वकाले पशुं कृत्वा समारोपनि-
र्मन्थनपूर्विका नियतानां क्रिया । सर्वत्रग्रहणाच्च त्रिष्वपि मन्थनपक्षेषु ।

दीक्षाकाल उदग्बंशायां पूर्ववन् मन्थनम् ॥ २२ ॥

उदग्बंशायामिति नियमः । पूर्ववदिति यथापूर्वमुक्तम् ॥ २२ ॥

गार्हपत्ये प्रासनमत्र ॥ २३ ॥

अङ्गारस्य भवति ॥ २३ ॥

आहवनीयस्ततः ॥ २४ ॥

उद्घ्रियते दक्षिणाग्निश्च, तुल्यन्यायत्वात् ॥ २४ ॥

तत्र दीक्षा ॥ २५ ॥

भवति ॥ २५ ॥

उपवसथप्रभृति प्राग्ग्रीषोमप्रणयनादुपशमय्य चिनोत्ये-

नाज्जालाद्वार्यादक्षिणोत्तरान्धिष्ययवत् ॥ २६ ॥

अग्नीषोमप्रणयनात् प्राग्दक्षिणोत्तरान् गार्हपत्यानुपशमय्य शाला-
द्वार्यादक्षिणोत्तरांश्चिनोति गार्हपत्यान्धिष्ययवत् । २६ ।

कुत एतत् ?

श्रुतेः ॥ २७ ॥

अथेतरेभ्य उपवसथे धिष्यानिति । धिष्यानित्यसत्यपि वतिप्र-
त्यये वत्यर्थो गम्यते, अतस्मिस्तच्छब्दस्य तद्वदतिदेशार्थत्वात् ॥ २७ ॥

वा यथोक्तं गृहपतेः ॥ २८ ॥

वाशब्दात्पक्षो विपरिवर्त्तते । न धिष्ययवच्चिनोति । किं तर्हि ?
यथोक्तं गृहपतेः गार्हपत्यस्य चयनं तथेतरेषामपि, गार्हपत्याविशे-
षात् । धिष्ययवशब्दस्तर्हि कथम् ? संस्थानवचन इत्यदोषः ॥ २८ ॥

इति द्वादशाध्याये प्रथमा कण्डिका ।

आग्निध्रीय उद्यतेऽङ्गारमेकैकः हरन्ति प्रातिचिति शा-
लाद्वार्यात् ॥ १ ॥

“उद्यत एवैष आग्नीध्रियोऽग्निर्भवत्यथैते एकैकमेवोत्सुकमादाय यथा
धिष्यन् विपरायन्ति” (श० ब्रा० ४-६-८-७) इति । तच्च यजमाना एव ॥ १ ॥
प्रत्याग्निं सवनीयपुरोडाशा भूयो हविरुच्छिष्टमत्समा-
प्त्या इति श्रुतेः ॥ २ ॥

“अथ यज्ञानां पुरोडाशा भूयो हविरुच्छिष्टमत्समाप्त्या इति”
(श० ब्रा० ४-६-८-१७) नानापुरोडाशता च द्वादशाहिको धर्मः,
सूत्राभ्यानात् । प्रयोजनं विकारेष्वैकाहिकेषु न भवति ॥ २ ॥

पत्नीसंयाजाश्च पूर्ववत् ॥ ३ ॥

भवन्ति ॥ ३ ॥

गृहपतिं वा पर्युपविश्य मन्थन्ते (१) ॥ ४ ॥

वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ ४ ॥

गृहपतिः प्रथमः प्रथमः सर्वत्र ॥ ५ ॥

सर्वपक्षेषु ॥ ५ ॥

जातं जातं गृहपतिर्गार्हपत्ये प्रास्पन्त्युभयत्र ॥ ६ ॥

पर्युपवेशनपक्षे पशौ दीक्षायां चोभयत्र ग्रहणात् ॥ ६ ॥

उपवसथप्रभृति तुल्यः सर्वेषु ॥ ७ ॥

उपवसथप्रभृति यदुक्तं तत्पक्षत्रयेऽपि तुल्यं भवति । नाना गार्हप-
त्या इति यदुक्तं भवति ॥ ७ ॥

तृतीयं पक्षान्तरमुच्यते—

अरण्योर्बाहुर्गृहपतेर्य इतोऽग्निर्जनिष्यते स नः सह

यदनेन यज्ञेन जेष्यामोऽनेन पशुबन्धेन तन्नः सह

सह नः साधुकृत्या नाना पापकृत्या य एव

पापं करवत्तस्यैव तदित्युक्त्वा गृहपतिः

समारोह्यते स्वौ प्रथमम् ॥ ८ ॥

“अथेदं तृतीयं गृहपतेरेवारण्योः संवदन्ते” (श० ब्रा० ४-६-८-१३)

(१) इतरे सस्त्रिणो गृहपतिं सर्वतो वेष्टायित्वा पर्युपविश्य मन्थ-
न्त इत्यर्थः ।

इति वचनात् । गृहपतिः समारोहयते स्वावग्री प्रथमम् ॥ ८ ॥

यथास्वं वेतरे ॥ ९ ॥

गृहपतिर्वेति विकल्पः । गृहपतिं हि प्रकृत्य श्रूयते—“अथेतरेभ्यः समारोहयति स्वयं वैव समारोहयन्त” (श०ब्रा०४-६-८-१३) इति ॥९॥

अस्मिन्नेव पक्षे अयमपरो विशेषः—

दीक्षाकाले संवादप्रभृति पशुबन्धस्थाने सत्त्रेणेति ॥ १० ॥

पशौ अरण्योर्बाहुः गृहपतिरित्येतस्मिन्पशुबन्धेनेति यत्तत्स्थाने सत्त्रेणेति प्रयोगः ॥ १० ॥

एकाहवद्वात्तमे शालागार्हपत्यपुरोडाशपत्नीसंयाजाः ॥ ११ ॥

एकाहवदिति । उत्तमे पक्षे वा प्राग्वंशा शाला भवति वोदग्वंशेति विकल्पः । उपवसथप्रभृति नानागार्हपत्येषु प्राप्तेषु विकल्पेन गार्हपत्यैकत्वमुच्यते । पुरोडाशपत्नीसंयाजानामप्येवमेव ॥ ११ ॥

एकपुरोडाशेषु त्रत्यासम्भवादैन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेत्पुरोडाशं वा “यद्योदनीयन्ति यद्यपूर्पीयन्ति”

इति श्रुतेः ॥ १२ ॥

एकपुरोडाशपक्षेषु कथं नाम त्रत्यसम्भवः स्यादिति ऐन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेत् पुरोडाशं वा । यद्योदनीयन्ति विकल्पेनौदनमिच्छन्ति । यद्यपूर्पीयन्त्यपूपमिच्छन्ति । तस्य चास्य यागशेषस्य पुरुषार्थरूपता । न पुरुषार्थस्य यागार्थता, दृष्टार्थत्वात् ॥ १२ ॥

बार्हस्पत्यमेके ॥ १३ ॥

कुर्वन्ति नैन्द्रम् ॥ १३ ॥

दीक्षा द्वादशोपसदश्च ॥ १४ ॥

भवन्ति ॥ १४ ॥

अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयति ब्रह्मादींश्चाध्वर्यादीन्प्रतिप्रस्थाता प्रतिप्रस्थात्रादीन्नेष्टा नेष्ट्रादीन्नेता उन्नेतारं ब्र-

ह्मचारी स्नातकोऽन्यो वा ब्राह्मणो “न पूतः

पावयेत्” इति श्रूतेः ॥ १५ ॥

अथोन्नेतारं स्नातको वा ब्रह्मचारी वाऽन्यो वा दीक्षितो दीक्षयति “न पूतः पावयेत् इति ह्याहुः” इति । अन्यो वा ब्राह्मण इति ब्राह्मणग्रहणं ब्रह्मचारिस्नातकयोरब्राह्मणयोरपि प्राप्त्यर्थमुन्नेतृसम्बन्धार्थं च

उन्नेतुसम्बन्धो ब्रह्मचारी स्नातकश्च यथा स्यादिति ॥ १५ ॥

(१) अनुपति पत्नीरुत्तर उत्तरः ॥ १६ ॥

दीक्षयति ॥ १६ ॥

त एवोन्नेतुः ॥ १७ ॥

ब्रह्मचार्यादयः दीक्षयन्ति ॥ १७ ॥

दक्षिणाकाले कृष्णाजिनानि धून्वाना दक्षिणापथेन ज-
पन्तो गच्छन्ति यन्मे गदायुषः परागितोऽगात्तांतेऽ-

गद दक्षिणां नयामीतीदमहममुमामुष्यायणम-

मुष्यपुत्रममुष्याःपुत्रं कामाय दक्षिणां

नयामीति ॥ १८ ॥

अमुमामुष्यायणममुष्यपुत्रममुष्याः पुत्रमिति यथास्वमुच्चारणम् ।
स चायं सत्त्रधर्मः । अतश्चाहीने न भवति । ऐकाहिकेषु च नासा-
विध्यते ॥ १८ ॥

इति द्वादशाध्याये द्वितीया कण्डिका ।

पृष्ठयः षडहः प्रथमोऽग्निष्टोमश्चतुर्थः षोडश्युक्थ्या इतरे ॥ १ ॥

पण्णामह्नां पृष्ठय इतीयं संज्ञा । सा च वैदिकी । दृश्यते च तया
संव्यवहारः—“अभिप्लवं पूर्वं पुरस्ताद्विषुवत उपयन्ति पृष्ठयमुत्तरम्”
इत्येवमादि ॥ १ ॥

तत्रातिग्राह्यग्रहणं त्र्यहे पूर्वेऽग्ने पवस्वोत्तिष्ठन्नदशमि-

त्यन्वहमेकैकम् ॥ २ ॥

अतिग्राह्यान्निह प्रकृत्य भ्रूयते—“तान्वै पृष्ठये षडहे गृह्णीयात् पूर्वं
त्र्यहे आग्नेयमेव प्रथमेऽह्न्यैन्द्रं द्वितीये सौर्यं तृतीये” (श० ब्रा० ४-
५-४-१३) इति ॥ २ ॥

उत्तरे वा ॥ ३ ॥

अतिग्राह्यग्रहणम् “पवमेवान्वहम्, तानु हैक उत्तरे त्र्यहे गृह्णन्ति”
(श० ब्रा० ४-५-४-१४) इति श्रुतेः ॥ ३ ॥

उभयोर्वा ॥ ४ ॥

(१) उत्तर उत्तरो दीक्षाकर्ता पतिसमीपे तत्पत्नीर्दीक्षयतीत्यर्थः ।

ज्यहयोर्ग्रहणम् । एवमपि हि श्रूयते—“पूर्वं एवेनांऽज्यहे गृहीत्वा-
ऽथोत्तरे ज्यहे गृहीयात्” (श० ब्रा० ४-५-४-१४) इति । पक्षत्रयं विकल्पेन ।
सम्प्रदाये तु पक्षद्वयम्—पूर्वं वा ज्यहे, उभयोर्वेति ॥ ४ ॥

माहेन्द्रमनुहोमः ॥ ५ ॥

अतिग्राह्याणाम् ॥ ५ ॥

अग्रे वचर्चस्विन्निन्द्रौजिष्ठ सूर्य भ्राजिष्ठेति भक्षणं
यजमानैः ॥ ६ ॥

सहहोमाभिषवकर्तृयजमानानामपूर्वभक्षविधानम् । न हि तत्प्र-
त्याम्नायः ॥ ६ ॥

पृष्ठकाले रथसः सारणं प्रथमे दक्षिणेन वेदिम् ॥ ७ ॥

माहेन्द्रयाज्याभ्यासस्तोत्रं पृष्ठम् । तत्काले दक्षिणेन वेदिं रथसं-
सारणं पृष्ठस्य प्रथमेऽहनि ॥ ७ ॥

द्वितीये दुन्दुभिः शब्देनोपाकरणम् ॥ ८ ॥

द्वितीयेऽहनि दुन्दुभिः शब्देन पृष्ठोपाकरणम् ॥ ८ ॥

तृतीय औपवाजनैः ॥ ९ ॥

उपवाजना व्यजनका उच्यन्ते (१) ॥ ९ ॥

चतुर्थेऽरणिभ्यां मन्थनं चोद्गातुरुरौ होमश्च ॥ १० ॥

चतुर्थेऽहनि अरणिभ्यां मन्थनं चोद्गातुरुरौ होमश्चाहवनीये ॥ १० ॥

पञ्चमे (२) सावकयोदपात्र्या ॥ ११ ॥

उपाकरणम् ॥ ११ ॥

षष्ठे सांवाशिनेन ॥ १२ ॥

सांवाशिनशब्दार्थोऽप्रसिद्ध इत्यत आह—

मातृभिर्वत्सान्तसः सृज्य सदः पूर्वेण व्यावर्त्तयन्ति ॥ १३ ॥

स्वयमृतुपाजेज्याऽर्वाञ्चमथ यरथं नृवाहनः रथं युञ्ज्वाथा-

मिह वां विमोचनं पृङ्क्तः हवीःषि मधुना हि कं

गतमथा सोमं पिबतं वाजिनीवसू इति ॥ १४ ॥

सा चाध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोः । ताभ्यां प्रेषिताभ्यां प्रकृताबुक्तं होत-

(१) तैस्त्वृतीयेऽहनि पृष्ठोपाकरणमिति शेषः ।

(२) शेवालसंयुक्तया पात्र्येत्यर्थः ।

रेतश्चेति । तेन चाश्विनाविष्टौ इयमपि द्विवचनान्तत्वात् आश्विन-
याग एवेति गम्यते ॥ १४ ॥

(१) होतृप्रत्ययः प्रतिगरः ॥ १५ ॥

माहेन्द्रग्रहशस्त्रे ॥ १५ ॥

प्राकृतं चान्यार्थत्वादितरेषाम् ॥ १६ ॥

प्राकृतं च प्रतिगरपदं प्रवर्त्तते, अन्यार्थत्वादितरेषां होतृकाणाम्,
प्रतिगरपदानामदृष्टार्थत्वात् एवं च कृत्वा स्तोत्रोपाकरणमपि प्राकृतं
प्रवर्त्तते, अदृष्टार्थत्वाद्रथसंसारणादीनाम् ॥ १६ ॥

षडहान्ते न बहु वदेत् नान्यं पृच्छेत् नान्यस्मै प्रब्रूयात् १७

तच्च क्रत्वर्थत्वाध्यायविषयमिति सम्प्रदायः । तत्र हि प्रश्नप्रत्या-
ख्यानानि सम्भवन्ति । षडहान्तग्रहणाच्च तदन्त एव भवति न वि-
कृते षडहे ॥ १७ ॥

मघोः प्राशनं घृतस्य वा ॥ १८ ॥

तत्रैतद्धर्ममात्रम् । दृष्टार्थाभावात् ॥ १८ ॥

उक्थ्याश्छन्दोमास्त्रय उत्तरे ॥ १९ ॥

उत्तरे छन्दोमास्त्रय उक्थ्याः ॥ १९ ॥

अत्यग्निष्टोमोऽविवाक्यं दशमम् ॥ २० ॥

अत्यग्निष्टोमसंस्थमविवाक्यसंज्ञं दशममहर्भषति ॥ २० ॥

पत्नीसंयाजान्तान्यहान्यन्त्यवर्जम् ॥ २१ ॥

तच्चैतत्पदार्थपर्यवसानं न तदन्ताङ्गरीतिविधानम् । अवभृथस्य
दीक्षोन्मोचनार्थत्वात्सर्वान्तेऽवभृथः । तत्र समिष्टयजुरन्तेपर्यवसाने
प्राप्ते “पत्नीसंयाजान्तान्यहानि सन्तिष्ठन्ते” इति वचनादिह पर्यवसा-
नम् । “द्वादशाहसृष्टिकामा उपेयुः” इति युगपत्परिसमाप्तिरित्यत इद-
मुच्यते अन्त्यवर्जमिति ॥ २१ ॥

इति द्वादशाध्याये तृतीया कण्डिका ।

एकैको वाग्यतः सोमः रक्षत्यावोधनात् ॥ १ ॥

“तेषामेकैक एव वाचंयम आस्ते” (श०ब्रा०४-६-९-६) इति वचनात्
आवोधनात् इत्येतावन्तं कालं रक्षणमस्य ॥ १ ॥

(१) अस्मिन् पृष्ठे षडहे होतृवेदे यत्र यत्र यादृशो विहितः प्रति-
गरस्तत्र तत्र तथा भवतीत्यर्थः ।

“वाचमाप्याययंस्तथा पीनया यातयाम्नोत्तरमहस्तन्वते”(श०ब्रा० ४-६-९-६) इतउत्तराहः शेषभावं दर्शयति—

वसन्तीवरिपरिहरणादि वा ॥ २ ॥

यतवाक्त्वं भवति, उत्तराहःशेषभूतत्वात् “तेषामेकैक एव वार्च-
यम आस्ते” (श०ब्रा०४-६-९-६) ॥ २ ॥

इतरे विसृज्यन्ते स्वाध्यायाय समिद्भ्यो वा ॥ ३ ॥

इतरे दीक्षिताः स्वाध्यायार्थं समिदर्थं च गच्छन्ति । “अथेतरे वि-
सृज्यन्ते समिद्द्वारा वास्वाध्यायं वा”(श०ब्रा०४-६-९-६)इति वचनात् ।
स्वाध्यायश्चोत्तराहःशेषभूतो नित्यप्रतिषेधात् । वाशब्दश्चायं द्रष्टव्यः ।
सोमरक्षिता त्विहस्थ एव स्वाध्यायं करोति । समिधश्चाप्यानीयन्ते ।
कार्यार्थत्वादुभयोः ॥ ३ ॥

तत्राप्यशनम् ॥ ४ ॥

अशनमपि तत्र गतानां भवति । “तत्राप्यशनन्ति”(श०ब्रा०४-६-९-६)
इति वचनात् ॥ ४ ॥

दशमे वा सन्निधेः ॥ ५ ॥

दशमे वाऽहनि समित्स्वाध्यायोपगमो भवति । तत्सन्निधौ हि
शिष्यते वा । सर्वत्र, प्रकरणात् । सन्निधिः क्रमः स प्रकरणेन बाध्यते ।
तस्मात्सर्वत्रैव ॥ ५ ॥

अस्तमिते समिदाधानं सर्वेषु ॥ ६ ॥

सर्वेष्वहःसु यजमानेषु अग्निषु च प्रतिपत्तव्यम् शाखान्तरात् ॥६॥

दशमेऽपराह्णेऽप उपस्पृश्य शालाप्रवेशनम् ॥ ७ ॥

दीक्षितानाम् ॥ ७ ॥

शालाद्वार्येन्वारब्धेष्विव ह रतिरिति जुहोति ॥ ८ ॥

“तेषु समन्वारब्धेष्वेते आहुती जुहोति” (श०ब्रा०४-६-९-७)
इति श्रुतेः ॥ ८ ॥

अपरामुपसृजन्निति ॥ ९ ॥

आहुति जुहोति ॥ ९ ॥

उत्तरेण परिक्रम्यापरेण हविर्धानं प्रविश्योत्तरस्य
हविर्धानस्यापरकूबरीमालभ्य सत्त्रस्यर्द्धं गायन्ति स-
त्रस्य ऋद्धिरिति ॥ १० ॥

शालाद्वार्यादुत्तरेण परिक्रम्यापरेण द्वारेण हविर्धानम्प्रविश्य उत्तरस्य हविर्धानस्य दक्षिणामपरकृबरीमालभ्य सत्रस्यार्धिं गायन्ति सत्रस्य (१)ऋद्धिरित्याहुः सर्व एव दीक्षिताः ॥ १० ॥

उत्तरवेदिश्रोण्यां वोत्तरस्याम् ॥ ११ ॥

सत्रस्यार्धिगानं कुर्वन्ति । वाशब्दाद्विकल्पः, शास्त्रस्य तुल्यत्वात् ॥ ११ ॥
युवं तमिति दक्षिणस्याधोक्षं प्राञ्चो निष्क्रामन्ति ॥ १२ ॥

“युवं तम्” (२) इत्यनेन मन्त्रेण दक्षिणस्य हविर्धानस्य अधोऽक्षं प्राञ्चो निष्क्रामन्ति । सदः प्रविश्य पूर्वेण स्वासनेषूपविशन्ति । पूर्वेण द्वारेण सदः प्रविश्य धिषण्याऽव्यवायेन स्वासनेषूपविशन्ति ॥ १२ ॥

ग्रहं गृह्णाति प्राजापत्यं वायुं पृथिव्या पात्रेण ग्रहणसादनस्तोत्रोपाकरणहोमभक्षाहरणभक्षणानि मनसा ॥ १३ ॥

कर्त्तव्यानि ॥ १३ ॥

चतुर्होतृव्याख्यानं होतुः ॥ १४ ॥

शस्त्रं भवति ॥ १४ ॥

गृहपतिरजानति ॥ १५ ॥

होतर्यजानति गृहपतिर्व्याचक्षीत ॥ १५ ॥

प्रतिगृणात्यरात्सुरिमे यजमाना भद्रमेभ्यो

यजमानेभ्योऽभूदिति ॥ १६ ॥

चतुर्होतृव्याख्याने प्रतिगरः ॥ १६ ॥

ब्रह्मोद्यं वदन्ति ॥ १७ ॥

तत्र ज्ञायते किमिति ? अत आह—

प्रजापतेरगुणाख्यानम् ॥ १८ ॥

कुतोऽर्थवादात् प्रजापतिमेव तत्प्रविदन्ते ॥ १८ ॥

अप्रतिभायां वा तद्वादः ॥ १९ ॥

(१) सत्रस्य ऋद्धिरस्यगन्म ज्योतिरस्मृता अभूम् । दिवं पृथिव्या अभ्यारुहामाविदाम देवान् स्वर्ज्योतिः ॥ (वा०सं०—५२) इति ।

(२) युवं तमिन्द्रा पर्वता पुरोयुषा यो नः पृतन्यादपतन्तमिद्धतं वप्रेण तन्तमिद्धतम् । दूरे चत्ताय छत्स्रहन् यद्विनक्षत् । अस्माक ए शशून् परि शूर विद्वतो दर्मा दर्षाष्ट विद्वतः (वा०सं०—५३) ।

प्रजापतिं परिवदितुं प्रतिभैव नास्ति, तस्य विधिप्रतिषेधाभावात् ।
तस्मादसदेतत् ॥ १९ ॥

आश्वमेधिकं वा नामधेयात् ॥ २० ॥

आश्वमेधिकं वा ब्रह्मोद्यम् । कुत एतत् ? नामधेयात् । नामधेयं
हि ब्रह्मोद्यमिति तत्रैव प्रतीतिं जनयति ॥ २० ॥

अनस्तमिते गृहीत्वौदुम्बरीं वाचं यच्छन्ति ॥ २१ ॥

तच्च प्रतिपत्तिपरिसमाप्त्युत्तरकालम् पत्नीसंयाजान्ते हि सत्रो-
त्थानम् । “तद्वा एतत् दशमेहन्सत्रोत्थानं क्रियते” (श०ब्रा०४-६-९-६)
इति ॥ २१ ॥

अस्तमिते निष्क्रम्यापरेणोत्तरवेदिमासते प्रतिप्रस्था-

ता वसतीवरीः परिहरति ॥ २२ ॥

वचनात् ॥ २२ ॥

वाग्विसर्जनं सत्रकामेन ॥ २३ ॥

येन कामेन सत्रमारब्धं तेन वाग्विसर्जनं “असौ नः कामः समु-
ह्यताम्” (श०ब्रा०४-६-९-२३) इति ॥ २३ ॥

पृथक्कामेषु भूर्भुव इति ॥ २४ ॥

भूर्भुवः स्वरिति वाग्विसर्जनम् । “यद्यु अनेककामाः स्युर्लोककामा
वा प्रजाकामा वा पशुकामा वाऽनेनैव वाचं विसृजेरन् भूर्भुवः स्वरिति”
(श०ब्रा०४-६-९-२४, २४) ॥ २४ ॥

(१) सुब्रह्मण्याह्वानं गृहपतेर्यं बाह्व गृहपतिः ॥ २५ ॥

सुब्रह्मण्य उपमा हवस्वेत्युक्ता समिदाधानम् ॥ २६ ॥

यस्य यस्य सुब्रह्मण्याह्वानं स सुब्रह्मण्य उप माहवस्वेत्युक्ता समि-
दाधानं करोति ॥ २६ ॥

अप उपस्पर्शनाद्येतत्सत्रोत्थानम् ॥ २७ ॥

सत्रोत्थानमिति नामधेयम् । तच्च संव्यवहारार्थम् । दशरात्रोऽस-
त्रोत्थान इति ॥ २७ ॥

इति द्वादशाध्याये चतुर्थी कण्डिका ।

अतिग्राह्यषोडशप्रसङ्गेनैदमुच्यते—

अन्तराग्र्यणोक्थवागन्तुस्थानं ग्रहाणाम् ॥ १ ॥

(१) अथवा गृहपतेर्यं ब्रह्मादिकं सत्रिणं प्रत्याह स करोतीत्यर्थः ।

आग्रयणोक्त्यावन्तरेणागन्तवो ग्रहा ग्राह्याः ॥ १ ॥

प्रातः सवनेऽतिग्राह्यान्गृहीत्वा षोडशिनं खादिरेण

चतुस्रक्तिना तिष्ठ युक्ष्वा हीति वा ॥ २ ॥

“तं वै प्रातः सवने गृहीयात्, आग्रयणं गृहीत्वा” (श०ब्रा०४-५-३-७) इति वचनात् । ततः षोडशिनं गृह्णाति खादिरेण चतुःस्रक्तिना “आतिष्ठ” “युक्ष्वा हि” (१) इति मन्त्रविकल्पः । अतिग्राह्यबहुत्वस्याभावाच्च बहुवचनमुच्चारणार्थम् । अतिग्राह्यषोडशिनोः पौर्वापर्यं शाखान्तरात् । अस्यापि हि ग्रहणमाग्रयणादुत्तरमेव, “तं वै प्रातःसवने गृहीयादाग्रयणं गृहीत्वा” (श०ब्रा०४-५-३-७) इति ॥ २ ॥

माध्यन्दिने वाऽऽग्रयणादुत्तरः ॥ ३ ॥

षोडशी गृह्यते । एवमपि श्रूयते—“माध्यन्दिने वैतः सवने गृहीयादाग्रयणं गृहीत्वा” (श०ब्रा०४-५-३-८) इति ॥ ३ ॥

धाराग्रहान्ते वाऽतिग्राह्यान् ॥ ४ ॥

“माध्यन्दिने वैनान्तसवने गृहीयादुक्त्यं गृहीत्वा” (श०ब्रा०४-५-४-७) इति श्रुतेः ॥ ४ ॥

पूतभृतो वोपाकरिष्यन्पृष्ठम् ॥ ५ ॥

षोडशिनं गृह्णाति । पृष्ठमुपाकरिष्यन्नतिग्राह्यान्गृह्णातीति योगविभागः । एवं चातिग्राह्याणां कालत्रयम् । षोडशिग्रहस्य तु चत्वारः कालाः । अन्तराग्रयणोक्त्यौ तृतीयसवने कण्वपाठाच्चतुर्थः कालः ॥ ५ ॥

अपो निधायाऽश्वदाभ्यग्रहणमौदुम्बरेण च-

तुःस्रक्तिना ॥ ६ ॥

अंशुग्रहणे वाच्येऽदाभ्यग्रहणोक्तिः सन्नियोगसिद्ध्यर्थः ॥ ६ ॥

अऽशोस्तूष्णीः सर्वम् ॥ ७ ॥

वक्ष्यमाणं पदार्थजातम् ॥ ७ ॥

अनुच्छ्वसंश्चेच्छन् ॥ ८ ॥

(१) आतिष्ठ वृत्रहन् रथं युक्ता ते ब्रह्मणा हरी । अर्वाचीनश्च ते मनो ग्रावा कृणोतु वगुना । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिने । एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिने ॥ (वा०सं०८-३३) इति ।

युक्ष्वा हि कै शिना हरी वृषणा कक्ष्यग्रा । अथा न इन्द्र सोमपा गिरामुपश्रुति चर । उपयामगृही० ॥ (वा०सं०८-३४) इति ।

वक्ष्यमाणकमेव ॥ ८ ॥

अङ्गादानां शुनिवपनोपसर्जनसकृत्प्रहरणग्रहणहो-

मान् हिरण्यं चोपजिघ्रति ॥ ९ ॥

अथ हिरण्यमभिव्यनकीति वचनात् ॥ ९ ॥

उद्यम्य वा प्रहरणम् ॥ १० ॥

स चायं विकल्पः, शास्त्रस्य तुल्यत्वात् ॥ १० ॥

सत्त्रसहस्रसर्वेष्वेदसवाजपेयराजसूयविद्वजित्स-

र्वष्टृष्टेषु ग्रहणमवकाश्यश्चेत् ॥ ११ ॥

यजमानः ॥ ११ ॥

द्वादशवत्सतयोर्यो गर्भिण्यो दक्षिणाऽसत्त्रे ॥ १२ ॥

अदक्षिणत्वात्सत्राणामसत्त्र इत्युक्तम् ॥ १२ ॥

बुभूषतोऽदाभ्यं गृह्णाति ॥ १३ ॥

सन्नियोगशिष्टत्वाददाभ्यस्य भूतिरिच्छयेष्यते ॥ १३ ॥

आसिच्य निग्राभ्याः पात्रे तस्मिंस्तूष्णीं त्रीनशूनवधा-

याग्नये त्वा गायत्रच्छन्दसमिति प्रतिमन्त्रम् ॥ १४ ॥

अंशुपात्रे निग्राभ्यास्तूष्णीमासिच्य त्रीनशूनवधाय “अग्नये त्वा गा-
यत्रच्छन्दसम्” इति प्रतिमन्त्रम् । मन्त्राभावात् ‘तूष्णीम्’ इति लौकि-
कवागुरुच्चारणप्रतिषेधः ॥ १४ ॥

उपयामः सर्वत्राविशेषात् ॥ १५ ॥

सर्वेष्वेवांश्ववधानेषूपयामो भवति । कुत एतत् ? सर्वैर्हि योगोऽ-
विशिष्टः । यथाद्येन तथोपरितनाभ्यामपि । तस्मादुपयामस्यानुषङ्गः ॥ १५ ॥

किं च—

विग्रहादित्यग्रहप्रतिषेधाच्च ॥ १६ ॥

विग्रहादित्यग्रहेषु च प्रतिषेधो भवति—“तं वै नोपयामेन गृह्णी-
यान्न योनौ सादयेत्” इति । तथा आदित्यग्रहे—“तं वै नोपयामेन
गृह्णीयादग्रे ह्येवैष उपयामेन गृहीतो भवति” (श०ब्रा०४-३-५-११) ।
तस्मादंश्ववधानं प्रत्युपयाम इति । अन्ये पुनरन्यथा वर्णयन्ति । उप-
यामः सर्वग्रहेष्वेव भवति यत्राप्यनाम्नातः । कुत एतत् ? अविशेषेण हि
श्रूयते—“तद्य उपयामेन ग्रहा गृह्यन्ते” (श०ब्रा०४-१-२-६) इति । वि-
ग्रहादित्यग्रहप्रतिषेधाच्च । एवं च सति वाजपेये सप्तदशसु सोम-
ग्रहेषु उपयामः सिद्धो भवति । सम्प्रदाये पुनर्यत्रैवोपयामाम्नातं तत्रैव

भवति, नान्यत्र । नन्वेनेनैव सर्वविषयता भवतु । नेत्युच्यते । न ह्येष विधिः । यच्छब्दाभिसम्बन्धात्प्राप्तानुवादोऽयम् । अंशवधाने तु विद्यमानत्वादनुषङ्गोऽनुमन्यते । विग्रहादित्यग्रहे अनुषङ्गस्य प्रतिषेधः । तत्रोपयामो विद्यत एवेत्यभिप्रायः । “उपयामगृहीतोसीन्द्राय त्वा बृहद्वत्ते वयस्वते” (श०ब्रा०४-२-३-१०) इत्युक्त्ये । आदित्यग्रहेष्वपि “उपयामगृहीतोसीति गृहीत्वा गृहीत्वा द्विदेवत्याननुजुहोति” इति । सर्वविषयोऽयमुपयाम इत्ययमेवोज्ज्वलतरः पक्षः । न हि विग्रहादित्यग्रहेष्वनुषङ्गप्रतिषेधो युज्यत इति । तस्मात्सर्वविषयतोपयामस्येत्येवं बुध्यामहे ॥ १६ ॥

अनुष्टुप् इत्युक्त्वा धूनोत्यंशुभिर्नेशीनां त्वेति गच्छ-

न्नाहवनीयं तस्मै त इति जुहोति ॥ १७ ॥

“तस्मै ते” इत्यनेन मन्त्रेण जुहोत्युदकम् ॥ १७ ॥

अंशुन्तसोमे निदधात्युशिक्कमिति प्रतिमन्त्रम् ॥ १८ ॥

ईषान्तरेणावद्वतार्द्धसोमे ततो हि ते गृहीता इति ॥ १८ ॥

अंशुवदक्षिणा ॥ १९ ॥

भवति ॥ १९ ॥

उक्थयान्ते षोडशिचरणमुपस्थायैनं यस्मान्न जात इति चमसानुग्रीय ॥ २० ॥

उक्थयप्रचारान्ते षोडशिचरणम् । “यस्मान्न जातः” (वा०सं०८-३६)

इत्युपस्थायैनं चमसानुग्रीय पूर्वतरम् ॥ २० ॥

इति द्वादशाध्याये पञ्चमी कण्डिका ।

तृणहिरण्यैः स्तोत्रोपाकरणमुपस्तमयः सोमोऽत्यरेच्यु-
पावर्त्तध्वमिति कृष्णेऽश्व उपतिष्ठति ॥ १ ॥

तृणहिरण्यैः षोडशिनःस्तोत्रोपाकरणम् । अस्तमनसमये “सोमो त्यरेच्युपावर्त्तध्वम्” इत्यनेन मन्त्रेण कृष्णेऽश्व उपतिष्ठति ॥ १ ॥

इन्द्रश्च सम्राडिति भक्षणम् ॥ २ ॥

भवति ॥ २ ॥

आ पात्रप्रक्षालनात्कृत्वाऽतिरात्रश्चेत्सौम्येन सहा-

दिवनो द्विकपालः सर्वत्र ॥ ३ ॥

आ पात्रप्रक्षालनात्कृत्वा षोडशिनः । अत्रैव च षोडशिसंस्थापरि-
समाप्तिः । उत्तरेण अतिरात्रे विशेष उच्यते । सौम्येन सहाश्विनो द्वि-
कपालः सर्वत्र कर्त्तव्यः । सर्वत्र ग्रहणाच्छातोऽन्यत्राप्याश्विनो द्विक-
पाल एव भवति ॥ ३ ॥

अतिरात्र एवापरो विशेष उच्यते—

त्रयः पर्यायाश्चमसैश्चतुस्तोत्रः पर्यायः ॥ ४ ॥

चमसयागपर्यायास्त्रयः । चतुस्तोत्र एकैक पर्यायः ॥ ४ ॥

तत्र च—

होतुः प्रथमं प्रथममुक्थ्यवदितरेषु ॥ ५ ॥

शस्त्रकर्त्तारः ॥ ५ ॥

तदन्ते चमसानुग्रीय स्तोत्रोपाकरणं सन्धेः ॥ ६ ॥

तेषां पर्यायाणामन्ते चमसानुग्रीय सन्धिस्तोत्रोपाकरणम् ॥ ६ ॥

होता शः सत्याश्विनम् ॥ ७ ॥

पर्यायान्तेष्वभिप्रवृत्त्याऽच्छावाको मा भूदिति होतेश्च्युच्यते ॥ ७ ॥

शस्त्रान्त आश्विनेन सर्वहुतेन चरति एकप्रदानश्चमसैः ॥ ८ ॥

आश्विनो भवति वचनसामर्थ्यात्सर्वहुतश्च ॥ ८ ॥

अश्विभ्यान्तिरोन्ह्यानाः सोमानामनुवाचनप्रैषौ ॥ ९ ॥

अत्र भवतः । ज्योतिष्टोमे षोडश्यतिरात्रयोः क्रतुपशवः क्रतुकरणं
चोक्तम् । क्रतुशेषः संस्थाविशेषोऽत्राभिहित इति ॥ ९ ॥

ऐन्द्राग्नः सवनीयोऽन्वहम् ॥ १० ॥

भवति । स चायमहर्गणधर्मः । तथा च विकृतावैकाहिकेष्वपि भवति ॥

स्तोमायनं वा ॥ ११ ॥

यथास्वं भवति ॥ ११ ॥

एकादशिना वा विहृताः ॥ १२ ॥

भवन्ति ॥ १२ ॥

अस्मिन् पक्षे—

द्वादश आद्यः ॥ १३ ॥

भवति ॥ १३ ॥

सर्वसमाप्तो वैन्द्राग्नी वा ॥ १४ ॥

वेति विकल्पः ॥ १४ ॥

यावच्छेषमुत्तरेषु ॥ १५ ॥

उत्तरेष्वहर्गणेषु एकादशिनि पक्षे यावच्छेषमालब्धव्यम् ॥ १५ ॥

काम्यं सत्त्रम् ॥ १६ ॥

नित्यवचनाभावात् काम्यत्वे प्राप्ते काम्यग्रहणं पृथक्कामानाम-
धिकारप्रज्ञापनार्थम् ॥ १६ ॥

अहीने व्यूढच्छन्दसि दशरात्रस्य चतुर्थनवमयोर-

न्होराग्रयणग्रहणं प्रथमम् ॥ १७ ॥

“तद्यत्रैतद्द्वादशाहेन व्यूढच्छन्दसा यजते” (श. ब्रा. ४-५-९-१)
इति । व्यूढच्छन्दाश्चाहीनोऽस्ति यमङ्गीकृत्य उद्गातुर्होतुश्छन्दसां व्यूह-
नमाप्नोतम् । तत्र विशेषव्याचिख्यासयेदमाह—दशरात्रस्य चतुर्थन-
वमयोरन्होराग्रयणग्रहणं प्रथमम् ॥ १७ ॥

शुक्रस्य षष्ठसप्तमयोः ॥ १८ ॥

प्रथमग्रहणं भवति । प्राथम्यं चैन्द्रवायवापेक्षया, नोर्पाश्वन्तर्यामा-
पेक्षया । येनैवमाह—“अथैतत्प्रज्ञातमेव पञ्चममहर्भवति तदैन्द्रवायवा-
ग्रान् गृह्णाति” (श. ब्रा. ४-५-९-३) इति प्रज्ञात एवाहन्यैन्द्रवायवाग्रान्
ग्रहान् दर्शयति ॥ १८ ॥

असादनमा पूर्वेषां ग्रहणात् ॥ १९ ॥

पूर्वेषां ग्रहणादर्वागसादनं तस्य ॥ १९ ॥

परिमार्जनभृतिकाले हिङ्कृत्य सादनम् ॥ २० ॥

यस्य हिङ्कारो विहितः । इतरस्य त्वहिङ्कृत्यैव ॥ २० ॥

अव्यूढो वा ॥ २१ ॥

छन्दसां व्यूहनपक्षेऽपि वाऽव्यूढो भवति द्वादशाहः । एवमपि (१)
श्रूयत इति ॥ २१ ॥

उभयतोऽतिरात्रः ॥ २२ ॥

अयं द्वादशाहो भवति । या त्वन्यतरतोऽतिरात्रोक्तिरुक्ता सा विकृति-
विषया ॥ २२ ॥

अतिप्रेषितेऽग्नीदाह इवः सुत्पामिन्द्राग्निभ्यां
प्रब्रवीमि विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः सोमपेभ्यो
ब्रह्मन्वाचं यच्छेति ॥ २३ ॥

(१) “तस्मान्न व्यूहेत्” (श. ब्रा. ४-५-९-१०) इति ।

सर्वान्प्रेषानतीत्य वर्त्तते इत्यतिप्रेषितो हारियोजनोत्तरकाल इत्यर्थः । तत्राग्नीदाह “श्वः सुत्यामिन्द्राग्निभ्यां प्रब्रवीमि” इत्येवमादि । अयं च श्वस्तनाऽहःशेषभूतः । ब्रह्मन्वाचं यच्छेत्त्ययं त्वद्यतनस्यैव । प्रयोजनमैकाहिकेषु विकारेषु द्वादशाहिकेषु च यथार्थं प्रयोगः ॥ २३ ॥

प्रायणीयेऽद्य सुत्यामेके प्राप्तकालत्वात् ॥ २४ ॥

प्रायणीयोऽतिरात्रो द्वितीयेऽहनि परिसमाप्यते । तत्र पार्ष्टिकं प्रथममहर्भवति । तेनैतदुच्यतेऽद्य सुत्यामिति वक्तव्यम् । प्राप्त एव हि काल इति ॥ २४ ॥

एवं प्राप्त आह—

न पूर्वशेषात् ॥ २५ ॥

पूर्वस्यैवान्हः शेषभूतोऽयमित्यतिप्रेषितः । ततश्च श्वःशब्देन कर्मान्तरमुच्येत नाऽहरन्तरम् ॥ २५ ॥

अचोदितत्वाच्च ॥ २६ ॥

न चैवंविधा चोदना विद्यते—‘प्रायणीयेऽद्य सुत्यामिति वक्तव्यम्’ इति ॥ २६ ॥

तस्माच्च श्वोभावात् ॥ २७ ॥

तस्माच्च कर्मणः । श्वःशब्देन कर्मान्तरमुच्यते ॥ २७ ॥

अग्निमद्येति च लिङ्गात् ॥ २८ ॥

अद्यशब्दः कर्मविषयः । अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमान इति । अन्यस्मिन्नेवाऽहरन्तरे वृत्तो होताऽद्यशब्देनोच्यते । तच्च कर्मविषयेऽद्यशब्द उपपद्यते नान्यथेति ॥ २८ ॥

इदमेव तावद्विचार्यते किं प्रायणीयात् उत्तरं यदहस्तस्मिन्नेवाहन्यारब्धव्यमुत द्वितीय इति । किं तावत्प्राप्तम् ? सुत्रेणैवोपक्रमः—

प्रायणीयादुत्तरमहः श्वः कालाभावात् ॥ २९ ॥

प्रायणीयादवसितादुत्तरमहः उत्तरङ्कर्म श्व आरब्धव्यं न तस्मिन्नेवाहनि । कुत एतत् ? कालो हि न सम्भवेत् । तत्र प्राग्वाचः प्रवदनात्प्रातरनुवाककालः । तथोपांश्वन्तर्यामियोः “तथोरुदितेऽन्यतरं जुहोत्यनुदितेऽन्यतरम्” (श.ब्रा.४-१-२-११) इति कालो न सम्भाव्यते । श्वः पुनः क्रियमाणे सम्भवति ॥ २९ ॥

एवं प्राप्तं ब्राह्म—

न सम्पच्छरुतेः ॥ ३० ॥

नैतदेवं इव आरब्धव्यमिति । अद्यैवारभ्यते । कुत एतत् ? सम्पच्छरुतिर्हि भवति “षट्त्रिंशदक्षरा वा एष यद् द्वादशाहः षट्त्रिंशदक्षरा वै बृहती तद् बृहतीमभिसम्पद्यते” इति । तच्चैवमुपपद्यते श्वस्तनेऽह-
न्यारम्भे न षट्त्रिंशद्विष्यतिष्ठेत । तत्र सम्पच्छरुतिविरोधात् ॥ ३० ॥

कालो वचनात् ॥ ३१ ॥

यः पुनः कालविरोधः स वचनादिति ॥ ३१ ॥

इति द्वादशाध्याये षष्ठी कण्डिका ।

इति श्रीकर्मोपाध्यायकृते कात्यायनसूत्रभाष्ये

द्वादशाहो द्वादशाध्यायश्च समाप्तः ।

त्रयोदशोऽध्यायः ।

उक्तो द्वादशाहः । तत्सन्निधावेव गवामयनस्य परामर्शोस्ति-
“सौर्यं द्वितीयं पशुमालभते वैषुवतेहन्प्राजापत्यं महाव्रते” (श.ब्रा.४-६-
३-३) इति गवामयनमेव तावदारभ्यते । पूर्वं धर्मप्राप्त्यर्थमधिकरणम् ।

द्वादशाहधर्माः सन्नेषु तद्गुणदर्शनात् ॥ १ ॥

द्वादशाहिका धर्माः सन्नेषु प्रवर्तन्ते । तद्गुणा ह्यत्र दृश्यन्ते
“अभिप्लवं पूर्वं पुरस्ताद्विषुवत उपयन्ति पृष्ठ्यमुत्तरम्” इति, तथा
“पृष्ठ्यमुपरिष्ठाद्विषुवतः पूर्वमुपयन्ति” इति चेति पौर्वापर्यविधिपरे
वाक्ये द्वादशाहिकं पृष्ठ्यं दर्शयति । न्यायस्तु पूर्वमुक्त एव सामर्थ्यात् ।
गण एव गणमनुग्रहीतुं समर्थो नान्यः ॥ १ ॥

गवामयनार्थैकाष्टकायां दीक्षा ॥ २ ॥

“एकाष्टकायां दीक्षेत” इति वचनात् ॥ २ ॥

फाल्गुनीपौर्णमासे ॥ ३ ॥

अत्रापि हि वचनम् “फाल्गुनीपौर्णमासे दीक्षेरन्” इति ॥ ३ ॥

चैत्र्याम् ॥ ४ ॥

“पौर्णमासे दीक्षेत” इति वचनादेव ॥ ४ ॥

चतुरहे वा पुरस्तात्प्राक्पौर्णमास्याः ॥ ५ ॥

पौर्णमासी च फाल्गुनी सा ह्यत्र पूर्वमाभिहिता । तस्याः पुरस्ता-
च्चतुरहे दीक्षेरन् । एवमपि हि श्रूयते “प्राक्पौर्णमास्याश्चतुरहे
दीक्षेरन्” इति ॥ ५ ॥

चैत्र्यान्तर्यात् ॥ ६ ॥

चत्री वा चतुरहविशेषणत्वेन प्रतिपत्तव्या । तस्या ह्यन्तरमेतत्
श्रूयते “चैत्र्यां चैत्रे पौर्णमासे दीक्षेरन्” इति वचनादेव ॥ ६ ॥

सर्वा वाऽविशेषात् ॥ ७ ॥

सर्वाः पौर्णमास्यश्चतुरहविशेषणत्वेन प्रतिपत्तव्याः, विशेषानव-
गमात् । एवं च पौर्णमासीशब्दः सर्वत्र प्रवर्तमानो न सङ्कोचितः
स्यात् ॥ ७ ॥

माघी वा क्रयश्रुतेः ॥ ८ ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । माघी वा चतुरहविशेषणम् । न पौर्णमा-
सीमात्रम् । एवं हि श्रूयते “प्राक्पौर्णमास्याश्चतुरहे दीक्षेरन्निति दीक्षि-
तानामेकाष्टकायां क्रयः सम्पद्यते” इति । एकाष्टका नाम माघकृष्णा-
ष्टमी ॥ ८ ॥

कुत एतत्—

लोकप्रत्ययात् ॥ ९ ॥

एषा हि लोके एकाष्टकेति प्रसिद्धा ॥ ९ ॥

किं च—

अर्थवादाच्च ॥ १० ॥

अर्थवादश्चात्र भवति “ता उत्तिष्ठन्त ओषधयो वनस्पतयोनूनि-
ष्ठन्ते” । “तान्दीक्षितानुत्तिष्ठन्ते” “ओषधिवनस्पतीनां प्ररोहो
भवति” । तच्चैवमुपपद्यते । तथा तर्ह्यपोभिनन्दमाना अवभृथमभ्यव-
न्ति । एतदप्येवमेव घटते । वनस्पतिप्ररोहोऽपामभिनन्दनं च चैत्रोद्देश
एव भवति । तस्मान्माघी चतुरहविशेषणम् ॥ १० ॥

पवमानेषूद्गातारमन्वारभेरन्दयेनोऽसि गायत्रच्छ-
न्दा अनु त्वारभे स्वस्ति मा सम्पारय सुपर्णोऽसि
त्रिष्टुप्छन्दा ऋसुरसि जगच्छन्दा इतीतरयोः सव-
नयोः सवनान्तेषु जपन्ति मयि भर्गो मयि सहो मयि
यशो मयि सर्वमिति ॥ ११ ॥

बहुवचनोपदेशात्सर्वे यजमानाः उद्गात्रालम्भसवनान्तजपान्
कुर्वन्ति ॥ ११ ॥

सर्वत्रैके ॥ १२ ॥

सर्वत्रैवैक एतदिच्छन्ति ॥ १२ ॥

कुत एतत्—

यजतिशब्दात् ॥ १३ ॥

पुरुष ऽ ह नारायणं प्रजापतिरुवाच यजस्व यजस्वेत्येवमुक्तवैत-
त्सर्वमभिहितमिति ॥ १३ ॥

न प्रकरणात् ॥ १४ ॥

नैतदेवं सर्वत्रैतदिति । येन गवामयनं प्रकृत्यैतच्छ्रूयते । तत्र
यजतिशब्दोऽप्यत्र गृह्यते प्रकरणमपि । तस्मान्न सर्वत्रैतदुद्गात्रालम्भः ।
सवनान्तजपश्च गवामयनधर्मत्वादैकाहिकेष्वपि प्रवर्त्तते ॥ १४ ॥

इति त्रयोदशाध्याये प्रथमा कण्डिका ।

अभिप्लवः षडहोऽग्निष्टोमौ प्रथमान्त्या

उक्थया इतरे ॥ १ ॥

षण्णामन्हामभिप्लव इतीयं वैदिकी संज्ञा । संस्थामान्निर्दशश्चा-
त्र । संस्थास्त्वैकाहिकाः । एवं ह्याहाऽभिप्लवस्त्वहः ज्यावृद्धिज्योति-
र्गौरायुरिति । ज्योतिराद्य एव प्रतिलोमानुलोमाः । तथा चाग्निष्टोमौ
प्रथमान्त्यौ भवतः उक्थया इतरे । एवं चात्र नाम्ना धर्मा एकाहिका
भवन्ति न द्वादशाहिकाः । सत्रगणधर्मास्तु प्रवर्त्तन्त एव ॥ १ ॥

अतिरात्राच्चतुर्विंशमहराग्निष्टोम उक्थयो वा ॥ २ ॥

अतिरात्रादवसिताच्चतुर्विंशमहःसंज्ञकोऽग्निष्टोम उक्थयो वा
भवति । गवामयनिकश्चायम् । ततश्च द्वादशाहिका अपि धर्माः
प्रवर्त्तन्ते ॥ २ ॥

चत्वारोऽभिप्लवा पृष्ठयश्च मासः ॥ ३ ॥

एवं चत्वार उत्तरे ॥ ४ ॥

मासा भवन्ति ॥ ४ ॥

षष्ठे त्रयोभिप्लवाः पृष्ठयः ॥ ५ ॥

षष्ठे मासेऽभिप्लवास्तयः पृष्ठयश्च ॥ ५ ॥

अभिजिदग्निष्टोमः ॥ ६ ॥

ननु चायमग्निष्टोमसंस्थ एवाभिजित् किमुच्यते अग्निष्टोम इति ? उच्यते, अग्निष्टोमग्रहणादभिजिदन्तरं तत्संज्ञकं गवामयनिकमेतत् । अतश्चात्र द्वादशाहिका अपि धर्माः प्रवर्तन्ते ॥ ६ ॥

त्रयः स्वरसामानो ऽग्निष्टोमा उक्थ्या वा ॥ ७ ॥

स्वरसामसंज्ञकास्त्रयो भवन्ति अग्निष्टोमा उक्थ्या वा ॥ ७ ॥

अग्निष्टोमो विषुवान् ॥ ८ ॥

विषुवत्संज्ञको ऽग्निष्टोमो भवति ॥ ८ ॥

प्रातरनुवाकः सन्धिवेलायामुदिते यथोक्तं वा ॥ ९ ॥

दिवाकीर्त्यमेतदहर्भवतीति श्रूयते । तेनैतदुच्यते सन्धिवेलायामिति । यद्येवम् नेयता चोदकपरिप्राप्तकालबाधः शक्योऽभ्युपेतुम् । दिवाकीर्त्यता हि ब्राह्मणविषया । अस्य ब्राह्मणं दिवा कीर्त्यत इति । दिवा कीर्त्यत इति दिवाकीर्त्यम् । कीर्त्तनशब्दश्चोच्चारणार्थो नानुष्ठानार्थः । एवं चेद्यथोक्तमेवेत्यवधार्यते ॥ ९ ॥

सौर्य उपालम्भ्यः ॥ १० ॥

“सौर्यं द्वितीयं पशुमालभते वैषुवतेहन्” (श.ब्रा.४-६-३-३) इति वचनात् ॥ १० ॥

उदुत्यामिति ग्रहग्रहणमतिग्राह्यवद्भक्षवर्जम् ॥ ११ ॥

अतिग्राह्यवच्च विधिर्भवति भक्षवर्जमस्य ॥ ११ ॥

पूर्वपक्षप्रतिलोमम् ॥ १२ ॥

पूर्वपक्षः प्रातिलोम्येनोत्तरो भवति ॥ १२ ॥

अत्र विशेषमाह—

अभिजित्स्थाने विश्वजिदग्निष्टोमः ॥ १३ ॥

स च—

सर्वपृष्ठश्चेत्सर्वेतिग्राह्याः ॥ १४ ॥

भवन्ति । एतदपि चाभिष्टोमग्रहणाद्विश्वजिदन्तरं नैकाहिक इति । ऐकाहिकत्वे हि अग्निष्टोमग्रहणं न करोत्याचार्यः कृतं च । तस्माद्विश्वजिदन्तरं गवामयनिकमेतत् । अतश्च द्वादशाहिका अप्यत्र धर्मा भवन्ति ॥ १४ ॥

षष्ठे मासे त्रयोभिप्लवा गोऽआयुषी दशरात्रो

महाव्रतमग्निष्टोमः ॥ १५ ॥

अत्र दशरात्रो द्वादशाहिको महाव्रतं गवामयनिकं शेषा ऐकाहिकाः १५
महाव्रते विशेषमाह—

प्राजापत्य उपालम्भ्यः ॥ १६ ॥

भवति । “प्राजापत्यं महाव्रते” (श.ब्रा.४-६-३-३) इति वचनात् १६
ग्रहं गृह्णाति वि न इन्द्र वाचस्पतिं विश्वकर्मन्निति
वाऽतिग्राह्यवत् ॥ १७ ॥

गृहीतस्य विधिर्भवति ॥ १७ ॥

उप मा यन्तु मज्जयस्सनीडा उप मा जक्षरुपमा मनी-
षा प्रियामहं तन्वं पश्यमानो मयि रमो देवानां तेजसे
ब्रह्मवर्चसायेति भक्षणं यजमानैः, पृष्ठयोपाकरणं (१) वा-
णेन शततन्तुना ॥ १८ ॥

कर्तव्यम् ॥ १८ ॥

(२) मौञ्जास्तन्तवो वैतसं वादनम् ॥ १९ ॥

इति त्रयोदशाध्याये द्वितीया कण्डिका ।

वृत्तीषूपविशन्ति प्रेङ्गे होता फलकेऽध्वर्युः प्रतिगृणान्ति ॥ १ ॥

प्रेङ्गशब्देन हि दोलोच्यते ॥ १ ॥

उद्गाताऽऽसन्ध्यां प्रादेशपाद्याः सोमासन्दीवत् ॥ २ ॥

अन्यदन्तर्वेदि ॥ ३ ॥

वक्ष्यमाणं कर्म भवति ॥ ३ ॥

अभिगराऽपगरौ ॥ ४ ॥

अभिगरो दीक्षितस्तुतिः, अपगरश्च निन्दा ॥ ४ ॥

तच्चेदमुक्तम्—

(३) आक्रोशत्येकः प्रशंसत्यपरः ॥ ५ ॥

पुंश्चलूब्रह्मचारिणावन्योन्यमाक्रोशतः ॥ ६ ॥

पुंश्चलूर्जघनचपला स्त्री(४) ॥ ६ ॥

(१) बाणो मङ्गी वीणा, शतं तन्तवो यस्यासौ शततन्तुः, तेनो-
पाकरणम् ।

(२) अस्मिन् बाणे मौञ्जास्तन्तवो वैतसवृक्षसम्बन्धि वादनमित्यर्थः ।

(३) एकः सन्निधौ निन्दामपरश्च स्तुतिं करोतीत्यर्थः ।

(४) पुमांसं पुमांसं प्रति चलतीति पुंश्चलू वेद्या, सा च ब्रह्मचारी
च परस्परं निन्दां कुरुतः ।

शूद्रार्थं चर्मणि परिमण्डले व्यायच्छेते ॥ ७ ॥

निमित्तसप्तमीयम् (१) चर्मणि निमित्तभूते ॥ ७ ॥

(२) जयत्यार्यः ॥ ८ ॥

(३) मार्जालीयं दक्षिणेन परिवृत्ते मिथुनः सम्भवति ॥ ९ ॥

क्षत्रियः सन्नाहयति दक्षिणां वेदिश्रोणिमपरेण ॥ १० ॥

सन्नहनक्रियां कारयति । कारिते चाध्येषणा क्षत्रियः सन्नह्यस्वेति ॥ १० ॥

मर्माणि त इति कवचं प्रयच्छति ॥ ११ ॥

क्षत्रियाय ॥ ११ ॥

तूष्णीमऽप्येभ्यः ॥ १२ ॥

बहुवचनोपदेशात्रिभ्यः । अन्यशब्दस्य समानजातीयनियमात्क्ष-
त्रिभ्यः ॥ १२ ॥

त्रिः समन्तं परियन्ति शालामपरेणोत्तरेण चात्वालं
वशाचर्मकटे विशाख्यां वा स्तीर्णमुच्छ्रितं वा विध्यन्त्य-
निष्पन्नम् ॥ १३ ॥

कटे आस्तीर्णं विशाख्यां वोच्छ्रितं अनिष्पन्नमिति अनिःशृतपत्रं
विध्यन्ति क्षत्रियाः ॥ १३ ॥

दक्षिणेन चर्मयन्ति त्रिर्विद्ध्वा पुरस्ताद्विमोचनम् ॥ १४ ॥

वितानस्य ॥ १४ ॥

(४) सदः सक्तिषु दुन्दुभीन्वादयन्ति ॥ १५ ॥

(५) आग्नीध्रमपरेण श्वभ्रं सवालधानेन चर्मणा

ऽवनह्य वालधानेनाहन्ति ॥ १६ ॥

(१) शूद्रत्रैवर्णिकौ वर्तुले चर्मणि व्यायच्छेते विरुद्धमात्माभिमुख-
माकर्षणं कुर्वते, मदीयमिदं मदीयमिदमिति स्पर्धया स्वाभिमुखं व-
लादाकर्षणं कुर्वते इति यावत् ।

(२) तयोस्त्रैवर्णिकौ जयतीत्यर्थः ।

(३) वर्तुले चर्मणि मार्जालीयं दक्षिणेन स्त्रीपुमांसावित्यर्थः ।

(४) चतुर्ध्वपि सक्तिषु ये केचन पुरुषाः सन्ति ते दुन्दुभीन्वाद-
यन्तीत्यर्थः ।

(५) आग्नीध्रस्थानस्यापरेण गते स्वात्वा सपुच्छेन चर्मणा बद्ध्वा
पुच्छेनाहन्तीत्यर्थः ।

वालधानं पुच्छमुच्यते ॥ १६ ॥

(१) गोधावीणा काण्डवीणाश्च पत्न्यो वादयन्ति ॥ १७ ॥

उपगायन्ति ॥ १८ ॥

स्तोत्रस्योपगानं कुर्वन्ति ॥ १९ ॥

अन्यांश्च शब्दान् कुर्वन्ति ॥ १९ ॥

ये केचन गानप्रसिद्धा मूर्च्छनादयः (२) ॥ १९ ॥

उदकुम्भान् शिरस्सु कृत्वा मार्जालीयं दास्यः परियन्ति २०

वाचयत्येनाः पर्यायादिषु ॥ २१ ॥

एना दास्यः पर्यायादिषु वाचयति ॥ २१ ॥

हैमहा३ हैमहा३ इति ॥ २२ ॥

पर्यायानेदानीमाह—

गावो हारे सुरभय इदं मधु गावो गुल्गुलुगन्धय
इदं मधु गावो घृतस्य मातर इदं मधु ता इह सन्तु भू-
यसीरिदं मधु तकावयं प्लवामह इदं मधु शम्या प्रतरता-
मि वेदं मधु न वै गावो मन्दारस्य गङ्गाया उदकं पपुः
सरस्वतीनदीं ताः प्राच्य उज्जिगाहीर इदं मधु निर्गी-
र्य सर्वा आधीरिदं मधु मध्वित्याकर्षैः कुशैर्यथेदं म-
ध्विति ॥ २३ ॥

एवं मध्वित्याकर्षैः कुशैरिति सर्वत्रानुषङ्गः ॥ २३ ॥

अपसव्यं प्रदक्षिणं चास्तोत्रान्तात् ॥ २४ ॥

दास्यः परियन्ति (३) ॥ २४ ॥

त्रिस्त्रिर्वा ॥ २५ ॥

(१) गोधाचर्मणा नद्धा वीणा गोधावीणाः, काण्डः शर इत्यु-
च्यते, तन्मध्यो वीणाः, ता उभयविधा वीणाः सर्वाः पत्न्यो वादय-
न्ति, स्तुतिभिः सत्रिणस्ता उपगायन्तीत्यर्थः ।

(२) मर्दलमेरीपदहादिजन्यानन्यानापि शब्दान् लोकाः कुर्वन्ती-
ति भावः ।

(३) अप्रदक्षिणं सकृत्परियन्ति ततः प्रदक्षिणं सकृत्परियन्ति म-
हाव्रतस्य स्तोत्रस्य समाप्तिं यावत् ।

अपसव्यं प्रदाक्षिणं च परिगमनम् ॥ २५ ॥

निषिध्य मार्जालीये पूर्णां निदधति ॥ २६ ॥

निषिध्य यत्र कचन प्रदेशे मार्जालीये पूर्णां निदधति दास्यः ॥ २६ ॥

अभिगरादिस्तूयमाने सर्वं क्रियते ॥ २७ ॥

स्तूयमाने महाव्रतस्तोत्रे । महाव्रतशब्दश्च एकः क्रतुप्रतिपादकः महाव्रतमाग्निष्टोम इति । अपरः स्तोत्रपर्यायः महाव्रतेन स्तुवीतेति । अत्र च श्रूयत इति । स एष संवत्सरस्त्रिमहाव्रतश्चतुर्विधो महाव्रतं विषुवति महाव्रतं महाव्रत एव महाव्रतमिति । त्रिष्वपि क्रतुषु महाव्रतस्तोत्रं भवतीति संप्रदायः । महाव्रत एव महाव्रतमित्यपरे । एवं हि श्रूयते त्रिमहाव्रतं प्रकृत्य—“ते तेजस्विन आसुः सत्यवादिनः संशितव्रताः यैस्तु महाव्रतत्वमनुष्ठितमन्ये आचार्या इति । अथ य उ हैनमप्येतर्हि तथोपयुर्यथा तैरनुष्ठितम्” । एषां दोषमाह—यथा पात्रमुदकमासिके विमृत्येदेवं हैते विमृत्येयुः । अतश्च उपर्युपयन्ति महाव्रतक्रतौ महाव्रतं स्तोत्रमिति त्रिमहाव्रते दोषमुद्भाव्य महाव्रते महाव्रतस्तोत्रं विदधाति । अतश्च विकल्पो न महाव्रत एव महाव्रतमिति ॥ २७ ॥

अतिरात्रः श्वः ॥ २८ ॥

प्रासत्वादवाक्यमिति चेत् ? उच्यते, संवत्सरसत्रत्वात् पूर्णे संवत्सरेऽतिरात्राभावो मा भूदित्यतिरात्रग्रहणम् । यद्येवमतिरात्रः किमिति भवति ? “अथैतद्दहृत्येति यद्वैषुवतम्” इति वचनात् ॥ २८ ॥

तिस्रोऽनूबन्ध्या मैत्रावरुणीवैश्वदेवीबार्हस्पत्याः ॥ २९ ॥

अत्र च द्रव्याभ्यासो न कर्मबहुत्वम् । अभ्यस्तरूपमेकं कर्म प्रकृतावेकत्वात् ॥ २९ ॥

संवत्सरावरेषु सत्रेष्वसारस्वतेषु सहस्रदक्षि-

णावरेषु च ॥ ३० ॥

क्रतुषु तिस्रोऽनूबन्ध्या भवन्ति । एवं श्रूयते—“त यः सहस्रं वा भूयो वा दद्यात्स एताः सर्वा आलमेत” इति । तथा—“अथो ये दीर्घसत्रमासीरन् संवत्सरं वा भूयो वा त एताः सर्वा आलमेरन्” इति ॥ ३० ॥

अनूबन्ध्यावपाहोमान्ते दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ सर्वके-

शश्मश्रुलोमवपनम् ॥ ३१ ॥

भवतीति सूत्रशेषः ॥ ३१ ॥

पत्न्यश्च ॥ ३२ ॥

चशब्दात् वपनेनाभिसंबध्यन्ते ॥ ३२ ॥

त्रैधातव्युदवसानीया सर्वत्र ॥ ३३ ॥

सर्वत्रग्रहणेन संवत्सरावराणि सत्राणि असारस्वतानि सहस्रदक्षिणावराश्च क्रतवो गृह्यन्ते । तुल्यं हि ब्राह्मणमत्रानूबन्ध्याविधायकं त्रैधातवीविधायकं च ॥ ३३ ॥

अवभृथादुदेत्य ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमः पृष्ठशमनीयः ॥ ३४ ॥

अवभृथग्रहणं समाप्त्युपलक्षणार्थम् । ननु चात्राग्निष्टोम एव भवति संस्थान्तरस्यानुकत्वात् व्यर्थमग्निष्टोमग्रहणम् । अत उच्यते, गुणकामानां प्रवृत्तिज्ञापनार्थमित्यदोषः । पृष्ठशमनीय इति च संज्ञा ॥ ३४ ॥

सहस्रदक्षिणो वा ॥ ३५ ॥

वा प्राकृतदक्षिणः ॥ ३५ ॥

एकाहमेके ॥ ३६ ॥

इच्छन्ति ॥ ३६ ॥

सत्त्राङ्गं प्रकरणात् ॥ ३७ ॥

स च पृष्ठशमनीयः सत्त्रस्याङ्गं भवति । तद्धि प्रकृत्य श्रूयते “अवभृथादुदेत्य ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमः पृष्ठशमनीय” इति ॥ ३७ ॥

किं च—

फलाऽश्रुतेश्च ॥ ३८ ॥

न चात्र फलं श्रूयते । तस्मादपि सत्त्राङ्गम् ॥ ३८ ॥

न फलं न्यायात् ॥ ३९ ॥

नैतदेवं सत्त्राङ्गमिति । न्यायेन हि फलमत्र परिकल्पते ॥ ३९ ॥

कालप्राधान्याच्च ॥ ४० ॥

अपि चाऽस्य कालप्रधानः शब्दः सत्त्रादुदवसायेति । एवं प्राप्ते पुनर्व्यावर्त्यते । सत्त्राङ्गमेव प्रकरणात् । फलाश्रुतेश्चेति फलवत्सत्त्रसन्निधौ तदङ्गतैव न्याय्या । एवं च फलं न कल्पयितव्यं भवति । पृष्ठशमनीय इति चार्थानुगता संज्ञा पृष्ठानां सत्रे नियुक्तानामुपजातश्रमाणां शमनं करोतीति पृष्ठशमनीयः । सारस्वतेषु च प्रतिषेधात्—“अपृष्ठशमनीयानि सारस्वतानि” इति ॥ ४० ॥

सहस्रदक्षिणे त्रिरात्रे प्रतिविभज्य नयन्रोहिणीमुपध्वस्तामप्रवीतामतिरेचयति त्रिरूपां वा ॥ ४१ ॥

अर्हाने यः सहस्रदक्षिणस्त्रिरात्रस्तत्र प्रतिविभागेन प्रत्यहं दक्षिणा-
पथेन दक्षिणां नयन् रोहिणीं वर्णान्तरोपध्वस्तां अकामितामतिरेचयति ।
त्रिरूपां वेति विकल्पः । एवमेव हि श्रूयते इति ॥ ४१ ॥

आद्येहन् प्रथमां नयेदन्त्ये वा पश्चात् ॥ ४२ ॥

आद्येऽहनि पक्षे गवां प्रथमां नयेत् । अन्त्ये वाऽहनि पश्चादिति ४२
हविर्धानाग्नीध्रान्तरे द्रोणकलशमेनामाघ्रापयत्या-

जिघ्रेति ॥ ४३ ॥

हविर्धानाग्नीध्रान्तरे व्यवस्थितामेनां रोहिणीं द्रोणकलशमाघ्रापय-
त्याजिघ्रेत्यनेन मन्त्रेण ॥ ४३ ॥

इडे रन्त इति दक्षिणेऽस्याः कर्णे यजमानो जपति ॥ ४४ ॥

प्रत्यगाशीर्योगेऽपि सति यजमानग्रहणं क्रियते । रोहिणीसंस्कारो-
ऽयमिति अध्वर्युर्मा भूदिति ॥ ४४ ॥

वोचेरिति वाऽन्ते ॥ ४५ ॥

मन्त्रस्य ब्रूतादिति विकल्पः ॥ ४५ ॥

सर्वतो नवसु दशमीं कृत्वा होत्रे दद्यात् ॥ ४६ ॥

त्रिभ्योऽप्यहोभ्यस्तिस्त्रस्तिस्त्र उपादाय रोहिणीं च दशमीं कृत्वा
होत्रे दद्यात् ॥ ४६ ॥

उन्नेतारौ वा कृत्वानाश्रावयते ॥ ४७ ॥

द्वौ वोन्नेतारौ कुर्वतेति वचनात् । तयोश्च यतरोऽनाश्रावयेत् तस्मा
एनां दशमीं दद्यात्, होत्रे वेति विकल्पः । उन्नयनन्तु विभागेन कुर्वते ॥

दशदशाऽभेदेन दक्षिणा दद्यात् ॥ ४८ ॥

अन्यूना दशतो नयेदिति वचनात् । अत्र च चोदकानुरोधेन दश-
तीनां दानमनुष्ठेयम् ॥ ४८ ॥

अनूबन्ध्यावपाहोमान्ते दद्यादेनाम् ॥ ४९ ॥

दशमीमिति सूत्रशेषः ॥ ४९ ॥

उदवसानीयायां वा ॥ ५० ॥

वेतिविकल्पः ॥ ५० ॥

अन्यदिच्छन् ॥ ५१ ॥

अन्यदिच्छया ददातीति विकल्पः ॥ ५१ ॥

अहर्गणे व्युत्क्रामतायन्वहम् ॥ ५२ ॥

कर्त्तव्यमिति सूत्रशेषः ॥ ५२ ॥

वसतीवरिग्रहणं च ॥ ५३ ॥

अन्वहमेव कर्त्तव्यम् ॥ ५३ ॥

एके माध्यन्दिने ऽवनीय ॥ ५४ ॥

एके माध्यन्दिने सवने ऽवनीय वसतीवरिग्रहणं कुर्वन्ति । एके परि-
हारकाल एवेति विकल्पः ॥ ५४ ॥

इति त्रयोदशाध्याये तृतीया कण्डिका ।

इति श्रीउपाध्यायकर्मकृतौ कात्यायनभाष्ये

त्रयोदशोऽध्यायः समाप्तः ॥

गवामयनं समाप्तम् ।

चतुर्दशोऽध्यायः ।

वाजपेयः शरद्यवैश्यस्य ॥ १ ॥

गवामयनमभिहितमिदानीमवसरप्राप्तो वाजपेयोऽनुविधेयः । वाज-
पेय इति कर्मनामधेयम् । न हि द्रव्ये गुणे वा प्रसिद्धिरस्य । स च
शरदि भवति । शरदि वाजपेयेन यजेतेति वचनात् । अवैश्यस्येति शा-
खान्तरात् । लिङ्गाच्च । “अथ यदि ब्राह्मणो यजेत” “यदि वा राजन्यो
यजेत” इति (श०ब्रा० ५-१-४-२) विशेषविधानम् ॥ १ ॥

उभयतः शुक्लपक्षौ बृहस्पतिसवनेन यजते ॥ २ ॥

यावुत्तरौ शुक्लपक्षौ तयोर्बृहस्पतिसवः ॥ २ ॥

उद्योतिष्ठोमेन वा ॥ ३ ॥

यजेतेति विकल्पः ॥ ३ ॥

द्वादश वा ॥ ४ ॥

उभयतः शुक्लपक्षान्यजते ॥ ४ ॥

तत्र च—

(१) पुरस्तादयुक्षु ज्योतिष्टोमः पार्ष्टिकानीतरेषु ॥ ५ ॥

युक्षु पक्षेषु पार्ष्टिकानीति ॥ ५ ॥

प्रतिलोमं पार्ष्टिकान्युपरि ॥ ६ ॥

उपरिष्ठात् प्रतिलोम्येन अयुक्षु पार्ष्टिकानि, युक्षु च ज्योतिष्टोमः ।
पार्ष्टिकान्यपि प्रातिलोम्येन त्रयस्त्रिंशारम्भणानि भवन्ति ॥ ६ ॥

(२) सर्वाग्निष्टोमैर्वा राजसूयसोमैः ॥ ७ ॥

उभयतो यजते, तेषां संस्थामात्रापनयः ॥ ७ ॥

प्रतिलोममुपरि ॥ ८ ॥

उपरिष्ठात् प्रातिलोम्येन ज्योतिष्टोमादारभ्येति । अत्रांश्वदाभ्यग्रहणं
राजसूयसोमोपदेशाद्भवति । पार्ष्टिकं स्वसत्रत्वाच्च भवति । अतिग्राह्य-
ग्रहणमपि इयहसंयोगाच्च भवतीति सम्प्रदायः ॥ ८ ॥

(३) नानादीक्षाः परियज्ञाः कालभेदात् ॥ ९ ॥

पार्ष्टिकानां तन्त्रेण दीक्षाः कृताः इहापि तथैव मा भूवन्निति नाना-
दीक्षात्वमुच्यते । तत्कुतः ? कालभेदात् । भिक्षो ह्यत्र काल इति ॥ ९ ॥

सप्तदशदीक्षाः ॥ १० ॥

परियज्ञानां दीक्षाः प्राप्ता एव । एतास्तु वाजपेयस्य ॥ १० ॥

देवसवितरिति जुहोति यजत्यादिषु ॥ ११ ॥

“स कर्मणः कर्मणः पुरस्तादेताः सावित्रीमाहुतिं जुहोति” (श० ब्रा०
५-१-१-१४) इति वचनात् । कर्मशब्दः प्रायशो यजतिष्वेव वर्त्तते
इत्यभिप्रायः । तेन यजत्यादिवित्युक्तम् ॥ ११ ॥

सकृद्दीक्षारम्भे कर्मैकत्वात् ॥ १२ ॥

अप्सु दीक्षाधारम्भे सकृदेव होतव्या । कुत एतत् ? कर्मैकत्वात् ।
कार्यैकत्वादित्यर्थः । एकं हि कार्यं दीक्षाणां पुरुषसंस्कार इति । यज-

(१) शुक्ले पक्षे ऽयुग्मेषु प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमनवमैकादशेषु ष-
ट्सु दिनेषु ज्योतिष्टोमः, युग्मेषु द्वितीयचतुर्थषष्ठाष्टमदशमद्वादशेषु च,
पृष्ठे भवान्यहानि भवन्तीत्यर्थः ।

(२) अथ उभयतो राजसूयान्तर्वातीभिः पवित्राभेषेचनीयादिभिः
सप्तभिर्नवभिर्वा सोमयानैर्यजेताग्निष्टोमसंस्थैरित्यर्थः ।

(३) उभयतो विहिताः परियज्ञा बृहस्पतिसवाद्यः पृथग्दीक्षा भ-
वन्तीत्यर्थः ।

त्यादिषु पुनर्ये वाजपेयाङ्गभूता यजतयो दीक्षणीयादयः तेष्वेव न तद-
ङ्गेष्वपि प्रयाजादिषु । न हि ते साक्षाद्वाजपेयस्य ॥ १२ ॥

क्रयणवेद्यारम्भणप्रवर्ग्योत्सादनाग्निप्रणयनहविर्धा-
नाग्नीषोमाणाः सदआग्नीध्रधिष्ण्यनिवपनवसतीव-
रियहणपरिहरणेषु च कर्मान्तरत्वात्प्राक्सुत्यायाः ॥ १३ ॥

क्रयणादीनि प्रागेव सुत्याया भवन्ति । यजतिविशेषणमेतत् प्रा-
क्सुत्याया इति । अथाग्नीषोमीयेण पशुना चरित्वैतामाहुतिमुत्सृजन्ती-
ति वचनात् ॥ १३ ॥

सोमात्क्रीयमाणात्सहितं दक्षिणतः सीसेन

परिस्रुतः क्रयणं केशवात् ॥ १४ ॥

भवतीति सूत्रशेषः । केशवो दीर्घकेशः । षण्ठ इति केचित् । परि-
स्रुत्सुरोच्यते ॥ १४ ॥

तद्द्रव्याणां वा ॥ १५ ॥

परिस्रुद्द्रव्याणां (१) वा क्रयणं परिस्रुतो वेति विकल्पः ॥ १५ ॥

पर्युह्यमाणेऽनुहरणम् ॥ १६ ॥

पर्युह्यमाणे सोमे परिस्रुतस्तद्द्रव्याणां वाऽनुहरणम् ॥ १६ ॥

दक्षिणेन प्रवेश्य दक्षिणाग्नौ पक्त्वाऽपरेऽन्ते

नेष्टा सुरां करोति ॥ १७ ॥

दक्षिणेन द्वारेण विमिते प्रवेश्य दक्षिणाग्नौ पक्त्वा सुरामपरेऽन्ते
नेष्टा करोति । यदि न पक्त्वा ततः पच्यते ॥ १७ ॥

खरं कृत्वा नाराशः सस्थाने ऽपरम् ॥ १८ ॥

(२) करोतीति वाक्यशेषः ॥ १८ ॥

दक्षिणतः सन्धिं करोति ॥ १९ ॥

दक्षिणतो हविर्धानस्य कुद्धारं करोतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

यूपवेष्टनः सप्तदशभिर्वस्त्रैर्व्युद्ग्रन्थनं वा

परिव्ययणकाले ॥ २० ॥

(१) तानि च 'शष्पतोक्मलाजानग्रहु' संज्ञानि ।

(२) ग्रहसादनार्थं प्राकृतं खरं कृत्वाऽध्वर्युरेव नाराशंससंज्ञानां
चमसानां निधाने द्वितीयं खरमिति, करोतीत्यस्य पूर्व स्यानुषङ्गः ।

“सप्तदशभिर्वासोभिर्धूपो वेष्टितो वा विग्रथितो वा भवति” (श०ब्रा० ५-२-१-५) इति वचनात् । व्युद्ग्रन्थनं च अवचूलकरणम् । तच्च परिव्ययणकाले परिव्ययणाद्वा परत, आगन्तुकत्वात् ॥ २० ॥

ध्वो वा सवनीयेषु ॥ २१ ॥

यूपवेष्टनं भवति । तत्र हि वाजपेयशब्दो वर्तते । वा अग्नीषोमीय एव व्युद्ग्रन्थनं कर्त्तव्यम् । यूपसंस्कारत्वात्तस्य तदुद्देशेन विहितत्वात् ॥

उत्कीर्णसमाग्नौ गौधूमचषालः ॥ २२ ॥

यूपो भवतीति वाक्यशेषः । “गर्त्तवान्यूपोऽतीक्ष्णाग्नौ भवति” (श०ब्रा० ५-२-१-७) इति । तथा “गौधूमं चषालं भवति” (श०ब्रा० ५-२-१-६) इति श्रुतेः । गौधूमं गोधूमविकारमयं चषालं भवति ॥ २२ ॥

सुत्यादौ हिरण्यस्रजोऽपिनह्यन्ते ऽधिकृता

यजमानः पत्नी च सुत्यस्य तच्छब्दात् ॥ २३ ॥

हिरण्यमालिनो वाजपेयेन चरन्तीति श्रूयते । सुत्या च वाजपेय-
शब्दस्य वाच्या ॥ २३ ॥

सर्वत्राविशेषात् ॥ २४ ॥

सर्वत्र वा हिरण्यमालित्वम् । सर्वो ह्ययं वाजपेय इति ॥ २४ ॥
एकधनप्रवेशनकाले सुरां नेष्टाऽपरेण प्रवेश्य स्वरे करोति
सन्धिना पात्राण्याहृत्य पात्रे बालेन पुनाति ॥ २५ ॥

नेष्टैवामिप्रवृत्तत्वात् ॥ २५ ॥

प्रातःसवनेतिग्राह्यान्गृहीत्वा षोडशिनं पञ्च चैन्द्रान् २६
ग्रहान् गृह्णाति ॥ २६ ॥

इति चतुर्दशाध्याये प्रथमा कण्डिका ।

ध्रुवसदामिति प्रतिमन्त्रमतिग्राह्यबद्धोमः ॥ १ ॥

पञ्चानामैन्द्राणाम् ॥ १ ॥

सप्तदशापरान् ॥ २ ॥

सोमग्रहान् गृह्णाति ॥ २ ॥

नेष्टा च तावतः सौरान् ॥ ३ ॥

चशब्दात् गृह्णाति ॥ ३ ॥

व्यत्यासं ग्रहणम् ॥ ४ ॥

“सोमग्रहमेवाध्वर्युर्गृह्णाति सुराग्रहं नेष्टैवमेवैनान्व्यत्यासं गृह्णीतः”
(श०ब्रा०५-१-२-१६) इति वचनात् ॥ ४ ॥

(१) अक्षानतिक्रमणं ग्रहाणाम् ॥ ५ ॥

कर्त्तव्यमिति शेषः ॥ ५ ॥

उपर्युपर्यक्षमध्वर्युर्धारयत्यधो नेष्टा

सम्पृचाविति ॥ ६ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ६ ॥

विपृचावित्याहरतः ॥ ७ ॥

अध्वर्युर्नेष्टा च ॥ ७ ॥

हिरण्मयेन मधुग्रहं गृहीत्वा खरमध्ये सादयति ॥ ८ ॥

ततः—

उक्थ्यादि ॥ ९ ॥

अतिरात्रपशूनुपाकृत्य वशापृश्निं मरुद्भय

उज्जेषेभ्यः ॥ १० ॥

उपाकरोति । वशा रिक्ता । पृश्निश्चित्रा ॥ १० ॥

तदभावेऽपृश्निम् ॥ ११ ॥

पृश्न्यभावे अपृश्निमुपाकरोति ॥ ११ ॥

प्राजापत्यांश्च सप्तदश(२) श्यामतूपरान्

वस्तान् ॥ १२ ॥

उपाकरोति ॥ १२ ॥

तद्गुणाभावे सर्वेषामेकदेशोऽपि ॥ १३ ॥

तद्गुणः स्यात् । एवं हि श्रूयते—“यद्येवम् समृद्धास्त विन्देदपि कति-
पया एवैवम् समृद्धाः स्युः” (श०ब्रा०५-१-३-१०) इति ॥ १३ ॥

वाच उत्तममेके ॥ १४ ॥

(१) सोमग्रहाणां सुराग्रहाणां च अक्षाणामुल्लङ्घनं न कर्त्तव्य-
मित्यर्थः ।

(२) श्यामश्चासौ तूपरश्चेति विग्रहः । तूपरः शृङ्गरहितो, वस्तः
साण्डः, प्रजनयितेति यावत् ।

“तद्वैके वाच उत्तममालम्बते” (श०ब्रा० ५-१-३-११) इति वचनात् सप्तदशं पशुमेके वाच आलम्बते, एकं प्राजापत्यमिति विकल्पः । तस्य च नोपांशुत्वमप्राजापत्यत्वात् । अत्रैतच्चिन्त्यते— किं सप्तदशपशुगणसाधनकर्मकं कर्म, उत सप्तदशैतानि कर्माणीति । कुतः सन्देहः ? यदि कृतैकशेषाणां तद्धितः अयं चायञ्चैत्येकशेषीकृत्य तद्धितोत्पत्तिस्तदैकं कर्म । अथ तद्धितोत्तरकालमेकशेषः प्राजापत्यश्च प्राजापत्यश्च प्राजापत्या इति तदा सप्तदशकर्माणि । अत्र च चोदकाबाधेन वाक्यस्य वर्णनं कर्त्तव्यम् । प्रकृतावेकपशुनिष्पन्नेन हृदयादिगणेन यागाभिनिर्वृत्तिः कृता, इहापि तथैव क्रियते चेत् ? षोडशानामालम्भवैयर्थ्यम् । अथैकैकमवदानं गृहीत्वा एकादशसंख्या पुर्यते, तथापि सति षण्णामालम्भवैयर्थ्यप्रसङ्गः, न च चोदकानुग्रह इति । तस्माज्जैकशेषीकृतानां तद्धितोत्पत्तिर्युक्तरूपा । कृततद्धितानां त्वेकशेषत्वे नैष दोषो भवति । तस्मात्सप्तदशैतानि कर्माणीति । तेषां च सम्प्रतिपन्नदेवतैकत्वात्सकृत्प्रक्षेपः । नन्वेवमपि अवदानप्रदानान्तता न सम्भवति । तत्र चोदकबाध एव । नैष दोषः, अवदानस्य प्रदानान्ततानुग्रहे सति प्रधानाभ्यावृत्तिः प्राप्नोति । न चैषा गुणानुरोधेनेष्टेति । तस्मात्सकृत्प्रक्षेप इति । सकृत्प्रक्षेपं च दर्शयति “प्राजापतय इत्युपाः शुक्त्वा छागानाः हविषोऽनुब्रूहीति प्राजापतय इत्येवोपाः शुक्त्वा छागानाः हविः प्रस्थितं प्रेष्येति वषट्कृते जुहोति” (श०ब्रा० ५-१-३-१४) इति । एतदाचार्येणापि प्रदर्शितमेव, “न द्रव्यभेदे गुणयोगादिति वात्स्यः” (का०सू० १-५-१३) इति ॥ १४ ॥

माहेन्द्रान्ते वशावपाचरणम् ॥ १५ ॥

माहेन्द्रग्रहयागाभ्यासान्ते वशावपाप्रचारः ॥ १५ ॥

अवदानैश्च द्वैधः शृतैः ॥ १६ ॥

वशावदानैश्च द्वैधः शृतैः प्रचारः “द्वैधावदानानि श्रपयन्ति” (श०ब्रा० ५-१-२-५) इति वचनात् । वशावदाद्वपाप्रचारोत्कर्षे द्वैधाश्रपणम् । स्वकाल एव प्रधानयागः ॥ १६ ॥

पूर्वेभ्यो देवतास्विष्टकृद्भयामवद्यत्युत्तराणि विशेददाति ॥ १७ ॥

पूर्वाणि हृदयादीनि । उत्तराणि इयङ्गानि ॥ १७ ॥

वामदेव्यग्रहान्ते प्राजापत्यानाम् ॥ १८ ॥

वपाप्रचारः ॥ १८ ॥

स्रग्व्यूहनात्प्राग्वचिषा ॥ १९ ॥

प्राजापत्यानां प्रचारः ॥ १९ ॥

यथान्यायं वोभयोः ॥ २० ॥

यथान्यायं वा उभयोः वपाहविषोः प्रचारो भवति । यथान्याय-
शब्देन चोदकानुसरणमुच्यते नोत्कर्ष इति ॥ २० ॥

वशायाश्च ॥ २१ ॥

चोदकानुसार एव नोत्कर्ष इति । वाशब्दो विकल्पार्थः—विकल्पेन
ह्येतच्छ्रूयते इति ॥ २१ ॥

ऐक्यं च श्रपणम् ॥ २२ ॥

एकत्र श्रपणमवदानानामस्मिन्पक्षे ॥ २२ ॥

अदानं च विशे ॥ २३ ॥

अज्ञानाम् । विद्शब्देन प्रज्ञोच्यते ॥ २३ ॥

माध्यन्दिनीयैः सह नैवारश्चरुर्वाहस्पत्यः सप्तद-
शशरावः ॥ २४ ॥

माध्यन्दिनीयैः सवनीयैः सह नैवारश्चरुः सप्तदशशरावपरिमाणो
वाहस्पत्यः कर्तव्यः ॥ २४ ॥

तत्र चोदकप्राप्तेन चतुर्मुष्टिना निर्वापेन सप्तदशशरावो न भव-
तीति अवश्यंभाविनि संख्यामुष्टिबाधे इदमाह—

संख्यामुष्टिनिवृत्तिः सामान्यात् ॥ २५ ॥

संख्यासामान्येन सप्तदशसंख्यया चतुःसंख्या निवर्त्यते, शरावैश्च
मुष्टयः । कुत एतत् ? सामान्यात् । समानं हि समानस्य निवर्त्तकं भव-
ति । यथा तैलं घृतस्येति ॥ २५ ॥

एवं प्राप्त आह—

न, यजतिशब्दात् ॥ २६ ॥

नैतदेवं संख्यामुष्टयोदभयोरपि निवृत्तिरिति । किं कारणम् ? यजति-
शब्दात् । यागे हि सप्तदशसंख्यशरावाणि श्रूयन्ते, चतुःसंख्या-
मुष्टयश्च निर्वापे । न चान्यत्र श्रुतं सत्यपि सामान्येऽन्यस्य निवर्त्तकं
भवति । न हि शिरोभ्यङ्गे श्रुतं तैलं भोजने घृतस्य निवर्त्तकं भवति ।
कथं तर्हि चतुर्मुष्टिके निर्वापे सति सप्तदशशराव ओदनो भवति ?
उच्यते, अर्थादन्यतरस्य निवृत्त्या भवितव्यम्—संख्याया मुष्टीनां वा ।
न ह्यनिवृत्त्या सप्तदशशरावो भवति । तत्रापि संख्याया मुष्टीनां वा

निवृत्तिर्नोभयोः । तत्र मुख्यत्वासंख्यानुग्रहः जघन्यत्वान्मुष्टिलोप इति । सपादचतुःशरावपरिमाणेन पात्रेण निर्वापे क्रियमाणे सप्तदशशराव ओदनो भवति । एवं मुष्टीनां लोपः संख्यानुग्रहश्च भवति । ननु च मुष्टयः प्रधानभूताः, संख्या गुणभूता । तदवश्यं कर्त्तव्ये वाघे वरं गुणो बाधितो न प्रधानमिति । अत्रोच्यते, न हि संख्यामुष्टयोस्त्र गुणप्रधानभावः । उभयोरपि हि निर्वापसम्बन्धः । संख्याया मुष्टिसम्बन्धविधाने मुष्टीनां च निर्वापसम्बन्धविधौ वैरूप्यलक्षणो वाक्यभेदः प्राप्नोति । तस्मादुभयोर्निर्वापसम्बन्धः । यश्च गुणयोः परस्परतो व्यवच्छेद्यव्यवच्छेदकभावः सोऽर्थान्न शब्दादिति । न हि व्यवच्छेद्यमन्तरेण संख्याया निर्वापसम्बन्धो भवति । तस्मात्संख्यानुग्रहो मुष्टिलोपश्चेति सिद्धम् ॥ २६ ॥

सप्तदशसप्तदश शतानि ददाति गोवस्त्राजावीनाम् ॥ २७ ॥
प्रत्येकम् ॥ २७ ॥

सप्तदशवृषल्पो निष्ककण्ठयः ॥ २८ ॥

चतुःसौवर्णिको निष्कः कण्ठे यासां ता निष्ककण्ठयः ॥ २८ ॥

हस्तिवस्त्रकमहानसानाम् (१) ॥ २९ ॥

सप्तदशसंख्याविशिष्टानां दानम् ॥ २९ ॥

(२) जातेर्जातेश्चा सप्तदशगणपूरणात् ॥ ३० ॥

कुत एतत् ? सप्तदशसप्तदशान ददातीति श्रुतेः । भिन्नजातीयत्वे चैतद्भवतीत्यभिप्रायः ॥ ३० ॥

द्रव्येषु वा सप्तदशता ॥ ३१ ॥

न भिन्नजातीयेषु । एवं हि श्रूयते-सप्तदशसप्तदशानि ददातीति । गोदानं च दक्षिणा सूचितं “महाभागा हि गावः” इति । तस्माद् गोद्रव्येषु सप्तदशता ॥ ३१ ॥

इति चतुर्दशाध्याये द्वितीया कण्डिका ।

(१) महानसो रथ उच्यते ।

(२) यावद्गवाश्वाजाविजातीयसप्तदशगणाः पूर्यन्ते तावद्ददातीति भावः ।

मरुत्वतीयान्त इन्द्रस्य वज्र इति रथावहरणम् ॥ १ ॥

तच्च रथवाहनात् । तस्य च प्रदेशान्तरे दृष्टार्थत्वात् । रथावहरणं करोतीति अवपूर्वश्च हरतिरवतारणे प्रवर्त्तते ॥ १ ॥

दक्षिणेन चात्वालमावर्त्तयति वाजस्येति धूर्गृहीतम् ॥ २ ॥

रथमावर्त्तयति चात्वालस्य दक्षिणतो वाजस्येत्यनेन मन्त्रेण ॥ २ ॥

अश्वान्प्रोक्षत्यपोऽवनीयमानान्स्नातान्वागतानप्स्व-
न्तरिति ॥ ३ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ३ ॥

देवीराप इति वा प्रोक्षति ॥ ४ ॥

समुच्चयो वा ॥ ५ ॥

मन्त्रयोर्भवति । एवमपि हि श्रूयते ॥ ५ ॥

दक्षिणं युनक्ति वातो वेति ॥ ६ ॥

अनेन मन्त्रेण रथे ॥ ६ ॥

उत्तरं वातरुहा इति ॥ ७ ॥

युनकीति वर्त्तते ॥ ७ ॥

दक्षिणाप्रष्टिं (१)जवो यस्म इति ॥ ८ ॥

दक्षिणाप्रष्टिं दक्षिणस्य द्वितीय उच्यते ॥ ८ ॥

(२)अयुक्तश्चतुर्थोऽनुगच्छति सर्वयन्त्री ॥ ९ ॥

यन्त्रीति कविकापर्याणाद्युपेतः ॥ ९ ॥

वार्हस्पत्यमेनानाघ्रापयति वाजिन इति ॥ १० ॥

अनेन मन्त्रेण । वार्हस्पत्यो नैवारचरुस्तम् अश्वानवघ्रापयति । अवघ्राणं चाश्वसंस्कारो वाक्यशेषात्—“तद्यदश्वानवघ्रापयति वीर्य-
मेवैष्वेतद्घाति” (श०ब्रा०५-१-४-१५) इति । स चायमाजिघावनार्थः
संस्कारः । ततश्च विस्मरणे तदुत्तरकालं न भवति ॥ १० ॥

चतुर्युजो युनक्त्यपरांस्तूष्णीं बहिर्वेदि षोडश ॥ ११ ॥

रथान् । योजनक्रियाशेषत्वात् मन्त्रप्राप्तिर्मा भूदिति तूष्णीमि-
त्युच्यते ॥ ११ ॥

देवस्याहमिति ब्रह्मा रथचक्रमारोहत्युत्करे नाभि-
मात्रे स्थाणौ स्थितम् ॥ १२ ॥

(१) धुर्यापेक्षया प्रकृष्टं देशमश्नतीति प्राष्टर्वाहो युग्य इत्यर्थः ।

(२) मुखरीवत्वाच्चतुःकटपल्याणादिसर्वयन्त्रोपेतः सर्वयन्त्रित्युच्यते ।

स्थाणुः खैडकमुच्यते ॥ १२ ॥

ऐन्द्राः क्षत्रियस्य चक्रदुन्दुभ्याः ॥ १३ ॥

क्षत्रियस्य चकारोहणदुन्दुभिवाचनावहरणमन्त्रा ऐन्द्रा भवन्ति ॥ १३ ॥

सप्तदश दुन्दुभीनासजत्यनुवेदि पश्चादाग्निस्रात् ॥ १४ ॥

आग्नीध्रमपरेण सप्तदशदुन्दुभीनवलयति अनुवेदि ॥ १४ ॥

बृहस्पते वाजमित्येकं दुन्दुभिमाहन्ति तूष्णीमितरान् १५

आहन्तीति वर्त्तते । तत्र च तूष्णीमिति मन्त्रनिवृत्त्यर्थमाह ॥ १५ ॥

क्षत्रियः सप्तदशेषुप्रव्याधानस्यति तीर्थादुदीचः ॥ १६ ॥

इषुप्रव्याध इषुप्रक्षेप उच्यते । तीर्थादारभ्य सप्तदशेषुप्रक्षेपान्प्रक्षि-
पतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

अन्त्ये मिनोत्यौदुम्बरीः शाखाम् ॥ १७ ॥

अन्त्ये प्रक्षेपे शाखामौदुम्बरीं निखनति ॥ १७ ॥

देवस्याहामिति यजुर्युक्तमारोहति यजमानः ॥ १८ ॥

यजुर्युक्तं रथं यजमानो देवस्याहमित्यनेन मन्त्रेण आरोहति ॥ १८ ॥

अध्वर्योश्च तूष्णीं ब्रह्मचार्यन्तेवासी वा वाचनाय ॥ १९ ॥

चशब्दाद्यजुर्युक्तं रथन्तरमध्वर्योर्ब्रह्मचारी अध्वर्युणा य उपनीतः
तस्य वाऽन्तेवासी शिष्यो यजमानवाचनायारोहति ॥ १९ ॥

इतरेषामेकस्मिन्नराजान्यो वैश्यो वा सौरप्रतिग्रहाय ॥ २० ॥

आरोहतीति वर्त्तते । इतरेषां रथानां राजान्यवैश्ययोरन्यतर एक-
स्मिन्नारोहति सौरप्रतिग्रहाय ॥ २० ॥

आजिः शीघ्रं यन्ति ॥ २१ ॥

आजिशब्देन स्पर्धोच्यते । स्पर्धया अहमहमिकया शीघ्रं
यावन्ति ॥ २१ ॥

वाजिन इति वाचयति ॥ २२ ॥

ब्रह्मचार्यन्तेवासी वा यजमानम् ॥ २२ ॥

इति चतुर्दशाध्याये तृतीया कण्डिका ।

ब्रह्मा त्रिः सामानि गायति ॥ १ ॥

त्रिस्सामगानं करोतीत्यर्थः ॥ १ ॥

दुन्दुभीन्वादयन्ति ॥ २ ॥

बहुवचनोपदेशात् प्रकृता अप्रकृताश्च ॥ २ ॥

एष स्य इति प्रत्यृचं जुहोति ॥ ३ ॥

धावत्स्वैवैष स्य इति प्रत्यृचमाहुतीर्जुहुयात् ॥ ३ ॥

अनुमन्त्रयते वा ॥ ४ ॥

तानेव धावतोऽश्वान् । “अथैताभ्यां जगतीभ्यां जुहोति, वाऽनु वा मन्त्रयते” (श०ब्रा०५-१-५-१८) इति वचनात् ॥ ४ ॥

उत्तरेण च ऽयृचेन ॥ ५ ॥

चशब्दाज्जुहोति अनुमन्त्रयते वा । “अथोत्तरेण ऽयृचेन जुहोति वाऽनु वा मन्त्रयते” (श०ब्रा०५-१-५-२१) इति वचनात् । असन्नियोगार्थं पृथग्योगकरणम् ॥ ५ ॥

सुन्वन् जयति ॥ ६ ॥

सुन्वन्यजमानो जिनातीतरान् रथान् ॥ ६ ॥

शाखां प्रदक्षिणं कृत्वा यन्ति ॥ ७ ॥

औदुम्बरीः शाखां प्रदक्षिणं कृत्वा आगच्छन्ति रथैः ॥ ७ ॥

आगतेषु ब्रह्मावरोहति देवस्याहमिति ॥ ८ ॥

सर्वैश्वागतेषु रथचक्रात् ब्रह्माऽवरोहति देवस्याहमित्यनेन मन्त्रेण ॥ ८ ॥

एषा ह व इति मन्त्राहतमवहरते ॥ ९ ॥

दुन्दुभिम् ॥ ९ ॥

तूष्णीमितरान् ॥ १० ॥

दुन्दुभीनवहरत इति ॥ १० ॥

अवरुह्य नैवारमालभते तीर्थे स्थितमामा वाजस्येति ११

यजमानोऽवरुह्य रथात् चात्वालोत्करावन्तरं तीर्थे तस्मिन् स्थितं नैवारं चरुम् आमावाजस्येत्यनेन मन्त्रेणालभते ॥ ११ ॥

यजुर्युक्तानाघ्रापयति वाजिन इति ॥ १२ ॥

यजुर्युक्तांस्त्रीनश्वाघ्रापयति वाजिन इत्यनेन मन्त्रेण ॥ १२ ॥

चतुर्थं युक्त्वाऽध्वर्यवे ददाति ॥ १३ ॥

चतुर्थमश्वं युक्त्वाऽध्वर्यवे रथं ददाति ॥ १३ ॥

सर्वेभ्यः षोडश ॥ १४ ॥

सर्वेभ्य एवर्विभ्यः षोडश स्थानं ददाति ॥ १४ ॥

अध्वर्युयजमानौ मधुग्रहः सौरप्रतिग्रहाय प्रयच्छत
उत्तरस्यां वेदिश्रोणा उपविष्टाय ॥ १५ ॥

सौरप्रतिग्रहीता च राजन्यो वैश्यो वा योऽसौ स्थमारुहः ॥ १५ ॥

नेष्टा च सौरान्पश्चिमेन निर्हृत्य शालामपरेण हृत्वैकं
प्रयच्छन्नाहानेन त इमं निष्क्रीणामीति ॥ १६ ॥

नेष्टा च सौरग्रहान् पश्चिमेन हविर्धानद्वारेण निर्हृत्य शालामपरेण
हृत्वैकं सौरप्रतिग्रहाय प्रयच्छन्नाहानेन त इमं निष्क्रीणामीति । ततः
सर्वानेव सौरग्रहान्प्रयच्छति । मधुग्रहमादत्ते ॥ १६ ॥

ब्रह्मणे मधुग्रहं ददाति सपान्नम् ॥ १७ ॥

ग्रहशब्दस्य द्रव्यविषयत्वात् सपान्नमित्युच्यते ॥ १७ ॥

तः स यथेष्टं कुरुते ॥ १८ ॥

ददातीति वाऽन्यत्रासिञ्चति वा पिबति वेति ॥ १८ ॥

द्वादश स्रुवाहुतीर्जुहोत्यापये स्वाहेति प्रातिमन्त्रं
वाचयति वा ॥ १९ ॥

विकल्पः, श्रुतेः । वाचनपक्षेऽपि द्वादशसंख्या यथा स्यादिति
द्वादशग्रहणम् ॥ १९ ॥

षड् वोत्तराः ॥ २० ॥

जुहोति वाचयति वा । “अथ षट् कल्सीजुहोति वा वाचयति वा”
(श० ब्रा० ५-२-१-३) इति श्रूयते ॥ २० ॥

नेष्टा पत्नीमानेभ्यन्कौशं वासः परिधापयति चण्डातकं
दहरं वा ॥ २१ ॥

परिधापयतीति कारितत्वादध्येषणाऽत्र भवति । चण्डातकं चलनकं
उच्यते । एवं ह्यभियुक्तोपदेशः—अर्धोरुकं विलासिन्या वासश्चण्डातकं
विदुः । दहरं तु कौपीनम्, दहरशब्दस्य अल्पवाचकत्वात् ॥ २१ ॥

अन्तरं दीक्षितवसनात् ॥ २२ ॥

परिधापयति कौशम् ॥ २२ ॥

निश्रयणीं यूप उच्छ्रयत्युत्तरां दक्षिणां वा ॥ २३ ॥

“स दक्षिणत उदङ्गरोहेदुत्तरतो वा दक्षिणा” (श०ब्रा०५-२-१-९)
इति वचनात् ॥ २३ ॥

आरोक्ष्यन् जायामामन्त्रयते जाय एहि स्वो रोहा-
वेति रोहावेति प्रत्याह प्रजापतेरित्यारोहतः ॥ २४ ॥
जायापती ॥ २४ ॥

स्वरिति गौधूममालभते ॥ २५ ॥
चषालम् ॥ २५ ॥

शिरसा यूपमुज्जिहीते ऽमृता इति ॥ २६ ॥
अनेन मन्त्रेण यूपोच्छ्रयमुज्जिहीते ॥ २६ ॥

अस्मे व इति दिशो वीक्षते ॥ २७ ॥
यजमानः ॥ २७ ॥

(१) सप्तदशाश्वत्थपत्रोपनद्धानूषपुटानुदस्यन्त्यस्मै
विशः ॥ २८ ॥
प्रजाः ॥ २८ ॥

प्रतिगृह्णात्येनान् ॥ २९ ॥
तांश्च यजमानः प्रतिगृह्णाति ॥ २९ ॥

नमो मात्र इति भूमिमवेक्षते, स रुक्मे वस्तचर्मण्य-
वरोहति, भूमौ वा ॥ ३० ॥

स रुक्मायामेव । भूमिग्रहणं स रुक्मार्थमेव, न ह्यन्यथावाक्यमर्थ-
प्राप्तत्वात् ॥ ३० ॥

उत्तरवेदिमपरेणौदुम्बरीमासन्दीं वस्तचर्मणा स्तृ-
णातीयं त इति ॥ ३१ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ३१ ॥

सुन्वन्तमस्यामुपवेशयति यन्तासीति ॥ ३२ ॥

बाहुगृहीतं यजमानमासन्ध्यामुपवेशयति यन्तासीत्यनेन मन्त्रेण ॥ ३२ ॥

नीवारेण प्रचरति ॥ ३३ ॥

अस्मिन्नवसरे ॥ ३३ ॥

(१) यजमानपुत्रादयो यजमानाय क्षारमृत्तिकायाः पुटान् सप्तद-
शाश्वत्थपत्रैर्बद्धानूषैर्बद्धाक्षिपन्तीत्यर्थः ।

प्राक्स्विष्टकृत औदुम्बरे पात्रेऽप आसिच्य पयश्च ॥ ३४ ॥
सप्तानां षड्वर्गाणां पयोऽत्रासिच्यते ॥ ३४ ॥

सप्तदशान्नान्यावपति ॥ ३५ ॥

यावत्स्मृति वा ॥ ३६ ॥

तच्च—

एकवर्जम् ॥ ३७ ॥

एकमन्नं वर्जयित्वा ॥ ३७ ॥

अभोजनं तस्योच्छ्वासात् ॥ ३८ ॥

तस्य चाभोजनमुच्छ्वासात् यावज्जीवमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

स्रुवेण सम्भृताज्जुहोति वाजस्येममिति प्रति-
मन्त्रम् ॥ ३९ ॥

सप्तैतानि जुहोति कर्माणि । ततश्च सप्तानां षड्वर्गाणां पयोऽत्रासि-
च्यते । सप्त औषधचतुर्मुष्टिकानि भवन्ति चोदकानुग्रहाय । अपां
चाज्यधर्मो भवति वर्णसामान्यात् ॥ ३९ ॥

शेषेणाभिविञ्चति यजमानं देवस्य त्वेति ॥ ४० ॥

मन्त्रेण । शेषश्च हुतशेषः ॥ ४० ॥

सरस्वत्यै वाचस्थाने विश्वेषां त्वा देवानाम् ॥ ४१ ॥

प्रयोगः ॥ ४१ ॥

सरस्वत्यै त्वेति वा ॥ ४२ ॥

सम्राडयमसावित्याह नामग्रहं त्रिरुच्यैः ॥ ४३ ॥

एवमेव श्रुतत्वात् ॥ ४३ ॥

अग्निरेकाक्षरेणेत्यनुवाकं द्वादशवत्कृत्वा नैवार-
स्विष्टकृदिडं करोति माहेन्द्रादि च ॥ ४४ ॥

द्वादशवदिति जुहोति वा वाचयति वा । अत्रापि हि श्रूयते—
“अथोज्जितीर्जुहोति वाचयति वा” (श० ब्रा० ५-२-२-१६) ॥ ४४ ॥

अवरुह्य गच्छति स्तोत्राय प्राहितः ॥ ४५ ॥

“तः स्तोत्राय प्रमीवति स उपावरोहति सोऽन्ते स्तोत्रस्य भवत्यन्ते
शस्त्रस्य” (श० ब्रा० ५-२-२-२१) इति ॥ ४५ ॥

उज्जितिभ्यो वोत्तरो माहेन्द्रः ॥ ४६ ॥

भवति । ततः स्विष्टकृदिडं करोति ॥ ४६ ॥

षोडश्यन्ते स्तोत्रं चमसैरेव ॥ ४७ ॥

षोडशिग्रहयागान्ते स्तोत्रं चमसैरेव भवति । ग्रहो न भवत्येवकारकरणात् ॥ ४७ ॥

ऋत्विक्चमसेषु सप्तदशावनयति ॥ ४८ ॥

सप्तदशसोमग्रहान् ऋत्विक्चमसेष्ववनयति । इयांस्तु विशेषः ॥ ४८ ॥

द्वौ द्वौ ॥ ४९ ॥

अवनयति ॥ ४९ ॥

एकस्त्रेष्टुः ॥ ५० ॥

चमसेऽवनयति ॥ ५० ॥

उदवसानीयान्ते यूपवेष्टनान्पध्वर्यवे ददाति ॥ ५१ ॥

वासांलि ॥ ५१ ॥

यथोपयुक्तः हिरण्यसूजः ॥ ५२ ॥

दीयन्ते । या यस्य हिरण्यसूजः उपयुक्तः ॥ ५२ ॥

इति चतुर्दशाध्याये चतुर्थी कण्डिका ।

इति श्रीकर्मोपाध्यायकृते कात्यायनसूत्रभाष्ये

वाजपेयश्चतुर्दशाध्यायश्च समाप्तः ।

पञ्चदशोऽध्यायः ।

श्रुतिमन्त्रपाठानुसारिणाऽऽर्चायां वाजपेयोऽनुविहितः । इदानीमवसरप्राप्तो राजसूयोऽनुविधेयः । तदर्थं सूत्रम् ।

राज्ञो राजसूयः ॥ १ ॥

भवतीति सूत्रशेषः । स चायं राजशब्दः क्षत्रियजातिनिमित्तः प्रदेशान्तरे दृश्यते । तस्य यत्कर्म स्मृतिविहितं तद्राज्यमित्युच्यते । किं च तत् ? जनपदपुरपरिपालनादि ।

ननु च राज्ययोगाद्वाजशब्दप्रयोगः सार्वभौमः । तद्युक्ते ह्यक्षत्रियेऽपि राजशब्दं प्रयुञ्जते जना इति—राज्यं यः करोति स राजेति । एवं

च कृत्वा राजसूय एवावेष्ट्यां दर्शनं भवति—“यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाहुतिमाहुतिं हुत्वा तमभिघारयेत् यदि राजसूय एन्द्रं यदि वैश्यो वैश्वदेवम्” इति त्रयाणामपि वर्णानामधिकारं दर्शयति । तत्कथम् ? यदि राज्यस्य कर्त्ता राजा तदैवमुपपद्यते ।

अत्रोच्यते । न राज्यकर्त्ता राजेति शक्यते वक्तुम् । न ह्यत्र प्रत्ययलोपः प्रातिपदिकस्य प्रत्यापत्तिर्वा स्मर्यते । राजशब्दात्तु कर्मणि ष्यञ्प्रत्ययो विधीयते । तेन राज्ञः कर्म राज्यमिति शक्यते वक्तुं, न राज्यस्य कर्त्ता राजेति । यच्चावेष्ट्यां ब्राह्मणादीनां दर्शनमुक्तं, तद्राजसूयाद्बहिरन्नाद्यकामस्यावेष्टिर्विहिता तद्विषयमिति । यत्त्वेकदेशे जातौ राजशब्दप्रयोगो योगात्सार्वभौम इति । अत्र ब्रूमः, एकदेशेऽपि शब्दशक्तिमन्तरेण प्रयोगोऽनुपपन्न एव । सार्वभौमस्तु प्रयोग उपचारवृत्त्या राज्ञः कर्म कुर्वन् राजेव राजेत्युच्यत इति । तथा च समानचोदनायां दृश्यते “न स्माद्राष्ट्र्यश्वमेधेन यजेत क्षत्रिययज्ञ उ वा एष यदश्वमेध” इति । तथा “तस्माद्ब्राह्मणक्षत्रियमथस्तादुपास्ते राजसूये यजमानं सन्तमृत्विक्त्वेन” इति क्षत्रियस्य राजसूयं दर्शयति ॥ १ ॥

अनिष्टिनो वाजपेयेन ॥ २ ॥

तस्माद्वाजपेयेनेष्टा न राजसूयेन यजेतेति श्रुतेः ॥ २ ॥

इष्टिसोमपशवो भिन्नतन्त्राः कालभेदात् ॥ ३ ॥

अनुमत्यादय इष्टयः पवित्रादयः सोमाः मल्हादयः पशव एते भिन्नतन्त्रा भवन्ति । कुत एतत् ? कालभेदात् । भिन्नकालीनं ह्येषां विधानमिति । ननु च कालभेदात् भेद उक्त एव । किमुच्यते कालभेदादिति ? सत्यमेवं, फलैक्यप्रज्ञापनार्थमिदमुच्यते कालभेदाज्ज्ञेदो न फलभेदादिति । तत्कुतः ? राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति राजसूयस्य सकलकालसम्बन्धः । राजसूयशब्दश्च यजतिशब्दसामानाधिकरण्याद्यजतिषु वर्तते । तेन च सर्वयजतीनामेकं फलमिति ॥ ३ ॥

पवित्रश्चतुर्दीक्षः ॥ ४ ॥

स च सोमयागो दीक्षासम्बन्धात् ॥ ४ ॥

सहस्रदक्षिणः ॥ ५ ॥

एवं चांश्वदाम्यग्रहणं तिस्रोऽनूबन्ध्याल्लैघातवी चात्र भवन्तीति ॥ ५ ॥

माधीपक्षयजनीये दीक्षा ॥ ६ ॥

माघपौर्णमास्या उपरिष्ठात्पक्षे गते यद्यजनीयं तत्र दीक्षा । फाल्गुनावतारप्रतिपदीत्यर्थः ॥ ६ ॥

तदन्ते पूर्णाहुतिर्गृहेष्विच्छतो वरदाक्षिणा ॥ ७ ॥

“स यदि कामयेत जुहुयादेतां यद्यु कामयेतापिनाद्रियेत” इति वचनादिच्छत इत्युक्तम् ॥ ७ ॥

इवः प्रभृत्यन्वहं पञ्चोत्तराणि ॥ ८ ॥

हवींषि भवन्तीति शेषः । अथ श्वोभूते अथश्वो भूत इति वचनात् अन्वहमेकैकम् ॥ ८ ॥

तान्याह—

अष्टाकपालोऽनुमत्यै ॥ ९ ॥

पुरोडाशो भवतीति शेषः ॥ ९ ॥

शम्यायाः पश्चाद्विष्यशन्नं स्तुवे कृत्वा दक्षिणा-
ग्न्युत्सुकमादाय दक्षिणा गत्वा स्वयं प्रदीर्ण ईरिणे
चाग्नौ जुहोत्येष ते निर्ऋत इति ॥ १० ॥

शम्यायाः पश्चाद्विष्येषु यदवसीयन्ते तण्डुला वा पिष्टं वा तत्
स्तुवे कृत्वा दक्षिणाग्न्युत्सुकं गृहीत्वा दक्षिणां दिशं गत्वा स्वयं प्रदीर्णं
कुत्सारे ईरिणे वोषरे अग्नौ जुहोत्येषते निर्ऋत इति मन्त्रेण । अग्निग्र-
हणाच्चेतिकर्त्तव्यताव्युदासः ॥ १० ॥

अनपेक्षमेत्यानुमतस्य संवपनादि करोति ॥ ११ ॥

संवपनादिग्रहणाच्च ईक्षणान्त एतद्भवति ॥ ११ ॥

वासो देयम् ॥ १२ ॥

आनुमतस्य दक्षिणा ॥ १२ ॥

हिरण्यमाग्नावैष्णवे ॥ १३ ॥

पुनरुत्सृष्टो गौरग्रीषोमीये ॥ १४ ॥

अनड्वान् साण्ड ऐन्द्राग्ने ॥ १५ ॥

देयः ॥ १५ ॥

गौराग्रयणे ॥ १६ ॥

देयः । गौरैवाग्रयणे भवति । अतश्च गवाग्रयणं यवाग्रयणं व्रीह्याग्र-
यणं विशेष्यते, न सौम्याग्रयणमिति ॥ १६ ॥

चातुर्मास्यप्रयोगः फाल्गुन्याम् ॥ १७ ॥

भवतीति शेषः । चातुर्मास्यशब्दो धर्मातिदेशार्थो नैतानि चातुर्मा-
स्यानि । चातुर्मास्यवद्राजसूययागा एते । अतश्च नित्यानामापि क्रिया
भवति । नैतैः कृतत्वमचातुर्मास्यत्वात् ॥ १७ ॥

पौर्णमासेन कृष्णपक्षानेत्यामावास्येन शुक्ला-

ना शुनासीरीयात् ॥ १८ ॥

अत्रापि दर्शपौर्णमासवद्राजसूये एवायं न दर्शपौर्णमासाविति ॥ १८ ॥

पवित्रदीक्षास्थाने शुनासीरीयम् ॥ १९ ॥

भवतीति सूत्रशेषः ॥ १९ ॥

(१) पञ्चवातीयमाहवनीयं प्रतिदिशं व्युह्य मध्ये

च स्तुवेणाग्निषु जुहोत्यग्निनेत्रेभ्य इति प्र-

तिमन्त्रम् ॥ २० ॥

पञ्चवातीयमिति कर्मणो नामधेयम् । होममन्त्राणां लिङ्गेन व्यवस्था ॥ २० ॥

(२) उत्तराः समस्य ये देवा इति प्रतिमन्त्रम् ॥ २१ ॥

जुहोतीति शेषः । समस्य चाग्नीनिति ॥ २१ ॥

त्रियुक्तोऽश्वरथो दक्षिणा ॥ २२ ॥

त्रिभिरश्वैर्युक्तो रथो दक्षिणा ॥ २२ ॥

व्याधितस्याप्येवम् ॥ २३ ॥

व्याधिगृहीतस्यापि पञ्चवातीयं भवति ॥ २३ ॥

इन्द्रतुरीयम् ॥ २४ ॥

व्याख्यास्यत इति शेषः । एतच्च काणवानां श्वो भूतेषु पठ्यते ॥ २४ ॥

आग्नेयः ॥ २५ ॥

वारुणो यवमयश्चरुः ॥ २६ ॥

अन्यत्रापि ॥ २७ ॥

वारुणो यवमय एव भवति ॥ २७ ॥

रौद्रश्च गावेधुकः ॥ २८ ॥

चशब्दादन्यत्रापि रौद्रो गावेधुको भवति ॥ २८ ॥

वाहिनि दध्यैन्द्रम् ॥ २९ ॥

(१) फाल्गुनशुक्लप्रतिपद्येव पञ्चवातीयसंज्ञकं वक्ष्यमाणं कर्म भवति । खरमध्यस्थं हस्तप्रेरित एव खरमध्य एव प्राच्यादिदिक्षु स्थापयित्वा मध्ये चावशिष्य पञ्चस्वाग्निषु जुहोतीत्यर्थः ।

(२) प्रतिदिशं व्यूढमाहवनीयमेकत्र कृत्वा उत्तराः पञ्चाहुतीर्जुहोतीत्यर्थः ।

या गौर्वहति स्कन्धेन सा वहिनीत्युच्यते । तदीयं दध्यैन्द्रं भवति ॥२९॥
इति पञ्चदशाध्याये प्रथमा कण्डिका ।

अपामार्गहोमः ॥ १ ॥

व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः । इन्द्रतुरीयाच्च श्वो भूते काण्वानां
पठ्यते ॥ १ ॥

रुखे पालाशे वैकङ्कते वापामार्गतन्दुलान् कृत्वा ॥२॥
तेनैव सर्वहोमः कर्त्तव्यः ॥ २ ॥

अथम्बकवद्दिगग्नी ॥ ३ ॥

अग्निर्दक्षिणाग्निर्दिगुदीची ॥ ३ ॥

प्राची वा ॥ ४ ॥

स यदि प्राङ्गित्वा जुहोति प्राचः रुखमस्यति यद्युदङ्गित्वा जुहो-
त्युदञ्च रुखमस्यतीति श्रूयते । अत्र च गमनमात्रे विकल्पः । वितानं
तु प्राङ्मुखमेव ॥ ४ ॥

अग्रे सहस्वेत्युत्सुकादानम् ॥ ५ ॥

अन्वाहार्यपचनात् ॥ ५ ॥

देवस्य त्वेति जुहोति ॥ ६ ॥

प्राङ्मुखा वा गत्वा ॥ ६ ॥

रक्षसां त्वेति रुखमस्यति तां दिशं यस्यां

जुहोत्यबधिष्म रक्ष इत्यायन्त्यनपेक्षम् ॥ ७ ॥

अभिचर्यमाणोऽपि तां दिशं गत्वाभिचरतो नामादिशेद्धोमः रुख-
प्रासनागमनेषु । स चायं नामादेशो रक्षःशब्दस्य स्थाने भवति । अ-
मुमसाविति च ॥ ७ ॥

त्रिषंयुक्तेषु ॥ ८ ॥

कर्मोच्यते ॥ ८ ॥

आग्नावैष्णव ऐन्द्रावैष्णवो वैष्णवो वामनो दक्षिणा ॥९॥

लिङ्गग्रहणे गौः सर्वत्र ॥ १० ॥

भवति ॥ १० ॥

आग्नापौष्ण ऐन्द्रापौष्णः पौष्णः श्यामो दक्षिणा ॥११॥

अस्यापि श्वो भूते काण्वपाठात् ॥ ११ ॥

अग्नीषोमीय ऐन्द्रासौम्यः सौम्यो बभ्रुर्दक्षिणा ॥१२॥

अस्यापि श्वो भूत एव काण्वीयार्या पठ्यते ॥ १२ ॥

एकादशकपालः प्रथमः प्रथमश्चरव इतरे ॥ १३ ॥

भवन्ति ॥ १३ ॥

वैष्णवस्त्रिकपालो वा ॥ १४ ॥

भवति चरुर्वा ॥ १४ ॥

इवो वैश्वानरो द्वादशकपालो वारुणश्चैकतन्त्रे ॥ १५ ॥

भवत इति शेषः ॥ १५ ॥

इवो वैकः ॥ १६ ॥

भवतीति विकल्पः ॥ १६ ॥

कृष्णः पूर्वस्य दक्षिणा कृष्णं वास उत्तर-

स्याभावेऽकृष्णम् ॥ १७ ॥

तन्त्रभेदे चैतद्भवति । ऐकतन्त्र्ये तु चोदकपरिप्राप्त्यान्वाहार्य इति ॥ १७ ॥

इति पञ्चदशाध्याये द्वितीया कण्डिका ।

द्वादशोत्तराणि रत्नहवीषि ॥ १ ॥

भवन्ति । द्वादशग्रहणं क्रियते । चतुर्गृहीतस्यापि श्वो भूतेऽनुष्ठानं यथा स्यादिति ॥ १ ॥

प्रतिगृहमैकैकः श्वः इवः ॥ २ ॥

कर्त्तव्यम् ॥ २ ॥

समारूढनिर्मथितेऽग्नये नीकवते सेनान्यः ॥ ३ ॥

गृहे ॥ ३ ॥

बार्हस्पत्यश्चरुः पुरोहितस्य ॥ ४ ॥

गृह इति सर्वत्रानुवर्त्तते ॥ ४ ॥

ऐन्द्रो यजमानस्य ॥ ५ ॥

एकादशकपालो यजमानस्य ॥ ५ ॥

अदित्यै महिष्याः ॥ ६ ॥

अदित्यै चरुमहिष्याः ॥ ६ ॥

वारुणः सूतस्य ॥ ७ ॥

सुतश्चाश्वसारथिः ॥ ७ ॥

मारुतो ग्रामण्यः ॥ ८ ॥

सप्तकपालः । ग्रामणीर्महत्तरः ॥ ८ ॥

सावित्रः क्षत्तुः ॥ ९ ॥

अष्टाकपालो द्वादशकपालो वा । क्षत्ता प्रतीहारो दूतो वा ॥ ९ ॥

आश्विनः सङ्ग्रहीतुः ॥ १० ॥

सङ्ग्रहीता रथयोजयिता ॥ १० ॥

पौष्णो भागदुघस्य ॥ ११ ॥

भागदुघो भोजयिता ॥ ११ ॥

रौद्रो यजमानस्याक्षावापगोविकर्त्तृगृहेभ्यो गवेधुकानाम् ॥ १२

आहरणं कृत्वा । अक्षावापोऽक्षक्षेता । अक्षगोप्तेत्यपरे । गोविकर्त्तो
हालिकः ॥ १२ ॥

चतुर्गृहीतं जुषाणोऽध्वाज्यस्य वेत्विति दूतस्य ॥ १३ ॥

निर्ऋतः परिवृत्त्यै कृष्णव्रीहीणां नखनिर्भिन्नानां द-
र्विहोमे एष ते निर्ऋत इति जुहोति वषट्कृते वा ॥ १४ ॥

ततश्च विकल्पोऽयम् ॥ १४ ॥

यथासंख्यं दक्षिणा हिरण्यः शितिपृष्ठर्षभो घेनुरश्वः
पृषञ्छयेतोऽनङ्वान्यमावभावेनपूर्वजौ इयामस्त्रिदक्षिणो
रौद्रः शितिबाहुः शितिबालयोरन्यतरः ॥ १५ ॥

शितिबाहुः श्वेतसक्थिः शितिबालः श्वेतपुच्छः तयोरन्यतरः ॥ १५ ॥

असिर्नखरः ॥ १६ ॥

नखरोऽपरिवारः ॥ १६ ॥

बालदामबद्धमक्षावपणम् ॥ १७ ॥

अक्षा उप्यन्ते यस्मिंस्तदक्षावपणम् ॥ १७ ॥

उत्तरस्याऽप्युक्षणबोद्धितं घनुः ॥ १८ ॥

अप्युक्षणशब्देन स्नाय्वभिधीयते । अजगरचर्मैत्यपरे ॥ १८ ॥

चर्मतूपयः सेषुकाः ॥ १९ ॥

सहेषुभिः । चर्मतूपयश्चर्ममय्यो भस्त्रा उच्यन्ते ॥ १९ ॥

लोहित उष्णीषः ॥ २० ॥

कृष्णापस्तर्प्यपहतोत्तमस्य ॥ २१ ॥

जीर्णा अपहता अपस्तरी कृष्णा गौरुत्तमस्य दक्षिणा ॥ २१ ॥

परिवृत्ती चाह माऽमेदेशायां वात्सीदिति ॥ २२ ॥

मत्स्वाम्ये मा वात्सीरित्येतदुक्तं भवति । ततश्चासौ ब्राह्मणगृहं प्र-
विशति । तत्र राज्ञो न स्वाम्यमिति ॥ २२ ॥

सौमारौद्रोऽतश्चरुः शुक्लापयसि शुक्लवत्सायाः ॥ २३ ॥

सैव दक्षिणा ॥ २४ ॥

अनुचानोऽप्ययशा यजेत ॥ २५ ॥

अनेन ॥ २५ ॥

किलासाबाधं तु ॥ २६ ॥

किलासाशब्देन व्याधिविशेष उच्यते । तद्बाधमिच्छंश्च यजेत ।
तुशब्दश्चार्थः ॥ २६ ॥

मित्राबार्हस्पत्यश्चरुः ॥ २७ ॥

इवो भूते भवतीति शेषः ॥ २७ ॥

बार्हस्पत्यमधिश्चित्यादवत्थी या स्वयं भग्ना प्रा-

च्युदीची वा शाखा तत्पात्रेणापिदधाति ॥ २८ ॥

बार्हस्पत्यं चरुम् ॥ २८ ॥

विनाटादथपर्यूढान्नवनीतः स्वयं जातमाज्यमासिच्य

पात्रे तस्मिंस्थविष्टांस्तण्डुलानग्नित्रायावपति ॥ २९ ॥

विनाटो द्वातिरुच्यते । ततो रथपर्यूढात् स्वयं जातं नवनीतमाज्यं
भवति । अत्र च तण्डुलेष्वमाज्यमासिच्यते, नाज्ये तण्डुलांश्चोदकानु-
ग्रहाय । तण्डुलानां चाध्वर्यूपयेन तक्रादिना स्पन्दनं पक्ष्यर्थतया
कार्यम् ॥ २९ ॥

ऊष्मणा शृतो भवति ॥ ३० ॥

मैत्रः ॥ ३० ॥

अणिष्ठानितरस्मिन्नेकं प्रदानम् ॥ ३१ ॥

इतरस्मिन्बार्हस्पत्ये चरौ । स चायमेक एव यागः । मैत्राबार्हस्प-
त्य इति समुदायात्तद्धितोत्पत्तेः । अतश्च एकं प्रदानम् । अर्धाधिकया
चावदानग्रहणम् ॥ ३१ ॥

गौर्दक्षिणा ॥ ३२ ॥

भषेचनीयदशपेययोर्दक्षिणोत्तरे देवयजने ॥ ३३ ॥

भवतः ॥ ३३ ॥

दक्षिणमभिषेचनीयस्य ॥ ३४ ॥

तयोश्च दक्षिणमभिषेचनीयस्य भवति ॥ ३४ ॥

फाल्गुनीपक्षयजनीयेऽभिषेचनीयाय दीक्षते ॥ ३५ ॥

फाल्गुन्योः पक्षेऽतीते यद्यजनीयं तत्र दीक्षा । चैत्रशुक्लप्रतिपदी-
त्यर्थः ॥ ३५ ॥

इति पञ्चदशाध्याये तृतीया कण्डिका ।

भार्गवो होता ॥ १ ॥

भृगुगोत्रो होता भवति अभिषेचनीयदशपेययोरेव न सर्वत्र । त-
त्रैव हि श्रूयते इति ॥ १ ॥

पञ्चापवर्गः ॥ २ ॥

पञ्चभिरहोभिरपवर्गश्च । यदुक्तं भवत्येका दीक्षेति ॥ २ ॥

सोमं क्रीत्वा द्वैधमुपनह्य पर्युह्यैकं ब्रह्मागारे निदधाति ॥ ३ ॥

स च दशपेयार्थः ॥ ३ ॥

अग्निषोमीयस्य पशुपुराडाशमनु देवसूहवीः ।

षि निर्वपति यजप्रैषाणि ॥ ४ ॥

देवसूहवीः षीति नामधेयम् । यज प्रैषाणीति कुतः ? चोदकेन ।
यद्येवं किमर्थमिदमुच्यते यजप्रैषाणीति ? मुख्यत्वात्पशुपुराडोशधर्मा-
शङ्कानिवृत्त्यर्थम् ॥ ४ ॥

प्लाशुकानां सवित्रे सत्यप्रत्यसवाय ॥ ५ ॥

प्लाशुकाः पुनः प्ररूढा ब्रीहयः ॥ ५ ॥

आशूनामग्नये गृहपतये ॥ ६ ॥

आशवः पक्षत्रयपाकिनो ब्रीहयः ॥ ६ ॥

उत्तरे चरवः ॥ ७ ॥

इषामाकः सोमाय वनस्पतये ॥ ८ ॥

नैवारो बृहस्पतये वाचे ॥ ९ ॥

हायनानामिन्द्राय ज्येष्ठाय ॥ १० ॥

हायना रक्तशालयः ॥ १० ॥

रुद्राय पशुपतये ॥ ११ ॥

नाम्बो मित्राय सत्याय ॥ १२ ॥

स्वयं जाता व्रीहयो नाम्बाः ॥ १२ ॥

वरुणाय धर्मपतय इति ॥ १३ ॥

अष्टौ ॥ १३ ॥

उत्तमेन चरित्वा सविता त्वेत्याह यजमानबाहुं
दाक्षिणं गृहीत्वा नामास्य गृह्णाति मन्त्रे यथास्थानम् ॥ १४ ॥

यस्मिन् स्थाने अमुमिति सर्वनाम तत्र नामग्रहणम् । तत्संस्कारात् ॥ १४ ॥

मातापित्रोश्च ॥ १५ ॥

यथास्थानं नामग्रहणम् ॥ १५ ॥

काण्वानां पठ्यते—एष वः कुरवो राजा पाञ्चालो राजेति च । त-
दुच्चारणार्थमेव मा भूदत आह—

यस्याश्च जाते राजा भवति ॥ १६ ॥

जातिग्रहणं जनपदोपलक्षणार्थम् । यस्मिंजनपदे राजा भवति तस्य
च नाम गृह्णातीत्यर्थः ॥ १६ ॥

कुत एतत् ?

देशस्थानवस्थितत्वात् ॥ १७ ॥

न हि शास्त्रे देशव्यवस्था कुरुपञ्चालजातीयैरेव राजसूयः कर्त्तव्य
इति, सर्वस्य विहितत्वात् । कुरुपञ्चालग्रहणमत्र देशोपलक्षणार्थम् ।
अङ्गवङ्गास्तुह्या इति चैवमादीनाम् ॥ १७ ॥

पशुपुरोडाशतन्त्रं प्राधान्यात् ॥ १८ ॥

देवसुहविषां पशुपौरोडाशिकं तन्त्रं भवति । कुत एतत् ? प्राधान्या-
त् मुख्यत्वादित्यर्थः । न हि पशुपुरोडाशः प्रधानभूत इति स्थानित्वा-
त्प्राधान्यमुक्तम् ॥ १८ ॥

इतरेषां वा भूयस्त्वात् ॥ १९ ॥

इतरेषां वा तन्त्रं भवति, न पशुपुरोडाशिकम् । कुत एतत् ? भू-
यस्त्वात् । बहूनि ह्येतानि देवसुहवीषि । एवं च विकल्प एवायम् । मु-
ख्यत्वाद्वा पौरोडाशिकम् । भूयस्त्वेन चेतरेषामिति ॥ १९ ॥

किं च—

स्विष्टकृच्छ्रुतेश्च ॥ २० ॥

उभयरूपा हि स्विष्टकृच्छ्रुतिः काण्वानां यजप्रैषः स्विष्टकृन्माध्य-
न्दिनानां प्रेष्यप्रैष इति । तेनात्र विकल्प एवानुरूपतर इति ॥ २० ॥

इडान्तेऽपो गृह्णाति ॥ २१ ॥

इडान्तग्रहणेन देवसूहविषां शेषकार्योपलक्षणम् । ततश्च तद्भागप-
रिहरणान्ते ग्रहणम् । श्रुतौ तु तत्स्विष्टकृतसमनन्तरमपि ग्रहणं पठ्ये-
त । तत्रापि स्विष्टकृता शेषकार्योपलक्षणम् ॥ २१ ॥

यूपमुत्तरेण नैमित्तिकीरसम्भवात् ॥ २२ ॥

या आपो निमित्तेन प्राप्यन्ते यथा गोरूढ्या आतपवर्ष्यास्तासाम-
स्मिन्काले ग्रहणासम्भवादतः पूर्वं गृहीत्वा यूपमुत्तरेण पुनर्ग्रहणं, तच्च
वचनात् ॥ २२ ॥

गत्वेतराः पृथक्पात्रेष्वौदुम्बरेषु सरस्वतीः ॥ २३ ॥

अपो गृह्णाति ॥ २३ ॥

अवगाह्यावगाढात्पशोः पुरुषाद्वा पूर्वापरा ऊर्माः ॥ २४ ॥

अवतीर्यावतीर्णात्पशोः पुरुषाद्वा पूर्वापरा ऊर्मागृह्णाति ॥ २४ ॥

स्यन्दमानाः ॥ २५ ॥

गृह्णाति ॥ २५ ॥

प्रतिलोमाः ॥ २६ ॥

गृह्णाति ॥ २६ ॥

अपयतीः ॥ २७ ॥

याः स्यन्दन्त्य एवापयन्ति ता अपयतीः ॥ २७ ॥

नदीपतिः सूद्याः ॥ २८ ॥

नदीपतिः समुद्रः । तत्रापि याः सुपूयन्ति ताः सूद्याः वीचिस्था
इत्यर्थः । ता गृह्णाति ॥ २८ ॥

काष्ठं वोच्छिन्नोदम् ॥ २९ ॥

अथवा समुद्राभिरेवाद्भिः काष्ठमुच्छिन्नमूढं याभिस्ता गृह्णाति ॥ २९ ॥

निवेष्ट्येन ॥ ३० ॥

गृह्णाति । निवेष्ट्य आवर्त्तः ॥ ३० ॥

स्यन्दमानाः स्थावराः प्रत्यातपे ॥ ३१ ॥

यत्रोपरिष्ठात्स्थित आदित्यस्तपति ता गृह्णाति ॥ ३१ ॥

अन्तरिक्षात्प्रतिगृह्या आतपवर्ष्याः ॥ ३२ ॥

अन्तरिक्षात्प्रतिग्रहीतव्या आतपवर्षणाः ॥ ३२ ॥

सरस्याः कूप्याः प्रग्वा मधुगौरूढ्याः पयो घृतम् ॥ ३३ ॥

उक्ता आपस्तासां ग्रहणमाह—

सारस्वतीर्गृह्णात्यपो देवा इति ॥ ३४ ॥

जुहोत्युत्तरासु चतुर्गृहीतानि वृष्ण ऊर्ष्यादिभिः
स्वाहाकारान्तैः पूर्वैः पूर्वैः प्रतिमन्त्रमुत्तरैरुत्तरैर्गृह्णाति ॥ ३५ ॥

काण्वानां च यथाश्रुति विनियोगक्रमेण च आपो ग्रहीतव्याः ॥ ३५ ॥

आपः स्वराज इति मरीचीर्गृहीत्वा गृहीत्वाऽञ्जलिना
सर्वासु सःसृजति ॥ ३६ ॥

सारस्वतीषु च मरीचिषु च न होमः प्रतिषेधात् ॥ ३६ ॥

औदुम्बरे पात्रे समासिञ्चत्येना मधुमतीरिति ॥ ३७ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ३७ ॥

मैत्रावरुणविष्णयस्य पुरस्तान्निदधाति अनाधृष्टाः
सीदतेति पात्राणि च तूष्णीं पालाशौदुम्बरनैयग्रोध-
पादाद्वत्थान्यभिषेकाय ॥ ३८ ॥

चशब्दात्पुरस्तान्निदधाति ॥ ३८ ॥

उक्थयः श्वः ॥ ३९ ॥

भवति ॥ ३९ ॥

पयस्या मैत्रावरुणी माध्यन्दिनीयैः सह ॥ ४० ॥

भवति ॥ ४० ॥

शतः सहस्राणि दक्षिणा ॥ ४१ ॥

इति पञ्चदशाध्याये चतुर्थी कण्डिका ।

मरुत्वतीयान्ते पात्राणि पूर्व्वेण व्याघ्रचर्मस्तृणाति
सोमस्य त्विषिरिति ॥ १ ॥

अनेन मन्त्रेण । अगृहीते मोहेन्द्र इति वचनात् सर्वमरुत्वतीया-
नामन्ते ॥ १ ॥

अपरेऽन्ते सीसं निदधाति ॥ २ ॥

व्याघ्रचर्मणः ॥ २ ॥

पार्थानामग्नये स्वाहेति षड्जुहोति प्रतिमन्त्रम् ॥ ३ ॥

पार्थानि हि प्रकृत्याह—“षट् पुरस्तादाभिषेकस्य जुहोति” (श. ब्रा. ५-३-५-२०) इति ॥ ३ ॥

पवित्रे कृत्वा हिरण्यमेनयोः प्रवयति ताभ्यामुत्पु-
नात्यपः सवितुर्व इति ॥ ४ ॥

ताभ्यां पवित्राभ्यामभिषेचनीया अप उत्पुनाति सवितुर्व इत्यनेन
मन्त्रेण । पौर्णमासिकेन विधिना पवित्रकरणम् । तुल्यं हि शास्त्रमत्र ॥४॥

अभिषेचनगिष्वेना व्यानयति सधमाद इति ॥ ५ ॥

अभिषेचनीयानि च पालाशौदुम्बरादीनि ॥ ५ ॥

तार्प्यं परिधापयति ॥ ६ ॥

तच्च—

चौमम् ॥ ७ ॥

तार्प्यमुच्यते ॥ ७ ॥

त्रिपाणं वा ॥ ८ ॥

त्रिःकृत्वः पायितम् । वा सकृदिति विकल्पः ॥ ८ ॥

घृतोन्नमेके ॥ ९ ॥

एके आचार्याः घृतोन्ननाप्यमभिवदन्ति । घृतोन्नं घृतशौचितम् ॥९॥

यज्ञरूपस्यूतम् ॥ १० ॥

“तस्मिन्सर्वाणि यज्ञरूपाणि निष्पूतानि भवन्ति” (श. ब्रा. ५-३-५-२०) इति वचनात् । यज्ञरूपाणि च रूक्चमसादीनि ॥ १० ॥

पाण्डूवं च निवस्ते ॥ ११ ॥

पाण्डूवः कम्बलः । तं च निवस्ते उपरि तार्प्यस्य ॥ ११ ॥

अधीवासं प्रतिमुच्योष्णीष ४ संवेष्ट्य निवीतेऽवगू-
हते नाभिदेशे परिहरते वा ॥ १२ ॥

अधीवासः कञ्चुकः प्रतिमोकवचनाद्भ्रम्यते । उष्णीषः शिरोवेष्टनं
तत्सम्वेष्ट्य निवीते निवीतं च कण्ठेऽवसज्जनं, ततोऽवगूहते नाभिदेशे
परिहरते वा ॥ १२ ॥

तार्प्यप्रभृतीनि क्षत्रस्येति प्रतिमन्त्रम् ॥ १३ ॥

परिधत्ते ॥ १३ ॥

दीक्षितवसननिवृत्तिर्विरोधान्माहेन्द्रादौ वा पुनः
परिधानं निधायैतानि ॥ १४ ॥

ताप्यादीनि ॥ १४ ॥

इन्द्रस्य वार्त्रघ्नमिति धनुरातनोति ॥ १५ ॥

आरोपयति ॥ १५ ॥

मित्रस्य वरुणस्येत्यस्य बाहू विमार्ष्टि ॥ १६ ॥

बाहू धनुःकोट्याबुच्येते । मन्त्रद्वयोपदेशात् प्रतिमन्त्रमिति गम्यते ॥ १६ ॥

धनुः प्रयच्छति त्वयायमिति ॥ १७ ॥

अनेन मन्त्रेण यजमानाय ॥ १७ ॥

दृवासीति प्रतिमन्त्रमादाय तिमू इषूः प्रयच्छति
पातैनमिति प्रतिमन्त्रम् ॥ १८ ॥

यजमानायैव ॥ १८ ॥

आविर्मया इति वाचयति ॥ १९ ॥

केषां चित्प्रतिमन्त्रं नेति सम्प्रदायः ॥ १९ ॥

अवेष्टा इति लोहायसमाविध्यति केशवास्ये सदो-
न्त उपविष्टाय ॥ २० ॥

लोहायसं लिङ्गात् । “अथ यल्लोहायसम्भवति लोहिता इव
हि दन्दशूकाः” (श०ब्रा० ५-४-१-२) इति ॥ २० ॥

सुन्वन्तमाक्रमयन् दिशः प्राचीमारोहति वाचयति
प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं यथालिङ्गम् ॥ २१ ॥

सुन्वन्तं यजमानं बाहुगृहीतमाक्रमयन् । दिशां चाक्रमणमाभि-
मुख्यगमनमात्रेणैव । न ह्यन्यथा सम्भवः । आक्रमयश्च वाचयति ॥ २१ ॥

आक्रम्य पादेन सीसं निरस्यति प्रत्यस्तमिति ॥ २२ ॥

यच्छार्दूलचर्मणो जघनार्थं सीसं निहितं तत्पदा प्रतिक्षिपति प्रत्य-
स्तमिति मन्त्रेण ॥ २२ ॥

व्याघ्रचर्मारोहयति सोमस्य त्विषिरिति ॥ २३ ॥

यजमानमारोहयति बाहुगृहीतम् । मन्त्रस्तु यजमानस्यैव ॥ २३ ॥

रुक्ममधः पदं कुरुते मृत्योरिति ॥ २४ ॥

रुक्म आभरणविशेषः, तं पदस्यावस्तात्कुरुते मृत्योरिति
मन्त्रेण ॥ २४ ॥

शिरसि च नवतदूर्मः शततदूर्मं वौजोसीति ॥ २५ ॥

च शब्दादुक्ममेव ॥ २५ ॥

८ का०

बाहू उद्गृह्णाति हिरण्यरूपाविति ॥ २६ ॥

यजमानः ॥ २६ ॥

मित्रोसि वरुणोसीति वा ॥ २७ ॥

बाह्वोरुद्ग्रहणम् ॥ २७ ॥

स्थितं प्राञ्चमभिषिञ्चति पुरोहितोऽध्वर्युर्वा पुरस्ता-
त्पालाशेन प्रथमं पश्चादितरे द्वितीयेन स्वस्तृतीयेन
मित्र्यो राजन्यो वैश्यश्चतुर्थेन सोमस्य त्वा युष्मेनेति
प्रतिमन्त्रम् ॥ २८ ॥

स्थितं प्राञ्चमभिषिञ्चति पुरस्ताद्व्यवस्थितः पुरोहितोऽध्वर्युर्वा
पालाशेन पात्रेण पश्चादितरे व्यवस्थिताः । द्वितीयेनौदुम्बरेण भ्राताऽ-
भिषिञ्चति । तृतीयेन नैयग्रोधपादेन राजन्यो यो मित्रत्वेनोपागतः ।
वैश्यश्चतुर्थपात्रेण (१) । सोमस्य त्वा युष्मेनेति प्रतिमन्त्रम् ॥ २८ ॥

अभिषिञ्चामीति सर्वत्र साकाङ्क्षत्वात् ॥ २९ ॥

क्षत्राणां क्षत्रपतिरेधीरिति च ॥ ३० ॥

सर्वत्रैव शेषः ॥ ३० ॥

हमममुष्येति च प्रथमो देवसूक्त ॥ ३१ ॥

अभिषिञ्चति ॥ ३१ ॥

पार्थानामिन्द्राय स्वाहेति षड् जुहोति प्रति मन्त्रम् ॥ ३२ ॥

इति पञ्चदशाध्याये पञ्चमी कण्डिका ।

शौनःशेषश्च प्रेष्यति ॥ १ ॥

शौनःशेषः शःसत्येवम् । चशब्दादनन्तरपदार्थसमनन्तरेमेव ॥ १ ॥

द्यूतान्ते वा ॥ २ ॥

प्रेष्यति । तदा तत्रैव शस्यते ॥ २ ॥

ओ ३ मित्यृचां प्रतिगरस्तथेति गाथानाम् ॥ ३ ॥

ऋचो ज्ञायन्त एव गाथाः छन्देर्विशेषेण ॥ ३ ॥

होताध्वर्यू हिरण्यमय्योः कशिपुनोरुपविष्टौ ॥ ४ ॥

कशिपुनावास्तरकौ ॥ ४ ॥

(१) आश्वत्थेनेत्यर्थः । “तस्मादाश्वत्थेन वैश्योऽभिषिञ्चति”
(श०ब्रा० ५-३-५-१४) इति श्रुतेः ।

शौनःशेषान्ते पृथक् शते ददाति ॥ ५ ॥

पृथक्वचनाच्छतं शते गवामेकैकस्य ददाति ॥ ५ ॥

सहस्रे वा ॥ ६ ॥

विकल्पः ॥ ६ ॥

आसने च ॥ ७ ॥

ददाति यो यत्रोपविष्टः ॥ ७ ॥

कण्डूयन्याभिषेकेण प्रलिम्पते प्रपर्वतस्येति ॥ ८ ॥

कण्डूयनी कृष्णविषाणा तथा शरीरसंलग्नोदकामिषेकेण प्रलिम्पते प्रपर्वतस्येति ॥ ८ ॥

चर्मणि त्रिविक्रमयति विष्णोरिति प्रतिमन्त्रम् ॥ ९ ॥

विक्रमणं कारयत्यध्वर्युर्मन्त्रस्तु यजमानस्यैव क्रमणशेषत्वात् ॥ ९ ॥

पालाशे शेषानासिच्य पुत्राय प्रयच्छति प्रियतमा-
येदं मे कर्मेदं वीर्यं पुत्रोऽनुसन्तनोत्विति ॥ १० ॥

शेषा अभिषेकशेषाः ॥ १० ॥

शालाद्वार्यं जुहोति पुत्रेऽन्वारब्धे प्रजापत इति पुत्र-
यजमानयोर्नाम गृह्णाति पितृशब्दं पुत्रे कृत्वा यथायथं
पश्चात् ॥ ११ ॥

अयमभिमन्युरर्जुनस्य पितेत्येवं पितृशब्दः पुत्रे कृतो भवति ।
यथायथं पश्चादिति अर्जुनोऽभिमन्योः पितेत्येवम् । अयममुष्य पिता-
ऽसावस्य पितेति मन्त्रे पाठः । ब्राह्मणेऽपि च-“यः पुत्रस्तं पितरं करो-
ति यः पिता तं पुत्रम्” (श०ब्रा० ५-४-२-९) इति ॥ ११ ॥

आग्नीध्रीये पालाशेन शेषान् जुहोति रुद्र यत्त
इत्युत्तरार्धे ॥ १२ ॥

अभिषेकशेषान् ॥ १२ ॥

गवां शतमधिकं वा स्वस्याहवनीयस्योत्त-

रतः स्थापयति ॥ १३ ॥

स्वशब्देनात्र आतोच्यते ॥ १३ ॥

पूर्वाग्निवहनं च साग्निम् ॥ १४ ॥

शान्तिकपौष्टिकार्योऽग्निर्वैतानसोह्यते तच्च साग्नि स्थापयति ॥ १४ ॥

वाजपेयवद्रथमवहृत्य दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ युनक्ति

पूर्ववन्मित्रावरुणयोरिति चतुर्भिः ॥ १५ ॥

वाजपेयवदिति रथाद्ग्रावहरणम् धूर्गृहीतस्य चावर्त्तनं कृत्वा दक्षि-
णस्यां वेदिश्रोणौ व्यवस्थितं युनक्ति पूर्ववन्मित्रावरुणयोरित्यनेन म-
न्त्रेण । चतुर्भिरश्वरथैरुत्तरापृष्टिश्चतुर्थः ॥ १५ ॥

दक्षिणापथेन यात्वा परेण चात्वाल्गुं स्थापयति ॥ १६ ॥
रथम् ॥ १६ ॥

अव्यथायै त्वेति सुन्वन्नारोहति ॥ १७ ॥
तमेव रथम् ॥ १७ ॥

मरुतामिति दक्षिणधुर्यं प्राजति ॥ १८ ॥
यन्ता ॥ १८ ॥

गवां मध्ये स्थापयत्यापामेति ॥ १९ ॥
अनेन मन्त्रेण रथं यन्तैव ॥ १९ ॥

धनुरात्नर्योपस्पृशति गां यजमानः समि-
न्द्रियेणोति ॥ २० ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ २० ॥

जिनामीमाः कुर्व इमा इति चाह ॥ २१ ॥

चशब्दाद्यजमानः ॥ २१ ॥

तावद् भूयो वा गोस्वामिने दत्त्वा पूर्वेण यूपं परीत्यान्तः-
पात्यदेशे स्थापयति मा न इति ॥ २२ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ २२ ॥

अग्नये गृहपतये इति चत्वारि रथविमोचनीयानि
जुहोति प्रतिमन्त्रं पशूनां रसोसीति वराहोपानहा उ-
पमुञ्चते ॥ २३ ॥

यजमानः ॥ २३ ॥

भूमिमवेक्षते पृथिवि मातरिति ॥ २४ ॥

अनेन मन्त्रेण यजमान एव ॥ २४ ॥

अवरोहति ह्यसः शुचिषदिति ॥ २५ ॥

रथाद्यजमानः ॥ २५ ॥

विमुच्य सयन्तृकं रथवाहणे करोत्पनस्तत्कर्म शा-
लाया दक्षिणतः ॥ २६ ॥

विमुच्य रथं सह यन्तारं रथवाहने करोति । तस्य चानसस्तदेव
कर्म रथवाहनम् ॥ २६ ॥

अपप्रवते यन्ता ॥ २७ ॥

रथादवतरति ॥ २७ ॥

रथवाहणस्य दक्षिणेऽन्ते शतमानावासजति वृत्तौ २८
वृत्ताकारौ रक्तिकाशतमानौ ॥ २८ ॥

अनुवर्त्ममौदुम्बरी ऽ शाखामुपगूहत्युपस्पृशति श-
तमानाविद्यदसीति ॥ २९ ॥

इयदसीत्येकं युङ्ङसीति चापरम् ॥ २९ ॥

तौ ब्रह्मणे दन्वोर्गसीति शाखामुपस्पृशति ॥ ३० ॥

ताविति शतमानौ ॥ ३० ॥

इन्द्रस्य वामित्यवहरते बाहू पयस्यायां व्याघ्रचर्म-
देशे स्थितायाम् ॥ ३१ ॥

इन्द्रस्य वामं इत्यनेन मन्त्रेण पयस्यायामवहरति बाहू यजमानो
व्याघ्रचर्मदेशे स्थितायाम् ॥ ३१ ॥

सेषुकं धनुः प्रयच्छति ॥ ३२ ॥

धनुर्धराय ॥ ३२ ॥

उत्तरवेदि ऽ हृत्वा पयस्यया प्रचरति प्राक् स्वि-
ष्टकृतः ॥ ३३ ॥

इति पञ्चदशाध्याये षष्ठी कण्डिका ।

खादिरीमासन्दी ऽ रज्जूं तां व्याघ्रचर्मदेशे निदधाति
स्थोनासीति ॥ १ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १ ॥

अधीवासमस्यामास्तृणाति क्षत्रस्य योनिरिति ॥ २ ॥

अस्यामित्यासन्ध्याम् वास आस्तृणाति क्षत्रस्य योनिरिति ॥ २ ॥

सुन्वन्तमस्यामुपवेशयति स्थोनामासीदेति ॥ ३ ॥

बाहुगृहीतं यजमानमासन्ध्यामुपवेशयति । मन्त्रश्चाध्वर्योरेव ॥ ३ ॥

निषसादेत्युरोस्थालभने ॥ ४ ॥

यजमानस्य हृदयम् ॥ ४ ॥

अभिभूरित्यस्मै पश्चाक्षान्पाणावाधाय पश्चादेनं य-

क्षियवृक्षदण्डैः शनैस्तूष्णीं व्रन्ति ॥ ५ ॥

अभिभूरित्यनेन मन्त्रेण पञ्चाक्षान्यजमानस्य पाणावाधाय पश्चादेनं यजमानस्य यक्षियवृक्षदण्डैः शनैस्तूष्णीं व्रन्त्यध्वर्यवो बहुवचनोपदेशात् ॥ ५ ॥

पाप्मानं तेऽपहन्मोति त्वा वधं नयामीति वा ॥ ६ ॥

अनेन मन्त्रेण व्रन्ति तूष्णीं वेति विकल्पः ॥ ६ ॥

वरं वृत्त्वा ब्रह्मन्नित्यामन्त्रयते पञ्चकृत्वः ॥ ७ ॥
यजमानः ॥ ७ ॥

प्रत्याह व्यत्यास ः सविता वरुण इन्द्रो रुद्र इति त्वं ब्रह्मासीत्यादिभिः ॥ ८ ॥

त्वं ब्रह्मासीत्यादि सविता वरुण इत्येवमादिव्यत्यासेन ब्रह्मा प्रतिवचनं ददाति यजमानाय ॥ ८ ॥

आदिनैवान्त्यम् ॥ ९ ॥

त्वं ब्रह्मासीत्यनेनैवान्त्यं पञ्चमं प्रतिवचनम् ॥ ९ ॥

बहुकारेति च बह्व्यत्येवं नामानम् ॥ १० ॥

चशब्दाद्यजमानः । स हि पूर्वामन्त्रणामिहितः । बहुकारेत्येवं नामानं शब्दयति । एवमपि हि श्रूयते—“य एवं नामा भवति कल्याणमेवैतन्मा-
नुष्यै वाचो वदति” (श०ब्रा० ५-४-४-१४) इति ॥ १० ॥

स्फ्यमस्मै प्रयच्छति पुरोहितोऽध्वर्युर्वेन्द्रस्य वज्र इति ११

अनेन मन्त्रेण यजमानाय ॥ ११ ॥

राजा राजभ्राता सूतस्थपत्योरन्यतरो ग्रामणीः
सजातश्चैवं पूर्वः पूर्व उत्तरस्मै ॥ १२ ॥

स्फ्यमप्रयच्छति सजातश्च ग्रामणीः सजातः ॥ १२ ॥

प्रत्तेन सजातः प्रतिप्रस्थाता च पूर्वाग्निसहिताः
शुक्रपुरोरुचा द्यूतभूमिं कुरुतः ॥ १३ ॥

प्रत्तेन वज्रेण सजातः प्रतिप्रस्थातारौ पूर्वाग्निवहनसंलग्नां शुक्रपुरो-
रुचा द्यूतभूमिं कुरुतः ॥ १३ ॥

मन्थिनो विमितम् ॥ १४ ॥

पुरोरुचा विमितम् । कुरुत इति वर्त्तते ॥ १४ ॥

द्युतभूमौ हिरण्यं निधायाभिजुहोति चतुर्गृहीते-
नाग्निः पृथुरिति ॥ १५ ॥

अनेन मन्त्रेण हिरण्यमभिजुहोति ॥ १५ ॥

अक्षान्निवपति स्वाहाकृता इति ॥ १६ ॥

द्युतभूमावक्षान्निवपति स्वाहाकृता इत्यनेन मन्त्रेण ॥ १६ ॥

गां दीव्यध्वमित्याह ॥ १७ ॥

द्युतप्रकरणे प्रैषोऽयम् ॥ १७ ॥

कृतादि वा विदध्याद्राजप्रभृतिभ्यः ॥ १८ ॥

कृतादिभिर्वा द्यूतं भवति राजप्रभृतिभिर्वा द्यूतान्तरम् ॥ १८ ॥

सजाताय कलिङ्गाम् ॥ १९ ॥

अस्य सजातस्य सम्बन्धिनी या तां प्रन्ति । हन्तिश्च आहननमात्रे
न मारणार्थः ॥ १९ ॥

पूर्वाग्निवाहौ दक्षिणा ॥ २० ॥

सा च द्यूतस्य यागाङ्गमभिधानात् ॥ २० ॥

पयस्यास्विष्टकृदिडं करोति माहेन्द्रादि च ॥ २१ ॥

करोतीत्यनुवर्त्तते । मरुत्वतीयान्ते वैकृतं कर्म विहितमतः प्राकृतानु-
वृत्त्यर्थं माहेन्द्रादीत्युक्तम् ॥ २१ ॥

अवरुह्य गच्छति स्तोत्राय प्रहितः ॥ २२ ॥

आसन्ध्या अवरुह्य प्रहितः सन् स्तोत्राय गच्छति । यजमानस्य
“लोऽन्ते स्तोत्रस्य भवत्यन्ते शस्त्रस्य” (श०ब्रा० ५-४-४-२५) इति वचनात्

अवभृथमेकेन तार्प्यादीनि चेत् ॥ २३ ॥

यदि माहेन्द्रादौ दीक्षितवसने न परिहिते तदा तार्प्यादीनामेकेनाव-
भृथमभ्यवतरन्ति ॥ २३ ॥

उदैत्येकेन ॥ २४ ॥

उत्तरत्येकेनोदेति अन्येनोदेतीति पाठः । अथ माहेन्द्रादौ दीक्षित
वसनं परिहितं ततस्तेनैवावतरणमुत्तरणं च ॥ २४ ॥

दीक्षितवसनं च प्रास्थति ॥ २५ ॥

तार्प्यावतरणपक्षे ॥ २५ ॥

अनृबन्ध्यवपाहोमान्ते दद्यादेनानि ॥ २६ ॥

तार्प्यादीनि ॥ २६ ॥

उदवसानीयार्था वा ॥ २७ ॥

दद्यात् । आगन्तुत्वात्तदन्ते निवेशः ॥ २७ ॥

त्रैधातव्युदवसानीया ऐन्द्रावैष्णवो द्वादशकपालो
ब्रीहियवाणाम् ॥ २८ ॥

“तमुभयेषां व्रीहियवाणां गृह्णाति”(श०ब्रा० ५-५-५-९)इति वचनात् ॥

तृतीयं यवानां मध्ये ॥ २९ ॥

तृतीयभागो यवानां मध्ये ॥ २९ ॥

अधिभ्रमणं च ॥ ३० ॥

एवमेव । “व्रीहिमयमेवाग्रे पिण्डमधिभ्रयति” “अथ यवमयम्”
“अथ व्रीहिमयम्”(श०ब्रा० ५-५-५-९)इति वचनात् । अवदानं तु धा-
तुत्रयादपि ग्राह्यम् ॥ ३० ॥

तिस्रस्तिस्त्रो दक्षिणा ददाति शतमानानि ब्रह्मणे धे-
नूर्होत्रे वासाःस्यध्वर्यवे गामग्नीधे ॥ ३१ ॥

तिस्रस्तिस्त्र इत्यवाच्यं, बहुवचनोपदेशात् । आदिसामर्थ्याच्च तत्प्रा-
प्तेः । वाच्यं वा, अग्नीधोऽपि गावस्तिस्त्र एव यथा स्युरिति“ता वाऽएता
द्वादश वा त्रयोदश वा दक्षिणा भवन्ति” (श०ब्रा० ५-५-५-१९)
इति श्रुतेः । ननु चैवं द्वादशैव भवन्ति न त्रयोदश । उच्यते ।
काण्वपाठाङ्गीकरणेन त्रयोदश भविष्यन्ति । तत्राध्वर्योः पठ्यते
त्रीणि वासांसि त्र्यश्नातद्वाहो गां वाजं वाग्नीध इति च त्रयोदश
भवन्ति । वचनाच्चैधातवी उदवसानीयाकार्येऽभिषेचनीयस्य भवति ।
प्रकृतौ चोदवसानीया समारूढनिर्मथिते दृष्टा, इह च तथा न स-
म्भवति येनाभिषेचनीयदशपेययोश्च प्राक्क्रयादेकतन्त्रतां वक्ष्यति ।
तेनात्र भवति सन्देहः-किमतिप्रणीते क्रियतामुतापराग्न्याहवनीय इति ।
तत्र केचिदाहुराभिषेचनीयस्यैवेष्टिरिति तदाहवनीय एवातिप्रणीते प्रा-
प्नोति । अपराग्नयो दाशपेयिका इति । अतोऽतिप्रणीते इति । नेच्छन्त्ये-
तदपरे । न हीयं प्रकृतावतिप्रणीते दृष्टेति । ननु चापराग्न्याहवनीयेऽपि
नैव प्रकृतौ दृष्टा समारूढमन्थनविधानात् । सत्यमेवं समारोपमन्थने
दशपेये नावभृथे । अतो न क्रियते । अपराग्निसम्बन्धश्चाभिषेचनीय-
स्यानपनीत एव । केवलं मन्थनं न क्रियते । तस्मादिहैव युक्तरूपमनु-
ष्ठानम् । अपि च निवृत्तप्राकृतकार्योऽतिप्रणीतो नोदवसानीययापेक्ष्यते ।
ननु चापराग्नयो दाशपेयिका इत्युक्तम् । सत्यमेवं तथाप्याहवनीयापे-
क्षायां स प्रसज्यते नातिप्रणीतो निवृत्तकार्यत्वादिति ॥ ३१ ॥

भैषज्याभिचारयोरप्येषा ॥ ३२ ॥

त्रिधा दक्षिणा भवति त्रैधातवी ॥ ३२ ॥

इति पञ्चदशाध्याये सप्तमी कण्डिका ।

दशोत्तराणि सःसुपाहवीःषि निर्वपति ॥ १ ॥

नामधेयं “तस्मात्सःसुपो नाम” (श०ब्रा० ५-४-५-३) इति । दशानामपि षष्ठ्यामनुष्ठानं यथा स्यादित्येवमर्थं दशग्रहणमिति सम्प्र-
दायः । काण्वास्तु षण्णां प्रवृत्तिः श्वो भूत इति मन्यन्ते । न त्वाचार्येण
सूत्रितम् । अन्यत्र चोक्तं प्रतिग्रहमेकैकः श्व इति । तेनाचार्या-
भिप्रायादेकस्मिन्नेवाहनीति गम्यते । काण्वपाठाद्वा प्रत्यहमिति ॥ १ ॥

देवयजनान्तरमेकैकेनोत्सर्पति ॥ २ ॥

हविषा ॥ २ ॥

शालायामन्त्यम् ॥ ३ ॥

अन्त्यं हविर्दशपेयशालायां भवति । शालाग्रहणं चोपलक्षणा-
र्थम् ॥ ३ ॥

सावित्रसारस्वतत्वाष्ट्रपौष्णैन्द्रबार्हस्पत्यवारुणाग्ने-
यसौम्यवैष्णवानि यथोक्तम् ॥ ४ ॥

यथा प्रदेशान्तर आचार्येणोक्तानीति यथोक्तग्रहणम् ॥ ४ ॥

प्रतीष्टि पुण्डरीकाणि प्रयच्छति ॥ ५ ॥

प्रयच्छतिग्रहणादक्षिणार्थं । तथा च काण्वपाठः “सा दक्षिणा” ॥ ५ ॥

हिरण्मयानि वा ॥ ६ ॥

पुण्डरीकाणि । स चायं विकल्पः ॥ ६ ॥

उत्तमासु तिसृषु पञ्च ॥ ७ ॥

द्वे द्वे द्वयोरन्त्यायामेकम् ॥ ७ ॥

तेषां सृजं प्रतिमुञ्चते ॥ ८ ॥

तेषां पुण्डरीकाणां सृजं मालां कृत्वा प्रतिमुञ्चते यजमानः ॥ ८ ॥

तद्दीक्षो भवति ॥ ९ ॥

(१) “सास्य दीक्षा” (श०ब्रा० ५-४-५-१३) इति वचनात् ॥ ९ ॥

एकतन्त्रौ क्रयैकत्वात् ॥ १० ॥

इदं विचार्यते—किमेतानि हवीःषि दशपेयाङ्गभूतानि उत पृथगर्थ-
त्वमिति । पृथगत्वर्थमिति ब्रूमः । एवं हात्र श्रूयते—एभिर्मे पीष्टमसदे-
भिरपि सुया” इति । तेन त्रिषंयुक्तादिवत् पृथगर्थत्वमिति केचित् । नैव-

(१) “सा दीक्षा” इति जर्मनमुद्रितशतपथपुस्तके पाठः ।

९ का०

मित्यपरे । एतैर्हि दशपेयार्थानामग्नीनां तद्देवयजनप्रतिनयनं क्रियते । अतस्तदर्थमिति गम्यते । तथा च मन्त्रलिङ्गं “सवित्रा प्रसवित्रेभ्युप-
क्रम्य विष्णुना दशम्या देवतया प्रसृतः प्रसर्पामि” (वा०सं०१०-३०)
इति सर्पणार्थतां दर्शयति । “एभिर्मपीष्टमसदोभिरपि सूयाः” इत्य-
र्थवादप्रायम् । प्रयोजनं दशपेयाङ्गत्वेऽग्न्यन्वाधानाभावः । वाजपेये च
सर्पणाभावादप्रवृत्तिः ॥ १० ॥

इदं विचार्यते—किमभिषेचनीयदशपेयौ एकतन्त्रावुत पृथक्तन्त्रा-
विति । एकतन्त्राविति ब्रूमः । कुत एतत् ? क्रयप्रतिकर्षात् । एवं ह्यत्र
श्रूयते—“सह सोमौ क्रीणाति” । तत्प्रतिकर्षाच्चाधस्तनस्यापि प्रतिकर्ष
इति । एवं प्राप्त आह—

नाना वावभृथदीक्षाश्रुतिभ्याम् ॥ ११ ॥

नाना तन्त्रौ वा भवतः । कुत एतत् ? अवभृथदीक्षाश्रुतिभ्याम् ।
अभिषेचनीयस्य ह्यवभृथः श्रूयते—“स यत्रावभृथमभ्यवेति तदेतदप्य-
भ्यवहरन्ति” इति दीक्षितवसनप्राप्तनविधिपरे वाक्ये अवभृथं दर्शयति ।
तथा च दीक्षा श्रूयते—“पुण्डरीकसूजं प्रतिमुञ्चते सोऽस्य दीक्षा” इति ।
यदि ह्येकतन्त्रौ स्यातां नावभृथः श्रूयेत । तथा दीक्षा इति ॥ ११ ॥

एवं प्राप्त आह—

एकं त्वानुपूर्व्ययोगात् ॥ १२ ॥

तुशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । एकमेव तन्त्रम्, न भिन्नतन्त्रता । कुत एतत् ?
एवं हि पदार्था आनुपूर्व्येण युज्यन्ते । क्रयमात्रे पुनः प्रातिकृष्यमाणे
दीक्षणीयादीनां पश्चादनुष्ठानानुपूर्व्यं स्यात् तत्र चोदकबाधः । दीक्षाव-
भृथग्रहणं तद्वचनेनेत्यदोषः ॥ १२ ॥

तदुक्तम्—

अवभृथदीक्षाभ्यासो वचनादिति ॥ १३ ॥

यथाऽश्वमेधेऽवभृथदीक्षाभ्यासः ॥ १३ ॥

ससम्यां ब्रह्मागारात्सोममाहृत्यासन्ध्याभिर्मर्शनादि
करोत्युपसदेवताहवींषि निर्वपत्युपसदन्त इच्छन्त्यथो-
क्तम् ॥ १४ ॥

एवमेव हि श्रवणमिति ॥ १४ ॥

पितामहदशगणं सोमपानां संख्यासर्पणम् ॥ १५ ॥

यजमानस्य पितामहदशगणं सोमपानामुच्चार्य (१) सर्पणं कर्त्तव्यम् ॥ १५ ॥

सवित्रेति वानुवाकमुक्त्वा ॥ १६ ॥

सर्पणं भवतीति विकल्पः ॥ १६ ॥

दश दशैकैकं चमसमनु भक्षयन्ति ॥ १७ ॥

“दश दशैकैकं चमसमनु प्रसृता भवन्ति” (शं०ब्रा० ५-४-५-३) इति वचनात् ॥ १७ ॥

यजमानस्य राजन्यः ॥ १८ ॥

तत्र च राजन्यचमसे राजन्या भक्षयन्ति । संख्या हि समानजा-
तीयेषु भवति ।

ननु च “शतं ब्राह्मणास्सोमं भक्षयन्ति” इत्यत्र श्रूयते । तत्र
कथं राजन्या भवेयुः ? उच्यते, भूयस्त्वात् । ब्राह्मणेषु चाब्राह्मणेषु
शतसंख्येत्यदोषः । एवं च सहपानविरोधो न भवति ॥ १८ ॥

एवं प्राप्त आह—

ब्राह्मणा वा श्रुतेः ॥ १९ ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । ब्राह्मणा एव भवन्ति न क्षत्रियाः । “शतं
ब्राह्मणा” इति हि श्रूयते । ननु च ब्राह्मणेषु च भूयस्त्वाच्छतशब्द इत्यु-
क्तम् । नैतदेवम्, “शतं ब्राह्मणाः सोमं भक्षयन्ति” इति विधिरयम्,
विधौ च न परः शब्दार्थो भवति । एवं कृत्वा “दश दशैकैकं चमसमनु
भक्षयन्ति” इति विभागविधानम् ॥ १९ ॥

तुल्याः संख्यायोगात् ॥ २० ॥

शतसंख्या च तुल्येषूपपद्यते नातुल्येषु । अतो यजमानचमसेऽपि
ब्राह्मणा एवेति । सहपानाविरोधस्तु वचनात् ॥ २० ॥

ब्रह्मणे ददात्यु शुवदक्षिणा ॥ २१ ॥

अशुवदिति तुल्यशास्त्रत्वात् ॥ २१ ॥

हिरण्मयीः स्रजमुद्गात्रे रुक्मः होत्रे हिरण्मयी
प्राकाशा(२) वध्वर्युभ्यामश्वं प्रस्तोत्रे वशां मैत्रावरुणाय-
र्षभं ब्राह्मणाच्छुसिने वाससी नेष्टापोतृभ्यामन्यतरतो(३)

(१) अमुकः प्रथमः, सोमपः, असौ द्वितीयः, असौ तृतीयः, एवं दश-
मपर्यन्तं सोमपानं गणयित्वेत्यर्थः ।

(२) प्राकाशौ दर्पणौ । कर्णवेष्टकावित्यपरे ।

(३) एकस्मिन्पाश्वे बलीवर्देन युक्तं यवैराचितं पूर्णं शकटमित्यर्थः ।

युक्तं यवाचितमच्छावाकाय गामग्नीध्रे ॥ २२ ॥

ददातीति सर्वत्रानुषङ्गः । गौश्चानडुद्भवति, काण्वपाठात् ॥ २२ ॥

अभिषेचनीयान्ते केशवपनार्थं निवर्त्तनं संवत्सरम् ॥ २३ ॥

अभिषेचनीयान्तग्रहणेन दशपेयान्तो लक्ष्यते । “अभिषेचनीयेनेष्टा केशान्न वपते” (श०ब्रा० ५-५-३-१) इति श्रुतेः । तच्च “संवत्सरं न वपते” (श०ब्रा० ५-५-३-२) इति श्रुतेः । वपनं मुण्डनं केशानामव-
खण्डनम् । येनैवमाह—“स वैन्येव वर्त्तयते केशान्नवपते” (श०ब्रा० ५-५-३-६) इति ॥ २३ ॥

भूम्यनभिष्ठानं च ॥ २४ ॥

चशब्दात्संवत्सरमेव ॥ २४ ॥

अनुपानत्कस्य यावज्जीवम् ॥ २५ ॥

पुनर्यावज्जीवमेव भूम्यनभिष्ठानम् ॥ संवत्सरं तु सोपानत्कस्यापि
भूम्यनभिष्ठानमिति ॥ २५ ॥

इति पञ्चदशाध्याये अष्टमी कण्डिका ।

उत्तरे शुक्ले पञ्चविलः ॥ १ ॥

पञ्चविल इति नामधेयम्—“तस्माच्चरुः पञ्चविलो नाम” (श०ब्रा० ५-५-१-१) इति । उत्तरग्रहणमनन्तरव्युदासार्थं उत्तरानन्तरार्थं च । वै-
शाखशुक्ल इत्यर्थः ॥ १ ॥

आग्नेय ऐन्द्रः सौम्यो वा वैश्वदेवश्चरुः पयस्या मै-
त्रावरुणी बार्हस्पत्यश्चरुः ॥ २ ॥

तेषां च—

प्रतिदिशमासादनमाग्नेयं पुरस्तात्प्रदक्षिणामितराणि
मध्येऽन्त्यम् ॥ ३ ॥

हविर्भवति ॥ ३ ॥

पूर्वैश्चरित्वा चरित्वा मध्यमे सृष्ट्वासेवनम् ॥ ४ ॥

स च तत्संस्कारः । अतश्च संस्त्रवाभावेऽप्यन्येन कार्यः ॥ ४ ॥

आग्नेयो हिरण्यदक्षिणोऽग्नीध्रे ददात्यैन्द्रस्य ऋषभः
सौम्यस्य बभ्रुर्ब्रह्मणे वैश्वदेवस्य पृषन्होत्रे पयस्याया
वशाऽभावेऽपवीताऽध्वर्युभ्यां बार्हस्पत्यस्य शितिपृष्ठो
ब्रह्मणे ॥ ५ ॥

ददातीत्यनुवर्त्तते । वशा रिक्ता । अप्रवीता अकामिका । अध्वर्यु-
भ्यामिति । द्वितीयोऽग्नीतु ॥ ५ ॥

अन्नाद्यकामस्याप्येषा ॥ ६ ॥

राजसूयाद् बहिरिष्टिर्भवति ॥ ६ ॥

द्वादशोत्तराणि प्रयुग्ववी०षि ॥ ७ ॥

निर्वपति ॥ ७ ॥

मासान्तराणि ॥ ८ ॥

प्रयुग्ववी०षीति नामधेयम्, “स वै प्रयुजा० हविर्भिर्यजत”
(श०ब्रा० ५-५-२-१) इति श्रुतेः । द्वादशग्रहणं वा मासान्तरपक्ष एक-
स्मिन्नेवाहनि क्रियेतेत्येवमर्थः । तथा च काण्वानां “षट् षट् श्वो भूते”
इति पठ्यते । यद्वा द्वादशानामेव प्रयुग्वविष्टमुत्तरेषां नेति द्वादशग्रहणम् ८

आहवनीयाद्वा पुरस्ताच्छम्याप्रासे शम्याप्रास आ-
ग्नेयसौम्यसावित्रबार्हस्पत्यत्वाष्ट्रवैश्वानरा यथोक्तम् ॥ ९ ॥

यथा प्रदेशान्तर उक्तम् ॥ ९ ॥

एवमावृत्तस्य चरवः सारस्वतमैत्रक्षैत्रपत्यवारुणादित्याः १०

एवमेव प्रत्यावृत्तस्य शम्याप्रासे भवति ॥ १० ॥

षट् षट् वैकृतन्त्रे ॥ ११ ॥

भवन्तीति सूत्रशेषः ॥ ११ ॥

पूर्वाग्निवाहौ द्वौ द्वौ षण्णा० षण्णां दक्षिणा ॥ १२ ॥

इतरत्र तु चोदकेनान्वाहार्यः ॥ १२ ॥

अष्टापदीवत्पशुबन्धौ गर्भिणीभ्या० स्वगुणदक्षिणौ ॥ १३ ॥

अष्टापदीशब्देनानूबन्धोच्यते लक्षणया, तद्वत्पशुबन्धौ । तावेतौ
गर्भिणीभ्यां भवतः स्वगुणदक्षिणौ, तद्वगुणदक्षिणावित्यर्थः ॥ १३ ॥

इयेन्यादित्येभ्योऽदित्यै वा ॥ १४ ॥

भवति ॥ १४ ॥

वैश्वदेवी पृषती मारुती वा ॥ १५ ॥

भवति ॥ १५ ॥

तदन्ते केशवपनीयोऽतिरात्रः पौर्णमासीसुत्यः ॥ १६ ॥

तदन्तग्रहणाच्चानन्तरपौर्णमास्यां केशवपनीयो भवति ॥ १६ ॥

उत्तरे च मासान्तराः ॥ १७ ॥

उत्तरे च क्रतवो मासान्तराः । चशब्दात्पौर्णमासीसुत्याश्च भवन्ति ॥

व्युष्टिद्विरात्रः ॥ १८ ॥

अग्निष्टोमातिरात्रौ ॥ १९ ॥

अग्निष्टोमग्रहणमपार्ष्टिकत्वज्ञापनार्थम् ॥ १९ ॥

क्षत्रधृतिः ॥ २० ॥

अपरः क्रतुर्भवति ॥ २० ॥

तमुभयत एके त्रिष्टोमज्योतिष्टोमौ ॥ २१ ॥

कुर्वन्त्येके उपरिष्ठात् । अत्र च वैशाखामावास्यायां पशुबन्धौ । ज्येष्ठपौर्णमास्यां केशवपनीयः । आषाढ्यां व्युष्टिद्विरात्रः । श्रावण्यां क्षत्रधृतिः । माद्रपदाश्वयुजयोस्त्रिष्टोमज्योतिष्टोमौ । कार्तिक्याः सौत्रामणीति ॥ २१ ॥

अभिषेचनीयाद्वा संवत्सरात्केशवपनीयोऽतिरात्रः
सोमापवर्गः ॥ २२ ॥

सोमापवर्ग इति सोमानामपवर्गो भवति वा, तदपवर्गे सोमाः ॥ २२ ॥

उत्तरे शुक्ले सौत्रामणी ॥ २३ ॥

सोमानन्तरे शुक्ले सौत्रामणी भवति ॥ २३ ॥

ब्रीहीन्विरूढाविरूढान्क्षौम उपनह्य क्रीणाति क्ली-
वात्सीसेन ॥ २४ ॥

क्रजुः ॥ २४ ॥

पक्त्वौदनं विरूढांश्चूर्णीकृत्याश्विभ्यां पच्यस्वेति
सिःसृजति ॥ २५ ॥

ओदनपाको विरूढैः सचतुर्मुष्टिकग्रहणपूर्वकश्चोदकानुग्रहाय ।
तस्य च विरूढचूर्णैराश्विभ्यां पच्यस्वेति संसर्गः ॥ २५ ॥

सिःहवृकव्याघ्रलोमानि चावपति ॥ २६ ॥

चशब्दात्तत्रैव ॥ २६ ॥

पशुषु वा ॥ २७ ॥

आवपति तुल्यशस्त्रत्वात् ॥ २७ ॥

पुरोडाशधर्मा द्रव्यसामान्यात् ॥ २८ ॥

अत्र च सुरायां पुरोडाशधर्माः प्रवर्तन्ते । द्रव्यं हि तेषां पर्युपस्था-
पकमिति ।

ननु च ग्रहग्रहणपुरोरुगुण्यामादीनां दर्शनात्सौमिका भव-
न्तीति गम्यते ? नेत्याह ॥ २८ ॥

यावदुक्तं सौमिका गुणत्वात् ॥ २९ ॥

यावदुक्तं ते भवन्ति । न हि सौमिकधर्मप्रवृत्तिरत्र, व्यक्तत्वात् । न
च गुणप्रवृत्त्या गुणान्तरप्रवृत्तिर्युक्ता, गुणत्वादेव ॥ २९ ॥

इति पञ्चदशाध्याये नवमी कण्डिका ।

त्रिपशुः पशुबन्धः श्वश्चतुर्थ्याम् ॥ १ ॥

चतुर्थे वाऽहनि ॥ १ ॥

पकायाम् ॥ २ ॥

सुरायाम् ॥ २ ॥

आश्विनोऽजः श्वेतः ॥ ३ ॥

श्वेत आरक्तगौरः (१) ॥ ३ ॥

मल्हाऽविः सारस्वती ॥ ४ ॥

रजो मलं हन्तीति मल्हाऽविः सा सारस्वती ॥ ४ ॥

ऋषभमिन्द्राय सुत्राम्णे तद्गुणाभावेऽजाः ॥ ५ ॥

तद्गुणानामभावे अजा भवन्ति ॥ ५ ॥

प्रथमो लोहितः ॥ ६ ॥

तदा च लोहितः प्रथमो भवति ॥ ६ ॥

त्रियूपो वैकादशिनिलिङ्गात् ॥ ७ ॥

त्रियूपो वा भवति, एकयूपो वा, एकादशिनिलिङ्गात् । एकादशि-
न्यां ह्युभयं दृष्टम्— एकयूपतानेकयूपत्वं च । एकादशिनिलिङ्गं चात्र
गणत्वमिति ।

अत्रोच्यते । सौत्रामणीसंशब्दनादेकयूपतैव नियन्तुं यु-
ज्यते । तत्र हि श्रूयते—“तद्यदेतः सौत्रामणिकं यूपमेतौ यूपावभितो भवतः
इति । अपि च सूत्रारम्भसामर्थ्यादयमर्थोऽवगम्यते—सूत्रारम्भमन्तरेणापि
विकल्पः सिध्यत्येव । तस्मादेकयूपतानियम इति ॥ ७ ॥

अग्नी वरुणप्रधासवत् ॥ ८ ॥

अवोदिर्दक्षिणः ॥ ९ ॥

भवति ॥ ९ ॥

(१) आलोहितोऽज इति हरिस्वामी । शुक्लवर्ण इति माधवाचार्याः ।

वषामार्जनान्ते कुशैः परिस्कृतं पुनाति वायुः पूत इति १०
अनेन मन्त्रेण ॥ १० ॥

कुवलकर्कन्धुबदरचूर्णानि चावपति ॥ ११ ॥

(१) कुवलादयो बदरजातिविशेषाः । वयोवस्थाविशेषा इत्यपरे ॥ ११ ॥
ग्रहं गृण्हाति कुविदङ्गति त्रीन्वा प्रतिदेवतमेतयैव ॥ १२ ॥
पुरोरुचा । स चायं विकल्पः, “एकं वा त्रीन्वा” (श० ब्रा० ५-६-
४-२३) इति श्रुतत्वात् ॥ १२ ॥

समस्यानुवाचनं यजेति च ॥ १३ ॥

समासश्चतुर्थ्यन्तानामेव पदानां, न विभक्तिलोपेन ॥ १३ ॥

प्रथमस्यानुहोममितरौ ॥ १४ ॥

ग्रहौ ॥ १४ ॥

परिस्कृद्धोमो दक्षिणेऽग्नौ ॥ १५ ॥

तत्र चाहवनीयसंस्काराः कर्त्तव्याः चोदकपरिप्राप्त्या ॥ १५ ॥

भक्षमाहृत्य परिस्कृच्छेषमासिच्य रुक्मवच्छिद्रं कु-
म्भं शिष्ये कृत्वोपरि दक्षिणस्य धारयन्स्त्रवन्तमुपतिष्ठते
तृचैः सोमवतां बर्हिषदामग्निष्वात्तानामिति ॥ १६ ॥

भक्षाहरणमात्रोपदेशाद्विशेषानुपदेशाच्च यथाऽन्यत्र भक्षणं तथेहा-
पीति ॥ १६ ॥

हवींषि निर्वपति सावित्रवारुणैन्द्राणि यथोक्तं पशु-
पुरोडाशार्थं ॥ १७ ॥

देवतान्यत्वात् पशुपुरोडाशार्थं इत्युक्तम् ॥ १७ ॥

नपुंसको दक्षिणा रथवाही वा वडवा ॥ १८ ॥

विकल्पः ॥ १८ ॥

सोमातिपूतस्याप्येषा ॥ १९ ॥

सौत्रामणी भवतीति शेषः ॥ १९ ॥

अनुयाजान्ते पशुपुरोडाशार्थंश्चरत्याहिबनेन प्राग-
वदानेभ्यः ॥ २० ॥

(१) बदराणि निरुपपदबदराणि चणकबदराणि च कुवलादिवा-
च्यानीति याज्ञिकाः । सूक्ष्मतरस्थूलमध्यमपरिमाणानि बदरजातिफला-
नीति माधवाचार्याः ।

आदेवनस्य चानेनोत्पत्तिः, पूर्वमनभिधानात् ॥ २० ॥

हविर्भिर्वा ॥ २१ ॥

प्रागवदानेभ्यश्चरति अस्मिञ्च पक्षे ॥ २१ ॥

आद्दिनाभावस्तु ॥ २२ ॥

सौत्रामणीं त्रैधातवीं च प्रकृत्य श्रूयते—“सैषा राजसूययाजिन उद-
वसानीयेष्टिर्भवति”, (श० ब्रा० ५-५-५-२) इति । अतः किमर्थमिदमाह-
राजसूययाजिनः कर्मापवर्गे वा सौत्रामणी ॥ २३ ॥

त्रैधातवी वेति विकल्पमाशङ्क्याह—

त्रैधातव्यानुपूर्व्ययोगात् ॥ २४ ॥

त्रैधातव्येवान्ते भवति, आनुपूर्व्ययोगात् । त्रैधातव्येवान्ते
पठयत इति । न चानयोर्विकल्पः, आम्नानसामर्थ्यात् । तेन सौत्रा-
मण्या उदवसानीयत्वमुच्यते, उदवसानीयासन्निधौ पाठात् । उदवसा-
नीयेवोदवसानीयेति उपचारवृत्त्या । तथा च पाठः—“अनयामेऽपीष्टम-
सदनयापि सूया” (श० ब्रा० ५-५-५-११) इति ॥ २४ ॥

इति पञ्चदशाध्याये दशमी कण्डिका ।

इति श्रीउपाध्यायकर्ककृतौ कात्यायनभाष्ये

पञ्चदशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः ।

राजसूयोऽनुविहितः । इदानीं श्रुतिमन्त्रपाठावसरप्राप्तो अग्निरनु-
विधेयः । सोऽनुविधीयते ।

अग्निः सोमाङ्गं तद्गुणव्यतिषङ्गात् ॥ १ ॥

अग्निशब्दो ज्वलनवचनः अतस्तदधिकरणभूतस्थलामिधायको द्रष्ट-
व्यः “इष्टकामिरग्निं चिनोति” इति हि श्रूयते । तथा “अग्निमारोहन्ति”
(श० ब्रा० ९-२-३-२४) “अग्निं प्रोक्षति” (श्रौ० सू० १७-१२-२८) इति
च आरोहणप्रोक्षणे स्थलस्योच्यते । तस्य चानारभ्य विधानात्प्रकृतिस-
व्यपेक्षत्वे सोमस्याङ्गमित्युच्यते । सोमशब्देन च लक्षणया तत्साध्यक-
त्वमिधानम् । ‘सोमाङ्गम्’ इति कुत एतत् ? तद्गुणव्यतिषङ्गात् । तद्गु-

णानां हि व्यतिषङ्गेऽत्र दृश्यते । “अन्तरोपसदौ चिनोति” (श०ब्रा० १०-२-५-१) । “प्रायणीयेन प्रचर्य सीरं युनक्ति” (श०ब्रा० ७-२-२-२) “चितो गार्हपत्यो भवत्यञ्चित आहवनीयः । अथ राजानं क्रीणाति” (श०ब्रा० ७-३-१-१) इत्येवमादि । फलवतश्च गुणव्यतिषङ्गे सति अफलस्य तदङ्गता ॥ १ ॥

इच्छतः समहाव्रते नियमः ॥ २ ॥

अङ्गमपि सदिच्छया भवति । कथमवगम्यते ? येन स म(१)हाव्रते नियमो दृश्यते—“तस्मादेतानि सर्वाणि सहोपेयादग्निं महाव्रतम्” (श०ब्रा० १०-१-२-२) इति ।

ननु चाग्नौ महाव्रतनियमः कस्मान्न भवति ? उच्यते, अग्निप्रकरणेऽपाठात् । यस्यैव प्रकरणं तद्धर्मनियमो युक्तः । तस्मात्साध्वमिहितं “स महाव्रते नियमः” इति । अत एवोक्तम् “इच्छतः” इति । अत्र नियमविधानादन्यत्रेच्छैव भवति ॥ २ ॥

न प्रथमाहारे ॥ ३ ॥

प्रथममह्वित इति प्रथमाहारः, प्रथमप्रयोग इत्यर्थः ॥ ३ ॥

कुत एतत् प्रथमे प्रयोगे न भवतीति—

उत्तरवेद्यग्निनिधानात् ॥ ४ ॥

उ(२)त्तरवेदौ ह्यग्नेर्निधानं विहितम्—“सयद्धार्यमाणेऽग्नौ उत्तरवेदि व्याधारयति” (श०ब्रा० ३-५-२-९) इति । अग्निधारणं च निधानार्थम् । अग्नौ च स्थलेऽग्निनिधानं विहितम् । यदि च प्रथमाहारेऽप्यग्निः स्यादु-

(१) यद्यपि महाव्रतशब्दः क्रतुवाचकः स्तोत्रवाचकश्च, तथाप्यत्र स्तोत्रवाचक एव, शब्दसामर्थ्यात् ।

(२) अथातोऽग्निरिति श्रुत्या सर्वत्र प्रापिते पुनः ।

सहोपेयादिति श्रुत्या नियमः स महाव्रते ॥

उपलक्षणमेवैतद्विशेषः श्रूयते यतः ।

सर्वमेधेऽश्वमेधेऽग्नेः स्तोमे चातश्चतुर्ध्वपि ॥

नियमोऽन्यत्र पक्षे स्याज्ज्योतिष्टोमे भवेत्तु ।

प्राकृते संप्रदायान्नो षोडशिन्यविधानतः ॥

वाजपेये पुनः सोमसूत्रेऽग्निः श्रूयतेऽपि वा ।

अतः षोडशिनि स्याद्वा नेति भाष्ये उपेक्षितम् ॥

इत्यन्यत्रोक्तम् ।

त्तरवेदावग्निनिधानमनर्थकं स्यात् । अथ पुनः प्रथमाहारेऽर्थवत्त्वे संवृत्ते द्वितीयादिष्वग्नावग्निनिधानमविरुद्धमिति सम्प्रदायः ।

ननु चानारभ्यवादप्रकृतिविधानयोर्विकल्पः कस्मान्न भवति ? नेत्युच्यते, प्राकृतं विधानमुत्पत्तिशिष्टत्वादनारभ्यवादाद् बलीयः, अतो न विकल्प इति ।

अत्र वदामः—यदि प्राकृते प्रत्यर्थिन्यनारभ्यवादस्यानवकाशः द्वितीयादिष्वपि प्रयोगेष्वनारभ्यवादविहितोऽग्निर्न प्राप्नोति, तत्रापि हि प्रकृतौ विहितमुत्तरवेदावग्निनिधानमस्त्येव, तस्मादप्युच्यैषा 'प्रथमाहारशब्देन प्रथमः प्रयोग उच्यते' इति । कथं हेतुः ? उच्यते, प्रथमाहारशब्देन ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमसंस्था उच्यते, तस्य हि प्रथममाहरणमनुष्ठानम् । एवं हि श्रूयते, "एष वा व प्रथमो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमः" इति । आचार्येणाप्युक्तम्—"एष प्रथमसोमः" इति । तेन प्रथमाहारे ज्योतिष्टोमेऽग्निष्टोमसंस्थे नाग्निर्भवति । न हि प्राकृतं विधानमनारभ्यविधिना पक्षेऽपि बाधितुं शक्यते । अतोऽनारभ्यविहितस्याग्निरन्यत्रावकाशः । यथा सातदृश्यं प्रकृत्यान्नातेन पाञ्चदश्येन बाधितम् । यद्येवं सातदृश्यवत् पुनर्यत्रैव श्रवणं तत्रैवाग्निः प्राप्नोति, यथा साग्नित्वावग्नेः स्तोमाविति, यथाऽश्वमेधे एकविंशोऽग्निर्भवतीति सर्वमेधे चाग्निरुत्तम इति । नैष दोषः, अस्ति ह्यत्रान्यदपि विधानम् । "अथातोऽग्निः" इति प्रकृत्य "तमग्निष्टोमेनानुयजति, तमुक्थ्येन, तमतिरात्रेण, तमेकरात्रेण, तं द्विरात्रेण" इत्येवमादि समानविधानार्थानि वचनानि, तैः सर्वत्र प्राप्तिः । तथा च तस्मादु सप्तविधमेव प्रथमं विदधीतायैकोत्तरमैकशतविधादिति । अतः सर्वत्र प्राप्तिः । सातदृश्ये तु विशेषमेव श्रवणमिति ॥ ४ ॥

चिकीर्षमाण उत्तरस्यां फागुन्यां पौर्णमासेनेष्ट्वा

प(१)श्चपशुनालभते दक्षिणान् ॥ ५ ॥

"चिकीर्षमाणः" इत्यवाच्यम्, उपक्रमादेव तत्सिद्धेः । वाच्यं वा । स्वयमातृण्णाद्युपधानेऽपि मा भूदालम्भ इति । पञ्चग्रहणं चाभिजिह्विश्वजितोरपि पञ्चैव यथा स्युरिति ॥ ५ ॥

ब्रह्मणे वा दद्यात् ॥ ६ ॥

(१) तथाच संप्रदाये साग्निकौ चेदन्तर्वेदि द्वित्वेऽपि सति न पञ्चपशुमेदः । उखाशिरांसि तु संग्रामकराणीति ।

दक्षिणाम् । विकल्पेन हि श्रवणमत्र ॥ ६ ॥

अमावास्यायामेके ॥ ७ ॥

पञ्च पशुनालभन्ते, “अमावास्यायामालभेत्पु हैक आहुः” (श०ब्रा०६-२-२-१६) इति । सा च माघामावास्या सन्निधानाद् गृह्यते ॥ ७ ॥

आग्निभ्यः कामाय पुरुषाश्चमोऽव्यजान् ॥ ८ ॥

आलभते । यत्तु “वैश्वकर्मणं पुरुषं वारुणमश्वमैन्द्रमृषमं त्वाष्ट्रमवि-
मानेयमजम्” (श०ब्रा०६-२-१-५) इति, सोऽर्धवादो “हन्तैनानग्निभ्यः
कामायालमा” (श०ब्रा० ६-२-१-६) इत्यस्य ॥ ८ ॥

वर्षिष्ठरशनः पुरुषोऽनुपृष्ट्या इतरेषाम् ॥ ९ ॥

रशना भवन्ति, “पुरुषस्य वर्षिष्ठाऽथ हसीयस्यथ हसीयसी” (श०
ब्रा०६-२-१-१९) इति श्रुतेः । वर्षिष्ठता च व्यामापेक्षया, न स्थौल्यापे-
क्षया । प्रकृतौ द्विव्यामा श्रूयते—“द्विव्यामया रशनया” (श्रौ०सू०६-३-
२४) इति ॥ ९ ॥

सर्वेषां वा तुल्याः ॥ १० ॥

रशना भवन्ति ॥ १० ॥

समिध्यमानसामिद्ववत्यन्तरे समास्त्वाग्र

इति नव दधाति ॥ ११ ॥

“तेषां चतुर्विंशतिः सामिधेन्यः” (श०ब्रा०६-२-१-२१) इति प्रकृ-
त्याह—“समास्त्वाग्नऽकृतवो वर्द्धयन्तु” (वा०सं० २७-१) इति ॥ ११ ॥

आग्नियो द्वादशोर्ध्वा अस्थेति ॥ १२ ॥

आग्निः प्रयाजयाज्या द्वादश भवन्ति, “ता एता ऊर्ध्वा अस्य
समिधो भवन्ति” (श०ब्रा० ६-२-१-३१) इति श्रुतेः ॥ १२ ॥

एकादशान्ते शासप्रैषादि करोति ॥ १३ ॥

प्रकृतौ दशान्तेऽभिहितम् । इह वचनादेकादशान्त उच्यते ॥ १३ ॥

परिवृते पुरुषसंज्ञपनम् ॥ १४ ॥

वचनाद्भवति ॥ १४ ॥

अजस्य शुन्धति प्रचरणयोगात् ॥ १५ ॥

इतरेषां पशूनामप्यु कायप्रासनमुक्तम्, अजेन चरतीति च । एतेना-
जस्य शुन्धतीत्युच्यते । स हि प्रचरणेन युज्यते ॥ १५ ॥

सर्वेषां वाऽविशेषात् ॥ १६ ॥

सर्वेषां वा शोधनं कर्त्तव्यम् । सर्वेषामेव ह्यविशेषेण देवतासम्बन्ध उपदिष्टः । तेन सर्व एवैते यागाः । यागार्थद्रव्यस्य च यो धर्मः स च सर्वेषां भवति । अप्सु कायप्रासनं तु वचनात् ॥ १६ ॥

वैद्यः पुरुषो राजन्यो वा ॥ १७ ॥

वचनाद्भवति ॥ १७ ॥

कण्ठेषु तृणमन्तर्धाय शिराऽस्थादत्ते ॥ १८ ॥

तृणाधिकाराद्वापातृणकाल एव शिरसामादानं जिह्वावर्जम् । सा ह्य-
वदानैः सह गृह्यते ॥ १८ ॥

चतुर्णामप्सु कायप्रासनम् ॥ १९ ॥

शिरोग्रहणसमनन्तरमेव । येनाजं प्रकृत्याह-संस्थिते तस्य शेष-
प्रासनमिति ॥ १९ ॥

ततो मृदिष्टकार्थापश्च ॥ २० ॥

तत एवादकमध्यात् मृदु गृह्यते इष्टकार्था । आपश्च तत एव ॥ २० ॥

अजेन चरति ॥ २१ ॥

“अजेन यज्ञं संस्थापयन्ति” (१) इति वचनात् ॥ २१ ॥

संस्थिते तस्य शेषप्रासनम् ॥ २२ ॥

संस्थिते कर्मणि शेषस्याप्सु प्रासनम् ॥ २२ ॥

सर्वैरेके ॥ २३ ॥

एके आचार्याः सर्वैः पशुभिः प्रचारमिच्छन्ति । “तद्वैक आहुरत्रै-
वैतैः सर्वैः पशुभिर्यजेत” (श०ब्रा० ६-२-१-१३) इति हि श्रूयते ।

ननु चैवं सति सम्भरणार्थता विरुध्यते । सम्भरणार्थं हि अप्सु
कुसिन्धानां प्रासनम् । कुसिन्धैः कुषितया मृदा अग्निश्चेष्टकानां दाढ्यै-
मुपजायत इति । अतः सर्वप्रचारे सम्भरणानुपपत्तिरिति ॥ २३ ॥

एवमाशङ्कित आह—

एकस्यापि किं ततः सम्भरेदिति श्रुतेः ॥ २४ ॥

“तद्वैक आहुरत्रैवैतैः सर्वैः पशुभिर्यजेत” (श०ब्रा० ६-२-१-१३)
इति प्रकृत्याह—“यद्वा एतैरत्र सर्वैर्यजेत तदेवाग्नेरन्तं परीयाद्” (श०
ब्रा० ६-२-१-१३) इति सर्वैर्यागमभिधाय निषेधति “न तथा कुर्याद्-

(१) वलिनराजधान्यां मुद्रितशतपथब्राह्मणे एवं पाठः “अजेन
यज्ञसमस्थापयन्” (श०ब्रा० ६-२-१-७) इति ।

वानां तदितादियादथो पथस्तदियादथो किं ततः सम्भरेत्” (श०ब्रा० ६-२-१-१३) इति सर्वया(१)गपक्षे सम्भरणाभावदोषप्रसङ्गः । तस्मान्न सर्वैर्याग इति । एवमाशङ्किते उत्तरम् एकस्यापि “किं ततः सम्भरेत्” (श०ब्रा० ६-२-१-१३) इति श्रुतेः । एकस्यापि पशोरालम्भे किं ततः सम्भरेदित्येतत्तुल्यमेव । तस्माद्विकल्पः सर्वैर्वा यागोऽजेन वेति । यः सम्भरणाभावः सोऽसर्वयागपक्षार्थवादः ॥ २४ ॥

वैश्वानरः पशुपुरोडाश उपांशु ॥ २५ ॥
भवति ॥ २५ ॥

पशुदैवता च ॥ २६ ॥
उपांश्वेव ॥ २६ ॥

आग्नेय्यो याज्यानुवाक्याः कामवत्यः ॥ २७ ॥
भवन्ति ॥ २७ ॥

मैथुनं वर्जयेदापयस्यायाः ॥ २८ ॥
पयस्या अन्ते विहिता आ तत इति ॥ २८ ॥

मांसोपर्यासने चेच्छन् ॥ २९ ॥
मांसोपर्यासने चेच्छया वर्जयेत् ॥ २९ ॥

त्वङ्मस्तिष्कोद्धृतानि घृताक्तानि शिरा-
ंसि निदधाति ॥ ३० ॥

त्वक्त्वगेव, मस्तिष्कशब्देन शिरःकपालगता मज्जाऽभिधीयते ।
ते च उद्धृत्य घृताक्तानि शिरांसि स्थापयति ॥ ३० ॥

सकलानि वा ॥ ३१ ॥
वेति विकल्पः ॥ ३१ ॥

अन्यानिवा ॥ ३२ ॥

(१) अत्र च यागशेषस्य सम्भरणार्थता, न सम्भरणार्थस्य यागार्थता । तथाच “एकपुरोडाशेषु ब्रत्यासम्भवात्” इति सूत्रे ‘तस्य वाऽस्य यागशेषस्य पुरुषार्थरूपता, न पुरुषार्थस्य यागार्थता, दृष्टादृष्टार्थत्वात्’ इति भाष्ये उक्तम् । ततश्च सम्भरणद्रव्यनाशे न यागावृत्तिः । शीर्षनाशे च अन्यानि प्रायश्चित्तपूर्वकमुपादेयानि, उपधानार्थत्वात् । न च “अन्यानि वा हिरण्मयानि वा मृत्मयानि वा” इति शास्त्रप्रवृत्तिः, “विकल्पे प्रवृत्तं कर्मान्तरत्वात्” इत्युक्तेः ।

हिरण्मयानि वा ॥ ३३ ॥

मृन्मयानि वा ॥ ३४ ॥

अनालभ्यैतात् ॥ ३५ ॥

पशुन् । अन्यानि वा सङ्ग्रामहतानि गृह्णाति हिरण्मयानि वा मृन्मयानि वेति विकल्पः ॥ ३५ ॥

इयामनूपरो वा प्राजापत्यः ॥ ३६ ॥

पशुरालभ्यते । पञ्च पशवो वेति विकल्पः । प्राजापत्यस्य चाहर्गणेषु नियमः ॥ ३६ ॥

षड्दध्यात् ॥ ३७ ॥

आय्याः । प्राजापत्यं हि प्रकृत्योच्यते “तस्यैकविंशतिः सामिधेन्यः” (श०ब्रा० ६-२-२-३) इति ॥ ३७ ॥

हिरण्यगर्भ इत्युच्चा स्तुवाधारः ॥ ३८ ॥

“हिरण्यगर्भवत्याऽऽधारमाधारयति” (श०ब्रा० ६-२-२-५) इति वचनात् । स च पूर्वं एव भवति नापूर्वं, प्रकृतिलिङ्गसंयोगात् । प्रकृतिलिङ्गसंयोगो ह्यत्र भवति आधारमाधारयतीति ॥ ३८ ॥

पूर्वत्वेऽपि सन्देहः—किं पूर्वाधारे मन्त्रविधानमुतोत्तराधार इति । किं तावत्प्राप्तम् ?

पूर्वो देवतासामान्यात् ॥ ३९ ॥

स्तुवाधारो हिरण्यगर्भवत्या कर्त्तव्यः । कुत एतत् ? देवतासामान्यात् । स्तुवाधारे हि प्रजापतिर्देवता, हिरण्यगर्भवत्यामपि प्रजापतेरेव देवतात्वं “कस्मै देवाय हविषा विधेम” (श०ब्रा० ७-४-१-१९) इति । कश्च प्रजापतिः । मन्त्रश्च स्तुवाधार एव देवतामिधानसमर्थः । तस्मात्तत्रैव विनियुज्यत इति ॥ ३९ ॥

एवं प्राप्ते आह—

उत्तरे तु सामान्योपदेशाभ्याम् ॥ ४० ॥

तुशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । न पूर्वस्मिन्नाधारे मन्त्रप्रयोगः, किं तर्ह्युत्तराधारे । कुत एतत् ? मन्त्रवस्त्वसामान्यात् । यस्यैव च प्रकृतौ मन्त्रो दृष्टस्तस्यैव मन्त्रान्तरविधानमनुरूपतरम् । इतरत्र तु मन्त्रवत्ता च विधेया तद्विशेषश्चेति गौरवं स्यात् । तेनोत्तराधारे मन्त्रो विधीयमानः शब्दत्वसामान्यात् मन्त्रान्तरस्य निर्वृत्तको भवति । यथा स्नेहसामान्यात् तैलं घृतस्य । यत्पुनरुक्तं कशब्देन प्रजापतिरभिधीयत इति ।

इन्द्रस्यापि तच्छब्दाभिधानमविरुद्धम् । तस्मान्मन्त्रोपदेशादुत्तराधारे
एव तद्विनियोग इति ॥ ४० ॥

वायवे वा नियुत्वते श्वेतलप्सुदी द्वे दध्यात् ॥ ४१ ॥

अथवा नियुत्वद्गुणविशिष्टाय वायवे शुक्लपशुरालभ्यते न प्राजा-
पत्यः पञ्च पशवो वा । एवमपि श्रूयत एव । श्वेतो वर्णतः, लप्सुदी कूर्च-
लः । तूपरशब्दश्चात्रानुवर्त्तते, “अथैतं वायवे नियुत्वते शुक्लं तूपरमाल-
भते” (श०ब्रा० ६-२-२-६) इति श्रुतेः । तत्र च द्वे धाय्ये दध्यात्, “तस्य
सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति” (श०ब्रा० ३-१-३-६) इति वचनात् ॥ ४१ ॥

प्राजापत्यः पशुपुरोडाशो द्वादशकपाल उभयोः ॥ ४२ ॥

उभयोरपि प्राजापत्यवायव्ययोः प्राजापत्य एव द्वादशकपालः पशु-
पुरोडाशो भवति ॥ ४२ ॥

कद्वत्यो याज्यानुवाक्याः प्राजापत्यस्य ॥ ४३ ॥

भवन्ति ॥ ४३ ॥

शुक्लवत्यो वायव्यस्य ॥ ४४ ॥

वपाया वा ॥ ४५ ॥

वा अवधारणे । शुक्लवत्यौ भवतः । “वपाया एव शुक्लवत्यौ स्या-
ताम्” (श०ब्रा० ६-२-२-१४) इति वचनात् ॥ ४५ ॥

तुल्यमन्यत्सर्वेषु ॥ ४६ ॥

इति षोडशाध्याये प्रथमा कण्डिका ।

उखासम्भरणमष्टम्याम् ॥ १ ॥

उखायाः सम्भरणमुखासम्भरणम्, तदष्टम्यां भवति, “अष्टका-
यामुखां सम्भरति” (श०ब्रा० ६-२-२-२३) इति वचनात् । उखाग्रहणं
चोपलक्षणम् । अषाढाद्यप्यत्र सम्भ्रियत एव । ततश्चान्तराये तस्यापि
प्रयोक्तृत्वम् ॥ १ ॥

आहवनीयस्य पुरस्तान्मत्या चतुरस्रे श्वश्रे मृत्पिण्ड-

मवदधाति भूमिसमम् ॥ २ ॥

भूमिसममन्यूनमनतिरिक्तम् ॥ २ ॥

पिण्डमपरेण व्यध्वे वल्मीकवपां छिद्रां निदधाति ॥ ३ ॥

पिण्डाहवनीययोर्व्यध्वे अर्धपथे ॥ ३ ॥

आहवनीयं दक्षिणेन त्रिवृन्मुखपञ्चाङ्गीवद्वास्तिष्ठ-
न्ति प्राञ्चोऽश्वगर्दभाजाः पूर्वापरा रासभो मध्ये-
ऽश्वपूर्वाः ॥ ४ ॥

आहवनीयस्य दक्षिणतस्त्रिवृद्भिर्मुञ्जमयीभिः पञ्चाङ्गीभिः । पञ्चा-
ङ्ग्यो मुखरिकाः, तामिर्वद्वास्तिष्ठन्ति प्राङ्मुखाः अश्वगर्दभाजाः पूर्वा-
पररीत्या रासभो मध्येऽश्वपूर्वाः ॥ ४ ॥

उत्तरत आहवनीयस्यारत्निमात्र उभयतस्तक्षिणा
वैणवी सुषिराग्निः कल्माष्यभावेऽकल्माषी प्रादेशमा-
त्ररत्निमात्री वा ॥ ५ ॥

आनन्तर्यात्पशुनामुत्तरतो मा भूदित्याहवनीयग्रहणम् ॥ ५ ॥

हिरण्मयीमेके ॥ ६ ॥

आचार्या इच्छन्ति । अतश्च विकल्पः ॥ ६ ॥

अष्टगृहीतं जुहोति सन्ततमुद्गृह्णन्त्युञ्जान इति ॥ ७ ॥

अष्टगृहीतमाज्यद्रव्यं सन्ततं जुहोत्युद्गृह्णन् “युञ्जान” (वा०सं०
११-१) इति ।

अत्रैतच्चिन्त्यते—किमिदमेकं कर्म, उताष्टावेतानीति । एकमिति ब्रूमः ।
“तां वा एतामेकाः सतीमष्टागृहीतामष्टाभिर्यजुर्भिर्जुहोति” (श०ब्रा० ६-
३-१-३) इति । अष्टौ वा कर्माणि, नैकमिति । “तान्येतान्यष्टौ सावित्रा-
णि” (श०ब्रा० ६-३-१-२१) इति । किं च वैश्वकर्मणश्च सहैकवाक्यत्वात् ।
अष्टौ सावित्राण्यष्टौ वैश्वकर्मणानीति च । निःसन्दिग्धं वैश्वकर्मणान्यष्टौ ।
अतः सहत्वाविशेषात्सावित्राण्यष्टाविति गम्यते ।

ननु “तां वा एतामेकाः सतीम्” इत्येतस्मिन्वाक्ये सति अष्टौ सावि-
त्राण्येव, तस्मिन्श्च सति कथमेकान्ततोऽवधार्यते अष्टावेतानि कर्माणीति ?
उच्यते, उत्पत्तौ बहुत्वविशिष्टानां श्रवणम् । एवं हि श्रूयते—“तेषां
चेतयमानानां सवितैतानि सावित्राण्यपश्यद्यत्सविताऽपश्यत्तस्मात्सा-
वित्राणि” (श०ब्रा० ६-३-१-१) इति । यत्पुनरेकत्वश्रवणं तत्प्रक्षेपापेक्षया ।
प्रयोजनं यत्तदन्तरितं तत्प्रयुज्यते ॥ ७ ॥

देवस्य त्वेत्याभिमादाय हस्त आधायेत्येनाम-

भिमन्त्रयते ॥ ८ ॥ ॥

हिरण्मयीपक्षे मन्त्रः स्यात्, “विभ्रदग्निः हिरण्मयीम्” (वा०सं०

११-११) इति मन्त्रालिङ्गात् । न वा संस्तवार्थत्वात् । हिरण्ययीशब्देन संस्तवः क्रियते । तथा चाह—“यद्वा एषा छन्दाः सि तेनैषां हिरण्यम्” (श०ब्रा० ६-३-१-४२) इति । तस्माद्वैणवीपक्षेऽपि मन्त्रप्रयोगः ॥ ८ ॥
अद्वयप्रभृतींश्च प्रत्यूचं प्रतूर्तं युक्तायां योगे योग इति ॥९॥
अभिमन्त्रयत इत्यनुवर्त्तते ॥ ९ ॥

अनुपस्पृशन्नुत्क्रमयत्येनान्प्राचः प्रतिमन्त्रं प्रतूर्वन्नुर्व-
न्तारिक्षं पृथिव्याः सधस्थादिति ॥ १० ॥

एभिर्मन्त्रैः ॥ १० ॥

अग्निषु ज्वलत्सु पिण्डं गच्छत्यग्निं पुरीष्यमिति ॥११॥

ज्वलत्स्वग्निषु पिण्डं प्रतिगच्छन्ति(१) “अग्निं पुरीष्यम्” (वा० सं० ११-१६) इत्यनेन मन्त्रेण, “प्रदीप्ता एतेऽग्नयो भवन्त्यथ मृदमच्छ-
(२)यन्ति” (श०ब्रा० ६-३-३-१) इति वचनात् ॥ ११ ॥

दक्षिणतश्च पशवो युगपत् ॥ १२ ॥

गच्छतां च दक्षिणतः पशवः उत्तरतश्च पुरुषाः युगपद्गमनम् ॥ १२ ॥

(१) बहुत्वं किमपेक्षम् ? न तावद् ब्रह्मणः प्राप्तिरत्र, उपदेशातिदे-
शयोरभावात् । नाप्यग्नीतिप्रतिप्रस्थात्रोः, प्रवृत्त्यदर्शनात् । तस्मादु-
त्पत्तौ यजमानाध्वर्यवो बहुत्वेन परिगृह्यन्ते ।

वचनाद्वा विरोधाद्वाऽन्येषां कर्तृत्वमिष्यते ।

गच्छन्तीति बहुत्वानुग्रहार्थं चेत्तदुच्यते ॥

भवेद्यद्यन्यथा नैव बहुत्वमुपपद्यते ।

किंचैतद्गमनं कार्यनिमित्तं न च तत्पुनः ॥

विद्यते येन गौणानामध्वर्यूणां समाख्यया ।

प्राप्तिः स्यान्न च पूर्णायां ब्रह्माऽस्ति प्रकृतौ यतः ॥

तद्विध्यन्तेषु होमेषु ब्रह्मा(?) न युक्तिः ।

दम्पत्योः कर्मसंनिध्यवस्थानं युक्तमेव च ॥

अध्वर्योः कर्मकर्तृत्वाद्बहुत्वमुपपद्यते ।

संप्रदायादिभिर्नैव ब्रह्मादेः संग्रहः कृतः ॥

अतो नैमित्तिकेऽप्यत्र नैव ब्रह्माऽग्निहोत्रवत् ।

आवृतेति तु सूत्रं तद्वरणस्यापकर्षकम् ।

न सौमिकापकर्षः स्यादत्र भिन्नप्रयोगतः ॥

(२) “अच्छाभेराप्नुमिति शाकपूणिः” (निरु० ५-२८)

अनद्धा पुरुषमीक्षते देवपितृमनुष्यानर्थक-

भग्निं पुरीष्यमिति ॥ १३ ॥

यो देवादीन्नावति स देवापितृमनुष्यानर्थकः ॥ १३ ॥

वल्मीकवपामादाय छिद्रेण पिण्डमीक्षतेऽन्वाग्निरिति ॥ १४ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १४ ॥

दृष्ट्वा निदधात्येनाम् ॥ १५ ॥

वल्मीकवपाम् ॥ १५ ॥

आगत्येत्यभिमन्त्रयतेऽश्वम् ॥ १६ ॥

आक्रम्येत्येनेन पिण्डमाघिष्टापयति ॥ १७ ॥

‘एनेन’ इत्यश्वोऽभिधीयते ॥ १७ ॥

(१) द्यौस्त इति पृष्ठस्योपरि पाणिं धारयन्ननुपस्पृशन् ॥ १८ ॥

उत्क्रामेत्युत्क्रमयति ॥ १९ ॥

अश्वम् ॥ १९ ॥

उदक्रमीदित्यभिमन्त्रयते ॥ २० ॥

अश्वमेव ॥ २० ॥

आह्वनयिवत् स्थापयति पिण्डस्य ॥ २१ ॥

पशून् ॥ २१ ॥

उपविश्य मृदमभिजुहोत्या त्वा जिवमीति व्यतिषक्ता-

भ्यामृग्भ्यामाहुतीं स्तुवेणाश्वपदे ॥ २२ ॥

मृत्संस्कारत्वात् ‘उपविश्य’ इत्युच्यते । व्यतिषङ्गश्च एकस्याः पूर्वार्धे इतरस्या उत्तरार्धः । इतरयोरप्येवमेव ॥ २२ ॥

अभ्रया पिण्डं त्रिः परिलिखति परिवाजपतिरिति

बहिर्वहिरुत्तरयोत्तरया ॥ २३ ॥

अभ्रया पिण्डं खनति देवस्यत्वेति ॥ २४ ॥

अभ्रग्रहणमभ्यन्तरनिवृत्त्यर्थम् । तथा चाह—“अत्र सा वैणव्यग्नि-
रुत्सीदति” (श०ब्रा० ६-५-४-३) इति ॥ २४ ॥

कृष्णाजिनमास्तीर्योत्तरतः ॥ २५ ॥

तस्मिन्पुष्करपर्णमपां पृष्ठमिति ॥ २६ ॥

(१) इदं सूत्रं पूर्वशेषतयोल्लिखितं सूत्रपुस्तके ।

तस्मिन्निति कृष्णाजिने ॥ २६ ॥

विमाष्टर्येनदिव इति ॥ २७ ॥

पुष्करपर्णम् ॥ २७ ॥

आलभत उभे शर्म च स्थ इति ॥ २८ ॥

उभे कृष्णाजिनपुष्करपर्णे । शक्यत्वाच्च युगपदालम्भनम् ॥ २८ ॥

पिण्डं पुरीष्योसीति ॥ २९ ॥

आलभते ॥ २९ ॥

पाणिभ्यां परिगृण्हात्येनं दक्षिणोत्तराभ्यां दक्षिणः
साभिस्त्वामग्न इति षड्भिः सर्वं सकृद्गृत्वा—

इति षोडशाध्याये द्वितीया कण्डिका ।

पुष्करपर्णे निदधाति ॥ १ ॥

ग्रहणे मन्त्रः, “अथैनं परिगृह्णाति” (शं०ब्रा० ६-४-२-२) इति
वचनात् ॥ १ ॥

अपः इवभ्रेऽवनयत्यपो देवीरिति ॥ २ ॥

अनेन मन्त्रेण । इवभ्रः पिण्डावटः ॥ २ ॥

सन्त इति वातमपक्षिपति ॥ ३ ॥

इवभ्र एव ॥ ३ ॥

अनामिकया संवपति पुरस्तात्पश्चादक्षिणत उत्तरतश्च ॥ ४ ॥

संवापश्चावटे पुरीषस्य ॥ ४ ॥

आस्तीर्णयोरन्तानुद्गृह्णाति सुजात इति ॥ ५ ॥

आस्तीर्णयोः कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोरन्तानुद्गृह्णाति “सुजात”
(वा०सं० ११-४०) इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ५ ॥

त्रिवृता मुञ्जयोक्त्रेणोपनहति वासो अग्न इति ॥ ६ ॥

उद्गृहीतान्तान्मुञ्जयोक्त्रेणोपनहति “वासो अग्न” (वा०सं०
११-४०) इत्यनेन मन्त्रेण बध्नाति ॥ ६ ॥

उत्तिष्ठति पिण्डमादायोदु तिष्ठेति ॥ ७ ॥

ऊर्ध्वबाहुः प्राञ्चं प्रगृह्णात्यूर्ध्व ऊ पु ण इति ॥ ८ ॥

प्रसारितबाहुः प्राञ्चं पिण्डं गृह्णाति “ऊर्ध्व ऊ पु णः” (वा०सं०

११-४२) इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ८ ॥

अवहृत्योपरिनाभि धारयन्नश्वप्रभृतीनाभिमन्त्रयते स
जातस्थिरो भव शिषो भवेति ॥ ९ ॥

अवहृत्य पिण्डं नामेरुपरि धारयन् अश्वप्रभृतीनाभिमन्त्रयते “स
जातः” (वा०सं० ११-४३) इति प्रतिमन्त्रम् ॥ ९ ॥

धारयत्येषामुपरि पिण्डमनुपस्पृशन्प्रैतु वाजी
वृषाग्निमित्यश्वस्वरयोः ॥ १० ॥

एषां पशूनामुपरि पिण्डमनुपस्पृशन् धारयति “प्रैतु वाजी”
(वा०सं० ११-४६) इत्यश्वस्य “वृषाग्निम्” (वा०सं० ११-४६) इति
स्वरस्य ॥ १० ॥

अग्न आयाहीत्याहृत्य खराच्छागस्यर्तुस-
त्यमित्या निधानात् ॥ ११ ॥

धारयत्यनुपस्पृशन्नेव ॥ ११ ॥

आयन्त्यावर्त्य पशूनजः पुरस्ताद्रासभो मध्ये ॥ १२ ॥
स्वस्थानस्थितानामेवावृत्तिः ॥ १२ ॥

अनद्धापुरुषमीक्षते पूर्ववदग्निं पुरीष्यमिति ॥ १३ ॥

अनन्यार्थत्वात्पूर्ववच्छब्देनाग्निषु प्रज्वलतिस्वत्युच्यते ॥ १३ ॥
उत्तरत आहवनीयस्योद्धतावोक्षिते सिकतोपकीर्णे प-
रिवृते प्राग्द्वारे पिण्डं निदधात्योषधय इति ॥ १४ ॥
अनेन मन्त्रेण ॥ १४ ॥

विपाजसेति प्रमुच्यैनमजलोमान्धादाय प्रागु-
दीचः पशूनुत्सृजति ॥ १५ ॥

“विपाजसा” (वा०सं० ११-४६) इत्यनेन मन्त्रेण प्रतिमुच्य
पिण्डमजलोमानि गृहीत्वा प्रागुदीचीं दिशम्प्रति पशूनुत्सृजति ॥ १५ ॥
आपोहिष्ठेति पर्णकषायपक्वमुदकमासिञ्चति पिण्डे ॥ १६ ॥
पर्णकषायः पलाशकषायः । तत्पक्वमुदकम् ॥ १६ ॥

फेनं च तूष्णीं ततः कृत्वा ॥ १७ ॥

तत एवादकात्पूर्वतरं फेनं कृत्वोदकमासिञ्चति चशब्दात् प-
श्चात्फेनम् ॥ १७ ॥

अजलोमभिः सृष्टजति मित्रः सृष्ट्येति ॥ १८ ॥

अजलोमभिः सृष्टजति पिण्डं “मित्रः सृष्ट्य” (वा०सं० ११-५३)
इत्यनेन मन्त्रेण ॥ १८ ॥

शर्करायोरसाश्मचूर्णैश्च रुद्राः सृष्ट्येति ॥ १९ ॥

शर्करा प्रसिद्धा । अयोरसा लोहसिङ्घाणः कीर इति यः प्रसिद्धः ।
अश्मचूर्णः पाषाणचूर्णः । चशब्दादेतैः पिण्डं संसृजति ॥ १९ ॥

सृष्ट्यामिति संयौति ॥ २० ॥

पिण्डं मिश्रयत्याङ्गवालयतीत्यर्थः ॥ २० ॥

अषाढां करोति महिषी प्रथमवित्ता तदाख्या ॥ २१ ॥

अषाढाख्यामिष्टकां महिषी करोति । महिषीशब्दस्यान्यत्राप्रसि-
द्धत्वादाह—प्रथमवित्ता तदाख्या । तद्यैव प्रथमवित्ता सा महिषीति ॥ २१ ॥

यजमानपादमार्त्री व्यालिखिताम् ॥ २२ ॥

महिषीपादमार्त्री मा भूदिति यजमानग्रहणम् ॥ २२ ॥

यजमान उखां करोति मृदमादाय मखस्य

शिर इति ॥ २३ ॥

मृदादाने हि मन्त्रः । एवं हि श्रूयते—“अथ मृत्पिण्डमपादत्ते
यावन्तं निधयेऽलं मन्यते मखस्य शिरोऽसि” (श०ब्रा० ६-५-२-१)
इति ॥ २३ ॥

प्रादेशमार्त्री तिर्यगूर्ध्वौ च ॥ २४ ॥

चशब्दात्प्रादेशमार्त्रीमेव ॥ २४ ॥

पञ्चप्रादेशामिषुमार्त्री वा तिर्यक्पञ्चपशौ ॥ २५ ॥

ऊर्ध्वं तु प्रादेशमाज्येव पञ्चपशावपि ॥ २५ ॥

वसवस्त्वेति प्रथयति ॥ २६ ॥

आत्तं पिण्डम् ॥ २६ ॥

अन्तानुन्नीय सर्वतः प्रथमं धातुमादधाति

रुद्रास्त्वेति ॥ २७ ॥

अनेन मन्त्रेण । धातुशब्दात्प्रक्षेप एव ॥ २७ ॥

संलिप्य श्लक्ष्णां कृत्वोत्तरमादित्यास्त्वेति ॥ २८ ॥

“तां संलिप्य सृष्टश्लक्ष्णाथोत्तरमुद्धिमादधाति” (श०ब्रा० ६-५-२-
४, ५) इति वचनात् ॥ २८ ॥

विह्वेत्वेति समीकरोति ॥ २६ ॥

“सा यदि वर्षीयसी प्रादेशात्स्यादेतेन यजुषा हसीयसीं कुर्याद्यदि हसीयस्येतेन वर्षीयसीम्” (श०ब्रा० ६-५-२-२) इति वचनात् ॥ २९ ॥
वितृतीय उत्तरे वर्तिः सर्वतः करोत्यदित्यै रास्नेति ॥ ३० ॥
अनेन मन्त्रेण ॥ ३० ॥

ऊर्ध्वास्तूर्ष्णीं प्रतिदिशं चतस्रोऽपरावर्तिप्राप्ताः ॥ ३१ ॥
वर्तीः करोति । उखाशब्दस्याकृतिवचनत्वाद् घृत्तैवोखा भवति ॥ ३१ ॥
इति षोडशाध्याये तृतीया कण्डिका ।

स्तनानिवाऽग्रेषून्नयति ॥ १ ॥

ऊर्ध्ववर्तीनामेकैकस्याः ॥ १ ॥

द्विस्तनामष्टस्तनामेके ॥ २ ॥

“ताः हैके द्विस्तनां कुर्वन्ति । अथो अष्टस्तनाम्” (श०ब्रा० ६-५-२-१२) इति श्रुतेः । द्विस्तनपक्षे एकस्मिन्नेव वर्त्यग्रे क्रियते । अष्टस्तनपक्षे द्वौ द्वाविति ॥ २ ॥

बिलं गृह्णात्यदितिष्ठ इति ॥ ३ ॥

मुखे गृह्णातीत्यर्थः ॥ ३ ॥

कृत्वायेति निदधाति ॥ ४ ॥

उखाम् ॥ ४ ॥

तिस्र एके ॥ ५ ॥

उखाः कुर्वन्ति, “ता हैके तिस्रः कुर्वन्ति” (श०ब्रा० ६-५-२-२२) इति श्रुतेः । तदा च मृत्पिण्डग्रहणाद्येकैका निधानान्ता क्रियते ॥ ५ ॥

इष्टकास्तु तिस्रो विह्वज्योतिषः पृथग्लक्षणा-

स्यालिखिताः ॥ ६ ॥

तुशब्दश्चशब्दस्यार्थः । चशब्दाद्यजमान एव तिस्र इष्टका विह्वज्योतिः सङ्गकाः स्यालिखिताः पृथग्लक्षणाः करोति । लक्षणकरणं च प्रथमाद्वितीयातृतीयाप्रज्ञप्त्यर्थम् । एवमेवोपधानं यथा स्यादिति ॥ ६ ॥

मृदमुपशयां निदधाति ॥ ७ ॥

उखां क्रियमाणामुपशेत् इत्युपशया ताम्, मृदमतिरिच्यमानां निदधाति कार्यार्थम् ॥ ७ ॥

सप्तभिरश्वशकृद्भिर्गुहां धूपयति दक्षिणाग्न्या-

दीप्तैरेकैकेन वसवस्त्वेति प्रतिमन्त्रम् ॥ ८ ॥

अभ्रया इवभ्रं चतुरभ्रं खनत्यदितिष्टेति ॥ ९ ॥

अग्निश्च पूर्वोक्तैश्च, प्रकृतत्वात् । “अत्र सा वैणव्यग्निस्तदीति”
(श०ब्रा० ६-५-४-३) इति वचनात् ॥ ९ ॥

श्रपणमास्तीर्य यथाकृतमवदधाति ॥ १० ॥

श्वभ्रो येनैव क्रमेण कृता अषाढाद्याः ॥ १० ॥

उखायां तु विशेषः—

देवानां त्वेत्युहां न्युब्रूजाम् ॥ ११ ॥

अवदधाति ॥ ११ ॥

श्रपणेनावच्छाद्य दक्षिणाग्न्यग्निना दीपयति

धिषणास्त्वेति ॥ १२ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १२ ॥

निर्मन्थ्येन वा धूपनश्रपणे ॥ १३ ॥

कर्त्तव्ये ॥ १३ ॥

वरुञ्जीष्ट्वेतीक्षमाणो जपति ॥ १४ ॥

उखामीक्षमाणः ॥ १४ ॥

आचरति मित्रस्येति ॥ १५ ॥

आचरणं च श्रपणप्रक्षेपः ॥ १५ ॥

यावदाचरेत् ॥ १६ ॥

तावदपि मन्त्रः ॥ १६ ॥

दिवैव प्रदहनोद्धरणे ॥ १७ ॥

कर्त्तव्ये, “तां दिवैवोपवपेदिवोद्धरेत्” (श०ब्रा० ६-५-४-१०) इति
वचनात् ॥ १७ ॥

उद्धपतिश्रपणम् ॥ १८ ॥

पदार्थतया ॥ १८ ॥

देवस्त्वेत्युखाम् ॥ १९ ॥

उद्धपति ॥ १९ ॥

उत्तानां करोत्यव्यथमानेति ॥ २० ॥

उखाम् ॥ २० ॥

उद्यच्छत्युत्थायेति ॥ २१ ॥

ऊर्ध्वं यच्छत्युद्यच्छति । “उत्थाय” (१) इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २१ ॥

परिगृह्य पात्रे करोति मित्रैतां त इति ॥ २२ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ २२ ॥

अजापयसावसिञ्चति वसवस्त्वेति प्रतिमन्त्रम् ॥ २३ ॥

उखाम् । त्रित्वपक्षे च उत्तानकरणाद्येकैका अजापयसावसेकान्ता कर्त्तव्या ॥ २३ ॥

इष्टकाक्रियाऽतस्त्यालिखितानाम् ॥ २४ ॥

अत ऊर्ध्वमिष्टकास्त्रयालिखिताः क्रियन्ते ॥ २४ ॥

अपरिमितालिखिता वोत्तरयोः ॥ २५ ॥

द्वितीयाचतुर्थ्योः । कुत एतत् ? तेहि प्रकृत्याम्नायते—“रसो हैते चिती अपरिमित उ वै रस” (द्य० ब्रा० ८-७-२-१७) इति । अतश्च विकल्पोऽयम् ॥ २५ ॥

पूर्ववदग्निः पाके ॥ २६ ॥

इष्टकानां पाके पूर्ववदग्निर्भवति—निर्मन्थ्यो दक्षिणाग्निर्वा ॥ २६ ॥

दीक्षामावास्यायामामावास्येनेष्ट्वा ॥ २७ ॥

फाल्गुन्यमा (२) वास्यायां दीक्षा भवति, सा चामावास्येनेष्ट्वा पौर्णमासोपक्रमात् ॥ २७ ॥

आग्नावैष्णववैश्वानरौ ॥ २८ ॥

दीक्षणीयायां कर्त्तव्यौ ॥ २८ ॥

घृते चरुरादित्येभ्यः ॥ २९ ॥

घृतस्य प्रणयनं कार्यम्, कार्यापत्त्या ॥ २९ ॥

(१) उत्थाय बृहती भवोदु तिष्ठद् भुवा स्वम् । मित्रैतान्त ऽऽषाम्प-
रिददाम्भ्यमित्याऽऽपषा माभेदि—(वा. सं० ११-६४) अत्र पूर्वार्धेन उद्य-
च्छनमुत्तरार्धेन पात्रे करणं बोद्धव्यम् ।

(२) सा च मुख्यामावास्यायां षिण्डपितृत्यङ्कालाभावादपिण्ड-
पितृत्यजेनामावास्येन सद्य इष्ट्वा ।

अकृतायां तु दीक्षायामपराहो भवेद्यदि ।

पितृत्यङ्को न तत्र स्यात्पूर्वाङ्गत्वादिति रितम् ॥

अनङ्गत्वे तु तत्र स्यात्तत्कालाप्रतिबन्धतः । इति ।

१२ का०

प्राकृतान्यौद्ग्रभणानि हुत्वा सप्ताग्निकान्या-

कृतिमिति प्रतिमन्त्रम् ॥ ३० ॥

प्राकृतान्याध्वरिकानि हुत्वा सप्ताग्निकानि “आकृतिम्” (१) इति प्रतिमन्त्रं जुहोति । अत्र च “विश्वो देवस्य” (२) इत्यत्र तद्विधा विभज्यते । स्वकाले पूर्णामित्येतदग्निकेऽत्र भौवं द्वेधा विभज्यते, द्विश्च स्थाल्याः स्ववेणेत्येतदप्याग्निके भवति ॥ ३० ॥

दण्डोच्छ्रयणान्तं कृत्वाऽध्वर्युयजमानयोरन्यतर उखा-
माहवनीयेऽधिभ्रयति मुञ्जकुलाय शणकुलायावस्तीर्णा-
मन्तरे शणा मा सु भित्था इति तिष्ठन्नुदङ् प्राङ् ॥ ३१ ॥

दण्डोच्छ्रयणान्तमाध्वरिकं कर्म कृत्वाऽध्वर्युयजमानयोरन्यतर उ-
खामाहवनीयेऽधिभ्रयति “मा सु भित्था” (३) इत्यनेन मन्त्रेण ।
सा च मुञ्जकुलाय शणकुलायावस्तीर्णा भवति । अन्तरे च शणाः ।
प्रागुदीचीं दिशमभिमुखः ॥ ३१ ॥

अधिकारमुपजीवन्नाह—

रुक्मप्रतिमोचनविष्णुकमवात्सप्रेषु च ॥ ३२ ॥

प्रागुदीचीं दिशमभिमुखो भवति ॥ ३२ ॥

अग्रावारूढे त्रयोदशास्यां प्रादेशमात्रीः समिध-

आदधाति ॥ ३३ ॥

उखायामग्रावारूढे त्रयोदशसमिध आदधाति । प्रादेशमात्रीग्रहणं
शिष्टानुस्मरणप्रज्ञप्त्यर्थम् ॥ ३३ ॥

अनारोहत्यङ्गारानोप्यैके ॥ ३४ ॥

अनारोहत्यशाखुखायामङ्गारानोप्यैके समिदाधानं कुर्वन्ति ॥ ३४ ॥

(१) आकृतिमग्निमप्रयुज^० स्वाहा मनो मेधामग्निमप्रयुज^० स्वा-
हा चित्तं विद्वातमग्निमप्रयुज^० स्वाहा वाचो विधृतिमग्निमप्रयुज^०
स्वाहा प्रजापतये मनवे स्वाहाऽग्नये वैश्वानराय स्वाहा (वा. सं. ११-६६)

(२) विश्वो देवस्य नेतुर्मर्त्तो वृरीतसकल्यम् । विश्वोरायऽधु-
ज्जति द्दयुम्नं वृणीत पुष्यसे स्वाहा (वा. सं. ११-६७)

(३) मा सु भित्था मा सु रिषोऽम्ब धृष्ण वीरयस्व सु । अग्निं
इक्षेदङ्गारिष्यथः (वा. सं. ११-६८)

ता इदानीमाह—

धृतोन्नां कार्मुकीं द्रव्य इति ॥ ३५ ॥

अनेन मन्त्रेणादधाति । क्रमुको धमन इत्युच्यते, तदीया कार्मुकी ॥ ३५ ॥

वैकङ्कतीं परस्या इति ॥ ३६ ॥

अनेन मन्त्रेणादधाति ॥ ३६ ॥

औदुम्बरीं परमस्या इति ॥ ३७ ॥

आदधाति ॥ ३७ ॥

अपरशुवृक्णां यदग्न इति ॥ ३८ ॥

आदधाति । या परशुना न छिन्ना सा अपरशुवृक्णा ॥ ३८ ॥

अधःशयां यदत्तीति ॥ ३९ ॥

अनेन मन्त्रेण । अधःशया च भूमौ संलग्ना प्रसृता ॥ ३९ ॥

पालाशीः प्रत्यूचमहरहरिति ॥ ४० ॥

आदधाति, “अथैता उत्तराः पालाशो भवन्ति” (श०ब्रा०६-६-३-७) इति वचनात् । एवं चापरशुवृक्णा अधःशया औदुम्बरीष्वेव भवतः, जात्यन्तराविधानात् ॥ ४० ॥

उपोत्तमां क्षत्रियस्येच्छन् ॥ ४१ ॥

उत्तमायाः समीपे उपोत्तमा द्वादशी, तां क्षत्रियस्य यजमानस्येच्छयाऽऽदधाति ॥ ४१ ॥

उत्तमां पुरोहितस्य ॥ ४२ ॥

इच्छयाऽऽदधाति ॥ ४२ ॥

अन्यस्योभे ॥ ४३ ॥

अन्यस्य क्षत्रियपुरोहितव्यतिरिक्तस्य उभे अपि उपोत्तमोत्तमे इच्छयाऽऽधीयेते । एवं हि श्रूयते—“ता एता एकादशादधाति, अक्षत्रियस्य वाऽपुरोहितस्य वा” (श०ब्रा०६-६-३-१२) इति । तथा “द्वादश क्षत्रियस्य वा पुरोहितस्य वा” (श०ब्रा०६-६-३-१३) इति ।

एवं च सति अक्षत्रियस्यापुरोहितस्य च एकादश भवन्ति, त्रयोदश वा । क्षत्रियपुरोहितयोस्तु द्वादश त्रयोदश वा ॥ ४३ ॥

स्वाहाकारः सर्वासुखायाम् ॥ ४४ ॥

उखायामाधीयमानासु समित्सु । अतोऽन्यत्रापि स्वाहाकारो भवति ‘सर्वासु’ इत्यभिधानात् ॥ ४४ ॥

औद्गमणादि दण्डान्तमन्त्रैके ॥ ४६ ॥

एवं सति प्रागौद्गमणहोमादुखाधिभ्रयणादि, “तान्यु हैक उखाया मेवैतान्यौद्गमणानि जुह्वति” (श०ब्रा०६-६-१-२२) इति वचनात् ॥४५॥
इति षोडशाध्याये चतुर्थी कण्डिका ।

यजमानः कण्ठे रुक्मं प्रतिमुञ्चते परिमण्डलमेकविंशतिपिण्डं कृष्णाजिननिष्युतं लोमसु शुक्लकृष्णेषु शणसूत्रे त्रिवृत्योतमुपरिनाभि बहिष्पिण्डं दशानो रुक्म इति ॥ १ ॥

रुक्मं हि प्रकृत्य सर्वमेवैतच्छ्रूयते (श०ब्रा०६-७-१-१) । यजमानग्रहणाच्च स्वयमेव यजमानः प्रतिमुञ्चते । द्वादशाहे च सर्वे यजमानाः प्रतिमुञ्च्येयुः । अत उद्ध्वे इण्ड्वाद्यन्वारम्भः । एवं हि सर्वैः कृतं भवति ॥ १ ॥

इण्ड्वशिक्षयासन्दीषु मुञ्जरज्जवस्त्रिवृतो मृदिग्धाः ॥ २ ॥

उखा याभ्यां गृह्यते तौ इण्ड्वौ । शिक्षयं प्रसिद्धमासन्दी च । अनुरक्ता रज्जवो मृदिग्धा भवन्ति ॥ २ ॥

परिमण्डलाभ्यामिण्ड्वाभ्यामुखां परिगृह्णाति नक्तोषासेति ॥ ३ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ३ ॥

हरति व्यावाक्षामेति ॥ ४ ॥

तामेवोखाम् ॥ ४ ॥

आहवनीयस्य पुरस्तादुद्गात्रासन्दीवदासन्धां चतुरश्राङ्गाः शिक्षयवत्यां निदधाति देवाअग्निमिति ॥ ५ ॥

उद्गात्रासन्दीवदिति प्रा(१)देशपादी तु गम्यते । सा च चतुरश्राङ्गी सह पादैः तस्यां शिक्षयवत्यामासन्धां निदधाति उखां “देवा अग्निम्”(२) इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ५ ॥

(१) अत एवान्यत्रानियमः ।

(२) देवा ऽअग्निनन्धारयन्द्रविणोदाः (वा. स.-१२-२) इतिपादेन ।

शिक्षयपाशं प्रतिसुञ्चते षडुद्यामं विश्वा-
रूपाणीति ॥ ६ ॥

ग्रीवायाम् ॥ ६ ॥

सशिक्षयं प्राञ्चं प्रगृह्णाति सुपर्णोसीति पिण्डवत् ॥ ७ ॥

सह शिक्षयेन प्राञ्चमग्निं प्रगृह्णाति “सुपर्णोसि” (१) इत्यनेन मन्त्रेण ।
‘पिण्डवत्’ इत्यूर्ध्वबाहुः ॥ ७ ॥

धारणं च ॥ ८ ॥

पिण्डवदेव । अवहृत्योपरिनाभीति ॥ ८ ॥

एतया विकृत्याऽभिमन्त्र्यैकेऽन्यचितिं चिन्वन्ति
द्रोणचिद्रथचक्रचित्कंकचित्प्रउगचिदुभयतः प्रउगः स
मुह्यपुरीष इति ॥ ९ ॥

एतेह्यग्निविशेषाः । तदाकारांश्चिन्वन्त्येके । एके सुपर्णचितम् । वि-
लिङ्गत्वादस्या विकृतेरन्यन्तरेष्वप्राप्तिर्मा भूदित्युच्यते । एवं हि श्रूयते-
“तः हैक एतया विकृत्याऽभिमन्त्र्यान्यां चितिं चिन्वन्ति” (श०ब्रा०६-
७-२-८) इति ॥ ९ ॥

समुह्यपुरीषे प्रतिदिशं पुरीषाहरणम् ॥ १० ॥

प्रतिदिशं पुरीषमाहृत्याहृत्य तेनैव चयनम् ॥ १० ॥

विष्णुक्रमान्क्रमते विष्णोरिति प्रतिमन्त्रम् ॥ ११ ॥

अग्न्युद्गमणं च तस्मिंस्तस्मिन् ॥ ११ ॥

क्रमेण ॥ १२ ॥

अक्रमश्चतुर्थे ॥ १३ ॥

उद्गमणं तु च भवत्येव ॥ १३ ॥

दिशो वीक्षते दिशोऽनुविक्रमस्वेति ॥ १४ ॥

प्रतिदिशं मन्त्रः ॥ १४ ॥

पिण्डवत्प्रागुदञ्चं प्रगृह्णात्यक्रन्ददग्निरिति ॥ १५ ॥

‘पिण्डवत्’ इत्यूर्ध्वबाहुः ॥ १५ ॥

(१) सुपर्णोसि गरुमाँस्त्रिवृत्ते शिरो गायत्रश्चक्षुर्वृहद्रथन्तरे पक्षौ
स्तोमऽआत्मा रुद्रन्दाँस्यङ्गानि यजूँषि नाम । साम ते तनूर्ध्वामदे-
व्यं यज्ञायज्ञियम्पुच्छन्धिषण्ण्याः शफाः । सुपर्णोसि गरुमान्दिवङ्ग-
रुद्र स्वः पत (वा.सं० १२-४)

अवहरत्यग्नेऽभ्यावर्त्तिन्निति ॥ १६ ॥

प्रत्यवरोहत्याग्निम् “अग्नेऽभ्यावर्त्तिन्” (१) इति । “यावत्कृत्व ऊर्ध्वो
रोहति तावत्कृत्वः प्रत्यवरोहति” (श. ब्रा. ६-७-३-६) इति श्रुतेः त-
द्वत्प्रत्यवरोहणम् ॥ १६ ॥

उपरिनाभि धारयन्नात्वाहार्षमित्यभिमन्त्रयते ॥ १७ ॥

उपरिनाभि धारयन्नग्निम् “आ त्वाहार्षम्” (२) इत्यभिमन्त्रयते ॥ १७ ॥

पाशा उन्मुच्योदुत्तमामिति ॥ १८ ॥

पिण्डवत्प्राग्दक्षिणा प्रगृह्णात्यग्रे बृहन्निति ॥ १९ ॥

मन्त्रेण ॥ १९ ॥

अवहरति ह्यसः शुचिषदिति ॥ २० ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ २० ॥

आसन्न्यां करोति बृहदिति ॥ २१ ॥

उपतिष्ठते सीद त्वमिति ॥ २२ ॥

वात्सप्रेण च दिवस्परीत्येकादशभिः ॥ २३ ॥

उपतिष्ठते ॥ २३ ॥

अनुवाकेनैके ॥ २४ ॥

उपतिष्ठन्ते ॥ २४ ॥

अत्र दीक्षितोऽयमिति ॥ २५ ॥

अस्मिन्नवसरे ‘दीक्षितोऽयम्’ इत्याह । दण्डान्ते ह्युखाधिभ्रयणा-
द्युक्तम् । अतः प्राकृतानुवृत्त्यर्थमिदमुच्यते ॥ २५ ॥

आवृत्तिरतः संवत्सरम् ॥ २६ ॥

अत ऊर्ध्वं यदुच्यते तत्संवत्सरं यावदावर्त्तते ॥ २६ ॥

इति षोडशाध्याये पञ्चमी कण्डिका ।

(१) अग्नेभ्यावर्त्तिन्नमि मा निवर्त्तस्वायुषा व्वर्चसा पूजया
धनेन सन्न्या मेधया रक्षापोषेण (वा. सं. १२-७)

(२) आ त्वाहार्षमन्तरभूद्भुवस्तिष्ठा विवचावलिः । विवशस्त्वा
सर्वा व्वाञ्छन्तुमा त्वदुद्राष्टमधिभ्रशत् (वा. सं. १२-११)

उखाया भस्मोद्वपनमस्तमिते पात्रे ॥ १ ॥

तत्र प्राग्वाग्विसर्गात्, “भस्मोद्वप्य वाचं विसृजते” (श. ब्रा., ६-७-४-१४) इति श्रुतेः ॥ १ ॥

वाचं विसृज्य समिदाधानं रात्रीः रात्रीम-
प्रधावमिति ॥ २ ॥

तच्च यजमानस्य स्यात्, त्व्यवादेशसामर्थ्यात्—‘वाचं विसृज्य’ इति । लिङ्गाच्च—“अथ ये दीक्षितः समिधावादधाति ते अग्निहोत्रा-
हुती” इति ।

अथ वा नैतदेवम्, समाख्यानुग्रहादध्वर्योः पदार्थः प्राप्नोति । न च समाख्या बाधितव्या ।

किं च याजमानाः पदार्थाः परिभाषिताः । “प्रधानं स्वामी फल-
योगात्पुरुषयोगिमन्त्रसंस्कारयोस्त्यागे सामर्थ्याद्वचनान्वयत्” (का. श्रौ. १-७-१९, २०, २१,) इति ।

नन्वत्रापि वचनम् ‘वाचं विसृज्य समिदाधानम्’ इति । नैतदेवम्, अन्यार्थं ह्येतत् । कोऽन्योर्थः ? अनिर्ज्ञातकालस्य समिदाधानस्य कालं लक्षयितुं ‘वाचं विसृज्य’ इत्युच्यते । यत्र पुनर्व्यवादेशस्यान्यार्थता न भवति, तत्र समानकर्तृकता भवति ‘समाख्यामपि बाधित्वा’ इति । अतः कालार्थोऽत्र त्व्यवादेशः । यथाऽन्यत्र “निरूप्याज्यं प्रातर्होहनम-
न्यस्मिन्” (का. श्रौ. ४-२-३७) इति ।

यत्पुनर्लिङ्गमुक्तम् “अथ ये दीक्षितः समिधावादधाति” इति, तद-
ध्वर्युकर्तृकत्वेऽपि न विरुध्यते । यजमान एव हि समिदाधानं कार-
यन्नादधाति इत्युच्यते ॥ २ ॥

एवमुदिते भस्मोद्वपनादि ॥ ३ ॥

कर्त्तव्यम् ॥ ३ ॥

अयं तु विशेषः—

अहरहरित्याधानम् ॥ ४ ॥

“अहरहः” (१) इति समिदाधानम् ॥ ४ ॥

विष्णुक्रमवात्सप्रे चाहर्षत्यासमुदिते समिधमाधाय ॥ ५ ॥

विष्णुक्रमवात्सप्रे प्रत्यहं व्यत्यासेन कर्त्तव्ये ॥ ५ ॥

(१) अहरहरप्प्रयाव भस्मन्तोश्वायेव तिष्ठते घासमस्मै । राय-
स्पोषेण समिधा मदन्तोऽग्ने मा तेऽप्रतिवेशा रिषाम । (वा. सं. ११-७५)

तयोर्विभागमाह—

रुचमप्रतिमोचनादि प्राग्वात्सप्राद्विष्णुकमाः ॥ ६ ॥

साग्निके क्रतौ संस्वत्सरं दीक्षा आम्नाताः—“संस्वत्सरभृतमेव चिन्वीत” (श. ब्रा. १०-२-६-९) इति । पवित्रे च चतस्रो दीक्षा आम्नाता—“पवित्रश्चतुर्दीक्षः” (का. श्रौ. १५-१-४) इति । तत्राग्नौ सति चिन्त्यते—किमग्निनिमित्ता दीक्षा भवन्तु, उत सौमिक्य इति । उभयं चैतच्चरितार्थम् । पवित्राद् बहिराग्निक्यश्चरितार्थाः । अग्निके च पवित्रे सौमिक्य इति । तेन साग्निकमिति पवित्रे कथं भवन्तिवति ॥ ६ ॥

नियमकारणाभावादनियमे प्राप्त आह—

सोमाविरोधेन वा तत्प्राधान्यात् ॥ ७ ॥

सोमाविरोधेन वा दी(१)क्षा भवन्ति । कुत एतत्? तत्प्राधान्यात् । सोमस्य प्रधानभूतत्वात्तदीया एव दीक्षा भवन्तीति ।

(१) द्वादशाहे तथाऽहीनि जामदग्नये विशेषतः ।

सोमार्था श्रूयते दीक्षा संख्याशेर्वाह्यतेऽङ्गतः ॥

पर्वसुत्यानुरोधेनामायां दीक्षा च बोध्यते ।

सोमे “शुक्लपक्षे दीक्षेत” इति श्रूयते । अग्नौ तु “अमावास्यायां दीक्षेत” इति । तत्रैतत्संदिह्यते—किं शुक्लपक्षे दीक्षेत उत अमावास्यायाम् इति । किं तावत्प्राप्तं सूत्रेणैव पक्षः, “सोमाविरोधेन वा तत्प्राधान्यात्” इति । न वा आनर्थक्यात् । आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलमिति हि निष्कर्षः । किं च—

प्रथमे वर्णके ऽत्रैव चारितार्थ्यं द्वयोरपि ।

तेन सोमाविरोधेनैत्येवं भाष्ये समीरितम् ।

अतोऽग्न्यङ्गेन सोमस्याप्यङ्गं न्यायेन बोध्यते ।

किञ्च—

उत्थं संस्वत्सरं भृत्वाऽमायामाद्योपसद्यदा ।

एकाहत्वाच्च तास्तिष्ठस्तृतीयायां सवस्तदा ॥

पर्वसुत्या तु सोमस्य बाध्यतेऽग्न्यनुरोधता ।

आनर्थक्यं श्रुतेर्माभूत्तेन युक्तं पुरोहितम् ।

षण्मासस्य पक्षे स्वकाले एव इष्टकापशवः । उखासम्भरणं च तथेष्ट-
काकरणम् । आदवयुजशुक्लद्वादश्यां कार्तिकस्य वा दीक्षेति संप्रदायः ।

ननु चेतरा अपि सोमस्यैव दीक्षाः, अग्नेर्निमित्तभावमात्रमिति । स-
त्यमेवम् । एका सोमनिमित्ता अपरा अग्निनिमित्ताः । तत्र राजाश्रित-
द्वारपालाश्रितन्यायेन राजाश्रितबलीयस्त्वात्सौमिक्य एव दीक्षा भव-
न्ति । यत्पुनः राजसूयेऽग्निप्रतिषेधः शाखान्तरे, तदेतद्रूपोदाहरणं
समानन्यायार्थम् ।

अथवा सद्योभृतविषयता सूत्रस्यास्तु । अग्नौ फाल्गुनामावास्या-
यां दीक्षा । किं सद्योभृतेऽपि तत्रैव भवतु उत यथाप्राप्तमिति ? नि-
यमकारणामावादनियमे प्राप्ते आह—“सोमाविरोधेन वा तत्प्राधान्यात्”
इति ।

अथवा “वषमास्यमन्तिमं चिन्वीतेत्यु हैक आहुः” इत्यत्र किं व-
सन्तेआरभ्य शरदि सुत्या उत शरद्वारभ्य वसन्त इति ? तत्रैतदुच्यते—
“सोमाविरोधेन वा तत्प्राधान्यात्” इति । एवं सति शरदि तथाऽऽर-
म्भः कर्त्तव्यो यथा वसन्ते यजनीये सुत्या भवन्तीति ॥ ७ ॥

न्यज्य समिधं व्रते प्रतो प्रतोऽन्नपत(१)

इत्याधानम् ॥ ८ ॥

स चायं समित्संस्कारो व्रतसंस्कारश्चेति सम्प्रदायः । ततश्च स-
मिधोऽवयवाः सर्वव्रतेषु त्यज्यन्ते । नेत्यपरे । न ह्यत्र व्रतसंस्कारत्वे
प्रमाणमस्ति । समिधस्त्वाधीयमानत्वात्संस्कार एवेति गम्यते । एवं
च कृत्वैकस्मिन्नेव व्रते न्यज्जनं व्रतबहुत्वेऽपि, न सर्वेष्विति ॥ ८ ॥

संवत्सरभृतिनोऽसंवत्सरभृतेऽपि ॥ ९ ॥

अग्नौ चयनं भवति, “कामन्वाऽएनः सचिन्वीत येन पुरा सम्ब-
त्सरं भृतः स्यात्” (श. ब्रा. ४-५-१-६५) इति वचनात् ॥ ९ ॥

संवत्सरः सोष्यतः ॥ १० ॥

सम्बत्सरमभिषवं करिष्यतः असंवत्सरभृतेऽपि चयनं भवति,
“कामम्बैवैनः सचिन्वीत यः सम्बत्सरमभिषविष्यन्तस्यात्” (श. ब्रा. ९-
५-१-६६) इति वचनात् ॥ १० ॥

सम्बत्सराहिताग्नेः ॥ ११ ॥

असम्बत्सरभृतेऽपि चयनमिष्यते । एतच्च सौमाधानिकस्य भवति ना-
न्यस्य । एवं ह्यत्र श्रूयते—“यः सम्बत्सरमग्निहोत्रं जुहुयात्” (श. ब्रा. ९-५-

(१) अन्नपतेऽन्नस्य नो देहानमीवस्य शुष्मिणः । प्रप्न दातारन्ता-
रिष ऽऊर्जं ओ धेहि द्विपदे चतुष्पदे ॥ (वा० सं० ११-८३)

१-६७) इति । तच्च सौमाधानिकस्यैव घटते नान्यस्य । कथमेकस्मिन्व-
सन्ते कृत आधाने द्वितीयेऽग्नेस्सम्भवो भवति ? नचाऽग्निष्टयमसौम-
स्याग्नेः सम्भवः । तस्मात्सम्बत्सराहिताग्निः सौमाधानिकः, तस्यापि
(१) च नोर्ध्व सम्बत्सरात्सद्योभृतः स्यात् । एवं हि श्रूयते “यः सम्ब-
त्सरमग्निहोत्रं जुहुयात्” (श. ब्रा. ९-५-१-६७) इति ॥ ११ ॥

जातस्य च ॥ १२ ॥

सम्बत्सरे जातस्य च असम्बत्सरभृतेऽपि चयनं भवति । एवं हि
वचनम् “कामम्बेवैनं सचिन्वीत यः संवत्सरं जातः स्यात्” (श. ब्रा.
९-५-१-६८) इति ॥ १२ ॥

षणमास्यमन्त्यम् ॥ १३ ॥

अन्त्यं जघन्यमिदं पक्षान्तरं षणमासानुख्यभरणं कृत्वाऽग्निश्ची-
यते इति । “षणमास्यमन्तमं चिन्वीतेत्याहुः” (श० ब्रा० ९-५-१-६३)
इति ॥ १३ ॥

अचयनं वा परस्मै ॥ १४ ॥

चयनं वेति विकल्पः । एवं हि श्रूयते “त्रयो ह वै समुद्राः अग्निर्य-
जुषां महाव्रतं साक्षां महदुक्थमुचाम” (श० ब्रा० ९-५-२-१२) इति
प्रकृत्याह—“एतान्ह स समुद्राऽल्लोषयते य एतानि परस्मै करोति”
(श० ब्रा० ९-५-२-१२) इति । निन्दार्थवादः प्रतिषेधार्थः । तथाचाह—
“तस्मादप्येवं वित्कामं परस्माऽअग्निं चिनुयात्” (श. ब्रा. ९-५-२-३)
इति प्रतिप्रसवः । प्रतिषेधप्रतिप्रसवाभ्यां विकल्पः ।

अन्ये त्वाहुः—अर्थसिद्धत्वाद्विकल्पो न वाच्यः । तेन चयनप्रतिषे-
धप्रतिप्रसवौ अन्यार्थौ । कोऽन्योऽर्थ इति चेत् ? दक्षिणासंवादप्रति-
षेधः । “त्रयो ह वै समुद्राः” (श. ब्रा. ९-५-२-१२) इत्यत आरभ्य एत-
देकं वाक्यं यावद् “दक्षिणासु त्वेव न संवदितव्यम्” इति ॥ १४ ॥

(१) सौमाधाने च सुत्यायां पर्वकालो ह्यपेक्षितः ।

ततः सम्बत्सरं पूर्णं होतव्यमग्निहोत्रकम् ॥

वर्षान्ते तत्र दीक्षाऽग्नेः सुत्या सा चापि पर्वणि ।

तत्र सम्बत्सरस्याद्यामावास्यायां वसन्ततः ॥

आद्या सुत्याऽत्र वर्षान्ते दीक्षाग्नेः प्रथमा ततः ।

पर्वसुत्यानुरोधेन दीक्षाः स्युर्द्वादशापि च ॥

ततश्चोपसदस्तिस्त्रैवैऽयां सुत्येति युज्यते ।

प्रागनः कृत्वोख्यस्योत्तरतः समिदाधानं समिधा-
ग्निमिति ॥ १५ ॥

उख्यस्योत्तरतः प्राङ्मुखमनः कृत्वोख्य एव समिदाधानं "समि
धाग्निम्" (१) इति ॥ १५ ॥

सासन्दीकमुख्यम्योदु त्वेति दक्षिणतोऽनसि करोति ॥ १६ ॥

सासन्दीकमुख्यम् "उदु त्वा" (२) इत्युत्क्षिप्यानसो दक्षिणतोऽभ्य-
वसितोऽनसि करोति ॥ १६ ॥

स्थाल्यां गार्हपत्यं पश्चात् ॥ १७ ॥

अनसि करोति दक्षिणाग्निं च वितृतीये करोति (३) ॥ १७ ॥

अनङ्वाहौ युक्त्वा प्रेदग्ने (४) इति प्राङ्ग्यात्वा
यथार्थम् ॥ १८ ॥

गच्छेत् ॥ १८ ॥

आरोहेत्पाद्वतो वा गच्छेत् ॥ १९ ॥

यजमानः संस्कारात् ॥ १९ ॥

अक्षे खर्जत्यक्रन्ददग्नि (५) रिति जपति ॥ २० ॥

खर्जनं च शब्दकरणम् ॥ २० ॥

(१) समिधाग्निं न्दुवस्यत घृतैर्बोधयतातिथिम् ।

आस्मिन्हृष्या जुहोतन ॥ (वा० सं० ३-१)

(२) उदुत्वा विश्वेदेवाऽअग्ने भरन्तु चित्तिभिः ।

स नो भव शिवस्त्वः सुप्रतीको विभावसुः ॥ (वा० सं० १२-३१)

(३) सभ्यावसथयोस्तु न सहानयनम् । नापि शालायाम्, समा-
ख्यानात्, कार्याभावाच्च । किं तु सभावसथयोरेव । दक्षिणाग्नेः सहन-
यनात्पत्न्यपि सह गच्छति, तत्साध्यत्वाच्चद्वयतस्य व्रतदुष्टे अपि नेये ।

अत्र भृत्यनुरोधेन वासो वा दीक्षितस्य हि ।

श्रूयते युज्यते चैवं तस्मात्पत्न्यपि गच्छति ॥

(४) प्रेदग्ने ज्योतिष्मान्याहि शिवेमिरर्जिमिष्ट्वम् ।

बृहदिहर्भानुभिर्भासन्मा हिः सीस्तन्वा प्रजाः ॥

(वा० सं० १२-३२)

(५) अक्क्रन्ददग्निं स्तनयन्निव द्यौः क्षामा रेहिद्वीरुधः समञ्जम् ।

सद्यो जहानो वि हीमिदोऽअख्यदा रोदसी भानुना मात्यन्तः ॥

(वा० सं० १२-३३)

वासेऽवहरत्युद्धतावोक्षित उत्तरतः समिदा-
धानं प्रप्रेति ॥ २१ ॥

यत्र वासस्तत्रैवाव(१)हरणं न प्राग्वसते । एवं ह्याह—“स यदि पुरा वसत्यै विमुञ्चेतानस्येवाग्निः स्यात्” (श०ब्रा० ६-८-१-१२) इति । वसत्यां तु उत्तरतोऽग्नीनवतार्य समिदाधानं “प्रप्र” इति(२) । उद्धतावो-
क्षितग्रहणं च परिसमूहनादीनामुपसंग्रहार्थम्(३)पि । स्मार्तं ह्येतदनुयते-
“उद्धते वा अवोक्षितऽग्निमादधाति” (श०ब्रा० ६-४-४-१८) इति ।
एवं च सति तदपचारे स्मार्तं प्रायश्चित्तम् ॥ २१ ॥

वनीवाहनमेतदीक्षासु यदेच्छेत् ॥ २२ ॥

वनीवाहनसंज्ञाऽस्य कर्मणः । सा च संव्यवहारार्था—ऊर्ध्वं वनी-
वाहनमिति । तच्च दीक्षासु कर्त्तव्यं यदेच्छोपजायते । महावीर-
करणयूपच्छेदनवनीवाहनानि दीक्षासु क्रियन्ते । क्रमस्तु नैषाम्, पाठा-
भावात् ॥ २२ ॥

अप्सरूपमस्मावपनं क्रयणीयादौ ॥ २३ ॥

उच्यमस्मावपनमप्सु कर्त्तव्यम् । आदौ क्रयणीयस्याहः ॥ २३ ॥

अन्यत्र चेच्छत् ॥ २४ ॥

करोति ॥ २४ ॥

ऊर्ध्वं वनीवाहनात्क्रमयोगात् ॥ २५ ॥

अन्यत्रेच्छया कुर्वन्वनीवाहनादूर्ध्वं करोति, मन्त्राणां पाठकम-
योगात् ॥ २५ ॥

पलाशपुटेनापो देवीरित्येकया ॥ २६ ॥

पलाशपुटेन भस्म गृहीत्वा अपस्वावपति “आपो देवीः” (४) इत्ये-
कयर्चा ॥ २६ ॥

(१) अवहारः सपात्राणामग्नीनां स्थापनं तथा ।

(२) प्र प्रायमाग्निर्भरतस्य शृण्वे वि यत्स्सूर्यो न रोचते बृहद्भाः ।

अग्नि यः पूरु स्पृतनासु तस्तथौ दीदाय वैश्वोऽतिथिः शिवो नः॥

(वा० सं० १२-३४)

(३) अप्यर्थो ध्येयः ।

(४) आपो देवीः प्रतिगृह्णीत भस्मैतत्स्योने कृणुध्वः सुरभाऽउ लोके ।
तस्मै नमन्ताञ्जनयः सुपत्नीमार्तिवपुत्रं विभृतास्त्वेनत् ॥

(वा० सं० १२-३५)

ततो द्वाभ्याम् ॥ २७ ॥

पुनश्चावपति द्वाभ्याः(१)मृगभ्याम् ॥ २७ ॥

आद्याभ्यां वा पूर्वम् ॥ २८ ॥

पूर्वमावपनं द्वाभ्यामृगभ्याम्, तत एकयर्चा । वाशब्दो विकल्पार्थः,
तुल्यश्रुतित्वात् ॥ २८ ॥

अनामिकया प्रास्तादादत्ते प्रसद्येति ॥ २९ ॥

प्रास्ताद्भस्मनः कियदप्यनामिकयाऽऽदत्तं “प्रसद्य”(२)इत्येभिर्मन्त्रैः ।
“चतुर्भिरपादत्ते” (शं०ब्रा० ६-८-२७) इति वचनात् ॥ २९ ॥

प्रास्योखायामुपतिष्ठते बोधा म इति ॥ ३० ॥

यत्तदात्तं भस्म तत्प्रास्योखायामुपतिष्ठते “बोधा मे”(३)इति ॥ ३० ॥

प्रायश्चित्तिः समिधोपहृत्य—

इति षोडशाध्याये षष्ठी कण्डिका ।

आज्यं विश्वकर्मण(४) इति जुहोति ॥ १ ॥

प्रायश्चित्तिरिति अस्य होमस्य संज्ञा । आज्यग्रहणं न कर्त्तव्यम्,
उक्तत्वात्—‘तस्य होमो नादेशः’ इति । कर्त्तव्यं वा गुणार्थम्—‘समि-

(१) अपस्वगने सविष्टव सौ षधीरनुब्रूयसे । गर्भे स जायसे पुनः॥(३६)
गर्भोऽअस्योपधीनां ब्रूभो ब्यनस्पतीनाम् ।

गर्भो विश्वस्य भूतस्याग्ने गर्भोऽअपामसि । (वा० सं० १२-३७)

(२) प्रसद्य भस्मना योनिमपश्च पृथिवी मग्ने ।

सः सृज्य भानृभिष्टु ऋज्योतिष्मान्पुनरासदः ॥ (३८)

पुनरासद्य सदनमपश्च पृथिवीमग्ने ।

शेषे मातुर्व्यथोपस्थेऽन्तरस्यां शिवतमः ॥ (३९)

पुनरूर्जा निवर्त्तस्व पुनरग्नःऽइषायुषा ।

पुनर्गः पाह्यः हसः ॥ (४०)

सह रय्या निवर्त्तस्वाग्ने पिबस्व धारया ।

विश्वस्वस्या विश्वतस्परि ॥ (वा० सं० १२-४१)

(३) बोधा मेऽअस्य वचसो यविष्टमः हिष्टस्य प्रभृतस्य स्वधावः ।

पीयति त्वोऽअनुस्वो गृणाति ब्रन्दारुष्टे तन्वं ब्रन्देऽअग्ने ॥

(वा० सं० १२-४२)

(४) विश्वकर्मणे स्वाहा ॥ (वा० सं० १२-४३)

धोपहत्य' इति । उपपूर्वश्च हन्तिर्ग्रहणार्थः । दृष्टोऽन्यत्रापि—“अथ स्व-
धोपहत्याज्यम् (श०ब्रा० ३-४-१-२५) इति ॥ १ ॥

उत्थायादधाति समिधं पुनस्त्वेति ॥ २ ॥

अनेन मन्त्रेण(१) । उत्थानग्रहणं च प्रतिपत्तिवात् गुणार्थं चेति॥२॥

नैमित्तिकान्यत्रैव प्रकरणे पठ्यन्ते तदर्थमाह—

गार्हपत्येऽनुगते निर्मथ्य ॥ ३ ॥

आदधाति । मन्थनं प्राप्तत्वादवाच्यम् ? उच्यते प्रायश्चित्तार्थम् ॥३॥

सुत्पास्वाहवनीये साङ्काशिनेन हत्वा ॥ ४ ॥

सुत्पा(२)सु वर्त्तमानास्वाहवनीयेऽनुगते साङ्काशिनेन हत्वा तमा-
दधाति । साङ्काशिनशब्दः प्रगुणवाची । प्रगुणमेव हत्वेत्यर्थः । एतच्चो-
च्यते पूर्ववत् प्रणयनं मा भूत् इति ॥ ४ ॥

आग्नीध्रीयमुत्तरेण सदो ॥ ५ ॥

(३)आग्नीध्रीयमनुगतमुत्तरेण सदो हत्वा निदधाति । 'उत्तरेण सदो
हत्वा' इतीध्मव्युदासार्थम् ॥ ५ ॥

प्रवृज्यादावृत्तोरुये ॥ ६ ॥

(१) पुनस्त्वादित्या रुद्रा वसवः समिन्धता

म्पुनर्ब्रह्माणो वसुनीथ यज्ञैः ।

घृतेन त्वन्तन्व ववर्द्धसस्व सत्याः सन्तु

यजमानस्य कामाः ॥ (बा० सं० १२-४४)

(२) 'सुत्पासु' इति विशेषोपादानादन्यत्र सधर्मकं प्रणयनम् ।

द्रव्यं यत्स्यात्क्रियार्थं तत्प्रधानं द्रव्यमीरितम् ।

तद्विनाशाच्च तन्निष्ठाः प्रकृतापूर्वसाधकाः ॥

संस्कारा नाशमापन्ना अतः संस्कारसंयुतम् ।

पुनरावर्तयेद् द्रव्यं तेन निर्वर्तयेत् क्रियाम् ॥

अतः कर्मणि यद्यग्निनाशस्तत्र सधर्मकम् ।

अग्नेराहरणं ये वाऽपूर्वप्रयोजिताः ॥

संस्कारास्ते पुनः कार्याः पूर्वाग्निव्यक्तिनाशतः ।

पूर्वकृतान् प्रकृतापूर्वप्रयुक्तान्संस्कारान् पुनः कुर्यात् । तदुक्तम्—

“प्रधानद्रव्यव्यापत्तौ साङ्कावृत्तिस्तदादेशात्” इति । अतश्च होमोत्तरं
तत्समिधशो नाधीयते ।

(३) अत्रापि प्रकृताऽपूर्वप्रयुक्ताइतरे संस्काराः पुनरावर्तन्ते एव ।

उच्ये चानुगते पूर्ववत्प्रवृज्ज्यात् । अयं तु विशेषः—आवृता । आ-
वृद्धग्रहणं च मन्त्रनिवृत्त्यर्थम्, “एतयैवावृता अनुपहरन्त्यजुः” (श० ब्रा०
६-६-४-९) इति श्रुतेः ॥ ६ ॥

अध्वरप्रायश्चित्तिं च सर्वेषु यथाकालं पूर्वा पूर्वाम् ॥ ७ ॥

अध्वरप्रायश्चित्तिं च करोति । सर्वेषु निमित्तेषु तां च पूर्वा पूर्वाम् ।
चशब्दादाग्निकीं च । सर्वग्रहणं भस्मापोऽभ्यवहरणार्थम् । तत्रापि हि
विधीयेते—“उभे प्रायश्चित्ती करोति ये एवाग्नावनुगते” (श० ब्रा०
६-८-२-११) इति । ‘यथाकालम्’ इति चाध्वरप्रायश्चित्त्यर्थमुच्यते ।
आग्निकी तु विश्वकर्मण इत्येव ॥ ७ ॥

उखाभेदने नवस्थाल्यां महामुखायामुखाक-

पालमवधायामपति ॥ ८ ॥

“यद्येषोखा भिद्येत” (श० ब्रा० ६-६-४-८) इति प्रकृत्य सर्वमिदमाह-
तम् । एतच्चैकोखापक्षे भवति । त्रित्वपक्षे तु द्वयोरेवैकस्यामावपनम् ।
“ता हैके तिस्रः कुर्वन्ति” (श० ब्रा० ६-५-२-२२) इति हि प्रकृत्य “यदी-
तरामेतस्यतेऽथेतस्यां भरिष्यामो यदीतराऽथेतस्याम्” इति ॥ ८ ॥

उखोपशये पिष्ट्वा सृदा सहोखां करोत्यावृता ॥ ९ ॥

उखाखण्डमेकमुखायां प्रक्षिप्तम् । द्वितीयमुपशयया सह पिष्ट्वा सृदा
सहोखां करोत्यावृता मन्त्रवर्जम् । आवृच्छब्देन क्रियमात्रमुच्यते । तथा
चोक्तम् “एतयैवावृता अनुपहरन्त्यजुः” (श० ब्रा० ६-६-४-९) इति ॥ ९ ॥

पक्वायामावपति कपालं च ॥ १० ॥

पक्वायामुखायामावपत्यग्निं कपालं च ॥ १० ॥

उखोपशये पिष्ट्वा सृष्ट्य निदधाति ॥ ११ ॥

उखाकपालं च उपशयां च पिष्ट्वा सृष्ट्य स्थापयति ॥ ११ ॥

इदानीं चयनप्रकारमाह—

अभ्यात्मं चयनमुपविश्य ॥ १२ ॥

आत्मानमभिमुख्येन चयनं कर्त्तव्यं न परागिति । तथा च नैर्ऋतीषु
वचनात्पराक् चयनमुक्तम् । “पराञ्चमेव निर्ऋतिं पाप्मानमपहन्ते” (१) ॥ १२ ॥

अपरो विशेषः—

सव्यबाहुमन्तरं कृत्वोत्तरलक्षणाभिरिष्टकाभिः ॥ १३ ॥

(१) “पराञ्चमेव तत्पाप्मानं निर्ऋतिमपहते” (श० ब्रा० ७-२-)
१-१३) बर्लिनराजधान्यां मुद्रितशतपथे एवं पाठः ।

चेतव्यः ॥ १३ ॥

नित्ये सादनसूददोहसा उपधानादुत्तरे तथा
देवतया ता अस्येति ॥ १४ ॥

सर्वास्विष्टकास्वेते नित्ये भवतः । “तया देवतया” (१) इति सादनम् ।
“ता अस्य” (२) इति सूददोहसाऽधिवदनम् । ॥ १४ ॥
कुत एतत् ‘सर्वास्विष्टकास्वेते भवतः’ इति ?

अविशेषोपदेशात् ॥ १५ ॥

अविशेषेण ह्यनारभ्य कश्चिदिष्टकाविशेषमेते श्रूयेते—“तया देव-
तया” इति सादनम्, “ता अस्य” इति सूददोहसाऽधिवदनम् ॥ १५ ॥

किं च—

अनाम्नातप्रतिषेधाच्च ॥ १६ ॥

यत्रापि नाम्नायेते सादनसूददोहसौ तत्रापि प्रतिषेधति । “यथा नै-
र्ऋतीषु न सादयति प्रतिष्ठा वै सादनं नेत्पाप्मानं प्रतिष्ठापयानीति, न
सूददोहसाधिवदति प्राणो वै सूददोहसा नेत्पाप्मानं प्राणेन सन्तनवानि
सन्दधानि” इति । तस्मात्सर्वत्रैते भवतः ॥ १६ ॥

एकचोदनास्वेकदेशासु तन्त्रेण ॥ १७ ॥

एकचोदना अपस्या वयस्या इत्येवमादि । एकचोदना अपि यद्ये-
कदेशा भवन्ति । यथा तासामेव देशभेदः—अपस्याः पञ्चपञ्चानूकान्ते-
ष्विति । अतश्च प्रत्यनूकं नित्ये । देशभेदे त्वसति तन्त्रेणेति ॥ १७ ॥

आत्मनि यजु(३)ऽमतीः ॥ १८ ॥

इष्टका उपदधाति न पक्षपुच्छेषु, “स वा आत्मन्नेव यजुऽमतीरुप-
दधाति न पक्षपुच्छेषु” (श०ब्रा० ८-७-२-९) इति ॥ १८ ॥

लोकंपृणासु दशसु दशसु मन्त्रो लोकं पृणे(४)ति ॥ १९ ॥

(१) तया देवतयाङ्गिरस्वदध्रुवा सीद ॥ (वा० सं० १२-५३)

(२) ता अस्य सूददोहसः सौमं श्रीणन्ति पृश्नयः ।

जन्मन्द्देवानां विशस्त्रिष्वारोचनं दिवः ॥ (वा० सं० १२-५५)

(३) पृश्नयश्चानमृते सर्वा आत्मन्येव यजुऽमतीः ।

(४) लोकं स्पृणं च्छिद्रं स्पृणाधो सीद दध्रुवा स्वम् ।

इन्द्राग्नीत्वा बृहस्पतिरस्मिन्मन्योनावर्त्तिषदन् ॥

(वा० सं० १२-५४)

“तस्माद्दशदशेष्टका उपधाय लोकंपृणयाऽभिमन्त्रयते” (श० ब्रा० ९-१-२-१९) इति श्रुतेः ॥ १८ ॥

असादनं च ॥ २० ॥

लोकंपृणानाम् । सुददोहसाऽधिवदनं तु भवति, अप्रतिषिद्ध-
त्वात् ॥ २० ॥

प्रतिचिति द्वे द्वे उपधाय ॥ २१ ॥

लोकंपृणामन्त्रवचनम् । पुनर्दशसु दशसु ॥ २१ ॥

अयुग्मगणमध्यमाऽनूके ॥ २२ ॥

अयुग्मो य इष्टकागणः, यथा बालखिल्याः सप्त, तासां मध्यमाऽनू-
क उपधेया ॥ २२ ॥

एका च ॥ २३ ॥

या चैकेष्टका साप्यनूक एव । यथा विश्वज्योतिर्द्वियजुश्चेत्ये-
वमादि ॥ २३ ॥

अभितो युग्माः ॥ २४ ॥

अनूकमभितोऽर्धाधिकया युग्मा उपधीयन्ते । यथा प्राणभृतो दश,
छन्दस्या द्वादश ॥ २४ ॥

उदश्चो वर्गाः पूर्वापरं ॥ २५ ॥

यत्र पूर्वापर इति देशव्यपदेशः तत्रोदग्लक्षणा इष्टकावर्गा उप-
धीयन्ते ॥ २५ ॥

प्राश्चो दक्षिणोत्तरे ॥ २६ ॥

यत्र तु दक्षिणोत्तरव्यपदेशः तत्र प्राग्लक्षणा इति ॥ २६ ॥

भिन्नकृष्णयोरचयनम् ॥ २७ ॥

“न भिन्नां न कृष्णामुपदध्यात्” (श० ब्रा० ८-७-२-१६) इति ॥ २७ ॥

दीक्षाणामुत्तमेऽहनि वेद्यग्निमानम् ॥ २८ ॥

कर्तव्यम् ॥ २८ ॥

उत्पत्त्यस्थानेऽर्धव्यामेन गार्हपत्यस्य परिलिखति ॥ २९ ॥

मण्डलमिति शेषः ॥ २९ ॥

मण्डलाद्वा प्रक्रमणमन्तः पात्यस्य ॥ ३० ॥

“पूर्वार्धाध्यामस्य त्रीन्प्राचः प्रक्रमान्प्रक्रामति” (श० ब्रा० १०-२-३-१)
इति वचनात् । यद्येवं वाशब्दोऽवधारणार्थः । पूर्वार्धादेव व्यामस्य प्रक-
रणं मण्डलादिति न स्तम्भादिति । स्तम्भाद्धि प्रक्रमणमनग्नौ चरि-
१४ का०

तार्थम् ॥ ३० ॥

पश्चाच्छूपावध्यात्पादमात्रे चित्यस्य ॥ ३१ ॥

स्थानं भवतीति शेषः ॥ ३१ ॥

यजमानेनोर्ध्वबाहुप्रपदोच्छ्रितेन समस्थितेन वा ॥ ३२ ॥

प्रपदोच्छ्रितः पादाग्रे व्यवस्थितः । समस्थितः प्रसिद्ध एव । “तं वा उर्ध्वबाहुना पुरुषेण मिमीत” (शं०ब्रा० १०-२-२-६) इति ‘ऊर्ध्वबाहुः’ इति सूत्रितम् । ‘मिमीते’ इति च क्रियायाश्चोदितत्वात्प्रक्रमणवदध्वर्युर्माऽभूदिति यजमानग्रहणम् ॥ ३२ ॥

इति षोडशाध्याये सप्तमी कण्डिका ।

द्विपुरुषाः रज्जुं मित्वा(१) ॥ १ ॥

उभयतः पाशां मध्ये लक्षणमभितोऽर्ध(२)पुरुषयोश्च ॥ २ ॥

मध्य(३)मात् पुरुषपञ्चमे ॥ ३ ॥

अर्धे(४) च ॥ ४ ॥

अनुपृष्ट्यामायम्य ॥ ५ ॥

पाशयोः शङ्कु मध्येऽर्धपुरुषयोश्च ॥ ६ ॥

पाशा उन्मुच्यार्धपुरुषीययोः प्रतिमुच्य दक्षि-

णायम्य मध्यमे नितो(५)दं करोति ॥ ७ ॥

उन्मुच्य पाशावेकं मध्यमे प्रतिमुच्य दक्षिणाऽ-

धिनितोदमायम्य मध्यमे शङ्कुः ॥ ८ ॥

तस्मिन् पाशं प्रतिमुच्य पूर्वार्धे च दक्षिणा-

यम्य मध्यमे शङ्कुः ॥ ९ ॥

(१) षोडशाध्यायस्याष्टमी कण्डिका यद्यपि कर्काचार्येण स्वभाष्ये ऽत्र न व्याख्याता केवलम् ‘निगदव्याख्यातम्’ इत्येवोक्तम् । तथाप्युपयोगित्वात्सा व्याख्यायते ।

(२) लक्षणम् ।

(३) मध्यमाल्लक्षणात्पुरुषपञ्चमे ।

(४) पुरुषपञ्चमस्यार्धे ।

(५) नितोदं गर्तम् ।

पश्चादर्धपुरुषे च ॥ १० ॥

उन्मुच्य पूर्वार्धात्पश्चार्धं प्रतिमुच्य दक्षिणा-

यस्य मध्यमे शङ्कुः ॥ ११ ॥

अभितोऽर्धपुरुषयोश्च ॥ १२ ॥

एवमुत्तरोऽन्तः ॥ १३ ॥

दक्षिणे पार्श्वे पूर्ववदायस्य ॥ १४ ॥

पञ्चमभागीये शङ्कुः ॥ १५ ॥

तस्मिन्पाशं प्रतिमुच्य पूर्वं चार्धपुरुषीये ॥ १६ ॥

पञ्चमभागीयार्धपुरुषीययोः संनिपात्य तस्मिञ्छङ्कुः ॥ १७ ॥

एवं पश्चात् ॥ १८ ॥

एवमुत्तरः पक्षः ॥ १९ ॥

तथा पुच्छं वितस्त्या ॥ २० ॥

इच्छ(१)पक्षपुच्छाऽप्ययेषु चतुरङ्गुलं चतुर-

ङ्गुलसङ्कर्षति विकर्षत्यन्ते ॥ २१ ॥

पश्चा(२)रत्निः पुरुषो दशपदो द्वादशाङ्गुलं पदं

प्रक्रमस्त्रिपदः समविभक्तस्य ॥ २२ ॥

(१) यत्र पक्ष आत्मानमप्येति स पक्षाप्ययः । एवं पुच्छाप्ययः । अप्ययेषु पक्षयोः पुच्छस्य च आत्मसन्धिसमीपे चतुरङ्गुलं-चत्वारि चत्वार्यङ्गुलान्युभयोः पार्श्वयोः सङ्कर्षति-सङ्कोचयति । तथा अन्ते पक्षपुच्छप्रान्ते उभयोः पार्श्वयोः चतुरङ्गुलं विकर्षति-विस्तारयति ।

(२) पञ्चारत्नयो यस्य सः । पञ्चभिररत्निभिः पुरुषः, दशभिः पदैः पुरुषो द्वादशभिरङ्गुलैः पदम् इत्येवमर्थो न भवति, इतः प्रागरत्यादीनां लक्षणस्यानुक्तत्वेनासिद्धत्वात् । पुरुषस्य पञ्चारत्नि-दशपद इति लक्षणद्वयकथनवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । अतश्चैवम्—पुरुषस्य समविभक्तस्य यः पञ्चमो भागः सोऽरत्निः, तस्य दशमो भागः पदम्, पदस्य द्वादशभागोऽङ्गुलम्, त्रिभिः पदैरेकः प्रक्रमः इति तु भवति, पदस्य सिद्धत्वात् ।

परि(१)तस्य रज्ज्वा सहितं बह्नीरज्ज्वा ॥ २३ ॥

एकषष्ठे शते परिश्रितो भिनोति ॥ २४ ॥

चतु(२)र्णवतीनि वा त्रीणि ॥ २५ ॥

ऊर्ध्वाः शर्कराः स्वाते ॥ २६ ॥

उत्तरे(३)षु पुरुषोच्चयेनैकशतविधात् ॥ २७ ॥

यथाऽग्नि वेदी(४)ष्टकाप्रमाणम् ॥ २८ ॥

अन्तः(५)पात्यगार्हपत्ययोरिच्छन् ॥ २९ ॥

उत्तर(६)पक्षस्यापरस्था ऽ सत्त्वां परिश्रितो भिनोति

जङ्घामार्त्री नाभिमार्त्री मुखमार्त्रीमिति

मुखमार्त्रीमिति ॥ ३० ॥

निगदव्याख्यातम् ॥ ३० ॥

इति षोडशाध्याये अष्टमी कण्डिका ।

(१) रज्ज्वा परितस्य सर्वतो वेष्टयित्वा रज्ज्वा बहिर्भागे सहितं रज्जुसंलग्नं यथा भवति तथा एकषष्ठ्याधिके द्वे शते परिश्रितो भिनोति ।

(२) चतुर्णवत्याधिकानि त्रीणि शतानि ।

(३) उत्तरेषु अष्टविधादिषु चयनेषु आ एकशतविधात् एकशतविधचयनं यावत् एकाधिकशतपुरुषात्मकपञ्चनवतितमचयनपर्यन्तं पुरुषोच्चयेन एकैकपुरुषवृद्ध्या अग्निमानं भवति ।

(४) वेदिश्च इष्टकाश्च वेदीष्टकाः तासां प्रमाणं वेदीष्टकाप्रमाणं तद्यथाऽग्नि भवति । अग्निमनतिक्रम्य यथाऽग्नि । यथाऽग्निक्षेत्रस्य प्रमाणं वर्धते तथा वेदिप्रमाणं वर्धते इष्टकाप्रमाणं च वर्धते । न हि वेदिवृद्धिं विना तन्मध्ये वर्धितस्याग्नेर्मानं सम्भवति । नापि इष्टका अवर्धिता वर्धितमग्निक्षेत्रं पूरयितुं शक्नुवन्ति । अतो युक्तमुभयोर्वृद्धिः ।

(५) अन्तःपात्यस्य गार्हपत्यस्य गार्हपत्यचितेश्च इच्छन् इच्छया वृद्धिं कुर्यात् इच्छया न कुर्यात् ।

(६) अग्नेरुत्तरपक्षस्यापरस्तत्त्वां पश्चिमकोणे एव प्रमाणास्ति सः परिश्रितो भिनोति ।

सप्तदशोऽध्यायः ।

श्वोऽभ्यवहरणादि प्रायश्चित्त्यन्तं कृत्वा वि-

ष्णुकमवात्सप्रसमासः ॥ १ ॥

दीक्षानामुत्तमेऽहनि वेद्यग्निमानमुक्तम् । अतः द्वःशब्देन क्रयणीय-
महरभिधीयते । तत्र भस्माभ्यवहरणादि प्रायश्चित्त्यन्तं कृत्वा विष्णुक-
मवात्सप्रसमासः कर्त्तव्यः । अप्सूख्यभस्मावपनं क्रयणीयादा-
वुक्तमपि सदवध्यर्थमुच्यते । विष्णुकमणं हि कृताव-
धिकम्—“उदिते समिधमाधाय रुक्मप्रतिमोचनादि प्राग्वा-
त्सप्राद्विष्णुकमाः” (का० श्रौ० १६-६-५, ६) इति । ततः प्राग्भस्मा-
भ्यवहरणं यथा स्यादिति । तथा च श्रुतिः—“तदहः प्रातरुदित आदित्ये
भस्मैव प्रथममुद्वपति भस्मोदुष्य वाचं विसृजते वाचं विसृज्य समिध-
मादधाति समिधमाधाय भस्मा(१)पोऽभ्यवहरति यथैव तस्याभ्यवहरणं
तथाऽपादाय भस्मनः प्रत्येत्योखायामोष्योपतिष्ठतेऽथ प्रायश्चित्तीकरोति”
(श० ब्रा० ६.७.४.१४.) इति । ततो विष्णुकमवात्सप्रसमासः ॥ १ ॥

वात्सप्रं कृत्वोपस्थेयं चेत् ॥ २ ॥

यदि पुनः परिपाठ्या वात्सप्रोपस्थानं तस्मिन्नह्न्यापतति तत उप-
स्थानं कृत्वा विष्णुकमवात्सप्रसमासः कार्यः । एवमपि हि श्रूयते—“यदि
वात्सप्रं वात्सप्रेणोपस्थाय विष्णुकमान्क्रान्त्वा वात्सप्रमन्तःकुर्यात्”
(श० ब्रा० ६.७.४.१५.) इति ॥ २ ॥

पलाशशाखया गार्हपत्यं व्युदूहत्यपेत वीतेति

पच्छः प्रतिदिशं पुरस्तात्प्रथमम् ॥ ३ ॥

पलाशशाखया गार्हपत्यस्थानं व्युदूहति “अपेत वीत” (२) इत्यस्य
मन्त्रस्य पादेन पादेन प्रतिदिशम् ॥ ३ ॥

(१) ततश्च उदिते भस्मोद्वापः । वाग्विसर्गप्रेषः । व्रतकरणप्रेषः ।
व्रतकरणं त्रिस्तनम् । वाग्विसर्गः समिदाधानम् । भस्मापोऽभ्यवहरणं
प्रायश्चित्त्यन्तम् । ततो विष्णुकमवात्सप्रसमासः ।

(२) “अपेत वीत इति च सर्प्यतातः” इति पुरस्तात् । “येऽत्र स्थ
पुराणा ये च नूतनाः” इति दक्षिणतः ।

“अदाद्यमोव्वसान मृथिव्या” इति पश्चात् । “अक्कन्निम म्पितरो
लोकमस्मै” (वा० सं० १२-४५) इत्युत्तरतः ।

उदीचीः शाखामुदस्योखां निवपति संज्ञानमिति ॥ ४ ॥

शाखानिरसनं प्रतिपत्तिः । तेन द्वादशाहे न तावन्निर(१)सनम् ।
उखां निवपति “संज्ञानम्”(२) इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ४ ॥

मण्डलं छादयति ॥ ५ ॥

ततस्तेनैव मण्डलं छादयति ॥ ५ ॥

सिकताश्चाग्नेर्भस्मेत्यूषधत् ॥ ६ ॥

ततो मण्डलं छादयति ॥ ६ ॥

परिश्रिद्धिः परिश्रयति पूर्ववदेकविंशत्या चित(३)स्थेति ॥ ७ ॥

पूर्ववदिति “ऊर्द्धाः शर्कराः खाते” (का० श्रौ० १६-८-२६) ॥ ७ ॥

मध्येऽर्धवृहतीश्चतस्रो दक्षिणोत्तराः प्राचीरुपदधाति

दक्षिणत उदङ्ङ्यः सो अग्निरिति प्रत्यृचम् ॥ ८ ॥

परिमण्डलमध्येऽर्धवृहतीरिष्टकाश्चतस्रो दक्षिणोत्तररीत्या प्राग्लक्ष-
णा दक्षिणतो व्यवस्थित उपदधाति “अयंसो अग्निः”(४) इति
प्रत्यृचम् ॥ ८ ॥

सकृन्नित्ये ॥ ९ ॥

ननु चैकदेशानां सकृन्नित्यत्वं परिभाषितमाचार्येण ‘सकृन्नित्ये’
इति न वक्तव्यम् ?

अत्रोच्यते, तच्च अलोकस्पृणाविषयम् । एतास्तु लोकंपृणाः । अ-

(१) इतरेषां गार्हपत्यानामुपवसथे विधानात् ।

(२) संज्ञानमसि कामधरणं मयि ते कामधरणम्भूयात् ।

अग्नेर्भस्मास्यग्नेः पुरीषमसि (वा० सं० १२-४६) ॥

(३) चितस्थ परिचितः ऊर्ध्वचितः श्रयद्धम् (वा० सं० १२-४६)

(४) अयंसो ऽअग्निर्यस्मिन्सोमामिन्द्रः सुतं न्दधे जठरे ब्वावज्ञानः ।

सहस्रियं म्वाजमस्य न ससिः ससवान्सनस्तूयसे जातवेदः ॥

(४७)

अग्ने यत्ते दिवि व्वर्चः पृथिव्यां स्यदोषधीष्वस्वा यजत्र ।

येनान्तरिक्षमुर्व्वीततन्व त्वेषः स भानुरर्णवो नृचक्षाः ॥ (४८)

अग्ने दिवोऽअर्णमच्छाजिगास्यच्छा देवाः ऽऊचिषे धिषण्या ये ।

या रोचने परस्तास्सूर्य्यस्य याश्चावस्तादुपतिष्ठन्तऽआपः ॥ (४९)

पुरीष्यासोऽअग्नयः प्रावणोभिः सजोषसः ।

सुवन्तां स्यद्धमदुदुहोममीवाऽऽषो महीः ॥ (वा० सं० १२-५०)

तोऽत्राप्राप्तिः । तेन नित्ये एवात्र दुर्लभे कुतः सकृत्त्वमिति । अतोऽन्ये वचनाभित्ये विधीयेते सकृत्त्वं च । लोकम्पृणा एता इति कुत(१) एत-
दिति चेत् ? “अथ या लोकम्पृणा मुहूर्तलोकास्ता मुहूर्तानामेव प्राप्तिः
क्रियते” इति हि प्रकृत्याह—“तासामेकविंशतिं गार्हपत्य उपदधाति
द्वाभ्यां नाशीतिं धिष्येष्वाहवनीय इतराः” इति लोकम्पृणासंज्ञानात् ।

ननु च एवमपि सति अत्रैवाष्टानामिष्टकानामुपधाने कृते पुनरु-
च्यते “अथ लोकम्पृणामुपदधाति” (श्रु० ७.१.१.३३) इति । तेन
नैता लोकम्पृणा इति गम्यते ?

अत्रोच्यते—अष्टानामिष्टकानां मन्त्रान्तरविधानादलोकम्पृणाम-
न्त्रो न भवति । त्रयोदशानान्तु मन्त्रान्तरविधानादलोकम्पृणामन्त्र-
प्रवृत्त्यर्थं पठ्यते “लोकम्पृणा लोकमुपदधाति” इति । तथाऽऽचार्य
आह—“गार्हपत्यलोकम्पृणाः(२) प्रथमायां धिषणीया उत्तमायाम्”
(का० श्रौ० १७-७-२७. २८) इति ॥ ९ ॥

पश्चात्सहिते पादमाश्रयौ तिरश्चयौ पुरस्ताच्च ॥ १० ॥

उपदधाति सहितशब्दश्च संलग्नवचनः ॥ १० ॥

अपरेण परिक्रम्य परिक्रम्य चयनमिडामग्न इति

पश्चिमे प्रतिमन्त्रमुत्तरतः ॥ ११ ॥

अपरेण परिक्रम्योत्तरतो व्यवस्थित “इडामग्ने” (३) इति प्रतिमन्त्रं
पश्चिमे उपदधाति ॥ ११ ॥

चिदसीति पूर्वे दक्षिणतः प्रतिमन्त्रम् ॥ १२ ॥

तैनैव मार्गेण परीत्य दक्षिणतो व्यवस्थितः “चिदसि”(४) इति प्रतिमन्त्रं
पूर्वे उपदधाति । अपरयोर्दक्षिणा प्रथमा, पूर्वयोरुत्तरा । तिर्यग्लक्ष-
णाश्चैता भवन्ति, “तिरश्चयौ” इत्युक्तत्वात् ॥ १२ ॥

(१) ‘कथम्’ इति पाठः ।

(२) ननु गार्हपत्येष्टकाः प्रथमायामित्येव वाच्यं, न लोकम्पृणेति ।

(३) इडामग्ने पुरुद॥स॥ सनि ह्योः शश्वत्तम॥हवमानाय साध ।

स्यान्नः सनुस्तनयो विजावाग्ने साते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ (५१)

अयं न्ते योनिर्कृत्वि यो यतो यातो ऽअरोचथाः ।

तज्ज्ञानन्नग्नः ऽआरोहाथानोवर्द्धयारयिम् ॥ (वा० सं० १२-५२)

(४) “चिदसि तथा देवतयाङ्गिरस्वद्भुवा सीद” इति उत्तराम् ।

“परिचिदसि तथा देवतयाङ्गिरस्वद्भुवा सीद” इति दक्षिणाम् ॥

(वा० सं० १२-५३)

नित्ये प्रतीष्टकं तिरश्चीषु ॥ १३ ॥

वचनात् ॥ १३ ॥

स्रक्लिषु पादमात्रीः ॥ १४ ॥

उपधीयन्ते ॥ १४ ॥

तत्र च—

पूर्वदक्षिणस्यामर्धपक्षे ॥ १५ ॥

उपधेये ॥ १५ ॥

शेषेऽष्टौ वक्राः ॥ १६ ॥

उपधीयन्ते क्षेत्रपूरणाय ॥ १६ ॥

तिसृषु लोकस्पृणासु मन्त्रो दशसु च ॥ १७ ॥

द्वयोर्वा दशस्वेकस्यां च ॥ १८ ॥

लोकंस्पृणानां (१)मन्त्रवचनम् ॥ १८ ॥

चात्वालदेशात्पुरीषं निवपतिन्द्रं विद्वा (२)इति ॥ १९ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १९ ॥

समम्बिलां कृत्वोख्यं निवपति समितमिति ॥ २० ॥

गार्हापत्यविति पुरीषेण समम्बिलां कृत्वोख्यमग्निं निवपति
“समितम्” (३)इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २० ॥

(१) लोक स्पृण न्छिद्र स्पृणाथो सीद दधुवा त्वम् ।

इन्द्राग्नीत्वाबृहस्पतिरस्मिन्योनावसीषदन् ॥ (वा० सं० १२-५४)

(२) इन्द्रं विद्वा ऽअवीवृधन्तसमुद्द्रव्यचस झिरः ।

रथीतमरथीनां वाजानां सत्पति स्पतिम् ॥ (श० सं० १२-५६)

(३) समितः सङ्कल्प्येथां सन्निप्रयौरोचिष्णू सुमनस्यमानौ ।
इषमूर्जमभि संवसानौ ॥ (५७)

सं वा ममनां सिसं व्रता समुचितान्याकरम् ।

अग्ने पुरीष्याधिपा भव त्व शऽइषमूर्जं ययजमानाय वेदि ॥ (५८)

अग्ने त्व स्पुरीष्यो रयिमान्स्पृष्टिमां २ ॥ असि ।

शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वं य्योनिमिहासदः ॥ (५९)

भवत शः समनसौ सचेतसावरेपसौ ।

मा यज्ञः हिंसिष्टं मा यज्ञपति ज्ञातवेदसौ शिवौ भवतमद्यतः ॥

(वा० सं० १२-६०)

रिक्तां नावेक्षेतोखाम् ॥ २१ ॥

तामेव ॥ २१ ॥

सिकताभिः समं विलां कृत्वा मातेव (१) पुत्रमिति शि-
क्याद्विमुक्त्याभिवन्निधायासिञ्चति पयो मध्ये तूष्णीम् ॥ २२ ॥

अभिवदित्यरत्निमात्रे गार्हपत्यस्योत्तरतः । तूष्णीमिति लौकिकवा-
गुच्चारणप्रतिषेधः ॥ २२ ॥

त्रिचितमेके ॥ २३ ॥

गार्हपत्यं कुर्वन्ति । तत्र च त्रिभागात्सेधा इष्टका इति सम्प्रदायः ।
अस्मिंश्च पक्षे प्रथमचितिलोकम्पुणानां पूरणं मृग्यम् ॥ २३ ॥

नैर्ऋतीः कृष्णास्तुषपक्वास्तिस्रोऽलक्षणाः पादमात्री-
र्हविष्यशन्नहोमवदेशे दक्षिणोत्तराः कृत्वा दक्षिणामुखो-
ऽनुपस्पृशन्--

इति सप्तदशाध्याये प्रथमा कण्डिका ।

असुन्व(२)न्तमिति प्रस्पृचं पराचीः ॥ १ ॥

उपदधाति, "ताः पराचीर्लोकभाजः कृत्वोपदधाति" (श० ब्रा०
७.२.१.८.) इति श्रुतेः ॥ १ ॥

अभ्यात्ममेके ॥ २ ॥

उपदधाति ॥ २ ॥

(१) मातेव पुत्र स्पृथिवी पुरीष्यमग्निश्चैव योनावमारुषा ।

तां विवृष्वेदैवैर्ऋतुभिः संविदानः प्रजापतिर्विद्वक्कर्मा विमुञ्चतु ॥

(वा० सं० १२-६१)

(२) असुन्वन्तमयजमानमिच्छ स्तेनस्येस्यामन्निवहितस्करस्य ।

अन्यमस्मदिच्छ सा तऽइत्या नमो देवि निर्ऋते तुळ्यमस्तु ॥ (६२)

नमः सु ते निर्ऋते तिग्मतेजोयस्मयं विवृतावन्धमेतम् ।

यमेन त्वं ययम्या संविदानोत्तमे नाकेऽअधिरोहयैनम् ॥ (६३)

यस्यास्ते धोरऽआसञ्जुहोम्येषा म्बन्धानामवसर्जनाय ।

या न्वा जनो भूमिरिति प्रमन्दते निर्ऋति न्वाह स्परिवेद विभ्रतः ॥

(वा० सं० १२-६४)

नित्याभावः ॥ ३ ॥

नित्यशब्देन सादनसूदोहसौ उच्येते ॥ ३ ॥

शिक्ष्यरूपमपाशेण्ड्वासन्दीः परेणास्यति यं त इति ॥ ४ ॥

नैर्ऋतीनां “यं त” (१) इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ४ ॥

उदपात्रं निषिचयान्तरात्मेष्टकमुत्तिष्ठन्ति

नमो भूत्या इति ॥ ५ ॥

आत्मनश्चेष्टकानां चान्तराले उदपात्रं निषिच्य उत्तिष्ठन्ति (२) “नमो भूत्यै” (३) इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ५ ॥

अनपेक्षमेत्य शालाद्वार्योपस्थानं निवेशन (४) इति ॥ ६ ॥

अनेन मन्त्रेण । अनपेक्षणं च नैर्ऋतीविषयम् ॥ ६ ॥

प्रायणीयहविष्कृदन्ते महावेदेस्स्याद्या-

संमर्शनात्करोति ॥ ७ ॥

पूर्वेष्टुर्महावेदेस्तत्करणान्ताः पदार्था गताः । इदानीं स्याद्याः सं-
मर्शनान्ताः क्रियन्ते ॥ ७ ॥

प्रायणीयान्ते सीरं युनक्त्यौदुम्बरम् ॥ ८ ॥

तत्र च—

मौञ्जं त्रिवृद्रज्जव्यम् ॥ ९ ॥

भवति ॥ ९ ॥

षड्द्रादश चतुर्विंशतिं वा युनक्ति ॥ १० ॥

बलीवर्दान् ॥ १० ॥

पूर्वेणोत्तराः संदक्षिणामग्निश्रोणिमपरेण ति-

ष्ठन्युज्यमानमभिमन्त्रयते सीरा युञ्जन्तीति ॥ ११ ॥

(१) यं त्ते देवी निर्ऋतिराबन्ध पाश द्वीवास्ववितृप्त्यम् ।

तं त्ते विवश्याभ्यायुषो न मद्भ्यादथैतं म्पितुमद्विष्प्रसृतः ॥

(वा० सं० १२-६५)

(२) बहुवचनात् ब्रह्मयजमानाध्वर्यवः । “प्रत्येत्याग्निमुपतिष्ठते”

(श०ब्रा० ७.२.१.१८) इति श्रुतेरेते एव ।

(३) नमोभूत्यै ऐदं अकार । (वा० सं० (१२-६५) इतिपादेन ।

(४) निवेशनः सङ्गमनो व्यवसुनां विवशश्वा रूपाभिचष्टे शचीभिः ।

देवऽइव सविता सत्यधर्मन्द्रो न तस्थौ समरे पथीनाम् ॥ (वा० सं० १२-६६)

अग्न्यसमुत्तरं पूर्वेण सीरं युज्यमानं दक्षिणाग्निश्रोणिमपरेण ति-
ष्ठन् प्रतिप्रस्थाताऽभिमन्त्रयते "सीरा युञ्जन्ति" (१) इत्यनेन मन्त्रेण ।
योजनं तु प्रधानत्वाद्भव्युः ॥ ११ ॥

आत्मनि कृषत्यनुपरिश्रिच्छुनः सुफाला

इति प्रत्यृचम् ॥ १२ ॥

अग्न्यात्मनि कृषति परिश्रितसंलग्नं "शुनः सुफाला" (२) इति ॥ १२ ॥

दक्षिणतः प्राचीम् ॥ १३ ॥

प्रथमां सीताम् ॥ १३ ॥

प्रदक्षिणमितराः ॥ १४ ॥

प्रत्यृचमुत्तरामिर्कगमिः ॥ १४ ॥

तूर्णीं तिस्रस्तिस्रः प्रदक्षिणम् ॥ १५ ॥

मध्येसीताः कृषति ॥ १५ ॥

तत्र च प्रथमम्--

तिर्यगनूके ॥ १६ ॥

ततः--

अक्षण्या श्रोण्यासयोः ॥ १७ ॥

अनूके ॥ १८ ॥

पुनः प्रागनूके ॥ १८ ॥

ततः--

श्रोण्यासयोः ॥ १९ ॥

दीर्घप्रयुक्तेषु वा पुरुषाः कृषन्ति ॥ २० ॥

(१) सीरा युञ्जन्ति कवयो युगा विवतन्वते पृथक् ।

धीरा देवेषु सुम्नया ॥ (वा० सं० १२-६७)

(२) शुनः सुफाला विरुषन्तु भूमिः शुनः झीनाशाऽभिमियन्तु
व्याहैः । शुनासीरा हविषा तोशमाना सुपिप्पलाऽओषधीः कर्त्तनास्मे ॥ (६९)

घृतेन सीता मधुना समज्ज्यतां विवश्वैर्हवैरनुमतामग्निः ।

ऊर्जस्वती पयसा पिन्वमानास्मान्सीतेपयसाग्भ्याववृक्ष्व ॥ (७०)

लाङ्गल स्पवीरवसुशेवः सोमपितरः ।

तदुद्वपति गामवि स्प्रकर्ष्यश्च पीवरी स्प्रस्थावद्वथवाहणम् ॥ (७१)

कामः कामदुधे धुक्ष्व मित्राय स्वरुणाय च ।

इन्द्रायाश्चिन्वन्त्या स्पृशेण प्रजाग्भ्यऽओषधीर्भ्यः ॥

(वा० सं० १२-७२)

दीर्घप्रयुक्तेषु वा कर्षणं भवति । तत्र च पुरुषाः कृषन्ति । तिर्य-
कप्रयुक्तेष्वध्वर्युरेव ॥ २० ॥

अनङ्गुहो विमुच्य विमुच्यध्व(१)मिति ॥ २१ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ २१ ॥

पशुवदुत्सृज्य दक्षिणाकालेऽध्वर्यवे ददाति ॥ २२ ॥

पशुवदुत्सृज्य उत्तरपूर्वा दिशं प्रति दक्षिणाकालेऽध्वर्यवे ददा-
तीति । अत्र च ल्यवादेश आचार्येण पदार्थनिर्देशार्थः प्रयुक्तो न समा-
नकर्तृकार्थः । तेनाऽध्वर्योरेव विमोचनोत्सर्गः । दानं तु यजमानस्य ।
न हि श्रौतो ल्यवादेशः ॥ २२ ॥

सीरमुत्करे कृत्वा

इति सप्तदशाध्याये द्वितीया कण्डिका ।

कुशस्तम्बमुपदधाति मध्ये तूष्णीम् ॥ १ ॥

अग्निक्षेत्रस्य । 'तूष्णीम्' इति वचनान्नित्याभावः ॥ १ ॥

पञ्चगृहीतेनोद्गृह्णन्भिजुहोति सजूरब्द इति ॥ २ ॥

कुशस्तम्बे पञ्चगृहीतेनाज्येनोद्गृह्णन्भिजुहोति "सजूरब्द"(२)इत्य-
नेन मन्त्रेण ॥ २ ॥

चतसृषु चतसृषु त्रींस्त्रीनुदचमसान्निनयति यथा-

कृष्टमौदुम्बरेण चतुःस्रक्तिना ॥ ३ ॥

चतसृषु सीतासु यदा त्रयोऽभिनिनीयन्ते तदा स त्रिभागा सी-
तैकैकस्य भवति । एवं हि श्रूयते—“द्वादशोदचमसान्कृष्टे निनयति”(श०
ब्रा० ७.२.४.४.) इति । षोडश च कृष्टास्सीताः । येन क्रमेण कृष्टाः सी-
तास्तेनैवोदचमसनिनयनं, 'यथा कृष्टम्' इति सूत्रितत्वात् ॥ ३ ॥

त्रीन्कृष्टाकृष्टयोः ॥ ४ ॥

निनयत्युदचमसान्, "त्रीन्कृष्टे चाकृष्टे च निनयति" (श० ब्रा०
७.२.४.६.) इति श्रुतेः । सर्वमेवाग्निक्षेत्रं कृष्टं चाकृष्टं च ॥ ४ ॥

(१) विमुच्यध्वमग्न्या देवयानाऽअगन्म तमसस्परमस्य ।
ज्योतिरापाम ॥ (चा० सं० १२-७२)

(२) सजूरब्दोऽअयबोमिः सजूरब्दोऽअहणीमिः । सजोषसाव-
दिश्वना दहोमिः सजुः सुरऽएतयेन सजुर्वैश्वानरऽइडा घृतेन
श्वाहा ॥ (चा० सं० १२-७४)

तत्र निनयने प्राप्त आह—

कृष्टमात्रे वा ॥ ५ ॥

निनयति । कृष्टपरिच्छिन्नं यदकृष्टं तत्कृष्टमात्रम् । तदेव कृष्टं चा-
कृष्टं च । यावत्कृष्टपरिच्छिन्नं तावत्कृष्टम्, अकृष्टत्वाच्चाकृष्टमिति । क-
ष्टे पुनर्गृह्यमाणे कृतत्वादोषप्रसङ्गः ॥ ५ ॥

तस्मिन्सर्वौषधमावपत्येकवर्जमभोजनं तस्यो-

च्छ्वासात् ॥ ६ ॥

तस्मिन्श्चमसे सर्वौषधमावपति एकं वर्जयित्वा । तस्य चामोजनं
यावज्जीवम् ॥ ६ ॥

या ओषधीरिति तृचैर्वपत्युदपात्रवत् ॥ ७ ॥

“या ओषधीः” (१) इति तृचैः उदपात्रवदिति तिसृभिस्त्रिसृभि-

(१) या ऽओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं मपुरा ।

मनैजु बभ्रूणामहःशतधामानि सप्त च ॥ (७५)

शतं म्रवो ऽअम्ब धामानि सहस्रमुत वो रुहः ।

अथा शतकरो यूपमिमस्मे ऽअगदङ्कत ॥ (७६)

ओषधीः प्रतिमोदद्वन्द्वमुष्पवतीः प्रसुवरीः ।

अश्वत्थाऽहव सजिस्वरीर्वीरुधः पारयिष्ण्वः ॥ (७७)

ओषधीरिति मातरस्तद्ब्रह्मो देवीरुपम्रवे ।

सनेयमद्वक्त्रां ब्वास ऽआत्मानन्तव पूरुष ॥ (७८)

अश्वरथे वो निषदन म्पण्णे वो वसतिष्कृता ।

गोमाजऽइत्किलासथ यत्सन्वथ पूरुषम् ॥ (७९)

यत्रौषधीः समग्रत राजानः समिताविव ।

विप्रः सऽउरुवते मिषग्रश्चोहामीवचातनः ॥ ८०)

अश्वत्थावती सोमावती मूर्जयन्तीमुदोज सम ।

आविरिसि सर्वाऽओषधीरस्माऽअरिष्टतातये ॥ ८१)

उच्छ्वासाऽओषधीनां ब्रह्मो गोष्ठादिवेस्ते ।

वनं सनिष्यन्तीनामात्मानन्तव पूरुष ॥ (८२)

इष्कृतिर्नाम वो माताथो यूपस्थ निष्कृतीः ।

सीराः पतत्रिणी स्थन यशामशति निष्कृथ ॥ (८३)

अति विश्वत्राः परिष्ठा स्तेनऽहव वज्रमक्रमुः ।

ओषधीः प्राचुष्यन्तुर्ग्रीत्किञ्च तन्शोरपः ॥ (८४)

कर्मिभश्चतसृषु चतसृषु सीतासु वपति । ततश्च अत्रापि प्रत्यृचं
सन्निभागा सन्निभागा सीतेति । कृष्टमात्राणि तु त्रिभागन्यूनानि त्रीणि
त्रीणि । उदकासेकेष्वेवमेव चमसानाम् ॥ ७ ॥

सोमनिवपनाद्यातिथ्यहविष्कृतः कृत्वाऽऽहवनीयप-

रिश्रितोऽभिमन्त्रयते चितस्थेति ॥ ८ ॥

प्रायणीयाया वेदयोक्तविमोक्तान्ते सीर्योजनादि कृतम् । ध्रौवस्य
ह्याज्यस्य विनियोगविधानात्तत् उत्तरासु प्रतिपत्तिस्वसमाप्तास्वेव
सोमनिवपनं कृतम् । इहापि तद्वदेव सोमनिवपनाद्यातिथ्यहविष्कृतः
कृत्वा आहवनीयपरिश्रितोऽभिमन्त्रयते“चितस्थ”(१)इत्यनेन मन्त्रेण॥८॥

सप्तसप्त वा ॥ ९ ॥

अविशेषस्य विशेषव्यवस्थापनन्यायात्सप्तसप्तैवेत्युक्तम् ॥ ९ ॥

लोमेष्टकाः स्फुपेनाहृत्य बहिर्वैदेरनूकान्तेषूपदधाति
तिष्ठन्मा मा हिऽसीदिति (२)प्रत्यृचं प्रतिदिशं पुरस्ता-
त्प्रथमम् ॥ १० ॥

आहृत्योपदधाति ॥ १० ॥

यदिमा ब्वाजयन्नहमोषधीर्हस्तऽआदधे ।

आत्मायक्ष्मस्य नश्यति पुरा जीवगृभो यथा ॥ (८५)

यस्योषधीः प्रसर्प्यथाङ्गमङ्ग म्परुषरुः ।

ततो यक्ष्मं विषाधदूष्वऽउग्रो मज्जमशीरिव ॥ (८६)

साकं यक्ष्मं प्रपत चाषेण किकिदीविना ।

साकं स्वातस्य ऊज्जया साकं अश्व्य निहाकया ॥ (८७)

अन्या वोऽअन्यामवत्स्वन्यान्न्यस्याऽउपावत ।

ताः सवर्वाः संविदानाऽइदं मे प्रावता व्ववः ॥ (८८)

याः फलिनीर्याऽअफलाऽअपुष्पा याश्च पुष्पिणीः ।

बृहस्पतिप्रसूतास्ता नो मुञ्चन्त्वहसः ॥ (वा०स०१२-८९)

(१) चित स्थ परिचितऽऊर्ध्वचितः श्रयदूध्वम् ।

(वा० सं० १२-४६)

(२) मा मा हिऽसीज्जनिता यः पृथिव्या यो वादिवऽसत्यधर्मा व्यानद् ।

यद्वापश्चन्द्राः प्रथमो जजान कस्मै देवाय हविषा विधेम॥ (१०२)

अभ्यावर्त्तस्व पृथिवि यज्ञेन पयसा सह ।

व्यपा न्तेऽअग्निनरिषितोऽअरोहत् ॥ (१०३)

उत्तरापरस्याः पश्चात् ॥ ११ ॥

उत्तरा परस्याः दिश आहत्य पश्चादुपदधाति "स न सम्प्रतिपश्चा-
दाहरेन्नेद्यन्नपथाद्रसमाहराणि" (श०ब्रा० ७.३.१.२२,) इति निषिध्य
"इत इवाहरति" (श०ब्रा० ७.३.१.२२;) इत्युक्तत्वात् ॥ ११ ॥

उत्तरस्याः सिकताः प्रमार्ष्टि जहामि (१) संदिमिति ॥ १२ ॥

अनेन मन्त्रेण । तत उपदधाति ॥ १२ ॥

उत्तरवेदिं निवपति चत्वारिंशत्पदां युगमार्त्रां
वा सर्वतः कुशस्तम्बे ॥ १३ ॥

छादान्तां करोति ॥ १३ ॥

अग्ने तवेति सिकतान्युप्य च्छादयत्यात्मानम् ॥ १४ ॥

"अग्ने तव" (२) इत्यनेन मन्त्रेण सिकतान्युप्यच्छादयत्यात्मानम् ॥ १४ ॥

अग्ने यत्ते शुक्रं व्यञ्जन्तं व्यस्पृतं व्यञ्ज यज्ञियम् ।

तद्देवेभ्यो भरामसि ॥ (१०४)

इषमूर्जमहमितऽआदमृतस्य योनि ममहिषस्य धाराम् ।

आ मा गोषु विशस्वा तनूषु ॥ (वा० सं० १२-१०५)

इति पूर्वाधिक्रमेण प्रत्यृचमुपदधाति ।

(१) जहामि सेविमनिराममीषाम् ॥ (वा० सं० १२-१०५)

(२) अग्ने तव इध्रवो वय्यो महि भ्राजन्तेऽअर्क्षयोर्विभावसो ।

बृहद्वमानो शवसा व्वाजमुक्कथ्य न्दधासि दाशुषे कवे ॥ (१०६)

पावकवर्चाः शुक्रवर्चाऽअनूवर्चाऽउदियर्षि भानुना ।

पुत्रो मातरा विचरन्नुपावसि पृणक्षि रोदसीऽउमे ॥ (१०७)

ऊर्ज्जोऽनपाज्जातवेदः सुशस्तिभिर्मन्दस्व धीतिमिहितः ।

त्वेऽइषः सन्दधुर्भूरिवर्षसादश्च तयो व्वामजाताः (१०८)

इरज्ज्यन्नग्ने प्रथयस्व जन्तुभिरस्मे रायोऽअमर्त्य ।

स दशतस्य ववपुषो व्वराजासि पृणक्षि सानसि इक्रतुम् ॥ (१०९)

इष्कर्तारमद्वरस्य प्रचेतसं क्षयन्तु राघसोमहः ।

रातिं व्वामस्य सुमगा ममहीमिष न्दधासि सानसिऽरयिम् ॥ (११०)

ऋतावान् ममहिषं विश्वदशतमग्निऽसुमन्नाय दीधरं पुराजनाः ।

श्रुत्कर्णऽसप्रथस्तम न्वा गिरा दैव्यगमानुषा युगा ॥ सं० (१२०-१११)

आप्याय(१)श्वेति सिकतालम्भनमृग्याम् ॥ १५ ॥

न्युप्तानामेव ॥ १५ ॥

आतिथ्यशेषाद्योपसदः कृत्वा रोहिते चर्मण्यानडुहेऽन्तः

पात्य पुरस्तादिष्टकाः करोति प्रथमचितेः ॥ १६ ॥

वैकृतावसरे प्राकृतानुवृत्त्यर्थम् 'आतिथ्यशेषाद्योपसदः कृत्वा' इत्यु-
क्तम् । पुनराग्निकमेवोच्यते—'अन्तःपात्य पुरस्तादिष्टकाः करोति
प्रथमचितेः' । प्रथमचितिसम्बन्धिन्यः ॥ १६ ॥

इतरासां च चितीनां स्वयमातृणः ॥ १७ ॥

इतरासां च स्वयमातृणः ॥ १७ ॥

मत्या च ॥ १८ ॥

करोति ॥ १८ ॥

आज्ये न्यज्य कुशाग्राणि तूष्णीं प्रोक्षति श्वेतेऽश्वे पुर-
स्तात्तिष्ठति श्वेताभावेऽश्वेतेऽश्वभावेऽनडुहि ॥ १९ ॥

कुशाग्राण्याज्ये न्यज्येष्टकाः प्रोक्षति ॥ १९ ॥

अग्निभ्यः प्रहियमाणेभ्योऽनुवाचयति ॥ २० ॥

अग्निभ्यः प्रहियमाणेभ्योऽनुब्रूहीत्येवम् ॥ २० ॥

त्रिरुक्तायामश्वपूर्वा चितिः हत्वा पुच्छादक्षि-

णां निदधाति ॥ २१ ॥

त्रिरुक्तायां प्रथमायामुचि अश्वपूर्वा चितिः हत्वा अग्निपुच्छाद् दक्षि-
णां निदधाति ॥ २१ ॥

तीर्थेनाश्वमारोहयत्युत्तरपक्षमपरेण ॥ २२ ॥

स्वशब्दाभिहितत्वात्प्रदेशस्य तीर्थशब्दोपादानमन्यत्राप्यनेनैवा-
रोहणावरोहणं यथा स्यादिति ॥ २२ ॥

पुरस्तात्पश्चाद्वैके ॥ २३ ॥

अश्वमारोहयन्ति । स चायं विकल्पोऽश्वविषय एव ॥ २३ ॥

(१) आप्यायस्व समेतु ते त्विद्वतः सोमं वृष्णयम् ।

भवा व्वाजस्य सङ्गथे ॥ (११२)

स न्ते पर्याप्तं समु यन्तु व्वाजाः सं वृष्णयान्न्यभिमातिषाहः ।

आप्यायमानोऽअमृतायसोमदिविश्त्रवाः स्युत्तमानिविष्व ॥

(वा० सं० १२-११३)

अनुयजुःकृष्टं परिणयत्युत्तरतः प्रथमम् ॥ २४ ॥
अश्वम् ॥ २४ ॥

प्रत्यञ्जमागतं चितिमवव्राप्य परिणीयोत्सृ-

जति पशुवत् ॥ २५ ॥

प्रत्यञ्जमागतमश्वं चितिमवव्राप्य परिणीयोत्सृजति पशुवत् उत्त-१
रपूर्वा दिशम् ॥ २५ ॥

उत्तरवेदिप्रोक्षणाद्यासम्भारनिवपनान्कृत्वोत्तरवेदिम-
परेण तिष्ठन् यजमानो मयि(१) गृह्णामीति जपति ॥ २६ ॥

“आरुह्याग्निमौत्तरवेदिकं कर्म कृत्वात्मन्नाग्निं गृह्णीत” (श० ब्रा०
७.३.२ १७) इति श्रुतेः । एवं च व्याघारणान्तमेव क्रियते न सम्भारनि-
वपनमिति । तथा वक्ष्याचार्यः “पैतृदारवाद्यत्रैके” इति । अन्यर्थत्वा-
त्सम्भाराणां तत्रैव निवपनमिति । ‘यजमानो जपति’ इति चोत्त-
रपदार्थार्थम् । इह प्रत्यगाशीर्योगादेव प्राप्तिः ॥ २६ ॥

सत्यसाम गायति ॥ २७ ॥

इति सप्तदशाध्याये तृतीया कण्डिका ।

पुष्टकरपर्णमुपदधाति स्तम्भे पूर्ववत् ॥ १ ॥

प्रकृतत्वात्तदेव । “पूर्ववत्”(२) इति च मन्त्रो लभ्यते विमार्जनं च ॥ १ ॥
तस्मिन् रुक्ममथः पिण्डं ब्रह्म(३) जज्ञानमिति ॥ २ ॥

अनेन मन्त्रेणोपदधाति हिरण्यम् । रुक्मोऽपि च स एव ॥ २ ॥
उत्तानं प्राञ्चः हिरण्यपुरुषं तस्मिन्हिरण्यगर्भं इति ॥ ३ ॥

(१) मयि गृह्णाम्यग्रेऽअग्निः रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय
सुवीर्यीय ।

मासु देवताः सचन्ताम् (वा० सं० १३-१)

(२) ततोऽध्वर्युः कुशस्तम्भोपरि कमलिनीपत्रमुपदधाति । ‘पूर्व-
वत्’ इति उखासंभरणवत् तेन “अपां पृष्ठम्” (वा० सं० १३-२) इति
पादत्रयात्मकमन्त्रेण उपधानं, “दिवो मात्रया” इति पादेन तस्य मार्जनम् ।

(३) ब्रह्म जज्ञानं म्प्रथमं स्फुरस्तादृि सीमतः सुरूचो ब्वेनऽआ-
वः । स बुध्न्याऽउपमाऽअस्य विविष्टाः सतश्च योनिमसतश्च विवधः ॥

(वा० सं० १३-३)

तस्मिन्नुक्ते प्राञ्चमुत्तानं हिरण्यपुरुषमुपदधाति “हिरण्यगर्भः”
(१) इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ३ ॥

पुरुषे चित्रे साम गायति ॥ ४ ॥

सप्तमीनिर्देशादालब्धे पुरुषे चित्रलिङ्गमन्त्रे साम गायति ॥ ४ ॥

पूर्वेणापरीत्योऽतः ॥ ५ ॥

“तमुपधाय न पुरस्तात्परीयात्” (श० ब्रा० ७-४-१-२४) इति
वचनात् ॥ ५ ॥

उपतिष्ठते यजमानो नमोऽस्तिव(२)ति ॥ ६ ॥

पुरुषम् ॥ ६ ॥

उपविश्य पञ्चगृहीतं जुहोति पुरुषे कृणुष्व (२) पाज
इति प्रत्युचं प्रतिदिशं परिसर्पम् ॥ ७ ॥

(१) हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेकऽआसीत् ।
स दाधार पृथिवीं न्यामुतेमां ङ्कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥
(वा० सं १३-४)

(२) नमोस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु ।

येऽअन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सप्पेभ्यो नमः ॥ (६)

याऽइषवो यातुधानानां ये वा वनस्पतीरनु ।

ये वावटेषु शेरते तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः । (७)

ये वामी रोचने दिवो ये वा सूर्यस्य रश्मिभु ।

येषामप्सु सदस्कृत तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ (वा० सं० १३-८)

(३) कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं व्याहि राजेवामवा २ ॥ ऽइमेन
तृण्वीमनु प्रसितिं न्द्रूणानोस्तासिविद्य रश्मस्तपिष्टैः ॥ (९)

तव भ्रमास ऽआशुया पतन्त्यनुस्पृश धृषताशोशुचानः ।

तपूँष्यग्ने जुहा पतङ्गानसन्दितो विसृज विष्वक्गुल्फकाः ॥ (१०)

प्रति स्पशो विसृज तूर्णितमो भवा पायुर्विशो ऽअस्याऽअदब्धः ।

यो नो दूरेऽअघशः सो योऽअन्यग्ने मा किष्टे व्यथिरादघर्षीत् ॥ (११)

उदग्ने तिष्ठ प्रस्थातनुष्व न्यमिन्वा २ ॥ ओषतास्तिग्म हेते ।

यो नो ऽअरातिः समिधान चक्रे नीचात न्यक्षयतस न शुष्कम् ॥ (१२)

ऊदुहो भव प्रतिविद्याऽस्मदाविकृणुष्व दैव्यान्न्यग्ने ।

अव स्थिरा तनुहि यातजूनां जामिमजामिं प्रमृणीहि शत्रून् ॥

(वा० सं० १३-१३)

उपवेशनग्रहणाच्च यजमानो जुहोति । द्वादशाहे चैकः कर्त्ता ।
पुरुषे जुहोति प्रत्यृचं सृप्त्वा सृप्त्वा ॥ ७ ॥

प्रत्येत्य दक्षिणतः ॥ ८ ॥

अवस्थितो जुहोति ॥ ८ ॥

पश्चात्प्रथमान्त्ये ॥ ९ ॥

पश्चात् प्रथमान्त्ये होमकर्मणी । पश्चात्प्राङ्मुखः ॥ ९ ॥

पुरुषमवच्छाद्योरसाऽस्पृष्टं बाह्वोः प्रापणान्ते लिखति ॥ १० ॥

अस्पृष्टं पुरुषमवच्छाद्योरसा बाह्वोः प्रापणान्ते लिखति । स चायं
याजमानः पदार्थः, प्रमाणत्वात् ॥ १० ॥

तत्र स्फुपधानं प्राच्योः ॥ ११ ॥

तत्र परिलेखयोः स्फुचोरुपधानं प्राच्योः प्रागग्रयोः ॥ ११ ॥

कार्श्र्मर्यमर्थी दक्षिणतः पाणिमात्रपुष्करां बाहुमार्त्री

पादमार्त्री वा सामर्थ्यात् घृतपूर्णमग्नेष्ट्वेति ॥ १२ ॥

तत्र परिलेखयोः स्फुचोरुपधानं प्रागग्रयोः कार्श्र्मर्यमर्थी दक्षिणतः
पाणिमात्रपुष्करामिति तन्मात्रं स्फुचः पुष्करमुक्तम् । बाहुमार्त्रीमिति
परिमाणत्वात्स्फुचम् । पादमार्त्री वा । कुत एतत् ? आज्ञानसामर्थ्यात् ।
“पादमार्त्रीः प्रथमायां चोत्तमायां च चित्योरुपध्यात्” (शा० ब्रा०
८-७-३-१७) इति । यद्येवं पादमार्त्रीमेव । तां च घृतपूर्णाम् “अग्ने द्या”
(१) इत्यनेन मन्त्रेणोपदधाति ॥ १२ ॥

एवमौदुम्बरीमुत्तरतो दधिपूर्णामिन्द्रस्य (२) त्वेति ॥ १३ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १३ ॥

तिरश्चयावेके ॥ १४ ॥

प्राच्यौ वेति विकल्पः । अर्धपद्ये चैते भवत इति सम्प्रदायः ॥ १४ ॥

स्वयमातृणाम् पुरुषे शर्करां छिद्रां ध्रुवासीति ॥ १५ ॥

स्वयमातृणामिष्टकां पुरुषे उपदधाति, शर्करां छिद्रां “ध्रुवासी”

(१) अग्नेष्टु तेजसा सादयामि । (वा० सं० १३-१३)

(२) इन्द्रस्य त्वौजसा सादयामि ॥

भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्रा नियुद्धिः सवसे शिवाभिः ।

दिवि मूर्ध्ना न्दधिषे स्वर्षा जिह्वामग्ने चरुषे हव्यवाहम् ॥

(वा० सं० १३-१४, १५)

(१) इत्यनेन मन्त्रेण ॥१५॥

भूरित्येतस्याऽसाम गायति ॥ १६ ॥

आलभ्य, सप्तम्युपदेशात् ॥ १६ ॥

अन्यत्रापि व्याहृतिषु ॥ १७ ॥

अतोऽन्यत्रापि स्वयमातृणासु व्याहृतिषु साम गायति । “अथ स्वयमातृणासु सामानि गायति” (श० ब्रा० ८-७-४-१) इति प्रकृत्य “स वै भूर्भुवःस्वरित्येतासु व्याहृतिषु गायति” (श० ब्रा० ८-७-४-५) इति आह । सूत्रे च बहुवचनं पूर्वापेक्षम् ॥ १७ ॥

मूलाग्रवतीं दूर्वां तस्यां पुरस्ताद् भूमिप्रासां

काण्डा(२)त्काण्डादिति ॥ १८ ॥

तस्यां स्वयमातृणायां यथा भवत्यर्थमर्थं च भूमौ तथोपधेया ॥ १८ ॥

पूर्वां पूर्वामुत्तराः ॥ १९ ॥

इष्टका उपदधाति ॥ १९ ॥

यास्त इति द्वियजुषं द्वितीये ॥ २० ॥

“यास्त” (३) इत्यनेन मन्त्रेण द्वितीये लोके उपदधाति ॥ २० ॥

‘द्वितीये’ इति कुत एतत् ?

(१) ध्रुवांसि धरुणास्तृता विश्वश्चकर्मणा ।

मा स्वा समुद्रऽउद्वद्भीन्मा सुपण्णोऽव्यथमाना पृथिवी न्द्वद्भुह (१६)

प्रजापतिष्ठा सादयस्वपा स्पृष्टे समुद्रस्येमन् ।

व्यचस्वती म्रथस्वती म्रथस्व पृथिव्यसि ॥ (१७)

भूरसि भूमिरस्यदितिरसि विश्वश्चधाया विश्वस्य भुवनस्य धर्त्री ।

पृथिवीं व्यच्छ पृथिवी न्द्वद्भुह पृथिवी म्मा हिंसोः ॥ (१८)

विश्वश्चस्मै प्राणायापानाय व्यानायोदानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय ।

अग्निष्ठाभिपातु मह्य्या स्वस्त्या च्छर्दिषा शन्तमेन तया

देवतया झिरस्वद्भ्रुवासीद ॥ (वा० सं० १३-१९)

(२) काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्ती परुषः परुषस्परि ।

एवा नो दूर्वं प्रतनु सहस्रेण शतेनच ॥ (वा० सं० १३-२०)

(३) यास्ते ऽअग्ने सूर्ये रुचो दिवमातन्वन्तिर श्मिभिः ।

तामिर्ज्ञो ऽअद्य सर्वाभी रुचे जनाय नस्कृधि ॥ (२१)

या वो देवाः सूर्ये रुचो गोष्वश्चेषु या रुचः ।

इन्द्राग्नी तामिः सर्वाभी रुचो धत्त बृहस्पते ॥ (वा० सं० १३-२३)

उलूखलस्य रेतःसिखेलापामरत्निमात्रश्रुतेः ॥ २१ ॥

उलूखलमुसले हि प्रकृत्याह—“ते रेतःसिचोर्वेलयोपदधात्यरत्निमा-
त्रेऽरत्निमात्राच्चक्रममथ ते” (श० ब्रा० ७-५-१-१३-) इति श्रुतेः ।
रेतःसिचोर्द्वियजुषश्चानन्तर्यमुक्तम् “ते अनन्तर्हिते द्वियजुष उप-
दधाति” (श० ब्रा० ७-४-२-२४) इति । तेन द्वियजुषो द्वितीये लोके
उपधानम् ॥ २१ ॥

विराट् स्वरा(१)डिति रेतःसिचौ प्रतिमन्त्रम् ॥ २२ ॥

उपदधाति ॥ २२ ॥

प्रजापति(२)रिति विश्वज्योतिषम् ॥ २३ ॥

उपदधाति ॥ २३ ॥

ऋतव्ये मधुश्च(३) माधवश्चेति ॥ २४ ॥

उपधीयेते ॥ २४ ॥

अषाढासी(४)त्यषाढाम् ॥ २५ ॥

उपदधाति ॥ २५ ॥

स्वयमातृणारेतःसिखिविश्वज्योतिर्ऋतव्याषाढासु लक्ष-
णानि कुरुते रज्ज्वां वेलार्थानि ॥ २६ ॥

उपरिष्ठाद्वेलायाः प्रयोजनमास्ति ॥ २६ ॥

कूर्मं दधिमधुघृतैरनक्ति मधुवाता(५) इति ॥ २७ ॥

(१) विराट्ज्योतिरधारयस्स्वराज्ज्योतिरधारयत् ॥ (वा० सं० १३-२४)

(२) प्रजापतिष्ठा सादयतु पृष्ठे पृथिव्या ज्योतिष्मतीम् ।

विश्वश्चस्मै प्राणायापानाय व्यानाय विश्वश्च ज्योतिर्यच्छ ।

अग्निष्टदेधिपतिस्तथा देवतयाङ्गि रस्वद्वध्वासीद ॥

(वा० सं० १३-२४)

(३) मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतू ऽअग्रन्तः श्लेषोसि कल्पेता
न्द्वावापृथिवी कल्पन्तामापऽओषधयः कल्पन्तामग्नयः पृथङ्मम ज्यै-
ष्ठ्याय सव्रताः । येऽअग्रयः समनसोन्तरा यावापृथिवीऽश्मे । वास-
न्तिकावृतूऽअभिकल्पमानाऽइन्द्रमिव देवाऽअभिसंविशन्तु तथा देवत-
याङ्गिरस्वद्वधुवे सोदतम् ॥ (वा० सं० १३-२५)

(४) अषाढासि सहमाना सहस्वारातीः सहस्वपुतनायतः ।

सहस्र वीर्यासि सा मा जिन्व ॥ (वा० सं० १३-२६)

(५) मधुघाताऽऋतायते मधुक्षरन्ति सिन्धवः ।

मन्त्रैः ॥ २७ ॥

अरत्तिमात्रेऽषाढां दक्षिणेनावकासूपरिष्ठाच्च

पुरुषमभिमुखम्

इति सप्तदशाध्याये चतुर्थी कण्डिका ।

अपां गम्भश्रिति तिसृभिः ॥ १ ॥

अषाढादक्षिणतोऽरत्तिमात्रे देशेऽवकासु कूर्ममुपदधाति पुरुषमभि-
मुखम् । उपरिष्ठाञ्चावका भवन्ति । अवकाशब्देन सेवालमुच्यते । “अपां
गम्भन्” (१) इति तिसृभिस्तमुपदधाति ॥ १ ॥

घट्टयति मध्यमया ॥ २ ॥

कचा चालयति ॥ २ ॥

उलूखलमुसले स्वयमातृणामुत्तरेणारत्तिमात्रेऽग्नौ
दुम्बरे प्रादेशमात्रे चतुरश्रमुलूखलं मध्यसङ्गृहीतमूर्द्धं
वृत्तं मुसलं दक्षिणमुलूखलाद्विष्णोः (२) कर्माणिति ॥ ३ ॥
‘अथोलूखलमुसलेऽपदधाति’ (श० ब्रा० ७-५-१-१२) इति
प्रकृत्यैवमेव हि श्रूयते इति । पद्ये (३) चैते भवतः, यजुष्मतीत्वात् ।

माङ्गीर्न्नः सन्त्वोषधीः ॥ (२७)

मधुनक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवः रजः ।

मधुद्वयोरस्तु नः पिता ॥ (२८)

मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँऽस्तुसूर्यः ।

माङ्गीर्गावो भवन्तु नः ॥ (वा० सं० १३—२९)

(१) अपा जम्भन्तसीद मात्वा सूर्योमिताप्सीन्माग्निर्वैश्वानरः ।

अच्छिन्नपत्राः प्रजाऽनुवीक्षस्वानुत्वा दिव्या वृष्टिः सचताम् ॥ (३०)

त्रीन्तसमुद्रान्तसमस्तपत्स्वर्गानपा स्पतिर्वृषभऽष्टकानाम् ।

पुरीषं वसानः सुकृतस्य लोके तत्र गच्छ यत्र पूर्व परेताः ॥ (३१)

मही द्यौः पृथिवी च नऽहं यज्ञ मिमिक्षताम् ।

पिपृता न्नो भरीमभिः ॥ (वा० सं० १३—३२)

(२) विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पश्यते ।

इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ (वा० सं० १३—३३)

(३) “ते रेतःसिचोर्वैल्योपदधाति” (श० ब्रा० ७-५-१-१३)

इत्यादिना रेतःसिखेलायां दक्षिणोत्तरोपधानविधानादेकलोके
द्वयोरुपधानम् । तयोश्च पद्यात्वे एकलोके उपधानासंभवात् ‘पद्ये’ इति

भेदेन(१) चोपधानं लिङ्गात् । “सकृत्सादयति समानं तत्करोति” (श०
ब्रा० ७-५-१-२५) । यदिह युगपदुपधानं स्यान्न सकृत्वमुच्येत ॥ ३ ॥

उलूखलऽउखां कृत्वोपशयां पिष्ट्वा न्युप्य पुर-

स्ताद्भुवासी(२)त्युखाम् ॥ ४ ॥

“अथोपशयां पिष्ट्वा लोकभाजमुखां कृत्वा पुरस्तादुखाया उपनिवपति”
(श०ब्रा० ७-५-१-२८) इति श्रुतिक्रमेणानुष्ठानम् । लोकभाकरणोत्तर
कालं मन्त्रवचनम् ॥ ४ ॥

अग्रे युक्ष्वा(३) हीति प्रत्यूचः स्तुवाहुती जुहोत्युखायाम् ॥ ५ ॥

ऋजुम् ॥ ५ ॥

उपस्थानं वाऽसम्बत्सरभृतिनः ॥ ६ ॥

सम्बत्सरभृतिनो होमः । असम्बत्सरभृतिनः उपस्थानं होमो वा ।
विकल्पेन हि तस्य श्रवणमिति ॥ ६ ॥

भाष्यकारेणोक्तेऽपि अर्धपद्ये एव ते भवतः । किञ्च यत्र सूत्रकृता
“पादमार्त्री वा सामर्थ्यात्” (का० श्रौ० १७-४-१२) इत्यभिहितेऽपि
“अर्धपद्ये चैते भवत इति सप्रदायः” (का०श्रौ० १७-४-१४) इति भाष्य-
कृताऽभिहितम् किमुतात्रार्धपद्यात्वे वाच्यम् । नच तिरश्चयौ इत्यनेन
सुचोर्ध्वपद्यात्वं वक्तुं शक्यम्, पुष्कराग्राविवक्षया हि अत्र तिर्यक्त्वम् ।
तथा च वाक्यशेषे श्रूयते “तिर्यञ्चो वा इमौ बाहू” इति । ननु चोलूखल-
मुसलयोर्ध्वपद्यात्वे उलूउखोपधानश्रुतिर्वाध्यते, उभयत्रोखोपधानात् ।
सूत्रं च “उलूखल उखां कृत्वा” इति ? उच्यते,

उभयत्रोपधानेऽपि भवत्येव ह्युलूखले ।

उखाया उपधानं तच्छ्रुतिबाधोऽपि नो भवेत् ।

पद्यात्वे तु तयोरेकवेलात्वात्कैक्यबाधतः ।

सर्वथा श्रुतिबाधः स्यादितस्ते अर्धपद्यके ॥

(१) भेदे मन्त्रावृत्तिः सन्निपातित्वात् ।

(२) ध्रुवासि धरुणेनो जज्ञे प्रथममेभ्यो योनिभ्योऽधिजातवेदाः ।

स गायत्र्या त्रिष्टुभानुष्टुभा च देवेभ्यो हव्यं ब्रह्मत्तु प्रजानन् ॥

(वा० सं० १३-३४)

(३) अग्रे युक्ष्वा हि ये तवाश्वसो देव साधवः ।

अरं ब्रह्मन्ति मन्यवे ॥ (३६)

युक्ष्वा हि देवहतूमां २॥ऽ अश्वां २॥ऽ अग्ने रथीरिव ।

नि होता पूर्व्यः सदः ॥ (वा० सं० १३-३७)

प्रतिशिरः सप्तसप्त हिरण्यशकलान्मुखे करोति

सम्यक्स्रवन्तीति ॥ ७ ॥

प्रतिशिरः सप्त सप्त हिरण्यशकलान्प्रास्यति प्राणायतनेषु मुखे
प्रथमं “सम्यक्स्रवन्ति” (१) इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ७ ॥

उत्तरां द्वौ द्वौ ॥ ८ ॥

मन्त्रौ प्रतीयात् ॥ ८ ॥

नासिकयोर्ऋचे(२) त्वेति ॥ ९ ॥

मन्त्रद्वयाभिधानादेव शकलद्वित्वमधिष्ठानभेदाच्च ॥ ९ ॥

अक्षयोर्भासे(३) त्वेति ॥ १० ॥

प्रास्यति ॥ १० ॥

श्रोत्रयोरभूदि(४) दामिति ॥ ११ ॥

प्रास्यति ॥ ११ ॥

सर्वानप्येकस्मिन्नेके ॥ १२ ॥

एकस्मिन्नपि पशौ सर्वानेव शकलानेक आचार्याः प्रास्यन्ति, “त-
च्चैकेऽपि ग्रथेकः पशुर्भवति पञ्चैव कृत्वः सप्त सप्त प्रत्यस्यन्ति” (शं
ब्रा० ७-५-२-१०) इति श्रुतेः ॥ १२ ॥

उखायां प्रत्यञ्चि ॥ १३ ॥

पशुशीर्षाण्युपदधातीति शेषः ॥ १३ ॥

तत्र च—

सहस्रदा इति पुरुषशिर उद्गृह्य मध्ये ॥ १४ ॥

“सहस्रदा” (५) इत्यनेन मन्त्रेण पुरुषशिर उद्गृह्य मध्ये उपधेयम् ॥ १४ ॥

अङ्वाव्योरुत्तरतः पूर्वापरं ॥ १५ ॥

(१) सम्यक्स्रवन्ति सरितो न धेनाऽअन्तर्हृदामनसा पृथमानाः ।
घृतस्य धाराऽअभिचाकशीमिहिरण्य यो व्वेतसो मद्ध्येऽअग्नेः ॥

(वा० सं० १३—३८)

(२) ऋचे स्वा, रुचे स्वा (वा० सं० १३—३९)

(३) भासे स्वा, ज्योतिषेत्वा । (वा० सं० १३—३९)

(४) अभूदिदं विश्वस्य भुवनस्य स्वाजिनमग्नेर्वैश्वानरस्य च ॥

(वा० सं० १३—३९)

(५) सहस्रदाऽअसि सहस्राय स्वा ॥ (वा० सं० १३—४०)

उपधीयेते शिरसी, पूर्वमश्वस्यापरमवेः ॥ १५ ॥

गोऽज्योश्च दक्षिणतः ॥ १६ ॥

चशब्दात्पूर्वापरे एव । पूर्वं गोरपरमजस्य ॥ १६ ॥

आदित्यं (१) गर्भमिति प्रतिमन्त्रं मन्त्रक्रमेण ॥ १७ ॥

शिरांस्युपधीयन्ते ॥ १७ ॥

चित्रं देवानामित्यर्धचंशः स्तुवाहुती मध्यमे ॥ १८ ॥

“चित्रन्देवानाम्” (२) इत्येकैकेनार्धचंशः स्तुवाहुती जुहोति, पुरुष-
शिरसि, “अथ पुरुषशीर्षमभिजुहोति” (श० ब्रा० ७-५-२-२३)
इति वचनात् ॥ १८ ॥

बहिर्वेद्युदङ् तिष्ठन्नुपतिष्ठतऽउत्सर्गैरिमं मा

हिःस्यारिति प्रतिमन्त्रम् ॥ १९ ॥

बहिर्वेद्युदङ्मुखस्तिष्ठन्नुत्सर्गमन्त्रैरुपतिष्ठते पशुशीर्षाणि “इमं मा
हिःसी” (३) इति प्रतिमन्त्रम् ॥ १९ ॥

(१) आदित्य इर्धमप्यसा समङ्घ्रि सहस्रस्य प्रतिमां विश्वरूपम् ।
परिवृङ्घ्रि हरसामभिमंस्थाः शतायुषङ्कणुहि चीयमानः ॥ (४१)
व्वातस्य जूतिं ववरुणस्य नामिमश्च ज्ञानं सरिरस्य मध्ये ।
शिशु ब्रवीनां हरिमद्रिवुध्नमग्रे मा हिःसीः परमे व्योमन ॥ (४२)
अजस्र मित्नु मरुष भ्रुण्युमग्निमीडे पूर्वचित्तिन्नमोभिः ।
स पर्वभिर्क्रतुशः कल्पमानो गा म्मा हिःसीरदिति विराजम् ॥ (४३)
ववरुञ्जी न्वष्टुर्वरुणस्य नामिमवि ज्ञानां रजसः परस्मात् ।
महीसाहस्रीमसुरस्य मायामग्ने मा हिःसीः परमे व्योमन ॥ (४४)
योऽग्निर्गग्नेरुज्जायत शोकात्पृथिव्याऽउत वा दिवस्पति ।
येन प्रजा विश्वकर्म जजानतमग्रे हेडः परि ते वृणक्तु ॥
(वा० सं० १३-४५)

(२) चित्रन्देवानामुदगादनी कञ्चक्षुर्मित्रस्य ववरुणस्याग्नेः ।
आप्राद्यावापृथिवीऽअन्तरिक्षस्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च ॥
(वा० सं० १३-४६)

(३) इमं मा हिःसीद्विषाद स्पशुः सहस्राक्षो मेधाय चीयमानः ।
मयु स्पशु स्मेधमग्रे जुषस्व तेन चिन्धानस्तन्वो निषीद ।
मयुन्ते शुगृच्छतु यन्दिप्मस्तन्ते शुगृच्छतु ॥ (४७)
इमं मा हिःसीरेकशफ स्पशु कुनिषकदं व्वाजिनं व्वाजिनेषु ।
गौरमारण्यमनु ते दिशामि तेन चिन्वानस्तन्वो निषीद ।

उखां परिक्राममेके ॥ २० ॥

एके आचार्या उखां परिक्रम्य परिक्रम्येह स्थिता एव तस्य तस्य पशोरुपस्थानं कुर्वन्ति । एवमपि हि श्रूयते—“विपरिक्राममु हैक उप-
तिष्ठन्ते”(श० ब्रा० ७-५-२-३०) इति विकल्पः ॥ २० ॥

उपधाधोपधाय वा तस्य तस्य यथालिङ्गम् ॥ २१ ॥

“तद्वैके यं यमेव पशुमुपदधति तस्य तस्य शुचमुत्सृजन्ति”
(श० ब्रा० ७-५-२-२९) इति श्रुतेः । अस्मिंश्च पक्षे प्रागजशिरउपस्थाना-
त्पुरुषाहुती इति ॥ २१ ॥

सर्वमन्त्रानप्येकस्मिन्नेके ॥ २२ ॥

एकस्मिन्नपि पशुशिरसि सर्वमन्त्रानेके आचार्याः प्रयुज्यन्ते ॥ २२ ॥
तत्र च—

उपधानमन्त्रान्विपरिहरन्नङ्गुलिं प्रथिष्टं शिरसि ॥ २३ ॥

देशे संलागयति । एतच्च यद्येकस्मिञ्छिरसि पञ्चकृतबोहिरण्यशक-
लप्रक्षेपः कृतस्तदैव भवति ॥ २३ ॥

एत्य च—

इति सप्तदशाध्याये पञ्चमी कण्डिका ।

त्वं(१)यविष्टेति चित्योपस्थानम् ॥ १ ॥

गौर न्ते शुगृच्छतु यन्दिष्मस्त न्ते शुगृच्छतु ॥ (४८)

इमः साहस्रः शतधारमुत्सं वयच्यमानः सरिरस्य मध्ये ।

घृत न्दुहानामदिति अनायाग्रे माहिःसीः परमे व्योमन् ।

गवयमारण्यमनु ते दिशामि तेन चिन्वन्वानस्तन्वो निषीद ।

गवय न्ते शुगृच्छतु यन्दिष्मस्त न्ते शुगृच्छतु ॥ (४९)

इममूर्णायुं ववरुणस्य नाभि न्वच स्पशूना न्दिपदाञ्जतुष्पदाम् ।

त्वष्टुः प्रजानां प्रथमं अनिन्नमग्रे मा हिःसीः परमे व्योमन् ।

उष्ट्रमारण्यमनु ते दिशामि तेन चिन्वन्वानस्तन्वो निषीद ।

उष्ट्र न्ते शुगृच्छतु यन्दिष्मस्त न्ते शुगृच्छतु ॥ (५०)

अजो ह्यग्रेरजनिष्ट शोकात्सोऽथपश्यज्जनितारमग्रे ।

तेन देवा देवतामग्रमारयंस्तेन रोहमायन्नुपमेढ्यासः ।

शरभमारण्यमनु ते दिशामि तेन चिन्वन्वानस्तन्वो निषीद ।

शरभ न्ते शुगृच्छतु यन्दिष्मस्त न्ते शुगृच्छतु ॥

(वा० सं० १३-११)

(१) त्वं यविष्ट दाशुषो नृः पाहि शृणुघो गिरः ।

रक्षा तोकमुत त्वमना । (वा० सं० १३-५२)

बहिर्वेद्युत्सर्गैरुपस्थानं कृतम् । तेन 'प्रत्य' इत्युच्यते । चशब्दादने-
त्यत्र । उक्तापरिक्रमणपक्षेऽपीत्यर्थः ॥ १ ॥

अपरेण स्वयमातृण्यामेत्यापस्याः पञ्च पञ्चानूकान्ते-
ऽवपां(१) त्वेमन्निति प्रतिमन्त्रम् ॥ २ ॥

"आरुह्याग्निं जघनेन स्वयमातृण्यां परीत्यापस्या उपदधाति" (श०
ब्रा० ७-५-२-४०) इति । अत्र च प्रत्यनूकान्तं नित्ये भवत इत्युक्तमेवै-
कादशस्वेकचोदनासु तन्त्रेणेति ॥ २ ॥

व्याघारणवत्प्राणभृतः कर्णसहिता दश दश पुरुष-
मुपाप्यैके रेतःसिखेलायां च सर्वतो यथायोगमयम्पुर
इति प्रतिमन्त्रम् ॥ ३ ॥

'प्राणभृत' इतिष्टकानां नाम । ताश्च व्याघारणवद्दक्षिणपूर्वा-
सादारभ्य कर्णसहिता उपदधाति "अयम्पुरः" (२) इति प्रतिमन्त्रम् ।
तत उत्तराश्रोणेरारभ्य एवमेवोपधानम् । पुनर्दक्षिणाश्रोणेरारभ्य
एवमेवोपधानम् । तत उत्तरांसादारभ्य । एवं चत्वारो दशका उप-
हिताः । शिष्टा दश रेतःसिखेलायां यथायोगं समन्निभागेनोपधीयन्ते ।
पुरुषमुपाप्यै वा सर्वासामुपधानम्, "ता हैके पुरुषमुपाप्यै उपदधति"
(श० ब्रा० ८-१-४-१) इति श्रुतेः । ततश्च कर्णसहिता इति विकल्पः ॥ ३ ॥

द्वितीयमयं पञ्चादिति ॥ ४ ॥

(१) अपा न्त्वेमन्त्सादयाम्यपा न्त्वोदमन्त्सादयाम्यपान्त्वा भस्म
न्त्सादयाम्यपा न्त्वा उज्योतिषि सादयाम्यपा न्त्वायने सादयाम्यपर्णवे
त्वा सद्ने सादयामि समुद्रे त्वा सद्ने सादयामि सरिरे त्वा सद्ने
सादयाम्यपा न्त्वा क्ष्ये सादयाम्यपा न्त्वा सध्रिषि सादयाम्यपा
न्त्वा सद्ने सादयाम्यपा न्त्वा सधस्थे सादयाम्यपा न्त्वा योनौ साद-
याम्यपा न्त्वा पुरीषे सादयाम्यपा न्त्वा पाथसि सादयामि गायत्रेण त्वा
च्छन्दसा सादयामि त्रैष्टुमेन त्वा च्छन्दसा सादयामि जागतेन त्वा
च्छन्दसा सादयाम्यानुष्टुमे न त्वा च्छन्दसा सादयामि पाङ्क्तेन त्वा
च्छन्दसा सादयामि ॥ (वा० सं० १३-५३)

(२) अयं पुरो भुवस्तस्य प्राणो भौवायनो वसन्तः प्राणाय नोगा-
यत्री वासन्ती गायत्र्यैगायत्र ज्ञायत्रादुपांशुरुपांशोस्त्रि-
वृत्तिवृत्तो रथन्तरं वसिष्ठः प्रजापतिगृहीतया त्वया प्राण
ङ्मृहामि प्रजाभ्यः ॥ (वा० सं० १३-५४)

द्वितीयं दशानामुपधानं “अयम् पञ्चात्” (१) इति । अत्र चैके खण्डशो मन्त्रान्प्रयुज्यते, “पञ्चाशदिष्टकाः पञ्चाशद्यजुषि” (श० ब्रा० १०-२-४-८) इति वचनात् । तत्पुनरयुक्तम्, वा-
क्यानामपरिसमाप्तत्वात् । कथं तर्हि यजुषां पञ्चाशत्त्वम् ? अध्यासे-
नेत्यदोषः । लिङ्गाच्च । “कथमस्यैताः सर्वाः प्राजापत्या भवन्तीति” (श०
ब्रा० ८-१-३-२) इति प्रकृत्याह “यदेव सर्वास्वाह प्रजापतिगृहीतया त्व
येत्येवमु हास्यैताः सर्वाः प्राजापत्या भवन्ति” (श० ब्रा० ८-१-३-२)
इति । तस्मात्सकलमन्त्रप्रयोगो न खण्डश इति ॥ ४ ॥

लोकमृणादक्षिणाऽसादध्यामध्यात्प्रदक्षिणमा-

नूकान्तात्पूर्वस्मात् ॥ ५ ॥

उपध्याति ॥ ५ ॥

प्रत्येत्य शेषम् ॥ ६ ॥

पुरयति ॥ ६ ॥

पक्षपुच्छानि पराग्भिरप्ययेभ्योऽधि ॥ ७ ॥

(२) अप्ययेभ्य आरभ्य पक्षपुच्छानि पराग्भिरिष्टकाभिश्चिनोति ॥ ७ ॥

एवमर्धञ्च ॥ ८ ॥

सर्वचितिष्वेवं पराग्भिरिष्टकामिः पक्षपुच्छानां चयनम् ॥ ८ ॥

मध्ये पुरीषं निवपति पूर्ववत् ॥ ९ ॥

पूर्ववदिति मन्त्र (३) उपलभ्यते ॥ ९ ॥

पूर्वमर्धानृकं छादयति ॥ १० ॥

पुरीषेण ॥ १० ॥

ततः—

प्रदक्षिणमात्मानम् ॥ ११ ॥

पुरीषेण छादयति ॥ ११ ॥

(१) अयं पञ्चाद्विंशत्यव्यवस्तस्य चक्षुर्वैश्वव्यवसं वर्षाश्चा-
भ्युप्यो जगती वर्षां जगत्याऽऽवृत्तसममृक्समाच्छुक्रः शुक्रा-
स्तसदशः सप्तदशाद्वैरूप अमदग्निर्ऋषिः प्रजापतिगृहीतया स्व-
या चक्षुर्गृह्णामि प्रजाव्यवः ॥ (वा० सं० १३-५६)

(२) अप्ययः पक्षपुच्छात्मसन्धिः ।

(३) इन्द्रं विवश्वाऽअवीवृधन्तसमुद्रक्यवस द्विरः । रथीतमः रथीनां
व्याजानां सत्पतिं स्पतिम् (वा० सं० १२-५६)

पक्षपुच्छानि च ॥ १२ ॥

चशब्दात्प्रदक्षिणं पुरीषेण च्छादयति । “दक्षिणं पक्षमथ पुच्छम-
थोत्तरम्” (श० ब्रा० ८-७-३-५) इति ॥ १२ ॥

एवम् सर्वत्र ॥ १३ ॥

सर्वचितिषु इत्यर्थः ॥ १३ ॥

इति सप्तदशाध्याये षष्ठी कण्डिका ।

चितिं पुरीषवतीमुपतिष्ठते वात्रहत्याये(१)ति सप्तमिः ॥१॥

पुरीषवतीग्रहणात् यदैव पुरीषवती तदैवोपस्थानं न प्रागिति ॥१॥

अष्टाभिरेके ॥ २ ॥

उपतिष्ठन्ते ॥ २ ॥

दशभिर्वा ॥ ३ ॥

(१) स्वात्रहत्याय शवसे पृतनाषाढ्याय च । इन्द्रस्वावर्त्तयामसि ॥ (६८)

सहदानु म्पुरुहूत श्रियन्तमहस्तमिन्द्र सम्पिणक्कुणारम् ।

अमि वृत्रं वर्द्धमान म्पियारुमपादमिन्द्रतवसा जघन्थ ॥ (६९)

विव नऽइन्द्र मृधो जहि नीचा यच्छ पृतन्न्यतः ।

योऽअस्माँरऽअभिदासत्यधरऽङ्गमया तमः ॥ (७०)

मृगो न भीमः कुवरो गिरिष्ठाः परावतऽआजगन्था परस्याः ।

सुकः सः शाय पविमिन्द्र तिग्मं विव शत्रून्ताडि विव मृधो नुदस्व ॥ (७१)

व्वैश्वानरो नऽऊतयऽआप्रयातु परावतः ।

अग्निर्नः सुष्टुतीरुप ॥ (७२)

पृष्टो दिवि पृष्टोऽअग्निः पृथिव्यां पृष्टो विवश्वाऽओषधोराविवेश

व्वैश्वानरः सहसा पृष्टोऽअग्निः सनो दिवा स रिपस्पातु नक्तम् ॥ (७३)

अश्याम तऽङ्गाममग्ने तवोतोऽअश्याम रयिः रयिवः सुवीरम् ।

अश्याम व्वाजममि वाजयन्तोश्यामद्युम्नमजरजरन्ते ॥ (७४)

व्वयन्ते अद्य ररिमा हि काममुत्तानहस्ता नमसोपसद्व्य ।

यजिष्ठेन मनसा यक्षि देवानस्त्रेधतामन्मना विवप्राऽअग्ने ॥ (७५)

धामच्छर्दग्निरिन्द्रो ब्रह्मा देवो बृहस्पतिः ।

सचेतसो विवश्वेदेवा युञ्ज म्प्रावन्तु नः शुभे ॥ (७६)

त्वं व्यविष्ट दाशुषो नृः पाहि शृणुधो गिरः ।

रक्षा तोकमुत त्वमना ॥ (वा० सं० १८—७७)

वेति विकल्पः ॥ ३ ॥

उपसत्सु पौर्वाह्निक्यापराह्निक्यन्तरे चयनपुरीषनिवपने ॥ ४ ॥
कर्त्तव्ये, “अन्तरोपसदौ चिनोति” (श० ब्रा० १०-२-५-१) इति
श्रुतेः ॥ ४ ॥

त्रिरद्वं परिणीयोपास्तमयं पशुबहुत्सुज्य
तावत्प्रतिपर्येति ॥ ५ ॥

अस्तमयकाले त्रिः कृत्वोऽश्वमग्निं परिणीयोत्तरपूर्वादिशं प्रत्युत्सुज्य
तावत्प्रतिपर्येति ॥ ५ ॥

परिणयनमाग्निनिधानात् ॥ ६ ॥

एतच्च परिणयनमाग्निनिधानादर्वाकर्तव्यम् । एतच्च यद्यपि बहुभि-
रहोभिश्चितिः कियते तथापि प्रत्यस्तमयं कियत एव, विशिष्टकाले
श्रवणात् ॥ ६ ॥

ऽयुपसत्के द्वे प्रथमायां तिस्रो मध्यमायाम् ॥ ७ ॥

ऽयुपसत्के क्रतौ प्रथमायामुपसदि द्वे चित्नी उपधीयेते, मध्यमा
याञ्च तिस्रः ॥ ७ ॥

पञ्चगृहीताद्युत्तमा ॥ ८ ॥

उत्तमोपसत्पञ्चगृहीतादि भवति । “उपवसथीयेऽहन्प्रातरुदिते
आदित्ये वाचं विसृजते वाचं विसृज्य पञ्चगृहीतमाज्यं गृह्णीते” (श०
ब्रा० ९-२-१-१-) इत्येवमाद्युपक्रम्य “प्रवर्ग्यापसदभ्यां प्रचरति” (श०
ब्रा० ९-२-१-१८-) इति हि श्रूयते ॥ ८ ॥

उत्तरासु च ॥ ९ ॥

उत्तरासु च बहुषूपसत्सु पञ्चगृहीताद्युत्तमोपसद्भवति ॥ ९ ॥

सपुरीषा षट्स्वेकैका ॥ १० ॥

षट्सूपसत्सु सपुरीषा चित्तिरेकैका ॥ १० ॥

द्वादशोपसत्के व्यत्यासं चित्तिपुरीषे ॥ ११ ॥

द्वादशोपसत्के क्रतौ व्यत्यासेन चित्तिपुरीषे भवतः ॥ ११ ॥

विकर्णार्थेकादश्याम् ॥ १२ ॥

तत्र चैकादश्यामुपसदि विकर्णार्थादि कर्त्तव्यम् ॥ १२ ॥

चतुर्मासोपसत्के द्वादशाहशः ॥ १३ ॥

द्वादशभिर्द्वादशभिरहोभिश्चितिपुरीषे देये । अन्यम्पुरीषमेकादश-
भिरहोभिर्विकर्णार्थादि च । पञ्चगृहीताद्युत्तमा तु स्थितैव ॥ १३ ॥

षट्त्रिंशदहशः षट्त्रिंशदहशः सम्बत्सरे ॥ १४ ॥

एतच्च सामर्थ्यास्त्रिसंवत्सरोपसत्के द्रष्टव्यम् । संवत्सरोपसत्के हि विशेषं वक्ष्यत्येव । तथा च तिसृभिस्त्रिसृभिः षट्त्रिंशद्भिश्चितिपुरीषाणि भवन्ति ॥ १४ ॥

तापश्चित्ते मासशश्चितिपुरीषे चतसृणाम् ॥ १५ ॥

चतसृणां चित्तीनां मासेन मासेन चित्तिपुरीषे चीयेते । मासेन चित्तिः मासेन पुरीषम् । एवमष्टौ मासाः ॥ १५ ॥

पञ्चम्यामसपक्षा विराजः प्रथमेऽहन् ॥ १६ ॥

पञ्चम्यां चित्तौ प्रथमेऽहन्यसपक्षा विराजश्चोपधीयन्ते ॥ १६ ॥

स्तोमभागा अन्वहम् ॥ १७ ॥

चीयन्ते । एवं नवमासा गता भवन्ति ॥ १७ ॥

मासं पुरीषं तूष्णीम् ॥ १८ ॥

एवं दशमासाः ॥ १८ ॥

नाकसत्प्रभृति मासम् ॥ १९ ॥

एवमेकादश मासा भवन्ति ॥ १९ ॥

पुरीषश्च ॥ २० ॥

चशब्दान्मासमेव ॥ २० ॥

उत्तमयोरहोर्विकर्ण्यादि पूर्वे ॥ २१ ॥

अत्रोत्तमयोरहोर्विकर्ण्यादि पूर्वेऽहनि । पञ्चगृहीताद्युत्तमा तु स्थितैव ॥ २१ ॥

द्विसाहस्री प्रथमा लोकस्पृणानां पञ्चाशदूना ॥ २२ ॥

भवन्ति ॥ २२ ॥

उत्तराश्च ॥ २३ ॥

तत्संख्या भवन्ति ॥ २३ ॥

त्रिसाहस्युत्तमा ॥ २४ ॥

उत्तमा चित्तिः त्रिसाहस्री लोकस्पृणानां भवति ॥ २४ ॥

वक्रालिखितानां दक्षिणोत्तरे मध्य इतरासाम् ॥ २५ ॥

वक्रालिखितानां दक्षिणोत्तर देशे उपधानम् । ऋज्वा लिखितानां च मध्ये । “अथ पञ्चमी चितिमुपधाय त्रेधाग्नौ विमिमीत” (श० ब्रा० १०-२-१-२) इति प्रकृत्य एवमेव श्रुतत्वात् ॥ २५ ॥

षट्त्रिंशच्छत्या वा तृतीयाष्टादशशत्या इतराः ॥ २६ ॥

अयमपरो लोकस्पृणानां परिमाणविकल्पः ॥ २६ ॥

गार्हपत्यलोकस्पृणाः प्रथमायाम् ॥ २७ ॥

चित्तौ विगणयितव्याः ॥ २७ ॥

धिष्णीया उत्तमायाम् ॥ २८ ॥

अपरिमितेष्टको वा ॥ २९ ॥

अग्निर्मवति । अयं चापरिमितशब्दोऽपरिमाणवचन इत्युक्तमि
ष्ट्याम् ॥ २९ ॥

प्रथमोत्तमयोः पादमात्रीरतिरिक्ता ॥ ३० ॥

प्रथमोत्तमयोश्चित्तोर्या अतिरिक्ता सा पादमात्री भवति नातो-
धिकेति ॥ ३० ॥

दशगणाधिका भित्त्वोत्करे कुर्यात् ॥ ३१ ॥

गार्हपत्याहवनीयावष्टौ च धिष्ण्या इति दशगणाः । अतो या अ-
धिकास्ता भित्त्वोत्करे कुर्यात् ॥ ३१ ॥

इति सप्तदशाध्याये सप्तमी कण्डिका ।

द्वितायायामाश्विनीः प्रतिदिशम् ॥ १ ॥

द्वितीयाग्रहणं प्रथमायाः परिसमाप्तिज्ञापनार्थम् । आश्विनिरिति
च इष्टकानां संज्ञा । ताः प्रतिदिशमुपधीयन्ते ॥ १ ॥

रेतःसिग्बेलायामनूकमुत्तरेण पूर्वा द्वितीये ॥ २ ॥

लोक उपधीयते ॥ २ ॥

दक्षिणा पूर्वण ॥ ३ ॥

अनूकमुपधीयते ॥ ३ ॥

अपरा दक्षिणेन ॥ ४ ॥

उत्तराऽपरेण ॥ ५ ॥

दक्षिणामुत्तरेण पञ्चमी ॥ ६ ॥

अर्धपथे चैते भवतः ॥ ६ ॥

वैश्वदेवीः ॥ ७ ॥

वैश्वदेवीरितिष्टकानां संज्ञा ॥ ७ ॥

तासां देशमाह—

पूर्वा दक्षिणेन ॥ ८ ॥

दक्षिणामपरेण ॥ ९ ॥

अपरामुत्तरेण ॥ १० ॥

उत्तरां पूर्वेण ॥ ११ ॥

एवं वैश्वदेवीभ्यः प्राणभृतः ॥ १२ ॥

उपधीयन्ते ॥ १२ ॥

प्राणभृद्भ्योऽपस्याः ॥ १३ ॥

उपधीयन्ते ॥ १३ ॥

पूर्ववत्पञ्चम्यः सर्वासाम् ॥ १४ ॥

एतच्चाचार्येण लाघवार्थमुपदिष्टम् ॥ १४ ॥

इदानीमुपधानक्रममाह—

आदिवनीर्ध्रुवक्षिति(१)रिति प्रतिमन्त्रम् ॥ १५ ॥

उपदधाति ॥ १५ ॥

शुक्रश्च (२)शुचिश्चेत्यृतव्ये पूर्वयोरुपरि ॥ १६ ॥

उपधीयेते ॥ १६ ॥

(१) ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिर्ध्रुवासि ध्रुवं व्योनिमासीदसाधुया ।

उक्तव्यस्य केतु मप्रथमं ज्जुषाणाश्विनाद्व्यूर्यसादयतामिह त्वा ॥(१)

कुलायिनी घृतवती पुरन्धिः स्योने सीद सदने पृथिव्याः ।

अभि स्वा रुद्रा वसवो गूणन्तिवमाञ्जह्य पीपिहि सौमगायाश्विनाद्व्यूर्यसादयतामिह त्वा ॥(२)

स्वैर्दक्षैर्दक्षपितेह सीद देवानां सुम्ने बृहते रणाय ।

पितेवैधि सूनवऽआ सुशेवा स्वावेशा तन्वा संविशस्वाश्विनाद्व्यूर्यसादयतामिह त्वा ॥(३)

पृथिव्याः पुरीषमस्यत्सो नाम ता त्वा विश्वेऽभिमृणन्तु देवाः ।

स्तोमपृष्टा घृतवतीह सीद अजावदस्मे द्रविणायजस्वाश्विनाद्व्यूर्यसादयतामिह त्वा ॥(४)

अदित्यास्त्वा पृष्टे सादयाम्यन्तरिक्षस्य धन्वनीं विषमभनीं न्दिशामधिपत्नीं भुवनानाम् ।

ऊर्मिर्दत्सोऽपामसि विश्वकर्मा तऽ ऋषिरश्विनाद्व्यूर्यसादयतामिह त्वा ॥ (वा० सं० १४-५)

(२) शुक्रश्च शुचिश्च ग्रैष्मावृत्तऽअग्नेरन्तःश्लेषोसि कल्पेता म्धावापृथिवी कल्पन्तामापऽओषधयः कल्पन्तामग्नयः पृथङ्मम ज्यैष्ठ्याय सञ्चरताः ।

उत्तराश्व ॥ १७ ॥

कृतव्याः पूर्वयोरेवोपरि ॥ १७ ॥

वैश्वदेवीः सजूर्कतुभिः^(१)रिति प्रतिमन्त्रम् ॥ १८ ॥

उपदधाति ॥ १८ ॥

उत्तराश्व ॥ १९ ॥

चशब्दात्प्रतिमन्त्रम् ॥ १९ ॥

प्राणभृतः प्राणं^(२)म इति ॥ २० ॥

प्रतिमन्त्रमुपदधाति ॥ २० ॥

अपः पिन्वे^(३)त्यपस्याः ॥ २१ ॥

उपदधाति ॥ २१ ॥

वयस्याः पञ्च पञ्चानुकान्तेषु मूर्द्धाव्यय^(४) इति

प्रतिमन्त्रम् ॥ २१ ॥

येऽअग्नयः समनसोन्तरा द्यावापृथिवीऽश्मे ।

ग्रैष्मावृतुऽअभिकल्पमानाऽइन्द्रमिव देवाऽअभिसंविशन्तुतया देव-
तयाङ्गिरस्वद्विभुवे सीदतम् ॥ (वा० सं० १४-६)

(१) सजूर्कतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्देवैः सजूर्देवैर्व्योनाधैरग्नये स्वा
वैश्वानरायाश्विनाद्वय्युं सादयतामिह स्वा सजूर्कतुभिः सजूर्विधाभिः
सजूर्वसुभिः सजूर्देवैर्व्योनाधैरग्नये स्वा वैश्वानरायाश्विनाद्वय्युं सा-
दयतामिह स्वा सजूर्कतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्द्वैः सजूर्देवैर्व्यो-
नाधैरग्नये स्वा वैश्वानरायाश्विनाद्वय्युं सादयतामिह स्वा सजूर्कतुभिः
सजूर्विधाभिः सजूरदित्यैः सजूर्देवैर्व्योनाधैरग्नये स्वा वैश्वानरा-
याश्विनाद्वय्युं सादयतामिह स्वा सजूर्कतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्वि-
श्वैर्देवैः सजूर्देवैर्व्योनाधैरग्नये स्वा वैश्वानरायाश्विनाद्वय्युं सादय-
तामिह स्वा ॥ (वा० सं० १४-७)

(२) प्राण म्मे पाह्यपान म्मे पाहि व्यान म्मे पाहि चक्षुर्मऽउ-
व्यां विभाहि श्रोत्र म्मे श्लोक्य ॥ (वा० सं० १४-८)

(३) अपः पिन्वौषधीर्जिन्व द्विपादव चतुष्पात्पाहि दिवो वृ-
ष्टिमेरय ॥ (वा० सं० १४-९)

(४) मूर्द्धा व्ययः प्रजापतिश्छन्दः क्षत्रं व्ययो मयन्दश्छन्दो विश्व-
म्भो व्ययोधिपतिश्छन्दो विश्वकर्मा व्ययः परमेष्टीश्छन्दो वस्तो व्य-

चतस्रः पुरस्तात् ॥ २३ ॥

उपदधाति । तासाञ्च द्वे जङ्घा(१)माड्यौ समलोकव्याप्त्यै द्वे चा-
ध्यर्धे शेषा अध्यर्धा एव ॥ २३ ॥

दक्षिणत उत्तरतः पश्चात् ॥ २४ ॥

अनेन क्रमेणोपधानम् ॥ २४ ॥

दक्षिणाश्रोणेरधि लोकम्पृणाः(२)पूर्ववत् ॥ २५ ॥

उपधीयन्ते ॥ २५ ॥

इति सप्तदशाध्याये अष्टमी कण्डिका ।

तृतीयायाः स्वयमातृणामिद्राग्नी(३)इति मध्ये ॥ १ ॥

उपदधाति । तृतीयाग्रहणं द्वितीयान्तप्रज्ञप्त्यर्थम् । तदन्तप्रज्ञप्तेश्च
प्रयोजनं पुरीषदानादि भवति । द्वे प्रथमार्या, तिस्रो मध्यमायामिति
च ज्ञापनाय ॥ १ ॥

यो विवल्छन्दो वृष्णिर्व्वयो विशाल छन्दः पुरुषो व्यस्तन्द्र छन्दो
व्याघ्रो व्योनाधृष्ट छन्दः सिद्धो व्यशश्छदिश्छन्दः पष्ट्वाड्वयो
बृहती छन्दऽउक्षा व्ययः ककुच्छन्दऽऋषभो व्ययः सतोबृहती-
छन्दः ॥ (१)

अनड्वान्वयः पङ्क्तिश्छन्दो धेनुर्व्वयो जगतीछन्दस्य विर्व्वयस्त्रि-
ष्टुप्छन्दो दित्यवाड्वयो विराट्छन्दः पञ्चाविर्व्वयो गायत्री छन्दस्त्रि-
वत्सो व्ययऽउष्णि क्छन्दस्तुर्य्यवाड्वयोनुष्टुप्छन्दः ॥ (वा०सं० १४-१०)

(१) संधेराच्छादनार्थं तु जङ्घादेः परिकल्पनम् ।

तदुक्तं पुरणकृता "चयनयोमास्त्रिग्राहिणी जङ्घामाड्यध्यर्धा इति ।

(२) लोकम्पृण० ॥ (५४) ता ऽअस्य० ॥ (५५) इन्द्रं विवश्वा० ॥
(वा०सं० १२-५६)

(३) इन्द्राग्नी ऽअव्ययमानामिष्टकान्दुहृतं श्युवम् ।

पृष्टेन द्यावापृथिवीऽअन्तरिक्षश्च विवाधसे ॥ (११)

विश्वकर्मा स्वा सादयस्वन्तरिक्षस्य पृष्टे अव्यवस्वतीमप्रयस्व-
तीमन्तरिक्षं त्यच्छान्तरिक्षन्दुहान्तरिक्षमा हिंसीः ।

विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानायोदानाय प्रतिष्ठायैचरित्राय ।
व्यायुष्ट्वाभिपातु मद्या स्वस्त्या च्छर्दिषा शन्तमेन तथा देवतयाङ्गिर-
स्वदुधु वा सीद ॥ (वा०सं० १४-१२)

अनूकेषु पञ्च दिश्या वैश्वदेवीवब्राह्मसी(१)ति
प्रतिमन्त्रम् ॥ २ ॥

वत्करणं च रेतःसिग्धेलार्थं दक्षिणामुत्तरेण पञ्चमीत्येवमर्थं च ॥ २ ॥
विश्वकर्मे(२)ति विश्वज्योतिषमुपरि पूर्वस्याः ॥ ३ ॥

उपदधाति ॥ ३ ॥

उत्तमायां च ऋतव्ये नभश्च नभस्यश्चे(३)ति ॥ ४ ॥
उपधीयेते ॥ ४ ॥

अवकाः कूर्मवत् ॥ ५ ॥

भवन्ति ॥ ५ ॥

इषश्चोर्जश्चे(४)त्यपरे ॥ ६ ॥

ऋतव्ये एवोपधीयेते । अर्धोत्सेधाश्चैताः, चयनयोगात् ॥ ६ ॥

पूर्वार्धे प्राणभृतो दशायुर्म(५) इति प्रतिमन्त्रम् ॥ ७ ॥

(१) राश्यसि प्राची दिग्विराडसि दक्षिणा दिक्सम्प्राडसि पश्चि-
मी दिक्स्वराडस्युदोची दिगधिपत्कन्यसि बृहती दिक् ॥

(वा०सं० १४-१३)

(२) विश्वकर्मा त्वा सादयस्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे ज्योतिष्मतीम् ।

विश्वस्मै प्राणायापनाय व्यानाय विश्व ज्योतिर्यच्छ ।

व्यायुष्टेधिपतिस्तया देवतयाङ्गिरस्वद्भ्रुवा सीद ॥ (वा०सं० १४-१४)

(३) नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतूऽअग्नेरन्तः श्लेषोसि कल्पेता-
न्यावापृथिवी कल्पन्तामापऽओषधयः कल्पन्तामग्नयः पृथङ्मम
ज्ज्यैष्ठ्याय सव्यताः । येऽअग्नयः समनसोन्तराद्यावापृथिवीऽइमे ।

वार्षिकावृतूऽआमंकल्पमानाऽइन्द्रमिव देवाऽअभिसंविशन्तु त-
या देवतयाङ्गिरस्वद्भ्रुवेसीदतम् ॥ (वा०सं० १४-१५)

(४) इषश्चोर्जश्च शारदावृतूऽअग्नेरन्तः श्लेषोसि कल्पेता-
न्यावापृथिवी कल्पन्तामापऽओषधयः कल्पन्तामग्नयः पृथङ्मम ज्ज्यै-
ष्ठ्याय सव्यताः ।

येऽअग्नयः समनसान्तराद्यावापृथिवी इमे ।

शारदावृतूऽअभिकल्पमानाऽइन्द्रमिव देवाऽअभिसंविशन्तु तया
देवतयाङ्गिरस्वद्भ्रुवेसीदतम् ॥ (वा०सं० १४-१६)

(५) आयुर्मै पाहि, प्राणस्मे पाहि, अपानस्मे पाहि, व्यानस्मे पाहि,
चक्षुर्मै पाहि, श्रोत्रस्मे पाहि, स्वात्स्मे पिन्ध, मनो मे जिन्ध, आकृमा
नस्मे पाहि, ज्योतिर्मैयच्छ ॥ (वा०सं० १४-१७)

उपदधाति ॥ ७ ॥

छन्दस्या द्वादश द्वादशाप्येषु मा च्छन्द इति

प्रतिमन्त्रम् ॥ ८ ॥

पक्षपुच्छाप्येषु छन्दस्या इष्टका द्वादश द्वादश “मा च्छन्द” (१)
इति प्रतिमन्त्रम् उपदधाति ॥ ८ ॥

वालखिल्या लोकं पश्चाच्छिष्टा ॥ ९ ॥

याः पश्चादुपधीयन्ते ता वालखिल्या लोकस्य पुरस्तात् शिष्टा ॥ ९ ॥

वालखिल्याः सप्त पुरस्तात् ॥ १० ॥

उपदधाति ॥ १० ॥

प्राणभृद्भ्यो वापराः ॥ ११ ॥

वा पूर्वा इति विकल्पः ॥ ११ ॥

द्वादशभ्योऽपरास्तु ॥ १२ ॥

द्वादशभ्यस्त्वपरा एव ॥ १२ ॥

सूर्वासि राडि(२)ति प्रतिमन्त्रम् ॥ १३ ॥

उपधीयन्ते ॥ १३ ॥

यजुष्मतीश्च जानन् ॥ १४ ॥

उपदधाति, “यां कां च यजुष्मतीमिष्टकां विद्यातां मध्यमायां चिता
उपदध्यात्” (श० ब्रा० ८-७-२-१८) इति वचनात् ॥ १४ ॥

(१) माच्छन्दः प्रमाच्छन्दः प्रतिमाच्छन्दोऽअस्त्रीचयश्छन्दः प-
ङ्क्तिश्छन्द उऽउष्णिक्छन्दो बृहती च्छन्दोऽनुष्टुप्छन्दो विराट्छन्दो गायत्री-
च्छन्द स्त्रिष्टुप्छन्दो जगतीच्छन्दः ॥ (१८)

पृथिवी च्छन्दोऽन्तरिक्षश्छन्दो द्यौश्छन्दः समाश्छन्दो नक्षत्राणि
छन्दो वाक्छन्दो मनश्छन्दः कृषिश्छन्दो हिरण्यश्छन्दो गौश्छन्दो
ऽजाश्छन्दो ऽश्वश्छन्दः ॥ (१९)

अग्निर्देवता वातो देवता सूर्यो देवता चन्द्रमा देवता वसवो
देवता रुद्रा देवतादित्या देवता मरुतो देवता विश्वेदेवा देवता बृहस्प-
तिर्देवतेन्द्रो देवता वरुणो देवता ॥ (वा०सं० १४-२०)

(२) सूर्वासि राड्भ्रुवासिचरुणा धर्ज्यसि चरणी ।

आयुषे स्वा ववर्षसे स्वा कृष्यै स्वा क्षेमायस्वा ॥ (२१)

यन्त्रो राड्यन्त्र्यसि यमनो भ्रुवासि धरित्रो ।

इषे त्वोऽर्जे स्वा रथ्यै स्वा पाषाय स्वा ॥ (वा०सं० १४-२२)

उत्तराश्रोणेराधि लोकस्पृणाः (१) पूर्ववत् (२) ॥ १५ ॥

उपधीयन्ते ॥ १५ ॥

इति सप्तदशाध्याये नवमी कण्डिका ।

चतुर्थ्यामनूकान्तेषु दक्षिणोत्तरे द्वे द्वे ॥ १ ॥

चतुर्थीमहणं तृतीयान्तप्रज्ञापनाय । पुरस्तात्पश्चाच्च जङ्घामाऽयौ ।
दक्षिणत उत्तराश्च पद्याः ॥ १ ॥

पूर्वाभ्यामपराश्चतुर्दश ॥ २ ॥

ताभ्यार्धपद्याः ॥ २ ॥

ताभ्यः षट् ॥ ३ ॥

ताभ्यो ऽपराः षट् पद्याः ॥ ३ ॥

पूर्व(३)दक्षिणेऽवान्तरदेश एके ॥ ४ ॥

चतुर्दश षट्चोपदधाति ॥ ४ ॥

उत्तरा(४) वा दक्षिणाभ्याम् ॥ ५ ॥

उपधीयन्ते । लाघविकेन सताऽऽचार्येणैवमुपदिष्टाः ॥ ५ ॥

उपधानक्रमः पुनरिहोच्यते—

उत्तरां पूर्वयोर। शुस्त्रिवृदि(५)ति ॥ ६ ॥

(१) लोक स्पृण० ॥ (५४) ता ऽअस्य० ॥ (५५)

इन्द्रं विश्वा० ॥ (वा०सं० १२-५६)

(२) पूर्ववत् प्रथमाचितिवदित्यर्थः ॥

(३) एताश्चतुर्दश षट्च पूर्वदक्षिणेऽवान्तरदेशे आत्मन आग्नेयको-
णे कोणोपधीयमानजङ्घामात्रीतोऽन्तरा उपदधाति । तत्र चैवम्, दक्षि-
णांसोपहितजङ्घामाऽयाः पश्चात्संलग्ना वा अर्धार्धं तस्या उत्तरतो न-
वार्धपद्याः प्रागायताः प्राग्लक्षणाश्चोपधेयाः । द्वितीयमध्यर्धं जङ्घामात्री-
चोत्तरतः पश्चार्धपद्याः उदगायता उदग्लक्षणा उपधेयाः । तदनन्तरं त-
त्संलग्नाः षट् च पद्या उपधेयाः । ताश्च नवानामधश्चतस्रः प्राग्लक्षणाः
पश्चानामुत्तरतो द्वे उदग्लक्षणे इति ।

(४) अथवा एताश्चतुर्दश षट्च दक्षिणोत्तराभ्यां दक्षिणानूका-
न्तोपहिताभ्यां दक्षिणोत्तराभ्यां पद्याभ्यामुत्तरा उपदधाति । अनुक्रममि-
तोऽर्धाधिकया तत्संलग्ना एव । तयोरुत्तराश्चतुर्दश । तासामुत्तराः षट्
उदगायताः ।

(५) आशुस्त्रिवृत् ॥ (२३)

उपदधाति ॥ ६ ॥

दक्षिणामपरयोर्धरुण एकविंशः (१) इति ॥ ७ ॥

दक्षिणां दक्षिणयोर्भान्तः पञ्चदशः (२) इति ॥ ८ ॥

दक्षिणामुत्तरयोर्व्योमा सप्तदशः (३) इति ॥ ९ ॥

चतुर्दश प्रतिमन्त्रं प्रतूर्त्तिरष्टादशः (४) इति ॥ १० ॥

उपदधाति ॥ १० ॥

दक्षिणां पूर्वयोरग्नेर्भागः (५) इति ॥ ११ ॥

उत्तरामपरयोर्मित्रस्य भागः (६) इति ॥ १२ ॥

उत्तरां दक्षिणयोर्नृचक्षसां भागः (७) इति ॥ १३ ॥

उत्तरामुत्तरयोरिन्द्रस्य भागः (८) इति ॥ १४ ॥

षट् प्रतिमन्त्रं वसूनां भाग इति ॥ १५ ॥

षडुपदधाति "वसूनां भागः" (९) इति प्रतिमन्त्रम् ॥ १५ ॥

(१) धरुणः एकविंशः ॥ (२३)

(२) भान्तः पञ्चदशः ॥ (२३)

(३) व्योमा सप्तदशः ॥ (२३)

(४) प्रतूर्त्तिरष्टादशस्तपो नवदशोभीवर्त्तः सविंशो व्योमो द्वाविंशः सम्भरणद्वयोविंशो योनिश्चतुर्विंशो गर्भाः पञ्चविंशः भोज-
स्त्रिणवः क्रतुरेकविंशः प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंशो ब्रध्नस्य विष्टपञ्चतस्त्रि-
ंशो नाकः षट्त्रिंशो विष्टसौष्टाचत्वारिंशो धर्त्रश्चतुष्टोमः ॥

(वा०सं० १४-२३)

(५) अग्नेर्भागोसि दीक्षायाऽआधिपत्यम्ब्रह्म स्पृतं त्रिवृ-
त्स्तोमः ॥ (२४)

(६) मित्रस्य भागोसि धरुणस्याधिपत्यं न्दिवोवृष्टिर्द्विर्वात स्पृतः
एकविंशः स्तोमः ॥ (२४)

(७) नृचक्षसां भागोसि चातुराधिपत्यं अतित्वं स्पृतः सप्त-
दशः स्तोमः ॥ (२४)

(८) इन्द्रस्य भागोसि विष्णोराधिपत्यं क्लृप्तं स्पृतः पञ्चदश-
स्तोमः ॥ (वा०सं० १४-२४)

(९) वसूनाम्भागोसि रुद्राणामाधिपत्यं चतुष्पात्स्पृतश्चतुर्विंश-
स्तोमः, आदित्यानाम्भागोसि मरुतामाधिपत्यं द्वाविंशः स्पृताः पञ्चविंशः

ऋतव्ये सहस्र सहस्यश्चे(१)ति ॥ १६ ॥

उपदधाति ॥ १६ ॥

(२)रेतःसिग्बेलायां च सप्तदश सर्वतो नव दक्षिणे-
नानूकः सृष्टीरेकया स्तुवते(३)ति प्रतिमन्त्रम् ॥ १७ ॥
सृष्टीरितीष्टकानाम् । तत्र च दक्षिणतोऽनूक्यमभितोऽर्धपद्ये ॥ १७ ॥

स्तोमः, अदित्यै भागोसि पूषण आधिपत्यमोज स्पृत निष्णवस्तोमः, देव-
स्य सवितुर्भागोऽसि बृहस्पतेराधिपत्यः समीचीर्दिश स्पृताश्चतुष्टोम
स्तोमः ॥ (२५)

यवानां भागोस्ययवानामाधिपत्यं प्रजा स्पृताश्चतुश्चत्वारि;
श स्तोमः, ऋभूणां भागोसि विश्वेषां देवानामाधिपत्यं भूतं स्पृतं
त्रयस्त्रिंशः श स्तोमः ॥ (वा० सं० १५-२६)

(१) सहस्र सहस्यश्च हैमन्तिकावृतूऽअग्नेरन्तः श्लेषोसिकल्पेता
नद्यावापृथिवी कल्पन्तामापऽओषधयः कल्पन्तामग्नयः पृथङ्ममज्ज्यै-
ष्ठ्याय सञ्चताः ।

येऽअग्नयः समनसोन्तरा द्यावापृथिवीऽइमे ।

हैमन्तिकावृतूऽअभिकल्पमानाऽइन्द्रमिव देवाऽअभिसंविशन्तु
तया देव तयाङ्गिरस्वद्भ्रूवे सीदतम् ॥ (वा० सं० १४-२७)

(२) सर्वतः सर्वासु दिक्षु सृष्टिसंज्ञका उपदधाति । तासां मध्ये
प्रागनूकं दक्षिणेन नव उपदधाति, अर्थादष्टावुत्तरेण । तेन प्रतिदिशं चत-
स्रश्चतस्रः, अनूकमभितो द्वे द्वे । दक्षिणतः पञ्च, मध्ममानूके पद्या, ताम्र-
मितो द्वेऽर्धपद्ये, ते अभितो द्वे पद्ये, एवं पञ्चेति ।

(३) एकयास्तुवत प्रजाऽअधोयन्त प्रजापतिरधिपतिरासीत् ।
सुभिरस्तुवत ब्रह्मासृज्यन्त ब्रह्मणस्पतिरधिपतिरासीत् पञ्चभिरस्तुवन्त
भूतान्यसृज्यन्त भूतानामपतिरधिपतिरासीत् सप्तभिरस्तुवन्त सप्तऽअष्ट-
योसृज्यन्त धाताधिपतिरासीत् ॥ (२८)

नवभिरस्तुवन्त पितरोसृज्यन्तादितिरधिपत्कन्यासीदेका-

दशभिरस्तुवन्तऽऋतवोसृज्यन्तार्त्तवाऽअधिपत्यऽआसंख्योदश-
भिरस्तुवन्त मासाऽअसृज्यन्तसंवत्सरोधिपतिरासीत् पञ्चदशभिरस्तुवन्त
अत्रमसृज्यन्तेन्द्रोधिपतिरासीत् सप्तदशभिरस्तुवन्त ग्राम्याः पशवोसृ-
ज्यन्त बृहस्पतिरधिपतिरासीत् ॥ (२९)

नवदशभिरस्तुवन्त शत्रूणां वसृज्यन्तेतामहोरात्रेऽअधिपत्को

ऽआस्तामेकविंशत्यास्तुवन्तैकशफाः पशवोसृज्यन्त द्यवर्णोधिपति-

सप्तदशे चयननिरूपणाध्याये एकादशी कण्डिका । १४५

उत्तराऽसादधि लोकस्पृणाः(१)पूर्ववत् ॥ १८ ॥

इति सप्तदशाध्याये दशमी कण्डिका ।

(२)पञ्चम्यामन्तेष्वाश्विनीवदसपत्नाः ॥ १ ॥

इष्टका उपधीयन्ते । अन्तग्रहणं रेतःसिग्धेलाव्युदासार्धम् । आश्वि-
नीवदिति । द्वितीये लोके उपधानं चतसृणामपि ॥ १ ॥

दक्षिणधोररत्न्यन्तरम् ॥ २ ॥

पञ्चमी च पद्या भवति प्राग्लक्षणा । आश्विनीवदित्यर्धपद्ये मा
भूतामिति ॥ २ ॥

अग्नेजातानि(३)ति प्रतिमन्त्रम् ॥ ३ ॥

रासीत्त्रयोविंशत्यास्तुवतश्चुद्धाः पशवोऽसृज्यन्त पूषाधिपतिरासीत्पञ्च-
विंशत्यास्तुवतारण्याः पशवोऽसृज्यन्त व्यायुरधिपतिरासीत्सप्तविंश-
त्यास्तुवत इद्यावापृथिवी व्यैतां वसवो रुद्धा ऽआदित्याऽ अनुव्यायैस्त
ऽएवाधिपतयऽआसन् ॥ (३०)

नवविंशत्यास्तुवत व्वनस्पतयोऽसृज्यन्त सोमोधिपतिरासीदेकत्रिं-
शतास्तुवत प्रजाऽअसृज्यन्त यवाश्चायवाश्चाधिपतयऽआसंस्त्रयस्त्रिं-
शतास्तुवत भूतान्यशाम्यन्प्रजापतिः परमेष्ठ्यधिपतिरासीत् ॥
(वा०सं० १४-३१)

(१) लोक स्पृण० ॥ (३१) ता ऽअस्य० ॥ (३१) इन्द्रं विवश्वा० ॥
(वा०सं० १४-३१)

(२) अन्तेष्वनूकान्तेषु । पूर्वाऽसपत्नां प्रागनूकमुत्तरेण द्वितीये लो-
के, अपरामनूकं दक्षिणेन द्वितीये लोके, दक्षिणां तिर्यगनूकं पूर्वैर्ण द्वितीये
लोके, उत्तराऽसपत्नां तिर्यगनूकमपरेण द्वितीये लोके उपदधाति ।

(३) अग्ने जातान्प्रणुदानः सपत्नान्प्रत्यजातान्नुदजातवेदः ।
अधि नो ब्रूहि सुमनाऽअहेडंस्तव स्याम शर्मस्त्रिवरूथऽउद्भौ ॥(१)
इति मन्त्रेण पुरस्तादुपधानम् ।

सहसा जातान्प्रणुदानः सपत्नान्प्रत्यजाता ज्ञातवेदो नुदस्व ।
अधिनोब्रूहि सुमनस्यमानोव्ययं स्याम प्रणुदानः सपत्नान् ॥(२)
इति मन्त्रेण पश्चादुपधानम् ।

षोडशी स्तोम ऽओजो द्रविणम् ॥ इति मन्त्रेण दक्षिणत उपधानम् ।
चतुश्चत्वारिंशस्स्तोमो व्वर्धो द्रविणम् । इति मन्त्रेण उत्तरत उपधानम् ।
अग्नेः पुरीष मस्यस्वो नाम ता न्त्वा त्विश्श्वे ऽअभि गृणन्तु देवाः ।
स्तोमपृष्टा घृतवतीह सोद प्रजावदस्मे दुद्रविणायजस्व ॥
(वा० सं० १५-३) इति च मध्ये उपधानम् ।

असपत्नापधानम् ॥ ३ ॥

पश्चिमा द्वितीया ॥ ४ ॥

उपधीयते, “पुरस्तादुपधाय पश्चादुपधाति” इति वचनात् ॥ ४ ॥

विराजो दश दश प्रतिदिशं पुरस्तात्प्रथममेव-

इच्छन्द(१) इति प्रतिमन्त्रम् ॥ ५ ॥

उपधाति । बहिर्विराजत्वे च सर्वाः पद्या भवन्ति ॥ ५ ॥

गायत्र्यसपत्ना गणमध्येऽसम्भवात् ॥ ६ ॥

गायत्र्य इष्टका असपत्नाश्च विराङ्गणस्य या इष्टकास्तासां मध्ये भवन्ति । न हि विराङ्गणस्य बहिः सम्भवः ॥ ६ ॥

उष्णिगभ्यो वाऽपरा अर्धपद्या उपधाय ॥ ७ ॥

उष्णिगामत्रानुपहितत्वात्तल्लोकस्यापरा अर्धपद्या विराजो भवन्ति ॥ ७ ॥

असपत्ना स्पृशोऽन्यतोन्तराः ॥ ८ ॥

अन्यत्र विराजः असपत्ना संलग्नान्तरा उपधीयन्ते ॥ ८ ॥

सर्वतो(२)ऽषाढावेलायाः स्तोमभागा रश्मिना स-

त्याये(३)ति प्रतिमन्त्रम् ॥ ९ ॥

(१) एवश्छन्दो वरिवश्छन्दः शम्भूश्छन्दः परिभूश्छन्दः आच्छन्दो मनश्छन्दो व्यचश्छन्दः सिन्धुश्छन्दः समुद्रश्छन्दः सरिरश्छन्दः ककुच्छन्दस्त्रिककुच्छन्दः काव्यश्छन्दोऽअङ्कुपच्छन्दोक्षरपङ्क्तिश्छन्दः पदपङ्क्तिश्छन्दोविष्टारपङ्क्तिश्छन्दः क्षुरोव्रजश्छन्दः ॥ (४)

आच्छच्छन्दः प्रच्छच्छन्दः संयच्छन्दोविवयच्छन्दो बृहच्छन्दो रथन्तरश्छन्दो निकायश्छन्दो विवधश्छन्दो गिरश्छन्दो व्रजश्छन्दः सप्तस्तुच्छन्दोनुष्टुप्छन्दः एवश्छन्दो वरिवश्छन्दो व्यश्छन्दो व्यश्छच्छन्दः विषर्धाश्छन्दो विशालश्छन्दश्छदिश्छन्दो दूरोहणश्छन्दस्तन्द्रश्छन्दो अङ्काङ्कश्छन्दः ॥ (वा० सं० १५-५) एतन्मन्त्रद्वयगतश्छन्दःशब्दान्तदशकेन भागेन प्रतिभागं पूर्वोक्तक्रमेणोपधानं कर्तव्यम् ।

(२) सर्वतः सर्वासु दिक्षु ।

(३) रश्मिना सस्याय सस्य ज्जिन्व प्रेतिना धर्मणा धर्म ज्जिन्वा-
न्निवस्या दिवा दिवज्जिन्व सन्धिनान्तरिक्षेणान्तरिक्ष ज्जिन्व प्रतिघिता पृथिव्या पृथिवी ज्जिन्व विष्टम्मेन वृष्ट्या वृष्टि ज्जिन्व प्रवयाहाह-
र्जिन्वानुया रात्र्या रात्री ज्जिन्वाशिजा वसूभ्यो वसुज्जिन्व प्रकृतेना-
दिस्थेभ्यः ऽआदिर्याजिज्जिन्व ॥ (६)

उपधीयन्ते ॥ ९ ॥

(१) पञ्चदश दक्षिणेनानृकम् ॥ १० ॥

तत्र चानूकमभितो (२) ऽर्धपद्ये ॥ १० ॥

वेषश्रीः क्षत्राय क्षत्रं जिन्वेति त्रिंशत्तमीमेके ॥ ११ ॥

उपदधति, एके नेति ॥ ११ ॥

पुरीषमास्वावपति मन्त्रेण वा तापश्चित्तस्य

तूष्णीं श्रुतेः ॥ १२ ॥

आसु स्तोमभागासु पुरीषमावपति मन्त्रेण । कुत एतत् ? ताप-
श्चित्तस्य तूष्णीं श्रुतेः । तत्र हि श्रूयते-“तूष्णीं मास ऽ स्तोमभागा
पुरीषमभिहरन्ति” (श० ब्रा० १०-२-५-१३) इति । तेनात्र मन्त्रवदिति
गम्यते । एवं प्राप्ते वाशब्देन पुनर्व्यावर्त्यते । न वा मन्त्रेण पुरीषावापः ।
न ह्यत्र मन्त्रो विहित इति ।

ननु तापश्चित्ते तूष्णीमित्युक्तत्वात् इह मन्त्रो गम्यते, नेत्युच्यते,
'तूष्णीम्' इत्यनुवादोऽयम् । मासो हि अत्र विधीयते । तूष्णीं मास ऽ
स्तोमभागा पुरीषमभिहरन्तीति मासोऽत्र विधीयते । यदि मन्त्रनिवृ-
त्तिर्विधीयेत, वाक्यं भिद्येत । तस्मात्तूष्णीमेवेह पुरीषावापः ॥ १२ ॥

इति सप्तदशाध्याये एकादशी कण्डिका ।

तन्तुना रायस्पोषेण रायस्पोष जिन्व स ऽ सर्पेण श्रुताय श्रुत जि-
न्वडे नौषधीभिरोषधीर्जिन्वोत्तमेन तनूभिस्तनूजिन्व व्ययोधसाधीते-
नाधीत जिन्वाभिजिता तेजसा तेजो जिन्व ॥ (७)

प्रतिपदसि प्रतिपदे त्वानुपदस्यनुपदे स्वा सम्पदसि सम्पदे स्वा ते-
जोसि तेजसे स्वा ॥ (८)

त्रिवृदसि त्रिवृते स्वा प्रवृदसि प्रवृते स्वा द्विवृदसि द्विवृते स्वा
सवृदसि सवृते स्वा क्रमोस्या क्रमाय स्वा सङ्क्रमोसि सङ्क्रमाय-
स्वो क्रमोस्युत्क्रमाय स्वोत्क्रान्तिरस्युत्क्रान्त्यैस्वाधिपतिनोर्जोर्जजिन्व ॥
(वा० सं० १५-२)

(१) अत्र विभागः पूरणकृता कृतः ‘अष्टौ पुरस्तात्स्तोमभागाः पश्चा-
च्च दक्षिणतः सप्तोत्तरतः शिष्टा’ इति ।

(२) समानत्वाय सर्वास्ता अर्धपद्या भवन्ति तु ।

अन्यथा त्वर्धपद्ये द्वे पादाने द्वे च पद्यकाः ॥

षड्योगाः स्युर्विराजोऽत्रोष्णिहस्तिस्रोऽर्धपद्यकाः ॥

नाकसदोऽनृकेषु पूर्ववर्जसृतव्यावेलायामादिव-
नीवद्राइयसी(१)ति प्रतिमन्त्रम् ॥ १ ॥

नाकसद इष्टकाः अनुकेषूपधीयन्ते । पूर्ववर्जसृतव्यावेलायामादिव-
नीवदिति दक्षिणामुत्तरेण पञ्चमी अर्धपद्ये चिते इति च गम्यते । सर्वा
श्रैता अर्धोत्सेधाः, पूर्वा तु द्वितीये लोके ॥ १ ॥

पुरीषमोष्योपर्ययं पुर(२) इति पञ्चचूडाः
प्रतिमन्त्रम् ॥ २ ॥

उपधाति । पता अप्यर्धोत्सेधाः । पुरीषावापञ्चोर्ध्वं नाकसत्सु ॥२॥

(१) राइयसि प्राची दिग्वस्वस्ते देवाऽअधिपतयोऽग्निर्हेतीना म्प्र-
तिधत्ता द्वित्रवृत्वा स्तोमः पृथिव्याऽश्रयत्वाऽज्यमुक्त्यमव्यथायै स्त-
ब्धनातु रथन्तरं ; सामप्रतिष्ठित्याऽअन्तरिक्षऽऽकृष्यस्त्वा प्रथमजा दे-
वेषु दिवोमात्रया वरिष्णा प्रथन्तु विधत्ता चायमधिपतिश्चते स्वा सर्वे
संविदाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गं लोके यजमानं च सादयन्तु ॥ (१०)

विराडसि दक्षिणा दिश्रुद्वास्ते देवाऽअधिपतयऽइन्द्रो हेतीना म्प्र-
तिधत्ता पञ्चदशस्त्वा स्तोमः पृथिव्याऽश्रयतु प्रऽउगमुक्त्यमव्यथायै
स्तब्धनातु बृहत्साम प्रतिष्ठित्या० ॥ (११)

सम्प्राडसि प्रतीची दिगादित्यास्ते देवाऽअधिपतयो वरुणो हे-
तीना म्प्रतिधत्ता सप्तदशस्त्वा स्तोमः पृथिव्याऽश्रयतु मरुत्वतीयमु-
क्त्यमव्यथायै स्तब्धनातु वैरूपं ; साम प्रतिष्ठित्या० ॥ (१२)

स्वराडस्युदीची दिङ्मरुतस्ते देवाऽअधिपतयः सोमो हेतीना म्प्र-
तिधत्तैकविंशस्त्वा स्तोमः पृथिव्याऽश्रयतु निष्कवेवल्यमुक्त्यम-
व्यथायै स्तब्धनातु वैराजं ; साम प्रतिष्ठित्या० ॥ (१३)

अधिपत्कन्यसि बृहती दिग्विश्वे ते देवाऽअधिपतयो बृहस्पति-
र्हेतीना म्प्रतिधत्ता त्रिणवत्रयस्त्रिंशस्त्वा स्तोमः पृथिव्याऽश्रयतां
वैश्वदेवाग्निमारुतेऽउक्त्येऽअव्यथायै स्तब्धनीताऽशाकरैव ते सा
मनीप्रतिष्ठित्या० ॥ (वा० सं १५-१४)

(२) अयं पुरो हरिकेशः सूर्यरश्मिस्तस्य रथगृत्सश्च रथौजाश्च
सेनानीग्रामण्यौ । पुञ्जिकस्थला च क्रतुस्थला चाप्सरसौ दङ्क्ष्णवः
पशवो हेतिः पौरुषेयो ववधः प्रहेतिस्तेभ्यो नमोऽअस्तु ते नोवन्तु ते
नोमृडयन्तु ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टितमेषां जम्भे दध्मः ॥ (१५)

अयं दक्षिणा विश्वकर्मा तस्य रथस्वनश्च रथे चित्रश्च सेनानी

प्रतिदिशं यथालिङ्गम् ॥ ३ ॥

उपधानम् ॥ ३ ॥

पश्चिमोत्तमा ॥ ४ ॥

उपधीयते ॥ ४ ॥

छन्दस्यास्तिस्त्रिस्तोऽनूकान्तेषु पुरस्ताद्वायव्यरिभि-
र्मूर्धेति प्रत्युचम् ॥ ५ ॥

छन्दस्याष्टकास्तिस्त्रिस्तोऽनूकान्तेषु उपधीयन्ते, पुरस्ताद्वायव्य-
उपदधाति "अग्निर्मूर्धा"(१) इति प्रत्युचम् ॥ ५ ॥

उत्तराश्च ॥ ६ ॥

चशब्दात्प्रत्युचम्(२) ॥ ६ ॥

पुरस्ताद्विष्टुभो रेतःसिग्बेलायां भुवो यज्ञस्ये(३)ति ॥७॥

एभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् ॥ ७ ॥

ग्रामण्यौ । मेनका च सहजन्त्याचाप्सरसौ यातुधाना हेतोरक्षासि-
प्रहेतिस्तेभ्यो० ॥ (१६)

अयं पश्चाद्विश्वव्यचास्तस्य रथप्रोतश्चासमरथश्च सेनानीग्राम-
ण्यौ । प्रम्लोचन्ती चानुम्लोचन्ती चाप्सरसौ व्याघ्रा हेतिः सर्पाः
प्रहेतिस्तेभ्यो० ॥ (१७)

अयमुत्तरात्संयुद्धसुस्तस्य तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च सेनानीग्रामण्यौ ।
विश्ववाची च धृताची चाप्सरसावापो हेतिर्वातः प्रहेतिस्ते-
भ्यो० ॥ (१८)

अयमुपत्यर्वाग्निसुस्तस्य सेनजिच्च सुपेशश्च सेनानीग्रामण्यौ ।
उर्वशी च पूर्ववृत्तिश्चाप्सरसाववस्फूर्जन्हे तिविद्दुष्टप्रहेति-
स्तेभ्यो० ॥ (वा० सं० १५-१९) अत्र 'अयं पश्चादिति मन्त्रेण पश्चिमा
मध्यपठितत्वेऽपि वचनात्सर्वासामन्त्ये उपधेयेति बोध्यम् ।

(१) अग्निर्मूर्धादिवः ककुरपतिः पृथिव्याऽअयम् ।

अपां रेतसिजिन्वति (२०) ।

अयमग्निः सहस्रिणो व्वाजस्य शतिनस्पतिः ।

मूर्धा कवी रयोणाम् ॥ (२१)

स्वामग्ने पुष्करादद्भ्यध्वान्ति निरमन्थत ।

मूर्धनो विश्वस्य व्वाघतः ॥ (वा० सं० १५-२२)

(२) तैरेव 'अग्निर्मूर्धा' इत्यादिमन्त्रैस्त्रिभिः प्रागुक्तैः ।

(३) भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्प्रा नियुद्धिः सचसे शिवाभिः ।

जगतीश्च पश्चादयमिहे(१)ति ॥ ८ ॥

चशब्दाद्रेतःसिम्बेलायामेव ॥ ८ ॥

अपरास्ताभ्योऽनुष्टुभः सखायः सं व (२)इति ॥ ९ ॥

एभिर्मन्त्रैर्जगतीभ्योऽपरा अनुष्टुभः ॥ ९ ॥

अषाढावेलायाः पुरस्ताद् बृहतीरेना व (३)इति ॥ १० ॥

दिवि मूर्द्धा नन्दधिषे स्वर्षा जिह्वामग्ने चकृषे हव्यवाहम् ॥ (२३)

अबोद्धयग्निः समिधा जनानां प्रतिधेनुमिवायतीमुखासम् ।

यद्वाऽइव प्रवयामुज्जिहानाः प्रभानवः सिस्वते नाकमच्छ ॥ (२४)

अबोचाम कवये मेद्धाय व्वचो व्वन्दारु व्वृषभाय व्वृष्णे ।

गविष्टिठरो नमसा स्तोममग्नौ दिवीवरुक्ममुरुज्यश्चमश्नेत् ।

(वा० सं० १५-२५)

(१) अयमिह प्रथमो धायि धातुमिहोता यजिष्ठोऽअद्वरेष्वोड्यः ।

यमप्लवानो भृगवो विवरुचुर्वनेषु चित्रं विश्वं विशेविशे ॥ (२६)

जनस्य गोपाऽअजनिष्ट जागृविरग्निः सुदक्षः सुविताय नज्यसे ।

घृतप्रतीको बृहता दिविस्पृशा द्युमद्भिर्भाति भरतेभ्यः शुचिः ॥ २७ ॥

त्वामग्नेऽअङ्गिरसो गुहा हितमन्वविन्दज्जिभ्रियाणं वनेवने ।

स जायसे मथ्यमानः सहो महत्त्वामाहुः सहसस्पुत्रमङ्गिरः ॥

(वा० सं० १५-२८)

(२) सखायः सं वः सम्म्यश्चमिषं स्तोम आग्नये ।

व्वर्षिषट्वाय श्रितोनामूर्जोत्पत्रे सहस्वते ॥ (२९)

सः समिद्युचसे व्वृषन्नग्ने विश्वान्यय्यऽआ । इडस्पदे समिद्धयसे

स नो व्वसुन्त्याभर ॥ (३०)

त्वा श्रित्रश्रवस्त महवन्ते विश्वु जन्तवः ।

शोचिष्केशम्पुरुषिप्राग्ने हव्याय वोढवे ॥ (वा० सं० १५-३१)

(३) एना वो अग्निं अमसोर्जोत्पातमाहुवे ।

प्रियञ्चेतिषट्मरतिं स्वद्वरं विश्वस्य दूतममृतम् ॥ (३२)

विश्वस्व दूतममृतं विश्वस्य दूतममृतम् ।

स योयते अरुणा विश्वभोजसा स दुद्वत्स्वाहुतः ॥ (३३)

स दुद्वत्स्वाहुतः स दुद्वत्स्वाहुतः ।

सुग्रहा यज्ञः सुशमी व्वसुना न्देव राधो जनानाम् ॥

(वा० सं० १५-३४)

भद्रो न इति ककुभस्ताभ्यो बृहत्प्यन्तरश्रुतेर्मन्त्रक्रमेण ॥ ११ ॥

“भद्रो न” (१) इत्येभिर्मन्त्रैर्बृहतीनां पुरस्तान्मन्त्रक्रमेण ककुभ उप-
दधाति । कुत एतदिति चेत् ? बृहतीनामन्तरालश्रुतेः । “सोऽन्तरेण
त्रिष्टुभश्च ककुभश्च बृहतीरुपदधाति” (श० ब्रा० ८-६-२-१०) इति व-
चनात् ॥ ११ ॥

उद्धृतान्यपकृष्येच्छन् ॥ १२ ॥

एवं हि श्रूयते—“अथैतासां ककुभां चत्वारि चत्वार्यक्षराण्यादाया-
तिच्छन्दस्युपदधाति । सा सातिच्छन्दा एव भवति गायत्र्य इतराः
सम्पद्यन्ते” (श० ब्रा० ८-६-२-३) इति । एवं च सत्यपकृषः प्राप्नोति ।
तथा च ‘गायत्र्य इतराः सम्पद्यन्ते’ इति । एवं स्थिते उच्यते—‘इच्छ-
न्नपकृष्य’ इति । ककुच्छन्दस्य छन्दोविषयत्वाच्चतुर्वक्षरेषूद्धृतेषु ककु-
प्त्वमेव हीयते । अपूर्णा च ऋगर्थाभिधानसमर्था न भवति । तथा सत्य-
दृष्टार्थता स्यात् । न चासौ न्याय्या । अपि च चतुर्णामक्षराणाम-
तिच्छन्दसि प्रत्यवधानेनार्थवद्वाक्यं सञ्जातम् । तदूनानां ककुभां प्र-
योग इति निःप्रमाणकमेव स्यात् ।

ननु च श्रूयते “गायत्र्य इतराः सम्पद्यन्ते” इति, न, अविधायक-
त्वात् । न ह्ययं विधिर्वर्त्तमानापदेशादितरसंस्तव इति । तस्मादन-
पकृष्यैवेति ॥ १२ ॥

अपरा गायत्रीम्ब उषिणहोऽग्ने वाजस्ये(२)ति ॥ १३ ॥

(१) भद्रो नो अग्निराहुनो भद्रा रातिः सुभग भद्रोऽबद्धरः ।
भद्राऽउत प्रशस्तयः ॥ (३८)

भद्राऽउत प्रशस्तयो भद्र ममनः कृणुष्व वृत्रतूर्ये ।

येना समत्सु सासहः ॥ (३९ ॥)

येना समत्सु सासहोव स्थिरा तनुहि भूरिशर्द्धताम् ।

व्वनेमा ते ऽअमिषदिभिः ॥ (वा० सं० १५-४०)

(२) अग्ने वाजस्य गोमत ऽईशानः सहसो यहो ।

अस्मे धेहि जातवेदो महि श्रवः ॥ (३५)

स ऽइधानो व्वसुष्कक विरग्निरीडेन्यो गिरा ।

रेवदस्मभ्य स्पुर्व्वणीक दोदिहि ॥ (३६)

क्षपो राजन्नुत त्वमनाग्ने व्वस्तोरुतोषसः ।

सतिग्मजस्म रक्षसो दह प्रति ॥ (वा० सं० १५-३७)

प्रतिमन्त्रम् उपदधाति ॥ १३ ॥

इदानीं ककुभामुपधानम्—

अनूकान्ते दक्षिणे पङ्कीरग्निं तामि(१)ति ॥ १४ ॥

उपदधाति ॥ १४ ॥

उत्तरे पदपङ्क्तीरग्ने तमद्ये(२)ति ॥ १५ ॥

उपदधाति ॥ १५ ॥

पुरीषवत्याः पूर्वामतिच्छन्दसं प्राच्यौ पुरीषसहिते भद्रा

रातिर्वृत्रतूर्येऽवस्थिराग्निः होतारमि(३)ति ॥ १६ ॥

दक्षिणयोः उत्तराऽसपत्ना पुरीषवती । तस्यां हि पुरीषं विहितं 'पुरीषसहिते' इति । 'प्राच्यौ' इति प्राग्लक्षणे चेत् भवतः । "भद्रारातिः" इत्येवमादिना मन्त्रेण पुरीषवत्याः पूर्वामतिच्छन्दसमुपदधाति । भद्रारातिः इत्येतानि चत्वारि चत्वार्यक्षराणीति ॥ १६ ॥

(१) अग्निन्त मन्त्रे यो व्वसुरस्तं व्यं, व्यन्ति धेनवः ।

अस्तमर्वन्त ऽआश्वोस्त न्निर्यासो वाजिन ऽइषं

स्तोतृभ्य ऽआभर ॥ (४१)

सो ऽअग्निर्व्यो व्वसुर्गुणे सं व्यमायन्ति धेनवः ।

समर्वन्तो रघुद्रुवः सः सुजातासः सूरय ऽइषं स्तोतृभ्य ऽआभर ॥ (४२)

उभे सुश्चन्द्र सर्पिषो दर्वी शशीणीष आसनि ।

उतो न ऽउत्पुपूर्या ऽउक्थेषु शवसस्पत ऽइषं स्तोतृभ्य ऽआभर ॥

(वा० सं० १५-४३)

(२) अग्ने तमद्दद्याश्व न्न स्तोमैः क्रतु न्न भद्रः हृदिस्पृशम् ।

ऋद्धयामा तऽ ओहैः ॥ (४४)

अथा ह्यग्ने क्रतोर्भद्रस्य दक्षस्य साधोः ।

ग्योर्क्रतस्य बृहतो बभूथ ॥ (४५)

एभिर्नो ऽअर्कैर्भवा नो ऽअर्वा ङ्क्स्वर्णाज्योतिः ।

अग्ने विश्वेभिः सुमना अनीकैः ॥ (वा० सं० १५-४६)

(३) भद्रारातिः, वृत्रतूर्ये, अवस्थिरा इति ककुभां (१५, ३८-४०)

चतुश्चतुरक्षरसहितया अग्निः होतार मन्त्रे दास्वन्तं व्वसुः सूनुः सहसो जातवेदसं विप्र न्न जातवेदसम् ।

य ऊर्ध्वया स्वर्ध्वरो देवो देवाच्या कृपा ।

घृतस्य विभ्राष्टि मनुव्वष्टिशोचिषाजुहानस्य सर्पिषः ॥ वा० सं० १५-४७)

इति ऋचा । "चत्वारि चत्वार्यक्षराणि" (श० ब्रा० ८-६-२-३) इति वचनात् ।

अग्ने त्व(१)मित्यनुकान्तेऽपरं द्विपदाः ॥ १७ ॥

उपधीयन्ते । सर्वछन्दस्यास्वमितोऽर्धपद्ये । उष्णिहस्तु तिष्ठ-
स्तिर्यगर्धपद्याः ॥ १७ ॥

मध्येऽष्टेष्टकं गार्हपत्यम् ॥ १८ ॥

उपदधाति । 'अष्टेष्टकम्' इत्युक्तत्वात् अधिका न भवन्ति । 'गार्हप-
त्यम्' इति च नामधेयात् तद्वदेवोपधानमष्टानामपि । तथा चाह—“तं
वा एतैरेव यजुर्भिरेतयावृता चिनोति” (श० ब्रा० ८-६-३-७) इति ।
इयांस्तु विशेषोऽर्धबृहतीनां स्थानेऽर्धपद्याः ॥ १८ ॥

पुनश्चित्तिं चोपरि तद्वद्येन ऋषय इति प्रत्युचम् ॥ १९ ॥

तस्यैव गार्हपत्यस्योपरि तद्वदेव पुनश्चित्तिमुपदधाति । इयांस्तु वि-
शेषः “येन ऋषयः” (२) इति प्रत्युचम् । अस्मिंश्च पक्षे अर्धोत्सेधा इष्टका
भवन्त्युत्सेधायोगात् ॥ १९ ॥

(१) अग्ने त्व न्तेऽअन्तमऽउत उत्राता शिवो भवा व्वरुत्थः ।

व्वसुरग्निर्व्वसुश्च वाऽअच्छा नक्षि द्युमत्तमः रयिन्दाः ।

त न्त्वा शोचिष्णु दीदिवः सुम्नाय नूनमीमहे सखिभ्यः ॥

(वा० सं० १५-४८)

(२) येनऽऋषयस्तपसा सत्रमायन्निन्धानाऽअग्निं स्वराभरन्तः ।

तस्मिन्नहन्निदधे नाकेऽअग्निं यमाहुर्मनवस्तीर्णवर्हिषम् ॥ (४९)

त स्मत्कनीभिरनुगच्छेम देवाः पुत्रैर्भ्रातृभिरत वा हिरण्यैः ।

नाकङ्गुष्णानाः सुकृतस्य लोके तृतीये पृष्ठेऽअधि रोचने दिवः ॥ (५०)

आ वाचे मद्भयमरुहद्भुरण्युरयमग्निः सत्पतिश्चेकितानः ।

पृष्ठे पृथिव्या निहितो दविद्यु तदधस्पदऽङ्गुणां व्ये पृतन्न्यवः ॥ (५१)

अयमग्निर्व्वीरितमो व्ययोधाः सहस्रियो द्योततामप्रयुच्छन् ।

विवभ्राजमानः सरिरस्य मद्भ्यऽउप प्रयाहि दिव्यानि धाम ॥ (५२)

सम्प्रचयवद्भवमुप सम्प्रयाताग्ने पथोदेवयाना नृणुद्भवम् ।

पुनः कृण्वाना पितरा युवानान्वाताऽसीत्वयि तन्तुमेतम् ॥ (५३)

उद्बुद्भ्यस्वाग्ने प्रतिजागृहि त्वमिष्टापूर्त्तैः सृजेथामयञ्च ।

अस्मिन्सधस्थेऽअद्भ्युत्तरस्मिन्निवश्वेदेवा यजमानश्च सीदत ॥ (५४)

येन व्वहसि सहस्रं व्ये नाग्ने सर्व्ववेदसम् ।

तेनेमं व्यञ्जन्नो नयस्वद्द्वेषेषु गन्तवे ॥ (५५)

अयन्तेयो निक्कंस्त्रियो यतो जातोऽअरोचथाः ।

तं जानन्नग्नऽआरोहाथा नो वर्ज्या रयिम् ॥ (वा० सं० १५-५६)

पुच्छसन्धाजेके ॥ २० ॥

पुनश्चितिमुपदधाति, “ताऽहैके जघनार्धेऽउपदधति” (श० ब्रा० ८-६-३-११) इति श्रुतेः । अस्मिंश्च पक्षे द्विपदा अर्धोत्सेधा ॥ २० ॥

पूर्वार्धे वा ॥ २१ ॥

पुनश्चितिमुपदध्यात् । अत्र यथा सम्भवमर्धोत्सेधाः ॥ २१ ॥

गार्हपत्यं पुच्छसन्धौ कृत्वा ॥ २२ ॥

पुनश्चितिं पूर्वार्धे उपदधाति, “तद्वैके जघनार्धे गार्हपत्यमुपदधति पूर्वार्धे पुनश्चितिम्” (श० ब्रा० ८-६-३-१४) इति श्रुतेः ॥ २२ ॥

कृतक्ये तपश्च तपस्यश्चे(१)ति ॥ २३ ॥

विश्वज्योतिषं परमेष्ठी त्वे(२)ति ॥ २४ ॥

(३) दक्षिणाऽसात्प्रत्यगरत्निमात्रादधि लोकम्पू-

णाः(४) पूर्ववत् ॥ २५ ॥

उपदधाति ॥ २५ ॥

प्रच्छाद्य पुरीषेण विकर्णीस्वयमातृणो शर्करे सः
स्पृष्टे छिद्रे प्रोथदद्व इत्युत्तरां विकर्णीमायोध्वेति स्वय-
मातृणाम् ॥ २६ ॥

(१) तपश्च तपस्यश्च शैशिरावृतू ऽअग्निरन्तः श्लेषोसि कल्पे-
ता न्द्वावापृथिवी कल्पन्ता मापऽओषधयः कल्पन्ता मग्नयः पृथ-
ङ्मम ज्यैष्ठ्याय सव्रताः ।

ये ऽअग्नयः समनसोन्तरा द्वावा पृथिवी ऽइमे । शैशिरावृतू ऽअ-
भिकल्पमाना ऽइन्द्रमिव देवा ऽअभिसंविशन्तु तथा देवतयाङ्गिरस्व
दध्रुवे सीदतम् ॥ (वा० सं० १५-१७)

(२) परमेष्ठी स्वा सादयतु दिवस्पृष्टे ज्योतिष्मतीम् ।

विश्वस्मै प्राणायापानायव्यानाय विश्व ज्योतिर्यच्छ ।
सूर्यस्तेधिपतिस्तया देवतया ङ्गिरस्वदध्रुवा सीद ॥ (वा० सं० १५-५८)

(३) आत्मनो दक्षिणासादाग्नेयकोणात्प्रत्यगपरस्यां दिशि अरत्नि-
मात्रादधि अन्तिमपद्यालोकं परित्यज्य तृतीयपद्यालोकादारभ्य पञ्च-
म्यां चितौ लोकम्पूणा उपदधाति । पूर्ववदिति प्रथमं चित्युक्तप्रकारेण ।
तेनात्रापि प्रथमं द्वे ततो दश अरत्निमात्रादारभ्य आ मध्यात् ।

(४) लोक म्पूण० ॥ (५२) ता ऽअस्य० ॥ (६०) इन्द्रं विश्वा० ॥

(वा० सं० १५-६१)

प्रच्छाद्य पुरीषेण चितिं विकर्णीस्वयमातृणो उपधीयेते । संलग्नं
“प्रोधदश्वः” (१) इत्युत्तरां विकर्णीमुपदधाति । स्वयमातृणाम् “आयो-
ष्ठा” (२) इति । ‘शर्करे’ ‘छिद्रे’ इति च विकल्पार्थमुच्यते ॥ २६ ॥

सकृन्नित्ये ॥ २७ ॥

सादनसूदशोहसौ सकृदेव । सादनाभेदादारम्भः ॥ २७ ॥

पुरुषाभिहोमवत्तिष्ठन्नग्निं प्रोक्षति (३) हिरण्यशकल-
सहस्रेण शते द्वे द्वे प्रकिरति सहस्रस्ये (४) इति प्रतिमन्त्रः
(५) सहस्रस्येति प्रतिमन्त्रम् ॥ २८ ॥

इति सप्तदशाध्याये द्वादशी कण्डिका ।

इति श्रीकौर्कोपाध्यायकृतौ कात्यायनसूत्रभाष्ये सप्तदशोऽध्यायः ।

अष्टादशोऽध्यायः ।

शतरुद्रियहोम उत्तरपक्षस्यापरस्याः सक्त्यां परि-
श्रितस्वर्कपर्णेनार्ककाष्ठेन शातयन्तसन्ततं जर्तिलमिश्रा-
न्गवेधुकासक्तूनजाक्षीरमेके तिष्ठन्नुदङ् नमस्त इत्य-
ध्यायेन ॥ १ ॥

‘शतरुद्रियम्’ इति नाम, “अथातः शतरुद्रियं जुहोति” (श० ब्रा०
१-१-१-१) इति । स चोत्तरपक्षस्यापरस्याः सक्त्यां परिश्रितस्तु कर्त-

(१) प्रोधदश्वो न यवसेविष्यन्यदा महः संवरणाद्वयस्थात् ।

आदस्य वातोऽनुवाति शोचिरथ स्म ते व्रजनङ्कृष्णमस्ति ॥ (६२)

(२) आयोष्ठा सदने सादयाम्यवतश्छायायाः समुद्रस्य हृदये ।
रश्मीवतीम्भास्वतीमा या द्या म्मास्यापृथिवी मोर्वन्तरिक्षम् ॥

(वा० सं० १५-६३)

(३) “अथैनं हिरण्यशकलैः प्रोक्षति” (श० ब्रा० ८-७-४-७) इति-
श्रुतेः । सहस्रस्य मध्याद् द्वे द्वे शते प्रकिरति ।

(४) सहस्रस्य प्रमासि, सहस्रस्य प्रतिमासि, सहस्रस्योन्मासि,
साहस्रोसि, सहस्राय स्वा ॥ (वा० सं० १५-६५) इति पञ्चभिर्मन्त्रैः ।

(५) अयमध्यासोऽध्यायसमाप्तिपूजकः । कर्वाचदनभ्यस्त एव पाठः

व्ययम् । परिश्रित आहवनीयकार्ये । तासां समुदितानाम् नैकैकस्याः, “परिश्रित्सु जुहोति” (श० ब्रा० ९-१-१-५) इति वचनात् । प्रयोजनं समुदितानां धर्मसम्बन्धः । अर्कपर्णेनार्ककाष्ठेन शातयन्, अर्कपर्णे जुह्वाः कार्ये “अर्कपर्णेन जुहोति” (श० ब्रा० ९-१-१-४) इति । काष्ठमपूर्वत्वादुपकल्पनीयम् । तेन शातयन्तस्तत्तमविच्छिन्नं जर्तिलमिश्रान् गवेधुकासक्तून् । “जर्तिलैर्जुहोति” (श० ब्रा० ९-१-१-३) इति । तथा “गवेधुकासक्तुभिर्जुहोति” (श० ब्रा० ९-१-१-८) इति विकल्पे प्राप्ते शाखान्तरात्समुच्चयः । तेन ‘जर्तिलमिश्रान्’ इत्युक्तम् । ‘अजाक्षिरेणैके जुह्वति’ शाखान्तरात् ‘तिष्ठन्नुदङ् जुहोति’ इति जुहोतौ सति तिष्ठतिक्रिया वाचनिकी ‘उदङ्’ इति च दिङ्नियमार्थम् । “नमस्ते” (१) इत्यध्यायेन मन्त्रद्रव्यं सन्ततं जुहोति (२) । बहूनि चैतानि कर्माणि श्रूयन्ते— “षष्ठिश्च ह वै त्रीणि च शतान्येतच्छतरुद्रियमथ त्रिंशदथ पञ्चत्रिंशत्” (श० ब्रा० ९-१-१-४३) इति । एतावन्तो द्रव्यदेवता (३) सम्बन्धाः ।

(१) नमस्ते० ॥ (वा० सं० अध्याय १६) सम्पूर्णं षोडशाध्यायेन ।

(२) अग्नेः प्रोक्षणानन्तरं तदानीमेव शतरुद्रियसंज्ञको होमो भवति । तस्याऽऽहवनीये प्राप्तौ अपवाद माह—उत्तरपक्षस्य पश्चिमकोणे याः परिश्रितो जङ्घामात्र्यादयः सन्ति तासु कर्तव्य इति । समुदितानामेवाहवनीयकार्यत्वं नैकस्याः । अत्र जर्तिलमिश्रान् आरण्यतिलमिश्रान् गवेधुकासक्तून् कशकुसक्तून् अर्ककाष्ठेन शातयन् अनवरतं क्षारयन् अर्कपर्णेण जुहोति । अर्कपर्णं दक्षिणकरेण, अर्ककाष्ठं च वामेनादाय तद्विचिः सन्ततं पातनीयमित्यर्थः ।

(३) ते च यथा—“नमस्ते” इत्यध्याये नवानुवाकाः सन्ति । ‘नमस्ते’ इत्यारभ्य ‘सदमित्वा हवामहे’ इत्यन्तः षोडशकण्डिकात्मकः प्रथमोऽनुवाकः । ‘नमो हिरण्य’ इत्यारभ्य ‘नमऽआनिर्हृतेभ्यः’ इत्यन्तास्त्रिंशत्कण्डिकात्मकाः सप्तानुवाकाः । ‘द्रापे अन्धसस्पते’ इत्यारभ्यावशिष्टविंशतिकण्डिकात्मकश्च चरमो नवमोऽनुवाक इति ।

तत्र प्रथमानुवाकस्य प्रथमकण्डिका गायत्रीछन्दस्का, तत्र त्रयः ३ पादाः । ततस्तिष्ठः कण्डिका अनुष्टुप्छन्दस्काः, तत्र प्रतिकण्डिकं चत्वारः पादा इति द्वादश १२ पादाः । ततस्तिष्ठः कण्डिकाः पङ्क्तिछन्दस्काः, तत्र प्रतिकण्डिकं पञ्चपादा इति पञ्चदश १५ पादाः । ततः सप्त कण्डिका अनुष्टुप्छन्दस्काः, तत्र प्रतिकण्डिकं चत्वारः पादा इति अष्टविंशतिः २८ पादाः । ततो द्वे कण्डिके जगतीछन्दस्के, तत्र

प्रतिकण्डिकं षट् पादा इति द्वादश १२ पादाः । सर्वेषां सङ्कुलने प्रथमेऽनुवाके सप्ततिः पादा भवन्ति । एकैकस्य पादस्य च साकांक्षत्वेऽपि "जहामि सेदिम्" इतिवत् 'दिवो मात्रया' इतिवच्च मन्त्रत्वं "षष्टिश्च ह वै त्रीणि" इत्यादिशतपथश्रुत्यनुरोधात् । एवमग्रेऽप्युक्तम् । एवञ्च प्रथमेऽनुवाके सप्ततिसंख्या मन्त्राणां सिद्ध्यति ।

ततस्त्रिंशत् कण्डिकाः सप्तानुवाकभूता यजूंषि । तत्राऽऽद्यासु दशकण्डिकासु 'नमो हिरण्यवाहवे' इत्यारभ्य 'अर्मकेभ्यश्च वो नमः' इत्यन्तासु प्रतिकण्डिकमष्ट यजूंषीति अशीति ८० यजूंषि । ततो 'नमस्तश्मभ्य' इत्यारभ्य 'सुधन्वने च' इत्यन्तासु दशकण्डिकासु तथैवाशीति ८० यजूंषि ततो 'नमः स्रत्याय च' इत्यारभ्य 'अरुणाय च' इत्यन्तासु तिसृषु कण्डिकासु प्रतिकण्डिकमष्टेति चतुर्विंशतियजूंषि, 'नमः शङ्खवे च' इति कण्डिकायां दश, 'नमः शम्भवाय च' इत्यस्यां षट्, 'नमः पार्याय च' इत्यारभ्य षट्चत्वारिंशत्तमकण्डिकास्य 'धनुःकृद्भ्यश्च वो नमः' इत्यन्तासु सार्धचतसृषु कण्डिकासु प्रतिकण्डिकमष्टेति सङ्कुलनेऽशीति ८० यजूंषि । ततो 'नमो वः किरिकेभ्यः' इत्यवशिष्टकण्डिकायां चत्वारि ४ यजूंषीति सर्वेषां यजुषां सङ्कुलने चतुश्चत्वारिंशदधिकशतद्वयसंख्या यजुषां त्रिंशत्कण्डिकासु संपद्यते । अत्रापि पूर्ववत् प्रत्येकं यजुषो मन्त्रत्वमिति सप्तस्वनुवाकेषु चतुश्चत्वारिंशदधिकशतद्वयसंख्या २४४ मन्त्राणां सिद्ध्यति ।

नवमेऽनुवाके प्रथमा कण्डिका बृहती, तत्र प्रथमः पादः सप्ताक्षरो द्वितीयोऽष्टाक्षरस्तृतीयो दशाक्षरश्चतुर्थो द्वादशाक्षर इति चत्वारः पादाः । ततो द्वितीया कण्डिका जगती, तृतीया अनुष्टुप्, चतुर्थी त्रिष्टुप् । चतसृष्वपि कण्डिकासु प्रतिकण्डिकं चत्वारः पादा इति षोडश १६ पादाः । पञ्चमी च यवमभ्या त्रिष्टुप्, तत्र तृतीयः पादः एकादशाक्षरोऽन्ये चत्वारश्चाष्टाक्षरा इति पञ्च ५ पादाः । ततो 'विकिरिद्र' इत्यारभ्य 'नमोऽस्तु रुद्रेभ्यः' इत्येतत्प्राक्तनद्वादशकण्डिका अनुष्टुभः, प्रतिकण्डिकं च चत्वारः पादा इति अष्टाचत्वारिंशत् ४८ पादाः । सर्वेषां सङ्कुलने एकान्सप्ततिः पादाः सप्तदशकण्डिकासु सिद्ध्यन्ति । एकैकस्य च पादस्य पूर्ववन्मन्त्रत्वम् । ततोऽवशिष्टास्तिस्रः कण्डिका यजूंषि, तत्र प्रतिकण्डिकं चतुर्दश चतुर्दश यजूंषीति द्वाचत्वारिंशद् यजूंषीति तावन्तो मन्त्राः पूर्वेः सह सङ्कुलिता एकादशाधिकशतं मन्त्रा नवमेऽनुवाके सिद्ध्यन्तीति हरिस्वाम्यादय इति रुद्रकल्पद्रुमे स्पष्टम् ।

देवयाजिकादयस्तु प्रथमेऽनुवाके षट्षष्टिर्मन्त्रास्ततः सप्तस्वनुवाकेषु षट्षष्ट्यधिकशतद्वयं, नवमेऽनुवाके च सप्तदशसु कण्डिकासु पूर्ववदे-
कोनसप्ततिरन्तिमासु च तिसृषु कण्डिकासु प्रतिकण्डिकमष्टाष्टेति
चतुर्विंशतिरिति गणनाप्रकारमाहुः । तत्र प्रथमेऽनुवाके पञ्चदशषोड-
शकण्डिकयोजगतीछन्दस्कयोः प्रतिकण्डिकं चत्वार एव पादाः, ततः
सप्तस्वनुवाकेषु प्रथमासु पञ्चकण्डिकासु प्रतिकण्डिकं द्वादशयजूंषि,
षष्ठ्यां च नव, सप्तमीमारभ्य सप्तदशकण्डिकासु प्रतिकण्डिकमष्टा-
ष्टेति, तत एकस्यामेकादश, ततोऽग्रिमायां षट्, ततश्चतसृषु अष्टा-
ष्टेति, ततश्चैकस्यां द्वादश, सर्वान्ते च तिसृषु कण्डिकासु प्रतिकण्डि-
कमष्टाष्टेति । हिरण्यबाहवे सेनान्ये, वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः, शष्पिञ्जराय
त्विषीमते, हरिकेशाय उपवीतिने, वभ्रुशाय व्याधिने, भवस्य हेत्यै,
रुद्राय आततायिने, सूताय अहन्यै, रोहिताय स्थपतये, भुवन्तये वारि-
वस्कृताय, मन्त्रिणे वाणिजाय, उरुचैर्घोषाय आक्रन्दयते, कृत्स्नायतया
धावते, सहमानाय निव्याधिने, निषङ्गिणे ककुभाय, निचेरवे परिचराय,
वञ्जते परिवञ्जते, निषङ्गिण इषुधिमते, सूकायिभ्यो जिघांसद्भ्यः,
असिमद्भ्यो नक्तंचरद्भ्यः, उष्णीषिणे गिरिचराय, वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः
इति द्वयोर्द्वयोरेकार्थबोधकत्वेऽपि सर्वेषामपि गुणपदत्वेनैकविशेष्यक-
त्वेनैकार्थबोधकत्वाविशेषाद् गुणार्थानि द्रव्यार्थानि वा सर्वाण्येव पदानि
मन्त्रभेदप्रयोजकानि इति पृथगेव मन्त्रत्वमिति तदाशयः ।

तत्र, “स वा अशीत्यां च स्वाहाकरोति, अथाशीत्वामथाशीत्वाम्”
“अथैतानि यजूंषि जपति नमो वः किरिकेभ्यः” इति श्रुतिविरोधात् ।
अनया हि श्रुत्या मध्येषु सप्तस्वनुवाकेषु त्रिंशत्कण्डिकात्मकेषु चतुश्चत्वा-
रिंशदधिकशतद्वयसंख्यैव मन्त्राणामवगम्यते नतु षट्षष्ट्यधिकशतद्वय-
संख्येति । किञ्च हिरण्यबाहवे इत्यादीनां पृथङ्मन्त्रत्वे ‘सेनान्ये’ इत्या-
दित्रयश्ररणाणामपि मन्त्रत्वं प्रसज्यते । नचेदं महीधरसंमतं “चतुरक्षरं
दैवी बृहती, पञ्चाक्षरं दैवी पंक्तिः, षडक्षरं यजुर्गायत्री, सप्ताक्षरं यजु-
रुक्लिक्, अष्टाक्षरं यजुरनुष्टुप्, नवाक्षरं यजुर्वृहती, दशाक्षरं यजुः
पंक्तिः, एकादशाक्षरं यजुस्त्रिष्टुप्, द्वादशाक्षरं यजुर्जगती, चतुर्दशा-
क्षरं सामोष्णिगोक्मेव किरिकेभ्य इति” इत्युक्त्वा “एतान्येवात्र छन्दां-
सि” इत्युक्त्या इतोऽन्येषामस्वीकारात् ।

यदपि कात्यायनः सर्वानुक्रमे “नमो वः किरिकेभ्य इत्यग्निवायु-
सूर्यहृदयभूताः पञ्च व्याहृतयो बहुरुद्रदेवत्या” इति एकाधिकां संख्या-
माह । तदपि मन्त्रविभागप्रकारान्तरपरतया कथञ्चिन्नेयम् । “एते हीदृ

एवं च सति एतावन्ति चतुर्मुष्टिकानि गृह्यन्ते । अजाक्षीरपक्षे चैताव-
न्त एव षड्वर्गाः ॥ १ ॥

पञ्चानुवाका(१)न्ते स्वाहाकारो जानुमात्रे ॥ २ ॥

“स वै जानुदध्ने प्रथमं स्वाहाकरोति” (श० ब्रा० ९-१-१-११)
इति वचनात् ॥ २ ॥

पञ्चान्ते च नाभिमात्रे ॥ ३ ॥

पञ्चानुवाका(२)न्ते नाभिमात्रे । चशब्दात्स्वाहाकारः ॥ ३ ॥

प्राक्च प्रत्यवरोहेभ्यो(३)मुखमात्रे ॥ ४ ॥

स्वाहाकारः ॥ ४ ॥

प्रतिलोमं प्रत्यवरोहाञ्जुहोति प्रमाणेषु नमोस्त्विति

प्रतिमन्त्रम् ॥ ५ ॥

प्रातिलोम्यं च प्रथमं मुखमात्र, ततो नाभिमात्रे, पुनर्जानुमात्रे इति ।
प्रत्यवरोहाश्च “नमोऽस्तु रुद्रेभ्य” (४) इति ॥ ५ ॥

हवने प्रास्यति चात्वाले ॥ ६ ॥

अर्कपर्णार्ककाष्ठे इत्यर्थः । आगन्तुत्वाच्च कर्मापवर्गान्ते ॥ ६ ॥

इत्यष्टादशाध्याये प्रथमा कण्डिका ।

सर्वं कुर्वन्ति देवानां हृदयेभ्य इति” इति श्रुत्या ‘देवानां हृदयेभ्य’
इत्यस्य सर्वज्ञानुषङ्गबोधनेन यजुश्चतुष्कस्यैव लाभादिति सूत्रभाष्यका-
राः । चतुर्णामेवादौ नमःशब्दाद्यजुश्चतुष्कत्वमिति संहिताभाष्यकाराः ।

कर्मसु सर्वत्र मन्त्रमन्योदेवता इत्यन्यत्र निर्णीतम् । तेन प्रकृते उक्त-
विधया संपन्नेभ्यः पञ्चविंशत्यधिकचतुःशतमन्त्रेभ्यः प्रतिपादितानां
तत्संख्याकदेवतानां सम्बन्धा अभिहिता भवन्तीत्यर्थः ।

(१) अर्धकेभ्यश्च वो नमः ॥ (वा० सं० १६-२६) इति तृती-
यानुवाकान्ते जङ्घामाज्यां परिश्रिति स्वाहाकारः कार्यः ।

(२) नमस्तक्षेभ्यः (वा० सं० १६-२७) इत्यादिभिः सुधन्वने च इत्य-
न्तैः पञ्चमानुवाकान्तैः नाभिमात्रे परिश्रितिस्वाहाकारः ।

(३) नमोस्तु रुद्रेभ्यः इत्यादयो मन्त्राः प्रत्यवरोहसंज्ञकाः तेभ्यो
मन्त्रेभ्यः प्राक् मुखमाज्यां परिश्रिति स्वाहाकारः ।

(४) नमोस्तुरुद्रेभ्यः (वा० सं० १६-६४, ६५, ६६) इति
कण्डिकात्रयेण प्रतिलोमं होमः । ‘ये दिवि’ इति मुखमात्रे ‘येन्तरिक्षे’
इति नाभिमात्रे । ‘ये पृथिव्या’ इति जानुमात्रे ।

चित्थं परिषिञ्चत्यग्नीदक्षिणे निकक्षेऽद्रिं कृत्वा-

ऽश्मन्नूर्जमित्यद्रेराधि ॥ १ ॥

चित्थमग्निमग्नीत्परिषिञ्चेदक्षिणे निकक्षेऽद्रिं कृत्वा (१) “अश्मन्नूर्ज-
म्” (२) इत्यनेन मन्त्रेणाद्रेरारभ्य ॥ १ ॥

अश्मन्स्ते क्षुदि (३) त्यद्रौ कुम्भं कृत्वा मयि त

ऊर्गित्यादाय ॥ २ ॥

एवं द्विरपरम् ॥ ३ ॥

परिषिञ्चति ॥ ३ ॥

तावत्प्रतिपर्येति ॥ ४ ॥

“निधायोदहरणं, त्रिविपत्ययते” (श० ब्रा० २-१-२-६) इति श्रुतेः ॥ ४ ॥

कुम्भेऽद्रिं कृत्वा दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ प्राङ् तिष्ठन्

दक्षिणास्यति (४) यं द्विष्म (५) इति ॥ ५ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ५ ॥

अभिन्ने भेत्तवै ब्रूयात् ॥ ६ ॥

यदि न भिद्यते ‘भेत्तवै’ ब्रूयादिति । तच्च प्रतिप्रस्थाता प्रैषे । भेदने
तु प्रधानत्वादध्वर्युः ॥ ६ ॥

अत्रैतच्चिन्त्यते । किं कुम्भविषयमेतद्भेदनम्, उताद्विविषयमिति ।
किं तावत्प्राप्तम् ? सूत्रेणैवोपक्रमः—

कुम्भे भेदनं सामर्थ्यात् ॥ ७ ॥

कुम्भविषयमेतद्भेदनम्, नाद्विविषयम् । कुत एतत् ? एवमेतद्वचनं
समर्थं भवति—“यदि न भिद्येत भेत्तवै ब्रूयात्” (श० ब्रा० २-१-२-१२)
इति । अद्रौ त्वसमर्थमेव । न हि तस्य कठिनत्वाद्भेदनमाशङ्क्यते ॥ ७ ॥

(१) दक्षिणपक्षस्यापरसन्धिसमीपवतिन्यातमभागेऽद्रिं कृत्वा अ-
श्मानं निधाय उदकुम्भमादाय अद्रेरारभ्य सपक्षपुच्छमग्निं प्रदक्षिणं
जलधारया समन्तादग्रीत् सिञ्चति ।

(२) अश्मन्नूर्जम् ॥ (वा० सं० १७-१)

(३) सेकान्ते “अश्मन्स्तेक्षुत्” (वा० सं० १७-१) इत्यनेन कु-
म्भमश्मनि निधाय पुनः “मयितऽऊर्क्” (वा० सं० १७-१) इति
मन्त्रेण कुम्भमादाय परिषिञ्चेत् ।

(४) दक्षिणस्यां निरस्यति इत्यपिपाठः ।

(५) यन्दिद्रष्मः ॥ (वा० सं० १७-१)

एवं प्राप्त आह—

अश्मनि वाऽर्थवादात् ॥ ८ ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । अश्मनि वैतज्जेदनं प्रतिपत्तव्यम् । न कुम्भ-
विषयत्वम् । कुत एतत् ? अर्थवादात्—“यदा ह्येव स भिद्यतेऽथ तं शु-
गृच्छति यं द्वेष्टि” (श० ब्रा० ९-१-२-१२) इति । सा च शुगश्म-
नि निहिता “तदश्मनि शुचं दधाति” इति ॥ ८ ॥

वाच्यत्वाच्च ॥ ९ ॥

अपि चाश्मन्येव वाच्यं भेदनं न कुम्भे, स ह्यश्म(१)गर्भः क्षिप्तो-
ऽवश्यमेव भिद्यत इति ॥ ९ ॥

अनपेक्षमेत्योदङ्प्राङ् तिष्ठन्नात्मन उपरि प्रापणान्ते
जपतीमा म[२] इति ॥ १० ॥

आत्मा चात्राग्न्यात्मोच्यते(३) ॥ १० ॥

मण्डूकावकावेतसशाखा वेणौ बद्ध्वाऽवकर्षति मन्त्र-
कृष्टवत्समुद्रस्य त्वेति प्रत्यृचम् ॥ ११ ॥

मण्डूकादीन्वेणौ बद्ध्वाऽग्निं विकर्षति मन्त्रकृष्ट(४)वत्क्रमेण “समु-
द्रस्य त्वा”(५) इति प्रत्यृचम् ॥ ११ ॥

पक्षपुच्छानि चाभ्यात्ममग्ने पावकरोचिषेति ॥ १२ ॥

अग्न्यात्मानमभिसुष्येन पक्षपुच्छानि कर्षति “अग्ने पावकरोचि-
षा”(६) इति प्रत्यृचमेव ॥ १२ ॥

(१) ‘असमर्थः’ इ० पा० ।

(२) इमामे० ॥ (वा० सं० १७-२,३)

(३) ततः कुम्भनिरसनानन्तरं यजमानो ऽपश्यन्नेत्य दक्षिणाश्रो-
णिसमीपे उदङ् प्राङ् इत्यैशानदिगभिमुखस्तिष्ठन् अश्वेखपरि हस्तौ प्रल-
म्बौ प्रसार्य प्रापणान्ते चयनप्रदेशं स्पृष्टुं यत्र शक्नोति तत्र स्पृष्ट्वा जपति
कण्डिकाद्वयमित्यर्थः ।

(४) मन्त्रकृष्टवदिति दक्षिणश्रोणेरारभ्य दक्षिणांसं यावत्, दक्षि-
णश्रोण्याद्युत्तरश्रोण्यन्तम्, उत्तरश्रोणेरुत्तरांसपर्यन्तम्, उत्तरांसादक्षि-
णांसं च यावद् भूमिसंलक्षणे वेणुना क्रमेण चतुर्भिर्मन्त्रैः कर्षति ।

(५) समुद्रस्य त्वा० ॥ (वा० सं० १७-४,५,६,७)

(६) अग्ने पावक रोचिषा० ॥ (वा० सं० १७-८,९,१०) तत्र
प्रथममन्त्रेण दक्षिणं पक्षं, द्वितीयेन पुच्छं, तृतीयेन चोत्तरं पक्षं कर्षेत् ।

अन्त्यमुत्तरम् ॥ १३ ॥

अन्त्यमुत्तरं पक्षम् ॥ १३ ॥

वेणुमुत्करे कृत्वा चित्पमालभ्य तिष्ठन्—

इत्यष्टादशाध्याये द्वितीया कण्डिका ।

हिङ्कृत्य साम गायति ॥ १ ॥

सामगानमुद्रातुः स्यात्, समाख्यानात् । अध्वर्योर्वा त्वनसामध्या-
त । “नान्योऽध्वर्योर्गायेत्” (श० ब्रा० ९-१-२-४३) इति समाख्या-
नमप्यध्वर्योरेव । विधानानुसारिणी हि समाख्या । विधानं चाध्वर्यव
वेदविहितम्—“अथैनः सामभिः परिगायति” (श० ब्रा० ९-१-२-३२)
इति । एवं च ‘नान्योऽध्वर्योर्गायेत्’ इत्यनुवाद एव ॥ १ ॥

पुरस्ताद्गायत्रम् ॥ २ ॥

साम गायति ॥ २ ॥

दक्षिणे पक्षे रथन्तरम् ॥ ३ ॥

उत्तरे बृहत् ॥ ४ ॥

आत्मनि वामदेव्यम् ॥ ५ ॥

पुच्छे यज्ञायज्ञियम् ॥ ६ ॥

दक्षिणे निकक्षे[१] प्रजापतिहृदयम् ॥ ७ ॥

अग्न्युक्थं शःसेत्याह ॥ ८ ॥

होतुः प्रेषणम् ॥ ८ ॥

औपवसथ्ये विसृष्टवाचि(२) पञ्चगृहीते हिरण्यशकला-
न्प्रास्यति पञ्च ॥ ९ ॥

“उपवसथ्येऽहन्प्रातरुदित आदित्ये वाचं विसृजते”(श० ब्रा०-९-
२-१-१) इति प्रकृत्यैवं श्रुतत्वात् ॥ ९ ॥

दधि मधु घृतं पात्र्याः समासिच्य स्थाल्यां वा महा-
मुख्यां कुशमुष्टिं चोपर्युभयमादाय चित्पारोहणं तम-
स्त इति ॥ १० ॥

(१) दक्षिणे निकक्षे—कक्षो दक्षिणपक्षस्यापरसन्धिः तत्समीपस्थं
देशं निशब्द आचष्टे । तस्मिन् आत्मप्रदेशे अध्वर्युर्होतारं प्रत्याह ।

(२) औपवसथ्ये उपसदामन्तिमे ऽग्नीषोमीयेऽहनि वाग्विसर्गे कृते ।

दध्यादीन् पात्र्यां प्रास्य महामुख्यां वा स्थास्यां तदुपरि च कुशमु-
ष्टिमुभयं गृहीत्वा चित्यमारोहेत् “नमस्ते” (१) इत्यनेन मन्त्रेण ॥ १० ॥

स्वयमातृणयां पञ्चगृहीतं जुहोति नाभिवद्विरण्या-
दर्शनं च नृषदे वेडिति प्रतिमन्त्रम् ॥ ११ ॥

स्वयमातृणयां पञ्चगृहीतं जुहोति नाभिव्याधारणवत् (२) “नृषदे
वेद्” (३) इति प्रतिमन्त्रम् । हिरण्यदर्शनं च न भवति (४) ॥ ११ ॥

समासिक्तान्कुशैः प्रोक्षति सपरिश्रितं बाह्येन

च ये देवा (५) इति ॥ १२ ॥

“अथैनः समुक्षति” (श० ब्रा० ९-१-१-११) इति प्रकृत्य “सर्वतः
समुक्षत्यपि बाह्येन परिश्रितं” (श० ब्रा० ९-२-१-१२) इति श्रुतेः ॥ १२ ॥

प्राणदा (६) इत्यवरोहति ॥ १३ ॥

अवतरति ॥ १३ ॥

एवमारोहणावरोहणमतः ॥ १४ ॥

अत ऊर्ध्वमेवमेवाऽऽरोहणावरोहणे (७) कार्ये ॥ १४ ॥

उपसदन्ते प्रवर्ग्योत्सादनं यथोक्तमग्नौ परिध्यन्दे वा ॥ १५ ॥

वाशब्दो विकल्पार्थः । विकल्पेन हि श्रवणमत्र । परि समन्तादापः
स्यन्दन्ते यत्र प्रदेशे स परिध्यन्दः ॥ १५ ॥

स्वयमातृणयास्पृष्टं प्रथमम् ॥ १६ ॥

अग्निपक्षे—“स्वयमातृणया संस्पृष्टं प्रवर्ग्यमुत्सादयति” (श० ब्रा०
९-२-१-२३) इति वचनात् ॥ १६ ॥

(१) नमस्ते हरसे० (वा० सं० १८-११) इति मन्त्रेणाध्वर्युः, ब्रह्म-
यजमानौ तु अग्नेर्दक्षिणत उपविशेताम् ।

(२) दक्षिणांसश्रोणिद्वयोत्तरांसमध्येष्वित्यर्थः ।

(३) नृषदे वेड्० ॥ (वा० सं० १७-१२) अस्यां कण्डिकायां
पञ्च मन्त्रा बोध्याः ।

(४) नाभिव्याधारणे हिरण्यं पश्यन् जुहोति, अत्र तु नेति भावः ।

(५) ये देवा० (वा० सं० १७-१३, १४) पात्र्यां सिक्तान् दधिम-
धुघृतान् परिश्रित्सहितं सपक्षपुच्छमग्निं मध्ये बहिश्च कुशैः प्रोक्षति मन्त्र-
द्वयेनेत्यर्थः ।

(६) प्राणदा० ॥ (वा० सं० १७-१५) प्रोक्षणानन्तरमग्नौ अवतर-
त्यध्वर्युः ।

(७) अतः परमस्याग्नेरोहणमवतरणं च एवमेव सर्वैः कर्तव्यम् ।

पञ्चगृहीतं जुहोत्याग्निस्तिग्मेनेत्यृचा^(१) षोडशगृहिता-
धमनुवाकशेषेण ॥ १७ ॥

पुनः षोडशगृहीतं गृहीत्वा तदर्धमनुवाकशेषेणाष्टाभि ^(२)क-
ग्निजुहोती^(३)ति ॥ १७ ॥

चक्षुषः पितेत्यपरमनुवाकेन ॥ १८ ॥

अपरमर्द्धं “चक्षुषः पिता”^(४) इत्यनुवाकेन अष्टाभिर्ऋग्भिः । सर्वा-
णि चैतानि शालाग्रौ जुहोति ॥ १८ ॥

आर्द्रौदुम्बरीघृतोषितास्तिस्र उदेनमित्या-
दधाति प्रत्यृचम् ॥ १९ ॥

औदुम्बरीः समिधः घृते न्युक्ताः सर्वा रात्रिमुषिताः तिस्र “उदे-
नम्”^(५) इत्यादधाति प्रत्यृचम् ॥ १९ ॥

वैकृतावसरे प्राकृतानुवृत्त्यर्थमाह—

अग्निं प्रणयति ॥ २० ॥

तत्र विशेषमाह—

प्रेष्यत्युद्यच्छेधममुपयच्छोपयमनीः ॥ २१ ॥

अयं च प्रैषः प्रतिप्रस्थातुः । तदर्थोऽध्वर्योः ॥ २१ ॥

अग्नये प्रहिषमाणायानुब्रूह्यग्नीदेकस्फययानूदेहि ब्रह्मन्न-
प्रतिरथं^(६) जपेति ॥ २२ ॥

च प्रेष्यति ॥ २२ ॥

(१) अग्निस्तिग्मेन० (वा० सं० १७-१६)

(२) यऽ इमा० (वा० सं० १७-१७, १८, १९, २०, २१, २२, २३, २४)

(३) शालाग्रौ इति शेषः ॥

(४) चक्षुषः पिता० ॥ (वा० सं० १७-२५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२)

(५) उदेनम् (वा० सं० १७-५०, ५१, ५२) अस्य प्रादेशमात्री-
रित्यादिः ।

(६) ‘आशुः शिशान’ (वा० सं० १७-३३) इत्यारभ्य ‘तमसा सच-
न्ताम्’ (वा० सं० १७-४४) इत्यन्तं द्वादशर्चात्मकं ब्रह्मा ‘अप्रतिरथनामकं
सूक्तं जप’ इति प्रेष्यति ।

त्रिरुक्तायामुद्यम्योदु(१) त्वेति(२) ॥ २३ ॥

चित्यं गच्छन्ति पञ्च दिशः(३) इति ॥ २४ ॥

त्रिरुक्तायां होत्रा प्रथमायामृचि 'उदुत्वा' इत्युद्यम्याग्निं चित्यं प्रति गच्छन्ति "पञ्च दिशः" इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २४ ॥

आग्नीध्रदेशादक्षिणं पृष्ठयासहितं पृथ्व्यश्मान(४)मु-

पदधाति विमान(५) इति ॥ २५ ॥

अनेन मन्त्रेण(६) ॥ २५ ॥

न नित्ये ॥ २६ ॥

नित्ये सादनसुददोहसौ न भवतः । इष्टकासंस्तवात्प्राप्तयोर्निषेधः ॥ २६ ॥

निधायैन(७)मतिक्रामन्तीन्द्रं विश्वा (८)इति ॥ २७ ॥

"तं निधाय यथा न नश्येदथोपायन्ति" (वा० ब्रा० ९-२-३-१९, २०) इति वचनात् ॥ २७ ॥

इत्यष्टादशाध्याये तृतीया कण्डिका ।

क्रमध्वमग्निने(९) ति चित्यमारोहन्ति ॥ १ ॥

अतश्च 'नमस्ते' (वा० सं० १७-११) इत्ययं निवर्त्तते ॥ १ ॥

स्वयमातृणामध्याग्निं धारयन्नुक्लवत्सापयसा-
ऽभिजुहोति कृष्णाया दोहनेन स्वयमातृणामवासिञ्च-
न्नक्तोषासेति ॥ २ ॥

(१) उदुत्वा० ॥ वा० सं० १७-५३

(२) होत्रा प्रथमायामृचि त्रिः पठितायां सत्यां प्रति प्रस्थाता 'उ-
दुत्वे'ति मन्त्रेण प्रदीप्तमिध्मं शालाद्वार्यादूर्ध्वमुत्पाटयतीत्यर्थः ।

(३) पञ्च दिशोः० ॥ (वा० सं० १७-५४, ५५, ५६, ५७, ५८)

(४) पृथ्व्यश्मानं तनुं वृत्तं पाषाणं चित्रवर्णं वा ।

(५) विमानऽ एष० ॥ (वा० सं० १७-५९, ६०)

(६) कण्डिकाद्वयात्मकेनेत्यर्थः ।

(७) एनं पृथ्व्यश्मानं कचिद्गुप्ते देशे स्थापयित्वा सर्वे चयनं प्रति गच्छन्ति ।

(८) इन्द्रं विश्वा० ॥ (वा० सं० १७-६१, ६२, ६३, ६४)

(९) क्रमध्वमग्नि० ॥ (वा० सं० १७-६५, ६६, ६७, ६८, ६९)

स्वयमातृणाया उपरि(१) धारयन्नाग्निं कृष्णाया गोः शुक्लवत्सायाः पय-
सा(२) दोहनेनाभिजुहोति “नक्तोषा(३)सा” इत्यनेन मन्त्रेण स्वयमातृ-
णा मवसिञ्चन् । अयं जुहोतिः, ततश्च सात्राव्यधर्माः प्रवर्तन्ते जुहोतेत्वा-
न्मन्त्रवर्जम् । दोहनस्य जुहूकार्यापत्तिरतश्च तद्धर्मा भवन्ति । महावेदेश्च
सम्पर्शनान्ता धर्माः कृताः, तत उत्तरपरिग्रहाद्यत्र कर्तव्यम् । शतरुद्रिये
तु खननादि ॥ २ ॥

पैतुदारवाद्यत्रैके ॥ ३ ॥

एके प्राङ् ‘भयि गृह्णामि’ इति जपात् । तत्र श्रुतमाचार्येण “उत्तर-
वेदिप्रोक्षणाद्या सम्भारनिवपनात्कृत्वा” (का. श्रौ. १७-३-२६) इति ।
यद्येवमिह कस्मात्सम्भारनिर्वापः ? अग्न्यर्थत्वात् । यद्येवमिहैव स-
म्भारनिर्वापः ॥ ३ ॥

तस्यामग्निं निदधाति सुपर्णोऽसीति वषट्कारेण ॥ ४ ॥

तस्यां स्वयमातृणायां “सुपर्णोऽसि”(४) इत्यनेन मन्त्रेण वषट्का-
रान्तेनाग्निं निदधाति ॥ ४ ॥

नित्ये च ॥ ५ ॥

अत्र भवतः । इष्टकासंस्तवादग्नेः ॥ ५ ॥

समिदाधानः शमीलीवैकङ्कत्यौदुम्बर्यस्ताः सवितु(५)

रिति प्रत्यृचमुत्तमा सकर्णका(६) ॥ ६ ॥

समिद्भवति ॥ ६ ॥

कर्णकाऽभावे दधिद्रप्सा(७)क्ताः ॥ ७ ॥

कर्तव्या ॥ ७ ॥

रुवाहुती जुहोत्यग्ने तमये(८)ति च प्रत्यृचम् ॥ ८ ॥

पूर्णाहुतिं च सप्त त(९) इति ॥ ९ ॥

(१) प्रतिप्रस्थात्रा ।

(२) मृन्मयदोहपात्रेण ।

(३) नक्तोषासा० ॥ (वा० सं० १७-७०, ७१.)

(४) सुपर्णोऽसि० ॥ (वा० सं० १७-७२, ७३.)

(५) ताः सवितुः० ॥ (वा० सं० १७-७४, ७५, ७६.)

(६) कर्णको दाहस्फोटो रोगः तद्धती सकर्णका इति केचित् ।

(७) घनीभूतं दधि द्रप्स इत्युच्यते ।

(८) अग्नेतम्० ॥ (वा० सं० १७-७७, ७८.)

(९) सप्त ते० ॥ (वा० १७-७९.)

जुहोति ॥ ९ ॥

तिष्ठन्त्समिधः सर्वत्र मध्ये ॥ १० ॥

सर्वत्रग्रहणान् समिदुद्देशेन विहितत्वात्तिष्ठतिक्रिया सर्वत्र भव-
ति । समिदाधानं ग्रहणाहुत्योर्मध्ये, "अन्तेष्वाहुतीः" (का० श्रौ० १८-
४-११) इति सूत्रितत्वात् ॥ १० ॥

अन्तेष्वाहुतीरुपविश्य ॥ ११ ॥

तिष्ठतिक्रियानन्तर्यात् 'उपविश्य' इत्युच्यते ॥ ११ ॥

अत्र पञ्चम्याः सप्तर्चोपस्थानः सर्वोपधानात् ॥ १२ ॥

अस्मिन्नवसरे पञ्चम्याश्रितेः सप्तर्चोपस्थानं कर्तव्यम् । अत्र हि
सकला पञ्चमी चितिरुपहिता भवति ॥ १२ ॥

धिष्ण्यान्वा चित्त्वोत्तमसंयोगात् ॥ १३ ॥

अथवा धिष्ण्यांश्चित्वा सप्तर्चोपस्थानं कर्तव्यम् । कुत एतत् ?
धिष्ण्यानां हि पञ्चम्याश्रितेः अन्तरभावः । तस्मात्तत्रैव युक्तमुप-
स्थानम् ॥ १३ ॥

अभिमृशेदिच्छन्त्सम्बत्सरोऽसी(१)ति ॥ १४ ॥

अग्निम् ॥ १४ ॥

एवं यथाचिति ॥ १५ ॥

सम्मर्शनं कर्तव्यम् । यन्नामा चितिस्तदभिधायकेन(२) मन्त्रेण॥१५॥

वैश्वानरमारुतां निर्वपति यथोक्तम् ॥ १६ ॥

वैश्वानरश्च मारुताश्च वैश्वानरमारुताः तान्निर्वपति । यथोक्तग्रहणा-
च्च वैश्वानरो यजति, मारुता जुहोतयः । तत्कथम् ? वैश्वानरं हि प्रकृ-
त्याह—“तं वा एतं पुरोऽनुवाक्यवन्तं याज्यवन्तं वषट्कृते स्मृत्वा जु-
होति” (श० ब्रा० ९. ३. १. १६) इति । यजतीनां ह्येष धर्मः । पुरोऽनु-
वाक्याद्याभिधानाच्च यावदुक्तं स्यात् । तथा मारुतान्प्रकृत्याह “हस्तेनैव
तरानासीनः स्वाहाकारेण” (श० ब्रा० ९. ३. १. १६) इति । जुहोती-
नां ह्ययं धर्मः । कपालसंख्यार्थं च यथोक्तग्रहणम् । वैश्वानरस्य हि द्वा-
दशकपालता पठ्यते मारुतानां सप्तकपालता ॥ १६ ॥

(१) सम्बत्सरोऽसि०” (वा० सं० २७—४५)

(२) 'सम्बत्सरोऽसि' इति मन्त्रस्य मध्ये “सुपर्णाचिदासि” (वा० सं०
२७—४५) इति पाठितमस्ति तेन तत्पदं सुपर्णाचितिपक्षे प्रयोक्तव्यम् ।
एवमेव द्रोणाचिदादिपक्षे यथाचिति ।

वैश्वानरमधिश्चित्य दक्षिणोत्तरौ मारुतौ ॥१७॥

अधिश्चयति । “अवरोक्तमुत्तरम्” (का० श्रौ० १-१०-५) इत्य-
स्यापवादोऽयम् ॥१७॥

पश्चाच्च संकृष्टतरौ ॥१८॥

चशब्दादक्षिणोत्तरावधिश्चयति ॥ १८ ॥

एवमपरौ ॥१९॥

द्वावधिश्चयतीति शेषः । एवंशब्देन च दक्षिणोत्तरता संकृष्टतरता
च लभ्यते ॥ १९ ॥

पश्चादरण्येऽनूच्यम् ॥२०॥

अरण्येऽनूच्यं च पुरोडाशं पश्चादधिश्चयति ॥ २० ॥

होमासादनयोश्च ॥२१॥

चशब्दादयमेव विधिः ॥ २१ ॥

पुच्छादपरान् कुशानास्तीर्याहवनीयसहितान्वा

तत्रासादनम् ॥२२॥

कुशानास्तीर्येति प्राकृतमेव परिस्तरणमनूद्यते । प्रदेशविधानाय
‘पुच्छादपरान्’ इति । कुत एतत् ? सपुच्छोऽयमाहवनीय इति । प्रकृ-
तौ चाहवनीयमपरेण स्तरणं वृत्तमिहापि तथैव कर्त्तव्यम् । आहव-
नीयसहितान्वेति । कुत एतत् ? आहवनीयशब्दो ह्यग्न्यभिधायक उप-
चारवृत्त्या स्थले वर्तते । तस्मादाहवनीयसहितान्वेत्यवधार्यते । तत्रा-
सादनं कर्त्तव्यम् ॥ २२ ॥

वैश्वानरेण(१) प्रचर्य सर्वहुतेन हस्तेन मारुतान् जुहो-
त्युपविश्य वैश्वानरे वा वैश्वानरं पृथुं कृत्वा शुकज्योति-
रि(२)ति प्रतिमन्त्रम् ॥२३॥

मारुतान् जुहोति । विकल्पश्चायं वैश्वानरे होमोऽशौवेति ॥ २३ ॥

विमुखेनारण्येऽनूच्यम् ॥२४॥

अरण्येऽनूच्यं पुरोडाशं विमुखेन जुहोति । विमुखश्चाध्येतृणां

(१) वैश्वानरेण द्वादशकपालेन पुरोडाशेन यागं कृत्वा उपविश्य
हस्तेन आहवनीये मारुतान् पुरोडाशान् सर्वहुतान् जुहोति । यद्वा, प्र-
थमकाले वैश्वानरपुरोडाशं विस्तीर्णं कृत्वा तदुपर्यैव जुहोति ।

(२) शुकज्योतिः ॥ (वा० सं० १७—८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५)

प्रसिद्धः “उग्रश्च भीमश्च”(१) इति ॥ २४ ॥

इन्द्रं दैवीरि(२)ति जपति ॥ २५ ॥

आगन्तुत्वादन्ते ॥ २५ ॥

इमं स्तनमि(३)ति वाचयति वा ॥ २६ ॥

जपति वेति विकल्पः । वैश्वानरमारुतानामेकतन्त्रम् । तत्र च यः साधारणपदार्थः स मन्त्रवान्कर्तव्यः । मारुतानां हि पदार्थमात्रेण प्रयोजनम् । समन्त्रकोऽपि पदार्थः पदार्थ एवेति ॥ २६ ॥

इत्यष्टादशाध्याये चतुर्थी कण्डिका ।

वसोर्धारां जुहोत्यौदुम्बरी पञ्चगृहीतः सन्ततं यजमानोरण्येऽनुच्येऽग्निप्राप्ते वाजिश्चम इत्यष्टानुवाकेन ॥१॥

‘वसोर्धारा’ इति कर्मनामधेयम् । तच्च समुदायस्य । एवं हि श्रयते “पष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतान्येषा वसोर्धाराऽथ षडथ पञ्चत्रिः शत(४)” (श० ब्रा० ९-३-३-१८) इति । अत्र च यदन्तरितं तस्यावृत्तिर्मवति । औदुम्बरीं स्मृत्वा पञ्चगृहीतमाज्यं जुहोति अग्नौ प्राप्ते “वाजिश्चमे” (५) इत्यष्टानुवाकेन । सन्ततमिति च द्रव्यसन्ततं मन्त्रसन्ततं

(१) उग्रश्च० ॥ (वा० सं० ३२-७)

(२) इन्द्रन्दैवीः० ॥ वा० सं० १७-८६)

(३) इमं स्तनम्० ॥ (वा० सं० १७-८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९)

(४) अनया श्रुत्या एकाधिकशतचतुष्टयसंख्या वसोर्धाराहुतीनां गम्यते । ताश्च यथा-‘वाजश्च मे’ इत्यारभ्य ‘वेद् स्वाहा’ इत्यन्तमेकोनविंशत्कण्डिका अष्टानुवाकेषु वर्तन्ते । तत्र आद्यासु एकविंशतिकण्डिकासु चतुर्थीपञ्चदश वज्रितासु प्रतिकण्डिकं त्रयोदश यजूंषि, चतुर्थ्यां पञ्चदश, पञ्चदश्याञ्च नवेति । ततः द्वादश, षट्, त्रयस्त्रिंशत्, त्रयोविंशतिः, एकादश, नव, चतुर्दश, एकविंशतिरिति क्रमेण द्वाविंशतिकण्डिकामारभ्य एकोनविंशत्कण्डिकापर्यन्तं यजूंषि वर्तन्ते । सर्वाणि मिलित्वा एकाधिका चतुःशती संख्या सम्पद्यते । प्रत्येकं यजुषो मन्त्रत्वं बोद्धव्यम् ।

(५) ‘वाजश्च मे०’ (वा० सं० १८-१) इत्यादि, ‘वेद् स्वाहा’ (वा० सं० १८-२९) इत्यन्तेनैकोनविंशत्कण्डिकात्मकेनेत्यर्थः ।

च । अत्र च श्रूयते—“अष्टासु कल्पयति दशसु कल्पयति” (श० ब्रा० ९-३-२-८) इत्येवमादिना वाक्यपरिसमाप्तिः । प्रतिवाक्यं च स्वाहाकारकरणम् । अत्र च देवतापदान्तराये पञ्चगृहीतमेव च सकलवाक्येन होतव्यं न ह्यन्यथैतद्दृष्टमिति ॥ १ ॥

हुत्वा सुक्प्रसासनम् ॥ २ ॥

तच्चाम्नौ । एवं हि श्रूयते—“अत्र ताः स्तुचमनुप्रास्यति यदत्राज्यलिप्तं तन्नेद्वहिर्द्वाग्नेरसत्” (श० ब्रा० ९-३-३-१४) इति ॥ २ ॥

अग्नये स्वाहे(१)ति षट् पार्थानि जुहोति ॥ ३ ॥

तानि च राजसूयिकानि, तत्राम्नानात् । इह च श्रूयते—“स वै राजसूयस्य पूर्वाणि जुहोति” (श० ब्रा० ९-३-४-८ ॥ इति ॥ ३ ॥

वाजप्रसवीयानि वप्रावत्सम्भृत्य चमसवत्स्त्ववेण वाजपेयिकानि वाजस्येममिति ॥ ४ ॥

‘वाजप्रसवीयानि’ इति नामधेयं, विज्यर्थवादमन्त्रत्वासम्भवात् समुदायनामधेयञ्चैतत् । सप्त हेतानि कर्माणि वाजपेयिकानि । प्रयोजनमन्यतमाऽपाये तस्यैवावृत्तिः । तानि च वप्रावत्सम्भृत्य चमसवत्स्त्ववेण वप्राशब्देनाग्निक्षेत्रकेदाराभिधानम् । तद्वदत्रापि सम्भृत्य चमसवत् चतुःस्त्रिभिर्ना उदुम्बरेण स्त्ववेण वाजपेयिकानि “वाजस्येमम” (२) इति प्रतिमन्त्रं जुहोति । वाजपेयिकग्रहणाच्च अप्ययसी प्रक्षिप्येते । एवं हि तत्राचार्येणाभिहितम्—“औदुम्बरे पात्रेऽप आसिच्य पयश्च सप्तदशा ज्ञान्यावपति यावस्मृति वा” (का० श्रौ०, १४-४-३४, ३५, ३६) इति । एवं च सति सप्त षड्वर्गाः सप्त चतुर्मुष्टिकान्युदादेयान्यापञ्चेति ॥ ४ ॥

आग्निकानि च वाजस्य न्निवाति ॥ ५ ॥

आग्निकानि च वाजप्रसवीयानि “वाजस्य(३) जु” इति प्रतिमन्त्रं जुहोति । आग्निकेष्वपि सप्तैव सर्वौषधस्य चतुर्मुष्टिकानि ॥ ५ ॥

स्तुवं प्रास्य परिश्रित्स्फृक्कृष्णाजिनमास्तीर्य

पुच्छादुत्तरं शेषेऽपः कृत्वा ॥ ६ ॥

‘अभिषिञ्चति’ इति सूत्रशेषः । स्तुवमग्नौ प्रास्य तदन्ते परिश्रित्संलग्नं पुच्छादुत्तरतः कृष्णाजिनमास्तीर्य हुतशेषेऽपः कृत्वा ॥ ६ ॥

(१) अग्नये स्वाहा० (वा० सं० १०-५) ।

(२) वाजस्येमम० (वा० सं० ९-२३, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३०) ।

(३) वाजस्य जु० (वा० सं० १८-३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६) ।

कुत एतत्?—

आभिषेकसामर्थ्यात् ॥ ७ ॥

अन्यथाऽभिषेक एव न भवति(१) ॥ ७ ॥

क्षीरोदके वा(२) वाजपेयिकानीति श्रुतेः ॥ ८ ॥

वा नैवापामासेकः येन क्षीरोदके वाजपेयिकशेषे विद्यते एव । अतश्चाभिषेकोऽपि सम्भवत्येव ॥ ८ ॥

तत्राभिषिच्यते ब्रह्मवर्चसकामश्चित्यन्वारब्धो दे-
वस्य त्वेति ॥ ९ ॥

तत्र कृष्णाजिनेऽभिषिच्यते यजमानश्चित्यन्वारब्धो “देवस्य त्वा(३)-
इत्यनेन मन्त्रेण । ब्रह्मवर्चसकामस्य च कृष्णाजिनेऽभिषेकः, “कृ-
ष्णाजिने ब्रह्मवर्चसकामम्” (श० ब्रा० ९-३-४-१४) इति वचनात् ॥ ९ ॥

निष्ठन्बुभूषुः ॥ १० ॥

भूतिमिच्छंस्तिष्ठन्नभिषिच्यते ॥ १० ॥

भूत उपविष्टः ॥ ११ ॥

प्राप्तभूति(४)रूपविष्टोऽभिषिच्यते ॥ ११ ॥

वस्तचर्मणि पुष्टीच्छुः ॥ १२ ॥

पुष्टिमिच्छन्वस्तचर्मण्य(५)भिषिच्यते ॥ १२ ॥

उभयेच्छुरुभयोः ॥ १३ ॥

(१) अभिषेकस्य द्रवद्रव्यसाध्यत्वात्केवलेन सर्वोपधशेषेण तद्-
सम्भवात्सामर्थ्याच्छेषेऽपामासेकं कृत्वा सोदकेन शेषेणाभिषेकः कर्त-
व्य इति पूर्वः पक्षः ।

(२) अथ सिद्धान्तः—वाशब्दः पूर्वपक्षनिरासार्थः नैव शेषेऽपामा-
सेकः कार्य इति । यतः शेषमध्ये क्षीरोदके विद्यते । कुतः ? “वाजपेयि-
कानि” इति श्रुतेः । अत्र वाजपेयिकानि वाजप्रसवीयानि, जुहोतीति
श्रवणात् । तत्र च नामधेयात्क्षीरोदके स्त एवेति सांप्रदायिकाः ।
“औदुम्बरे पात्रेऽप आसिच्य पयश्च” (का० श्रौ० १४-४-३४) इत्यु-
क्तेरिति महीधरः ।

(३) देवस्य त्वा० (वा० सं १८-३७) ।

(४) प्राप्तभूतिः ग्रामादिस्वामी ।

(५) वस्तो महाजस्तस्य चर्मणि ।

यो नाम पुष्टिब्रह्मवर्चस उभेऽपीच्छति स उभयोश्चर्मणोर्व्यवस्थितोऽभिषिच्यते ॥ १३ ॥

एके दक्षिणतश्चित्ये वा ॥ १४ ॥

स्थितमभिषिञ्चति, “तः हैके दक्षिणतोऽग्नेरभिषिञ्चन्ति” (श० ब्रा० ९-३-४-११) “आहवनीय उ हैकेऽभिषिञ्चन्ति” (श० ब्रा० ९-३-४-१२) इति च श्रुतेः ॥ १४ ॥

प्रास्य चमसमिन्द्राय स्वाहेति षड् जुहोति प्रतिमन्त्रम् ॥ १५ ॥

अग्नौ प्रास्य चमसम् “इन्द्राय स्वाहा” (१) इति षट् पार्थानि जुहोति । एतान्यपि राजसूयिकानि । ततश्च पूर्वपार्थाज्यसंस्कारेऽत्रापि भवति ॥ १५ ॥

द्वादशगृहीतं विग्राहं जुहोत्यृताषाडिति प्रतिस्वाहाकारः

राष्ट्रभृतो वाट्कारान्तः पूर्वः पूर्वो मन्त्रः ॥ १६ ॥

द्वादशगृहीतमाज्यं विगृह्य जुहोति “ऋताषाड्” इति प्रतिस्वाहाकारं राष्ट्रभृतसंज्ञकान्होमान् । तत्र च वाट्कारान्तः पूर्वः पूर्वो मन्त्रो भवति । उत्तरस्तु स्वाहाकारान्तः । एवं ह्यत्र श्रूयते “मिथुनानि जुहोति” (श० ब्रा० ९-४-१-५) “गन्धर्वाप्सरसोऽभ्यो जुहोति” (श० ब्रा० ९-४-१-४) “पुंसे पूर्वस्मै जुहोत्यथ स्त्रीभ्यः, एकस्माऽ इव पुंसे जुहोति, बहुभ्य इव स्त्रीभ्य, उमाभ्यां वषट्कारेण च स्वाहाकारेण च पुंसे जुहोति, स्वाहाकारेणैव स्त्रीभ्यः” (श० ब्रा० ९-४-१-६) इति । एवं श्रवणे सति समाप्तायपरिपठिते मन्त्रे विभागः कर्तव्यः—यानि पुल्लिङ्गानि पदानि तान्येकवाक्यतामुपनेयानि । एवं स्त्रीलिङ्गान्तान्यपि । “ऋताषाड्द्वृतधामाग्निर्गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट्” इति पूर्वो मन्त्रः । “तस्यौषधयोऽप्सरसो मुदो नाम ताभ्यः स्वाहा” इत्युत्तरः । अत्र च “तस्यौषधयः” इति सापेक्षत्वाद्ऋताषाड्द्वृतधामाग्निर्गन्धर्व इत्यनुवर्तते (२) ॥ १६ ॥

(१) इन्द्राय स्वाहा० (वा०सं० १०-५) ।

(२) तथाचैवं द्वादश मन्त्रा विभक्ता भवन्ति—ऋताषाड्द्वृतधामाऽग्निर्गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् ।

ऋताषाड्द्वृतधामाऽग्निर्गन्धर्वस्तस्यौषधयोऽप्सरसोमुदा नाम ताभ्यः स्वाहा (३८)

ऋतुसहितो विश्वसामा सूर्यो गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् ।

पञ्चगृहीतं च रथशिरस्यध्यध्याहवनीयं प्रियमाणे प-

ञ्चकृत्वः स नो भुवनस्येति ॥ १७ ॥

पञ्चगृहीतमाज्यं अशब्दाज्जुहोति । रथशिरस्यध्यध्याहवनीयं प्रि-
यमाणे पञ्चकृत्वः "स नो भुवनस्य"(१)इत्यनेन मन्त्रेण ॥ १७ ॥

अत्र विशेषमाह—

प्रदक्षिणं रथनीडपरिहारः(२) ॥ १८ ॥

कर्तव्यः ॥ १८ ॥

पुरुषाहुतिवद्वा ॥ १९ ॥

वेति विकल्पः ॥ १९ ॥

ॐ संहितो विश्वसामा सूर्यो गन्धर्वस्तस्य मरीचयोप्सरसऽआ-
युवो नाम ताभ्यः स्वाहा (३९)

ॐ सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः स नऽइदं ब्रह्म क्षत्रं पातु
तस्मै स्वाहा वाट् ।

ॐ सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसो मेकु-
रयो नाम ताभ्यः स्वाहा (४०)

ॐ इषिरो विश्वव्यचा वातो गन्धर्वः स नऽइदं ब्रह्म क्षत्रं पातु
तस्मै स्वाहा वाट् ।

ॐ इषिरो विश्वव्यचा वातो गन्धर्वस्तस्यापोऽप्सरसऽऊर्जो नाम
ताभ्यः स्वाहा (४१)

ॐ भुज्युः सुपर्णो यज्ञो गन्धर्वः स नऽइदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वा-
हा वाट् ।

ॐ भुज्युः सुपर्णो यज्ञो गन्धर्वस्तस्य दक्षिणाऽअप्सरसस्तावा नाम
ताभ्यः स्वाहा (४२)

ॐ प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनो गन्धर्वः स नऽइदं ब्रह्म क्षत्रं पातु
तस्मै स्वाहा वाट् ।

ॐ प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनो गन्धर्वस्तस्यऽऋक्सामान्यप्सरसऽ-
एष्यो नाम ताभ्यः स्वाहा (वा० सं० १८-४३)

(१) स नो भुवनस्य (वा० सं० १८-४४) इत्यनेन पञ्चधाऽऽवृत्तेन
मन्त्रेण आहवनीयोपरि प्रतिप्रस्थानादिना धार्यमाणे रथशिरसि पूर्वसंस्कृ-
तं पञ्चगृहीतमाज्यं पञ्चधा विभज्य पञ्चकृत्वो जुहोति इति तदर्थः ।

(२) प्रतिहोमं प्रदक्षिणं रथनीडस्य परिहारः कर्तव्यः । सर्वासु
दिक्षु परिहारं परिहृत्य-परिहृत्य परिणीयेत्यर्थः ।

पक्षद्वयेऽपि—

अध्वर्युरभिमुखो रथशिरः(१) ॥ २० ॥

जुहोति ॥ २० ॥

इत्यष्टादशाध्याये पञ्चमी कण्डिका ।

वातहोमान् जुहोत्यञ्जलिनाहृत्य पुरस्ताद्वह्निर्वेदेरधो दक्षिणस्यां धुर्युत्तरत उत्तरस्यां दक्षिणतो दक्षिणा-

प्रष्टेः समुद्रोऽसीति प्रतिमन्त्रम् ॥ १ ॥

वातहोमान् जुहोति अञ्जलिना आहृत्य पुरस्ताद्वह्निर्वेदेः अधो दक्षिणस्यां धुरि । एवमेवोत्तरत आहृत्योत्तरस्यां धुरि । दक्षिणतः पश्चात् आहृत्यान्यं दक्षिणा(३)प्रष्टेरेवमेव । “समुद्रो(४)ऽसि” इति मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् ॥ १ ॥

योक्त्रपारिहरणं च सर्वत्र ॥ २ ॥

चशब्दाद्धौमसमनन्तरमेव(५) ॥ २ ॥

प्रगृह्याध्वर्योरावसथहरणम् ॥ ३ ॥

रथस्य कर्तव्यम् ॥ ३ ॥

दक्षिणाकालेऽध्वर्यवे ददाति ॥ ४ ॥

रथम् ॥ ४ ॥

अध्वांश्च ॥ ५ ॥

ददाति ॥ ५ ॥

नव जुहोति यास्त(६) इति प्रतिमन्त्रम् ॥ ६ ॥

(१) रथशिर इति द्वितीयैकवचनम् ।

(२) इदमधिकं क्वचित् ।

(३) युगमध्याध इत्यर्थः ।

(४) समुद्रोऽसि० (वा० सं० १८-४५) ।

(५) सर्वत्र त्रिष्वपि होमेषु योक्त्रेण तस्य तस्य हुतस्य वातस्याश्वस्थानीयस्य योजनं करोतीत्यर्थः ।

(६) यास्ते० (वा० सं० १८-४६, ४७, ४८, ४९, ५०) अत्र यास्तेऽअग्ने, या वो देवाः, रुच नः, तस्वा यामि एतेचत्वारः, पञ्चाशत्कण्डिकायां च स्वाहान्ताः पञ्चेति नव मन्त्रा बोद्धव्याः ।

आहुतीः ॥ ६ ॥

जानन्ब्राह्मणोक्ता जुहुयाद्वा ॥ ७ ॥

“यां कां च ब्राह्मणवतीमाहुतिं विद्यात्तामेतस्मिन्काले जुहुयात्”
(श० ब्रा० ९-४-२-२७) इति श्रुतेः । तामेव प्रकृत्याह—“न जुहुयात्ते-
दतिरेचयानि” (श० ब्रा० ९-४-२-२८) इति । विहितप्रतिषेधादि-
कल्पः ॥ ७ ॥

हविर्धानप्रक्षालनाद्याग्नीध्रालम्भनात्कृत्वा धिषण्यांश्चि-
नोत्यष्टेष्टकांल्लोकस्पृणाभिश्चतुःस्रतींस्तिरश्चो न्युप्य
न्युप्य ॥ ८ ॥

वैकृतावसरे प्राकृतानुवृत्त्यर्थमाह—हविर्धानप्रक्षालनाद्याग्नीध्राल-
म्भनात्प्राकृतं कर्म कृत्वा धिषण्यांश्चिनोत्यष्टेष्टकान् । ‘लोकस्पृणाभिः’
इति तद्धर्मप्रवृत्त्यर्थम् । चतुःस्रतीन्, तिरश्च इति-तिर्यक्प्रस्तारान् नोप-
रिस्थलिकया चयनम् । न्युप्य न्युप्येति “यं यमेवाध्वरधिषण्यं निर्वप-
ति तं तं चिनोति” (श० ब्रा० ९-४-३-५) इति वचनात् ॥ ८ ॥

पृथन्यद्दमा चाग्नीध्रीये ॥ ९ ॥

उपधेयः ॥ ६ ॥

सकृन्मन्त्रवचनम् ॥ १० ॥

होत्रीये त्रिरेकविंशत्या ॥ ११ ॥

होतृधिषण्ये त्रिमेन्त्रवचनम् (१) । एकविंशतिभिरिष्टकाभिश्चयनम् ॥ ११ ॥
ब्राह्मणाच्छुस्मे द्विरेकादशसु षण्मार्जालीये ॥ १२ ॥

शेषा अष्टेष्टकाः ॥ १३ ॥

यावदिष्टकं परिश्रितः परिनिधाय (२) ॥ १४ ॥

“तेषां वै यावत्य एव यजुस्मत्यस्तावत्यः परिश्रितः” (श० ब्रा०
९-४-३-९) इति वचनात् । परिनिधानं परिश्रितां श्रूयते न निखननम् ।
“स वै पठ्येव निदधाति” (श० ब्रा० ९-४-३-९) ॥ १४ ॥

पुरीषं च तूष्णीम् ॥ १५ ॥

पुरीषनिर्वापे मन्त्रो माभूदिति ‘तूष्णीम्’ इत्युक्तम् ॥ १५ ॥

(१) लोक स्पृण० (वा० सं० १५-५९) इति मन्त्रस्य त्रिः पठनम् ।

(२) यस्मिन्धिषण्ये यावत्य इष्टका उपहिताः तस्मिन् तावतीः
परिश्रित उपदधाति परितो भूमावेव स्थापयति ।

प्राकृतानुवृत्त्यर्थमाह—

अनुदेशाद्या पुरोडाशस्विष्टकृतोऽभिषेचनीयवत् ॥ १६ ॥

कर्म भवति(१) । 'एष वोऽमी राजा' इत्यस्य वचनसामर्थ्यात् वि-
लिङ्गस्यापि प्रयोगो भवति । "अथैनं पूर्वाभिषेकेणामिमृशति" (श०
ब्रा० ९-४-३-१६) इति प्रकृत्याह "एष वोऽमी राजा सोमोऽस्माकं
ब्राह्मणानां राजा" (श० ब्रा० ९-४-३-१६) इति ॥ १६ ॥

आग्नियोजनम्प्रातरनुवाकमुपाकरिष्यन्परिधीनालम्भ्य

यथापूर्वमग्निं (२)युनज्मीति प्रत्यृचम् ॥ १७ ॥

प्रातर्विमोचनम् । प्रातरनुवाकमुपाकरिष्यन्ग्नियोजनं करोति
यथासूत्रितम् ॥ १७ ॥

आग्निमारुतस्तोत्रपुरस्ताद्विमोचनं परिधिषंध्योर्दिवो

सूर्ध्वेति प्रत्यृचम् ॥ १८ ॥

आग्निमारुतस्तोत्रस्य पुरस्तादग्निमोचनं परिधिषंध्यालम्भनं कृत्वा
"दिवो सूर्ध्वा"(३) इति प्रत्यृचम् ॥ १८ ॥

प्रायणीयेऽतिरात्रे युक्तोदयनीये विमोकमेके ॥ १९ ॥

एके अहरह्युज्जन्ति च विमुञ्जन्ति च ॥ १९ ॥

अध्वरसमिष्टयजुरन्त इष्टो (४)यज्ञ इति प्रत्यृचमपरे ॥ २० ॥

समिष्टयजुषी जुहोति ॥ २० ॥

पशुपुरोडाशमन्वनूबन्धस्य देविकाहवींषि निर्वपति

यजप्रैषाणि ॥ २१ ॥

अनूबन्धस्य पशुपुरोडाशमनु देविकाहविषां निर्वापः क्रियते ।
यजप्रैषाणि ॥ २१ ॥

तानीदानीमाह—

अनुमतिराकासिनीवालीकुहूभ्यश्चरवो घात्रा

द्वादशकपालः सर्वहुतः ॥ २२ ॥

(१) अनुदेशादि "सदोद्वारं पूर्वेण" (का० श्रौ० ८-६-२१) इति
एतस्मादारभ्य आपुरोडाशस्विष्टकृतः अभिषेचनीयवत् इति राजसूया-
न्तर्गताभिषेचनीयसोमस्येव कर्म भवति ।

(२) अग्निं युनज्मि० ॥ (वा० सं० १८-५१, ५२, ५३)

(३) दिवो सूर्ध्वासि० ॥ (वा० सं० १८-५४, ५५)

(४) इष्टो यज्ञा० (वा० सं० १८-१६, ५७,)

कर्तव्यः ॥ २२ ॥

हृदयशूलान्ते स्फुवाहुनीर्जुहोति यदाकृतादिति

प्रत्युचमष्टौ ॥ २३ ॥

अनूबन्ध्याहृदयशूलान्ते “यदाकृतात्” (१) इति प्रत्युचमष्टौ स्फुवा-
हुतीर्जुहोति ॥ २३ ॥

चित्रोसीति चित्यनाम कृत्वोपतिष्ठते ये अग्नय (२) इति ॥ २४ ॥
तमेव चित्यम् ॥ २४ ॥

पयस्या मैत्रावरुणी तूपरमिथुनदक्षिणोदवसानीयान्ते ॥ २५ ॥

उदवसानीयान्तग्रहणं मा भूदुपस्थानान्ते । पयस्यायाश्च तूपरै-
लागौ मिथुनोर्हौ दक्षिणा ॥ २५ ॥

वर्षत्यसरणमतः ॥ २६ ॥

“अग्निचिद्वर्षति न धावेत्” इति वचनात् ॥ २६ ॥

पक्ष्यभोजनम् ॥ २७ ॥

“न वयसोऽग्नि (३) चिदश्नीयात्” (श०ब्रा० १०-१-४-१३) इति ॥ २७ ॥

सवर्णोपार्या ॥ २८ ॥

सवर्णशब्देन द्विजात्यभिधानम् । ततश्च शूद्रानिष्टुतिः । एवं ह्याम-
नन्ति । “अग्निं चित्वा” प्रथमं चित्वा “न रामामुपेयात्” इति । रामा
च शूद्रा । सा हि “रमणायोपेयते न धर्माय” (निरु० १२-१३) इति ॥ २८ ॥

द्वितीये स्वामेव ॥ २९ ॥

द्वितीयेऽग्निचयने विनिवृत्ते स्वामेवोपेयात् “क्षत्रियां वैश्यां च”
इति । एवमपि हि श्रूयते इति ॥ २९ ॥

तृतीये न कां चन ॥ ३० ॥

तृतीयेऽग्निचयनेविनिवृत्ते न काञ्चनेोपेयात् ब्रह्मक्षार्येव भवति ॥ ३० ॥

यावज्जीवं व्रतान्यविशेषात् ॥ ३१ ॥

“अग्निचिद्वर्षति न धावेत्” इत्येवमादीनि भवेयुः । कुत एतत् ? अवि-
शेषात् । न ह्यत्र कालविशेषः श्रूयते । एतावन्तं कालमेतानि व्रतानीति ३१ ॥
एवम् स्थित आह—

संवत्सरं वा कालस्थानवस्थितत्वात् ॥ ३२ ॥

संवत्सरं वा यावदेतानि व्रतानि भवेयुः । कुत एतत् ? कालस्या-
नवस्थितत्वात् । न हि कालो व्यवस्थितः । शास्त्रे व्यवस्थितेन च

(१) यदाकृतात् ॥ (वा०सं० १८-५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५)

(२) यऽअग्नयः (वा०सं० १८-६७) (३) पक्षिणो मांसमग्निचित् ।

२३ का०

भावितव्यम् ॥ ३२ ॥

तद्व्रतश्रुतेश्च ॥ ३३ ॥

अपि च तद्व्रतश्रुतिर्भवति “संवत्सरसम्मिता वै व्रतचर्या” (श० ब्रा० ५-५-३-२) इति । तदेतत्पक्षद्वयं प्रदर्शितमाचार्येण । अत्र यः श्रेयस्करतरः पक्षः स एवाभ्युपेयः । कोऽसौ ? “यावज्जीवं व्रतान्येता-
नि” इति । कुत एतत् ? अग्निचित्संयोगात् । अग्निं चितवान् यः सोऽग्नि-
चिदुच्यते । यावज्जीवं चासावग्निचित् । अतो व्रतान्यपि तावदेवेति ।
आचार्यस्याप्ययमभिप्रायः । येन विश्वजिघाजिनः संवत्सरसम्मितां
व्रतचर्यामाह—“संवत्सरं न याचेत्” (का० श्रौ० २२-१-३२) इति ।
यत्पुनरुक्तं “संवत्सरसम्मिता वै व्रतचर्या” इति, उक्तविधिशेषत्वात्तद्वि-
षयमेव तदिति ॥ ३३ ॥

चित्याशक्तौ पुनः सोमेज्यायां स्वयमातृण्णाविश्व-

ज्योतिर्ऋतव्यानामन्यतमाः ॥ ३४ ॥

उपधेयाः । “स्रवत्यु हैषाऽग्निचित आहुतिः सोमाहुतिर्यामनि
एके जुहोति” (श० ब्रा० ९-५-१-५७) इति प्रकृत्यैवमेव श्रुतत्वात् ।
“स स्वयमातृण्णा एवोपदधीत” “तथा ऋतव्या एवोपदधीत” “वि-
श्वज्योतिष एवोपदधीत” (श० ब्रा० ९-५-१-५८, ५९, ६०) ॥ ३४ ॥

पुनश्चितिम् ॥ ३५ ॥

“पुनश्चितिमेवोपदधीत” (श० ब्रा० ९-५-१-३१) इति च ॥ ३५ ॥

अचयनं वा(१) ॥ ३६ ॥

कुत एतत्?—

चित्यस्याहवनीयाभिसम्पत्तेः(२) ॥ ३७ ॥

आहवनीय एव चित्याभिसम्पत्तिश्रवणात् । “यो वावचितेऽग्नि-
निधीयते तामेवेष्टकामेष सर्वोऽग्निरभिसम्पद्यते” (श० ब्रा० ९-५-१-
६१) इति ॥ ३७ ॥

इत्यष्टादशाध्याये षष्ठी कण्डिका ।

इति श्रीकर्मोपाध्यायकृतौ कात्यायनसूत्रभाष्ये

अष्टादशोऽध्यायः ।

(१) स्वयमातृण्णादानां अचयनमेव भवति ।

(२) एकवारं चित्यस्योपरि निधानेनैवाहवनीयाग्नेः सर्वादा
चित्यात्मकता सम्पन्ना ।

एकोनविंशोऽध्यायः ।

आचार्येणाग्निरनुविहितः । इदानीमत्र सरप्राप्तं सौत्रामण्यानुविधानं क्रियते ।

ब्राह्मणयज्ञः सौत्रामण्याद्विकामस्य ॥ १ ॥

“तस्मादेष ब्राह्मणयज्ञ एव यत्सौत्रामणी” (श० ब्रा० १२-९-१-१) इति वचनात् । ब्राह्मणग्रहणं क्षत्रियवैश्ययोर्निवृत्त्यर्थम् । सा च ऋद्धिकामस्य भवति, शास्त्रान्तरात् ।

ननु तयोरेपि निधनविशेषविधानमस्ति—“सज्जित्यै विजित्यै सत्यजित्यै जित्यै” इति क्षत्रियस्य, “सम्पुष्ट्यै विपुष्ट्यै सत्यपुष्ट्यैपुष्ट्यै” इति वैश्यस्य । उच्यते, क्षत्रियवैश्ययोर्विशेषश्रवणमग्नयज्ञसौत्रामणीविषयम् । कुत एतत् ? अग्नौ हि तयोरेपि प्राप्तिरस्ति । तस्माद् ऋद्धिकामस्य ब्राह्मणस्यैव, नेतरयोर्वर्णयोरिति । ‘सौत्रामणी’ इति कर्मनामधेयम् । तच्चेष्टिपशुसमुदायस्य, सज्जिधानात् लिङ्गाच्च । “उभयं वै सौत्रामणीष्टिश्च पशुबन्धश्च” (श० ब्रा० १२-७-२-१२) इति । तथा च आचार्यप्रस्थानम्—‘सौत्रामण्यामिष्टिपशवो भिज्जतन्त्राः कालमेदात्’ इति । एवं प्राप्ते उच्यते—त्रिपशोर्वा नामधेयम् । कुत एतत् ? लिङ्गादेव । “आत्मा वै यज्ञस्य सौत्रामणी बाहू ऐन्द्रश्च वयोधश्च” (श० ब्रा० १२-९-३-१६) इत्यैन्द्रवायोधसव्यतिरिक्ते वस्तुनि सौत्रामणीशब्दमाह । तथा—“तद्यदेतः सौत्रामणिकं यूपमेतौ यूपावमितो भवतः” (श० ब्रा० १२-९-३-१६) इति सौत्रामणीशब्दं त्रिपशावेवाह । यच्चोक्तम् “उभयं वै सौत्रामणीष्टिश्च पशुबन्धश्च” इति, तदितरेषामङ्गत्वेऽपि सम्भवत्येव । यद्वा पयोग्रहसुराग्रहसम्बन्धेनोभयरूपा सौत्रामणीति । आचार्यप्रस्थानन्तु प्रकरणोपलक्षणार्थम् । प्रयोजनं त्रिपशोरेवान्तराये प्रयोक्तृत्वमिति ॥ १ ॥

अग्निचित्सोमयाजिसोमातिपृतसोमवामिनाम् ॥ २ ॥

एभिश्च निमित्तैः सौत्रामणी भवति । तत्र ‘अग्निचित्सोमयाजि’ इति ग्रहणम् अग्निमतः सोमस्याङ्गं यथा स्यादिति । स हि फलवान्, निष्फलोऽग्निरिति । एवं च सत्याग्निमतसोमयाग्नान्ते सौत्रामणी भवति ।

ननु च “अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत” इति वचनसामर्थ्यात् चयनसमनन्तरमेव प्राप्नोति । नेत्युच्यते ‘अग्निं चित्वा’ इत्यत्राग्नेः पारा-

ध्वेनोपादानम् “अग्निं चित्वा” इति चयनेन तत्कार्यमभिनिर्वर्त्येतदुक्तं भवति । किं च तत्कार्यं ? तत्र स्थितेनाग्निना सोमयागाभिनिर्वृत्तिः । तस्मादग्निमतः सोमस्याङ्गमिति । तदुक्तमाचार्येण “अग्निचित्सोमयाजि” इति ।

ननु च ‘भिन्ने जुहोति’ ‘स्कन्ने जुहोति’ इति यथाऽत्र निमित्तकालता नैमित्तिकस्य, एवमिहापि चयनाभिनिर्वृत्तिकालता किञ्च भवति ? विषमोऽयमुपन्यासः, यत्र हि निमित्तं स्वतन्त्र(१)मेव भवति तत्र निमित्तकालता नैमित्तिकस्य युक्ता । तदुक्तमाचार्येण “कालो वा प्रत्यायात्” (का० श्रौ० २५-१-३) इति । इह पुनरग्नेः सोमाङ्गतया विधानसामर्थ्यात् अग्निकार्याभिनिर्वृत्त्युत्तरकालतैव युक्तरूपेति ‘अग्निचित्वा’ इत्यस्यार्थः । तस्मादग्निमता यः सोमेनेष्ट्वांस्तस्यैव सौत्रामणी ।

ननु चानग्निमतोऽपि सोमस्याङ्गत्वेन सौत्रामणी श्रूयते—“सोमेनेष्ट्वा सौत्रामण्या यजेत” (श० ब्रा० १२-८-२-२) इति । नैतदेवम्, ‘अग्निञ्चित्वा’ इत्यस्य वाक्यस्याग्निप्रकरणे श्रुतत्वात्तदङ्गता युक्ता । यस्य प्रकरणं तस्यान्यद्विधीयमानं तदङ्गमेव भवतीति न्याय्यम् । “सोमेनेष्ट्वा सौत्रामण्या यजेत” इति सौत्रामणीप्रकरणे पाठः । तेन प्रत्युत विपरीतवृत्त्या सोमस्यैव सौत्रामण्यङ्गता भवति, न सौत्रामण्याः सोमाङ्गता । यथा “वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत” इति वाजपेयं प्रकृत्य विधानात् वाजपेयाङ्गता बृहस्पतिसवस्य ।

तस्मान्नानग्निमते सोमे सौत्रामणी । “सोमेनेष्ट्वा सौत्रामण्या यजेत” इति किमर्थस्तर्हि पाठः ? अग्निमत्सोमस्यानुवादेयमित्यदोषः ।

यद्वा ‘अग्निञ्चित्वा’ इत्यस्यैव शेषोऽयम् । अग्निमता(२) ‘सोमेनेष्ट्वा’ इत्येतदुक्तं भवति ।

ननु च क्रमार्थमेतद्वाक्यं कस्माज्ज भवति ? यथा “दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वाऽन्येन यजेत” इति, एवं “सोमेनेष्ट्वा सौत्रामण्या यजेत” इति ? नैतदेवम्—अङ्गत्वप्रतिपादनस्वरूपो ह्यर्थवादोऽत्र भवति । “सोमेनेष्ट्वा सौत्रामण्या यजेत” इत्युक्त्वा आह “यथा धेनुर्दुग्धा पुनराप्यायेतैव हेव पुनराप्यायते” इति । तस्मादग्निमत्सोमाङ्गमेवेति । सोमातिपूतसोमवामिनोश्च सौत्रामणी भवति, शाखान्तरश्रवणात् । (३) सोमातिपूतः

(१) ‘स्वयमेव’ इ० पा० ।

(२) ‘अग्निचित्वा’ इ० पा० ।

(३) मुखेतरच्छद्रेण सोमवामो सोमातिपूतः, मुखेन च तद्वामी सोमवामो इति स्पष्टं महीधर भाष्ये ।

सोमवामी च ब्राह्मण एव । न हि क्षत्रियवैश्ययोरताद्विशेषणमिति ।

ननु च सोमकार्ये तयोरपि न्यग्रोधविधानम् । तेन तदतिपवने तद्ध-
मने च किमिति न भवति ? नैतदेवम्, यदि नाम कार्यापत्या धर्मप्राप्ति-
र्भवति । न चायं सोमधर्मः । किं तर्हि तदतिपवने यागान्तराविधानमि-
ति । अग्निचितस्तु वर्णत्रयस्यापि भवति, अग्निसंयोगविधानात् ॥ २ ॥

राज्ञो(१)परुद्धस्य च ॥ ३ ॥

सौत्रामणी भवति । राज्ञः अपरुद्धस्य राज्यात्प्रच्यावितस्येत्यर्थः,
“दुष्टरीतुर्ह पौःसायनो दशपुरुषः राज्यादपरुद्ध आस” (श० ब्रा०
१२-९-३-१) इति ताद्विधानात् ॥ ३ ॥

अलम्पशोरपशोः ॥ ४ ॥

सौत्रामणी भवति । पशुयोग्यः सन् यो नाम पशुञ्च विन्दते सोऽ-
लम्पशुरपशुः ॥ ४ ॥

आदित्य(२)श्चरुः ॥ ५ ॥

‘भवति’ इति सूत्रशेषः “आदित्यं चरुं यक्ष्यमाणो निर्वपति”
(श० ब्रा० १२-६-२-११) इति श्रुतेः ॥ ५ ॥

अन्ते(३)च ॥ ६ ॥

आदित्यश्चरुर्भवति । “आदित्यमीजान” (श० ब्रा० १२-९-२-११)
इति । ईजानशब्द इष्टवत्येव भवति ॥ ६ ॥

आमिक्षाया(४)चा पूर्वः ॥ ७ ॥

आदित्यश्चरुर्भवति । तस्य हि कक्षौ चरव इति कक्षसंस्तवः ।
वायोधसस्य च बाहुसंस्तवात् पयस्यान्ते च विधानात् आमिक्षायाः
पूर्वो भवतीति सम्प्रदायः । विकल्प इत्यपरे ॥ ७ ॥

धेनुर्दक्षिणा ॥ ८ ॥

अस्यादित्यस्य वरोर्भवति ॥ ८ ॥

तत्र विभागमाह—

वत्सः पूर्वे ॥ ९ ॥

(१) स्वराज्यात्प्रच्यावितस्य राज्ञः स्वराज्यप्राप्त्यर्थं सौत्रा-
णमी भवति ।

(२) अदितिदेवताकः प्रथमं चरुर्भवति ।

(३) अन्ते समाप्तौ स एव चरुर्भवति ।

(४) अन्ते य आमिक्षायाः स आमिक्षायाः पयस्याः पूर्वो भवति ।

त्व(१)सौ ॥ ९ ॥

मातोत्तरे ॥ १० ॥

दीयते । “वत्सं पूर्वस्यां ददाति मातरमुत्तरस्याम्” (श० ब्रा० १२-२-११) इति । इष्ट्यपेक्षया स्त्रीलिङ्गान्तता ॥ १० ॥

अभ्यादधामी(२)ति प्रत्यृचमाहवनीये तिस्रः

समिधोभ्यादधाति ॥ ११ ॥

उद्धृत्याहवनीयम् ॥ ११ ॥

सत्यवादी ॥ १२ ॥

‘यजमानो भवति’ इति शेषः । अत्र चेष्टिषु केचिद् व्रतग्रहणं नेच्छन्ति, सौत्रामणिकस्य सत्यनियमस्य विद्यमानत्वात् । यथा दीक्षितस्य सत्यवदननियमेन ज्योतिष्टोमे व्रतग्रहणाभावः, एवमिहापीति । तदेतन्नातीव युक्तरूपम् । येन चोदकपरिप्राप्तसत्यनियमाबाधेनापि सौत्रामणिकस्य सत्यनियमस्य प्राप्तिरस्त्येव तद्व्याप्यप्रदेशाद्बहिः । अपि चेष्टिविधानेन स एव पूर्वसत्यनियमः प्राप्नोति । प्राकृतसत्यनियमगृहीता एव इष्ट्यो विधीयन्ते । तस्मादयमन्तरालधर्म इति । ज्योतिष्टोमेऽप्येवमेवास्त्विति चेत् ? न, दीक्षितनिबन्धनत्वाच्चस्य यावद्दीक्षितकालमावित्वाच्च सत्यनियमस्य प्राकृतस्य नावसर इति बाध्यते । प्रयोजनमिष्टिषु व्रतं गृह्यत एव ॥ १२ ॥

हुतोच्छिष्टभक्षः ॥ १३ ॥

यजमानो भवति । अग्निहोत्रहुतशेषभक्ष इत्यर्थः ॥ १३ ॥

चतुरात्रम् ॥ १४ ॥

‘अयं क्रतुर्भवति’ इति सूत्रशेषः । किं वा स्यात्, पौर्णमास्यां सर्वेष्ट्यो मा भूवन्निति ॥ १४ ॥

अग्निहोत्रं जुहोति ॥ १५ ॥

पुनर्विधानसामर्थ्यात् स्वयमेवेति नियमः ॥ १५ ॥

ऐन्द्रः(३) पशुः ॥ १६ ॥

(१) पूर्वे प्रथमे आदित्यचरौ वत्सो दक्षिणा भवति ।

(२) अभ्यादधामि० (वा० २०-२४, २५-२६) आदित्येष्ट्यन्तरं त्रिपञ्चममाहवनीयदक्षिणाग्नी विहृत्याग्न्यन्वाधानं ब्रह्मवरणं च कृत्वाऽऽहवनीयमुद्धृत्य तत्र यजमानस्तिस्रः समिधः प्रत्यृचमादधाति ।

(३) प्रथममैन्द्रः पशुर्भवति तत आदित्यश्चरुः ।

‘कर्तव्यः’ इति शेषः ॥ १६ ॥

चरुपहवोर्विपर्णासमेके ॥ १७ ॥

इच्छन्ति, कक्षसंस्तवाच्चरोः बाहुसंस्तवाच्चन्द्रस्येति । यद्येवं पूर्वः कस्मादादित्य उक्तः ? “यक्ष्यमाणो निर्वपति” इत्यतो वचनात् । अस्तु तथेति चेत् ? न, कक्षसंस्तवात्, बाहुसंस्तवाच्चेतरस्य । अन्तर्बहिर्भावमङ्गीकृत्य संस्तवोऽयमिति । कथं तर्हि यक्ष्यमाण इति भवति । प्राक्त्रिपशुकालात् यक्ष्यमाणो भवति ॥ १७ ॥

अन्तः पात्यस्थाने चर्मणि सुरासोमविक्रयिणः सीसेन शष्पक्रयस्तोक्मानाभूर्णाभिर्लाजानां सुत्रैः सुरासोमविक्रयिन् क्रय्यास्ते सुरासोमा इत्यामन्यामन्य सर्वेषु ॥ १८ ॥

प्रक्रमतृतीयेन सोमवदुत्तरामिति वक्ष्यति । तत्रान्तःपात्यस्थानमस्ति । तत्र सुरासोमविक्रयिणः सकाशाच्चर्मणि सीसेन शष्पक्रयः कर्तव्यः । सीसं प्रसिद्धमेव । ‘शष्प’शब्देन व्रीहयो विरुद्धा उच्यन्ते इति सम्प्रदायः । अपरे तु ‘शष्प’शब्दं तृणमात्रवाचकमाहुः । प्रसिद्धो ह्ययं तृणेष्वपीति । ‘तोक्म’शब्देन विरुद्धा यवा उच्यन्ते । तेषामूर्णामिः (१) क्रयः, लाजानां (२) च सुत्रैः । यच्च पठ्यते—“ऊर्णासुत्रेण क्रीणाति” (श० ब्रा० १२-७-२-११) इति, स द्वन्द्वैकवद्भावः । ‘सुरासोमविक्रयिन् क्रय्यास्ते सुरासोमा’ इत्यामन्यामन्य क्रयः कर्तव्यः । ‘सर्वेषु’ इति च सर्वग्रहणं नग्नहुविषयम् । तस्यापि चामन्यानियतद्रव्येण क्रयणं कर्तव्यम् ॥ १८ ॥

ह्रीवादेके ॥ १९ ॥

क्रेतुमिच्छन्ति । ह्रीवः प्रसिद्ध एव ॥ १९ ॥

दक्षिणेन हत्वा नग्नहुचूर्णानि कृत्वा तांश्च व्रीहिरयामाकौदनयोः पृथगाचामौ निषिच्य चूर्णैः सःसृज्य निद्रधाति तन्मासरम् ॥ २० ॥

दक्षिणेन द्वारेण प्रवेश्याग्न्यागारं नग्नहु (३) चूर्णानि कृत्वा । नग्नहुः

(१) उर्णामिः मेषरोममिः ।

(२) लाजानां भृष्टव्रीहीणाम् ।

(३) नग्नहुशब्दार्थमाह—

किं च उच्यते । तांश्च शष्पादीन् चूर्णयित्वा ब्रीहिद्यामाकौदनयोः पृथ-
गाचामौ निषिच्य चूर्णैः संसृज्य निदधाति 'तन्मासरम्' उच्यते । ब्री-
हिद्यामाकाभ्यां च सुरा निष्पाद्यते । सा च यागसाधनम् । तेन सा
तद्धर्मैरभिसम्बध्यते । अतस्तयोश्चतुर्मुष्टिकग्रहणपूर्वकं पृथगोदनौ नि-
ष्पाद्येते ॥ २० ॥

ओदनौ चूर्णमासरैः संसृज्य स्वाद्धीं त्वाः-

शुना त इति ॥ २१ ॥

चूर्णमासरसंसृष्टावोदनौ "स्वाद्धी(१) त्वा" इति मन्त्राभ्यां कुम्भ्यां
प्रक्षिपति ॥ २१ ॥

त्रिरात्रं निदधाति ॥ २२ ॥

प्रक्षिप्ता च त्रिरात्रं निधेया(२) सुरा ॥ २२ ॥

एकस्याः पयसाऽपाकृतेनादिवनेन परिषिञ्चति

परीतो षिञ्चतेति ॥ २३ ॥

सर्जत्वक्त्रिफला चैव, शुण्ठी चैव पुनर्नवा ।

चतुर्जातकसंयुक्ता, पिप्पली गजपिप्पली ॥

वंशाऽवका बृहच्छत्रा, चित्रकं चेन्द्रवारुणी ।

अश्वगन्धां समुत्पाद्य, मूलान्येतानि निर्दिशेत् ॥

धान्यकं च यवानी च, जीरकं कृष्णजीरकम् ।

द्वे हरिद्वे वचा चैव, विरूढा ब्रीहयो यवा ॥ इति ।

कथनानन्तरं तानि शष्पादीन्यादाय दक्षिणेन हृत्वा ऽग्न्यगारं प्रवे-
श्य पूर्वं नग्नहुचूर्णानि कृत्वा सर्जत्वगाद्यौषधानि तूष्णीं पिष्ट्वा शष्पतो-
कमलाजांश्च चूर्णीकृत्य दर्शपूर्णमासधर्मेण पात्रासादनादि ब्रीहि श्या-
माकचतुर्मुष्टिग्रहणपूर्वकं फलीकरणान्तं समन्त्रकं कृत्वा बहुतरोदके
पृथक्पृथक्चरुं पक्त्वा श्रुतालम्भनानन्तरं ब्रीहि श्यामाकौदनयोः पृथगा-
चामौ निषिच्य पृथग्भिन्नयोः पात्रयोश्चर्वोर्मध्यादतिरिक्तमुष्णोदकमव-
स्त्राय्य तदुदकं नग्नहुप्रभृतिभिश्चतुर्भिश्चूर्णैः संसृज्य स्थापयति । तन्मा-
सरं तस्य चूर्णसंसृष्टस्याचामस्य मासरमिति संज्ञा ।

(१) स्वाद्धोन्त्वा० (वा०सं० १२-१) अ०शुना ते० (वा०सं० २०-२७)

(२) एवमाचामयोश्चूर्णसंसर्गानन्तरमोदनौ चतुर्भिश्चूर्णैः संसृज्य
"स्वाद्धोन्त्वा" "अ०शुना त" इति द्वाभ्याम्मन्त्राभ्यां एकस्मिन्महति
पात्रे प्रक्षिप्य "तिस्रो रात्रीः" (श० ब्रा० १२-७-३-६) इत्यादिश्रुतेः
त्रिरात्रं निदधाति सुगुप्ते देशे स्थापयति इति जीर्णसम्प्रदायः ।

एकस्या गोः पयसाऽपाकनेनादिनेन सुरां परिषिञ्चति “परीतो विञ्चता” (१) इत्यनेन मन्त्रेण । “एकस्यै दुग्धेन प्रथमाऽरात्रिं पारोषिञ्चति” (श० ब्रा० १२-८-२-११) इति वचनात् । अश्विनावुद्दिद्यापाकरणं कर्तव्यम् । तच्चापूर्वत्वादप्रधानत्वाच्च पयसः ‘अश्विभ्यामपाकरोमि’ इति । ‘गोस्पर्शनमात्रमेव’ इति सम्प्रदायः । अपरे तु धर्मवदपाकरणमिच्छन्ति ॥ २३ ॥

शष्पचूर्णानि चावपति ॥ २४ ॥

च शब्दात्सुरायाम् ॥ २४ ॥

सारस्वतेन द्वयोः प्रातः ॥ २५ ॥

प्रातः शब्देन च द्वितीयमहरभिधीयते । तत्रापि च रात्रावेवामिषेकः । “प्रथमाऽरात्रिं परिषिञ्चति” इति प्रकृत्य “द्वयोर्दुग्धेन द्वितीयाम्” (श० ब्रा० १२-८-२-११) इत्याह । द्वितीयां रात्रिमिति गम्यते (२) ॥ २५ ॥

तोकमचूर्णानि च ॥ २६ ॥

आवपति ॥ २६ ॥

ऐन्द्रेणोत्तमे तिसृणाम् ॥ २७ ॥

(३) गवां दुग्धेनैन्द्रेण परिषिञ्चति ॥ २७ ॥

लाजचूर्णानि च ॥ २८ ॥

आवपति । अत्र चूर्णानां पयसश्च संस्कारकत्वम् । साधनं तु व्रीहियामाकावेव । अतस्तयोरेव देवतोद्देशेन ग्रहणम् ॥ २८ ॥

इत्येकोनविंशेऽध्याये प्रथमा कण्डिका ।

वेदी मिमीने वरुणप्रधासवत् ॥ १ ॥

उत्तराऽन्या भवति दक्षिणाऽन्येति । दक्षिणस्याः प्रतिप्रस्थातृकर्तृकता वतिना लभ्यते ॥ १ ॥

प्रक्रमतृतीयेनावृत्तेनोत्तराऽसोमवत् ॥ २ ॥

(१) परीतो विञ्चता० (वा० सं० १९-२)

(२) “सारस्वत्या अपाकरोमि” इति गावौ स्पृष्ट्वा दोहितेन तयोर्दुग्धेन तेनैव मन्त्रेण सुरां सिञ्चतीत्यर्थः ।

(३) तृतीयेन्हि “इन्द्राय जुवांस्येऽपाकरोमि” इति स्पृष्टानां तिसृणां गवामित्यर्थः ।

प्रक्रमस्य तृतीयं (१) प्रक्रमतृतीयम् । तेनोत्तरस्यां वेद्यामावृता मानक्रिया सोमवत्कर्तव्या । 'सोमवत्' इति च प्राची षट्त्रिंशत् पश्चाद्विंशत्यस्त्रिंशद्वा पुरस्ताच्चतुर्विंशतिः । तृतीयेनेति कुतोऽध्यवसितम् ? 'वितृतीये यजेत वितृतीयं वै सोमस्य सौत्रामणी' इति वचनात् । एवं च सति यदि प्रक्रमस्य तृतीयं गृह्यते ततः क्षेत्रस्य नवमभागः परिच्छिद्यते । तत्र वितृतीये यजेतेत्यसमर्थं स्यात् । तस्मात्प्रक्रमशब्देन प्रक्रमपरिच्छिन्नं क्षेत्रमभिधीयते, यथा पादावृत्त्या । परिच्छिन्नं क्षेत्रं पादावर्तशब्देनाभिधीयते, एवं प्रक्रमपरिच्छिन्नं प्रक्रमशब्देन । तस्य तृतीयं प्रक्रमतृतीयम् । तेन च मानस्याशक्यत्वात् परिच्छेदकरणं प्रमाणं लक्ष्यते । तेन प्रमाणेन सोमवत् क्रियोत्तरस्याः । यद्वा प्रक्रमपरिच्छिन्नक्षेत्रतृतीयकरणीप्रमाणेन सोमवदावृत्तेनेति । प्रक्रमतृतीयकरणीप्रकारश्च शुल्बकारेणोक्त एव ॥ २ ॥

तयोः पश्चात्खरौ करोति ॥ ३ ॥

तयोर्वेद्योर्निष्पन्नस्वरूपयोः पश्चाद्भागे खरौ करोति । ख(२)रकरणं च शा(३)खान्तरे विहितमेव ॥ ३ ॥

श्वः (४) प्रणयनीयाधानादि करोत्याज्यासादनात् स्फ्यादि करोति दक्षिणस्यां वरुणप्रघासवत् ॥ ४ ॥

एवं चतुर्दश्यां उत्तरवेदिच्छादनान्तोत्तरा वेदिर्भवति, दक्षिणोत्तरकरणान्ता । तस्यां च 'वरुणप्रघासवत्' इति वत्युपदेशात्प्रतिप्रस्थाता कर्ता ॥ ४ ॥

सौरमेवास्थाम् ॥ ५ ॥

दक्षिणस्यां (५) सौरमेव भवति । एवकारकरणं च तदङ्गाभावज्ञापनार्थम् । तत्कुतः ? अत्र हि श्रूयते "आश्विनोऽजो धूम्रः सारस्वतो मेष ऐन्द्रः कषभः" इति । तथा "पयश्च सुरा च भवतः" (शु० ब्रा० १२-

(१) प्रक्रमतृतीयञ्च—शुल्बसूत्रे ४५ । तत्कारिकायां च—

पदस्याक्षण्या तिरश्चो तथोरक्षण्या च भवेत् ।

सौत्रामण्या मिमातव्या वेदिः सोमवदुत्तरा ॥ (शु०का० १६)

(२) संस्कारनिमित्तकत्वात्खरशब्दस्य ।

(३) 'प्रदेशान्तरे' इ० पा० ।

(४) श्वः शब्देन चतुर्थं यजनीयमहुरुच्यते पौर्णमासी अमावास्या वा ।

(५) अस्यां दक्षिणस्यां वेदौ केवः सौरमेव कर्म भवति ।

७-३-८) इति सर्वस्यास्यैकतन्त्र्यम् । तत्र वचनादक्षिणेऽग्नौ सुराग्रह-
होमः । “दक्षिणेऽग्नौ सुराग्रहान् जुह्वति” (श०ब्रा० १२-२-३-१२) इति ।
तदङ्गान्युत्तर एव । तथा चाह-“उत्तरेऽग्नौ पशुभिः पुरोडाशैः पयोग्रहै-
रिति चरन्ति यदुच्यन्ते” (श०ब्रा० १२-६-३-१४) इति । अन्यग्रहणेन सौर-
ग्रहाङ्गान्युच्यन्ते । तान्युत्तरस्यामेवैकतन्त्र्यात् । अतश्च आचार्येण ज्ञापि-
तमेतत् ‘सौरमेवास्यां’ भवति । एवकारकरणात् अङ्गान्युत्तर एव । एवं
च कृत्वा तन्त्रैकत्वाच्च दक्षिणवेद्यर्थं प्रणीताः क्रियन्ते । ‘अग्निप्रणयनम्’
इत्याहवनीयादेव दक्षिणस्याम् । सपाशुकेषु चातुर्मास्येषु तु तन्त्र-
मेवादक्षिणवेद्यर्थं प्रणीताप्रणयनं क्रियते गार्हपत्याच्चाग्निप्रणयनम् ॥५॥

श्व(१)भ्रं स्वात्वा खरमपरेण चर्मावधाय प(२)रिष्नु-
तमासिच्य कारोतरमवदधाति कारोतराद्वा चर्मणि
मन्त्रलिङ्गात्पूतामादत्ते सिञ्चन्ति परिषिञ्चन्तीति ॥ ६ ॥

दक्षिणां वेदिश्रोणिमपरेण श्वभ्रं स्वात्वा चर्मावधाय परिष्नुतमासि-
च्य तत्र कारोतरमवदधाति सुरापावनाय । कारोतरं च (३)सुरापावनं
प्रसिद्धं शौण्डिकानाम् । ततः पूर्तां सुरामादत्ते “सिञ्चन्ति परिषिञ्च-
न्ति” (४)इत्यनेन मन्त्रेण । कारोतराद्वा पतितं चर्मणि गृह्णन्तीति ।
कुत एतत् ? चर्मणि मन्त्रलिङ्गात् । “कारोतरेण दधतो गवां त्वचि”
(वा० सं० १९-८२) इति मन्त्रलिङ्गमप्यर्थप्राप्तस्योपायस्य नियामकं
भवति । यद्येवं कारोतरादेव पतितं चर्मणि गृह्णाति । सम्प्रदाये तु
विकल्पः (५) ॥ ६ ॥

(१)सते पुनाति गोऽश्वबालबालेन पुनाति
ते परिष्नुतामिति ॥ ७ ॥

सतशब्दः पात्रवाची । तच्च पालाशम् । तत्र हि सुरा न विनाश-
मुपयाति । तत्र गोऽश्वबालपवित्रेण सुरां पुनाति “पुनाति ते परि-
पुनाति ॥ ८ ॥

(१) गर्तम् ।

(२) सुराम् ।

(३) चालनिका ।

(४) सिञ्चन्ति परिषिञ्चन्ति० (वा० सं० २०-२८)

(५) अथवा पूर्वं चर्मणि कारोतरमवधाय तत्र सुरामासिञ्चति
तथा च सति कारोतराच्चर्मणि सुरा पतति । कुतः ? मन्त्रलिङ्गात् “का-
रोतरेण दधतो गवान्त्वचि” इति पूर्तां सुरामादत्ते । (१)

स्युतम्”(१) इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ७ ॥

वायोः पूत(२) इति सोमातिपूतस्य ॥ ८ ॥

प्राङ्(३)ति तद्वाग्मिनः ॥ ९ ॥

‘पुनाति’ इति शेषः ॥ ९ ॥

उत्तरस्यां पयो वैतसेऽजाऽविलोमपवित्रेण

ब्रह्मक्षत्रमिति ॥ १० ॥

उत्तरस्यां वेद्यां अजाऽविलोमपवित्रेण वैतसे(४)पात्रे पयः पुनाति
“ब्रह्मक्षत्रम्” (५) इत्यनेन मन्त्रेण । तच्च पयो यागार्थं वाद्धर्मवद्भवति १० ॥

ब्रह्मानुमन्त्रणमध्वर्यो अद्रिभिरिति ॥ ११ ॥

पूयमानं पयो ब्रह्माऽनुमन्त्रयते “अध्वर्यो अद्रिभिः”(६) इति ॥ ११ ॥

पयोग्रहान् गृह्णाति कुविदङ्गे(७)ति ॥ १२ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १२ ॥

पृथगुपयाम(८)योनी ॥ १३ ॥

प्रतिग्रहं भवतः ॥ १३ ॥

खरयोः सादनम् ॥ १४ ॥

पयोग्रह(९)सुराग्रहाणां च कर्तव्यम् ॥ १४ ॥

आश्विनमा(१०)द्रवत्येन ॥ १५ ॥

(१) पुनाति ते परिस्रुतं (वा० सं० १९-४)

(२) वायोः पूतः पवित्रेण प्रत्यङ् (वा० सं० १९-३)

(३) वायोः पूतः पवित्रेण प्राङ्कसोमो (वा० सं० १९-३)

(४) वेतसवृक्षविकारे पात्रे (वैतसो जलजम्बुकः)

(५) ब्रह्म क्षत्रम् (१९-५)

(६) अद्वध्वर्योऽद्रिभिः (वा० सं० २०-३१)

(७) कुविदङ्ग (वा० सं० १९-६)

(८) अत्र मन्त्रसमाज्ञाये ‘उपयामगृहीतोसि’ ‘पृष ते योनिः’ इत्येते

द्वे यजुषी सकृत्पठिते अपि त्रिषु ग्रहेषु पृथग्भवतः ।

(९) ‘पयोग्रहाणाम्’ इ० पा० ।

(१०) द्रवत्वात्तत्स्रवेण स्यान्नवा गृह्णातिशब्दतः ।

यत्रावद्यतिशब्दः स्यात्स्रवस्तत्र प्रवर्तते ॥

इति वाजिनभाष्ये हि प्राक्तं तेनात्र नोदितम् ।

उपस्ताराभिधाराौ स्तो न तयोचिनिवर्तकम् ॥

पात्रेण गृह्णाति ॥ १५ ॥

गोधूमकु(१)वलचूर्णानि चावपति तेजोसी(२)ति ॥ १६ ॥

‘च’ शब्दाद्गृहे ॥ १६ ॥

सारस्वतमौदुम्बरेण ॥ १७ ॥

पात्रेण गृह्णाति ॥ १७ ॥

उप(२)वाक्यदरचूर्णानि च वीर्यमसी(३)ति ॥ १८ ॥

‘च’ शब्दादावपति । उपवाक्यशब्देन इन्द्रयवः ॥ १८ ॥

एन्द्रं नैद्यगोधेन ॥ १९ ॥

यवक(४)कन्धुचूर्णानि च बलमसी(५)ति ॥ २० ॥

आवपति ॥ २० ॥

स्थालीभिः सौरान्नाना हि वामिति व्यत्यासम् ॥ २१ ॥

सौरान् ग्रहान् गृह्णाति “नाना हि वाम्”(६) इत्यनेन मन्त्रेण । तांश्च गृह्णन् व्यत्यासेन गृह्णाति । पयोग्रहं गृहीत्वा ततः सुराग्रहं(७) पुनरप्येव मेव(८) । “व्यतिषक्तान् गृह्णाति” (श० ब्रा० १२-७-३-१५) इति

गमकं किञ्चिदत्रास्ति सम्प्रदाये दधिग्रहे ।

आज्ञातौ च परं तत्रावदानं द्विरितोरितम् ॥

उपस्ताराभिधारौ तु वाजिनेऽपि प्रदर्शितौ ।

वसाहोमे पशौ सूत्रे श्रतौ वाऽपि निदर्शनात् ॥

तथा च आज्यग्रहमाश्वत्थेनेत्यत्र भाष्यम्—‘ततश्च आहवनीययज-
तिकत्वाद् ध्रुवायाः सवषट्कारत्वाच्चतुर्गृहीतमाप्यायैव’ इति ।

(१) कुवलान्यामलकतुल्यानि बदराणि ।

(२) तेजोऽसि० (वा० सं० १९-२)

(३) बदराणि निरुपपदबदराणि चणकबदराणि ।

(४) वीर्यमसि० (वा० सं० १९-२)

(५) कर्कन्धूनि-अनुपजीव्यानि आरण्यबदराणि ।

(६) बलमसि० ॥ (वा० सं० १९-६)

(७) नाना हि वाम्० ॥ (वा० सं० १९-७)

(८) यद्यपि कलिर्वज्रप्रकरणे ‘सौत्रामण्यां सुराग्रहा’ इति । ‘न’ इत्यनुषज्यते । कातीयसूत्रे ऋषभस्थाने छाग उक्तस्तेन किमायातम्, सू-
त्रभाष्यकारमते सुराग्रहनिषेधो नास्ति ।

(९) अयमर्थः—आदावाश्विनं पयोग्रहं गृहीत्वाऽऽसाद्य तत आ-
श्विनं सुराग्रहस्य ग्रहणासादने । ततः सारस्वतौ पयोग्रहसुराग्रहौ । तत

वचनात् ॥ १२ ॥

पयोग्रहान्वा पूर्वम् ॥ २२ ॥

पयोग्रहान्वा पूर्वं गृह्णाते(१) । एमपि हि श्रूयते इति ॥ २२ ॥

सुराग्रहाञ्छ्रीणात्योजोऽसीति वृकव्याघ्रासि;

हलोमभिः प्रतिमन्त्रं मिश्रैः ॥ २३ ॥

“ओजोऽसि”(२) इत्येभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं वृकादिलोमभिर्मिश्रैः
सुराग्रहाञ्छ्रीणातीति ॥ २३ ॥

एके यथासंख्यम् ॥ २४ ॥

लोमभिः श्रयणं कुर्वन्ति ॥ २४ ॥

सोमो राजे(३)त्यनुवाकेन ग्रहानुपतिष्ठते युगपत् ॥ २५ ॥

बौगपद्येन च ॥ २५ ॥

चतुर्भिर्वा पयोग्रहाञ्छेषेण सौरान् ॥ २६ ॥

उपतिष्ठते ॥ २६ ॥

दीक्षावत्पावयतोऽन्तःपात्ये इयेनपत्राभ्यां

या व्याघ्रमिति ॥ २७ ॥

अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारावन्तःपात्ये स्थितं यजमानः इयेनपत्राभ्यां
पावयतो “या व्याघ्रम्” (४)इत्यनेन मन्त्रेण । दीक्षावदिति ऊर्ध्वम-
वाञ्छं च (५) ॥ २७ ॥

पेन्द्रौ पयोग्रहसुराग्रहौ । उपयामयोनी अत्र सुराग्रहेपि पृथक् प्रथमे ‘नाना
हि’ इति पठित्वा ‘उपयामगृहीतोऽस्याश्विनं तेजः’ इति ग्रहणम्, ‘एष ते
योनिर्मोदाय त्वा’ (वा० सं० १९-८) इति सादनं, द्वितीये सारस्वतग्रहे
‘नाना हि’ इत्यन्ते ‘उपयामगृहीतोऽसि सारस्वतं वीर्यम्’ इति ग्रहणम्
एषते योनिरानन्दाय त्वा’ इति सादनम् ; तृतीये पेन्द्रग्रहे ‘नाना हि’
इति मन्त्रान्ते ‘उपयामगृहीतोऽस्यैन्द्रं बलम्’ इति ग्रहणम्, ‘एष ते योनि-
र्महसे त्वा’ इति सादन मिति ।

(१) सर्वेषामपि पयोग्रहान् गृहीत्वा ततः सुराग्रहानित्यर्थः ।

(२) ओजोसि० (वा० सं० १९-९)

(३) सोमो राजा० ॥ (वा० सं० १६-७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८,)

इत्यष्टर्वेनानुवाकेनाध्वर्युरुपतिष्ठते युगपत्पयोग्रहान् सुराग्रहांश्च ।

(४) याव्याघ्रम्० (वा० सं० १९-१०)

(५) एकेनार्धेन नामेऊर्ध्वं प्रदक्षिणं, द्वितीयाध्वेन नामेऽधः, उभाः

अग्निं प्रेक्षयति यदापिपेषेति ॥ २८ ॥

‘प्रेक्षयति’ इति कारितत्वादध्येषणा(१) । “यदापिपेष”(२) इति यजमानः प्रेक्षते ॥ २८ ॥

पयोग्रहसंमर्शनं सम्पृचस्थे(३)ति ॥ २९ ॥

विपृचस्थेति(४)

इत्येकोनविंशोऽध्याये द्वितीया कण्डिका ।

सौराणाम् ॥ १ ॥

अभिमर्शनम् । सौरानभिमृश्योदकस्पर्शनमिति सम्प्रदायः । व्य-
त्यासग्रहणेऽप्येवम् ॥ १ ॥

वैकृतावसरे प्राकृतानुवृत्त्यर्थमाह—

अभ्रयादि करोति ॥ २ ॥

आश्विनोऽजो धूम्रः ॥ ३ ॥

पशुमंघति । अजग्रहणमुत्तरविवक्षया ॥ ३ ॥

सारस्वतो मेषः ॥ ४ ॥

ऐन्द्र ऋषभः ॥ ५ ॥

मध्ये यूपः ॥ ६ ॥

दक्षिणोत्तरावैन्द्रवायोधसयोः ॥ ७ ॥

एवं देशाध्यवसानं कर्तव्यम् । एवं हि श्रूयते—“तद्यदेतः सौत्राम-
णिकं यूपमेतौ यूपावभितो भवतः” (श० ब्रा० १२-९-३-१६) इति ॥७॥

वपामार्जनान्ते ग्रहानादाय पूर्ववदनुवाचनं

सुरासोमेभ्योऽनुब्रूहीति ॥ ८ ॥

‘पूर्ववत्’ शब्देन च राजसूयसौत्रामणिक उच्यते । तत्र ह्युक्तम्—

भ्यामर्धाभ्यां नाभेरूर्ध्वं पुनश्च ताभ्यामेवाध इति वा ।

(१) ‘अग्निं प्रेक्षस्व’ इति प्रैषेणाध्ययुर्यजमानमग्निं दर्शयति, स च प्रेषित औत्तरवेदिक मग्निं प्रेक्षते ।

(२) यदापिपेष० (वा० सं० १९-११)

(३) सम्पृचस्थ० (वा० सं० १९-११) इत्यनेन मन्त्रेण त्रया-
णामपि पयोग्रहणां यजमानः सहैव स्पर्शं करोति ।

(४) विपृचस्थ० (वा० सं० १९-११) अनेन च सुराग्रहाणाम् ।

“अश्विभ्यां सरस्वत्या इन्द्राय सुत्राग्ण” (श० ब्रा० ५-१-४-२४) इति, ‘एता हि प्रदेवता’ इति । अतश्च पयोग्रहार्थं तदुद्देशेनोपाकरणम् । सुराग्रहार्थं च व्रीहिद्यामाकयोश्चतुर्मुष्टीनां ग्रहणमिति । अयं च चरकसौत्रामण्यनुवाचनातिदेशोऽपरो विशेषः ॥ ८ ॥

सप्रैषं तु ॥ ९ ॥

‘तु’ शब्दो विशेषणार्थः ॥ ९ ॥

प्रस्थितमिति च ॥ १० ॥

‘च’ शब्दादपरो विशेषः । प्रस्थितशब्दस्य प्रयोगः सुरासोमान्प्रस्थितान्प्रेष्येति ॥ १० ॥

त्रिपशोः सर्वम् ॥ ११ ॥

प्रस्थितशब्दवद्भवति । सर्वग्रहणं च वपाऽर्थम् । पशुपुरोडाशार्थमित्यपरे । तच्चानुपपन्नम् । येनायं सबनीषेषु पठ्यते—“प्रस्थितमिति च प्रसुते” (का० श्रौ० ६-६-२३) तेनेह प्राप्तस्योपसंहारार्थमिदं वचनम् न च पुरोडाशे प्रस्थितशब्दस्य प्राप्तिः । तस्मात्सर्वग्रहणं वपाऽर्थमेव । पशुशब्दस्याङ्गेषूपचरितत्वात्तत्रैव मा भूदिति ‘सर्वं’ ग्रहणम् । इह चोपसंहारात्प्रस्थितशब्दस्य पशुगणान्तरेष्वप्रवृत्तिः ॥ ११ ॥

सुरावन्त(१)मिति जुहोति ॥ १२ ॥

पयोग्रहान्(२) ॥ १२ ॥

पालाशैः सौरात्र मृन्मयमाहुतिमानश इति
श्रुतेर्यस्त इति ॥ १३ ॥

पालाशैः सुराग्रहान् जुहोति “यस्त”(३)इत्यनेन मन्त्रेण । कुत एतत् ‘पालाशैः’ इति ? यस्मात् मृन्मयमाहुतिं न व्याप्नोति । कथं ज्ञायते ? “यद्वा नस्पत्यैर्देवेभ्यो जुह्वत्यथ कस्मादेतं मृन्मयेनैव जुहोति” (श० ब्रा० १४-२-२-५३) इति । वानस्पत्यं देवानामुचितं मृन्मयं चा-
नुचितमिति ज्ञापयति । अपि च “पालाशान्युपशयानि भवन्ति” (श० ब्रा० १२-७-२-१५) इति अत्र श्रूयते मा भूददृष्टार्थता तेषामिति ॥ १३ ॥

अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाताग्नीधमश्विनेत्याश्विनं
भक्षयन्ति द्विर्द्विरावर्त्तम् ॥ १४ ॥

(१) सुरावन्तम् (वा० सं० १९-३२)

(२) अध्वर्युस्त्रीनपि पयोग्रहान्सहैव जुहोति ।

(३) यस्ते० (वा० सं० १९-३३) इति मन्त्रेण प्रतिप्रस्थाता
पालाशोत्पलैः सुराग्रहान् दक्षिणेऽग्नौ यजति ।

अध्वर्यादय आश्विनग्रहशेषं द्विद्विरावर्त्यावस्य "यमश्विना"(१)
इति मन्त्रेण भक्षयन्ति ॥ १४ ॥

होतुब्रह्ममैत्रावरुणाः सारस्वतमाश्विनवत् ॥ १५ ॥

'भक्षयन्ति' इति शेषः ॥ १५ ॥

शेषः शेषमासिञ्चत्युत्तरे पूर्वस्य ॥ १६ ॥

भक्षितशेषं पूर्वस्य ग्रहस्योत्तर आसिञ्च्यते(२) ॥ १६ ॥

ऐन्द्रं यजमानः ॥ १७ ॥

'भक्षयति' इति शेषः ॥ १७ ॥

यदत्रेति सौरान्भक्षयन्ति यथाभक्षितं प्राची-

नावीतिनो दक्षिणतः ॥ १८ ॥

दक्षिणतो वितानस्य व्यवस्थिताः प्राचीनावीतिनः सन्तो "यदत्र"
(३) इत्यनेन मन्त्रेण सौरान्भक्षयन्ति । यथा पयोग्रहाणां भक्षणं कृतं त-
थैवेति ॥ १८ ॥

प्राणभक्षमेके ॥ १९ ॥

कुर्वन्ति । स चायं विकल्पः । शास्त्रस्य तुल्यत्वात् ॥ १९ ॥

परिक्रीतो वा वैश्यराजन्ययोरन्यतरः ॥ २० ॥

'भक्षयेत्' इति ॥ २० ॥

अङ्गारेषु वा बहिष्परिधि दक्षिणतो जुहोत्याश्वि-
नमुत्तरे मध्यमे सारस्वतमैन्द्रं दक्षिणे पितृभ्यः(४) इति
प्रतिमन्त्रम् ॥ २१ ॥

जुहोति(५) ॥ २१ ॥

अक्षन्पितरः(६) इति प्रक्षालनेनोपसिञ्चति(७) ॥ २२ ॥

(१) यमश्विना० (वा० सं १९-३४)

(२) पूर्वस्य पूर्वस्य ग्रहस्य शेषमुत्तर उत्तरे ग्रहे आसिञ्चति ।

(३) यदत्र० (वा० सं १९-३५)

(४) पितृभ्यः० (वा० सं १९-३६)

(५) सुराग्रहाणां भक्षणं प्राणम् परिक्रीतभूपालवैश्यान्यतरकर्तृ-
कंपानमिति पक्षत्रयमुक्तम् । चतुर्थमाह यद्वाऽऽहवनीयस्याङ्गारेषु परिधि-
बहिर्दक्षिणदिक्स्थेषु होमशेषान्सुराग्रहान्पितृभ्य इति मन्त्रत्रयेण जुहोति ।

(६) अक्षन्पितरः० (वा० सं १९-३६)

(७) सौरग्रहहोमपात्रक्षालनजलेन यथास्वमङ्गारान्सिञ्चति प्रतिमन्त्रम् ।

यथाहोमं पात्रे ॥ २२ ॥

पितरः शुन्धध्व(१)मिति जपति ॥ २३ ॥

कुम्भीमासज्य कुम्भवत् शतवितृष्णां बालपवित्रहिर-
ण्यान्यन्तर्धाय नवर्चं वाचयति पुनन्तु मेति ॥ २४ ॥

‘कुम्भवत्’ इति दक्षिणस्याग्रेरुपरि सुरावतीमासज्जति बालपवित्र-
हिरण्यान्यन्तर्धाय मध्ये नवर्चं वाचयति “पुनन्तु मा”(२) इति ॥ २४ ॥

सोमवतां बर्हिषदामग्निष्वात्तानां च ॥ २५ ॥

‘च’ शब्दान्नवर्चं(३) वाचयति ॥ २५ ॥

पूर्ववत् सोमातिपूतश्चेत् ॥ २६ ॥

सोमातिपूतसौत्रामण्यां पूर्ववदुपस्थानं कर्तव्यम् ‘सोमवदादि’
इति ॥ २६ ॥

ये समाना(४) इति यजमानो जुहोति ॥ २७ ॥

उत्तरे च यज्ञोपवीत्युत्तरया ॥ २८ ॥

ऋचा(५) जुहोति । चशब्दाद्यजमानः । अत्र च श्रूयते—“सर्वे
यज्ञोपवीतानि कृत्वोत्तरमग्निमुपसमायन्ति” (शं ब्रा० १२-८-१-१९)
इति ॥ २८ ॥

(६)अन्वारब्धेषु पयो जुहोति द्वे सृती (७)इति ॥ २९ ॥

तच्चैतज्जुहोतिधर्मैर्धर्मवद्भवति ॥ २९ ॥

(८)शेषं यजमानो भक्षयतीदृ हविरिति ॥ ३० ॥

(९)अनेन मन्त्रेण ॥ ३० ॥

चात्वाले मार्जयन्ते सपत्नीका हिरण्यमन्तर्धाय

इत्येकोनविंशेऽध्याये तृतीया कण्डिका ।

(१) पितरः शुन्धध्वम् (वा० सं० १९-३६)

(२) पुनन्तु मा० (वा० सं० १९-३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२,
४३, ४४,) अत्र प्रथममन्त्रे ऋगद्वयमिति नव ।

(३) त्वः सोम० ॥ (वा० सं० १९-५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७,
५८, ५९, ६०) (४) ये समानाः० (वा० सं० १९-४५)

(५) ये समानाः० (वा० सं० १९-४६)

(६) ऋत्विग्यजमानेषु कृतान्वारम्भेषु अध्वर्युः ।

(७) द्वे सृती० (वा० सं० १९-४७)

(८) उखास्थितं शेषं पयः । (९) इदृहविः० (वा० सं० १९-४८)

पशुपुरोडाशान्निर्वपत्यैन्द्रं सावित्रं वारुणं दशकपालम् ॥ १ ॥

“अन्यदेवत्याः पशवो भवन्ति” वचनात् “अन्यदेवत्याः पुरोडाशाः” (श० ब्रा० १२-७-२-१६) इति । पशुपुरोडाशस्य च प्रकृतौ पशुदेवतासंस्कारार्थतोका, सा चात्र न सम्भवति । तत्र केचिदाहुः—पशुपुरोडाश ऐन्द्रः पशुदेवतासंस्कारकः, सावित्रः संस्कारसामान्यात् सारस्वतस्य, वारुण आश्विनस्य । एवं संस्कारत्वमेवाम् । तत्पुनः युक्तायुक्तविचारार्हमिति ॥ १ ॥

एककपालं चावभृथाय ॥ २ ॥

वारुणं चैककपालं तैरेव सहावभृथाय निर्वपति । वारुणस्य दशकपालतैन्द्रसावित्रयोरपि कपालसंख्योपलक्षणार्थम् । एवं हि श्रूयते—“एकादशकपाल ऐन्द्रो भवति, द्वादशकपालः सावित्रो, दशकपालो वारुणः” (श० ब्रा० १२-७-२-१८, १९, २०) इति ॥ २ ॥

आसाद्यैनानाज्यभागौ यजत्पत्रं स्विष्टकृद्वन-

स्पत्योः प्रैषदर्शनात् ॥ ३ ॥

पशुपुरोडाशानासाद्याज्यभागौ यजति । अत्र हि क्रमे स्विष्टकृद्वनस्पत्योः प्रैषे आज्यभागदेवतयोः सङ्कीर्तनदर्शनात् ॥ ३ ॥

यथोक्तं वा मन्त्राणामविधानात् ॥ ४ ॥

‘वा’शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । नात्र आज्यभागौ विद्येते । यथाप्राप्तमेवाज्यभागयोरनुष्ठानम् । कथं च प्राप्तिः ग्रहयागात्पूर्वम् ? तेषां हि दर्शपूर्णमासचोदकेनाज्यभागयोः प्राप्तिः । यत्तु—“स्विष्टकृद्वनस्पत्योः प्रैषदर्शनात्” इत्युक्तम् । तत्र, मन्त्राणामविधायकत्वात् । न हि विधायका मन्त्राः ॥ ४ ॥

अथस्त्रिंशत् दक्षिणा ददात्यनुशिशुं च वडवधेनुम् (१) ॥ ५ ॥

ननु च धेनुग्रहणादेवानुशिशुत्वं प्राप्तम् अनुशिशुग्रहणं न कर्तव्यम् ? न तत्कृतोपकाराभावाच्छिशुर्न लभ्यते, तस्मात्कर्तव्यमेव । धेनुग्रहणं तर्हि किमर्थम्, अनुशिशुग्रहणमेव कर्तव्यम् । कर्तव्यं वा । अक्रियमाणे हि परशिशुरपि प्राप्नुयात् । तन्मा भूदित्युभयमुक्तम् । अस्मिन्नवसरे दक्षिणादानमुक्तं पशुपुरोडाशान्ते यथा स्यादिति ॥ ५ ॥

(१) वडवा चासौ, शिशुश्च सः, तयैव जातो यः शिशुः । तेन सहितं वडवां दद्यादित्यर्थः ।

एकादशिनिधर्माः पशुगणेषु(१) ॥ ६ ॥

भवन्ति, गणत्वसामान्यात् ॥ ६ ॥

शमित्रनुशासनप्रभृति वनस्पत्यन्तं कृत्वा सोमा-
सन्दीवदासन्दीं जानुमात्रपादीं वेद्योर्निदधाति चत्रस्य
योनिरिति ॥ ७ ॥

“द्वाऽ उत्तरस्यां वेद्यां पादौ भवतो द्वौ दक्षिणस्याम्” (श०ब्रा० १२-
८-३-६) इति श्रुतेः(२) । शमित्रनुशासनं तु द्वितीयं कर्तव्यम् । प्रथमं हि
सवनीयचोदकपरिप्राप्त्या पशुपुरोडाशस्योदकदानान्ते तत्पानसम्मार्गं
कृत्वा निर्वृत्तमिति ॥ ७ ॥

कृष्याजिनमस्यामास्तृणाति मा त्वे(३)ति ॥ ८ ॥

आसन्ध्याम् ॥ ८ ॥

तस्मिन्नास्ते यजमानो निषसादेति ॥ ९ ॥

“निषसाद”(४) इत्यनेन मन्त्रेण यजमान उपरि विशेत् ॥ ९ ॥

पादयोरुक्मा उपास्यति राजतः सव्ये

मृत्योरिति ॥ १० ॥

(५) अनेन मन्त्रेण ॥ १० ॥

सौवर्णः शिरस्येके विद्योदिति ॥ ११ ॥

सौवर्णं पुनः शिरस्येके आचार्याः उपास्यन्ति, एके दक्षिणपादे ।

(१) पशूनां गणाः द्विप्रभृतिपशुसमूहाः तेषु पशुगणेषु एकादशिनि-
धर्मा नियोजनादयो भवन्ति ।

(२) चत्रस्य योनिः० (वा० सं० २०-१) इत्यनेन मन्त्रेण
जानुप्रमाणपादामासन्दीं तथा निदधाति यथा तस्या द्वौ पादौ उत्तर-
वेद्यां द्वौ च दक्षिणस्यां भवेताम् । सोमासन्दीवदिति मुञ्जरज्जुव्युता-
मित्यर्थः ।

(३) मा स्वा० ॥ (वा० सं० २०-१)

(४) निषसाद० ॥ (वा० सं० २०-२)

(५) आसन्धुपविष्टस्य यजमानस्य पादयोरधः रुक्मौ मण्डलाकारौ
भूषणविशेषौ न्यस्यति । मृत्योः पाहि (वा० सं० २०-२) अनेन मन्त्रेण
राजतं सव्ये, “विद्योत्पाहि” (वा० सं० २०-२) अनेन च दक्षिणे सौवर्णम् ।

एकोनविंशे सौत्रामणीनिरूपणाध्याये चतुर्थी कण्डिका । १९७

‘विद्योत्’ (१) इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ११ ॥

खुरैर्वसाग्रहान् द्वात्रिंशत् जुहोति सीसेनेति (२)

प्रत्यृचम् (३) ॥ १२ ॥

खुराश्चार्पभाः प्रतिपत्तव्याः ॥ १२ ॥

द्वौ द्वौ हुत्वा शेषान्तसते करोति ॥ १३ ॥

तांश्च द्वौ द्वौ हुत्वा तच्छेषान्तसते करोति वैतसे ॥ १३ ॥

सर्वसुरभ्युन्मृदितः शेषैरभिषिञ्चत्या मुखादवस्त्रा-
वयन्प्रतिदिशः सर्वत्र सावित्रमग्निविनोः सरस्वत्या इ-
न्द्रस्येति प्रतिमन्त्रम् ॥ १४ ॥

सर्वसुरभिषिञ्चन्नादिभिरभ्युन्मृदितं यजमानं ग्रहशेषैरभिषिञ्चति ।
आमुखादवस्त्रावयन् । आमुखादिति मर्यादेयम् । अकर्मविषयत्वात् ।
प्रतिदिशं व्यवस्थितः । ‘सर्वतः परिक्रामम्’ (श० ब्रा० १२-८-३-१७)
इति वचनात् सर्वत्र सावित्रं सर्वाभिषेकेषु सावित्रं मन्त्रमाह—‘अ-
ग्निविनोः’ ‘सरस्वत्या’ ‘इन्द्रस्य’ (४) इति च प्रतिमन्त्रम् ॥ १४ ॥

सर्वाभिश्चतुर्थम् ॥ १५ ॥

अभिषेकं सर्वाभिर्देवताभिः करोति । “पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखाभिषिञ्चति
पुरस्ताद्भिः प्रत्यङ्गमद्यते शीर्षतः शीर्षतो ह्यङ्गमद्यते” (श० ब्रा०
१२-८-३-१७) इति प्रकृत्य श्रुतेः ॥ १५ ॥

महाव्याहृतिभिरेके ॥ १६ ॥

सा चेयं स्वपदविभाषा “तः हैकऽ एताभिश्च देवताभिरभिषि-

(१) त्विद्योत्पाहि । (वा० सं० २०-२)

(२) सीसेन तन्त्रं० (वा० सं० १६-८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६,
८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५,)

(३) ‘पञ्चपलो ग्रहः’ इति परिशिष्टोक्तेः श्रुषभखुराणां महत्वाच्चार्षभैः
खुरैः पशूनां वसां गृहीत्वा ‘सीसेन’ इति प्रतिमन्त्रं द्वात्रिंशत्संख्याका-
न्पुराग्रहान् जुहोति । एकेन मन्त्रेण द्वयोर्होम इत्यर्थः ।

(४) ‘अग्निविनोर्भेषज्येन०’ ‘सरस्वत्यै भेषज्येन०’ ‘इन्द्रस्येन्द्रियेण०’
(वा० सं० २०-३) इति त्रिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् । अत्र ‘देवस्य त्वा’ इति
अत्रिष्वपि मन्त्रेष्वन्येति ।

अन्ति भूर्भुवः स्वरित्येताभिश्च व्याहृतिभिः” (श० ब्रा० १२-८-३-१८)
इति वचनात् ॥ १६ ॥

अत्र न ज्ञायते किं व्याहृतिपदं पूर्वं देवतापदेभ्य उतोत्तरमि-
त्यत आह—

उत्तमेन वा ॥ १७ ॥

उत्तमेन (१) व्याहृतिपदेनाभिषेको न पूर्वेण न चानियमः । कुत ए-
तत् ? पाठक्रमात् । “तु हैकऽ एताभिश्च देवताभिरभिषिञ्चति भूर्भुवः
स्वरित्येताभिश्च व्याहृतिभिः” (श० ब्रा० १२-८-३-१८ इति ॥ १७ ॥

उन्मर्दनमभिषेके ऽवनीयैके ॥ १८ ॥

उन्मर्दनं चन्दनादि तदभिषेके ऽवनीयामिषेकमेके कुर्वन्ति ॥ १८ ॥

यजमानमालभते कोऽसीति ॥ १९ ॥

अनेन मन्त्रेण (२) ॥ १९ ॥

सुश्लोके (३) त्यालब्धो ह्वयति ॥ २० ॥

यदुक्तं भवति यजमानः (४) ॥ २० ॥

अङ्गानि चालभते यथालिङ्गं शिरो मे (५) इति

प्रतिमन्त्रम् ॥ २१ ॥

‘च’शब्दाद्यजमान एव यथालिङ्गमङ्गान्यालभते । अत्र च ‘अस्तु’
इति क्रियापदाध्याहारः, साकाङ्क्षत्वात् यथायोगं ‘मे’ इति च पद-
स्यानुषङ्गः ॥ २१ ॥

उद्यच्छन्त्येन शतरुद्रियवत्प्रमाणेषु ॥ २२ ॥

एनं यजमानं सुश्लोकादय आहूता उत्क्षिपन्ति शतरुद्रियवज्जानु-
दन्नादिषु प्रमाणेषु । कुत एतत् ? एवं दृष्टार्थताऽऽङ्गानस्य भवति । सु-
श्लोकादिग्रहणं च राजसूयवदेव नामोपलक्षणार्थम् ॥ २२ ॥

कृष्णाजिनेऽ वरोहति प्रतिक्षत्र इति ॥ २३ ॥

(६) कृष्णाजिनेऽ वतरति यजमानः “प्रतिक्षत्र” (७) इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २३ ॥

(१) उत्तमेनेन्द्रस्येन्द्रियेणेत्यनेन चतुर्थमभिषिञ्चति इति संप्रदा-
यभाष्ये ।

(२) कोऽसि० (वा० सं० २०-४) (३) सुश्लोक० (वा० सं० २०-४)

(४) अध्वर्युणा आलब्धः कृतान्धारम्भो यजमानः सुश्लोकादिसं-
ज्ञान्पुरुषानाह्वयति । (५) शिरो मे० (वा० सं० २०-५, ६, ७, ८, ९)

(६) आसन्दीत इति शेषः । (७) प्रति क्षत्रे० (वा० सं० २०-१०)

एकोनविंशे सौत्रामर्णानिरूपणाध्याये पञ्चमी कण्डिका । १९९

त्रयस्त्रिंशं वसाग्रहं गृह्णाति(१) यो भूतानामिति ॥२४॥

त्रयस्त्रिंशग्रहणाच्च (२)खुरेण ग्रहणम् ॥ २४ ॥

आज्यग्रहमाश्वत्थेनैके ॥ २५ ॥

एके आचार्या आज्यग्रहमाश्वत्थेन पात्रेण गृह्णन्ति । ततश्चाहवनी-
ययजतित्वाद् ध्रुवायाः सवषट्कारत्वाच्चतुर्ग्रहणमाप्यायनं च ॥ २५ ॥

इत्येकोनविंशेऽध्याये चतुर्थी कण्डिका ।

साम प्रेष्यति ॥ १ ॥

‘सा(३)म गाय’ इत्येवं ‘ब्रूहि’ इति वा । ब्रह्मा गायति ॥ १ ॥

ऐन्द्रयां बृहत्यां गायति ॥ २ ॥

इन्द्रलिङ्गायां बार्हतेन छन्दसोपेतायामृचि(४) गायति ॥ २ ॥

सःश्रवसे विश्रवसे सत्यश्रवसे श्रवस इति

सर्वे निधनमुपयन्ति ॥ ३ ॥

सञ्जित्यै विजित्यै सत्यजित्यै जित्या इति क्षत्रियस्य ॥४॥

निधनम् ॥ ४ ॥

सम्पुष्ट्यै विपुष्ट्यै सत्यपुष्ट्यै पुष्ट्या इति वैश्यस्य ॥५॥

निधनम् । अग्न्यङ्गतया आश्रितयोरपि प्रापितत्वात्सौत्रामण्याम् ॥५॥

यथाम्नातं वा सर्वेषाम् ॥ ६ ॥

सर्ववर्णानां यथाऽऽम्नातं निधनं भवति । तच्च “सःश्रवस”

(श० ब्रा० १२-८-३-२६) इत्येवमादि ॥ ६ ॥

आस्ते प्रतिगरिष्यन् ॥ ७ ॥

होतुरग्रतः ॥ ७ ॥

त्रया देवा (५)इति शस्त्रान्ते जुहोति ॥ ८ ॥

---

(१) यो भूतानाम्० (वा० सं० २०-३२) इति सार्धकण्डिकात्म-
केन मन्त्रेण ।

(२) आर्षभेणेत्यर्थः ।

(३) अत्र च सामगाने ‘तथा च सूत्रान्तरम्’ (का० श्रौ० भा०
४-२-६) इत्यादिना ब्रह्मणः कर्तृत्वमुक्तम् आधानप्रकरणे ।

(४) बृहदिन्द्राय० (वा० सं० २०-३०)

(५) त्रया देवा० (वा० सं० २०-११, १२) इति कण्डिकाद्वयात्म-
केन मन्त्रेण शस्त्रसमाप्तौ वषट्कृते त्रयस्त्रिंशं वसाग्रहं जुहोति ।

ग्रहम् । तच्छानुवाचनयजप्रैषपूर्वकम् । देवताश्चात्र प्रकृता एव ।
तथा च(१) याज्यानुवाक्ययोः तदभिधानं दृश्यते । “अश्विना तेजसा”
“अश्विनापिवतम्” इति ॥ ८ ॥

शेषमृत्विजः प्राणभक्षं भक्षयन्ति प्राणपाम इति ॥ ९ ॥

ग्रहशेषमृत्विजः प्राणभक्षं भक्षयन्ति(२) “प्राणपा म” इत्यनेन
मन्त्रेण ॥ ९ ॥

प्रत्यक्षभक्षं यजमानो लोमानि प्रयतिरिति ॥ १० ॥

अनेन(३)मन्त्रेण ॥ १० ॥

स्विष्टकृत्प्रभृत्यावर्हिर्होमात्कृत्वा परिश्रुत्क्षीरलि-

सान्यादायावभृथवद्गमनम् ॥ ११ ॥

स्विष्टकृत्प्रभृतिवर्हिर्होमान्तं कृत्वा परिश्रुत् क्षीरलिप्तान्यादायावभृथ
वद्गच्छन्ति । शूलावभृथेन व्यवधानात् ‘अवभृथवद्’ इत्युच्यते ॥ ११ ॥

आशूलाभिमन्त्रणात्कृत्वोदकाधिष्ठानप्रभृत्यावभृथेष्टेः॥१२॥

शूलाभिमन्त्रणान्तं कर्म कृत्वा उदकाधिष्ठानप्रभृति आ अवभृथेष्टेः॥१२॥

मासरकुम्भं ग्रावयति यद्देवा इति ॥ १३ ॥

अनेन(४) मन्त्रेण ॥ १३ ॥

पूर्ववन्मज्जनम् ॥ १४ ॥

मासरकुम्भस्यैवावभृथे निमज्जनम्(५) ॥ १४ ॥

सुमित्रिया न इत्यपोऽञ्जलिनादाय दुर्मित्रिया इति द्वेष्यं

परिषिञ्चति (६)द्वौ विक्रमा उदङ्गत्वा ॥ १५ ॥

(१) अश्विना तेजसा० (वा० सं० २०-८०)

अश्विना पिवताम्० (वा० सं० २०-९०) इमे याज्यानुवाक्ये ।

(२) अवजिघ्रन्ति प्राणपा मे० (वा० सं० २०-३४, ३५) इति क-
ण्डिकाद्वयात्मकेन । (३) लोमानि प्रयतिः० (वा० सं० २०-१३)

(४) अवभृथेष्टि कृत्वा ‘यद्देवा’ इत्यादिना ‘वरुणनोमुञ्च’ (वा०
सं० २०-१४, १५, १६, १७, १८,) इत्यन्तेन सार्धकण्डिकाचतुष्कात्मकेन
मन्त्रेण मासरकुम्भं जले तारयति ।

(५) ‘पूर्ववत्’ इति “अवभृथ०” (१८) इत्यादि “ओषधी रुताप”
(वा० सं० २०-१९) इत्यन्तेन सुराकुम्भस्य जले निमज्जनम् ;

(६) द्वौ विक्रमावुदङ्गत्वा सुमित्रियान इत्यपः ।

आदायाञ्जलिना सिचेद् द्वेष्यं दुर्मित्रिया इति ॥ इति श्रुतेः ।

(१) "सुमित्रिया न" इत्यनेन मन्त्रेणापोऽजलिनादाय द्वौ विक्रमा उ-
दङ्गत्वा "दुर्मित्रिया" (२) इति द्वेभ्यं प्रतिषिञ्चति "यामस्य दिशं द्वेभ्यः
स्यात्तां दिशं परासिञ्चेत्" (श० ब्रा० १२-९-२-६) इति वचनात् ॥ १५ ॥

अवभृथवत्स्नात्वा वासोऽपासनं द्रुपदादिवे(३)ति ॥ १६ ॥

अवभृथवत्स्नानग्रहणं वासोऽपासनार्थं(४) प्राप्तत्वादेव ॥ १६ ॥

सोमवदुत्क्रमणमागमनं च ॥ १७ ॥

सोमवदेव 'उद्वयम्' (५) इत्युच्यते आमहीयजपवदागमनम् ॥ १७ ॥

आहवनीयमुपतिष्ठते ऽपो भवेति ॥ १८ ॥

अनेन (६) मन्त्रेण ॥ १८ ॥

एधोसीति(७) समिधमादायाहवनीयेऽभ्यादधाति

समिदसीति(८) ॥ १९ ॥

शूलावभृथसमिदाधानं सौत्रामणिकं च तन्त्रेण कालैकत्वाज्जु-
होति ॥ १९ ॥

जुहोति च समाववर्त्ती(९)ति ॥ २० ॥

'च' शब्दाच्छेषपरिसमाप्तिं करोति ॥ २० ॥

उदवसाय पयस्या मैत्रावरुणी ॥ २१ ॥

कर्तव्या । अस्याश्च पूर्वम् आदित्येष्टिरुक्तैव ॥ २१ ॥

तदन्ते पशुरिन्द्राय वयोधसे ॥ २२ ॥

तच्छब्देन पयस्या परामृश्यते ॥ २२ ॥

इत्येकोनविंशोऽध्याये पञ्चमी कण्डिका ।

(१) सुमित्रिया न० (वा० सं० २०-१९)

(२) दुर्मि मित्रियाः० (वा० सं० २०-१९)

(३) द्रुपदादिव० (वा० सं० २०-२०)

(४) जलस्थावेव जायापती सौमिकावभृथवत् स्नात्वा कर्मकाले
धृतं वासोऽप्सु क्षिपतः ।

(५) "उद्वयम्०" (वा० सं० २०-२१) इति मन्त्रेण जलान्नि-
ष्क्रमणम् । 'अपाम सोमममृता अभूम' इति जपतां सर्वेषां त्रिपशुदे-
शमागमनम् ।

(६) अपोऽअद्य० (वा० सं० २०-२२)

(७) एधोसि० (वा० सं० २०-२३)

(८) समिदसि० (वा० सं० २०-२३)

(९) समाववर्त्ति० (वा० सं० २०-२३)

आचार्येण सौत्रामण्यानुविहिता । इदानीमध्वर्युवेदविहितहोत्रव्याख्यानोपन्यासाय न्यायोपप्रदर्शनायाचार्य आह—

सौत्रामण्यामिष्टिपशवो भिन्नतन्त्राः कालभेदात् ॥ १ ॥

इह चादित्यपयस्यात्रिपशूनामन्यत्रापि सम्भवात्तद्विषयताऽपि मा भूदिति 'सौत्रामणी' ग्रहणम् प्रयोगवचनैकत्वप्रज्ञप्त्यर्थं च । 'एको हि प्रयोगवचनोऽत्र ऋद्धिकामः सौत्रामण्या यजेत' इति । अत्रेष्टिपशवो भिन्नतन्त्रा भवन्ति । कुत एतत् ? कालभेदात् । भिन्नो हि कालः । "आदित्यं चरं यक्ष्यमाणो निर्वपति । आदित्यमीजा न" (श० ब्रा० १२-२०-२-११) इति चैवमादि ।

ननु च प्रयोगवचनैकत्वे 'राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेत' इत्यत्र कालभेदात्तन्त्रभेद उक्तः 'इष्टिपशवो भिन्नतन्त्राः कालभेदात्' इति, किमर्थं पुनरुच्यते ? सत्यमेतदेवम् । तत्र ह्यनुमत्यादीनां फलैकत्वे तन्त्रभेदोऽभिहितः, इह पुनस्तथा नेति । इह यागविशेषाणां सौत्रामणीसंशब्दितानाम् 'ऋद्धिकामः सौत्रामण्या यजेत' इति फलसम्बन्धः, तत्सन्निधानादितरेषां तदङ्गतेति वैषम्याद्भेदेनोच्यते । अङ्गानां प्रधानानां च प्रयोगवचनैकत्वादैकतन्त्र्यं मा भूदित्युच्यते ।

ननु च ज्योतिष्टोमवदैकतन्त्र्यं कस्मान्न भवत्यङ्गानां प्रधानानां च । न इत्युच्यते । तत्र हि ऋत्विग्वरणदेवयजनजोषणादीनामुत्तरकालं दीक्षणीयादिविधानम् । इह पुनरादित्यादीनामङ्गत्वेऽपि सति कालभेदात्तन्त्रभेद इति न दुरुक्तम् ॥ १ ॥

सप्तदश सामिधेन्यः ॥ २ ॥

अत्र भवन्ति । अनारभ्य समधीतं सप्तदश्यं प्रकृतितः पाञ्चदश्येनोत्कालितं यत्र यत्र श्रूयते तत्र तत्र भवति ॥ २ ॥

वार्त्रघ्नावाज्यभागौ ॥ ३ ॥

अत्र भवतः ॥ ३ ॥

वृधन्वन्तौ वा पशुषु साम्नाय्यविकारात् ॥ ४ ॥

पशुषु यस्याज्यभागौ तस्य वृधन्वन्तौ भवतः । पशुषु पयोग्रहा भवन्ति । तेषां साम्नाय्यविकाराद् वृधन्वन्तौ भवतः ॥ ४ ॥

आमिक्षायां च ॥ ५ ॥

वृधन्वन्तावेव साम्नाय्यविकारत्वात् । अधस्तनसूत्रे 'पशुषु' इति विशेषितत्वादांमिक्षायामप्राप्तिर्मा भूदिति भेदेन ग्रहणम् ॥ ५ ॥

उपाशुदेवतेष्टिषु ॥ ६ ॥

‘भवति’ इति वाक्यशेषश्च ॥ ६ ॥

विराजौ संयाज्ये अविशेषोपदेशात् ॥ ७ ॥

संयाज्याशब्देन स्विष्टकृत्सम्बन्धिन्यौ याज्यानुवाक्ये उच्येते । ते च “प्रेक्षोऽअन्न” “इमोऽअन्न” (कृत्सं० ७-१-३, १८) इति । अविशेषेण हि सौत्रामणीं प्रकृत्य ‘विराजौ संयाज्ये’ इति समाप्तायते ॥ ७ ॥

वसिष्ठशुनकानां नाराशंसः ॥ ८ ॥

वसिष्ठानां शुनकानां च नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजो भवति ॥ ८ ॥

(१)अत्रिणां चैके ॥ ९ ॥

द्वितीयं नाराशंसमिच्छन्ति । एके तनूनपातम् ॥ ९ ॥

प्राकृताः प्रथमोत्तमयोः (२)प्रयाजानुयाजप्रैषाः ॥ १० ॥

चोदकप्राप्त्या भवन्ति ॥ १० ॥

ऐन्द्रा(३)नेके प्रथमस्य वायोधसानुत्तमस्य ॥ ११ ॥

तत्कृतः ? लिङ्गात् । “होता यक्षत्समिधेन्द्रमिडस्पद” इत्येवमादि । तत्पुनर्बहिः प्रकरणात्पाठे सति लिङ्गं विनियोजकमिति पर्यालोचनीयम् ॥ ११ ॥

समिद्ध इन्द्र इत्याप्रियः प्रथमस्य ॥ १२ ॥

(१) अनुक्तं वेति सूत्रेण सिद्धमेतत्कथं पुनः ।

उच्यते त्वेकयाज्यायां यद्यप्याग्नीषु पठ्यते ।

उभौ तनूनपाद्वापि तत्र यागो यथर्षि तु ।

वसिष्ठादिग्रहो हौत्रसूत्राम्नातोपलक्षकः ।

अन्यत्रापि विकल्पार्थमग्नीणां चैक इत्यपि ॥

(२) बहुचानां प्रैषाध्याये पठिताः प्राकृता इत्युच्यन्ते । प्रथमोत्तमयोः पञ्चयोः ।

(३) ऐन्द्रस्य पशोः प्रैषे ऐन्द्रान्-“होता यक्षत्समिधेन्द्रमिडस्पदे”

(वा० सं० २८-१) इत्यादीन् “होता यक्षदिन्द्र” स्वाहा०-व्यन्तु हो-

तर्यज” (वा० सं० २८-११) इत्यन्तानेकादश मन्त्रान्, “होता यक्षत्स-

मिधानं महद्यशः” (वा० सं० २८-२४) इत्यादीन् “होता यक्षस्वाहा

कृती” (वा० सं० २८-३४) इत्यन्तानेकादश मन्त्रांश्च वायोधसस्य

प्रैषे एके आहुः ।

आग्निः प्रयाजयाज्याः “समिद्ध इन्द्र” (१) इति प्रथमस्य पशोर्म-
वति ॥ १२ ॥

याज्यानुवाक्याश्च वपापुरोडाशपशूनामायात्वि-
न्द्र(२) इति ॥ १३ ॥

‘च’ शब्दात्प्रथमस्य भवन्ति ॥ १३ ॥

होता यक्षत्समिधाग्नि(३)मिति प्रयाजप्रेषा-
स्त्रिपशोः ॥ १४ ॥

भवन्ति ॥ १४ ॥

आग्निश्च समिद्धो अग्निरश्विने(४)ति ॥ १५ ॥

‘च’ शब्दात्त्रिपशोरेव ॥ १५ ॥

अश्विनाहविरि(५)ति तिस्रो वपानां याज्यानुवाक्याः ॥ १६ ॥
भवन्ति ॥ १६ ॥

(१) समिद्धऽइन्द्र० (वा० सं० २०-३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६)

(२) आयात्विन्द्रः० (वा० सं० २०-४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२) इ-
त्यादयः षड्भूतः यथाक्रममैन्द्रस्य वपापुरोडाशपशूनां याज्यानुवाक्या
भवन्ति । तत्र प्रथमो मन्त्रो वपानुवाक्या, द्वितीयो वपायाज्या, तृतीयः
पशुपुरोडाशानुवाक्या, चतुर्थस्तदयाज्याः पञ्चमः पश्वनुवाक्या षष्ठस्तद्-
याज्येत्यर्थः ।

(३) होता यक्षत्समिधाग्निम्० (वा० सं० २१-२९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०) इत्यादयो द्वादश कण्डिकाः त्रिपशोः प्रयाज-
प्रेषा भवन्ति ।

(४) समिद्धोऽ अग्निरश्विना० (वा० सं० २०-५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६) इत्यादयो द्वादशानुष्टुभः त्रिपशोः प्रयाज-
याज्या इत्यर्थः ।

(५) अश्विनाहविः० (वा० सं० २०-६७, ६८, ६९] इति तिस्रः क-
ण्डिकास्तिसृणामपि अश्विनसारस्वतैन्द्रसम्बन्धिवपानां याज्या अनु-
वाक्याश्च भवन्तीत्यर्थः । तत्प्रकारविधिश्चोत्तरसूत्रेण प्रदर्श्यते । स च
यथा—अश्विनवपायागे प्रथमा अश्विनेति अनुवाक्या, यमश्विना इति
च द्वितीया कण्डिका याज्या, सारस्वतवपायागे यमश्विनेति द्वितीया
कण्डिका अनुवाक्या, तमिन्द्रमिति तृतीया च याज्या, ऐन्द्रवपायागे तु
तमिन्द्रमिति तृतीया अनुवाक्या, अश्विनेति प्रथमा च याज्या ।

प्रथमामनूच्य द्वितीया याज्या द्वितीयामनूच्य तृ-
तीया याज्या तृतीयामनूच्य प्रथमायाज्या ॥ १७ ॥

“सर्वाः पुरोनुवाक्या भवन्ति, सर्वा याज्याः” (श० ब्रा० १२-८-२-३५) इति श्रुतेः । तथा “सर्वाः प्रथमा भवन्ति सर्वा मध्यमाः सर्वा उत्तमाः” (श० ब्रा० १२-८-२-३५) इति ॥ १७ ॥

य इन्द्र(१) इति पुरोडाशानां पूर्ववत् ॥ १८ ॥
पूर्ववच्छब्देन ‘प्रथमामनूच्य’ इत्येवमादि लभ्यते ॥ १८ ॥

अश्विना गोभिरि(२)ति च हविषाम् ॥ १९ ॥
चशब्दात्पूर्ववद्याज्यानुवाक्याः ॥ १९ ॥

ग्रहाणां (३)युवः सुरामं पुत्रमिवेति ॥ २० ॥
याज्यानुवाक्ये भवतः ॥ २० ॥

पशुस्विष्टकृतो यस्मिन्नश्वसो(४)ऽहान्यग्र इति ॥ २१ ॥

(१) ‘यइन्द्र’ (वा० सं० २०-७०, ७१, ७२) इति तिस्रः कण्डिकास्त्रयाणामपि आश्विनसारस्वतैन्द्रपशुपुरोडाशानां पूर्वोक्तक्रमेण याज्या अनुवाक्याश्च भवन्ति । स यथा—प्रथमस्याऽऽश्विनपशुपुरोडाशस्य प्रथमा कण्डिका अनुवाक्या द्वितीया च याज्या; द्वितीया अनुवाक्या तृतीया च याज्या सारस्वतपशुपुरोडाशस्य; ऐन्द्रपशुपुरोडाशस्य च तृतीया कण्डिका अनुवाक्या प्रथमा च याज्येति ।

(२) ‘अश्विनागोभिः’ (वा० सं० २०-७३, ७४, ७५) इति तिस्रो याज्या अनुवाक्याश्च त्रयाणामपि पशुहविषाम् । अत्रापि प्रथमा अनुवाक्या आश्विनहविषो द्वितीया च याज्या; सारस्वतस्य हविषो द्वितीया अनुवाक्या तृतीया च याज्या; ऐन्द्रस्य हविषश्च तृतीया अनुवाक्या प्रथमा च कण्डिका याज्येति बोध्यम् ।

(३) ग्रहाणां पयोग्रहाणां त्रयाणां सुराग्रहाणां च त्रयाणां “युवः सुरामः” (वा० सं० २०-७६, ७७) इति द्वे कण्डिके याज्यानुवाक्ये भवतः । “षडग्रहा भवन्ति” “सर्वेषां ग्रहाणां द्वे याज्यानुवाक्ये भवतः” (श० ब्रा० १२-८-२-३४ ३५) इति श्रुतेः । तत्र प्रथमाऽनुवाक्या द्वितीया च याज्येति महीधराचार्यः ।

(४) पशोः सम्बन्धिति स्विष्टकृत्याग्रे ‘यस्मिन्नश्वसो’ (वा० सं० २०-७८, ७९) इति द्वे कण्डिके याज्यानुवाक्ये । तत्र प्रथमाऽनुवाक्या द्वितीया याज्येति बोध्यम् ।

याज्यानुवाक्ये ॥ २१ ॥

होता यक्षदश्विनाविति (१) त्रयो वपानां

प्रैषा यथालिङ्गम् ॥ २२ ॥

प्रैषा भवन्ति ॥ २२ ॥

ग्रहाणां (२) चतुर्थः ॥ २३ ॥

प्रैषो भवति ॥ २३ ॥

हविषामुत्तरे (३) यथालिङ्गम् ॥ २४ ॥

प्रैषा भवन्ति ॥ २४ ॥

उत्तमौ वनस्पतिस्विष्टकृतोः ॥ २५ ॥

यथालिङ्गमेव भवतः (४) ॥ २५ ॥

प्रतिगरीष्यत्युपविष्टेऽध्वर्यो शोऽसावेत्याहूया-

द्विना तेजसेत्यनुवाकः शंसति ॥ २६ ॥

केचिदुपविष्टेऽ(५)ध्वर्याविवि पठन्ति । तेषां शोऽसावेत्येतावानेवा-
हावः “अश्विना तेजसा” (६) इत्येतमनुवाकं शंसति ॥ २६ ॥

(१) होता यक्षदश्विनौ० (४१) होता यक्षत्सरस्वतीम्० (४१)
होता यक्षदिन्द्रम्० (वा० सं० २१-४१) इति त्रयो वपान्नयस्य क्रमात्
प्रैषा एककण्डिकायामित्यर्थः ।

(२) होता यक्षदश्विनौ० (वा० सं० २१-४२) अयं चतुर्थः प्रैषो
ग्रहाणां भवति ।

(३) चतुर्थाप्रैषादुत्तरे “होता यक्षदश्विनौ च्छागस्य० (वा० सं०
२१-४३, ४४, ४५) इत्याद्यान्त्रयो यथालिङ्गं प्रैषा भवन्ति ।

(४) अन्तेपठ्यमानौ “होता यक्षद्वनस्पतिमभि०” “होता यक्ष-
दन्ति० स्विष्टकृतम्०” (वा० सं० २१-४६, ४७) इमौ प्रैषौ भवतो क्रमे-
ण वनस्पतियाने स्विष्टकृद्यागेच ।

(५) अध्वर्योऽशोसावोमित्याहावेत्यादिस्थाहावोऽप्येवमेव स्यात्त-
स्माद् “अध्वर्यो” इति युक्तः पाठः ।

(६) त्रयस्त्रिंशवसाग्रहसादनानन्तरमध्वर्योर्होतुः पुरस्तात्प्रतिग-
रार्थमुपवेशनमुक्तम् । ततश्च प्रतिगरार्थमध्वर्योर्होतुः पुरस्तादुपविष्टे
सति होता अध्वर्यो शोसावोमित्याहूय ‘अश्विना तेजसा चक्षुः’ (वा० सं०
२०-८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०) इत्येकादश-
चमनुवाकं शस्त्रं शंसति ।

त्रिःप्रथमान्त्ये ॥ २७ ॥

प्रथमान्त्ये च त्रिः शंसति ॥ २७ ॥

त्रिचादिष्वाङ्गुय(१) ॥ २८ ॥

त्रिचस्य त्रिचस्यादौ आहावं कुर्यात् ॥ २८ ॥

उत्तमा^{१०} शिष्टा प्राङ्मनवस्या दशम्या वा त्रया देवा इति

(२) निवित्सप्तदशावसानोङ्कारः ॥ २९ ॥

उत्तमाया ऋचः प्राङ्मनवस्या वा दशम्या वा निवित्सप्तदशावसाना शंस्यते । (३) अवसाने ओङ्कारो भवति ॥ २९ ॥

ऋगन्तेऽन्त्येऽक्षरे स्वरप्रभृति प्रणवे लोपः ॥ ३० ॥

ऋचो (४) यदन्त्यमक्षरं तस्य प्रणवे परत्रावस्थिते स्वरप्रभृति लुप्यत इत्यर्थः । 'इन्द्राय दधुरिन्द्रियम्' इत्यत्र अमित्यस्य लोपः । एवं सर्वत्र ॥ ३० ॥

तस्मिन्प्रणवान्तं चैके ॥ ३१ ॥

तस्मिन्नेव प्रणवे चैकेऽन्तमपि लुप्यन्ति । तत्र मकारो लुप्यते । ओ इत्येतावानेव प्रणवो भवति ॥ ३१ ॥

इत्येकोनविंशेऽध्याये षष्ठी कण्डिका ।

अश्विनातेजसाऽश्विना पिवतामिति याज्या-

नुवाक्ये सशस्त्रस्य ॥ १ ॥

सशस्त्रस्य ग्रहस्य "अश्विना तेजसा" "अश्विना पिवताम्" इति

(१) अस्मिन्ननुवाके एकादशर्चो वर्तन्ते । तासां प्रथमोत्तमयोस्त्रिः शंसनमुक्तम् परिशिष्टास्त्रयस्तृचाः तेषामादिष्वाहावः कार्यः ।

(२) त्रया देवा० (वा० सं० २०-११, १२)

(३) अवसानोङ्कारः सर्वस्य निवित्पदाऽवसाने ओङ्कारः प्रयोक्तव्य इति श्रीअनन्तः । सप्तदशावसानः शंसनीय ओङ्कारः निवित्पदावसाने इति, सन्निधेः इति वासुदेवः, निवित्सप्तदशावसाना ओङ्कारसंगतेः इति देवः ।

(४) ऋचः सम्बन्धिन्यन्त्येऽक्षरे प्रणवे परे स्वरप्रभृतिवर्णजातस्य लोपो भवति । तद्यथा "इन्द्राय दधुरिन्द्रियम्" (वा० सं० २०-८०) 'अम्' इत्येतावदत्र लुप्यते तेन इन्द्रियमित्येवं सम्पद्यते । एवं सर्वत्र ज्ञेयम् ।

याज्यानुवाक्ये भवतः । अनयोश्च ऋचोरपि नियुक्तत्वाच्छ्ले अप्रयोगो
मा भूदिति अनुवाकग्रहणमधस्तात्कृतम् ॥ १ ॥

अनुवाचनप्रैषौ समस्याऽनुयाजप्रैषा

देवं बर्हिरि(१)ति ॥ २ ॥

याज्याश्च ॥ ३ ॥

एता एव(२) ॥ ३ ॥

अग्निमद्ये(३)ति सूक्तवाकप्रैषः ॥ ४ ॥

भवति ॥ ४ ॥

(४)प्राकृतः सूक्तवाकप्रभृति प्रागवभृथेष्टेः ॥ ५ ॥

अनुक्तं च ॥ ६ ॥

(५)यच्चान्वयेन होतुः प्राप्नोति तदप्यत्रैव भवत्येव ॥ ६ ॥

इमं मे (६)तत्त्वेत्येककपालस्य ॥ ७ ॥

याज्यानुवाक्ये भवतः ॥ ७ ॥

अग्निविरुणयोस्त्वन्नः (७)स त्वमिति ॥ ८ ॥

याज्यानुवाक्ये ॥ ८ ॥

(१) अनुवाचनप्रैषौ समस्य कर्तव्यौ 'अनुब्रूहि' इत्यनुवाचनम् 'अ-
मुं यज' इति प्रैषश्च । तद्यथा—अश्विभ्याः सरस्वत्या इन्द्राय सुवाम्ने
'अनुब्रूहि' इत्येवम् । "देवं बर्हिः सरस्वती" (वा० सं० २१—४८, ४९,
५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८) इत्याद्या एकादश कण्डि-
कास्त्रिपशोरनुयाजानां प्रैषा भवन्ति इत्यर्थः ।

(२) 'देवं बर्हिः' इत्याद्या एवानुयाजानां याज्या भवन्ति ।

(३) अग्निमद्यं (वा० सं० २१—५९, ६०, ६१) इत्यादिः कण्डि-
कात्रयात्मकः सूक्तवाके प्रैषो भवति ।

(४) सर्वे प्राकृतं प्रकृतिवदेव भवति ।

(५) यच्च प्रायणीयानुवाचनाग्निमन्थनीयामनोतायूपाञ्जनोच्छ्रयणा-
दिप्राकृतं तत्सर्वमत्रापि भवति ।

(६) इमं मे (वा० सं० २१—१, २,) इति द्वे कण्डिके अवभृ-
थेष्टौ वारुणस्यैककपालस्य पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यायाज्ये क्रमेण भवतः ।

(७) त्वन्नः (वा० सं० २१—३, ४) अत्रापि प्रथमा कण्डिका
पुरोनुवाक्या द्वितीया याज्या एवं सर्वत्र ।

आदित्यस्य सुत्रामाणं महीमूषु (१)मातरामिति ॥ ९ ॥

आ नः प्र बाह्वेति पयस्यायाः(२) ॥ १० ॥

वाजिनस्य श न्नो(३) वाजे वाज इति ॥ ११ ॥

अयं तु विशेषः—

अनवानं याज्या ॥ १२ ॥

वायोधसाप्रियः समिद्धो अग्निः समिधे(४)ति ॥ १३ ॥

वायोधसस्य पशोराप्रियः प्रयाजयाज्याः “समिद्धो अग्निः समिधा”
इत्येता भवन्ति ॥ १३ ॥

याज्यानुवाक्याश्च वपापुरोडाशपशूनां

वसन्तेन ऋतुने(५)ति ॥ १४ ॥

‘व’ शब्दाद्वायोधसस्यैव ॥ १४ ॥

इत्येकोनविंशेऽध्याये सप्तमी कण्डिका ।

इति उपाध्यायककविरचिते कात्यायनसूत्रभाष्ये

एकोनविंशतितमोऽध्यायः समाप्तः ।

(१) सुत्रामाणम्०, महीमूषु० (वा० सं० २१—६, ५) इति पुरोनु-
वाक्या याज्या च क्रमेण भवत इत्यर्थः ।

(२) आ नः० (वा० सं० २१—८, २) इति द्वे कण्डिके पयस्यायाः
पुरोनुवाक्या याज्या च क्रमेणेत्यर्थः ।

(३) श न्नः० (वा० सं० २१—१०, ११) इति द्वे कण्डिके पय-
स्यान्तर्गतवाजिनयागस्य पुरोनुवाक्या याज्या च क्रमेण भवत इत्यर्थः ।

(४) समिद्धोऽ अग्निः० (वा० सं० २१—१२, १३, १४, १५, १६, १७,
१८, १९, २०, २१, २२) ।

(५) वसन्तेनऽ ऋतुना० (वा० सं० २१—२३, २४, २५, २६, २७,
२८) इति षड्ऋचः पुरोनुवाक्या याज्येति क्रमेण वायोधसस्य पशोर्वपा-
दीनां भवन्ति ।

विंशोऽध्यायः ।

सौत्रामणीविधानसमनन्तरं श्रुतिमन्त्रपाठावसरप्राप्तोऽश्वमेधोऽनुविधीयते ।

राजयज्ञोऽश्वमेधः सर्वकामस्य ॥ १ ॥

राजशब्दोऽभिप्रेकयति क्षत्रिये वर्तत इत्युक्तं प्रदेशान्तरे । तथा च—“क्षत्रिययज्ञ उ वाऽप्यश्वमेधः” (श० ब्रा० १३-४-१-२) इति । “तस्माद्राष्ट्रयश्वमेधेन यजेत” (श० ब्रा० १३-१-६-३) इति । राज्ञो यज्ञः राजयज्ञः, न ब्राह्मणवैश्ययोरिति । अश्वमेध इति त्रिरात्रस्य यज्ञकतोर्नामधेयम् । स सर्वकामस्य भवति । सर्वकामावाप्तिश्च परमात्माख्यसत्त्वप्राप्तिमन्तरेण न भवति यावच्छरीरकालभाविनो हि कामा इति । तेन ‘सर्वकामस्येति मुमुक्षोः’ इत्येतदुक्तं भवति । तथा चाह—“सर्वान्ह वै कामानामोति सर्वा व्यष्टीर्व्यश्नुते योऽश्वमेधेन यजेत” (श० ब्रा० १३-४-१-१) इति ॥ १ ॥

अष्टम्यां नवम्या वा फाल्गुनीशुक्लस्य ॥ २ ॥

फाल्गुनशुक्लपक्षेऽष्टम्यां नवम्यां वा प्रारम्भः । “सा यासौ फाल्गुनी पौर्णमासी भवति” इति प्रकृत्य “तस्यै पुरस्तात्षडहे वा सप्ताहे वऽतिज उपसमायन्ति” (श० ब्रा० १३-४-१-४) इति श्रुतेः ॥ २ ॥

ग्रीष्म एके ॥ ३ ॥

आरम्भं कुर्वन्ति (१)श्रुतेरेव ॥ ३ ॥

ब्रह्मादनं पचति चतुर्णां पात्राणामञ्जलिप्र-

सृतानां च ॥ ४ ॥

“चतुरः पात्रांश्चतुरोऽञ्जलीश्चतुरः (२)प्रसृतान्” (श० ब्रा० १३-४-१-५) इति श्रुतेः ॥ ४ ॥

अकस्वैनमाद्यत्विग्भ्यः प्रयच्छति ॥ ५ ॥

अकस्वैनमोदनमाद्यत्विग्भ्यः समर्पयति ॥ ५ ॥

(१) “ग्रीष्मेऽभ्यारमेवेति” (श० ब्रा० १३-४-१-२) ज्येष्ठशुक्ले आषाढशुक्ले वा अष्टम्यां नवम्यां वा प्रारभेत इत्यर्थः ।

(२) प्रसृतश्चैकहस्ताङ्गुलिकोशः । चतुर्णां पात्राणां, चतुर्णामञ्जलिनां, चतुर्णां प्रसृतानां चेत्यर्थः ।

तेभ्यश्चत्वारि सहस्राणि ददाति शतमानांश्च

तावतः ॥ ६ ॥

चत्वारि गोसहस्राणि (१) चत्वारि च सुवर्णरक्तिकाशतानि ऋत्वि-
भ्यो ददाति ॥ ६ ॥

अक्त्वाज्यशेषेण रक्षणां द्वादशारलिं त्रयोद-

शारलिं वा निदधाति ॥ ७ ॥

(२) ब्रह्मौदनावलिकाज्यशेषेण ॥ ७ ॥

आदानकाले वाऽञ्जनम् ॥ ८ ॥

कार्यधत्वात् । एवं चाज्यशेषं स्थाप्यते । 'वा'शब्दोऽवधारणार्थः ॥ ८ ॥

नि(३)ष्कं प्रतिमुञ्चन्वाचयति तेजोऽसीति ॥ ९ ॥

चतुःसौवर्णिकं निष्कमाभरणविशेषं यजमाने प्रतिमुञ्चन्वाचयति
“तेजोऽसि” (४) इत्यमुं मन्त्रम् ॥ ९ ॥

वाचं यच्छेति चाह ॥ १० ॥

‘च’शब्दादनन्तरम् ॥ १० ॥

आ वरदानाद्वाग्यजनम् ॥ ११ ॥

(५) भवति ॥ ११ ॥

(१) प्रत्युत्तिजं गवां सहस्रं सुवर्णरक्तिकाशतं च दद्यादित्यर्थः ।

(२) ब्रह्मौदनाञ्जनार्थेत्यर्थः ।

(३) वस्तुतस्तु ‘निष्कः सुवर्णाश्चत्वारः’ इति चतुःसुवर्णपरिमितं
रौप्याभरणं रूप्यप्रकरणे पाठात्, शतमानमपि रौप्यमेव तस्य प्रकरणे
पाठादिति प्राप्ते सौवर्णग्रहणम् ।

याज्ञवल्क्यः—द्वे कृष्णले रूप्यमाणो घरणं षोडशैव ते ।

शतमानं तु दशमिर्धरणैः पलमेव तु ॥

विंशधिकशतत्रयकृष्णलपरिमितम् ।

(४) तेजोऽसि० (वा० सं० २२-१) इति ‘पाहि’ इत्यन्तं कण्डिकार्धम-
ध्वर्युर्वाचयति । स निष्कश्च पश्चात्प्रातर्होमान्ते पूर्णाहुत्यनन्तरं यजमा-
नेनाध्वर्यवे दीयते ।

(५) दक्षिणादानपर्यन्तमित्यर्थः ‘वरेण वाचं विसृजते’ (श० ब्रा०
१३-४-१-१०) इति श्रुतेः ।

पत्न्य(१)श्चायन्त्यलङ्कृता निष्क्रिण्यो महिषी वावाता
परिवृक्ता पालागली सानुचर्यः शतेन शतेन ॥ १२ ॥

“चतस्रो जाया उपकल्प्ता भवन्ति” (श० ब्रा० १३-४-१-८) इति
प्रकृत्य श्रुतत्वात् । ताश्च सहानुचरीमिरायन्ति शतेन शतेन ॥ १२ ॥
ता विशेषयति—

राजदुहितरः प्रथमायाः १३ ॥

अनुचर्यः(२) ॥ १३ ॥

राजन्यानां द्वितीयायाः १४ ॥

पत्न्या राजन्यदुहितरोऽ(३)नुचर्यः ॥ १४ ॥

सूतग्रामण्यां तृतीयायाः १५ ॥

सूतः (४)सङ्करजातः, ग्रामणीर्महत्तरः । तयोर्दुहितरस्तृतीयाया
अनुचर्यः ॥ १५ ॥

क्षात्र(५)संग्रहीतृणां चतुर्थ्याः ॥ १६ ॥

पत्न्याः अनुचर्यो भवन्ति । क्षत्ता प्रतीहारो दूतो वा, सङ्गृहीता च
सारथिः ॥ १६ ॥

अग्न्याधेयवत्प्रविश्य हुनेऽग्निहोत्रेऽपरेण गार्हपत्यमुद-
किशराः संविशत्यूर्वन्तरे वावाताया ब्रह्मचारी ॥ १७ ॥

‘अग्न्याधेयवत्’ इति (६)पूर्वया द्वारा यजमानो, दक्षिणा पत्न्य
इत्युक्तं भवति । हुतेऽग्निहोत्रे गार्हपत्यमपरेणोदकिशराः संविशति यज-
मानो वावाताया ऊर्व(७)न्तरे । ब्रह्मचारी भवति ॥ १७ ॥

(१) पूर्वोक्तनिष्काभरणं धारयन्त्यः पत्न्यो यजमानसमीपे आगच्छ-
न्ति । महिषी प्रथमपरिणीता स्त्री । द्वितीया वावाता वल्लभा । तृतीया
परिवृक्ता अवल्लभा । चतुर्थी पालागली दूतपुत्री । अनुचरीणां शतेन-श-
तेन ताः पत्न्यः सानुचर्यो भवन्ति ।

(२) महिष्या राजपुत्र्योऽनुचर्यो भवन्ति ।

(३) क्षत्रियजातिमात्राणां दुहितरः ।

(४) सूतोऽश्वपोषकः ।

(५) क्षत्तार आयव्ययाध्यक्षाः तेषां समूहः क्षात्रम् ।

(६) “पूर्वेण प्रविशति दक्षिणेन परती” (का० श्रौ० ४-९-१८)
इत्युक्तेः ।

(७) “अन्तरोक्तोऽसंघर्तमानः शेते” (श० ब्रा० १३-४-१-९) इति श्रुतेः ।

इतराश्चान्वक् ॥ १८ ॥

इतराश्च पत्न्यो यजमानमनुसंविशन्ति(१) ॥ १८ ॥

प्रातराहुत्याः हुतायां पूर्णाहुत्यन्ते वरदानं ब्रह्मणे ॥ १९ ॥

प्रातराहुत्यन्ते पूर्णाहुत्याः हुतायां ब्रह्मणे वरं ददाति ॥ १९ ॥

अध्वर्यवे च प्रतिमुक्तं निष्कम् ॥ २० ॥

'च'शब्दाद्ददाति ॥ २० ॥

पुरोडाशोऽग्नये पथिकृते ॥ २१ ॥

कर्तव्यः । स (२)चोपांशुर्भवति ॥ २१ ॥

शतमानं दक्षिणा सौवर्णम् ॥ २२ ॥

शतसंख्यमितं सुवर्णम् । तच्चावमया मात्रया मितं भवति । अवमा च मात्रा रक्तिका ॥ २२ ॥

हिरण्यपरिमाणेऽन्यत्रापि ॥ २३ ॥

हिरण्यपरिमाणे मृग्येऽन्यत्रापि दाक्षायणादौ शतमानमेव भवति । अपरे तु वर्णयन्ति—'शतमाने श्रूयमाणे सौवर्णे भवति(३) न राज-तम्' इति ॥ २३ ॥

पौष्णं चरुं निर्वपति वासःशतं दक्षिणा ॥ २४ ॥

तस्य च वाससां शतं दक्षिणा । अयमप्युपांश्वेव(४) ॥ २४ ॥

देवस्य त्वेति (५)रशनामादाय ब्रह्मन्नश्वं

भन्त्स्यामीत्याह ॥ २५ ॥

ब्रह्मौदनाज्यशेषेण रशनामक्ताऽऽदानम् "तेन रशनामभ्यज्यादत्ते" इति श्रुतेः ॥ २५ ॥

(१) "तदेवापीतराः संविशन्ति" (श० ब्रा० १३-४-१-२) इति श्रुतेः ।

(२) "अथानेयोमिष्टिं निर्वपति" इति प्रकृत्य "उपांशु हविषो या-ज्यानुवाक्ये" (श० ब्रा० १३-४-१-१३) इत्युक्तत्वात् ।

(३) यत्र यत्र शतमानं श्रूयते तत्र हिरण्यपरिमाणे ज्ञातव्यं न तु रा-जतपरिमाणे इत्यर्थः ।

(४) "अथ पौष्णीं निर्वपति" इति प्रकृत्य "उपांशु हविषो याज्यानु-वाक्ये" (श० ब्रा० १३-४-१-१५) इति श्रुतेः ।

(५) देवस्य त्वा०(वा० सं० २२-२) इत्याख्य "सरमारपस्ती" (वा० सं० २२-२) इत्यन्तेन मन्त्रेण द्वादशारत्तिं त्रयोदशारत्तिं वा दर्भमयीं द्वि-

(१)त्वं वधानेति (२)ब्रह्माऽनुज्ञातोऽभिधा असीति(३)

वचनात्यश्वं निरूपम् ॥ २६ ॥

रूपशब्दो वर्णवाची । त्रिवर्णमित्यर्थः । “त्रिरूप एवैषोऽश्वः स्यात्”
(श० ब्रा० १३-४-२-४) इति वचनात् ॥ २६ ॥

सर्वरूपं वा ॥ २७ ॥

‘वा’ विकल्पार्थः । “यस्मिन्सर्वाणि रूपाणि भवन्ति” (श० ब्रा०
१३-४-२-१) इति श्रुतेः ॥ २७ ॥

शत्रिम् ॥ २८ ॥

प्रसिद्धमेव(४) ॥ २८ ॥

दक्षिणधुर्यसमम् ॥ २९ ॥

दक्षिणेन धुर्येण तुल्यमित्यर्थः । अथवा यो दक्षिणस्यां धुरि असा-
मान्येन, तत उत्कृष्टतर इत्यर्थः ॥ २९ ॥

साहस्रम् ॥ ३० ॥

गोसहस्राहं(५)म् ॥ ३० ॥

ललामम् ॥ ३१ ॥

नीलीपौण्ड्रकम्(६) ॥ ३१ ॥

कृत्तिकार्जि वा ॥ ३२ ॥

कृत्तिका शकटमिव यस्य ललाटे पौण्ड्राणि । अत्र येषां वर्णाना-
मविरोधस्ते समुच्चयन्ते । येषां विरोधस्ते आमनानसामर्थ्यात् वि-
कल्पन्ते ॥ ३२ ॥

पूर्वकायकृष्णः शुक्लापरम् ॥ ३३ ॥

“तस्य कृष्णः पूर्वार्धः, शुक्लोऽपरार्धः” (श० ब्रा० १३-४-२-४)
इति श्रुतेः ॥ ३३ ॥

गुणमश्वबन्धनार्थां रज्जुमादाय “ब्रह्मन्नश्व इमन्त्स्यामि०” (वा० सं० २२-४)
इत्यादि “तेन राध्यासम्” इत्यन्तं मन्त्रं ब्रह्माणं प्रत्याह इत्यर्थः ।

(१) “त इवधानं देवेभ्यः प्रजापतये तेन राध्नुहि” (वा० सं० २२-४)

(२) ‘ब्रह्मा’ इति प्रतिनिधिभ्युदासार्थम् असन्निधानादिना तत्प्राप्तेः ।

(३) अभिधाऽ असि० (वा० सं० २२-३) इत्यारभ्य “देवेभ्यः प्रजाप-
तये (२२-४) इत्यन्तेन ।

(४) वेगवत्तरमिति यावत् ।

(५) गवां सहस्रं मूल्यं योऽर्हति ।

(६) नीलवर्णालाञ्छनयुक्तम् ।

कृष्णसारङ्गं वा ॥ ३४ ॥

कृष्णवर्णसहितान्यवर्णम् ॥ ३४ ॥

स्थावरा अपो गत्वा प्रजापतये त्वेति

प्रोक्षत्यद्वं प्रतिमन्त्रम् ॥ ३५ ॥

या न वहन्ति ता स्थावरा आपः(१), ता गत्वा “प्रजापतये त्वा०”(२) इति प्रतिमन्त्रमद्वं प्रोक्षति ॥ ३५ ॥

आयोगवमाह इवानं चतुरक्षमभिमन्यस्वन्ति ॥ ३६ ॥

आयोगवः—सङ्करजातः, वैश्यायां दूद्रेण जातः, तमाह—‘इवानं चतुरक्षमभिमन्यस्व’ इत्येवम् । चतुरक्षइवाभावाद्यस्याक्षिसमीपे पौण्ड्राणि स गुणवृत्त्या चतुरक्षः ॥ ३६ ॥

पुंश्चलूमेके ॥ ३७ ॥

‘इवानं चतुरक्षमभिमन्यस्व’ इत्येवमाहुः । पुंश्चलू—स्त्रीलोलुप उच्यते ॥ ३७ ॥

सिध्रकमुसलेनै(३)नः हन्ति ॥ ३८ ॥

स एवं प्रेषितस्सन् सिध्रकमुसलेनैः इवानं हन्ति ॥ ३८ ॥

इति विंशेऽध्याये प्रथमा कण्डिका ।

यो अर्वन्तमिति वाचयति ॥ १ ॥

“यो अर्वन्तम्”(४)इत्यमुं मन्त्रं वाचयति ॥ १ ॥

वेतसकटेनाधोऽद्वं प्लावयति परो मर्त इति ॥ २ ॥

वेतसकटेना(५)ध्वस्याधस्तात् प्लावयति—“परो मर्त” इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २ ॥

अग्निसमीपमानीयाऽग्नये स्वाहेति जुहोत्यनुवाकेन

प्रतिमन्त्रम् ॥ ३ ॥

(१) तडागादिस्था इति यावत् ।

(२) प्रजापतये त्वा० (वा० सं० २२-५) इति पञ्चमिः यजुभिः प्रोक्षत्यध्वर्युः ।

(३) सिध्रकवृक्षोज्ज्वेन ।

(४) योऽ अर्वन्तम्० (वा० सं० २२-५) इत्यादि ‘वरुणः’ इत्यन्तम् ।

(५) परो मर्तः० (वा० सं० २२-५) इतिमन्त्रेण वेतसवृक्षशाखानिमित्तेन कटेन तं मारितं श्वानमध्वस्याधः प्रदेशे जलमध्ये तारयति ।

अग्निसमीपमानीयाश्वम् । अनुवाकेन जुहोति प्रतिमन्त्रम् “अग्नये स्वाहा” (१) इत्येव ॥ ३ ॥

सहस्रं वावर्तम् ॥ ४ ॥

सहस्रं वाहुतीनां जुहोति अनुवाकमावर्त्यावर्त्य “सहस्रं जुहोति” (श० ब्रा० १३-१-३-१) इति वचनात् ॥ ४ ॥

आश्वस्रवणविरमणाद्वा ॥ ५ ॥

जुहोति । ‘वा’ (२) शब्दो विकल्पार्थः ॥ ५ ॥

द्वादशकपालाग्निर्वपति भिन्नतन्त्राञ्छतमानदाक्षि-
णान्मध्यमस्य राजतः, सवित्रे प्रसवित्रे, सवित्रऽआस-
वित्रे, सवित्रे सत्यप्रसवायेति ॥ ६ ॥

कालैक्यात्तन्त्रैक्यं मा भूदिति ‘भिन्नतन्त्रान्’ इत्युक्तम् । मध्यमस्य
राजतः शतमानो दक्षिणा, इतरयोः सौवर्णः ॥ ६ ॥

प्रयाजेषु दक्षिणतो ब्राह्मणो यजमानस्य यज्ञदानयु-
क्ताः स्वयंकृतास्तिस्रो गाथा गायत्युत्तरमन्द्रायाम् ॥ ७ ॥

प्रयाजेषु तायमानेषु दक्षिणतो व्यवस्थितो ब्राह्मणः, ब्राह्मणग्रहणा-
दतिव्यतिरिक्तः । यजमानस्य यज्ञदानयुक्ताः स्वयं कृता एव तिस्रो
गाथा गायत्युत्तरमन्द्रायाम् । उत्तरमन्द्रा च गायनप्रसिद्धा । वीणास-
ङ्गतं च गानम् “वीणागाथी” (श० ब्रा० १३-४-२-८) इति श्रुतेः ॥ ७ ॥

राजन्यो धृतिषु (३) युद्धजपयुक्ताः ॥ ८ ॥

गाथा गायत्युत्तरमन्द्रायाम् । वीणागाथी स्वयंकृता युद्ध-
जपयुक्ताः ॥ ८ ॥

अध्वर्युयजमानौ दक्षिणेऽश्वकर्णे जपतो

विभूर्मात्रेति ॥ ९ ॥

(४) अमुं मन्त्रम् ॥ ९ ॥

(१) अग्नये स्वाहा० (वा० सं० २२-६) इति एककण्डिकात्मकेन अ-
नुवाकेन प्रतिमन्त्रं सकृद्गृहीत्वा जुह्वा स्तोकीयसंज्ञा दशाज्याहुतीर्जुहोति ।

(२) अथवा न सहस्रस्य नियमः किन्तु यावत्कालं क्लृप्तादश्वशरी-
रादुदकं खवति तावज्जुहोतीत्यर्थः । शाखान्तरात् ।

(३) हयमानासु ।

(४) विभूर्मात्रा० (वा० सं० २२-१९)

पशुबदुत्सर्जनं निरष्टेऽश्वशते ॥ १० ॥

‘पशुबत्’ इत्युत्तरपूर्वा विगलभ्यते । निरष्टे निरमणे वृद्धतयाऽश्व-
शते(१) ॥ १० ॥

(२) देवा आशापाला इति रक्षिणोऽस्यादिशत्यनुव-
रीजातीयांस्तावतस्तावतः कवचिनिषङ्गिकला-

पिदण्डिनो यथासंख्यम् ॥ ११ ॥

एवं हि श्रूयते—‘राजपुत्राः कवचिनः शतम्’ (श. ब्रा. १३-४-२-५)
इत्येवमादि ॥ ११ ॥

वडवाभ्यो(३) वारणम् ॥ १२ ॥

अश्वस्य ॥ १२ ॥

(४) प्रस्नेयाच्चोदकात् ॥ १३ ॥

इदानीं रक्षितृणां वृत्तिमाह—

ब्राह्मणोऽश्वमेधेऽविद्वान्बृत्तिः स वः ॥ १४ ॥

अश्वमेधानभिज्ञो ब्राह्मणो वो वृत्तिः(५) । तामेव हि प्रकृत्य श्रूयते—
‘स पानं करवाय खादं निवपाथ’ (श० ब्रा० १३-४-२-१७) इति ॥ १४ ॥

पक्काज्ञं च सर्वेषु ॥ १५ ॥

अश्वमेधविद्वत्स्वपि(६) ॥ १५ ॥

(१) अध्वर्युयजमानौ अश्वशते शताध्वानां मध्ये चतुर्विंशतिवर्षवय-
स्काश्वे पशुबदुत्सर्जनं कुरुतः । कीदृशे ? निरष्टे अश्वस्य दन्तगतान्यष्टौ
वयोव्यञ्जनानि, एकैकं त्रीणि-त्रीणि वर्षाणि अनुवर्तन्ते । तानि निर्गतान्य-
स्मादिति निरष्टम् अतीतचतुर्विंशतिवर्षमित्यर्थः ।

(२) उत्सृष्टस्याश्वस्य रक्षिणः पुरुषान् अध्वर्युः ‘देवाऽ आशा-
पालाः’ (वा० सं० २२-१९) इति मन्त्रेणादिशति शतं राजपुत्रान्, शतं
राजन्यपुत्रान्, शतं सूतप्रामणीपुत्रान्, शतं क्षात्रसंग्रहीतृपुत्रान् । की-
दृशानित्याह—कवचीत्यादिना । सन्नाहवन्तः कवचिनः, खड्गधारिणो
निषङ्गिनः, शरावपनभस्त्रावन्तः कलापिनः, वंशादिधारिणो दण्डिनः ।

(३) वर्षपर्यन्तम् ।

(४) प्रस्नेयात् स्नानार्हात् ।

(५) तादृशब्राह्मणस्य गृहे खानपानादि कुरुत ।

(६) अध्वमेधवेदितृब्राह्मणानामपि गृहे यत्पक्वान्नां तद् गृणहीध्वम् ‘अथ
यत्किंच जनपदे कृतान्नं सर्वं वः’ (श० ब्रा० १३-४-२-१७) इति श्रुतेः ।

रथकारगृहवासाश्च ॥ १६ ॥

“रथकारकुल एव वो वसतिः” (श० ब्रा० १३-४-२-१७) इति ॥ १६ ॥
अभिषेक्या भविष्यत समाप्नुवन्त इत्याह राजपुत्रान् १७
नेतरान् (१) ॥ १७ ॥

दक्षिणतो वेदेर्हिरण्येषूपविशन्ति ॥ १८ ॥

सम्प्रत्यभावाद् भूतकालीना वेदिः ॥ १८ ॥

तेषां विशेषमाह—

अध्वर्युयजमानौ (२) कूर्चयोः ॥ १९ ॥

सौवर्णयोः ॥ १९ ॥

(३) फलकयोर्वा ॥ २० ॥

होतृब्रह्मोज्जातारः कशिपुषु ॥ २१ ॥

कशिपुशब्देन मसुरक उच्यते (४) ॥ २१ ॥

होतृभूतान्याचक्ष्व भूतेष्विमं यजमानमध्यूहोति ॥ २२ ॥

इति विशेषध्याये द्वितीया कण्डिका ।

पारिप्लवं प्रेषयति ॥ १ ॥

पारिप्लवमृद्वन्धमाख्यानम् ॥ १ ॥

तस्मिन्नुच्यमाने—

हवै होतरिति प्रतिगृह्णाति तदन्ते प्रेषयति (५) वीणाग-

णगिनो राजर्षिभिर्यजमानं सङ्गायतेति ॥ २ ॥

वीणागणगिन उपसमेता भवन्ति “तानध्वर्युः सम्प्रेषयति” (श०
ब्रा० १३-४-३-३) इति श्रुतेः ॥ २ ॥

(१) राजपुत्रान्प्रत्याह-यूयम् अश्वरक्षणं समाप्नुवन्तः पट्टाभिषे-
कयोग्या भविष्यथ । (२) सपादमासनं कूर्चः ।

(३) पादरहितमासनं फलकम् । (४) मृद्वसतमित्यर्थाः ।

(५) वीणानामलाबुवीणा त्रितन्तिः सप्ततन्तिः शततन्तिः इत्या-
दीनां गणो वीणागणः, तेन ये गायन्ति ते वीणागणगाः, ते सन्ति शि-
ष्या येषां गायनाचार्याणां ते वीणागणगिनः तस्मिन्बोधनं हे वीणागण-
गिनः । राजर्षिभिरुपमानभूतैः सहोपमेयभूतं यजमानं ‘सङ्गायत’ इति
प्रेषं दद्यादध्वर्युः ।

दक्षिणाग्नौ जुहोति हिङ्गाराय स्वाहेति प्रक्रमान् ॥ ३ ॥

“हिङ्गाराय स्वाहा”(१) इत्येभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं प्रक्रमसंज्ञकान् होमान् दक्षिणाग्नौ जुहोति ॥ ३ ॥

आहवनीयेऽस्तमिते चतस्रो धृतीरिह रन्तिरिति(२) ॥ ४ ॥

‘जुहोति’ इत्यनुवर्तते । ‘चतस्रः’ इति ग्रहणं मन्त्रविवेकार्थम् । आहवनीयग्रहणमधिकृतदक्षिणाऽग्निव्युदासार्थम् ॥ ४ ॥

वावातासम्वेशनसावित्र्युत्तरमन्द्रागानपारि-

प्लवधृतीः सम्बत्सरम्(३) ॥ ५ ॥

वावातासम्वेशनसावित्रीणां चान्द्रमसः सम्बत्सरः । तेन हि सर्वत्र व्यवहारः । पारिप्लवधृतीनां तु सावनः(४) । एवं हि श्रूयते पारिप्लवं प्रकृत्य “षड्विंशतं दशाहानाचष्टे” (श० ब्रा० १३-४-३-१५) इति । धृतिषु च “षोडश नवतीरेता वाऽ अश्वस्य बन्धनम्” (श० ब्रा० १३-१-६-२) इति । इयं च संख्या सावन एव संवत्सरे व्रतते न चान्द्रमस इति ॥ ५ ॥

अर्धमासमासत्रैमास्यषण्मास्यानि चैके ॥ ६ ॥

वावातासंवेशनादीनि कुर्वन्ति शास्त्रान्तरात् । अस्मिंश्च पक्षे मासा विरोधेनोपक्रमः कार्यः ॥ ६ ॥

वीणागाथिभ्यां पृथक् शते ददाति ॥ ७ ॥

शतं शतं ददातीत्यर्थः ॥ ७ ॥

राजर्षिभिः सङ्गायनमा दक्षिणयायाः ॥ ८ ॥

कर्तव्यः(५) ॥ ८ ॥

दक्षिान्ते देवैरौपवसथ्यात् ॥ ९ ॥

(१) हिङ्गाराय स्वाहा० (वा० सं० २२-५, ८) इत्यादि एकोनपञ्चाशन्मन्त्रैर्जुहोति ।

(२) इह रन्ति० (वा० सं० २२-१९) इत्यादीनि चत्वारि यजुषि ।

(३) सम्बत्सरपर्यन्तं प्रत्यहं भवन्ति । संवत्सरश्चोत्सर्गदिवसादारभ्य गणनीयो न ब्रह्मौदनदिवसादिति देवयाज्ञिकः ।

(४) तत्साहचर्याद्वावातासम्वेशनसावित्र्युत्तरमन्द्रागानानामपि सावन एव संवत्सरः । न ह्येकः शब्दो विधेयभेदेन अर्थभेदमाश्रयते । तस्मात्सावन एव सर्वत्रेति स्पष्टं देवयाज्ञिके ।

(५) संवत्सरे पूर्णे सत्यपि इति शेषः ।

“दीक्षणीयायाः सृष्टितायाः सायं वाचि विसृष्टायाम्” (श० ब्रा० १३-४-४-२) इति प्रकृत्याह—“देवैरिमं यजमानः सङ्गायत” इति ॥९॥

पश्वादौ प्रजापतिना सुन्यासु ॥ १० ॥

सुन्यासु पश्वादौ ‘प्रजापतिनेमं यजमानः सङ्गायत’ इति प्रेषः ॥१०॥

अन्ते च ॥ ११ ॥

एवमेव प्रेषणम् । ‘अन्त’ ग्रहणेनोदवसानायान्त उच्यते । “उदव-
सानायामन्ततः सृष्टितायाम्” (श० ब्रा० १३-४-४-४) इति
श्रुतेः । एवमेवाहरहः परिहृतास्वेव वसतीवरीष्वपि । एतदप्यन्तग्रहणेन
सूचितम् ॥ ११ ॥

अश्वपदीज्या (१)चरुभिः सावित्र्यन्ते ॥ १२ ॥

तत्कालता मा भूदिति ‘सावित्र्यन्त’ग्रहणम् ॥ १२ ॥

पौष्णः स्नामे ॥ १३ ॥

स्नामः—सिंहाणक (२)उच्यते ॥ १३ ॥

सौर्याऽक्षयामये ॥ १४ ॥

अक्षिरोगे ॥ १४ ॥

वारुणोऽप्सु मृते ॥ १५ ॥

‘यवमयो भवति’ इत्युक्तमेव ॥ १५ ॥

भूमिकपालो वैश्वानरोऽरिष्टयामये ॥ १६ ॥

अरिष्टरोगे द्रोण्यामये (३) ॥ १६ ॥

लोष्टकपालं जालूकण्यो भेदान् ॥ १७ ॥

एवं हि श्रूयते—“वैश्वानरं द्वादशकपालं भूमिकपालं पुरोडाशम-
नुनिर्वपेत्” (श० ब्रा० १३-३-८-३) इति । तत्पुनरनुपपन्नम्, ये-
नात्र वैश्वानरो द्वादशकपालोऽनूद्यते—यो वैश्वानरो द्वादशकपालः स
भूमिकपालः कर्तव्य इति । द्वादशकपालताया भूमिकपालतायाश्चास-
म्भवात् । लोष्टकपालत्वे च भूमिकपालतानुपपत्तिरेव । ‘तस्माद्भूमिक-

(१) अश्वस्य रोगाद्यभिभवे चरुभिरिज्या भवति ।

(२) सिंहाणकः शालिहोत्रे प्रसिद्धः ।

(३) द्रोण्यामयो ह्यक्षताऽऽमय उच्यते । रिष्टिः आयुधं तत्कृत आ-
मयो रिष्टयामयः, न रिष्टयामयः अरिष्टयामय इति व्युत्पत्तेः । कपालस्था
ने चास्य भूमिरेव भवति ।

पाल एव' इति सम्प्रदायः(१) ॥ १७ ॥

नाशो तन्त्रेण व्यावापृथिव्यः पयो वायव्यः सौर्यः ॥१८॥

'तन्त्र'शब्दस्तन्त्रैक्यार्थ इति केचित् । तत्पुनरनुपपन्नम् । काला-
द्यभेदादिना प्राप्तत्वात् । तस्माद्वैश्वदेविकमत्र तन्त्रं यथा स्यादिति ।

ननु च वैश्वदेविकप्रकृतित्वेन प्राप्नोत्येव तत् । नेत्युच्यते ।
वायव्यसौर्याभ्यां न हि नवप्रयाजतादिविधिरुच्यते । अतस्तत्प्राप्त्यर्थं
'तन्त्रेण' इति वचनम्(२) ॥ १८ ॥

अन्यत्रापि ॥ १९ ॥

अन्यस्मिन्नपि नष्टे द्रव्ये इयमिष्टिर्भवति । "स यद्यस्याप्यन्यन्नइये-
देतयैव यजेत" (श० ब्रा० १३-३-८-६) इति । 'अस्य' इति च ग्रहणा-
त्प्रकरणाद्वहिर्न(३) भवति ॥ १९ ॥

प्रजाते वायव्यम् ॥ २० ॥

"यद्यश्वो वडवाः स्कन्दे द्वायव्यं पयोऽनुनिर्वपेत्" (श० ब्रा० १३-
३-८-१) इति वचनात्(४) ॥ २० ॥

मृतादर्शनयोः—

मृते चाऽदर्शने(५) च ।

इति विंशेऽध्याये तृतीया कण्डिका ।

(१) वस्तुतस्तु लोष्टकपालत्वे भूमिकपालत्वमपि सिद्धयति । तदा-
ह-लोष्टा एव कपालानि यस्यासौ । कुतः ? 'भेदात्' कपालेषु संख्यायोगे-
न भेदोपदेशात् । न चासौ भूमिकपालत्वे सम्भवति । तस्माल्लोष्टानि मृ-
ःखण्डानि कपालस्थाने उपधेयानि । एवं सति उभयानुग्रहो भवति ।
लोष्टानां भेदाद् द्वादशकपालता, भूमिकपालता चेति ।

(२) अश्वस्य नाशो तन्त्रेण त्रिहविष्केष्टिर्भवति । "अथ यदि नश्येत्
त्रिहविषमिष्टिमनुनिर्वपेत्" (श० ब्रा० १३-३-८-६) इति श्रुतेः ।

(३) अश्वमेधयाजिताऽन्यत्रापि हिरण्यादिद्रव्ये नष्टे इयमेवेष्टिर्भवति ।

(४) वडवायां कृतरेतःस्कन्दनः प्रजात इत्युच्यते ।

(५) मृते अश्वस्यादर्शने अपुनरागमनसंभवे च अन्यस्याश्वस्य
रशनादानादि अश्वयुक्तम् अश्वसस्वन्धि अश्वोपकारकं सर्वं कर्म पुनः
करोति । तत्र प्रथमं लौकिकेनाज्येन रशनाञ्जनं, ततो मन्त्रेणादानं, ब्रह्म-
न्नाश्वमिति प्रश्नः, ब्रह्मानुजातस्याश्वबन्धनम्, अपःप्रति नयनं, प्रोक्षणम्,
अश्वहननं, प्लावनम्, 'अग्रये स्वाहा' इति अनुवाकेन होमः, कर्णजपः,
उत्सर्गः, प्रकमहोमाश्च यावन्तः पूर्वमनुष्ठितास्ते सर्वेऽप्यत्र आवर्त्यन्ते
इति स्पष्टं देवयान्निके ।

अन्यस्य रशनादानादि करोत्यश्वयुक्तम् ॥ १ ॥

रशनादानाद्यन्यस्याश्वयुक्तं कर्तव्यम् । अश्वहननं तु न भवति, अश्वयोगाभावात् । “अग्नये स्वाहा” इति चानुवाकेन होमः(१) । प्रक्रम-
होमधृतिहोमावपी(२)ति चेत् । न, अश्वसम्बन्धात् । अश्वसम्बन्धो
हि भवति, “हिङ्गाराय स्वाहा” इत्येवमादिप्रक्रमाणां धृतिहोमानामपि
“षोडश नवतरिता वा अश्वस्य बन्धनम्”(श० ब्रा० १३-१-६-२) इति ।
अन्यस्य रशनादानादि करोतीत्यर्थः । प्राप्तत्वाद्वाच्यमेतदिति चेत् ?
स्यात्, प्रायश्चित्तव्युदासार्थत्वात् । तत्कुतः ? “अन्यमानीय प्रोक्षेयुः
सैव तत्र प्रायश्चित्तिः”(श० ब्रा० १३-३-८-६) इति वचनात् ॥ १ ॥

पश्वालम्भनाद्याऽऽध्वरदीक्षणीयायाः कृत्वा चत्वार्यौ-

द्रुमणानि(३) जुहोत्याध्वरिकाणि ॥ २ ॥

पश्वालम्भनं च पौर्णमास्यामेव । तदाद्यध्वरदीक्षणीयान्तं च ।
यत्कारणं द्वादशाहचोदकानुग्रहेण षष्ठ्यामाग्निके च सप्तम्यां निर्वपति
इति भवति ॥ २ ॥

काय स्वाहेति(४) चाश्वमेधिकानि त्रीणि ॥ ३ ॥

‘औद्गमणानि जुहोति’ इति वर्तते ॥ ३ ॥

कृष्णाजिनदीक्षाऽतः ॥ ४ ॥

(५)अतोऽनन्तरं कृष्णाजिनदीक्षा ॥ ४ ॥

(१) अत्र न भवतीत्यनुषज्यते । देवयाज्ञिकस्तूमावपि कर्तव्यौ
तयोरश्वयोगस्य सत्त्वादित्याह ।

(२) अस्यापि ‘न भवतः’ इति शेषः ।

(३) साग्निचित्ये क्रतौ य इष्टकापशुर्विहितः तस्य आलम्भनादि
कर्म कृत्वा चत्वार्यौद्गमणानि “आकृत्यै प्रयुज०” (वा० सं० ४-७)
इत्यादीनि जुहोति । अत्र देवयाज्ञिकः—चैत्र्यां पौर्णमास्यां पश्वालम्भ-
नादि कर्तव्यं, चैत्रकृष्णषष्ठ्यां सप्तमी दीक्षणीया, ततः प्रभृति द्वादश
दीक्षाः, ततो वैशाखशुक्लतृतीयायां क्रयः, वैशाखशुक्लचतुर्दश्यामग्नीषो-
मीयः, वैशाख्यां च प्रथमा सृत्येति ।

(४) चत्वारि आध्वरिकाण्यौद्गमणानि हुत्वा “कायस्वाहा०”
(वा० सं० २२-२०) इति आश्वमेधिकानि, त्रीण्यौद्गमणानि जुहुयात् ।

(५) अत औद्गमणहोमानन्तरं दीक्षणीयाशेषं समाप्य कृष्णाजिन-
दीक्षा तत्रोपवेशनान्ता कर्तव्या ।

अध्वरदीक्षणीयायाश्चत्वारि त्रीणि त्रीणि चाश्वमेधिकानि ॥ ५ ॥

अध्वरदीक्षणीयाया आग्नावैष्णवस्य चत्वार्यौद्भ्रमणानि त्रीणि त्रीणि चाश्वमेधिकानि(१) जुहुयात्परिपाठ्या ॥ ५ ॥

कृष्णाजिनान्तमन्वहं प्राकृतव्रतो ऽकृतत्वात् ॥ ६ ॥

कृष्णाजिनान्तमन्वहं कर्तव्यम्(२) सप्ताहं दीक्षणीयाप्रचारे प्राकृतमेव व्रतं भवति । कुत एतत् ? अकृतत्वाद्दीक्षासंस्कारस्य । दण्डान्तेन हि दीक्षितो भवति ॥ ६ ॥

आग्निके च सप्तभ्यां निर्वपति ॥ ७ ॥

आग्निके च(३) हविषी सप्तभ्यामिष्ट्यां निर्वपति । ते च “वैश्वानरो” “घृते चरुरादित्येभ्य” (का० श्रौ० १६-४-२८, २९) इति ॥ ७ ॥

अभ्यञ्जनप्रभृति करोति ॥ ८ ॥

इहाभ्यञ्जनविधानात्पूर्व(४) न भवति, इति गम्यते ॥ ८ ॥

षडाग्निकानि चतुःस्थाने ॥ ९ ॥

चतुर्णामौद्भ्रमणानामाध्वरिकाणां स्थाने षडाग्निकानि जुहुयात् त्रीणि चाश्वमेधिकानि(५) ॥ ९ ॥

(१) “सप्ताहं प्रचरन्ति” (श०ब्रा० १३-१-७-२) इति श्रुतेः सप्ताहं दीक्षणीया कार्या । तत्र प्रत्यहं कर्तव्यमाह—अध्वरदीक्षणीयायाश्चत्वारि चत्वार्यौद्भ्रमणानि ‘आकृत्यै प्रयुज०’ इत्यादीनि त्रीणि त्रीणि चाश्वमेधिकानि ‘कायस्वाहा’ इति कण्डिकापठितानि प्रत्यहमन्यान्यान्यानि पाठक्रमेण । एवं सप्त-सप्त प्रत्यहं हूयन्ते । ‘काय स्वाहा’ इति कण्डिकायां सप्त त्रिकाणि पठितानि तन्मध्ये सप्तसु अहःसु क्रमेणैकैकं त्रिकं हूयते । तत्र द्वितीयत्रिके स्वाहाकाराद्यं मन्त्रत्रयं ‘स्वाहाधिमाधीताय’ इत्यादि ।

(२) कृष्णाजिनोपवेशनान्तं कर्म प्रत्यहं षट्स्वपि दीक्षणीयासु भवति ।

(३) अत्र चकाराद् आग्नावैष्णवश्च भवति ।

(४) षट्सु दीक्षणीयास्वित्यर्थः ।

(५) प्रत्यहं यानि चत्वार्यौद्भ्रमणानि आध्वरिकाणि हूयन्ते तेषां चतुर्णां स्थाने सप्तभ्याम् “आकृतिमग्निम्०” (वा०सं० ११-६६) इति षडाग्निकानि जुहोति । त्रीणि चाश्वमेधिकानि “विष्णवे स्वाहा” (वा० सं० २२-२०) इत्यादीनि ।

दशमं विश्वो देवस्ये(१)ति ॥ १० ॥

जुहोति ॥ १० ॥

कृष्णाजिनाद्यासमिदाधानात्कृत्वाऽऽ-

ब्रह्मन्निति जपति(२) ॥ ११ ॥

उत्सर्गकाल एके ॥ १२ ॥

“आब्रह्मन्” (३) इति जपमिच्छन्ति । ततश्च विकल्पः ॥ १२ ॥

दीक्षा द्वादशोपसदश्च ॥ १३ ॥

(४) किमर्थमिदमुच्यते ? अत्र हि पक्षे महाव्रतमुत्तमं भवति । अ-
हीनानां च व्रतवतां सर्वजिदीक्षात्वमुक्तं, तन्मा भूदिति द्वादशदीक्षा-
ग्रहणम् । श्रूयते चात्र—“द्वादश दीक्षा द्वादशोपसदस्तिस्रः सुत्याः”
(श० ब्रा० १३-४-४-१) इति ॥ १३ ॥

नित्योदकं देवयजनं पुरस्तात् ॥ १४ ॥

नित्यं सर्वदा स्थायि उदकं यत्र तद्देवयजनमध्यवसेयम् ॥ १४ ॥

आद्योऽग्निर्द्विगुणस्त्रिगुण एकविंशतिविधो वा ॥ १५ ॥

शास्त्रान्तराद्विकल्पः (५) ॥ १५ ॥

एकादशिनीचदेकविंशतिर्यूपाः ॥ १६ ॥

‘भवन्ति’ इति शेषः । ‘एकादशिनीचत्’ इति किमर्थमुच्यते ? प्रा-
प्तत्वादेव, “द्वे त्वेवैते एकादशिन्यावालमेत” (श० ब्रा० १३-५-१-३)

(१) सप्तम्यां दीक्षणीयायां षडाग्निकानि त्रीणि चाश्वमेधिकानि
एवं नव हुत्वा दशममौद्गमणं “विश्वो देवस्य०” (वा० सं० २२-२१)
इति जुहोति ।

(२) कृष्णाजिनदीक्षात आरभ्योखायां त्रयोदशसमिदाधानान्तं
कृत्वाऽध्वर्युरेव “आब्रह्मन्०” (वा० सं० २२-२२) इति जपति ।

(३) उत्सर्गरूपतिष्ठत इत्युत्सर्गोपस्थानकाले एके ‘आब्रह्मन्०’
इति जपमिच्छन्ति । यद्वा अश्वस्योत्सर्गकाले “विभूर्मात्रा०” (वा० सं०
२२-२९) इति जपानन्तरम् इत्यर्थः ।

(४) अश्वमेधस्याहीनत्वेन द्वादशाहप्रकृतिकतया चोदकेनैव द्वा-
दशोपसद्वे सिद्धे इत्यादिः ।

(५) आद्येऽग्नौ सार्धसप्तपुरुषाः क्षेत्रफलम् । तत्र द्विगुणपक्षे स प-
ञ्चदशपुरुषो भवति । त्रिगुणपक्षे सार्धद्वाविंशतिपुरुषः ।

इति मा भूत्तद्वक्त्याव्यव्यासेन च मानार्थम् 'एकादशिनी'(१) इति ॥ १६ ॥

(२) रज्जुदालो मध्ये ॥ १७ ॥

भवति ॥ १७ ॥

अभितः(३) पैतुदारवौ ॥ १८ ॥

भवतः ॥ १८ ॥

षट् षट् बैल्यखादिरपालाशाः ॥ १९ ॥

यूपा भवन्ति ॥ १९ ॥

त्रयस्त्रयोऽभितः ॥ २० ॥

'त्रय इत्यात्' (श० ब्रा० १३-४-४-५) इति वचनात् ॥ २० ॥

प्रतियूपमग्नीषोमीयाः ॥ २१ ॥

पशवो नियुज्यन्ते । ते च दक्षिणयूपादारभ्य वचनसामर्थ्यात् ।
अतश्च 'एकादशिनीवत्' उक्तेऽपि सर्वेषामग्नौ ब्रूयणम् ॥ २१ ॥

पातरग्निष्टोमः ॥ २२ ॥

भवति ॥ २२ ॥

एकादशिन्यौ सवनीयाः (४) पशवो भवन्ति ॥ २३ ॥

'द्वे त्वेवैते एकादशिन्यावालभेत' (श० ब्रा० १३-५-१-३) इति
श्रुतेः ॥ २३ ॥

तत्र च—

(५) मध्यमे आग्नेयौ ॥ २४ ॥

'नियुज्येते' शेषा व्यव्यासेन ॥ २४ ॥

(६) उत्तरयोश्च ॥ २५ ॥

अहोरेकादशिन्यावालभेत ॥ २५ ॥

(७) उत्तमे गावो बहुरूपाः ॥ २६ ॥

(१) सर्वे च यूपा एकविंशत्यरत्नयो भवन्ति ।

(२) रज्जुदालः श्लेष्मातकः 'गूदी' इतिलोके प्रसिद्धः ।

(३) पैतुदारः देवदारुः ।

(४) 'पशवो भवन्ति' इति पाठः अत्र पुस्तकेऽधिकः ।

(५) मध्यमे यूपे प्रथमौ पशू आग्नेयौ आलम्भनीयौ ।

(६) उत्तरयोरपि द्वितीयतृतीययोरहोर्द्वे द्वे एकादशिन्यौ सवनीयाः

पशवो भवन्ति ।

(७) उत्तमे द्वे एकादशिन्योः पशवो बहुरूपाः, विचित्रवर्णा गाव आलम्भव्याः ।

आलभ्यन्ते ॥ २६ ॥

विजयमध्याह्नोतुः प्राची दिक् दक्षिणा ब्रह्मणोऽध्व-

र्योः प्रतीच्युद्गातुरुदीची ॥ २७ ॥

विजयमध्याह्नप्राच्यान्दिशि यदुत्पन्नं द्रव्यं तद्धोतुर्दीयते(१)दक्षिणा
ब्रह्मणः प्रतीच्यध्वर्योरुदीच्युद्गातुः ॥ २७ ॥

तृतीयं तृतीयमन्वहं ददाति भूमिपुरुषब्राह्मणस्ववर्जम् ॥ २८ ॥

(२)आद्यार्चिकप्रतिपुरुषाणां च तत एव चोदकानुरूपो विभागः ।
“अथातो दक्षिणानाम्” (श० ब्रा० १३-५-४-२४) इति प्रकृत्य सर्वमेवै-
तदेवं श्रूयत इति । ब्राह्मणस्वं यद्दण्डादुत्पन्नं तन्न देयम् । तस्य हि
ब्राह्मणेष्वेव विनियोगः स्मृतौ विहित इति ॥ २८ ॥

तृतीयसवनउक्थ्यं गृहीत्वाऽऽग्निमारुत-

काले त्रैधं विगृह्णाति ॥ २९ ॥

तच्चमसाननुहोमभक्षौ ॥ ३० ॥

आग्निमारुतचमसाननु होमभक्षौ भवतः ॥ ३० ॥

वसतीवरीर्गृहीत्वा गृहीत्वा प्रतिदिशः

समासिच्य परिहरति(३) ॥ ३१ ॥

प्रतिदिशं वसतीवरीर्गृहीत्वा गृहीत्वा समासिच्य परिहरति । स-
चायं मध्यमस्य धर्मो वचनात् । ततश्च सर्वमेधेआश्वमेधिके मध्यमेऽ-
हनि वर्तमाने प्रतिदिशं ‘वसतीवरि’ग्रहणं प्रवर्तते ॥ ३१ ॥

आज्यसक्तुधानाकाजानामेकैकं जुहोति प्राणाय स्वाहे-

ति(४) प्रतिमन्त्रं सर्वरात्रमावर्तम् ॥ ३२ ॥

(१) दिग्विजयकाले प्राच्या दिशो यद्द्रव्यमानीतं तद्धोतुर्दीयम्,
एवमग्रेऽपि ।

(२) होतृगणान्तःपातिनां त्रयाणां पुरुषाणामित्यर्थः ।

(३) द्वितीयस्याहोऽर्थे प्रतिदिशं सर्वाभ्यो दिग्भ्यः सकाशात् वस-
तीवरीर्गृहीत्वा आसादनान्तं पृथक्कृत्वा परिहरणकाले एकस्मिन्महति-
पात्रे समासिच्य मिश्रीकृत्य परिहरति ।

(४) आज्यादीनां प्रतिप्रहरमेकैकं क्रमेण सर्वरात्रमुत्तरवेदिस्थाशौ
“प्राणाय स्वाहा०” (वा० सं० २२-२३) इत्यादि द्वादशकण्डिकात्मकै-
रनुवाकैः जुहोति । किं कृत्वा ? आवर्तम् ‘प्राणाय स्वाहा’ इत्यादिकम्
‘एकशताय स्वाहा’ इत्यन्तं मन्त्रगणमावर्त्यावर्त्य ‘सर्वरात्रम्’ इति द्विती-

आज्यादीनामेकैकेन द्रव्येण होममभिनर्वर्तयति “प्राणायस्वाहा” इत्येभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् आचर्याचर्य सर्वरात्रम् । अत्र च रात्रेः प्रति-द्रव्यं विभागः प्रहरमेकमाज्येन, द्वितीयं सकुभिः, तृतीयं धानाभिः, चतुर्थं लाजैः । इह च कर्मपरिमाणानवगमात्कालपरिमाणेन कर्मपरिमाणपरिच्छेदः । न ह्यत्र कर्मपरिमाणं श्रूयते । यथा शतरुद्रिये सन्त-तहोमेऽपि सति “षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतान्येतच्छतरुद्रियमथ त्रिःशदथ पञ्चत्रिःशत्” (श० ब्रा० ६-१-१-४३) इति । नैवमिह वचनं भवति । तेन यावन्तो होमाः प्रहरणे निषर्त्यन्ते, तावन्ति प्रतिद्रव्यं चतुर्मुष्टिकानि ग्राह्याणि । दर्विहोमानां पौर्णमासधर्मत्वेन आज्यस्य तूपांशुयाजविध्यन्तत्वेन परिमाणमेव ।

कचिस्वाज्यस्य पूर्णाहुतिकं विध्यन्तमिच्छन्ति । तदनुपपन्नम्, सकृत्वादिमध्ये आम्नानात्तस्य होमस्य । ततश्च दर्विहोमोऽयमुपांशु-याजविध्यन्तग्राहक इति । अतश्च ध्रौवाच्चतुरवत्तेन होमः । इह च ‘ए-कस्मै स्वाहा’ ‘द्वाभ्यां स्वाहा’ इत्येवमादौ ‘त्रिभ्यः स्वाहा’ ‘चतुर्भ्यः स्वाहा’ पञ्चभ्यः स्वाहा’ इत्येवमादिः लुप्तः स्वाध्यायो द्रष्टव्यः । एवं ह्यत्र श्रूयते—“अनुपूर्वं जुहोति” इति, “एकोत्तरा जुहोति” इति तथा “नैकशतमन्येति” (श० ब्रा० १३-२-१-५, ६) इति ॥ ३२ ॥

व्युष्ट्या इति (१) व्युष्टायाम् ॥ ३३ ॥

रजन्थां जुहोति । तच्च—लाजैरेवेतिसम्प्रदायः ॥ ३३ ॥

(२) स्वर्गायेत्युदिते ॥ ३४ ॥

जुहोति । पूर्णाहुतिवत्संस्कारपूर्वकमाज्येन । युक्तरूपता पुनरुभ-

याग्रहणात् होमक्रियाया रात्रेः कात्स्न्येन संयोगः कार्यः । ततः प्रथमयामे घृतेन यागः, द्वितीये सकुभिः, तृतीये धानाभिः, चतुर्थं लाजैः । “एक-स्मै०” (वा० सं० २२-३४) इति द्वादशेऽनुवाके “एकस्मै स्वाहा” “द्वा-भ्यां स्वाहा” इत्यत्र त्रिभ्यः स्वाहा, चतुर्भ्यः स्वाहा, पञ्चभ्यः स्वाहा, षड्भ्यः स्वाहा, सप्तभ्यः स्वाहा, अष्टभ्यः स्वाहा, नवभ्यः स्वाहा इत्ये-वमादयो मन्त्रा अपठिता अपि एकैकोच्चयेन शतपर्यन्ताः प्रयोज्या “ए-कोत्तरा जुहोति” (श० ब्रा० १३-२-१-५) इति श्रुतेः ।

(१) व्युष्ट्यायां समाप्तायां रात्रौ “व्युष्ट्य स्वाहा” (वा० सं० २२-३४) इति घृताहुतिमेकां जुहोति ।

(२) उदिते सूर्ये “स्वर्गाय स्वाहा” (वा० सं० २२-३४) इति च जुहोति ।

योरारज्येन(१) । अत्र च कर्मविरचना अनस्तमिते आदित्ये आज्यभागान्तं कर्तव्यम्, तत आज्यादिभिर्होमः । विरोधाच्चापररात्रिकं कर्म, प्रतिप्रस्थाता करोति । अध्वर्युर्हि अन्नहोमेषु व्यावृत्त इति ।

ननु वैपरीत्यं कस्मान्न भवति । न, अध्वर्युकर्तृकताया अपररात्रिकेऽन्यत्र चरितार्थत्वात् । अन्नहोमेषु त्वचरितार्थतेति । तस्मादध्वर्युरेवा-
न्नहोमेषु । तथा च लिङ्गम् “अध्वर्युरन्नहोमाञ्जुहोति” (श० ब्रा० १३-५-१-४) इति । विधिरेवायमित्यपरे ॥ ३४ ॥

इति विशेषध्याये चतुर्थी कण्डिका ।

प्रातरुक्थयः ॥ १ ॥

‘भवति’ इति सूत्रशेषः ॥ १ ॥

महिमानौ गृह्णाति सौवर्णेन पूर्वः हिरण्यगर्भः(२)

इति, द्वितीयः राजतेन यः प्राणतः(३) इति ॥ २ ॥

“महिमानौ” (श० ब्रा० १३-२-११-१) इति ग्रहयोर्नाम । महिमा नौ ग्रहौ गृह्णातीति सामानाधिकरण्यात् ॥ २ ॥

बहिष्पवमानाय सर्पणमश्वमालम्भ्य(४) ॥ ३ ॥

बहिष्पवमानं च वाचनिकमत्र अहर्गणे सदसि विहितत्वात् ॥ ३ ॥

वडवा दर्शयत्यभिरसति तत्स्तोत्रम् ॥ ४ ॥

अश्वस्य वडवा दर्शयति । दर्शनेन यद्विद्मुरोति तदेव स्तोत्रम् ॥ ४ ॥

स्तुवीरन्वा ॥ ५ ॥

उद्गातार इति विकल्पः । शास्त्रस्य तुल्यत्वात् ॥ ५ ॥

शतमानं ददाति ॥ ६ ॥

स्तोत्रदक्षिणा इति उद्गातृभ्यः ॥ ६ ॥

अश्वेनाक्रमयन्त्यास्तावम् ॥ ७ ॥

(५) आस्तावप्रदेशमश्वेनाक्रमयन्ति ॥ ७ ॥

(१) ‘व्युष्ट्यै स्वाहा’ इत्याहुतिरपि आज्येनैव होतव्येति महीधरोऽपि ।

(२) हिरण्यगर्भः० (वा० सं० २३-१) ।

(३) यः प्राणतो० (वा० सं० २३-३) ।

(४) अश्वमालम्भश्च पुच्छे ।

(५) बहिष्पवमानस्तवनप्रदेशम् ।

ऐकादशिनानुपाकृत्याश्वार्दींश्च ॥ ८ ॥

‘उपाकरोति’ इति शेषः ॥ ८ ॥

होतरश्चमभिष्णुहीति प्रेष्यति ॥ ९ ॥

प्रेषार्थश्च “तमेकादशभिर्होताऽभिष्णोति यदकन्दः प्रथमं जायमान”
(श० ब्रा० १३-५-१-१६, १७) इति ॥ ९ ॥

युनक्त्येनं युञ्जन्ति ब्रध्नमिति ॥ १० ॥

एनमश्वं रथे “युञ्जन्ति ब्रध्नम्” (१) इत्यनेन मन्त्रेण ॥ १० ॥

इतरांश्च युञ्जन्त्यस्ये(२)ति ॥ ११ ॥

त्रीनश्वान्युनक्ति ॥ ११ ॥

अश्वाः सौवर्णालङ्काराः ॥ १२ ॥

भवन्ति ॥ १२ ॥

रथश्च ॥ १३ ॥

सौवर्णालङ्कारः ॥ १३ ॥

अपो यात्वाऽवगादेषु वाचयति यद्वात इति ॥ १४ ॥

अपः प्रति यात्वाऽवतीर्णेष्वश्वेषु “यद्वात”(३) इत्यमुं मन्त्रं वा-
चयति ॥ १४ ॥

आयाय विमुक्तमश्वं महिषीवावाता परिवृक्ता-

ऽऽज्येनाभ्यञ्जन्ति पूर्वकायमध्यापरकायान् यथा-

देशं वसवस्त्वेति प्रतिमन्त्रम् ॥ १५ ॥

एत्य विमुक्तमश्वं महिष्याद्याः पत्न्योऽभ्यञ्जन्ति पूर्वकायमध्याप-
रकायान् यथादेशं इति । महिषी पूर्वकायं, मध्यं वावाता, अपरकायं परि-
वृक्ता । “वसवस्त्वा”(४) इत्येभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् ॥ १५ ॥

(१) युञ्जन्ति ब्रध्नम् (वा० सं० २३-५)

(२) युञ्जन्त्यस्य० (वा० सं० २३-६)

(३) ततः चतुर्भिर्श्वैर्युक्ते रथे अध्वर्युयजमानो उपविश्याश्वान्प्र-
धावयतः तद्वागादिकं प्रति । ततः जलमध्यं प्रविष्टेष्वश्वेषु “यद्वातो०”
(वा० सं० २३-७) इत्यमुं मन्त्रं यजमानं वाचयति इति ।

(४) आयाय जलप्रदेशाद्देवयजनमागत्य रथाद्विमुक्तमश्वं महिष्या-
द्यास्तिस्रः पत्न्यो यथाक्रममश्वस्य पूर्वादिकायानभ्यञ्जन्ति घृतेन । महिषी
पूर्वकायं “वसवस्त्वा०” इति, वावाता देहमध्यं “रुद्रास्त्वा०” इति,
परिवृक्ता पश्चाद्वागम् “आदित्यास्त्वा०” (वा० सं० २३-८) इति मन्त्रेण ।

अध्रुश्यमानान्मणीन्सौवर्णानेकशतमेकशतं
(१)केसरपुच्छेष्वावयन्ति भूर्भुवःस्वरिति प्र-

तिमहाव्याहृति ॥ १६ ॥

अध्रुशमानान् इति यथा न पतन्ति सौवर्णान्मणीन्केसरयोः पु-
च्छे च प्रवयन्ति । (२)“भूः” इति महिषी, “भुवः” इति वावाता, “स्वः”
इति परिवृक्ता ॥ १६ ॥

अनुचर्यश्च तूष्णीमेकेषाम् ॥ १७ ॥

आवयन्ति । एकेषां त्विति विकल्पः ॥ १७ ॥

अश्वाय रात्रिहुतशेषं प्रयच्छति लाजीदञ्छाचीश्निति ॥ १८ ॥

(३)अनेन मन्त्रेण ॥ १८ ॥

अप्स्ववहरणमखादति ॥ १९ ॥

अखादत्यश्वे अप्स्ववहरणम् । सा चैयं प्रतिपत्तिः ॥ १९ ॥

ब्रह्मा पृच्छति होतारं (४)यूपमभितः कः स्वि-

देकाकी(५)ति ॥ २० ॥

“यूपमभितो वदतः” (श० ब्रा० १३-२-६-९) इति वचनात् ॥ २० ॥

(६)सूर्य इत्याचष्टे ॥ २१ ॥

होता ॥ २१ ॥

होता ब्रह्माणं का स्विदासीदि(७)ति ॥ २२ ॥

‘पृच्छति’ इत्यनुवर्तते ॥ २२ ॥

(१) अत्र केसरयोः पुच्छे चेति भाष्ये बहुत्वगीः ।

सुत्रस्था व्याकृता सैवं वासुदेवैर्विवेचिता ॥

तद्यथा—शिरोग्रीवापुच्छबालेष्विति ।

(२) ‘भूः’ इति एकशतं मणीन् सुवर्णमयान् अश्वशिरोरोमसु म-
हिषी प्रवयति, वावाता ग्रीवारोमसु ‘भुवः’ इति, परिवृक्ता पुच्छरोमसु
‘स्वः’ इति ।

(३) लाजीदञ्छाचीश्न० (वा० सं० २३-८)

(४) परिधौ च खलेवाल्यां यूपसंस्कारवादिभिः ।

अश्वेऽपि यूपसंस्कारा वाच्या अस्त्विति चेच्छिवम् ॥ इति ।

(५) कः स्विदेकाकी० (वा० सं० २३-९)

(६) सूर्येऽपकाकी० (वा० सं० २३-१०)

(७) का स्विदासीत् ० (वा० सं० २३-११)

द्यौरिनि (१)प्रत्याह ॥ २३ ॥

ब्रह्मा ॥ २३ ॥

इति विंशेऽध्याये पञ्चमी कण्डिका ॥

पशुपाकरणान्तेचाश्वमेधिकमभिहितमश्वामिष्टवादि । इदानीं प्रा-
कृतानुवृत्त्यर्थमाह—

अग्निमन्थनादि करोति ॥ १ ॥

अग्निष्टेऽश्वतूपरगोमृगान्नियुनक्ति ॥ २ ॥

यूपे ॥ २ ॥

यथोक्तमश्वदौ देवताः ॥ ३ ॥

यथाऽश्वस्तूपरोऽध्याये (२) उक्तास्तथैव प्रतिपत्तव्याः । ब्राह्मणमेवे-
दमिति ॥ ३ ॥

(३) पर्यङ्गथानश्वे ॥ ४ ॥

‘नियुनक्ति’ इति वर्तते ॥ ४ ॥

पञ्चदश पञ्चदश (४) रोहितादीन्तसौर्यान्तानितरेषु ॥ ५ ॥

इतरेषु यूपेषु पञ्चदश रोहितादीन् सौर्यान्तान्नियुनक्ति । यूपोच्छ्र-
यणक्रमेण प्रवृत्तेः ॥ ५ ॥

(१) द्यौरासीत् (वा० सं० २३-१२)

(२) अश्वस्तूपरः (वा० सं० २४-१) इत्यादि सम्पूर्णोऽध्यायः ।

(३) “कृष्णग्रीवऽआग्नेयो रराटे०” इत्यादयः “वैष्णवो वामनः”
(वा० सं० २४-१) इत्यन्ताः पर्यङ्गयसंज्ञकाः, तानश्वे यूपस्थानीये नियु-
नक्ति । अत्र अश्वस्य शरीरं तरणार्थं तुम्बीफलमिव सर्वतो रज्ज्वा गु-
म्फनीयम् । तथासति उक्तस्थाने पर्यङ्गथालम्भस्तत्तत्स्थाने गुम्फितर-
ज्ज्वां सुकरः स्यादिति देवयाशिकाचार्यः ।

(४) “रोहितो धूम्रो रोहितः०” (वा० सं० २४-२) इत्यादीन् पञ्चदश
पञ्चदश पशून् सौर्यान्तान् “श्वेताः सौर्याः” (वा० सं० २४-१२) इत्यन्तान्
इतरेषु यूपेषु उच्छ्रयणक्रमेण नियुनक्ति । अत्र देवयाशिकस्तु विशेषमाह—

येषां पशुवाचकानां पदानामर्था न ज्ञायन्ते ते निगमनिरुक्तव्याकर-
णोणादिवृत्त्यभिधानग्रन्थेभ्यो विलोक्यावगन्तव्याः । अत्र २२ ऐकादशि-
नाः, ३२७ अश्वदयः सौर्यान्ताः, २६० कपिञ्जलादयः, एवं ६०९ पशवः ।

श्लोकश्च—

पदशतानि नियुज्यन्ते पशूनां मध्यमेऽहनि ।

अश्वमेधस्य यज्ञस्य नवभिरधिकानि हि ॥ इति ।

(१) कपिञ्जलादीन्पृषतान्तांस्त्रयोदश त्रयोदश
यूपान्तरेषु ॥ ६ ॥

“त्रयोदश त्रयोदशारण्यानाकाशेष्वालभते” (श० ब्रा० १३-५-१-१५)
इति वचनात् । तांश्चाकाशोत्पत्तिक्रमेण । अपरे तु दक्षिणत आरभ्ये-
च्छन्ति ॥ ६ ॥

अश्वप्रोक्षणमश्वस्त्वा वायुष्टेति (२) ॥ ७ ॥

“आश्वरिकं यजुरनुवृत्त्याश्वमोधिकं यजुः प्रतिपद्यत” (श० ब्रा०
१३-२-७-१) इति समुच्चयश्रवणात् ॥ ७ ॥

उपगृह्णात्यपास्पेरुरग्निः पशुरिति ॥ ८ ॥

(३) मन्त्रद्वयेनाश्वस्य मुखे ॥ ८ ॥

कपिञ्जलादीनुत्सृजन्ति पर्यग्निकृतान् ॥ ९ ॥

देवतामुद्दिश्योद्दिश्य नियोगक्रमेणोत्सर्गः ॥ ९ ॥

हिरण्यवासोधीवासेष्वश्वसंज्ञपनम् ॥ १० ॥

“वासोऽधिवासः हिरण्यमित्यश्वयोपस्तृणन्ति” (श० ब्रा० १३-
२-८-१) इति वचनात् । तृणमपि प्रवर्तत एव, (४) अदृष्टार्थत्वात् ॥ १० ॥

(५) परिपशव्ये हुत्वा प्राणाय स्वाहेति तिस्रोऽपराः ॥ ११ ॥

(१) “वसन्ताय कपिञ्जलान्” (वा० सं० २४-२०) इत्यादीन् “वि-
श्वेषाम्देवानाम्पृषतः” (वा० सं० २४-४०) इत्यन्तान् त्रयोदश-त्र-
योदशसंख्यान् यूपान्तरेषु यूपानामन्तरालेषु आकाशोत्पत्तिक्रमेण आ-
लभते । एकविंशतियूपानां मध्ये विंशतिरन्तरालानि सन्ति तेषु एकै-
कस्मिन्नन्तराले त्रयोदशत्रयोदश नियुनक्ति । इति देवयाज्ञिकाचार्यः ।

(२) अश्वस्यस्त्वौषधीभ्यः० (वा० सं० ६-२) इति प्राकृतेन मन्त्रे-
ण, “वायुष्ट्वा०” (वा० सं० २३-१३, १४, १५, १६) इत्याश्वस्य “तत्र
त्वा देवः सविता दधातु” इत्यन्तेन कण्डिकाचतुष्टयात्मकेन वैकृतेन
आश्वमोक्षिकेन मन्त्रेण च अश्वप्रोक्षणं करोति ।

(३) अपां पेरुः० (वा० सं० ६-१०) इति प्राकृतेन मन्त्रेण “अ-
ग्निः पशुः”० (वा० सं० २३-१७) इति वैकृतेन च प्रोक्षणीः अश्वमुखे
उपगृह्णाति ।

(४) पूर्वं तृणं, तदुपरि वासः, तदुपरि अधिवासः, तदुपरि
हिरण्यम्, तदुपरि अश्वस्य संज्ञपनमित्यर्थः ।

(५) परिपशव्ये—स्वाहा देवेभ्यः, देवेभ्यः स्वाहा इति द्वे आहुती
हुत्वा,

आहुतीर्जुहोति ॥ ११ ॥

वाचयति (१) पत्नीर्नग्नमस्ते ऽश्व इति ॥ १२ ॥

मन्त्रसमुच्चयः ॥ १२ ॥

(२) अश्वं त्रिस्त्रिः परियन्ति पितृवन्मध्ये गणानां

प्रियाणां निधीनामिति ॥ १३ ॥

“गणानान्त्वा” इति त्रिः प्रदक्षिणम् । “प्रियाणाम्” इति त्रिप्रदक्षिणम् । “निधीनान्त्वा” इति च प्रदक्षिणम् । “वसो मम” इति च सर्वानुषङ्गः, तुल्ययोगात् ॥ १३ ॥

प्रक्षालितेषु महिष्यश्वमुपसंविशत्याहमजानीति ॥ १४ ॥

प्रक्षालितेषु पशुषु महिषी अश्वमुपसंविशति “आहमजानि” (३) इत्यनेन मन्त्रेण । “निष्ठितेषु पात्रेजनेषु महिषीमश्वयोपनिपादयन्ति”

श० ब्रा० १३-५-२-२ इति वचनात् ॥ १४ ॥

अधीवासेन प्रच्छादयति स्वर्गे लोकऽहति ॥ १५ ॥

अश्वमहिष्योरुपरि वासो ददाति “स्वर्गे लोके” (४) इत्यनेन मन्त्रेण ॥ १५ ॥

अश्वशिश्नमुपस्थे कुरुते वृषा वाजीति (५) ॥ १६ ॥

‘प्राणाय स्वाहा०’ (वा० सं० २३-१८) इत्याद्यास्तिस्र आहुतीर्जुहोति । एकामश्वसंज्ञपनस्य आदौ चतस्रोऽन्वे इति महीधरः ।

(१) सर्वाः पत्नीः पशुशोधनाय पान्तेजनीहस्ताः पशून् प्रतिनयन् “नमस्तऽ आता ना०” (वा० सं० ६-१२) इति प्राकृतम् मन्त्रम्, “अश्वे ऽश्वमिवके” (वा० सं० २३-१८) इति आश्वमेधिकं च वाचयतीति ।

(२) सर्वाः पत्न्यः पात्रेजनहस्ता एव प्राणशोधनात्प्राक् अश्वं त्रिस्त्रिः परियन्ति; मध्ये पितृवत् अप्रदक्षिणं परियन्ति त्रिभिर्मन्त्रैः । “वसो मम” इति त्रिष्वपि अनुषङ्गः । ततश्चैवं प्रथमं “गणानाम्” (वा० सं० २३-१९) इति त्रिः प्रदक्षिणं परियन्ति । तत्र सकृन्मन्त्रेण त्रिस्तूष्णीम् । ततः “प्रियाणाम्” इत्यप्रदक्षिणं त्रिः, ‘निधीनाम्’ इति प्रदक्षिणं त्रिः, एवं नवकृत्व इति ।

(३) शोधितेषु पशूनां प्राणेषु “आहमजानि०” (वा० सं० २३-१९) इति पत्नी अश्वसमीपे शेते ।

(४) स्वर्गे लोके (वा० सं० २३-२०)

(५) वृषा वाजी० (वा० सं० २३-२०)

“निरायत्याश्वस्य शिशुं महिष्युपस्थे निधत्ते” (श० ब्रा० १३-५-२-२) इति वचनात् । ‘महिष्युपस्थ’ इति वचने न समासोऽयम् । कुत एतत् ? षष्ठ्यश्रवणात् ।

ननु समासलक्षणेन लुप्ता षष्ठी । नैतदेवम्-अश्रुतां षष्ठीं कल्पयित्वा लोपो व्यावर्णयितव्यः । महिष्या एव पुनः कर्तृत्वे एष दोषो न भवति ॥ १६ ॥

(१) उत्सक्थ्या इत्यश्वं यजमानोऽभिमन्त्रयते ॥ १७ ॥

अध्वर्युर्मा भूदिति ‘यजमान’ग्रहणम् ॥ १७ ॥

अध्वर्युर्ब्रह्मोद्गातृहोतृक्षत्तारः कुमारीपत्नीभिः संवदन्ते यकासकाविति दशर्चस्य द्वाभ्यां द्वाभ्यां हये हये ऽसावित्थामन्त्र्यामन्त्र्य ॥ १८ ॥

अध्वर्युर्वाद्यः कुमारीपत्नीभिर्यथासंख्येन संवदन्ते “यकासकौ” (२) इति दशर्चस्य ‘द्वाभ्यां द्वाभ्यामृग्भ्यां हये हयेऽसौ’ इति पूर्वतरमामन्त्र्यामन्त्र्य ॥ १८ ॥

सानुचर्यः प्रत्याहुः ॥ १९ ॥

अनुचर्य एकेषाम् ॥ २० ॥

अतश्च विकल्पः ॥ २० ॥

महिषीमुत्थाप्य पुरुषा दधिक्राव्ण[३] इत्याहुः ॥ २१ ॥

उत्थापनं च पत्न्या अनुचरीकर्तृकम् । “उत्थापयन्ति महिषीं ततस्ता यथेतं प्रतिपरायन्ति” (श० ब्रा० १३-५-२-२) इति श्रुतेः । “अथेतरे सुरमिमतीमृचमन्ततोऽन्वाहुः” (श० ब्रा० १३-५-२-२) इति ॥ २१ ॥

इति विंशोऽध्याये षष्ठी कण्डिका ।

तिस्रः पत्न्यो ऽसिपथान्कल्पयन्त्यश्वस्य सूचीभिर्लौहराजतसौवर्णीभिर्मणिसंख्याभिर्गायत्रीत्रिष्टुबिति द्वाभ्यां द्वाभ्याम् ॥ १ ॥

(१) उत्सक्थ्याऽ अवगुदम् (वा० सं० २३-२१)

(२) यकासकौ (वा० सं० २३-२२, २३, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१)

(३) दधिक्राव्णः (वा० सं २३-३२)

महिष्याद्यास्तिस्रः पत्न्योऽसिप्रागभिकल्पयन्ति । अश्वस्य सूची-
मिर्मणिसंख्याभिरेकशतेनैकशतेन । ताश्च लौहराजतसौवर्ण्यो भवन्ति ।
“गायत्रीत्रिष्टुप्” (१) इति द्वाभ्यां द्वाभ्यामृभ्याम् ॥ १ ॥

रजतसुवर्णसीसाभिर्वा मन्त्राग्राभ्याम् ॥ २ ॥

‘वा’ शब्दः पञ्चम्यावृत्तौ । न लौहराजतसौवर्ण्यो भवन्ति राजतसु-
वर्णसीसाख्या भवन्ति । कुत एतत् ? मन्त्राग्राभ्याम् । मन्त्रे हि रजता-
हरिणीः सीसा (२) इति च दृश्यते । तेन लोहशब्दस्य ताभ्रमात्रवि-
षयत्वात् मन्त्रवर्णनं व्यवस्थापनं युक्तमिति सीसादिमन्यो भवन्ति ॥ २ ॥

(३) सौवर्णासिरश्वः ॥ ३ ॥

भवति ॥ ३ ॥

(४) लौहाः पर्यङ्गयाणाम् ॥ ४ ॥

अस्यो भवन्ति ॥ ४ ॥

आयसा इतरेषाम् ॥ ५ ॥

इतरेषां पशूनामायसा (५) अस्यो भवन्ति ॥ ५ ॥

अश्वं विशास्यनुवाकेन कस्त्वा छद्यतीति (६) ॥ ६ ॥

विशसनमवदानकालीनम् । विशसनशब्दस्य तत्र दृष्टार्थत्वात् ।
“विशास्ति पशुमन्यः” (का० श्रौ० ६-७-१) इति । वपाकालीनं वा

(१) गायत्री त्रिष्टुप्० (वा० सं० २३-२३, २४, २५, २६, २७, ३८) इति षड्रुचे द्वाभ्यां द्वाभ्यामृभ्यां महिष्याद्यास्तिस्रः पत्न्यः
ताभ्ररजतसुवर्णमयीभिः प्रत्येकमेकाधिकशतसंख्याभिः सूचीभिः अ-
श्वार्द्धे असिपथान् कल्पयन्ति । शासस्य सुखप्रवेशाय सूचीभिः वितुद्य
वितुद्य अश्वस्य त्वचं जर्जरीकुर्वन्ति ।

(२) रजता हरिणीः सीसा० (वा० सं० २३-२७)

(३) सुवर्णपरिष्कृतासिरित्यर्थः । न हि केवलसुवर्णमयस्य छे-
दने सामर्थ्यं भवति, मृदुत्वात् इति देवयाज्ञिकः ।

(४) लौहास्ताभ्रपरिष्कृताः । तथैव विशसनसामर्थ्यात् । यदि
तु ताभ्रहिरण्यगर्भधारा एव स्युः ततो विशसनमेव तैः कर्तुं न शक्यते
इति देवयाज्ञिकः ।

(५) अयोविकाराः न तु तत्परिष्कृताः ।

(६) कस्त्वा ऽऽछद्यति० (वा० सं० २३-२९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४)
इति षड्रुचेन अनुवाकेन अध्वर्युः अश्वोदरं पाटयति मेदस उद्धरणाय ।

तत्रापि हि विशसनशब्दो भवति । शसिर्हिसार्थः । तत्रापि हि हिंसा विद्यत इति । प्राथम्याच्च वपाकालनिमेव ॥ ६ ॥

मेदोऽस्योद्धरन्ति वपार्थे ॥ ७ ॥

अस्याऽश्वस्य वपाकार्ये मेदो गृह्यते । कार्यापत्या चात्र धर्म-
प्रवृत्तिः ॥ ७ ॥

लोहितं चास्य श्रपयन्ति ॥ ८ ॥

‘अस्य’ इत्यश्वस्य ॥ ८ ॥

प्राजापत्यवपानामुत्तरतः श्रपणः होमो हविषश्च ॥ ९ ॥

आहवनीयस्योत्तरतः श्रपणः होमश्च । तथा हविषः ॥ ९ ॥

प्राग्वपाहोमाद्धोताध्वर्यु च सदसि संवदेते चतसृभिः

कः स्विदेकाकीति पूर्ववत् ॥ १० ॥

वपाहोमात्पूर्वं स्वाहाकृत्युत्तरकालं होताऽध्वर्युश्च सदसि सम्बदेते-
“कः स्विदेकाकी” (१) इति चतसृभिर्ऋग्भिः । ‘पूर्ववत्’ इति उक्तिप्रत्यु-
क्त्या । “श्रुतासु वपासु स्वाहाकृतिमिश्रित्वा प्रत्यञ्चः प्रतिपरेत्य
सदसि ब्रह्मोद्यं वदन्ति पूर्वया द्वारा प्रपद्य यथा धिष्यं व्युपविशन्ति”
“स होताऽध्वर्यु पृच्छति” (श० ब्रा० १३-१-२-११, १२) इति श्रुतेः ।
यदत्र सूत्रे नाभिहितं तच्चशब्देन लभ्यते ‘प्रत्यञ्चः प्रतिपरेत्य’ ए-
वमादि ॥ १० ॥

ब्रह्मोद्गातारौ च पृच्छामि त्वेति ॥ ११ ॥

‘च’ शब्दा(२)च्चतसृभिर्ऋग्भिरुक्तिप्रत्युक्त्या ॥ ११ ॥

पुनः पूर्वावपरेणोत्तरवेदिं का स्विदासीदिति(३) ॥ १२ ॥

सम्बदेते । ‘पूर्वौ’ इति होताध्वर्यु ॥ १२ ॥

उत्तरौ च कत्यस्येति ॥ १३ ॥

‘च’ शब्दात्संवदेते चतसृभिरेव(४) ॥ १३ ॥

(१) कः स्विदेकाकी० (बा० सं० २३-४५, ४६, ४७, ४८)

(२) पृच्छामित्वा० (बा० सं० २३-४९, ५०, ५१, ५२)

(३) ततः सदसो निष्क्रम्य हविर्धानस्य पुरतः उत्तरवेदेः पश्चा-
दुपविश्य पूर्वोक्तौ होताध्वर्यु “का स्विदासीत्” (बा० सं० २३-५३,
५४, ५५, ५६) इत्यादिचतसृभिः ऋग्भिः सम्बदेते इत्यर्थः ।

(४) कत्यस्य० (बा० सं० २३-५७, ५८, ५९, ६०)

यजमानोऽध्वर्युं (१) पृच्छामि त्वेति ॥ १४ ॥

(२) इयं वेदिरित्यध्वर्युः ॥ १५ ॥

प्रत्याह ॥ १५ ॥

सर्वहृतेन महिम्ना चरति (३) यस्तेऽहन्निति जुहोति ॥ १६ ॥

‘महिम्ना’ इति ग्रहस्य संज्ञा ॥ १६ ॥

अत्र वा ग्रहणम् ॥ १७ ॥

“उदिते ब्रह्मोद्य” इति प्रकृत्य “अध्वर्युर्हिरण्मयेन पात्रेण प्राजाप-
त्यं महिमानं ग्रहं गृह्णाति” (श० ब्रा० १३-५-२-२३) इति श्रुतेः । त-
तश्चात्रैव ग्रहणम् । पूर्वं सामान्यश्रुतेरव्यवसितम् ॥ १७ ॥

(४) वपाभिश्चरति ॥ १८ ॥

वपाप्रचारं करोतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

अत्र कुल्वतूपररोहितादिभिर्गुणशब्दैश्चोदितानां पशूनां द्रव्यं प्रति
सन्देहः किं जातीयाः पशव इति । जातिशब्देन चोपलक्षणं प्रकृतौ कृत-
मिहापि तद्वदेव कर्तव्यमिति । अत इदमुच्यते-अन्वयाच्छागा एत इति ।
ततश्च तच्छब्देनोपलक्षणमित्येवं प्राप्त आह—

छागोस्त्रमेषाः पद्वभिधानाद्यथालिङ्गम् ॥ १९ ॥

‘छागोस्त्रमेषा’ एते पशवो यथालिङ्गम् । येन येन लिङ्गेन यो यः
पशुर्लिङ्ग्यते अवगम्यते स स प्रत्येतव्यो न सर्वे छागा इति । तेन रो-
हितलिङ्गेन गौर्ग्रहीतव्यः । तूपरत्वेन छागः, कुल्वलिङ्गेन मेषः । कुत
एतत् ? पद्वभिधानात् । एते हि विशिष्टजातिव्यवच्छिन्नद्रव्यगतगु-
णाभिधायकाः, न द्रव्यमात्रगतगुणाभिधायका इति । ततश्चोस्त्रादिशब्दै-
रुपलक्षणं कर्तव्यमिति ।

(१) पृच्छामि त्वा० (वा० सं० २३-६१)

(२) इयं वेदिः० (वा० सं० २३-६२)

(३) यस्तेहन्संवत्सरे महिमा० (वा० सं० २३-२)

(४) एवं प्रयाजशेषेणाभिघारणान्ते वैकृतं कर्म विधाय अधुना
प्राकृतप्रवृत्त्यर्थमाह-महिमग्रहहोमानन्तरमध्वर्युः वपाभिश्चरति । प्रथ-
ममेकादशिनीपशूनां वपाभिः, ततः अश्वतूपरगोमृगाणां वपाभिः त-
न्त्रेण । ततः क्रमेण पृथक्-पृथक् ‘कृष्णग्रीवऽआग्नेयोरराटे’ इत्यादीनां
‘श्वेताः सौर्या’ इत्यन्तानां वपाभिश्चरति । अयमेको वपाचारः पक्षः ।
अन्यानग्रे वक्ष्यति इति देवयानिकः ।

यदि रोहितादयः शब्दाः पश्वभिधायकाः ततस्तैरेवोपलक्षणं युक्तं नोस्मादिभिरिति । एवं च विधिशब्दस्य 'मन्त्रत्वे भावः' इति न्यायानुग्रहो भवति । कोऽसौ न्याय इति चेत् ? मन्त्रस्य ह्यभिहितार्थप्रकाशकत्वमुदितम् । अभिधानञ्च रोहितादिभिरिति । एवं प्राप्त उच्यते । न, एतद्युक्तम् ॥ १९ ॥

कस्मात् ?

गुणवचनाचोदनाशब्दस्य ॥ २० ॥

यस्माद् गुणवचनाश्चोदनाशब्दाः । न च प्रकृतौ गुणशब्देनोपलक्षणं कृतम् ।

नन्विदानीमेवोक्तं यथालिङ्गं पश्वभिधायका रोहितादयः शब्दाः, इदानीं गुणवचना इति विरुद्धमुच्यते । नै तद्विरुद्धं, रोहितादिशब्दा हि स्वार्थमभिधाय तद्वति द्रव्यविशेषे वर्तन्ते न शुक्लशब्दादिवद् द्रव्यमात्रे । कुत एतत् ? गोद्रव्य एव प्रयोगात् प्रत्ययाच्च । तेन गुणवचनत्वेऽपि सति द्रव्याभिधायकत्वमविरुद्धम् । यथा कलमकिसोरवर्करादयः शब्दा वयोविशेषवचना अपि सन्तो विशिष्टजातिव्यवच्छिन्नद्रव्यगतं वयोऽभिदधति, एवञ्च सति छागोस्त्रमेषशब्दैरेवोपलक्षणं युक्तमिति ।

ननु च रोहितादिशब्दानां जात्यभिधायकत्वे गोऽव्यजशब्दैरेव्युपलक्षणं प्राप्नोति । तेऽपि हि तज्जात्युपलक्षणसामर्थ्ययुक्ता इति । ततः किम् ? छागोस्त्रमेषशब्दानामुपलक्षणसामर्थ्यमुपनीयते । एतैरेवोपलक्षणमिति न निर्योगतः प्राप्नोति ॥ २० ॥

अत्रोच्यते—

प्रकृतौ चावचनात् ॥ २१ ॥

प्रकृतौ 'अग्निषोमीयं पशुमालभेत्' इति चोदनायां छागशब्देनोपलक्षणं दृष्टम् । तथा 'गौरनूबन्ध्या' इति चोदनायामुस्त्रशब्देन शास्त्रान्तरे । तथा काठके सौत्रामण्यामृषभेण सह विकल्परूपता पद्व्यते मेषस्य, तत्र च मेषशब्देनोपलक्षणं दृष्टम् । तेनेह चिन्त्यते-तज्जातीयद्रव्याणि किं तैरेव शब्दैरुपलक्षणं क्रियताम्, उत शब्दान्तरैरिति । तैरेवेति युक्तरूपतरम् । ते ह्यन्यत्र द्रव्याणामुपलक्षणं कुर्वाणा दृष्टाः, इहापि च तज्जातीयान्येव द्रव्याणीति । तस्मात्तैरेवोपलक्षणमिति । अत आचार्येण साधूकं 'छागोस्त्रमेषाः पश्वभिधानात्' इति । अपि चैवं क्रियमाणे वैदिकमेवोपलक्षणं भवति, इतरथा लौकिकं स्यात् । तस्मा-

छागोस्त्रमेषशब्दैरेवोपलक्षणम् । अपि च निगमेष्वेवं द्रव्येषु छागोस्त्र-
मेषशब्दाः प्रयुक्ता दृश्यन्ते । न च निगमकारस्य कश्चित्प्रतारणीयः ।
अतस्तत्स्मरणमपि लभूलत्वादि विरोधाच्च प्रमाणमेवेति ॥ २१ ॥

(१) एकविंशतिप्रदानानेकेऽन्वक्चातुर्मास्यदेवताः

पितृत्रैयम्बकपुनरुक्तवर्जम् ॥ २२ ॥

(चातुर्मास्यदेवतानां हुत्वा हुत्वा देवतानाम् इति ।) (२) “एकविं-
शतिं चातुर्मास्यदेवता अनुदुत्यैकविंशतिधा कृत्वा प्रचरेयुः” (शं
ब्रा० १३-५-३-४) इति श्रुतेः ॥ २२ ॥

(३) ऐन्द्राग्नवैश्वदेवकायानेके ॥ २३ ॥

क्रमेणैन्द्राग्नस्य वपाः हुत्वा इतरासां होमः । एवमपि हि श्रूयते
“ऐन्द्राग्नस्य वपायाः हुतायां तदन्वितरा जुहुयुः” इति । तथा “वैश्वदे-
वस्य वपायाः हुतायां” तथा “कायस्य वपायाः हुतायां तदन्वितरा
जुहुयुः” (शं ब्रा० १३-५-३-१, २, ३) इति ॥ २३ ॥

देवतानन्त्रेण तु (४) ॥ २४ ॥

(१) एके अश्वत्परगोमृगव्यतिरिक्तानां “कृष्णग्रीवऽ आग्नेयो
रराटे०” (वा० सं० २४-१) इत्यादीनां “श्वेताः सौर्याः” (वा० सं०
२४-१९) इत्यन्तानां सर्वपशूनां वपा एकविंशतिधा कृत्वा तेषां विभा-
गानां क्रमेण पितृत्रैयम्बकपुनरुक्तवर्जं चातुर्मास्यदेवता एकविंशति-
संख्या अनुदुत्यानुपूर्वमुद्दिश्य तासामन्वक् अन्वञ्चि अनुसारीणि
तद्देवतानि एकविंशतिसंख्यानि प्रदानानि कुर्वन्ति । सूत्रे ‘प्रदानान्’
इति व्यत्ययेन पुलिङ्गनिर्देशः प्रदानानीत्यर्थः ।

(२) कंसानागतं नास्ति बर्लिन पुस्तके ।

(३) एके अग्निमसर्वपशूनां वपा ऐन्द्राग्नवैश्वदेवकायाननु जुहति ।
ऐन्द्राग्नो वारुणप्रघासिकः । वैश्वदेवो वैश्वदेवपर्वसम्बन्धी । कायश्च
वारुणप्रघासिकः । अयमभिप्रायः-आदित आरभ्य वारुणप्रघासिकैः
ऐन्द्राग्नपर्यन्तं क्रमेण पृथक्पृथक् वपाप्रचारं कृत्वा ऐन्द्राग्नस्य वपायाः
हुतायामवशिष्टाः सर्वा वपा अनुहोतव्याः । अथवा कायस्य वपामनु-
सर्वा वपा होतव्याः । अनयोरपि पक्षयोः प्राचीनवपानां पृथक्पृथक्
क्रमेण प्रचारः । एतेपि त्रयः पक्षा वाचनिकाः ।

(४) तु शब्दो अस्यपक्षस्य स्वश्रुत्यभिमतत्वेन पक्षान्तरेभ्यो वि-
शिष्टत्वसूचनार्थः । देवतानां तन्त्रं सकृदुच्चारणम् । तच्च “विश्वेभ्यो
देवेभ्यः” इत्यादिरूपम् । “विश्वे वै सर्वे देवाः” इति श्रुतेः । तेनायमर्थः-

अत्र सह प्रक्षेपे याः समानदेवतास्तासां तन्त्रेणोच्चारणं, सकृत्प्र-
योगादेव कार्यसिद्धेः ॥ २४ ॥

व्यवस्थितास्वपि तन्त्रेण प्राप्त आह—

(१) न कालभेदात् ॥ २५ ॥

भिन्नो हि तत्र कालः देवतान्तरव्यवधानात् ॥ २५ ॥

वपान्ते द्वितीयेन पूर्ववद्यस्ते रात्राविति जुहोति ॥ २६ ॥

वपाहोमान्ते द्वितीयेन महिम्ना चरति “यस्ते रात्रौ” (२) इति जुहो-
ति । पूर्ववच्छब्देन सर्वहोमो लभ्यते ॥ २६ ॥

शूलेऽश्वशेषश्रपणम् ॥ २७ ॥

‘कर्तव्यम्’ इति शेषः । शूलस्य चापूर्वत्वात्प्रोक्षणं न भवति ॥ २७ ॥

सर्पणप्रभृत्यापश्वासादनात् कृत्वा ॥ २८ ॥

इति विंशेऽध्याये सप्तमी कण्डिका ।

लोहितमवद्यति गोमृगकण्ठाश्वशफधोर-

यस्मये चरौ ॥ १ ॥

अश्वस्य लोहितमवद्यति गोमृगकण्ठेऽश्वशफे अयस्मये चरौ ॥ १ ॥

वेतसशाखासु प्राजापत्यानाम् ॥ २ ॥

‘अवद्यति’ इत्यनुवर्तते । प्राजापत्यानां वेतसशाखास्ववद्यति, ‘वेत-
सकटे प्राजापत्यान्तसञ्चिनोति’ इति वचनात् ॥ २ ॥

देवतातन्त्रेण सर्ववपानां प्रचारो भवति । “विश्वेभ्यो देवेभ्यः” इत्येवं
सर्वासां देवतानां तन्त्रेणोच्चारणं कृत्वा सर्ववपानां सकृदेव प्रचारः
सहैव कर्तव्यः ।

(१) एकादशिन्योः पशूनां ‘कृष्णग्रीवा०’ आदिभिः सह एकतन्त्रेण
प्रचारो न भवति । कुतः ? कालभेदात् । तत्कुतः ? अश्वादिभिर्व्यवधा-
नात् । तेषां च पृथक्प्रचारवचनात् । अतस्तद्वपानां प्रथमं पृथक्-
पृथक्प्रचारः । तेषामपि मध्ये द्वयोरेकदेवत्ययोः तन्त्रेण प्रचारः ।
ततोऽश्वादीनां त्रयाणां, कृष्णग्रीवादीनां सर्वेषां तन्त्रेणेति सर्वं
निरवद्यम् ।

(२) यस्ते रात्रौ० (चा० सं० २३-४)

अश्वस्य वा ॥ ३ ॥

वेतसशाखास्ववदति, नान्येषां पशूनाम् । एवं हि श्रूयते—“प्ल-
क्षशाखास्वन्येषां पशूनामवदन्ति, वेतसशाखास्वश्वस्य” (श० ब्रा०
१३-५-३-८) इति । यच्च शाखान्तरीयं वचनं “वेतसकटे प्राजाप-
त्यान्सञ्चिनोति” इति । तदनेन विशेषे स्थाप्यते । अश्वोऽपि हि
प्राजापत्य एवेति ॥ ३ ॥

(१) स्विष्टकृद्वनस्पत्यन्तरे शूल्यं हुत्वा देवताऽ-

(१) स्विष्टकृद्वनस्पत्योरन्तरे वनस्पतियागानन्तरं स्विष्टकृद्यागा-
त्पूर्वं शूले श्रपितं मांसं ‘प्राजापत्योऽश्व’ इति वचनात्प्राजापतये हुत्वा
‘अमुष्मै स्वाहा’ इति प्रतिदेवतं शादादित्वगन्तेभ्यो देवताश्वाङ्गेभ्यो देव-
ताभ्योऽश्वाङ्गेभ्यश्च घृतं जुहुयात् । द्रव्यानुक्तौ

“आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते”

इति घृतस्योक्तत्वात् । तत्र “शादन्दद्भिः” (वा० सं० २५-१)
इत्यादि “पृथिवीं त्वचा” (वा० सं० २५-२) इत्यन्तः संहिताभागो
ब्राह्मणं न मन्त्राः । शादादयो देवाः, दन्ताद्यङ्गानि । ततश्चतुर्गृहीत-
माज्यं गृहीत्वा ‘शादाय स्वाहा’ ‘दद्भ्यः स्वाहा’ ‘अवकाभ्यः स्वाहा’
‘दन्तमूलेभ्यः स्वाहा’ इत्यादि ‘पृथिव्यै स्वाहा’ ‘त्वचे स्वाहा’ इत्यन्तं
जुहुयादित्येकः पक्षः शाखान्तरोदितः । स्वपक्षे तु ‘शादन्दद्भिः प्रीणामि
स्वाहा’ इत्यादिहोममन्त्राः । देवता भोक्त्री द्वितीयया निर्दिश्यते । अश्वाङ्गं
भोग्यं तृतीयया करणविभक्त्या निर्दिश्यते । क्वचित्केवला देवतैव
यथा—‘शुक्लाय स्वाहा’ ‘कृष्णाय स्वाहा’ इति । क्वचिदन्यविभक्त्यैव
द्रव्यदेवतयोर्निर्देशः, यथा—‘अग्नेः पशतिर्वायोर्निपक्षतिः’ इति । तथाच
श्रुतिः “शादन्दद्भिरवकान्दन्तमूलैरित्याज्यमवदाना कृत्वा प्रत्याख्यायं
देवताभ्य आहुतीर्जुहोति या एव देवता अपिभागास्ता भागधेयेन सम-
र्धयति” (श० ब्रा० १३-३-४-१) इति । अस्यायमर्थः—शादं नाम देव-
मश्वस्य दद्भिर्दन्तैः प्रीणामीति शेषः । स्वाहाकारो दानार्थः ।

ततश्च “शादं दद्भिः प्रीणामि स्वाहा” इति । एवमन्यान्यपि योज्या-
नि । आज्यमवदानानि कृत्वा आज्यमेवाश्वाङ्गत्वेन परिकल्प्य प्रत्याख्या-
यमवदानमवदानं प्रति शादादिदेवता आख्यायाख्यायाज्याहुतीर्जुहोति
सङ्कल्पिताश्वाङ्गभावा घृताहुतीः शादादिभ्यो ददाति । एवं कुर्वन्नपि-
भागाः कल्पितभागास्ता भागेन समर्धयति प्रीणातीति महीधरः ।

इवाङ्गेभ्यो जुहोत्यमुष्मै स्वाहेति प्रतिदेवतः शादप्रभृ-
तित्वगन्तेभ्यः ॥ ४ ॥

स्विष्टकृद्वनस्पत्यन्तरे शूल्यः हुत्वा, शूले श्रपितं शूल्यं तद्धुत्वा
जुहोति त्वाचास्योपविष्टहोमः । “प्राजापत्योऽद्वः” इति च प्राजापतेर्देव-
तात्वम् । ‘देवताभ्योऽश्वाङ्गेभ्यश्च जुहोति शादप्रभृतित्वगन्तेभ्यः’ ‘अ-
मुष्मै स्वाहा’ इति चतुर्गृहीतमाज्यम् । “आज्यमवदाना कृत्वा प्रत्या-
ख्यायं देवताभ्य आहुतीजुहोति” (श० ब्रा० १३-३-४-१) इति
वचनात् ॥ ४ ॥

(१) विमुखाच्च परेभ्यः ॥ ५ ॥

विमुखोऽप्येतृप्रसिद्धः “उग्रश्च भीमश्च” (वा० सं० ३-९७) इत्ययम् ।
ततः परं ये देवताविशेषास्तेभ्यश्च जुहोति “अग्निः हृदयेन” (वा० सं०
३९-८) इत्येवमादिभ्यः ॥ ५ ॥

(२) मानो मित्र इति च प्रत्यूचमनुवाकाभ्याम् ॥ ६ ॥

जुहोति ॥ ६ ॥

(३) अन्त्यां द्यावापृथिवीभ्याम् ॥ ७ ॥

“द्यावापृथिव्यामुत्तमामाहुतिं जुहोति” (श० ब्रा० १३-३-४-१)
इति वचनात् ॥ ७ ॥

(४) स्विष्टकृदन्तेऽग्निभ्यः स्विष्टकृद्भ्यः स्वाहेति लो-
हितं जुहोति यथावत्तम् ॥ ८ ॥

(१) उग्रश्चेति मन्त्रो विमुखः । ततः परेभ्यो देवताश्वाङ्गेभ्यः
“अग्निः हृदयेन” (वा० सं० ३९-८) इत्यादिभ्यश्चतुर्गृहीतमाज्यं गृही-
त्वा जुहोति । तत्रापि पूर्ववत् पक्षद्वयम्-‘अग्नये स्वाहा’ ‘हृदयाय स्वाहा’
‘अशनये स्वाहा’ ‘हृदयाग्राय स्वाहा’ इत्यादीति कात्यायनादीनामभिप्रा-
यः । ‘अग्निः हृदयेन ग्रीणामि स्वाहा’ इत्यादि हरिस्वामिमते प्रयोगः । ततः
‘अग्निः हृदयेन’ इत्यादीन् ‘विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा’ इत्यन्तान् जुहोति ।

(२) मा नो० (वा० सं० २५-२४) इत्यादि षोडशकण्डिकात्म-
केनानुवाकद्वयेन पूर्ववच्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा षोडशाहुती जुहोति ।

(३) “द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहा” (वा० सं० ६९-१३) इति च
रमाहुतिं जुहोति इति सूत्रार्थः ।

(४) गोमृगकण्ठेन प्रथमाहुतिम्, अश्वशफेन द्वितीयाम्, अयस्मये-
न चरुणा तृतीयाम् । तदाहुतित्रयं स्विष्टकृदन्तरमेव जुहोतीत्येकः पक्षः ।

यस्मिन् यस्मिन्नवत्तन्तेनैव जुहोति, मा भूजुहा होम इति 'यथा-
वत्' ग्रहणम् ॥ ८ ॥

अश्वशफेन वाऽनुयाजान्ते ॥ ९ ॥

जुहोति । 'वा' शब्दो विकल्पार्थः (१) ॥ ९ ॥

अयस्मयेन पत्नीसंयाजान्ते ॥ १० ॥

जुहोति ॥ १० ॥

(२) इमानुकमिति च द्विपदाः ॥ ११ ॥

"द्विपदा उत्तमा जुहोति" (श० ब्रा० १३-३-६-५) इति वचनात् ॥ ११ ॥

अतिरात्र उत्तमः ॥ १२ ॥

उत्तममहरतिरात्रसंस्थं भवति । ननु चाहीनत्वादतिरात्रः प्रातः
एव । किमर्थं पुनरुच्यते ? गवादीनां नाम्ना स्वसंस्था मा भूवन्निति
पुनरुच्यते ॥ १२ ॥

सर्वस्तोमो उपोतिर्गौरायुरभिजिद्विष्वजिन्महा-

त्रतमस्तोर्धामो वा ॥ १३ ॥

एते चाहविशेषा भवन्ति । अस्तोर्धामो वेति ॥ १३ ॥

अस्तोर्धामे विशेषमाह—

अस्तोर्धामे तिरोऽह्नीयेभ्यो रात्रिपर्याय उत्तमः ॥ १४ ॥

(३) तिरोऽह्नीयेभ्योऽवसितेभ्य उत्तमो रात्रिपर्यायश्चतुःस्तोत्रो
भवति ॥ १४ ॥

अग्निष्ठे प्राजापत्यौ च ॥ १५ ॥

प्राजापत्यौ उत्तमाहःसंयोगेन । उत्तममहः प्रकृत्य हि श्रूयते—“च-
तुर्विंशतिं त्वेवैतान् गव्यानालमेत” (श० ब्रा० १३-५-३-११) इति
वचनात् । एवं चान्यत्रास्तोर्धामस्यातिरात्रिका एव क्रतुपशवस्तद्विका-
रत्वात् ॥ १५ ॥

(१) प्रथमाहुतिं स्विष्टकृदन्तरमेव हुत्वाऽनुयाजान्तेऽश्वशफाहुतिं
जुहोति इति विकल्पः ।

(२) इमा नु कम् (वा० सं० २५-४६, ४७) इति कण्डिकयोः
षडर्धानि सन्ति तैः षडाहुतीर्जुहोति इति सूत्रार्थः ।

(३) तिरश्च तदहश्च तिरोऽहः, तस्मिन् रात्र्यन्तहितेऽहनि भवाः
सोमास्तिरोह्नीयाः तेभ्यः ।

अवभृथेऽव्यन्ते ऽप्सु मग्नस्य पिङ्गलखलतिविक्रियशु-

क्लस्य मूर्धनि जुहोति जुम्बकाय स्वाहेति ॥ १६ ॥

अवभृथान्ते ऽप्सु मग्नस्य (१)पिङ्गलस्य खलतेः। खलतिः-खलवाटः,
विक्रियो-दन्तुरः, शुक्लः-अतिगौरस्तस्य मूर्धनि जुहोति “जुम्बकाय
स्वाहा” (२)इति ॥ १६ ॥

उत्क्रान्ते यजमाने पापकृतोऽभ्यवयन्त्यचरि-

त्वा व्रतानि ॥ १७ ॥

(३)अवभृथादुत्तीर्णे यजमाने पापकृतोऽभ्यवयन्ति अचरित्वा व्रतानि ।
प्रक्रान्तप्रायश्चित्तस्य चैतद्भवति । ‘अचरित्वा व्रतानि’ इत्युक्तत्वात् ।
‘पापकृत’ग्रहणेन च ब्रह्महा उच्यते ॥ १७ ॥

अश्वमेधपूताख्यास्ते ॥ १८ ॥

‘अश्वमेधपूता’ इत्याख्यास्तेषाम् । पूता भवन्तीत्यर्थः । अपि च ‘अ
श्वमेधावभृथे स्नात्वा पूता भवन्ति’ इति स्मृतेः ॥ १८ ॥

नानाऽवभृथानि (४)वा ॥ १९ ॥

भवन्ति । ‘प्रत्यहमवभृथेन चरन्ति’ इति वचनात् ॥ १९ ॥

(५)कुम्भोपमारणान्तं पूर्वयोः ॥ २० ॥

अहोर्भवति ॥ २० ॥

कुत एतत् ?

शेषे दीक्षाव्रताभावात् ॥ २१ ॥

(१) पिङ्गलस्य ।

(२) अवभृथयागान्ते एवंविधस्य पुंसो मूर्धनि “जुम्बकाय स्वाहा”
(वा० सं० २५-२) इति मन्त्रेणाज्यं सकृद्गृहीतं जुहुयात् ।

(३) यजमाने ज उमध्यादुत्क्रान्ते उत्तीर्णे सति ब्रह्महत्यादिकर्तार-
स्तच्छुद्धयर्थं तत्राश्वमेधावभृथसम्बन्धिनि जले अभ्यवयन्ति तत्र स्ना-
न्ति । द्वादशाब्दकुच्छाचरणादिब्रतान्यकृत्वा ।

(४) अथवा अश्वमेधसम्बन्धीनि त्रीण्यपि सौत्यान्यहानि नानाऽ-
वभृथानि भवन्ति । त्रयाणामप्यह्नां समिष्टयजुस्ते पृथक्पृथक् अवभृ-
थो भवति ।

(५) प्रत्यहमवभृथे क्रियमाणे पूर्वयोरहोः कुम्भोपमारणान्तं कर्म
भवति । “अवभृथ०” (वा० सं० ८-२७) इति मन्त्रेण ऋजीषकुम्भस्य
मज्जनान्तमित्यर्थः ।

कर्मशेषे दीक्षाव्रतस्याभावात् । 'अवभृथस्नानेन उन्मुक्तदीक्षो भवति' इत्यभिप्रायः(१) ॥ २१ ॥

सर्वं वा श्रुतेः ॥ २२ ॥

सर्वं वा स्नानाद्यपि भवति । 'प्रत्यहमवभृथेन चरन्ति' इति श्रुतेः । यदुक्तं 'स्नानेनोन्मुक्तदीक्षः' इति, तन्न, वचनसामर्थ्यात् । सर्वावभृथान्त उन्मुक्तदीक्षो भवति । साभ्यासो ह्यवभृथोऽवभृथकार्यं वर्तते । यथा—'सप्ताहं दीक्षणीयया चरति' इति साभ्यासा दीक्षणीया दीक्षणीयाकार्यं वर्तते ॥ २२ ॥

एकविंशतिरनुचर्याः ॥ २३ ॥

'भवन्ति' इति शेषः । अभ्यस्तरूपमिदमेकं कर्म प्रकृतावेव, दृष्टत्वात् ॥ २३ ॥

उदवसानीयान्ते भार्या ददाति यथासंवादः सानुचरीः ॥ २४ ॥

"उदवसानीयायाः सप्तस्थितायां चतस्रश्च जायाः कुमारीं पञ्चमीं चत्वारि च शतान्यनुचरीणां यथा समुदितं दक्षिणां ददाति" (श० ब्रा० १३-५-४-२७) इति श्रुतेः ॥ २४ ॥

(२) कुमारीं पालागलीं चाध्वर्यवे ॥ २५ ॥

कुमारी यजमानदुहिता । एतेऽध्वर्यवे ददाति ॥ २५ ॥

अनुचरीर्वा फलाधिकारादितरासाम् ॥ २६ ॥

'वा' शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । न भार्या ददाति अनुचरीरेव दद्यात् । कुत एतत् ? फलाधिकाराद्भार्याणां यजमानतुल्या एवैता इति । मध्यमकं हि यजमानस्य पत्नीनां च द्रव्यं साधारणत्वाद्देवसर्गः सहैव भवति नान्यथेति । तत्कथं तर्हि वेदवाक्यं नेयम् ? चतस्रश्च जाया यजमानश्च चत्वारि च शतान्यनुचरीणां कुमारीं पञ्चमीं यथासंवादं दक्षिणां ददाति ॥ २६ ॥

अनारभ्यत्वाच्च ॥ २७ ॥

(१) यदि च प्रत्यहं स्नानान्तं क्रियेत ततो दीक्षोन्मोक्तः स्यात् । तथा चादीक्षितेनाऽहर्द्रव्यं कृतं स्यात्, न हि तदिष्यते । अतः कुम्भोदमारणान्तमेव कर्तव्यं तृतीयेऽहि स्नानान्तमिति ।

(२) कुमारीं पालागलीं वाऽध्वर्यवे दद्यादेव पुनर्वचनात् इति वासुदेवः । तत्प्रत्याम्नायद्रव्यं देयमिति तु साम्प्रदायिकाः ।

अपि च यथा पत्न्यो यजमानदाने ऽसमर्थाः एवं यजमानोऽपि पत्नीनाम् । तस्मादनारभ्योऽयमर्थः (१) ॥ २७ ॥

द्वादशाहमाग्नेयः पुरोडाशः ॥ २८ ॥

गृहेषु कर्तव्यः । 'आग्नेय' इति न्यायसूत्रम् ॥ २८ ॥

ब्रह्मौदनो वा ॥ २९ ॥

"द्वादश ब्रह्मौदनानुत्थाय निर्वपति द्वादशभिर्वैष्टिभिर्यजत" (श० ब्रा० १३-३-६-६) इति श्रुतेः । २९ ॥

प्रत्यूतुपशूनालभते षट् षड्वसन्ताद्याग्नेयानैद्रा-
न्पार्जन्यान्मारुतान्वा मैत्रावरुणानैन्द्रावैष्णवानैन्द्रावा-
हस्पत्यान् ॥ ३० ॥

(२) एवमपि हि श्रूयते ॥ ३० ॥

इति विंशेऽध्यायेऽष्टमी कण्डिका ।

इत्युपाध्यायकर्ककृतौ कात्यायनसूत्रविवरणे

विंशतितमोऽध्यायः समाप्तः ।

अश्वमेधः समाप्तः ।

(१) न ह्ययमर्थ आरब्धुं शक्यो यज्ञार्थी ददाति इति ।

(२) "अथात्तरः संवत्सरमृतुपशुभिर्यजते—षड्भिराग्नेयैर्वसन्ते, षड्भिरैन्द्रैर्प्रीणैः, षड्भिः पार्जन्यैर्वा मारुतैर्वा वर्षासु, षड्भिमित्रावरुणैः शरदि, षड्भिरैन्द्रावैष्णवैर्हसन्ते, षड्भिरैन्द्रावार्हस्पत्यैः शिशिरे, षड्भिरैन्द्रावश्रुतवः संवत्सरः, ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रतितिष्ठति, षट्त्रिंशदेते पशवो भवन्ति" (श० ब्रा० १३-५-४-२८) ।

एकविंशोऽध्यायः ।

पुरुषमेधस्त्रयोविंशतिदीक्षोऽतिष्ठाकामस्य ॥ १ ॥

‘पुरुषमेध’ इति कर्मणो नामधेयम्(१) । स च पञ्चरात्रः स्यात् ।
“स वाऽ एष पुरुषमेधः पञ्चरात्रो यज्ञक्रतुर्भवति” (श० ब्रा० १३-६-१-७) इति श्रुतेः । त्रयोविंशतिदीक्षः । “तस्य त्रयोविंशतिर्दीक्षा” (श० ब्रा० १३-६-१-२) इति वचनात् । ‘अतिष्ठाकामस्य’ इति । सर्वाणि भू-
तान्यतीत्य तिष्ठते इति ‘अतिष्ठ’ इत्युच्यते तत्कामस्य ॥ १ ॥

ब्राह्मणराजन्ययोः ॥ २ ॥

भवति, न वैश्यस्य ॥ २ ॥

(२) अग्निष्टोमावन्तरेणातिरात्र उक्थ्यपक्षः ॥ ३ ॥

पञ्चरात्रस्याद्यन्तयोरग्निष्टोमो मध्ये ऽतिरात्रः तममित उक्थ्यौ(३) ।
संस्थामात्रविधानाच्च सर्व एते ऽपूर्वाः । अतश्च द्वादशाहिको विध्यन्तः
प्रत्येकम् ॥ ३ ॥

यूपैकादशिनी भवति ॥ ४ ॥

(४) अत्र ॥ ४ ॥

तावन्तोऽग्नीषोमीयाः ॥ ५ ॥

“एकादशाग्नीषोमीयाः पशव उपवसथे” (श० ब्रा० १३-६-१-४)
इति श्रुतेः । ते च मध्यमे यूपे नियुज्यन्ते । न ह्यत्राश्वमेधवत्प्रतियूप-
श्रवणम्(५) ॥ ५ ॥

पशूनुपाकरिष्यन्नतिरात्रे (६) देवसवितरिति प्र-

त्यृचं तिस्रो जुहोति ॥ ६ ॥

“स वै पशूनुपाकरिष्यन्” इति प्रकृत्य “एतास्तिस्रः सावित्रीरा-
हुतीर्जुहोति” (श० ब्रा० १३-६-२-९) इति श्रवणात् ॥ ६ ॥

(१) अथ्य चैत्रशुक्लदशम्यामारम्भो भवतीति महीधरः ।

(२) अथ सुत्यादिनान्युच्यन्ते ।

(३) उक्थ्यौ पक्षौ पक्षाविव उभयतो वर्तमानौ यस्येत्यर्थात् ।

(४) प्रत्यहमित्यपि बोध्यम् ।

(५) प्रतियूपं मध्यमे वेति विकल्पः ।

(६) सकृद्गृहीतेन आज्येन “देव सवितः०” (वा० सं० ३०-१,२,३)
इति प्रत्यृचं तिस्र आहुतीराहवनीये जुहोति ।

ऐकादशिनानुपाकृत्य ब्राह्मणादींश्च ॥ ७ ॥

‘च’शब्दादुपाकरोति । “ब्रह्मणे ब्राह्मणम्” (१) इति चेते ब्राह्मणादयः ॥ ७ ॥

नियोजनकाले (२) ऽष्टाचत्वारिंशत्तमाद्यानाग्निष्टे ॥ ८ ॥

‘नियुनक्ति’ इति शेषः ॥ ८ ॥

इतरेष्वेकादशैकादश ॥ ९ ॥

इतरेषु (३) एकादशैकादश नियुनक्ति ॥ ९ ॥

द्वितीयोच्छ्रिते शेषान् ॥ १० ॥

(४) अन्ते मा भूदिति ‘द्वितीयोच्छ्रित’ ब्रह्मणम् ॥ १० ॥

नियुक्तान् ब्रह्माऽभिष्टौति होतृवदनुवाकेन

(१) ब्रह्मणे ब्राह्मणम्० (वा० सं० ३०-५) एते ब्राह्मणादयः अध्यायसमाप्तिपर्यन्ताः ।

(२) ‘ब्रह्मणे ब्राह्मणम्०’ इत्यादीन् “प्रकामोद्यायोपसदम्” (वा० सं० ३०-९) इत्यन्तान् अष्टाचत्वारिंशत्तं पशून्गनिष्टे यूपे आलभते । तत्र “ब्रह्मणे जुष्टं नियुनक्ति” इति अग्निष्टे यूपे प्रथमं ब्राह्मणं नियुनक्ति इति सर्वेषां नियोजनप्रकारो बोध्यः ।

(३) अन्येषु दशसु यूपेषु एकादश एकादश पुरुषान् नियुनक्ति । तद् यथा—द्वितीये यूपे “वर्णायानुरुधम्” इत्यादीनेकादश, तृतीये “मर्यादायै प्रश्नविवाकम्” इत्यादीनेकादश, चतुर्थे “भार्यै दार्वारम्” इत्यादीनेकादश, पञ्चमे “वैरहत्याय पिशुनम्” इत्यादीनेकादश, षष्ठे “योगाय योक्तारम्” इत्यादीनेकादश, सप्तमे “परिवत्सराय अविजाताम्” इत्यादीनेकादश, अष्टमे “पाराय मार्गारम्” इत्यादीनेकादश, नवमे “पश्चादोषाय ग्लाविनम्” इत्यादीनेकादश, दशमे “आस्कन्दाय सभास्थाणुम्” इत्यादीनेकादश, एकादशे “महसे वीणावादम्” इत्यादीनेकादश पुरुषान् आलभते ।

(४) प्रतियूपमेकादशस्वेकादशसु नियुक्तेषु येष्वधिका अवशिष्टास्तान् “वीणावादम्” इत्यादींश्चतुर्दश “अतिदीर्घम्” इत्यादीनष्टौ “मागधः” इत्यादींश्च चतुर एवं षड्विंशति पूर्वोक्ते द्वितीये एव यूपे नियुज्यात् । एवञ्च तत्र पूर्वनियुक्तैकादशपुरुषः सह सप्तत्रिंशत्पुरुषा नियुक्ता भवन्तीति दिक् ।

(१) सहस्रशीर्षेति ॥ ११ ॥

‘होतृवत्’ इति शस्त्रवदमिष्टवः ॥ ११ ॥

कपिञ्जलादिवहुत्सृजन्ति ब्राह्मणादीन् ॥ १२ ॥

पर्यग्निकृतानुत्सृजन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

स्विष्टकृद्ब्रह्मनस्पत्यन्तरे पुरुषदेवताभ्यो(१) जुहोति ॥ १३ ॥

आज्येन ॥ १३ ॥

सपुरुषमश्वमेधवदक्षिणा ॥ १४ ॥

(३) राहः ॥ १४ ॥

सर्वस्वं ब्राह्मणस्य ॥ ॥ १५ ॥

“अथ यदि ब्राह्मणो यजेत सर्ववेदलं दद्यात्” (श० ब्रा० १३-६-२-१९) इति श्रुतेः ॥ १५ ॥

प्रतिदेवतं तिस्रस्तिस्त्रोन्वदन्ध्याः पञ्चोत्त-

मायाम् ॥ १६ ॥

तिस्रो मैत्रावरुण्यः, तिस्रो वैश्वदेव्यः, पञ्च गार्हस्पत्यः ॥ १६ ॥

त्रैधातव्यन्ते समारोह्यात्मजग्री सूर्यमुपस्थायाद्भ्यः
सम्भृत इत्यनुवाकेनानपेक्षमाणोऽरण्यं गत्वा न प्रत्ये-
यात् ॥ १७ ॥

(४) त्रैधातव्यन्ते आत्मजग्री समारोह्य “अद्भ्यः सम्भृतः” (५)
इत्यनुवाकेन सूर्यमुपस्थायाऽरण्यमियात्, अपुनर्गृहाय । ततश्चाश्रमा-
न्तरप्राप्तिरियमिति ।

(१) नियुक्तान्ब्राह्मणमित्यादिपशुन् “सहस्रशीर्षा०” (वा. सं. ३१-१, १६) इत्यनुवाकेन षोडशर्चेन ब्रह्मा स्तौति ‘होतृवत्’ इति त्रिः
प्रथमां त्रिरुत्तमाम् ऋगन्ते प्रणव इत्यादिशस्त्रशंसनधर्मेणेत्यर्थः ।

(२) ब्राह्मणादिपुरुषाणां या देवता ब्रह्मादयस्ताभ्यः ‘ब्रह्मणे स्वा-
हा’ ‘क्षत्राय स्वाहा’ इत्यादि जुहोतीत्यर्थः ।

(३) “विजयमध्याद्भोतुः” (का० श्रौ० २०-४-२७) इत्युक्तपुरुष-
वर्जिताऽप्यत्र पुरुषसहिता दक्षिणा भवतीत्यर्थः ।

(४) त्रैधातवीष्ट्यनन्तरं गार्हपत्याहवनीयावग्री “अयं ते योनि-
र्ऋत्विज्यः” (वा० सं० १५-५६) इत्यनेन मन्त्रेण आत्मनि स्वशरीरे
(आस्ये कोष्ठे वा) समारोह्येत्यर्थ इति देवयाज्ञिकभाष्ये स्पष्टम् ।

(५) अद्भ्यः सम्भृतः (वा० सं० ३१-१७, २२) ।

यश्च स्मृतिपूज्यते—

प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम् ।

आत्मन्मग्नी(१) समारोप्य ब्राह्मणः प्रब्रजेद् गृहात् ॥ (म० स्मृ० ६-३८) इति ।

साचेयं पुरुषमेधाख्या सर्वस्वदक्षिणा प्राजापत्येष्टिस्तां निरूप्य पारिव्रज्यं ब्राह्मणस्य । एवं च “यावज्जीवमानिहोत्रं जुहुयात्” इति श्रुतिरनया श्रुत्या विकल्पते । अथ स्मार्त्तेष्टिः प्राजापत्या स्यात्तदानीं स्मृत्या श्रुतिर्वाधिता स्यात् । न चैतदिष्यते । पुरुषमेधः कथं प्राजापत्येष्टिरिति चेत् ? सन्ति ह्यत्र प्राजापत्याः पशवस्तदुपलक्षिता प्राजापत्येष्ट्युक्ता ॥ १७ ॥

ग्रामे वा विवत्सन्नरण्योः ॥ १८ ॥

“यद्यु ग्रामे विवत्सेदरण्योऽग्नीं समारोह्योत्तरनारायणेनैवादित्यमुपस्थाय गृहेषु प्रत्यवस्येत्” (श० ब्रा० १३-६-२-२०) इति ॥ १८ ॥

इत्येकविंशोऽध्याये प्रथमा कोण्डिका ।

सर्वमेधः सर्वकामस्य ॥ १ ॥

‘सर्वमेध’ इति कर्मनामधेयम्, विध्यर्थवादमन्त्रत्वालम्भवात् । स सर्वकामस्य भवति ॥ १ ॥

दशरात्रः ॥ २ ॥

उपक्रमात्तत्सिद्धेर्दशरात्रग्रहणं न कर्तव्यम् । क्रियते च । तत्किमर्थम् ? “अग्निष्टुत्रय उक्थ्याः” (का०श्रौ० २१-२-४) इति वक्ष्यति । तत्रेन्द्रस्तुदादिभ्योधिका उक्थ्या मा भूवन्निति (२) । इन्द्रस्तुदादय एवोक्थ्याः ॥ २ ॥

अग्निरुत्तमः ॥ ३ ॥

एकशतविधोऽग्निरत्र (३) ॥ ३ ॥

(४) अग्निष्टुत्रय उक्थ्या इन्द्रस्तुत्सूर्यस्तुदैश्वदेवस्तुद्व्रतं वाजपेयोऽप्तोर्यामः सर्वमस्मिन्नालभते ॥ ४ ॥

अस्मिन्नप्तोर्यामे सर्वमालभ्यते । “तस्मिन्सर्वान्मेध्यानालभते” (श० ब्रा० १३-७-१-९) इति श्रुतेः । अशक्यार्थोपदेश इति चेत् ? न हि नि

(१) ‘आत्मन्यग्नीन्’ इति पाठो मनुस्मृतौ ।

(२) सर्वमेधस्य दश सुत्याहानि भवन्तीति यावत् ।

(३) ‘एकशतविधोऽग्निरभवतीति शेषः’ इ० पा० ।

(४) दशरात्रे प्रथमानि सप्त अहानि प्रदर्श्यन्ते अग्निष्टुत्, त्रय उक्थ्याः, व्रतम्, वाजपेयः, अप्तोर्यामश्चेति ।

रवग्रहः सर्वालम्भः शक्यते कर्तुम् । एवं चेद्येषामेवोपलम्भो दृष्टस्तेषां सर्वतोक्त्यते । ते च “पुरुषोऽहो गौरविरज” इति । अपि चान्ते सर्वशब्दो दृश्यते—“पुरुषोऽहो गौरविरज” इति प्रकृत्य “एतावन्तो वै सर्वे पशवः” (श० ब्रा० ६-२-१-१५) इति । तस्मात् सर्वशब्देन पञ्चपश्वालम्भ उच्यते । अतिरात्रविकारत्वाच्चाप्तोर्यामस्य तत्स्तोमायनदेवताभ्य (१) आलभ्यन्त एकैकस्यै देवतायै पञ्च पञ्च पशव आलभ्यन्ते, विमानाभावात् । लिङ्गाच्च—‘अवपाकानां त्वचो जुहोति’ (का० श्रौ० २१-२-५) इति । यदि पञ्चैते पशव एते स्युः, ततः ‘अवपाकानां त्वचो जुहोति’ इति बहुवचनमुपपन्नम् । तस्मात्प्रतिदेवतं पञ्च पञ्च पशवः । सर्वे चैते यूपे नियुज्यन्ते । स्तोमायनं ह्येतदिति सर्वत्र चात्र स्तोमायनम् । न होकादशिनी विहता सम्भवति । न चैन्द्राग्नः क्वचित्प्रत्यक्षाविधानात् ॥ ४ ॥

(२) अवपाकानां त्वचो जुहोति ॥ ५ ॥

अवपाकानां वपावर्जितानां त्वचो जुहोति । पुरुषाश्चावपाकाः ॥ ५ ॥
अप्तोर्याम एवायमपरो विशेषः—

ओषधिवनस्पतीनां संव्रश्चम् ॥ ६ ॥

‘प्रकिरति’ इति शेषः । संव्रश्चः—कूट उच्यते (३) ॥ ६ ॥

अन्नमन्नं (४) जुहोति वपान्ते ॥ ७ ॥

तृतीयसवने च हुतेषु हविःषु ॥ ८ ॥

अयं च सर्वाग्नेर्देर्विहोमः पूर्वतरमोषधिवनस्पतिसंव्रश्चं प्रकीर्य कर्तव्यः (५) । एवमपि हि श्रूयते—“संव्रश्चमोषधिवनस्पतीनां प्रकिरन्ति

(१) ‘आलम्भः’ इ० पा० ।

(२) वपारहितानामश्वादीनां त्वच उत्कृत्य जुहोति वपासहितानामजादीनां तु वपा एव जुहोतीत्यर्थसिद्धमिति स्पष्टं देवयज्ञिके ।

(३) संव्रश्चमिति णमुलन्तमेतत् । छित्वा छित्वा खण्डानि ओषधिवनस्पतीनामाहवनीये प्रकिरतीत्यर्थः ।

(४) सर्वविधमन्नमित्यर्थः । अयं होमो द्रव्या क्रियते ।

(५) सर्वाग्नहोमः प्रातःसवने अप्तोर्यामसम्बन्धिनामातिरात्रिकाणां चतुर्णामग्नेयादिपशूनां वपामार्जनान्ते कृते, तथा तृतीयसवने एतेषामेव पशूनां हविःषु हुतेषु भवति । उभयसवने प्रतिद्रव्यं होममन्नाश्च “तदेवाग्निः०” (वा० सं० ३२-१) इत्याख्य “देवेभ्यो हि” (वा० सं० ३३-५४) इत्यन्ताः, देवता तु सर्वास्मा प्रधानपुरुषो हिरण्यगर्भः ।

शुष्काणां चार्द्राणां चाश्वमेधं जुहोति" (श० ब्रा० १३-७-१-९) ॥ ८ ॥

आश्वमेधिकं मध्यमं (१) व्रतस्थाने ॥ ९ ॥

(२) इदमपरं विकल्परूपतयोच्यते । व्रतस्थाने आश्वमेधिकं मध्य-
ममहर्भवति (३) ॥ ९ ॥

(४) पौरुषमेधिकं वाजपेयस्य ॥ १० ॥

मध्यममहर्भवति । अत्र आश्वमेधिकार्थं यूपानामेकविंशतिर्भवति ।
मध्यमस्य तज्जात्यनुग्रहे तु बहूनामहं विरोधस्तस्मात्स्वादितो भवति ।
प्रमाणं त्वविरोधान्नवत्येव वाजपेयिकपक्षे सप्तदशाराक्षिता (५) ॥ १० ॥

(६) त्रिणवत्रयस्त्रिंशोऽङ्गुली उच्यते ॥ ११ ॥

त्रिणवत्रयस्त्रिंशोऽङ्गुली (७) क्रतू उच्यते संस्थौ भवतः । तौ च पूर्वस्तोम-
सम्बन्धिनौ, तत्र दृष्टत्वात् ॥ ११ ॥

अतिरात्रो विश्वजित् ॥ १२ ॥

भवति । "विश्वजित् सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो दशममहर्भवति" (श०
ब्रा० १३-७-१-१२) इति श्रुतेः ॥ १२ ॥

(८) पुरुषमेधवदक्षिणा सभूमि ॥ १३ ॥

इत्येकविंशोऽध्याये द्वितीया कण्डिका ।

सर्वमेध उक्तः । इदानीमवसरप्राप्तः पितृमेधोऽनुविधीयते—

पितृमेधः संवत्सराऽस्मृतौ ॥ १ ॥

'पितृमेध' इति कर्मणो नामधेयम् । स च (९) संवत्सराऽस्मृतौ भ

(१) एतच्च स्वशास्त्रीयम् । व्रतं तु शास्त्रान्तरीयम् ।

(२) 'मध्यमपदं विकल्प' इ० पा० ।

(३) पूर्वोक्तस्य पञ्चमस्याहो महाव्रतस्य स्थाने अश्वमेधसम्बन्धि
मध्यममहर्कथ्यसंस्थं भवति । (४) एतदपि स्वशास्त्रीयम् ।

(५) प्रागुक्तस्य षष्ठस्याहो वाजपेयस्य स्थाने पौरुषमेधिकं मध्य-
ममतिरात्रसंस्थं भवति ।

(६) दशरात्रे सप्ताहान्युक्त्वाऽष्टमनवमे अहनी आह ।

(७) एतत्स्तोमकौ अष्टमनवमौ इति शेषः ।

(८) पुरुषमेधे यथा पुरुषसहिता दक्षिणा तथैवात्र भूमेरन्यत्र
निषेधेऽपि तत्सहिता दक्षिणा भवति ।

(९) मृतस्य मरणसंवत्सरास्मृतावित्यर्थः ।

वति । यदा न स्मर्यन्ते संवत्सराः मृतस्य । “यत्र समा नानु च न स्मरे-
युः” (श० ब्रा० १३-८-१-२) इति श्रुतेः ॥ १ ॥

अयुग्मेषु(१) वा ॥ २ ॥

“अयुग्मेषु संवत्सरेषु कुर्यात्” (श० ब्रा १३-८-१-३) इति श्रुतेः ।
अतश्च विकल्पोऽयम् ॥ २ ॥

एकनक्षत्रे ॥ ३ ॥

“एकनक्षत्रं हि पितृणाम्” (श० ब्रा० १३-८-१-३) इति । एक-
नक्षत्रं च-यत्रैका तारका(२) चित्रास्वातिरेवतीत्यादि यथा ॥ ३ ॥

अमावास्यायाम् ॥ ४ ॥

‘वा’ इति सामर्थ्याद्द्रष्टव्यम् । समुच्चयः कस्मात् भवति एकनक्षत्रे-
ऽमावास्यायां च ? नैतदेवम् । अमावास्यायामेकनक्षत्रसंस्तवश्रवणात् ।
“अमावास्यायाममावास्या वाऽएकनक्षत्रम्” (श० ब्रा० १३-८-१-३)
इति । तच्च समुच्चये न घटते ॥ ४ ॥

निदाघशरन्माघेषु ॥ ५ ॥

निदाघः-ग्रीष्मः । शरद्-शरदेव । माघोऽपि माघ एव । एवं हि
श्रूयते-“निदाघे वा नि नोऽघं धीयाता” इति, “शरदि कुर्यात्स्वधा वै
शरत्स्वधो वै पितृणामघं” “माघे वा मा नोऽघं भूत” (श. ब्रा. १३-८-
१-४) इति च ॥ ५ ॥

(३) यावन्तो ध्रुविष्यन्तः स्युस्तावतः कुम्भा-

नादाय छत्राणि चापरिमितानि(४) ॥ ६ ॥

ध्रुविष्यन्तः पुत्रपौत्राः । वक्ष्यति हि-‘अमात्या(५)ध्रुन्वतस्त्रिभिः परि-
क्रामन्ति’ (का० श्रौ० २१-३-७) ॥ ६ ॥

(१) बहुकालव्यवधानेनापि मृतमरणसंवत्सरविस्मृत्यभावे
पितृमेधानुष्ठानाभावप्रसङ्ग इति अयुग्मेषु संवत्सरेषु वा कुर्यादिति
व्यवस्थितो विकल्पः ।

(२) यत्रैकैव तारका आकाशे दृश्यते इत्यर्थः । यत्तु द्विवचन-
बहुवचनान्तशब्देन क्वचित्प्रसिद्धं पुनर्वसू विशाखे कृत्तिकाः भरण्याऽ
मुराधा इत्यादि, तदनेकनक्षत्रमिति ।

(३) पितृमेधस्य कालमुपदिश्य विधिमुपदिशति यावन्त इति ।

(४) कुम्भसंख्यातोऽमात्यसंख्यातश्चाधिकानि ।

(५) ‘ध्रुन्वतः’ नास्ति सूत्रे ।

शरीराणि ग्रामसमीपमाहृत्य कुम्भेन तल्पे कृत्वा-
हतपक्षेण परितत्यायसेषु वाद्यमानेषु वीणायां चोद्धता-
याममात्यास्त्रिस्त्रिः परिक्रामन्त्युत्तरीयैरुपवाजनैर्वापवा-
जयन्तः ॥ ७ ॥

कुम्भेन शरीराणि ग्रामसमीपमाहृत्याहतस्य वासतः पक्षेण परि-
तत्य(१) आयसेषु वादित्रेषु वाद्यमानेषु उद्धतायां वीणायां च वाद्य-
मानायाम् अमात्या(२) उत्तरीयैः उपवाजनैर्वापवाजयन्तः त्रिस्त्रिः परि-
क्रामन्ति ॥ ७ ॥

स्त्रियो वा ॥ ८ ॥

परिक्रामन्ति । 'वा'(३) इति विकल्पः ॥ ८ ॥

(४) पूर्वरात्रमध्यापररात्रेषु च ॥ ९ ॥

'च'शब्दात्परिक्रामन्ति(५) ॥ ९ ॥

विफल्फान्नमहरेतत्(६) ॥ १० ॥

फलक वृद्धौ । बहुन्नयेतदहर्मवति ॥ १० ॥

(७) नृत्यगीतवादित्रवच्च ॥ ११ ॥

भवति ॥ ११ ॥

अन्नमस्मा उप(८)संहरन्त्येके ॥ १२ ॥

(१) कुम्भे एवास्थिसंचयनं "इमंशानं चिकीर्षतः कुम्भे सञ्चय-
नम्" (का०श्रौ० २५-८-७) इत्युक्तेः कृत्वाऽऽरण्ये भूमिमध्येऽस्थानि पितृ-
मेधं चिकीर्षता पुत्रेण स्थाप्यन्ते । तेनैव कुम्भेन शरीराणि तान्यस्थानि
ग्रामसमीपमाहृत्य पूर्वमेव तत्र स्थापितायाः स्रग्वाया उपरि निधाय
अहतस्य वस्त्रस्य एकदेशे नास्थिकुम्भं सर्वतो वेष्टयित्वेत्यर्थः ।

(२) मृतस्य पुत्रपौत्राद्याः उत्तरीयैः प्रावरणवस्त्रैः उपवाजनैः व्यज-
नैर्वा तमस्थिकुम्भं वाजयन्तस्त्रिस्त्रिप्रदक्षिणं परियन्ति ।

(३) स्त्रीणां परिक्रमणविकल्पेन पुत्रादीनां तन्नियतमिति गम्यते ।

(४) परिक्रमणकालमाह ।

(५) रात्रेः पूर्वभागे मध्यभागे पाश्चात्यभागे च परिक्रामन्ति ।

(६) एतत्पितृमेघारम्भसम्बन्धि दिनं विफल्फान्नम् अस्मिन्दिने
बहुन्नदानं कर्तव्यमित्यर्थः ।

(७) अनवरतं नृत्यगीतवादित्राणि अस्मिन्नहनिकारयितव्यानीति ।

(८) 'सं' अत्र पुस्तके अधिकः पा० ।

अस्मा अस्थिकुम्भाय एकेऽन्नोपहारं कुर्वन्ति(१) ॥ १२ ॥

उपव्युषसः, सशरीरा दक्षिणा गच्छन्ति ॥ १३ ॥

उषसि वि(२)गच्छन्त्यां सह (३)शरीरेण (४)दक्षिणा गच्छन्ति ॥ १३ ॥

यथाकुर्वतो ऽभ्युदियात्सुर्वः ॥ १४ ॥

तथा यज्ञ आस्थेयः(५) ॥ १४ ॥

कक्षेऽवतापिनि ॥ १५ ॥

श्मशानं कर्तव्यम् । कक्षः—गहनप्रदेशः(६) । अवतापी यस्मिन्नुपरि स्थितः सूर्यस्तपति, न पार्श्वस्थः(७) ॥ १५ ॥

(८)ऊपर उदक्प्रवणे समे वा ॥ १६ ॥

दक्षिणाप्रवण एके ॥ १७ ॥

अदर्शनाद् ग्रामात्(९) ॥ १८ ॥

आरात्पथः ॥ १९ ॥

दूरात्पथ इति(१०) ॥ १९ ॥

न्यग्रोधाश्चतुर्थः(११)तिल्वकह्रिदुस्फूर्जक(१२)विभीदक-

(१) प्रथमपरिगमनानन्तरमिति सस्प्रदायः ।

(२) 'विगच्छन्ति' इ० पा० ।

(३) 'शरीरैः' इ० पा० ।

(४) अस्थिकुम्भसहिताः यज्ञमानाश्चर्वर्जमात्या दक्षिणदिशि गच्छेयुः ।

(५) यथास्थिनिवापं कुर्वतः सूर्योऽभ्युदियात् तथा कर्तव्यम् । सूर्योदयात्प्रागेव ब्रह्म्यमाणमस्थिनिवापं कर्म प्रारभेतेतियावत् ।

(६) गहरो वृक्षलतादिसंवृतः प्रदेशः ।

(७) अधस्तापोत्यर्थः । यो गह्वरप्रदेश उपरिष्ठात् स्थितेनैव सूर्येण मध्याह्नेऽधस्तात्ताप्यते पार्श्वतो वृक्षगुल्मादिभिरावृतत्वात्तादृश इति यावत् ।

(८) ऊषाः क्षारमृत्तिकाः सन्ति यस्मिन् उदीच्यां दिशि प्रवणं निम्नं यत्र वा ।

(९) समस्यर्थे पञ्चमी ग्रामाददर्शने । यत्र स्थितैर्ग्रामो न दृश्यते ।

(१०) मार्गाद्दूरेकर्तव्यम् ।

(११) तिल्वकः तिणिसः ।

(१२) विभीदको बहेदकः ।

(१) पापनामभ्यश्च ॥ २० ॥

दूरात्करोति ॥ २० ॥

(२) चित्तिवच्च ॥ २१ ॥

देशो भवति । तद्गुणयुक्त इत्यर्थः ॥ २१ ॥

शंवति कंवति वा ॥ २२ ॥

‘शम्’ इति सुखनीयः प्रदेशः, ‘कम्’ इति रमणीयः, तत्र करोति (३) ।
‘वा’ शब्दो विकल्पार्थः ॥ २२ ॥

चित्रं पश्चात् ॥ २३ ॥

चित्रमनेकप्रकारं वनं यस्य प्रदेशस्य सो (४) ऽङ्गीकर्तव्यः ॥ २३ ॥

तदभाव उदकमुत्तरतो (५) वा ॥ २४ ॥

प्रदेशस्य, भवति ॥ २४ ॥

कर्षुर्वीरिणवति ॥ २५ ॥

‘कर्षू’ शब्देन कुहसार उच्यते । वीरिणानि-तृणानि, तद्वति प्रदेशे
करोति ॥ २५ ॥

(६) ग्रामतस्तेजनीमुच्छ्रित्य न न्यस्येद्गृहेषु

च्छयेत् ॥ २६ ॥

(१) पापनामानः श्लेष्मातककोविदारादयः ।

(२) चित्तिवत् स्मृतस्य दाहार्थं यादृशे देशे काष्ठैश्चित्तिर्विहिता
तादृशे देशे । ततश्च “उद्धृत्य क्षीरिणीः पुरुषाद्वतोः” “विशाखशरा-
श्मगन्धापृश्निपण्यध्याण्डाश्च” (का० श्रौ० २५-७-३०, ३१) इत्येत-
ल्लभ्यते ।

(३) केचित्तु शंवति शमीवने कंवति करीषवति करीरवने वेति
व्याचक्षते ।

(४) तस्य श्मशानस्य पश्चात् चित्रं दर्शनीयं वनगिरिदेवगृहादिकं
पश्चाद् भवति ।

(५) वाशब्देन पश्चाद्वा ।

(६) यदा एतत्कर्मा^० ग्राममध्यात् बहिरागम्यते तदा कश्चिद्यजमान-
पुरुषो ग्रामतो ग्राममध्यात् तेजनीं तृणपूलकमुच्छ्रित्य वंशादिवज्रामूर्ध्वी-
कृत्य तत्रागच्छेत् न न्यस्येत् तां तेजनीं नीचैर्भूमौ न निदध्यात् । किन्तु
यावत्कालं कर्म भवति तावत्कालमुत्तरस्यां दिशि धारयेत् कर्मान्ते
धृतामेव गृहं प्रति नीत्वा गृहेषुच्छयेत् ।

“तां न न्यस्येद् धृत्वा वैनासूदवा वा गुहेपूच्छयेत्” (श० ब्रा० १३-८-३-१२) इति श्रुतेः ॥ २६ ॥

दिक्शक्ति पुरुषमात्रं निमीते ॥ २७ ॥

तच्छमशानं(१) दिक्शक्ति पुरुषमात्रं मेयम् ॥ २७ ॥

उत्तरतः पृथु पश्चाच्च(२) ॥ २८ ॥

कर्तव्यम् ॥ २८ ॥

विहृत्य[शक्तिषु शङ्कूनाहन्ति ॥ २९ ॥

(३) ‘विहृत्य’ इति मित्वा कोणेषु शङ्कूनाहन्ति ॥ २९ ॥

पालाशं पुरस्ताच्छामीलवारणदेहशङ्कूनन्यासु ॥ ३० ॥

शक्तिषु अग्रदक्षिणम्(४) ॥ ३० ॥

देहशङ्कुर्वृत्रशङ्कुः(५) ॥ ३१ ॥

वृत्रः पाषाणः । “वृत्रशङ्कुं दक्षिणतः” (श० ब्रा० १३-८-४-१) इति श्रुतेः ॥ ३१ ॥

अपसलविसृष्ट्या रज्ज्वा परितस्यापेतो यन्तिवति

पलाशशाखया व्युदूहति ॥ ३२ ॥

अपसलविसृष्ट्या—अग्रदक्षिणवलिता, तथा परितस्य “अपेतो यन्तु”

(६) इत्यनेन मन्त्रेण पलाशशाखया व्युदूहति मितप्रदेशम् ॥ ३२ ॥

(१) दिक्कोणमित्यर्थः । “पैतृक्यां द्विपुरुषं समचतुरसं कृत्वा करणी-
मध्ये शङ्कुवः स समाधिः” (शु० सू० २-६) इत्युक्तविधिना श्मशानार्थं
क्षेत्रं प्रमेयम् ।

(२) उत्तरस्यामोशानपार्श्वे विस्तोर्णं विपुलं भवति । एवमपरस्यां
दिशि वायव्यपार्श्वे च । (३) तत्क्षेत्रमिति शेषः ।

(४) उत्तरतः पश्चाद्दक्षिणेति क्रमेण । उत्तरस्यां सक्तौ वृत्रशङ्कुः
“वृत्रो वै सोम आसीत्तस्यैतच्छरीरं यद्विरयो यदश्मानः” (श० ब्रा०
४-२-५-१५) इति वचनाद्वृत्रोऽश्मा, ततश्चाश्ममयः शङ्कुः, पश्चिमायां
वारणशङ्कुः, दक्षिणस्यां शमीशङ्कुः, पूर्वस्यां पालाशशङ्कुरिति दिक् ।

(५) इदं सूत्रं नास्ति बलिनमुद्रितपुस्तके मूलपुस्तके च ।

(६) अपसलविसृष्ट्या अग्रदक्षिण्येन निष्पादितया रज्ज्वा तत्क्षेत्रं
समन्तादग्रदक्षिणं संवेष्ट्य “अपेतो यन्तु” (वा० सं० ३५-१) इति म-
न्त्रेण क्षेत्रमध्यपतितं तृणपर्णादिकं पलाशशाखया कृत्वा क्षेत्राद्वहिर्नि-
ष्कासयतीति ।

दक्षिणा शाखां निरस्य परिश्रिद्धिः परिश्रयति

(१) पूर्ववदपरिमिताभिः ॥ ३३ ॥

गार्हपत्य(चित्ति) परिश्रिद्धपेक्षया ह्यपरिमितत्वम् । एवं हि श्रूयते—“यजुषा ताः परिश्रयति तूष्णीमिमाः” (श० ब्रा० १३-८-२-२) इति । यजुषा च परिश्रयणं गार्हपत्यपरिश्रिताम् ॥ ३३ ॥

औदुम्बरसीर उत्तरतो वा षड्गवे युज्यमाने युङ्क्तेति

सम्प्रेष्य सविता त (२) इति जपति ॥ ३४ ॥

‘प्रेषितेन योजनमौदुम्बर(३)सीरेभ्यः षड्भिर्बलीवर्हेयुज्यमाने ‘सविता ते’ इति जपति । सम्प्रेषणजपौ याजमानौ ॥ ३४ ॥

इत्येकविंशोऽध्याये तृतीया कण्डिका ।

अनुरज्जु चतस्रः सीताः कृषति वायुः पुना-

त्विति प्रतिमन्त्रम् ॥ १ ॥

उत्तरतः प्रतीचीं प्रथमाम् ॥ २ ॥

“अग्नेर्भ्राजसा सूर्यस्य वर्चसा” (४) इति चान्न(५) ‘कृषामि’ इत्यध्याहारः साकान्त्वत्वात् ॥ २ ॥

(१) ‘पूर्ववत्’ इति “ऊर्ध्वाः शर्कराः स्वाते” (का० श्रौ० १६-८-२६) “रज्ज्वा सहितं बहीरज्ज” (का० श्रौ० १६-८-२३) इति पूर्वोक्तरीत्येः स्थर्थः । अपरिमिताभिः एकविंशतिसंख्यातोऽधिकामिरित्यर्थः ।

(२) ततोऽध्वर्युस्तां पलाशशाखां दक्षिणस्यां निरस्य परिश्रिद्धि-वेष्टयित्वा तत्क्षेत्रस्य दक्षिणत उत्तरतो वा षड्भिरनडुङ्गिः सीरं युनक्ति तस्मिन् युज्यमाने यजमानो ‘युङ्क्ते’ इति सम्प्रेष्य “सविता ते” (बा० सं० ३५-२) इति मन्त्रं जपति ।

(३) हलेन रेखायाः पादं प्रतिकृषात् ।

(४) अध्वर्युः परितो वेष्टितां रज्जुमनुलक्षीकृत्य “वायुः पुनातु” (बा० सं० ३५-३) इति प्रतिमन्त्रं पादेन पादेन चतस्रः सीताः अप्रदक्षिणं कृषति । तत्र प्रथमां सीतामुत्तरपार्श्वे प्रतीचीं कृषति । दक्षिणतः सीरयोजनपक्षेऽपि तत्सीरमप्रदक्षिणमुत्तरत आनीय प्रथममुत्तरत एव कृषति । “तदपसलवि पर्याहृत्योत्तरतः प्रतीचीं प्रथमां सीतां कृषति वायुः पुनात्विति, सविता पुनात्विति, जघनार्धेन दक्षिणाऽग्नेर्भ्राजसेति दक्षिणार्धेन प्राचीं, सूर्यस्य वर्चसेत्यग्नेरोदीचीम्” (श० ब्रा० १३-८-२-६) इति श्रुतेः । (५) इत्यत्र चेत्यर्थः ।

अपरिमिता मध्ये तूष्णीम् ॥ ३ ॥

सीताः कृषति(१) ॥ ३ ॥

अनङ्गुहो विमुच्य (२) विमुच्यन्तामिति दक्षिणा सीरं

निरस्याश्चत्ये व (३) इति सर्वोच्चं जपति ॥ ४ ॥

कृष्टे ॥ ४ ॥

सविता त इति शरीराणि निवपति मध्ये ॥ ५ ॥

(४) "सविता ते" इत्यनेन मन्त्रेण कृष्टमध्ये शरीराणि निवपति ॥ ५ ॥

तूष्णीमन्यः कुम्भमाक्ष्णोति दक्षिणाऽनवानन्तस्त्वाम् ॥ २ ॥

अन्यः—अध्वर्युर्व्यतिरिक्तः (५) तूष्णीमनवानं (६) दक्षिणा गत्वा कुम्भ-
माक्ष्णोति श्रिपतीत्यर्थः । भिन्नश्च इत्यपरं ॥ ६ ॥

प्रत्यागते परं मृत्योर्विति जपति ॥ ७ ॥

प्रत्यागते क्षेत्रे "परं मृत्यो" (७) इति जपति ॥ ७ ॥

(८) शं वात इति यथाङ्गं कल्पयित्वाष्टकां निद-

धाति मध्ये तूष्णीम् ॥ ८ ॥

"अथैनं यथाङ्गं कल्पयति" (श० ब्रा० १३-८-३-५) इति श्रुतेः ।

'तूष्णीम्' इति लौकिकवागुच्चारणप्रतिषेधः ॥ ८ ॥

(१) एवं चतुर्षु पार्श्वेषु मन्त्रेण कर्षणं कृत्वा अथ तस्यैव क्षत्रस्य
मध्येऽप्रादक्षिण्येन तूष्णीमेव कर्षणमपरिमितं कार्यमित्यर्थः ।

(२) विमुच्यन्ताम् (वा० सं० ३२-३)

(३) अश्चत्ये वः (वा० सं० ३५-४)

(४) सविता ते (वा० सं० ३५-५) इत्यनेन मन्त्रेण तस्य पुरु-
षमात्रस्य क्षेत्रस्य मध्ये शरीराणि मृतस्य अस्थीनि अस्थिनिधानकुम्भा-
द्वहिर्निष्कास्य राशीकरोति । एतच्च सूर्योदयकालं कर्तव्यम् । "यथा कुर्व-
तोऽभ्युदियात्" (श० ब्रा० १३-८-३-२) इति श्रुतेः ।

(५) अवृतो ब्राह्मणः ।

(६) श्वासोच्छ्वासरहितं यथा स्थालया ।

(७) परं मृत्यो (वा० सं० ३६-७)

(८) "शं वातः" (वा० सं० ३६-८) इति मन्त्रद्वयेन तानि
मध्ये न्युप्तान्यस्थीनि यथाङ्गं कल्पयित्वा यदस्थि यस्याङ्गस्य तेनास्थ्या
तदङ्गकल्पनया प्राक्शिरसं पुरुषाकृतिं कृत्वा तन्मध्ये पादमात्रमिष्टकां
तूष्णीं निदधाति ।

प्रतिदिशमन्तेषु (१) पराचीस्तिष्ठास्तिष्ठाऽलक्ष-
णाः पादमात्रीः ॥ ९ ॥

‘पराचीः’ इति नाभ्यात्मम् ॥ ९ ॥

(२) प्रदरात्पुरीषमाहृत्य परिकृष्य वा सर्वतो
ऽपुरस्तात् ॥ १० ॥

पुरीषं प्रक्षिपति श्मशाने ॥ १० ॥

शर्करा अनग्निचितः (३) ॥ ११ ॥

शर्करा इष्टका भवन्ति ॥ ११ ॥

ऊर्ध्वप्रमाणमास्यं ब्राह्मणस्य ॥ १२ ॥

(४) श्मशानं भवति । ततश्च परिश्रितस्तावत्प्रमाणा भवन्ति ॥ १२ ॥

(५) उरः क्षत्रियस्य ॥ १३ ॥

प्रमाणम् ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वबाहु वा ॥ १४ ॥

‘वा’ इति विकल्पः ॥ १४ ॥

ऊरु वैश्यस्य ॥ १५ ॥

उपस्थः स्त्रियाः १६ ॥

(६) जानु शूद्रस्य ॥ १७ ॥

(१) पराचीः पूर्वापराः नाभ्यात्मम् । लक्षणं लेखाः तद्रहिताः ।

(२) प्रकर्षेण स्वयमेव दीर्घो भूप्रदेशः प्रदरः तस्मात्पुरीषमाहृत्य श्मशाने निवपति । अथवा सर्वतः सर्वाभ्यो दिग्भ्यः परिकृष्य परिकर्षणं कृत्वा पुरीषमाहृत्य श्मशाने निवपति । अपुरस्तात् प्राच्या दिशः पुरीषाहरणं न कर्तव्यम् ।

(३) अनग्निचितः संस्कार्यस्य इष्टकास्थाने त्रयोदश शर्कराः पाषाणा उपधेयाः तेष्वेव स्थानेषु तद्वदेव ।

(४) संस्कार्यो ब्राह्मणश्चेत्तन्मुखस्थानं पुरीषावापेन श्मशाने उच्चं तावत्प्रमाणं कर्तव्यम् । एवमग्रेऽपि ।

(५) उरो हृदयम् तत्प्रमाणमित्यर्थः ।

(६) शूद्रस्य शूद्रदौहित्रस्य रथकारस्य जानु जङ्घा प्रमाणम् । अत्र हरिस्वामिनः—यद्यपि शूद्रोऽग्निचिन्नास्ति अग्निचितश्चायमधिकारः तथापि परिमाणप्रसङ्गादाचारतः प्राप्तस्यामन्त्रकस्य परिमाणमाहेति ।

प्रमाणम् ॥ १७ ॥

सर्वेषां वाऽध्वोजानु ॥ १८ ॥

प्रमाणम् । 'वा'शब्दो विकल्पार्थः ॥ १८ ॥

अवकाभिः कुशैश्च प्रच्छाद्य ॥ १९ ॥

परिकृष्टं चेद्यवान्वपेत् ॥ २० ॥

यदि परिकृष्टं-पुरीषं ततश्च(१) तत्र यवानां वापः श्रुति(२)क्रमेण॥२०॥

(३)दक्षिणतः कुटिले कर्षू खात्वा चीरोदकाभ्यां

पूरयन्ति सप्तोत्तरतः प्राचीरुदकस्य ॥ २१ ॥

कर्षूपूरयन्ति ॥ २१ ॥

श्रींस्त्रीनावपन्त्यश्मनः ॥ २२ ॥

अमात्याः कर्षुषु ॥ २२ ॥

अध्वयिगच्छन्त्यश्मन्वतीरिति ॥ २३ ॥

मनेन मन्त्रेण (४)कर्षुषु ॥ २३ ॥

अपाघमित्यपामार्गैरपमुज्जते ॥ २४ ॥

"अपाघम्" (५)इत्यनेन मन्त्रेण (६)अपामार्गैरात्मानममात्या अपमु-
ज्जन्ति ॥ २४ ॥

सुमित्रिया न इति स्नात्वा ऽहतवाससो ऽनहुत्पुच्छम-

न्वारभ्यानह्वाहमित्युद्धवमित्यागच्छन्ति ॥ २५ ॥

(१) परिकृष्टात्पुरीषाहरणपक्षे न तु प्रदरात्पुरीषाहरणे ।

(२) "कृत्वा यवान्वपतिः" (शं० ब्रा० १३-८-३-१३) इत्यादि ।

(३) श्मशानस्य दक्षिणतः ईषद्वके कर्षू गतौ खात्वा पूर्वदिनोप-
कृतौ घटैः दुग्धेन उदकेन च पूरयन्ति । 'पूरयन्ति' इति बहुवचनात्प्र-
कृता अध्वर्युयजमानामात्याः । तथा श्मशानस्योत्तरतः सप्त कर्षून् प्रा-
चीः प्रागायतान् दक्षिणोत्तरान् दक्षिणसंस्थान् स्ननन्ति । तांश्च प्रागुप-
कृतौ घटैः केवलेनोदकेन पूरयन्ति ।

(४) अध्वर्युयजमानामात्यास्त्रीन्पाषाणान्प्रक्षिप्य "अश्मन्वती०"
(वा०सं० ३५-१०) इति मन्त्रेण तद्वतीपरि गच्छन्ति । अश्मसु पादान्
निदधत उदकं गच्छन्तीति वासुदेवः ।

(५) ते अमात्या यज्ञोपवीतिनो भूत्वाऽप उपस्पृश्य हस्तगृहीतरपा-
मार्गैः अपामार्गबीजैर्वा "अपाघमप०"(वा०सं० ३५-११) इत्यनेन मन्त्रेण
स्वशरीरं शोधयन्ते । (६) 'अपामार्गोद्धर्तनेनामात्या' इ० पा० ।

“सुमित्रिया न”(१) इति स्नात्वा अहतानि वासांसि परिधाय
 “अनङ्वाहम्” इत्यनेन मन्त्रेणानहुतपुच्छमन्वारभ्य “उद्वयं” इत्याग-
 च्छन्ति ॥ २५ ॥

ग्रामहमज्ञानान्तरे मर्यादालोष्टं निदधातीमं

जीवेभ्य इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २६ ॥

अनेन (२) मन्त्रेण “मर्यादाया एष लोष्टमाहृत्य” (श० ब्रा०
 १३-८-४-१२) इति वचनात् ॥ २६ ॥

अञ्जनाभ्यञ्जने कृत्वौपासनं परिस्तीर्य वारणान्प-
 रिधीन्परिधाय वारणेन सुवेणैकामाहुतिं जुहोत्यग्न-
 आयूष्यायुष्मानग्न इति ॥ २७ ॥

(३) अञ्जनमश्विनोः, अभ्यञ्जनं(४) च पादयोः कृत्वा औपासनं परि-
 स्तीर्य वारणान्परिधीन्परिधाय परिधानोपदेशाच्चत्वारः परिवयः । वा-
 रणेन सुवेणैकामाहुतिं जुहोति “अग्नऽ आयूषं” “आयुष्मानग्न”(५)
 इति द्वाभ्यामृभ्याम् । औपालनश्चात्र कर्तुं सम्बन्धी न प्रेतसम्बन्धी ।
 तेन ह्यसौ विहितकर्माजुष्टानसाधनमावायाहित इति(६) तत्परिधीनां च
 संस्कारो न भवति, अपूर्वत्वात् ॥ २७ ॥

अथैषां परिदां वदति(७) परीमे गामनेषतेति ॥ २८ ॥

(१) सुमित्रिया न० (वा० सं० ३५-१२) इति मन्त्रेण स्नात्वा नू-
 तनवस्त्राणि परिहितवन्तः “अनङ्वाहम्०” (वा० सं० ३५-१३) इति म-
 न्त्रेण वृषपुच्छमन्वारभ्य “उद्वयं तम०” (वा० सं० ३५-१४) इति म-
 न्त्रेण यजमानामात्या ग्राममागच्छन्ति । यद्यपि अत्र ‘सुमित्रिया न०’ इति
 मन्त्रेण स्नानमुक्तम् तथापि “सुमित्रिया न इत्यपोऽञ्जलिनादाय दुर्मि-
 त्रिया इति द्वेष्यं परिषिञ्चति” (का० श्रौ० १९-५-१५) इति द्वयं वि-
 धेयम्, “दुर्मित्रिया...द्विष्य इति यामस्य दिशं द्वेष्यः स्यात्तां दिशं परा
 सिञ्चेत् तेनैव तं पराभावयति” (श० ब्रा० १३-८-४-५) इति श्रुतेः ।

(२) स्वनिवासग्रामस्य श्मशानस्य च मध्ये मर्यादालोष्टं महत्तरं
 मृत्खण्डमध्वर्युर्निदधाति “इमं जीवेभ्यः” (वा० सं० ३५-१५) इति
 मन्त्रेण । (३) कज्जलादिना । (४) तैलेन ।

(५) अग्नऽ आयूषं (वा० सं० ३५-१६, १७)

(६) अग्निस्तस्यैव प्रेतस्यौपासनः स हि एवमर्थमेव धारणीयः
 ‘अद्वारेण च निरस्नीयः’ इति श्रुत्यन्तरादिति हरिस्वामिनः ।

(७) परीमे गामनेषत० (वा० सं० ३५-१८)

‘अथ’ शब्दो मङ्गलार्थः । पित्र्यं कर्म निवृत्तमिति । आनन्तर्यार्थं मित्यपरे । ततश्चानन्तरमर्थलक्षणमपि न कर्तव्यम् । परिधावाद्ध्य यजमानविषयोऽमात्यविषयश्च । तेन ‘एषाम्’ हायुक्तम् ॥ २८ ॥

अद्वारेणौपासनं निरस्यति क्रव्यादमिति ॥ २९ ॥

(१) अनेन मन्त्रेण । औपासनञ्च यस्मिन्नाहुतिर्हुता स एव प्रहीत-
व्यो न प्रेतौपासनः । तस्यैकदेशं निरस्यति । स एव आनन्तर्यात्स-
म्यध्यते । (२) तदेकदेशं निरस्यति । तथा च मन्त्रवर्णः—“इहैवायमि-
तरो जातवेदा देवेभ्यो हव्यं वहतु भजानन्” इति । जपमन्त्र एतदभिधी-
यते—एकदेशो निरस्तः । एकदेशो इतराष्ट्रो कर्तव्य इति ॥ २९ ॥

(३) इहैवायमिति जपति ॥ ३० ॥

आसन्दी उपधाना दक्षिणान्द्वान्ध्यायौश्च सर्वं

पुराणं भूयसीश्चेच्छन् ॥ ३१ ॥

(४) भूयसीश्च इच्छन् ॥ ३१ ॥

इत्येकविंशोऽध्याये चतुर्थी कण्डिका ।

इत्युपाध्यायकर्कविरचिते कात्यायनसूत्रभाष्ये

एकविंशतितमोऽध्यायः समाप्तः ।

द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथैकाहाः ॥ १ ॥

उक्तान्याधानादीन्यध्वर्युवेदविहितानि पितृमेधान्तानि कर्माणि ।
इदानीं छान्दोग्यवेदविहितान्येकाहादीनि सञ्चराणि व्याचिरयासुरा-

(१) आहुतिर्होमानन्तरं यस्मिन्नाहुतिर्हुता तस्यौपासनस्यैकदेशं
“क्रव्यादमग्निम्” (वा० सं० ३५-१९) इति मन्त्रेण निरस्यति । प्रेत-
स्यैवौपासन इति पक्षे सकलो निरसनीय इति हरिश्चामिनः । औपासनः
प्रेतस्यैव, मन्त्रवर्णाद्विभागानुपदेशाच्च इति वासुदेवः ।

(२) ‘तदेकदेशो निरस्यते’ इ० पा० ।

(३) इहैवायमितरो० (वा० सं० ३५-१९) इति जपति यजमानः ।

(४) उपधानम् उच्छीषकं तत्सहिता आसन्दी पुराणा दक्षिणा,
एवं पुराणो वृद्धोऽनड्वान् वृषभो दक्षिणा, पुराणा जीर्णा यवाश्च दक्षि-
णाऽस्य यागस्य भवति । इतोऽप्यधिकं दातुमिच्छन् यजमानो हिर-
ण्यादिकं भूयसीत्वेन दद्यादित्यर्थः ।

आयं इदमाह-अथैकाहा इति । तत्रायम् 'अथ'शब्दोऽधिकारान्तरप्रवृत्त्यर्थः । वेदान्तरविहितानि कर्माणि व्याख्यातुमधिक्रियन्ते । अधिकारान्तरप्रवृत्तेः किं प्रयोजनमिति चेत् ? इह चोदकपरिप्राप्ताङ्गपदार्थव्यतिरेकेणोद्गातुः कर्तृत्वं यथा स्यादिति । कुत एतदिति चेत् ? उद्गातुवेदसमधीतत्वात्समाख्योद्गातुरेव कर्तृत्वमिति ।

ननु च सर्वं एवैते उद्भिदादय उद्गातुवेदसमधीताः ? सत्यमेवं, प्रधानेषु न समाख्यया कर्तृत्वम्, 'उद्भिदा यजेत पशुकामः' इति सर्वं प्रत्युपदेशात् । अङ्गेषु त्वपूर्वेषु समाख्यया कर्तृत्वमिष्यते । यानि पुनश्चोदकप्राप्तानि तान्यपि गृहीतकर्तृकाण्येवेति । (१)एकाहाः 'व्याख्यास्यन्त' इति सूत्रशेषः । एकाहैश्चोपलक्षणमहीनसञ्जाणामपि ॥ १ ॥

अवचने ऽग्निष्टोमः ॥ २ ॥

संस्थान्तरस्यावचनेऽग्निष्टोमो भवति । न्यायसूत्रमेतत् । प्राथम्यादविरोधान्नित्यत्वाच्चाग्निष्टोम एव भवति ॥ २ ॥

भूर्धेनुदक्षिणः ॥ ३ ॥

भूर्नामा एकाहस्स धेनुदक्षिणो भवति । तद्दक्षिणासंयोगेन धेनुविधानात्सकलस्य दाक्षिण्यस्य निवर्तिका धेनुः । अत्र च दक्षिणाभिमन्त्रणमन्त्रो विपरिणम्यते ॥ ३ ॥

ज्योतिः ॥ ४ ॥

ज्योतिर्नाम एकाहः, (२) नात्र कश्चिद्विशेषः ॥ ४ ॥

गोआयुषी उक्थ्यौ ॥ ५ ॥

एको गौः अपर आयुः । तावुक्थ्यसंस्थौ भवतः ॥ ५ ॥

अभिजिद्विश्वजितौ ॥ ६ ॥

(३)अपरावेकाहौ ॥ ६ ॥

(४)सहस्रमभिजितो दक्षिणा ॥ ७ ॥

ततश्च यत्सहस्रसंख्यासंयोगेन ध्रूयते, तदत्र भवति । यथांश्चदाभ्यग्रहणम् (५)तिस्रोऽनूबन्ध्यास्त्रैधातवी' (६) इति ॥ ७ ॥

(१) एकस्तुत्याः क्रतव इत्यर्थः । (२) अग्निष्टोमसंस्थः ।

(३) अग्निष्टोमसंस्थौ । (४) सहस्रं गवाम् ।

(५) "सत्रसहस्रसर्ववेदसवाजपेथराजसूयविश्वजित्सर्वपृष्ठेषु ग्रहणमवकाशयश्चेत्" (का० श्रौ० १२-५-११) इत्युक्तेः । ग्रहणम् अंशदाभ्यग्रहणम् ।

(६) "संवत्सरावरं सत्रेष्वसारस्वतेषु सहस्रदक्षिणावरेषु च" (का० श्रौ० १३-४-५) क्रतुषु तिस्रोऽनूबन्ध्या भवन्ति इत्यर्थः । "त्रैधातव्युदवसानोया सर्वत्र" (का० श्रौ० १३-४-८) इत्युक्तेः ।

ज्ञानाह्वं वा ॥ ८ ॥

शतमह्वानां यस्मिन्सहस्रे तच्छतह्वं सहस्रम् । तद्वाग्भिजिह्व-
क्षिणेति विकल्पः ॥ ८ ॥

सहस्रं सर्ववेदसं विश्वजितः ॥ ९ ॥

सहस्रसर्ववेदस्योर्विश्वजिति विकल्पः । सर्ववेदस्यस्ये इदमुच्यते ॥ ९ ॥

ज्येष्ठं पुत्रमपभज्य भूमिशूद्रवर्जं योगावि-

दोषात्सर्वेषाम् ॥ १० ॥

ज्येष्ठपुत्रस्य विभागं दत्त्वा भूमिशूद्रवर्जं ददाति । कुत एतत् ? स-
र्वमनुष्याणां हि भूम्या योगोऽविशिष्टः वारणं (१) चङ्क्रमणद्वारेण ।
शूद्रस्य च शुश्रूषोपनतत्वेनेति ॥ १० ॥

शूद्रदानं (२) वा दर्शनाविरोधाभावात् ॥ ११ ॥

‘वा’ शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । शूद्रस्य दानं भवति । ददयते हि शूद्र-
स्य दानं पुरुषमेवे “सपुरुषं प्राची दिग्घोतुः” (श० ब्रा० १३-६-२-१८)
इति । न च विरोधो गर्भदासस्य । तस्मान्छूद्रो दीयत एव । अनेन च
न्यायेन भूमेरप्येकदेशदाने नैव विरोधः । कविश्च दृश्यते “सभूमि
सपुरुषम्” (श० ब्रा० १३-७-१-१३) इति ॥ ११ ॥

द्रव्याभावात्सदन्तः ॥ १२ ॥

दक्षिणादानान्तो विश्वजिह्ववति । कुत एतत् ? द्रव्याभावात् । सर्व-
स्वदाने सति द्रव्यमेव नास्ति इति तदन्तो विश्वजित् ॥ १२ ॥

समाप्तिर्वा चोदितावभृथश्रुतेः ॥ १३ ॥

‘वा’ शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । समाप्येत वा विश्वजित् । चोदितो ह्यसौ
“विश्वजिता यजेत” इत्यपवर्गपर्यन्त आख्यातार्थः । अपि चावभृथ-
श्रुतिर्भवति । “अवभृथादुदेत्य वत्सच्छविं परिदधाति” (ला० सू० ८-२-१)
इति वत्सच्छविपरिधानविधिपरे वाक्ये अवभृथं दर्शयति ॥ १३ ॥

(३) दीक्षासु चापदेशात् ॥ १४ ॥

दीक्षासु च क्रत्वभिनिर्वृत्यर्थं द्रव्यमपादिष्टम् (४) । अतस्तद्यतिरिक्तं

(१) भूमेस्तावद्वारणशयनासनचङ्क्रमणादिसम्बन्धः सर्वेषामवि-
शिष्टः । यः शूद्रो धर्मार्थं सेवां कुरुते सोऽपि सर्वेषामविशिष्ट एव ।

(२) ‘वा’ अवधारणे । भृत्या स्वीकृतस्य शूद्रस्य दानं भवति ।

(३) दीक्षास्वेव क्रत्वर्थस्य द्रव्यस्य अन्यस्मै अपदेशात् ।

(४) “क्रत्वर्थमपदिश्यान्यस्मा०” (का० श्रौ० ७-२-७) इति सूत्रेण ।

सर्वस्वमिति ॥ १४ ॥

न समत्वात् ॥ १५ ॥

नैतदेवं युक्तं 'विश्वजित्समाप्येत' इति । समं ह्येतदुभयं 'विश्व-
जिता यजेत' इति समाप्तिश्चोदिता, 'सर्वस्वं ददाति' इति च सर्व-
स्वदानम् । अतो विरोधाद्विकल्प एव युक्तरूपः । एवं स्थिते पुनः आ-
धीतेन व्याख्यायते । सममेतदिति चेत् ? नैतत्समम् । विश्वजिता यजे-
त' इति पूर्वचोदना प्रधानचोदना च । 'सर्वस्वं ददाति' इति गुणचो-
दना पश्चात्कालवाचिनी च । तेन विरोधे सति अयमेवार्थो ग्रहीतुं
न्याय्य इति । विकल्पश्च तुल्यत्वे भवति, न चेह तुल्यत्वमित्युक्तम् ॥ १५ ॥

विश्वजिति सहस्रसर्ववेदसमोर्विकल्प उक्तः । तत्र सन्देहः किं
प्रागपि सहस्रात्सर्ववेदसं भवति, उतोर्ध्वं सहस्रादिति । किं ताव-
त्प्राप्तम् ? सूत्रेणैषोपक्रमः—

परिमाणे सर्वमविशेषात् ॥ १६ ॥

(१)सर्वस्वपरिमाणे मृग्ये यस्य यावत्स्वं तत्सर्वं गृह्यते । 'सर्वं वेदः
सर्ववेदसम्' इति । तेन प्रागपि सहस्रात्सर्ववेदसं भवति ॥ १६ ॥

एवं प्राप्त आह—

अधिकं वा प्रकृत्यनुग्रहात् ॥ १७ ॥

अधिकं वा सहस्रात्सर्ववेदसं ग्रहीतव्यम् । प्रकृत्य हि सर्ववेद-
सं सहस्रेणानुग्रहं दर्शयति—“कोऽहंति मनुष्यः सर्ववेदसं दातुं, तस्मा
त्सहस्रं देयम्” इति । एतच्च सहस्रादधिके उपपद्यते नैतरथा ॥ १७ ॥

एवं तावदत्र सहस्राधिकं सर्ववेदसमित्युक्तम् । अन्यत्रापि प्रतिहर्ष-
पच्छेदादौ सहस्राधिके प्राप्ते आह—

नानित्यत्वात् ॥ १८ ॥

नैतदेवम्—सहस्रादधिकं सर्ववेदसमिति । न हि नित्ये कस्मिं-
श्चित्परिमाणविशेषे सर्ववेदसशब्दः प्रसिद्धः । यच्चस्य वेदः सर्वं तत्स-
र्वस्वमिति ॥ १८ ॥

कर्मशब्दाच्च ॥ १९ ॥

अस्ति चायं लोके (२)व्यापारशब्दः सर्वमनेन दत्तमिति । तस्मा-

(१) सर्वस्वपरिमाणे अपेक्षिते सर्वस्वं यस्य यावद्धनं गृहे सुव-
र्णादि तत्सर्वं देयम् । कुतः ? अविशेषात् । न च 'सर्वस्वं ददाति' इति
वाक्यशेषः ध्रुतः, येन सहस्रान्यन्यूनमतिरिक्तं वेति विशेष आभीयते ।

(२) कर्मशब्दस्य पर्यायः ।

त्प्रागपि सहस्रात्सर्वस्वमिति । विश्वजिति तु लिङ्गेन व्यवस्था ॥१९॥

अवभृथादुदेत्य रोहिण्यौ वत्सछव्यौ सकर्णपुच्छा-

उच्छाते परिद्धाते ॥ २० ॥

अवभृथादुत्थाय रोहिण्यौ वत्सछव्यौ सकर्णपुच्छावच्छिन्ने
(१)परिद्धाते(२) ॥ २० ॥

द्वादशरात्रं परिवसत्युज्जावदग्निं विभ्रत् ॥ २१ ॥

(३)उज्जावदिति वैणवीम् ॥ २१ ॥

औदुम्बरीं वा ॥ २२ ॥

(४)उदणीषं च ॥ २३ ॥

(५)तिलस्तिष्ठः ॥ २४ ॥

द्वादशरात्रस्य विभागः ॥ २४ ॥

औदुम्बरे मूलफलमक्षः ॥ २५ ॥

औदुम्बराबहुले देशे मूलफलमक्षस्तिस्रो रात्रीर्वसति ॥ २५ ॥

निषादे ॥ २६ ॥

(६)निषादानां मध्ये अपरास्तिस्रो वसति ॥ २६ ॥

जने ॥ २७ ॥

तिस्रो रात्रीर्वसति ॥ २७ ॥

समाने जने ॥ २८ ॥

अपरास्तिस्रः ॥ २८ ॥

अप्रसिद्धत्वात्स्वयमेवाह—

वैश्यो जनो राजन्यः समानजनः श्रुतेः ॥ २९ ॥

(१) परिद्धायाताम् ।

(२) रक्तवर्णे वत्सस्य वर्मणी सकर्णपुच्छे अवच्छाते अवच्छिन्ने परिद्धाते ।

(३) 'उजावत्' इति वैणवी सुषिरा कलमाषी (का० श्रौ० १६-२-५) अतिदिश्यते एवंनिधामौदुम्बरीं वाऽग्निं विभ्रत् द्वादशरात्रं वक्ष्यमाणेषु स्थानेषु वसति ।

(४) शिरोवेष्टनमित्यर्थः ।

(५) एकैकस्मिन्स्थाने यजमानस्तिस्रस्तिस्रो रात्रीर्वसति ।

(६) अरण्ये तिस्रो रात्रीर्निषादानां समीपे वसति ।

ग्राम्याभोजनं निषादानां मृन्मयापानं च ॥ ३० ॥

(१) निषादानां मध्येऽवस्थितस्यैष नियमः ॥ ३० ॥

संवत्सरं न याचेत् ॥ ३१ ॥

किञ्चिदपि ॥ ३१ ॥

दीयमानं न प्रत्याचक्षीत ॥ ३२ ॥

संवत्सरमेव ॥ ३२ ॥

यमाभ्यां (२) वा यजेत पूर्वापराभ्याम् ॥ ३३ ॥

यमाभ्यां वा—अभिजिद्विश्वजिह्वायां यजेत । तत्र पूर्वं कृत्वाऽपरः क्रियते । पौर्वापर्ये हि 'यम'शब्दो लोके दृष्टः ॥ ३३ ॥

एवं प्राप्त आह—

युगपद्वा ॥ ३४ ॥

'वा' शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । न पौर्वापर्येण, किं तर्हि ? युगपदेव । न हि कर्मणोः पौर्वापर्ये 'यम'शब्दो वर्तते । तस्मात्सदैव क्रिया । यत्तु लोके पौर्वापर्येऽपि 'यम'शब्दो दृश्यते, तत्रान्यथोपपद्यत इति ॥ ३४ ॥

यमयागपक्षे कर्म निरूप्यते—

दक्षिणोत्तरे (३) देवयजने ॥ ३५ ॥

भवतः ॥ ३५ ॥

तत्र च—

दक्षिणमभिजितः ॥ ३६ ॥

भवति ॥ ३६ ॥

पत्नीशालमुत्तरे ॥ ३७ ॥

(१) तत्र वसता यजमानेन निषादानां सम्बन्धि यद्ग्राम्यं ब्रीहि-
यवादि तस्याभोजनम् । मृन्मयापानं च तत्र वसता मृन्मयापात्रेणोदक-
पानं न कर्तव्यमित्यर्थः ।

(२) अथवा विश्वजिदभिजिह्वायां यमाभ्यां दर्शपूर्णमासवत्संह-
ताभ्यां यजेत । पूर्वमभिजितेष्ट्याऽनन्तरमवश्यं विश्वजिता यजेतेत्यर्थः ।

(३) तच्च—आद्यैर्दक्षिणतः कार्यमाद्यकार्यं द्वितीयकैः ।

उत्तरे दक्षिणे कार्यं द्वितीयानां तृतीयकैः ॥

स्वोयं सोत्तरतः कार्यं द्वितीयानाञ्चतुर्थकैः ।

कथञ्चिद्यत्र नो योगपद्यं युज्येत तत्र तु ॥

मुख्यैरेवोभयत्रापि कार्यं दक्षिणतः पुरा ॥

देवयजने भवति ॥ ३७ ॥

नानात्विजः ॥ ३८ ॥

नाना पृथक्पृथगुत्विजो भवन्ति, देशभेदात् ॥ ३८ ॥

त एव वा प्रभूत्वात् ॥ ३९ ॥

त एव वा ऋत्विजो भवन्ति, न पृथक्त्वेन । प्रभवन्ति हि ते उभयो-
रपि देवयजनयोः । दक्षिणेऽध्वर्युराध्वर्यवं करोति । विरोधादुत्तरे प्रतिप्र-
स्थाता । उक्तमाचार्येण—“वचनविरोधाभासप्रत्ययः” (का० श्रौ० १-८-
३०) इति । इह च युगपत्प्रवृत्तौ षोडशसंख्यैव ऋत्विग्विषया भवति ।
क्रतुद्वयाभिनिर्वृत्यर्थतया ब्रह्मा त्रियते, तथोद्गानादयः । तस्मात्तैरेव
क्रतुद्वयमपि निर्वाह्यमिति (१) ॥ ३९ ॥

बाह्विर्वेदिकानि समानानि ॥ ४० ॥

बाह्विर्वेदिकानि यान्यङ्गानि दीक्षणीयादीनि तानि समानानि भव-
न्ति, अगृह्यमाणविशेषत्वात् ॥ ४० ॥

नानेतराणि ॥ ४१ ॥

यानि पुनरान्तर्वेदिकानि तानि पृथग्भवन्ति । यथा—अग्नीषोमी-
यादीनि । गृह्यते एव हि विशेषस्तत्र ॥ ४१ ॥

कर्मसन्निपाते पूर्वं (३) पूर्वमभिजितः ॥ ४२ ॥

कर्म भवति । यथा—“सयजमाना धिषण्यानुतिष्ठन्ते” (का० श्रौ०
१-८-१२) इति ॥ ४२ ॥

(४) पृथक्सहस्रे दक्षिणा ॥ ४३ ॥

दक्षिणेऽपि ‘देवयजने सहस्रमुत्तरेऽपि’ इति सहस्रयुक्तं चोभयो-
र्भवति । ‘त्रैधातवी तु बाह्विर्वेदिकी’ इति तत्रेण ॥ ४३ ॥

सर्वजित्समहाव्रतः संवत्सरदीक्षः सप्ताहाभिषव-

स्तिस्र उपसदः षड् वा ॥ ४४ ॥

सर्वजिन्नामैकाहः स समहाव्रतो भवति । संवत्सरं दीक्षा भवन्ति ।

(१) कुतः ? ब्रह्मादयो यत् उभयत्र कर्म कर्तुं प्रभवन्ति ।

(२) वेदित्र महावेदिः ।

आत्वालोत्करशामित्रो वध्यश्चर्म समानकम् । इति ।

(३) अभिषवधिषण्योपस्थानादौ सर्वर्त्विक्सध्ये पूर्वमभिजितः
कर्म भवति ।

(४) पृथक् गवां द्वे सहस्रे दक्षिणा ।

संवत्सरादूर्ध्वं सप्ताहेऽसीते (१) सुत्या भवति । तत्र च तिस्र उपसदो भवन्ति चतस्रो दीक्षाः । षड् वा उपसदो भवन्ति एका दीक्षा ॥ ४४ ॥

(२) अग्निवद्वा दीक्षाः ॥ ४५ ॥

भवन्ति । उपसदां तु विकल्पः स्थित एव ॥ ४५ ॥

इति द्वाविंशोऽध्याये प्रथमा कण्डिका ।

शताश्वरथमध्वर्यवे ददात्यग्नौ चीयमाने ॥ १ ॥

(१) शतं गवामश्वरथं चैकमग्नौ चीयमाने अध्वर्यवे ददाति । तच्च प्राग्धिष्यचयनात्, 'चीयमान' इति श्रवणात् । तत्र च अश्वार्हुतेः अपकर्षः क्रियते ॥ १ ॥

उद्गात्रे (४) व्रतकाले ॥ २ ॥

शताश्वरथं ददाति ॥ २ ॥

होत्रे शस्त्रकाले ॥ ३ ॥

व्रतसमनन्तरं यच्छस्त्रं तत्काले होत्रे ददाति ॥ ३ ॥

ततो ब्रह्मणे ॥ ४ ॥

तत्समनन्तरमेव च ब्रह्मणे ददाति । 'शताश्वरथम्' इत्यनुवर्तते ॥ ४ ॥

दक्षिणाकाले सर्वेभ्यः सहस्रम् ॥ ५ ॥

(५) ददाति । प्रकृतेभ्य एव मा भूदिति 'सर्वे'ग्रहणम् ॥ ५ ॥

साहस्राश्चत्वारः सहस्रदक्षिणाः ॥ ६ ॥

'साहस्रा' इति चतुर्णामपि सामान्यसंज्ञा । सहस्रदक्षिणास्ते भवन्ति ॥ ६ ॥

तेषां च—

तृतीय उक्थयः ॥ ७ ॥

संस्थो भवति । ब्राह्मणे हि सर्वज्योतिस्तृतीय उक्थयसंस्थः पठ्यते ॥ ७ ॥

(१) संवत्सरादूर्ध्वं सप्ताहान्यतिक्रम्य सप्तः सुत्या ।

(२) अग्निवद्वा चयनवदेव संवत्सरं दीक्षा ।

(३) सर्वजिघृक्षे अग्नौ चीयमाने गवां शतमश्वयुक्तं रथं च अध्वर्यवे ददातीत्यर्थः ।

(४) महाव्रतस्तोत्रकाले ।

(५) माध्यन्दिने सवने मरुत्वतीययागात्प्राक् ।

संज्ञाविशेषमाह—

(१) ज्योतिर्विश्वज्योतिः सर्वज्योतिस्त्रिरात्रसंमितः ॥८॥

इति ॥ ८ ॥

षट्सायःक्राः ॥ ९ ॥

सायःक्रसंज्ञकाः षट् कृतवो भवन्ति ॥ ९ ॥

सर्गकामपशुकामभ्रातृव्यवतां प्रथमः ॥ १० ॥

सायःक्राव्यः क्रतुर्भवति ॥ १० ॥

(२) रुक्मललाटोऽश्वः श्वेतो दक्षिणा ॥ ११ ॥

अश्वभावे गौः ॥ ११ ॥

दक्षिणा भवति ॥ ११ ॥

तमुद्गात्रे ददाति ॥ ११ ॥

तमश्वं गां वा उद्गात्रे ददाति ॥ ११ ॥

प्राकृतस्यानिवृत्तिरुद्गातृयोगात् ॥ १४ ॥

प्राकृतस्य दक्षिणाजातस्य वा न निवृत्तिः । कुत एतत् ? उद्गातृयो-
गादश्वस्य ॥ १४ ॥

एवं प्राप्त आह—

निवृत्तिः क्रतुयोगात् ॥ १५ ॥

निवृत्तिः प्राकृतस्य भवति । कुत एतत् ? क्रतुना हि युज्यते च
तस्य 'अश्वः श्वेतो दक्षिणा' इति । तेन यदक्षिणायुक्तं तन्निवर्तत
इति ॥ १५ ॥

वचनादेकस्य ॥ १६ ॥

यत्तूक्तम् 'उद्गात्रे ददाति' इति तत्क्रतुयोगेऽपि वचनादित्यदोषः ॥ १६ ॥
दीर्घव्याधिप्रतिष्ठाकामान्नायकामानां द्वितीयः ॥ १७ ॥

सायःक्रो भवति । एषामत्राधिकार इत्यर्थः ॥ १७ ॥

(३) अश्वैकविंशा दक्षिणाऽश्वो वा ॥ १८ ॥

(१) प्रथमो ज्योतिः, द्वितीयो विश्वज्योतिः, तृतीयः सर्वज्योतिः,
उक्त्यसंस्थः चतुर्थस्त्रिरात्रसंमितसंज्ञः ।

(२) रुक्मः सौवर्णः अश्वस्याभूषणविशेषो ललाटेऽलङ्कारतया
धारणीयः । तादृशश्च श्वेतोऽश्वो दक्षिणा भवति ।

(३) अश्व एकविंशो यासां ता विंशतिर्गाव एकोऽश्वश्च द-
क्षिणेत्यर्थः ।

ततश्च विकल्पः ॥ १८ ॥

हीनस्यानुक्रीः ॥ १९ ॥

अनुक्रीर्नाम साद्यःकः, स (१)हीनस्य भवति । यः कर्मणा हीन इव तस्यासौ भवति ॥ १९ ॥

साद्वः शतं दक्षिणाऽद्वो वा ॥ २० ॥

‘वा’ इति विकल्पः ॥ २० ॥

विश्वजिच्छिल्पः ॥ २१ ॥

विश्वजिच्छिल्पो नाम साद्यःकः ॥ २१ ॥

तत्र विशेषः—

(२) यथाद्रव्ये जनपदे यजेत तेषां यथोत्साहं दद्यात् ॥ २२ ॥

दक्षिणाः । यद्यद्द्रव्यं यस्मिन् यस्मिन् जनपदे प्रायोवृत्त्या तेषां यथोत्साहं दानम् ॥ २२ ॥

(३) तान्याचष्टे—

आ(४)जानेयानपरजने ॥ २३ ॥

आजानेयानद्वानपरजने ददाति ॥ २३ ॥

(५) प्राच्येषु हस्तिनः ॥ २४ ॥

ददाति ॥ २४ ॥

अद्वभरीरथानुदीच्येषु ॥ २५ ॥

वेसरीयुक्ताप्रथानुदीच्येषु ददाति ॥ २५ ॥

सर्वस्वप्रतिनिधिर्वा ॥ २६ ॥

दीयते ॥ २६ ॥

(१) अनुजादप्यधमो भवति स हीनः तस्य ।

(२) यानि यानि उत्कृष्टानि द्रव्याणि यस्मिन् जनपदे स यथाद्रव्यः तस्मिन्देशे यथोत्साहं यथाशक्ति इत्यर्थः ।

(३) ‘यथाद्रव्यमाचष्टे’ इ० पा० ।

(४) अपरजने प्रत्यक्प्रदेशे यागे क्रियमाणे आजानेयानश्वान्दद्यात् ।

आजानेयाः कुलीनाः स्युर्विनीताः साधुवाजिनः ।

(अमर० २-८-४४) इत्यभिधानादाजानेयानश्वान् प्रत्यक्प्रदेशे यागे क्रियमाणे दक्षिणात्वेन दद्यादित्यर्थः ।

(५) प्राच्यां दिशि हस्तिनो दद्यात् ।

द्वाविंशोऽध्याये ऐकादेषु श्येननिरूपिका तृतीया कण्डिका । २७३

अप्रसिद्धत्वादुच्यते—

(१) धेनुवनडुत्सीरधान्यपल्यदासमिथुनमहानसा-

रोहणविमिनशयनानि ॥ २७ ॥

धेन्वादीनि दासमिथुनाभ्यानि प्रसिद्धानि । महानसोपयोगिकं
द्रव्यं ताम्रचर्वादि महानसशब्देनोच्यते । आरोहणं च युग्यम्, विमिन-
शयने प्रसिद्धे एव, विमितं गृहम् ॥ २७ ॥

इति द्वाविंशोऽध्याये द्वितीया कण्डिका ।

श्येनोऽभिचरतः ॥ १ ॥

श्येनो नाम साधकः पञ्चमः । सोऽभिचरतो भवति ॥ १ ॥

यत्रौषधयो न जायेरंस्तद्देवयजनम् ॥ २ ॥

भवति ॥ २ ॥

विदाहि वा ॥ ३ ॥

यत्र जाता ओषधयो दह्यन्ते (२) अग्न्यादिना ॥ ३ ॥

(३) वृक्षस्तम्बच्छिन्नम् ॥ ४ ॥

यत्र वृक्षाः, स्तम्बाश्च छिन्नास्तद् वृक्षस्तम्बच्छिन्नम् ॥ ४ ॥

वा निर्गस्कम् ॥ ५ ॥

वा निर्बृक्कणमूला वृक्षा भवन्ति वा अनिर्बृक्कणमूलाः । अपरे तु सूत्र-
द्वयमन्यथा वर्णयन्ति—वृक्षस्तम्बच्छिन्नं वा अच्छिन्नं वा यदा छेदनं
तदा निर्बृक्कणमूला वृक्षा भवन्ति ॥ ५ ॥

दक्षिणाप्रवणम् ॥ ६ ॥

देवयजनं भवति ॥ ६ ॥

अचवालो यूपः स्फयाग्रः ॥ ७ ॥

(१) धेनुः प्रसिद्धा, अनडुद् वलीषर्दः, सीरं हलम्, धान्यं गोधू-
मादि, 'पल्यं' पलादिमानार्हम् । पल्यः पलायनशीलः स चासौ दासश्च
तयो मिथुनम् दासीदासौ, महानसं ताम्रचर्वादि गृहोपकरणम्, आरो-
हणं हस्त्यश्वादि, विमितं गृहम्, शयनं खट्वादि, एतानि दद्यादित्यर्थः ।

(२) दावाग्निना ।

(३) वृक्षाः पलाशादयः स्तम्बा वीरिणकाशाद्याः । स्तम्बानां
छेदनं स्यादेव ।

स्फ्यस्येवाग्रं भवति ॥ ७ ॥

तैल्वको बाधको वा ॥ ८ ॥

युपो भवति । (१) तिल्वकः प्रसिद्धः । बाधको यो गिरिमालक इति प्रसिद्धः ॥ ८ ॥

इध्मो (२) वैभीदकः ॥ ९ ॥

भवति ॥ ९ ॥

(३) शरमयं बर्हिः ॥ १० ॥

शरमयं च बर्हिर्भवति ॥ १० ॥

अधिषवणे (४) शवनभ्ये ॥ ११ ॥

शवं येनाऽनसा ऊढं तन्नाभिसम्बन्धिनी अधिषवणे फलके ॥ ११ ॥

रथौ हविर्धाने ॥ १२ ॥

नानसी ॥ १२ ॥

लोहितः सवनीयोऽग्नये रुद्रवते ॥ १३ ॥

भवति ॥ १३ ॥

लोहितवाससो लोहितोष्णीषाः प्रचरन्त्यृत्विजः ॥ १४ ॥

लोहिते वाससो येषां ते लोहितवाससः लोहितोष्णीषाश्च प्रचरन्त्यृत्विजः (५) ॥ १४ ॥

निर्वीताः ॥ १५ ॥

कण्ठावसक्त (६) यज्ञोपवीताः ॥ १५ ॥

उज्ज्यधन्वानः ॥ १६ ॥

उद्गता ज्या धनुषो येषां ते उज्ज्यधन्वानः (७) । आरोपितधन्वान इत्यर्थः ॥ १६ ॥

कलापिनः ॥ १७ ॥

कलापशब्देन (८) भस्त्रोच्यते । तद्वन्त इत्यर्थः ॥ १७ ॥

(१) तिल्वकः—तणिसः ।

(२) बहेडकः ।

(३) शरकाण्डस्येति श्रोतमनन्तः । मौञ्जं वासुदेवः ।

(४) शवं मृतं येनानसा शकटेनोढं भवति तच्चक्रस्य यज्ञस्य फलकं ततो घटिते अधिषवणफलके भवत इत्यर्थः ।

(५) 'दीक्षणीयादिषु' इति शेषः ।

(६) उत्तरीया इति वासुदेवानन्ता ।

(७) ऋत्विजः कर्म कुर्वन्त ।

(८) शरपूर्णा चर्ममयी भस्त्रा ।

(१) काणखोरकूटवण्डाहुनमिश्रा नव-नव

दक्षिणा ददाति लिङ्गानाम् ॥ १८ ॥

काणाः-प्रसिद्धाः । खोरा-लङ्काः (१) । कूटाः-मग्नशृङ्गाः । वण्डाः-छि-
न्नपुच्छाः । इरुतमिश्राः-ज्वरगृहीतमिश्रा इत्यर्थः । 'नव काणा(३)न-
यति' 'नव खोरान्नयति' एवमादि श्रवणात् ॥ १८ ॥

(४) पुरुषाणां वा दानाधिकारात् ॥ १९ ॥

पुरुषाणां वा नवसङ्ख्यासम्बन्धः । प्रतिपुरुषं नव नव ददा-
तीत्यर्थः ॥ १९ ॥

प्राकृतस्य (५) वा नयनं भेदेन ॥ २० ॥

प्राकृतस्य वा दक्षिणाजातस्य एतानि लिङ्गानि भवन्ति, तेषां च
नयनं भेदेन । एवं प्राकृतिरनुगृहीता भवति । 'नव नव नयति' इति च
यथाश्रुतम् ॥ २० ॥

दक्षिणाकाले (६) कण्टकैरेणा विरुजेयुः ॥ २१ ॥

समाख्ययोद्गातारः ॥ २१ ॥

(७) उपतप्तासु अनुपतप्ताः तदीयमाज्यं भवति ॥ २२ ॥

उपतप्तासु या अनुपतप्ताः तदीयमाज्यं भवति ॥ २२ ॥

(८) साद्यष्कधर्मा हिरण्यस्रजवत् ॥ २३ ॥

(१) काणादिचिह्नयुक्तानां गवां नवसङ्ख्या नवसङ्ख्या दक्षिणा
ददातीत्यर्थः । (२) पादेन खज्राः । (३) नयतिर्दानार्थः ।

(४) प्रतिपुरुषं प्रत्यृत्विजं नव-नव काणादिका नयति ददाति ।
कुतः ? दानाधिकारात् दानस्य प्रस्तुतत्वात् दानं च पुरुषेभ्य एव ।

(५) 'वा' शब्दः पूर्वपक्षनिरासार्थः । न प्रतिपुरुषं नव-नव किन्तु
प्राकृतस्यैव गवां शतस्यैतानि काणादीनि भवन्ति । तस्य च दक्षिणा-
दानं भेदेन भवति नवभिर्नयनं भवतीत्यर्थः ।

(६) कण्टकैर्बिल्वादिवृक्षोद्भवैरेताः काणादिकाः विरुजेयुः विनु-
ष्ट्येयुरित्यर्थः ।

(७) उपतप्तासु ज्वरितासु गोषु मध्ये या अनुपतप्ताः रोगरहिताः
तासामाज्यम् ।

(८) साद्यष्कधर्मा लोहितवस्त्रादयः, यथा वाजपेये हिरण्यस्रजो
यथोपयुक्तं दीयन्ते, एवमत्रापि येन येन यद्यद्रूपादि परिहितं तत्तत्तस्मै
देयमिति भावः ।

‘साद्यक्क’ शब्देनात्र इयेनोऽभिधीयते । तस्य धर्मा लोहितोष्णीषा-
दयः हिरण्यस्रग्वद्यस्योपयुक्तं तत्तस्य भवति ॥ २३ ॥

एकत्रिके दक्षिणा षष्टिशतः षट्च ॥ २४ ॥

एकत्रिकः षष्ठः साद्यक्कः (१) तत्र षट्षष्टिशतं दक्षिणा ॥ २४ ॥

साद्यक्कधर्माः ॥ २५ ॥

‘व्याख्यास्यन्ते’ इति सूत्रशेषः ॥ २५ ॥

दीक्षादि सद्यः सर्वं क्रियते ॥ २६ ॥

ऋजुः ॥ २६ ॥

सह पशूनालभते ॥ २७ ॥

अग्नीषोमीयसवनीयानूवन्ध्यान् । सद्यस्त्वे च सति सौत्येऽहनि
सर्वं कर्तव्यम् । तत्र च स्थानित्वात् (२) सवनीयकाल एव पशूनामालम्भः
तदीय एव स्थाने युक्त इति स्वस्थानं सवनीयो न जहाति
अग्नीषोमीयस्तु स्वस्थानादुत्कालितः परतो गच्छति ॥ २७ ॥

पुरोडाशो वाऽग्नीषोमीयस्थाने ॥ २८ ॥

“अग्नीषोमीयोऽतः पशुः” (का० श्रौ० ८-७-२३) इत्यत्राऽग्नीषो-
मीयः पुरोडाशो वा भवति वा न वेति ॥ २८ ॥

वपान्ते सुब्रह्मण्यानिवृत्तिः ॥ २९ ॥

वपान्ते या सुब्रह्मण्या सा न भवति ॥ २९ ॥

प्रतिदिशं वसन्त्यृत्विजः ॥ ३० ॥

अतश्च पूर्वस्मिन्नहनि ऋत्विग्वरणं कर्तव्यम् (३) ॥ ३० ॥

पुरस्ताद्योजने होता ॥ ३१ ॥

‘वसति’ इतिशेषः ॥ ३१ ॥

इतरे क्रोशप्रत्यवायेन क्रोशप्रत्यवायेन ॥ ३२ ॥

इतर उल्लात्रादयः पूर्वपूर्वपरिमाणापेक्षया क्रोशप्रत्यवायेन (४) ॥ ३२ ॥

(१) ‘तस्य’ इ० पा० ।

(२) सवनीयं नियुज्य ततोऽनूवन्ध्या पुनरग्नीषोमीय इति घोषणा ।
सवनीयानन्तरमग्नीषोमीय इति सम्प्रदायः ।

(३) तदेव चिबृणोति ।

(४) क्रोशप्रत्यवायेनापचयेन परिमितेऽध्वनि वसन्ति ।

उद्गातोत्तरतः ॥ ३३ ॥

वसति त्रिभिः क्रोशैः ॥ ३३ ॥

अध्वर्युः पश्चाद् ब्रह्मा दक्षिणतः ॥ ३४ ॥

वसति ॥ ३४ ॥

चतुर्भिरश्वरथैः सक्षीरदृतिभिरावहन्त्येनाम् ॥ ३५ ॥

होत्रादीन् (१) ॥ ३५ ॥

(२) यथा क्रोशमश्वाः ॥ ३६ ॥

यस्य यावन्तः क्रोशास्तस्य तावन्तोऽश्वा भवन्ति रथे ॥ ३६ ॥

ततो नवनीतमाज्यम् ॥ ३७ ॥

ततो द्दतेर्यजातं नवनीतं तदाज्यं भवति ॥ ३७ ॥

सोमकयणस्त्रिवत्सः (३) साण्डः ॥ ३८ ॥

त्रिवत्सः त्रिवर्षः ॥ ३८ ॥

(४) वेदिर्बुध्वरा ॥ ३९ ॥

(५) सस्यामालिनी भवति ॥ ३९ ॥

ब्रीहिन्यवान्वा पक्वानध्यवस्यति (६) ॥ ४० ॥

(७) खल उत्तरवेदिः ॥ ४१ ॥

भवति ॥ ४१ ॥

(८) धान्यखलः प्रत्ययात् ४२ ॥

(१) सद्योदुग्धेन श्रोत्रेण पूर्णाः सक्षीरा दृतयश्चर्ममयो भत्वा येषु रथेषु तैश्चतुर्भिरश्वयुक्तरथैः एतान्यजमानपुरुषा आवहन्ति आनयन्ति ।

(२) रथेषु क्रोशसंख्यानतिक्रमेणाश्वा युज्यन्ते होतुश्चत्वारः, उद्गा-
तुक्त्रयः, अध्वर्योर्द्वौ, ब्रह्मण एक इत्यर्थाः ।

(३) साण्डसंयुक्त ऋषभः ।

(४) सस्याद्व्या भूमिर्वेदिर्भवति ।

(५) अतएव वसन्तस्य नियमेनेति लिङ्ग्यते । तद्विशेषमाह-
ब्रीहीनिनि ।

(६) अत्र ब्रीहिन्यवान् वेदिष्वेनाध्यवस्यति । ब्रीहियवसस्येनाद्व्या
भूमिर्वेदिर्भवतीत्यर्थः ।

(७) अत्र सन्देहः किं धान्यखलः पांसुखलो वा ?

(८) खल इत्युक्ते धान्यखलः प्रतीयते, ज्ञायते यतः ।

प्रयोगप्रत्ययौ तत्रैव भवतः ॥ ४२ ॥

ये वेदिमभितस्तानुत्तरवेदिदेशे मृद्धान्ति ॥ ४३ ॥

धान्यखले सति सन्निधानात् वेदिमभितो ये सस्यविशेषास्तानु-
त्तरवेदिदेशे मृद्धान्ति(१) ॥ ४३ ॥

पां० सुखलो(२) वा प्रत्ययाविशेषात् (३) प्रकृत्य-
नुग्रहाच्च ॥ ४४ ॥

‘वा’ शब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे । पां० सु खले वोत्तरवेदिर्भवति ।
तत्रापि हि ‘खल’ शब्दप्रयोगप्रत्ययौ स्त एवेति । अपि चैवं प्रकृतिरनु-
गृहीता भवति ॥ ४४ ॥

(४) खलेवाली यूपो लाङ्गलेषा ॥ ४५ ॥

खले धारणं यथा क्रियते सा खलेवाली यूपकार्यं भवति । सा च
पूर्वमेव निहिता द्रष्टव्या ॥ ४५ ॥

कलापी चषालार्थे ॥ ४६ ॥

कलापी च तृणपूलकः चषालार्थं भवति ॥ ४६ ॥

निर्वृत्तग्रहणात् प्राकृतनिवृत्तिः ॥ ४७ ॥

‘निर्वृत्ता हि खलेवाली यूपकार्ये विधीयते’ ।

अतश्च प्राकृतानां यूपधर्माणां निर्वृत्तिर्भवति(५) । यूपशब्दो हि सं-
स्कारनिमित्तः । छेदनादयश्च स्वर्ववगूहनपर्यन्ताः यूपस्वरूपप्रयुक्ताः,
न कार्यप्रयुक्ताः । तस्मात्साधूक्तं निर्वृत्तग्रहणात्प्राकृतनिवृत्तिः’ इति ॥ ४७ ॥

आवेशादनिवृत्तिः ॥ ४८ ॥

(१) मर्दयन्ति स्तम्भेभ्यो विमोकार्थमनडुङ्गिः परितो गच्छद्गिरा-
क्रमयन्तीत्यर्थः ।

(२) ‘वा’ सिद्धान्ते । पां० सुखलो । लिराशिः प्रत्येतव्यः । कुतः ?
प्रत्ययाविशेषात् । ‘खल’ इत्युक्ते धान्यखलोऽपि प्रतीयते पां० सुखलोऽपि
प्रतीयते ।

(३) “प्रकृत्यनुग्रहाच्च” इति पृथक्सूत्रं बलिन पुस्तके ।

(४) श्रौताभिधानं पर्यायेण व्याचष्टे । खलमध्ये निष्ठाता मेथी
खलेवाली सैव यूपो भवति । लाङ्गलेषा हलस्येषा हलसम्बन्धी ईवा-
दण्डो यूपः कार्यः ।

(५) निर्वृत्ताया निष्पन्नाया लोकसिद्धायाः खलेवाल्या ग्रहणात्
प्राकृतस्य यूपधर्मादेर्धर्माज्ञातस्य निवृत्तिर्भवतीत्यर्थः ।

द्वाविंशोऽध्याये एकोद्देश्यु ब्राह्मस्तोमनिरूपिका चतुर्थी कण्डिका । २७६

स्यादेतदेवं यदि कार्यविशिष्टा धर्मा भवेयुः । न चैते कार्यवि-
शिष्टाः । स्वरूपप्रयुक्ता एवैत इति । न हि यूपशब्द आकृतिवचनः ।
अलौकिकत्वात्संस्कारनिमित्तः । सत्सु संस्कारेषु प्रयोगात्(१) ॥ ४८ ॥

(२) उर्वरादि वा द्वितीयस्य सन्निधेः ॥ ४९ ॥

उर्वरादिधर्मजातं द्वितीयस्य भवति । तत्सन्निधौ हि तत्पठ्यत
इति । वा सर्वेषां भवति(३) साद्यन्कान् प्रकृत्य श्रवणात् । यत्तु 'स-
न्निधानाद् द्वितीयस्य' इति, तत्रोच्यते 'अवश्यमेव पठ्यमानं कस्यचिदेव
सन्निहितं भवति' इति ॥ ४९ ॥

इति द्वाविंशोऽध्याये तृतीया कण्डिका ।

ब्राह्मस्तोमाश्चत्वारः ॥ १ ॥

ब्राह्मस्तोमसंज्ञकाश्चत्वारः कृतवो भवन्ति । ब्राह्म्याः प्रसिद्धा एव
त्रिपुररुपं पतितसावित्रीकाः । प्रायश्चित्तार्थत्वाच्च लौकिकेऽग्नौ भवन्ति ।
न ह्येतैराधानं प्रयुज्यते, अतदङ्गत्वात् । तदुक्तमाचार्येण 'स्थपतीष्टि'
प्रकृत्य 'लौकिक' (का०श्रौ० १-१-१२, १४) इति ॥ १ ॥

द्वितीय उक्थयः ॥ ३ ॥

भवति ॥ २ ॥

ब्राह्मगणस्य ये सम्पादयेयुस्ते(४) प्रथमेन
यजेरन् ॥ २ ॥

सम्पादनं च गायनमर्तकादीनाम् । तेषां प्रथमेऽधिकारः ॥ ३ ॥

द्वितीयेन निन्दिता (५) नृशसाः ॥ ४ ॥

नृशंसत्वेन ये निन्दितास्तेषां द्वितीयेऽधिकारः ॥ ४ ॥

(१) पर्युक्षणप्रोक्षणादेरनिवृत्तिः निवृत्तिः न भवति । कुतः ? 'आवे-
शात्' । ते हि खलेवाल्यामप्यावेक्ष्यन्ते विधीयन्ते ।

(२) वेदिरुर्वरादिकं धर्मजातं द्वितीयस्य साद्यन्कस्य भवति । कुतः ?
सन्निधेः ताण्ड्ये (१६-१३) द्वितीयस्य सन्निधौ पाठात् ।

(३) प्रकरणात् ।

(४) ये ब्राह्म्या नृत्यगीतवाद्यशस्त्रधारणादौ स्वयं प्रवीणाः सन्तः
उपदेष्टारो भूत्वा स्वां विद्यां ब्राह्म्यसमूहस्य सम्पादयेयुः शिक्षेयुः पाठये-
युः ते प्रथमेन यजेरन् ।

(५) ये नृशसा निन्दिता नृभिर्मनुष्यैरभिशांसनेन पापाध्यारोपणेन
निन्दिताः गद्दिताः ज्ञातिमिर्वहिष्कृताः ते द्वितीयेन यजेरन् ।

तृतीयेन कनिष्ठाः ॥ ५ ॥

कनिष्ठा लघवः ॥ ५ ॥

ज्येष्ठाश्चतुर्थेन ॥ ६ ॥

अधिक्रियन्ते ॥ ६ ॥

ज्येष्ठशब्दार्थमाह—

(१)अपेतप्रजनना (२)स्थविरास्तदाख्याः ॥७॥

तेषां यो(३)नृशंसत्तमः स्याद् द्रव्यवत्तमो वाऽनू-
चानतमो वा तस्य गार्हपते दीक्षेरन् ॥ ८ ॥

स गृहपतिः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ८ ॥

तस्य भक्षमनुभक्षयन्त आसीरन् ॥ ९ ॥

तस्य गृहपतेर्भक्ष(४)मनु इतरे (५)भक्षयन्ति । अतश्च गम्यते उभ-
यसंस्कारोऽयं द्रव्यस्य पुरुषस्य च ॥ ९ ॥

व्रात्यधनानि भवन्ति ॥ १० ॥

वक्ष्यमाणानि ॥ १० ॥

(६)तिर्यङ्मूत्रमुष्णीषंप्रतोदः(७) ॥ ११ ॥

प्रतोदः प्राजनः ॥ ११ ॥

ज्याहोडोऽयोग्यं धनुस्तदाख्यम्(८) ॥ १२ ॥

ज्याहासेन यदयोग्यं धनुः तज्ज्याहोडाख्यम् ॥ १२ ॥

वासः कृष्णशं कद्रु ॥ १३ ॥

कृष्णमशितं येन (९)तत्करणेन(१०)कृष्णशमित्युच्यते । कृष्णसूत्रोत्-

(१) अपगतप्रजननेन्द्रियसामर्थ्या यौवनापगमेन निर्वार्यप्रजननाः ।

(२) स्थविरा वृद्धास्तदाख्याः ।

(३) नृशंसत्तमः अत्यन्तं क्रूरकर्मा ।

(४) 'अन्वितरेषां भक्ष' इ० पा० ।

(५) इतरे यजमानाः ।

(६) तिर्यङ्मूत्रं ति 'श्वद्वमुष्णीषम् ।

(७) प्रतोदः प्राजनः तीक्ष्णाग्नौ वंशादिदण्डः ।

(८) होडतिर्गत्यर्थः । ज्यारहितः केवलो धनुर्दण्डो ज्याहोड उच्यते ।

(९) 'तदकारलोपेन कृष्णशमिति' इ० पा० ।

(१०) कृष्णशमितिप्रादो । कद्रु कर्बुरं वासः कृष्णशम् । कृष्णम-
शितं येन कृष्णाशमिति प्राप्ते अकारलोपश्छान्दसः ।

द्वाविंशोऽध्याये एकादशेषु ब्राह्मस्तोमनिरूपिका चतुर्थी कण्डिका । २८१

मित्यर्थः । तत्कद्रवाख्यम् ॥ १३ ॥

अकृष्णं कृष्णदशं वा तदाख्यम् ॥ १४ ॥

वा अकृष्णं कृष्णामिदंशमिदंशत् कद्रवाख्यम् । उभयत्र हि कद्रु-
शब्दः प्रसिद्धः ॥ १४ ॥

फलकास्तीर्णो विपथः ॥ १५ ॥

(१) फलकैरास्तीर्णो विपथः । यो तत्प्रेना न गच्छति ॥ १५ ॥

अथवा (२) श्वतराभ्यां (३) कम्प्राभ्यां युक्तः स्या-

दित्येके ॥ १५ ॥

एके आचार्याः कम्प्राश्वाश्वतरयुक्तं रथमिच्छन्ति । एकप्रहणं वि-
कल्पार्थम् ॥ १६ ॥

निष्कां राजतः ॥ १७ ॥

(४) निष्क आभरणविशेषः । स राजतो भवति ॥ १७ ॥

अजिने (५) पार्श्वसहिते कृष्ण (६) बलक्षे आविके ॥ १८ ॥

आविके चर्मणी पार्श्वसंलग्ने । कृष्णसितवती ॥ १८ ॥

तद्गृहपतेः ॥ १९ ॥

घनम् ॥ १९ ॥

एवमेवाजिनानीतरेषाम् ॥ २० ॥

इतरेषां ब्राह्म्यानामेवमेवाजिनानि भवन्ति ॥ २० ॥

(७) दामतूषाणि बलूकान्तानि द्विचूडान्याविकानि

वासाः ॐसि लोहितान्तानि कृष्णान्तानि

वा तदाख्यानि ॥ २१ ॥

दामतूषाणि द्विचूडानि लोहितान्तानि कृष्णान्तानि वा बलूकान्ता-

(१) फलकैरास्तीर्णो विस्तारितो रथः । स च विपथः विविधं
कुटिलं पथो गच्छतीति विपथः यो मार्गेण न चलतीति ।

(२) अश्वतरो वेसरः । (३) कम्पवातयुक्ताभ्याम् ।

(४) रजतनिर्मितं कण्ठाभरणम् ।

(५) पार्श्वतस्तन्तुभिः स्यूते । (६) बलक्षः शुभ्रवर्णः ।

(७) तूषशब्देन बल्लदशोच्यते । दामानीत्र दामाकारा रज्जुरूपा
दशा येषां तानि । बलूकः कृष्णो लोहितो वा वर्णः, सोऽन्ते येषां तानि ।
द्वे चूडे येषां तानीत्यादिः ।

नीत्याख्यानि ॥ २१ ॥

दामनी द्वे द्वे ॥ २२ ॥

उपानहौ च कर्णिन्यौ कृष्णे स्यातामित्येके ॥ २३ ॥

एके अकृष्णे इति(१) ॥ २३ ॥

मागधदेशीयाय (२)ब्रह्मबन्धवे दक्षिणाकाले

व्रात्यधनानि दद्युः ॥ २४ ॥

सर्वे एव व्रात्याः मागधदेशनिवासी यः स ब्रह्मबन्धुभिर्जायते स मागधदेशीयब्रह्मबन्धुः तस्मै दद्युः । अपरे तु मागधं गेयमाहुः । तत्र यो देशीयः ईषदसमाप्तौ देशीय इत्युच्यते तस्मै दद्युः ॥ २४ ॥

आविरतेभ्यो वा व्रात्यचरणात् ॥ २५ ॥

अथवा-ये व्रात्यचरणादविरतास्तेभ्यो दद्युः ॥ २५ ॥

एवं हि श्रूयते—

तेष्वेव मृजाना यन्तीति श्रुतेः(३) ॥ २६ ॥

तेष्वेव व्रात्येषु मृजाना आत्मानं शोधयन्ति इति ॥ २६ ॥

अयस्त्रिंशतं अयस्त्रिंशतं दक्षिणा दद्युः ॥ २७ ॥

एकैकाः(४) ॥ २७ ॥

द्विगुणा गृहपतिरित्येके ॥ २८ ॥

एके आचार्या गृहपतिः 'द्विगुणा'ददाति' इतीच्छन्ति ॥ २८ ॥

व्रात्यस्तोमेनेष्ट्वा व्रात्यभावाद्विरमेयुः ॥ २९ ॥

'विरमतिः' उपरम उच्यते ॥ २९ ॥

व्यवहार्या भवन्ति ॥ ३० ॥

अतः परम्(५) ॥ ३० ॥

अग्निष्टुत् ब्रह्मवर्चसवीर्यान्नायप्रतिष्ठाकामानां

यश्चापूत इव मन्येत ॥ ३१ ॥

'अग्निष्टुत्' नामैकाहः । स वीर्यान्नायब्रह्मवर्चसप्रतिष्ठाकामानां

(१) एकैकस्य वस्त्रस्य द्वे द्वे दामनी द्वे द्वे दशे स्याताम् ।

उपानहौ च कर्णिन्यौ कर्णौ कर्णाकारौ चर्मावयवौ स्तो ययोः ।

(२) जातिमात्रोपेतब्राह्मणाय ।

(३) "यस्मा एनहदति तस्मिन्नेव मृजाना यन्ति" (ताण्ड्य १७-१) ।

(४) अयस्त्रिंशतं गा दक्षिणाः सर्वे व्रात्या दद्युः ।

(५) विवाहयाजनभोजनादियोग्याः भवन्ति ।

द्वाविंशोऽध्याये एकाहेषु अग्निष्टुत्रिकापिका पञ्चमी कण्डिका । २८३

भवति । (१) 'यश्चापूत इव मन्येत' । यश्चात्मानं कर्मदोषादपूतमिव मन्यते ॥ ३१ ॥

(२) यज्ञविभ्रष्टस्य च ॥ ३२ ॥

'अग्निष्टुट्' भवति ॥ ३२ ॥

(३) यस्माद्वा विभ्रष्टोऽशेरन् ॥ ३३ ॥

'स वा भवति' इति विकल्पः । प्रतिष्ठाकामानामग्निष्टुतां भेद इत्युक्तमेव ॥ ३३ ॥

इति द्वाविंशोऽध्याये चतुर्थी कण्डिका ।

छान्दोग्ये विशेषो (४) यथाकामम् ॥ १ ॥

भवति ॥ १ ॥

सुब्रह्मण्याग्नेयी ॥ २ ॥

अत्राग्निष्टुत्सु सुब्रह्मण्याग्नेयी भवति ॥ २ ॥

एवं (५) यथास्तुत् ॥ ३ ॥

इन्द्रस्तुतिः 'ऐन्द्री' सुब्रह्मण्या, सूर्यस्तुतिः 'सौरी' । इन्द्रस्तुदाद-
यस्तु सार्वमेधिकाः ॥ ३ ॥

सर्वमेके ॥ ४ ॥

अपरे सर्वम् अग्निष्टुत्याग्नेयमिच्छन्ति । प्रकृतौ यत्रेन्द्रपदं तत्राग्नि-
पदप्रयोग इति । एके तत्रेच्छन्ति, उक्तविशेषविधित्वात् । उक्तो हि
विशेषविधिरत्र । "तस्याग्नेया ग्रहा भवन्त्याग्नेयः पुरोरुचः" (श०
ब्रा० १३-७-१-३) इत्येवं ग्रहदेवतास्थाने अग्निष्टुत्यग्निपदमृह्यते । पुरो-
रुचस्तु अस्याजराः संवन्धित्यः । एवमिन्द्रस्तुदादिष्वपि (६) उत्तरानुवा-
कपुरोरुचो भवन्ति ॥ ४ ॥

(१) यो ब्रह्महत्यादिपापादपूतमपवित्रमात्मानमिव मन्येत तस्य पा-
पस्य निवृत्त्यर्थमग्निष्टुद्भवति । (२) यज्ञो विभ्रष्टो यस्य सः तस्य ।

(३) प्रारब्धे सोमयागे प्रधानयागानां मध्ये विस्मृतं यदा तदा प्र-
धानविस्मरणाद्विभ्रष्टोऽशेरन् विभ्रष्टा भवेयुः । तेषामपि अग्निष्टुद्भवति ।

(४) कामं कामं प्रति अग्निष्टुति छान्दोग्ये विशेषोऽस्ति नाध्वर्यवे ।

(५) इन्द्रस्तुत्सूर्यस्तुतैश्वदेवस्तुतः एते पृथगेकाहा भवन्ति । 'य-
थास्तुत्' यो यद्देवत्यः स्तुत् तत्र तद्देवत्या सुब्रह्मण्या भवति ।

(६) "आपश्चित्" (वा० सं० ३३-१८) इत्यादि ।

यथोत्साहं दद्यात् ॥ ५ ॥

अग्निष्टुति ॥ ५ ॥

आग्नेयानामनहुद्विरण्याश्वाजानाम(१) ॥ ६ ॥

(१) त्रिवृतश्चत्वारः ॥ ७ ॥

क्रतवो भवन्ति ॥ ७ ॥

(१) अनिरुक्तप्रातःसवनः प्रथम (४) ईप्सुयज्ञः ॥ ८ ॥

तस्य 'ईप्सुयज्ञ' इति विशेषसंज्ञा ॥ ८ ॥

ग्रामकामस्य वा ॥ ९ ॥

भवति ॥ ९ ॥

(५) दक्षिणाश्वरथश्चतुर्युक् श्यावोऽन्यतमः ॥ १० ॥

श्यावः—श्यामवर्णः ॥ १० ॥

(६) तेजोब्रह्मवर्चसपुरोधाकामस्य बृहस्पतिसवः ॥ ११ ॥

भवति । 'बृहस्पतिसव' इति विशेषसंज्ञाऽस्य ॥ ११ ॥

देवसुहवींषि निर्वपति ॥ १२ ॥

अत्र ॥ १२ ॥

अतिग्राह्यवद् ग्रहं गृह्णाति (७) बृहस्पते अति यद-
र्य इति ॥ १३ ॥

'अतिग्राह्यवत्' इति ग्रहणहोमकालौ (८) लभ्येते ॥ १३ ॥

(१) अग्निदेवत्यानामनहुहां हिरण्यस्याश्वानामजानां च यथोत्साहं त्रिसंख्याप्रभृतीनां दानं कुर्यात् ।

(२) त्रिवृत्स्तोमका अग्निष्टोमसंस्थाश्चत्वारः क्रतवो भवन्ति ।

(३) अनिरुक्तं प्रातःसवनं यस्यासौ प्रथमः ।

(४) आप्तुमिच्छुरीप्सुः तस्येप्सोर्यज्ञः । हिरण्यादीनामीप्सुः ।

(५) अस्य प्रथमस्य त्रिवृतश्चतुर्मिरश्वैर्युक्तोऽश्वरथो दक्षिणा । तेषां चतुर्णां मध्ये अन्यतमः श्यावो भवति कपिशः ।

(६) एतत्त्रितयकामिनो बृहस्पतिसवसंज्ञो द्वितीयस्त्रिवृदग्निष्टोम-
संस्थो भवति ।

(७) बृहस्पतेऽति यदर्यः ० (वा० सं० २६-३) इत्यनेन मन्त्रेण बृहस्पतिदेवतं ग्रहं गृह्णाति ।

(८) "तत्रातिग्राह्यग्रहणं त्र्यहे पूर्वे" "माहेन्द्रमनुहोमः" इति (का०
श्रौ० १२-३-२, ५) सूत्राभ्यां विहिता इति शेषः ।

द्वाविंशोऽध्याये एकादशेषु बृहस्पतिसवननिरूपिका पञ्चमी कण्डिका । २८५

उपालम्भ्यो (१) बार्हस्पत्यः ॥ १४ ॥

द्वितीयः सवनीयो भवति ॥ १४ ॥

निहितेषु नाराशसेषु प्रातःसवनेऽनपाकुर्वन्नैका-

दश दक्षिणा व्यादिशति ॥ १५ ॥

नाराशसूचमसेषु प्रातःसवने स्थापितेषु अपृथक् कुर्वन्नेवैकादश
दक्षिणा व्यादिशति ऋत्विग्भ्यः ॥ १५ ॥

(२) अश्वमादशा माध्यन्दिने ॥ १६ ॥

एतस्मिन्नेव काले व्यादिशति ॥ १६ ॥

अपाकरोत्युभयीः ॥ १७ ॥

(३) गोमण्डलात् । अत्र च 'अश्वमादुतेः' अपकर्षः 'दास्यन्' इत्यु-
क्त्वात् ॥ १७ ॥

एकादश तृतीयसवने ॥ १८ ॥

व्यादिशति । एतस्मिन्नेव काले तृतीयसवने व्यादिशानाम् ॥ १८ ॥

अनृबन्ध्यवपाहोमान्तेऽपाकरणम् ॥ १९ ॥

कर्तव्यम् ॥ १९ ॥

अतिक्रमणं च सर्वासाम् ॥ २० ॥

दक्षिणापथेन । 'च' शब्दात्तस्मिन्नेव काले ॥ २० ॥

एकादशैकादश वा गतानि स्युः ॥ २१ ॥

सहस्राणि वा ॥ २२ ॥

'वा' इति विकल्पः ॥ २२ ॥

अश्वस्त्वेव माध्यन्दिनेऽधिकः ॥ २३ ॥

भवति ॥ २३ ॥

वाजपेयवदाज्येनाभिषिच्यते कृष्णाजिने ॥ २४ ॥

'वाजपेयवत्' इति माहेन्द्रात्पूर्वम् ॥ २४ ॥

शुक्रामान्धिसुस्रवेण वा ॥ २५ ॥

अभिषिच्यते ॥ २५ ॥

(१) बृहस्पतिदेवतः पशुपालम्भ्यः ।

(२) अश्वो द्वादशो यासां गवां ताः ।

(३) व्यादेशान्तर्न द्विविधा अपि गा गोयूथात्पृथक्करोति ।

(१) अन्यतस्त्वभिवाचः ॥ २६ ॥

अन्यत एवाभिवाचो भवति ॥ २६ ॥

(२) अप्रत्यवरोही स्यात् ॥ २७ ॥

अनभ्युत्थायीत्यर्थः, अभ्युत्थेयस्यापि ॥ २७ ॥

स्यपतिरित्येनं ब्रूयुः ॥ २८ ॥

जनाः ॥ २८ ॥

(३) सराजानो ब्राह्मणा यं पुरस्कुर्वीरन्स एतेन यजेत ॥ २९ ॥

बृहस्पतिसत्वेन ॥ २९ ॥

(४) इष्टुः इथेनवदसद्यः ॥ ३० ॥

'समानमितरच्छेनेन' इति वचनात् । इथास्तु विशेषः । सद्यो न भवति ॥ ३० ॥

इति द्वाविंशोऽध्याये पञ्चमी कण्डिका ।

मरणकामस्य ॥ १ ॥

सर्वस्वारः कृतान्नदाक्षिणः ॥ २ ॥

क्रतुर्भवति । तस्य च कृतान्नं दक्षिणा ॥ २ ॥

दीक्षाद्यवजिघ्रत्पेव भक्षान् ॥ ३ ॥

न (५) भक्षयति ॥ ३ ॥

(६) अपस्ववहरणमसोमानाम् ॥ ४ ॥

सोमवर्जितानामपस्ववहरणम् ॥ ४ ॥

आर्भवे स्तूपमाने दक्षिणेनौदुम्बरीं कृष्णाजिने

संविशति दक्षिणाशिराः प्रावृत्तः ॥ ५ ॥

(१) अयमन्येषामभिवाचनाहो भवति । अयं तु नान्यमभिवादयति ।

(२) प्रत्यवरोहो यानशयनासनादेः सकाशात्पूज्यान्प्रति अभ्युत्थानम् सोऽस्यास्तीति प्रत्यवरोही । सोऽप्रत्यवरोही स्यात् गुर्वादेरभ्युत्थेयस्याभ्युत्थानं न कुर्यात् ।

(३) राजा सहिता ब्राह्मणा यं ब्राह्मणं धर्मस्थापकत्वेन चाङ्गीकुर्वीरन् स एतेन यजेत । (४) इष्टुर्नाम एकाहः ।

(५) दीक्षणीयात् आरभ्य भक्षान् यजमानभागेडाभागसोमादीन् अवजिघ्रति ।

(६) अवघ्राणानन्तरं सोमवर्जितानामपस्ववहरणं कर्तव्यम् ।

द्वाविंशोऽध्याये एकाहेषु सर्वस्वारनिरूपिका षष्ठी कण्डिका । २८७

‘आर्भवम्’ इति तृतीयसवनपद्यमानमुच्यते । तस्मिंस्तूयमाने दक्षिणेनौदुम्बरीं दक्षिणाशिराः (१) प्रावृतः संविशति ॥ ५ ॥

तदेवं श्रियते ॥ ६ ॥

जीवेद्येदैर्घश्रवसः स्वासु यज्ञायज्ञियस्थाने कुर्युः ॥ ७ ॥

जीवति चेत् दैर्घश्रवसं साम स्वासु स्तोत्रियासु यज्ञायज्ञियस्थाने कार्यम् ॥ ७ ॥

मृते तदन्तम(१)र्थाभावात् ॥ ८ ॥

मृते यजमाने तदन्तमेव कर्म भवति । कुत एतत् ? अर्थाभावात्, कार्त्तभावादित्यर्थः ॥ ८ ॥

यजमानपात्रर्जीषहवींऽध्याहवनीये प्राश्य यथार्थं

गच्छेयुः ॥ ९ ॥

अन्यत्रैवमेव हि दृष्टत्वात् “आसादनाद्याहवनीये” (का० श्रौ० २५-७-८) इति ॥ ९ ॥

(१)समासिर्बोभयचोदनात् ॥ १० ॥

‘वा’ शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । समासिः कर्त्तव्या न यजमानपात्रर्जीषादीनां प्रतिपत्तिः । उभयं हि चोदितम् । ‘सर्वस्वारेण यजेत’ इति प्रारम्भः समासिश्च । उपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तो ह्याख्यातार्थः ॥ १० ॥

समिष्टयजुरन्ते सं त्वा हिन्वन्तीति (४)दावाहरणम् ॥ ११ ॥

समिष्टयजुषु हुतेषु “सं त्वा हिन्वन्ति” इत्यनेन मन्त्रेण आसन्ध्यर्थं दावाहरणम् ॥ ११ ॥

(५)सं त्वा ततक्षुरिति तक्षणम् ॥ १२ ॥

तस्यैव दारुणः ॥ १२ ॥

(१) अहतेन वाससा वेष्टितसर्वदेहः शेते ।

(२) प्रयोजनाभावात् मरणकामः तच्च स जातम् ।

(३) कुतः समासिकर्त्तव्या ‘उभयचोदनात्’ उभयं विहितम् यागो, मरणं च । अतः समासिरेव कर्त्तव्या ।

(४) “सं त्वा हिन्वन्ति” इत्यनेन मन्त्रेण आसन्ध्यर्थं काष्ठानामानयनं कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

(५) तेषां मासन्ध्यङ्गानां “सं त्वा ततक्षुः” इत्यनेन मन्त्रेण तक्षणं कर्त्तव्यम् ।

सं त्वा रिणन्तीति प्रक्षालनम् ॥ १३ ॥

आसन्धाः ॥ १३ ॥

सं त्वा शिशन्तित्यासन्दीविवानम् ॥ १४ ॥

कर्तव्यम् ॥ १४ ॥

आसन्धैनमवभृथः हृत्वाऽभ्युक्ष्य सोमोपनहनेन
प्रच्छाद्यानूबन्ध्यवपाहोमान्ते दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ सर्व-
केशश्मश्रुलोमवपनम् ॥ १५ ॥

अभ्युक्षणं च स्नानकार्ये ॥ १५ ॥

मृताहिताग्न्यावृच्च ॥ १६ ॥

इति (१) कर्तव्यता ॥ १६ ॥

अनूबन्ध्यान्तेऽग्नीनाहृत्य वेदिमध्यमाग्नीध्रादक्षिणं
दक्षिणाशिरसं चितावाहितमुद्राता त्रिर्यामेन परिगा-
यान्नाके सुपर्णमित्येतस्याम् ॥ १७ ॥

अनूबन्ध्यान्ते वेदिमध्यमग्नीनाहृत्य आग्नीध्रादक्षिणतो दक्षिणाशि-
रसं चितावाहितमुद्राता त्रिर्यामेन साम्ना त्रिःपरिगायात्, 'नाकेसुपर्णम्'
इत्येतस्यामृचि । प्रस्तोतुः परिसामस्वधिकार इत्युद्रातुप्रहणम् ॥ १७ ॥

धूमप्राप्तं त्वेषस्ते धूम ऋण्वतीति ॥ १८ ॥

परिगायात् ॥ १८ ॥

अग्निप्राप्तमग्ने मृड महान् असित्यन्यतरेण ॥ १९ ॥

(२) परिगायात् ॥ १९ ॥

उदवसानीयान्ते वा सर्वस्य समाप्तेः ॥ २० ॥

उदवसानीयान्ते वा वेदिमध्ये अग्न्याहरणादिकं कर्म कर्तव्यम् ।
कुत एतत्? सर्वं ह्यत्र समाप्तं भवतीति । यत् पूर्वमुक्तं 'अनूब-
न्ध्यान्त' इति । तद्वपामार्जनान्ते केशश्मश्रुलोमवपनं विहितम् । तत
श्चोच्यते—'अन्त्ये वेदिमध्यमग्नीनाहृत्य' इति । प्रकृतत्वात् 'अनूबन्ध्यान्त'
एवेति गम्यते । अस्तु तथेति चेत् । नान्तप्रहणस्य निरुपचरितवृत्त्या
सर्वान्तप्रतिपत्तेः । तस्मात् 'उदवसानीयान्त' एव ॥ २० ॥

(१) मृतस्य आहिताग्नेर्या आवृत् इतिकर्तव्यता सा सर्वाभवति ।

(२) द्वयोर्मध्ये एकेन साम्ना परिगायेत् ।

द्वाविंशेऽध्याये एकादशेषु चातुर्मास्यसोमनिरूपिका सप्तमी कण्डिका २८९

जीवेच्छेदेतेनैवारम्भेण सुमूर्ध्वत् (१) ॥ २१ ॥

आरब्धत्वात् ॥ २१ ॥

जिजीविषेद्वा ॥ २२ ॥

जीवितुमपि चेदिच्छेदिति ॥ २२ ॥

(२) ऋत्विगपोहनीयास्त्रयः ॥ २३ ॥

'ऋत्विगपोहनोया' इति सामान्यसंज्ञा ॥ २३ ॥

तत्रैकः—

सर्वस्तोमः ॥ २४ ॥

अहनी चोत्तमे छान्दोमिके पृथक् कृत्वा (३) ॥ २५ ॥

क्रियेते । तन्त्रेण दृष्टत्वात्तयोः पृथग्ग्रहणम् ॥ २५ ॥

वाचस्तोमाश्चत्वारः ॥ २६ ॥

'वाचस्तोम'संज्ञकाश्चत्वारः क्रतवो भवन्ति ॥ २६ ॥

तत्र—

छान्दोग्ये विशेषः (४) ॥ २७ ॥

पृष्ठयस्तोमास्त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशत्रिण-

वत्रयस्त्रिंशाः ॥ २८ ॥

'पृष्ठयस्तोम'संज्ञकाः षट्क्रतवो भवन्ति त्रिवृदादयः ॥ २८ ॥

इति द्वाविंशेऽध्याये षष्ठी कण्डिका ।

चातुर्मास्याः सोमास्त्रिषु पर्वस्थानेषु पार्ष्टिकानि

(५) पृष्ठ्यो विहृत इति श्रुतेः ॥ १ ॥

चातुर्मास्याः सोमाः तत्र च त्रिषु पर्वस्थानेषु पार्ष्टिकान्यहानि च भवन्ति 'पृष्ठ्यो विहृतो भवति' इति श्रुतेः ॥ १ ॥

वैद्वदेवस्थाने प्रथमम् ॥ २ ॥

(१) एतेन सर्वस्वाराग्नेयं मर्तुमिच्छेत् ।

(२) ऋत्विगपोहनीयसंज्ञास्त्रयः क्रतवो भवन्ति ।

(३) द्वादशाहिकछान्दोमत्रयमध्ये उत्तमे अहनी उक्थ्यसंस्थे पृथक् कृत्वा द्वितीयतृतीयौ ऋत्विगपोहनीयौ कार्यौ ।

(४) छान्दोगानां कर्मणि विशेषोऽस्ति ।

(५) पृष्ठ्यः षडहः तत्सम्बन्धीनि षडप्यहानि भवन्ति । कुतः ?

'पृष्ठ्यो विहृतो भवति' इति श्रुतेः । विहृतो विभक्तः शाखान्तरे श्रवणात्

(१) पाष्ठिकमहर्भवति ॥ २ ॥

तच्च—

अयूपम् ॥ ३ ॥

भवति ॥ ३ ॥

उत्तरवेद्यकरणं च ॥ ४ ॥

तत्र च—

परिधौ पशुनियोजनम् ॥ ५ ॥

द्वितीये (२) द्विदिवाख्यो द्यहः ॥ ६ ॥

द्वितीये पर्वस्थाने द्यहो भवति । 'द्विदिव' इत्याख्या तस्य ॥ ६ ॥

अग्निष्टोमं प्रथममेके ॥ ७ ॥

यत्प्रथममहर्कथ्यसंस्थं तदग्निष्टोमसंस्थमेके (३) इच्छन्ति । एके उक्थ्यसंस्थम् । उक्थ्यस्य च संस्थामात्रान्यत्वं च धर्मास्तु तदीया एवा॥७॥

(४) तृतीये त्र्यहोऽतिरात्र उत्तमः ॥ ८ ॥

तृतीये पर्वस्थाने पाष्ठिकस्त्र्यहो भवति । तत्र चातिरात्र उत्तमो भवति ॥ ८ ॥

अग्निष्टोमं प्रथममेके ॥ ९ ॥

एके षोडशिनमिच्छन्ति ॥ ९ ॥

ज्योतिष्टोमः शुनासीरीयस्थाने ॥ १० ॥

भवति । पाष्ठिकान्यहानि द्वादशदीक्षोपसत्कानि भवन्त्यतिग्राह्यवन्ति । किं बहुना पृच्छे यद् दृष्टं तत्सर्वमत्र भवति ॥ १० ॥

पञ्चसु सवनीया वैश्वदेववारुणमारुताग्नेयैन्द्राग्नाः ॥ ११ ॥

(५) पञ्चस्वहःसु वैश्वदेवादयो यथासंख्येन सवनीयाः ॥ ११ ॥

(६) षष्ठे चैकादशिनाः ॥ १२ ॥

(१) पाष्ठिकम् अग्निष्टोमसंस्थम् ।

(२) वरुणप्रघासे द्विदिवसंज्ञको द्विरात्रः ।

(३) वारुणप्रघासिकयोर्द्वयोरहोर्मध्ये प्रथममग्निष्टोमः । अतश्चात्वालाभावः । पैतुदावादेस्त्वग्न्यर्थत्वात्प्रवृत्तिः ।

(४) तृतीये साकमेधे पाष्ठिकश्चतुर्थाहप्रभृति त्र्यहो भवति । अस्मिन् त्र्यहे उत्तमोऽतिरात्रो भवति ।

(५) आदित आरभ्य क्रमेण ।

(६) 'षष्ठे वा' इति पाठः । साकमेधानां तृतीयेऽतिरात्रसंस्थे एकादशिना वा प्राजापत्याः शाखान्तरात् । अतिरात्रस्तृतीयः प्राजापत्यः पशुरैकादशिनावेति । चेति पाठे वा स्थौ वाच्यः, त्वर्थे वा चः ।

भवन्ति ॥ १२ ॥

वायव्यः सप्तमे ॥ १३ ॥

(१) सप्तमेऽहनि वायव्यः सप्तमीवः ॥ १३ ॥

पञ्चाशत् पञ्चाशत् प्रत्यहं वृद्धात्युत्तमे (२)

द्वादशांशतम् ॥ १४ ॥

भवति । हिरण्यदेश्च निवृत्तिरत्र ॥ १४ ॥

वत्सा वा पञ्चाशतो (३) यथर्तुजाः ॥ १५ ॥

'यथर्तुजा' इति यो यो यस्मिन् यस्मिन् क्रतौ जातः स तत्र तत्र दीयते ॥ १५ ॥

प्रतिपर्वावभृथाः ॥ १६ ॥

भवन्ति । पार्ष्टिकानामेकोऽवभृथो दृष्टः, स मा भूदिति 'प्रतिपर्व' ग्रहणम् । न्यायसूत्रमेतत् ॥ १६ ॥

पर्वान्तरेष्वहत्तं वस्ते (४) ॥ १७ ॥

वासः ॥ १७ ॥

अश्व्युपायी ॥ १८ ॥

स्त्रियं नोपगच्छेत् ॥ १८ ॥

अमाशंसाशी ॥ १९ ॥

मांसं नाश्नीयात् ॥ १९ ॥

अनूबन्ध्या बार्हस्पत्यामैत्रावरुणीसौर्यादिवन्यो

यथाऽवभृथम् ॥ २० ॥

भवति ॥ २० ॥

प्रतिकर्म सौमाः ॥ २१ ॥

'व्याख्यास्यन्ते' इति सूत्रशेषः ॥ २१ ॥

अग्न्याधेयपुनराधेयान्नहोत्रदर्शपूर्णमांसदा

क्षाघणाग्रघणाः ॥ २२ ॥

एता एव संज्ञा एतेषाम् ॥ २२ ॥

उक्थ्यं पशुबन्धमेके ॥ २३ ॥

(१) शुनासीरीये ।

(२) उत्तमे सप्तमे शुनासीरीये ।

(३) यस्मिन्नुतौ वैश्वदेवः सोमयागाः तस्मिन्नुतौ जाताः

तद्वर्तुजाः ।

(४) 'चतुर्णां' पर्वणां त्रीण्यन्तरालानि । तेषु अहत्तं वस्त्रं परिधत्ते ।

पशुबन्धसोममेके उक्थ्यसंस्थमिच्छन्ति, एकेऽग्निष्टोमम् । २३ ॥

इति द्वाविंशोऽध्याये सप्तमी कण्डिका ।

प्रातः सवनीयाननु हवींषि निर्वपति ॥ १ ॥

प्रतिकर्म सोमेषु विशेष उच्यते । प्रातःसवने सवनीयाननु (१)हवींषि निर्वपति ॥ १ ॥

तत्र च—

पयसी अग्निहोत्रयोः ॥ २ ॥

अग्निहोत्रसोमयोः 'पयसी' अनुनिरूप्येते ॥ २ ॥

(२)अन्त्यदेवताऽनूबन्ध्याऽद्या सवनीया ॥ ३ ॥

तेषु कर्मसु याऽन्त्या देवता साऽनूबन्ध्यायां भवति, आद्या च सवनीया ॥ ३ ॥

(३)एकदेवतेषूभयम् ॥ ४ ॥

यत्र पुनः कर्मण्येकैव देवता यथा अग्निहोत्रे पुनराधेये च तन्नोभय-
न्तर्हवत्यं भवति ॥ ४ ॥

चातुर्मास्येषु (४)चैके(५) ॥ ५ ॥

(१) सवनीयपुरोडाशनिर्वापाऽनन्तरं हविर्यज्ञरूपाग्न्याधेयादि-
सम्बन्धीनि हवींषि निर्वपति ।

(२) अन्ते भवा अन्त्या । आहुये भवा आद्या । आद्या देवता स-
वनीयपशोर्भवति ।

(३) एकदेवतेषु पुनराधेयसोमादिषु उभयमेकदेवत्यं भवति । यथा—

एकैका देवता मुख्या पयसी अग्निहोत्रयोः ।

इत्युक्तेः सायमाग्नेयी सौरो प्रातरिति श्रुतेः ॥

सा या पूर्वाहुतिः साग्निहोत्रस्य देवतेति च ।

योत्तरा स्थिरकृच्छ्रुत्यैकैकाग्निहोत्रदेवता ॥

सवनीयेऽनूबन्ध्यायामेकैवातोऽग्निहोत्रयोः ।

यच्छाङ्गायनके प्राजापत्याऽनूबन्ध्यकोदिता ॥

द्वे सायमाहुती प्रातर्द्वे आहुती इति श्रुतेः ।

वस्तुतः समुदायानुवादोऽतस्तन्न युज्यते ॥

परन्तु वचनादत्र प्राजापत्याऽनूबन्ध्यका ।

(४) चात्पशौ सौम्याग्रयणे च ।

(५) एके चातुर्मास्यसोमेषु अपि प्रातः सवनीयाननु चातुर्मास्यह-
वींषि आग्नेयादीनि निर्वपन्ति ।

द्वाविंशोऽध्याये एकाहसु सप्तदशानात्रिकपिका अष्टमी कण्डिका । २९३

चातुर्मास्यसोमेषु चैके निर्वापमिच्छन्ति । एके न । तत्र च मास्यया
न देशभेदः, सोमाज्ञाभावात् । अतिप्रणीत एव यागः । पितृयज्ञे चैवमेव ॥५॥

सप्तदशाः पञ्च ॥ ६ ॥

‘सप्तदश’ संज्ञकाः (१) पञ्च क्रतवो भवन्ति ॥ ६ ॥

तद्विशेषानाह—

उपहव्योऽनिरुक्तो ग्रामकामस्य ॥ ७ ॥

‘उपहव्य’ इति विशेषसंज्ञा । स ग्रामकामस्य भवति अनिरुक्तश्च ॥७॥

अनृतं (२) वाऽभिशास्यमानस्य ॥ ८ ॥

अलीकं योऽभिशास्यते तस्याप्युपहव्यो भवति ॥ ८ ॥

(३) श्यावोऽश्वो दक्षिणा तं ब्रह्मणे ददाति ॥ ९ ॥

स्वर्गकामस्यर्तपेयः ॥ १० ॥

‘ऋतपेय’ इति विशेषसंज्ञा सप्तदशस्यैव । स स्वर्गकामस्य
भवति ॥ १० ॥

दीक्षोपसदो द्वादश ॥ ११ ॥

“द्वादशदीक्षोपसदो भवन्ति” (ताण्ड्य० १८-२) इति वचनात् ॥ ११ ॥

तिस्र उपसदः ॥ १२ ॥

भवन्ति । “एकाहस्युपसत्काः” (का०श्रौ० ८-२-३४) इति । शेषा
नवदीक्षाः । एवं दीक्षोपसदां द्वादशसंख्या भवन्ति ॥ १२ ॥

षड् वा ॥ १३ ॥

‘वा’ शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । षडुपसदो भवन्ति षड्वा दीक्षाः । दी-
क्षोपसदां द्वादशसंख्या श्रूयते समविभागेनेति न्याय्यं ‘समं स्याद-
श्रुतत्वात्’ इति ॥ १३ ॥

उभयत्र वा द्वादशता गुणत्वात् ॥ १४ ॥

‘वा’ शब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे । न दीक्षोपसदः संख्यां प्रति श्रूयन्ते
किं तर्हि? दीक्षोपसदः प्रति संख्या श्रूयते । कुत एतत्? गुणत्वात् सं-
ख्यायाः । ‘दीक्षोपसदो द्वादश भवन्ति’ इत्यत्र संख्या दीक्षोपसदः प्रति

(१) वक्ष्यमाणाः पञ्च क्रतवः सप्तदशस्तोमका भवन्ति ।

(२) अथवाऽनृतमसत्यमभिशास्यमानस्य मिथ्यादोषेण तिन्य-
मानस्य ।

(३) श्यावः कपिशवर्णः ।

विधीयते । गुणो हि संख्या । गुणस्य च प्रतिग्रधानमावृत्तिर्न्याय्या ।
तस्माद्दीक्षासूपसत्सु च द्वादशसंख्येति ॥ १४ ॥

घृतं व्रतयति ॥ १५ ॥

यद् व्रतयति तद्घृतम् । ततश्च पयसो निवृत्तिः ॥ १५ ॥

तत्परिमाणमाह—

चमसं पूर्णमङ्गुलिपर्वणा (१)मौल्येन सर्वतः

प्रमितमाद्यायामुपसदि ॥ १६ ॥

अङ्गुलिपर्वणा मौल्येन सर्वतः प्रमितं चमसं घृतस्य पूर्णं व्रतयति
प्रथमायामुपसदि ॥ १६ ॥

(२)द्वितीयेन द्वितीयायाम् ॥ १७ ॥

द्वितीयेन पर्वणा प्रमितं द्वितीयायामुपसदि ॥ १७ ॥

तृतीयेन तृतीयायाम् ॥ १८ ॥

प्रमितम् ॥ १८ ॥

भक्षयिष्यन्तः सत्यं ब्रूयुः(३) ॥ १९ ॥

सोमान्भक्षयिष्यन्तः सत्यं वदेयुः । 'उष्णोऽग्निः' शीतमुदकम् इत्ये-
वमादि ॥ १९ ॥

(४)सदो वा स्रक्ष्यन्तः ॥ २० ॥

सत्यं ब्रूयुः । 'वा'शब्दो विकल्पार्थः ॥ २० ॥

सोमचमसो दक्षिणौदुम्बरः सगोत्राय ब्रह्मणे देयः ॥ २१ ॥

औदुम्बरः सोमचमसो दक्षिणा । स सगोत्राय ब्रह्मणे देयः ॥ २१ ॥

(५)पूतभृतः सर्वार्थत्वात् ॥ २२ ॥

'पूतभृतः' सोमो गृह्यते । कुत एतत् ? सर्वार्थत्वात् । "अतो हि
देवेभ्य उन्नयन्त्यतो मनुष्येभ्योऽतः पितृभ्यः" (श० ब्रा० ४-४-१-१२)
इति । मनुष्यार्थमिदमेवोन्नयनमित्यभिप्रायः ॥ २२ ॥

(१) मौल्येन मूलमवेन अङ्गुलिपर्वणाङ्गुल्या मूल्यकाण्डेन सर्वत-
स्तिर्यगायामत ऊर्ध्वं च प्रमितं चमसं पूर्णं यजमानो व्रतयति ।

(२) द्वितीयेनाङ्गुलिपर्वणा मध्यमेनाङ्गुलिपर्वणा मितं चमसं व्र-
तयति ।

(३) ऋत्विजः ।

(४) सदोमध्ये प्रवेशं करिष्यन्तः ।

(५) पूतभृतः सकाशात्सोमेन पूरयित्वा चमसो देयः ।

द्वाविंशेऽध्याये एकादशेषु सप्तदशानान्निरूपिका नवमी कण्डिका । २६५

(१) अंशुचमसमेके तेन स यजेतेति श्रुतेः ॥ २३ ॥

सोमा^१ अंशुचमसमेके इच्छन्ति । यत एवं श्रूयते—‘तेन स यजेत’ इति । एवं कैश्चिद्विकल्प इष्यते । तत्पुनर्नातीव युक्तरूपम् । अन्यार्थे यागे अन्यस्यान्यद्यागान्तरं विधीयत इत्यसमञ्जसम् । तस्मात्प्रथम एव पक्षः ‘पुतभृतः सर्वार्थत्वात्’ इति ।

ननु च ‘तेन स यजेत’ इति श्रुतिः कथं नेया । ‘तेन स यजेत’ तेन स जुहुयादित्यर्थः । ‘यजति’ शब्देन लक्षणया होमो विधीयते ॥ २३ ॥

अद्वयवत् ॥ २४ ॥

अधिकरणातिदेशोऽयं ‘तमुद्गात्रे ददाति’ इत्यस्य । यद्येवं तेनैव गतार्थत्वादवाच्यमेतत् । लिङ्गोपन्यासार्थं पुनर्वचनम् ॥ २४ ॥

तदुच्यते—

(२) पशूपवादाच्च ॥ २५ ॥

इतरस्य सकलदक्षिण्यस्य निवृत्तिः । येन पशूपवादो भवति । ‘सत्यं वाऽऋतपेयोऽनृतं पशवोऽनृतं कुर्याद्य ऋतपेये पशुन् दद्यात्’ इति ॥ २५ ॥

(३) द्विनामोत्तरो बहुहिरण्यो दूणाशश्च ॥ २६ ॥

उत्तरः क्रतुः ‘द्विनामा’ बहुहिरण्यो ‘दूणाश’ इति च ॥ २६ ॥

इति द्वाविंशेऽध्यायेऽष्टमी कण्डिका ॥

दीक्षणीयाया^२ हिरण्यं द्वादशमानं ददाति ॥ १ ॥

मानं च कृष्णलम् । लोके ‘रक्तिका’ इति यत्प्रासिद्धम् । इयं च दक्षिणा न क्रतुदक्षिणा, न चेष्टिदक्षिणाप्रतिप्रसवः । किं तर्हि ? अपूर्वत्वादक्षिणान्तरमेव । ततश्च दक्षिणाग्रमो नात्र भवति । अन्ते च दानम् भागन्तुदक्षिणेति ॥ १ ॥

(४) उत्तरेषु च द्विगुणं पूर्वं पूर्वम् ॥ २ ॥

(१) अंशुचमसमनमिषुतसोमखण्डपूर्णं चमसं दक्षिणामिच्छन्ति ।

(२) पशूपवादः पशुदाननिन्दा । पशूपवादाद्ध्येतोः सोमचमसः प्राकृतस्य दक्षिणादानादेर्निवर्तको भवति ।

(३) उत्तरस्तृतीयः सप्तदशः द्विनामा भवति बहुहिरण्य इत्येकम् दूणाशश्चेति द्वितीयम् ।

(४) वक्ष्यमाणेषु पूर्वोक्तं द्विगुणं देयम् ।

दीयते ॥ २ ॥

प्रायश्चीयातिथ्योपसत्सु पशुवपान्ते प्रतिसवनं नि-
हितेषु (१) सवनमुखीयेषूदयनीयायामनृबन्ध्यायामुदवसा-
नीयायां स्रजं (२) चोद्गात्रे ॥ ३ ॥

हिरण्यमयीं स्रजम् ॥ ३ ॥

रुक्मः होत्रे ॥ ४ ॥

अनदुच्छतं (३) काले सर्वेभ्यः ॥ ५ ॥

इयं च कतुदक्षिणा ततश्च तद्धर्मो भवति 'सर्व'ग्रहणाच्च । इतरेषु
हिरण्यादिदानेषु तत्कर्मयुक्ताः प्रतिपत्तव्याः ॥ ५ ॥

(४) वैश्यपशुकामयोर्वैश्यस्तोमः ॥ ६ ॥

वैश्यस्यापशुकामस्यापि पशुकामस्य वा वैश्यस्य ॥ ६ ॥

सवनान्या (५) शीर्वन्ति ॥ ७ ॥

भवन्ति ॥ ७ ॥

(६) प्रातःसवने (७) प्रतिदुहा अयणम् ॥ ८ ॥

दुग्धमात्रेण ॥ ८ ॥

शृतेन माध्यन्दिने ॥ ९ ॥

अयणम् ॥ ९ ॥

(८) तृतीयसवने दध्ना, दक्षिणा वत्सतराः पञ्च-

वर्षाः पृश्नयः ॥ १० ॥

(१) सवनमुखीयेषु चमसेषु हविर्धानमध्ये निहितेषु ।

(२) 'च' शब्दात्सप्रक्रमयोरुदवसानोयान्ते एव दानम् । तथा च
सप्रदाये उदवसानोयान्ते स्रजो दानमुद्गात्रे, रुक्मस्य होत्रे ।

(३) बलीवर्दानां शतं दक्षिणाकाले सर्वेभ्य ऋत्विग्भ्यः ।

(४) वैश्यस्तोमसंज्ञक एकाहः वैश्यस्य पशुकामस्य च त्रैवर्णिक-
स्य भवति ।

(५) आशीःशब्देन श्रयणं पयोद्रव्यं दधि बोध्यते ।

(६) अभिषवोत्तरकालमाहवनीये प्रक्षिप्यते इति सम्प्रदायः ।

(७) प्रतिदुहा—धारोष्णेन ।

(८) तृतीये वैकृतं कार्यं पूर्वमाहवनीयके ।

पूतभृत्याशिरं पश्चात् प्राकृतं धर्ममावृतः ॥

द्वाविंशोऽध्याये एकाहेषु वैश्यस्तोमनिरूपिका दशमी कण्डिका २९७

पृश्नयो विचित्राः ॥ १० ॥

वत्सतर्पश्च त्रिहायण्योऽप्रवीताः पञ्चवर्षा राजीवपृश्नयो
नवनीतपृश्नयोऽरुणाः पिशङ्गयोः सारङ्गय इति ॥ ११ ॥

अप्रवीताः—अकामिताः (१) । राजीवपृश्नयः—पञ्चपृश्नयः । नवनीतपृश्नयो—नवनीतसदृशैश्चित्रैः । अरुणाः—रूपिलाः । पिशङ्गयो—मांसवर्णाः । सारङ्गयो—वर्णान्तरोपध्वस्ताः (२) ॥ १२ ॥

(३) उभयस्य सहस्रं (४) द्वादशं वा शतम् ॥ १२ ॥

सहस्रपक्षे तद्युक्तं भवति ॥ १२ ॥

सोमातिपूतस्य तीव्रसुदुक्ध्यः ॥ १३ ॥

‘सोमातिपूतः’ तद्विरेचनः ॥ १३ ॥

(५) अपरुद्धराजन्यस्य ॥ १४ ॥

भवति तीव्रसुत् ॥ १४ ॥

दीर्घव्याघ्रिग्रामकामप्रजाकामपशुकामानां वा ॥ १५ ॥

एषां च ‘तीव्रसुद्’ भवति ॥ १५ ॥

(६) पूर्ववत्सोमाः १६ ॥

अयणवन्तो भवन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

इति द्वाविंशोऽध्याये नवमी कण्डिका ।

धेनुशतमाशिरे दुहन्ति ॥ १ ॥

अत्र विशेषः ॥ १ ॥

तदेव दक्षिणा ॥ २ ॥

भवति ॥ २ ॥

अच्छावाकविग्रहेषु भक्षणम् ॥ ३ ॥

(१) वृषभेणाभुक्ता इत्यर्थः ।

(२) कर्षुराः, एवम्भूता वत्सतर्प्यो दक्षिणा भवन्ति ।

(३) उभयस्येति वत्सतराणस्य वत्सतरीगणस्य च मिलितं सहस्रं दद्यात् । (४) द्वादशभिरधिकं शतम् ।

(५) अपरुद्धः राष्ट्रेण स्वराज्यात्प्रचयावितः स त्रासौ राजन्यश्च तस्थायं भवति ।

(६) अत्र तीव्रसुति सर्वेषु सवनेषु सोमाः ‘पूर्ववत्’ इति वैश्यस्तोमवदाशीर्वन्तो (का० श्रौ० २२-६-८, ९, १०, ११,) भवन्ति ।

अवघ्राणमितरेषु ॥ ४ ॥

न भक्षणम् ॥ ४ ॥

तेष्वेवोन्नयनम् अभ्यमि सोमानुन्नयन्तीति श्रुतेः(१) ॥ ५ ॥
अध्वर्युं चमसाध्वर्यवश्च सर्वे प्रतिगृणन्त्यच्छावाकाय ॥ ६ ॥

द्वन्द्वानां प्रथमो राष्ट्रराजन्यस्य राज्यकामस्य ॥ ७ ॥

द्वन्द्वानां यः प्रथमो राष्ट्रसंज्ञकः स राजन्यस्य राज्यकामस्य (२) क-
तुर्भवति ॥ ७ ॥

(१) यथाशक्त्येकविंशतिवर्गान्दद्यात् ॥ ८ ॥

ऋषभ ऐन्द्रः (४) परियज्ञः ॥ ९ ॥

‘परि’शब्दसामर्थ्याद्धस्ताच्छोपरिष्ठाच्च भवति । यजनीयेषु ॥ ९ ॥

अन्नाद्यकामस्य विराट् ॥ १० ॥

विराडाख्यो द्वन्द्वसोमः सोन्नाद्यकामस्य भवति ॥ १० ॥

यथाशक्ति दशवर्गान्दद्यात्(५) ॥ ११ ॥

अत्र ॥ ११ ॥

पशुराग्नेयः परियज्ञः(६) ॥ १२ ॥

भवति ॥ १२ ॥

प्रजातिकामस्यौपसदः ॥ १३ ॥

औपसदो नाम द्वन्द्वः सोमः स प्रजाकामस्य भवति ॥ १३ ॥

(१) तेष्ववघ्रातेषु सोमोन्नयनं कर्तव्यम् । कुतः ? “अभ्यमि सो-
मानुन्नयन्ति” (ताण्ड्य० १८-५) इति श्रुतेः । अत्र छन्दोगसूत्रम्
(लाट्या० श्रौ० ८-१०-१२) यातवजिघ्रेयुस्तेष्वेवाभ्युन्नयेयुः । अव-
घ्रातोऽपि भक्षित एवेति मत्वा न त्याज्य इत्यर्थः ।

(२) अग्निष्टोमसंस्थः ।

(३) अत्र एकविंशतिसंख्याभिर्गोभिरेको वर्गः । एवंविधान् गवां
वर्गान् त्रिप्रभृति यथाशक्ति दद्यादित्यर्थः ।

(४) यज्ञारम्भात्पूर्वं यज्ञसमाप्तयनन्तरञ्च ऐन्द्रदेवस्य ऋषभः परियज्ञो
भवति ।

(५) दशभिर्गोभिरेको वर्गः । त्रिप्रभृति यथाशक्ति गवां दशवर्गा-
न्दद्यात् ।

(६) ऐन्द्रपरियज्ञवदिति सूत्रार्थः ।

(१) दक्षिणा चतुर्विंशतिं शतम् ॥ १४ ॥

पशुवैश्वदेवः परियज्ञः ॥ १५ ॥

भवति ॥ १५ ॥

बहु प्रतिगृह्य गरगीरिव यो मन्येत तस्य

पुनस्तोम उक्थ्यः ॥ १६ ॥

बहु प्रतिगृह्य गरगृहीतमिव आत्मानं मन्यते तस्य 'पुनस्तोम' सं-
ज्ञक उक्थ्यसंस्थो भवति ॥ १६ ॥

(२) दक्षिणा द्वादशमिथुना पुनर्वतां च यथाशक्ति ॥ १७ ॥

पशुकामयज्ञौ चतुष्टोमौ ॥ १८ ॥

चतुष्टोमसंज्ञकौ द्वौ यज्ञौ तौ पशुकामस्य भवतः ॥ १८ ॥

तथाश्च—

षोडश्युत्तरः । पूर्वस्मिन्न्यथाशक्त्येक (१) शफान्दद्यात् ॥ १९ ॥

उभयाजुत्तरस्मिन् ॥ २० ॥

एकशफान् द्विशफांश्च ॥ २० ॥

उद्भिद्वलमिदौ (४) आहरतः संयुक्तौ ॥ २१ ॥

'च' शब्दात्पशुकामयज्ञौ ॥ २१ ॥

'आहरतः संयुक्तौ' इति कोऽस्यार्थः—

पूर्वेणेष्टोत्तरेणावश्यम् ॥ २२ ॥

'यष्टव्यम्' इत्ययमर्थः ॥ २२ ॥

इष्टुरिष्टिरन्तरेणैनावारनेयः पुरोडाशः ॥ २३ ॥

उभौ उद्भिद्वलमिदौ अन्तरेण 'इष्टुरिष्टि' संज्ञा इष्टिर्भवति आग्नेयः
पुरोडाशः । 'आग्नेय' इति न्यायसंसूचनम् ॥ २३ ॥

(१) अत्र चतुर्विंशत्या अधिकं गवां शतं दद्यात् ।

(२) अत्र गवां द्वादशमिथुनानि । द्वादशगावो द्वादशसंज्ञाः ।
तथा पुनर्वतां पुनःशब्दवतां "पुनः संस्कृतांतर्यः" (का० श्रौ० ४-६-१९)
इत्यादि वसूनां यथाशक्ति दद्यात् ।

(३) अश्वाश्चतुरगर्दभादीनेकखुरान् ।

(४) तावेकाहौ 'च' कारात्पशुकामयज्ञौ संयुक्तदर्शपूर्णमासव-
त्संहतावेव फलमाहरतः ।

अत्र विशेषः—

(१) उद्धृढः प्रस्तरः ॥ २४ ॥

वृद्ध निष्कर्षः । ऊर्ध्वं निष्कृष्ट इत्यर्थः ॥ २४ ॥

बाणवन्तः परिधयः ॥ २५ ॥

(२) 'बाणवत्' शब्द इषौ हि दृष्टः । "द्वौ बाणवन्तौ सपत्ताधिभ्या-
धिना इस्ते कृत्वोपोत्तिष्ठेत्" (श० ब्रा० १४-६-८-२) इति । एतच्च
शरूपपद्यते । एतच्च शास्त्रान्तरेऽपि पठ्यते । तस्माद् बाणा एव परि-
धय इति ॥ २५ ॥

अर्धमासं मासः संवत्सरं वा ॥ २६ ॥

(३) 'इष्टुरिष्टिः' भवति ॥ २६ ॥

दक्षिणा (४) गायत्री चतुर्विंशतिवर्गा यथाशक्ति ॥ २७ ॥

इयमेव 'गायत्री' इत्युच्यते ॥ २७ ॥

(५) अपचितिकामस्थापचिति ॥ २८ ॥

द्वौ क्रतु तावपचितिकामस्य भवतः । 'अपचितिः' पूजोच्यते ॥ २८ ॥

राजयज्ञावित्यंके ॥ २९ ॥

एके आचार्या मन्यन्ते 'राजयज्ञौ' एताविति । एके त्रैवर्णिक-
स्यापि ॥ २९ ॥

दक्षिणाऽश्वरथश्चतुर्युगुभयतः ॥ ३० ॥

(६) उभयतश्चत्वार इत्यर्थः ॥ ३० ॥

कांस्यकवचः ॥ ३१ ॥

(७) रथो भवति ॥ ३१ ॥

(१) उद्धृढः बहिर्भारादग्रमार्गेण निष्काशितो भवति न प्रकृतिव-
न्मूलभागेन । (२) अतिशयार्थे वतिः ।

(३) उद्भिदा दृष्ट्वा तत एव दिनादारभ्यार्धमासं, मासं, सम्ब-
त्सरं वा प्रत्यहमियमिष्टुरिष्टिर्भवति ।

(४) गायत्रीशब्दार्थमाह—'चतुर्विंशतिवर्गा' इति । चतुर्विंशतिसं-
ख्याभिर्गोभिरेको वर्गः । एवंविधान् वर्गान् त्रिप्रभृति यथाशक्ति दक्षिणां
दद्यात् ।

(५) अपचितिसंज्ञावेकाहौ । (६) 'चत्वारश्चत्वार' इ० पा० ।

(७) उभयतः पार्श्वे कांस्यकवचो रथो भवेत् । कांस्यघातुनिर्मि-
तकवचः ।

(१)शताह्नी अश्वाः ॥ ३२ ॥

अश्वाः शताह्नी भवन्ति ॥ ३२ ॥

सांनिचित्यावग्रेस्तोमौ (२)सर्वाजिहीक्षौ ॥ ३३ ॥

'अग्रेस्तोम'संज्ञकौ क्रतु सांनिचित्या भवतः ॥ ३३ ॥

पूर्वः पक्षयुत्तरो ज्योतिः ॥ ३४ ॥

पूर्वस्य 'पक्षी' इति विशेषसंज्ञा, उत्तरस्य च 'ज्योतिः' इति ॥३४॥

इति द्वाविंशोऽध्याये दशमी कण्डिका ।

(३)धान्याचितानि चत्वारि-चत्वारि दक्षिणा ॥ १ ॥

अग्रेस्तोमयोर्धान्यस्य पूर्णान्यनांसि चत्वारि दक्षिणा ॥ १ ॥

पूर्वस्य (४)षड्गवान्युत्तरस्य (५)चतुर्गवानि ॥ २ ॥

पूर्वस्य पक्षिणः षड्गवानि भवन्ति । उत्तरस्य ज्योतिषश्चतुर्गवानि ॥ २ ॥

ऋषभगोसवौ ॥ ३ ॥

ऋषभश्च गोसवश्च ऋषभगोसवौ क्रतु भवतः ॥ ३ ॥

पूर्वो राज्ञः ॥ ४ ॥

पूर्व ऋषभसंज्ञको राज्ञः ॥ ४ ॥

(६)दक्षिण (७)ऋषभसहस्रं द्वादशं वा शतम् ॥ ५ ॥

विकल्पेन ॥ ५ ॥

उक्थ्यो गोसवोऽयुतदक्षिणः ॥ ६ ॥

'गोसव' संज्ञकः क्रतुक्थ्यसंस्थो भवति अयुतदक्षिणश्च ॥ ६ ॥

वैश्ययज्ञ इत्येके ॥ ७ ॥

मन्यन्ते । सर्वेषामित्यपरे ॥ ७ ॥

(१) अत्र रथे गोशतेन मूल्यभूतेन येषामेकैको लभ्यते ।

(२) "सर्वजित्समहाव्रतः०" (का० श्रौ० २२-१-४४) इत्यादि ।

(३) धान्यैर्वीहियवादिभिराचितानि पूर्णानि चत्वारि चत्वारि शकटानि दक्षिणा ।

(४) षड्भिर्बलीवर्दैर्युक्तानि ।

(५) चतुर्भिरनडुद्भिर्युक्तानि ।

(६) 'दक्षिणा' इ० पा० ।

(७) ऋषभाणां सहस्रं, द्वादशाधिकं शतं वा ।

(१) सराजानो विशो यं पुरस्कुर्वीरन्त्स
एतेन यजेत ॥ ८ ॥

गोसवेन ॥ ८ ॥

(२) स्थण्डिलेऽभिषिच्यते प्रतिदुहाहवनीयस्य दक्षिणतः ॥ ९ ॥
स्थितः । आगन्तुत्वाद्भस्ते ॥ ९ ॥

स्थपतिरित्येनं ब्रूयुः ॥ १० ॥

गोसवयाजिनं जनाः ॥ १० ॥

वैश्वस्तोमदक्षिणालिङ्गो मरुत्स्तोमो गणयज्ञो

भ्रातृणां सखीनां वा ॥ ११ ॥

वैश्वस्तोमदक्षिणार्थां यानि यानि लिङ्गानि (३) ताव्यत्रापि भवन्ति । 'म
रुत्स्तोम' इति च संज्ञा । भ्रातृणां सखीनां वास भवति 'गणयज्ञः' ॥ ११ ॥

प्रजाकामपशुकामयोरैन्द्राग्नकुलायः कुलदक्षिणः ॥ १२ ॥

'ऐन्द्राग्नकुलाय' इति संज्ञा । गोकुलञ्चास्य दक्षिणा ॥ १२ ॥

स च—

(४) द्वियज्ञो भ्रात्रोः सख्योर्वा ॥ १३ ॥

इन्द्रस्तोमो राजयज्ञः सहस्रं दक्षिणा ॥ १४ ॥

सहस्रं चास्य दक्षिणा ॥ १४ ॥

उक्थयः ॥ १५ ॥

उक्थयसंस्थश्चासौ भवति ॥ १५ ॥

पुरोधाकामस्येन्द्राग्न्योस्तोमः ॥ १६ ॥

भवति । पौरोहित्यकामस्य ॥ १६ ॥

राजपुरोहितयोर्वा सह यजमानयोः ॥ १७ ॥

(१) राज्ञा सहिता विशः प्रजाः सर्वे पुरुषा यं पुरस्कुर्वीरन् मुख्य-
त्वेनाङ्गीकुर्वीरन् स गोसवेन यजेत ।

(२) आहवनीयादक्षिणस्यां स्थण्डिले उपविष्टो यजमानः प्रतिदुहा
धारोष्णेन दुग्धेनाभिषिच्यते ।

(३) "दक्षिणा वत्सतराः पञ्चवर्षा" (का० श्रौ० २२-२-१२)
इत्युक्तानि इत्यर्थः ।

(४) द्वयोर्भ्रात्रोर्द्वयोः सख्योर्वा । कुलदक्षिणः गोकुलानि चास्य द-
क्षिणा । इदं सरस्वत्याः कुलम्, इदं यमुनायाः कुलम् इत्येवमाशतं पूरयेत् ।

द्वाविंशोऽध्याये एकाहानाग्निरूपिका एकादशी कण्डिका । २०३

तं प्रकृत्य हि श्रूयते-‘एतेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ य-
जेयाताम्’ (ताण्ड्य० २९-१७) इति ॥ १७ ॥

पृथग्वा ॥ १८ ॥

सह । ‘वा’ इति विकल्पः ॥ १८ ॥

दक्षिणा (१) गायत्रीसम्पन्ना ब्राह्मणस्य ॥ १९ ॥

यष्टुर्भवति ॥ १९ ॥

जगत्या राज्ञः ॥ २० ॥

(२) जगत्यासम्पन्ना राज्ञः । सह पक्षे (३) प्राकृतदक्षिणः ॥ २० ॥

(४) विघ्नौ पशुकामस्य ॥ २१ ॥

‘विघ्न’ संज्ञकौ क्रतू पशुकामस्य भवतः ॥ २१ ॥

अभिचरतो वा ॥ २२ ॥

तौ भवतः ॥ २२ ॥

बृहतीसम्पन्नाः पशुकामस्य ॥ २३ ॥

दक्षिणाः (५) ॥ २३ ॥

अभिचरतः प्रज्ञाताः ॥ २४ ॥

प्राकृताः ॥ २४ ॥

सन्दंशवज्रावभिचरतः ॥ २५ ॥

सन्दंशश्च वज्रश्च (६) तावभिचरतो भवतः ॥ २५ ॥

षोडशी वज्रः ॥ २६ ॥

वज्रः षोडशिसंस्थो भवति ॥ २६ ॥

(७) शुण्ठाधी (८) लोहाकर्णी षोडशिनः सोमक्रयणी ॥ २७ ॥

भवति ॥ २७ ॥

(१) गायत्र्यक्षरसमानसंख्याश्चतुर्विंशतिर्गावो दक्षिणा ।

(२) जगत्यक्षरसमानसंख्या अष्टाक्षरवारिशद्गावो भवन्ति ।

(३) ‘प्राकृती दक्षिणा’ इ० पा० ।

(४) विघ्नौ नाम एकाहावग्निष्टोमसंस्थौ द्वन्द्वसोमौ ।

(५) षट्त्रिंशद्गावो भवन्ति । (६) इमौ द्वन्द्वसोमौ ।

(७) शुण्ठाधी-पीतमुखी । वेष्टितमुखी इति केचित् । पीतपुच्छी
इत्येके ।

(८) लोहाकर्णी-लोहितकर्णी ।

(१) अहर्गणेऽप्यविशेषात् ॥ २८ ॥

अहर्गणे गतेऽपि षोडशशि उक्तलक्षणैव सोमक्रयणी भवति। कुत एतत् ? अविशेषात् । अहर्गणगतोऽपि षोडशी षोडश्येव । न च संस्थान्तरैर्विरोधोऽस्ति ॥ २८ ॥

(२) विश्वजित्परिवासाश्च ॥ २९ ॥

अहर्गणगतेऽपि विश्वजिति परिवासा भवन्ति । तुल्यन्यायत्वात् ॥ २९ ॥

न वा स्वसम्बन्धात् ॥ ३० ॥

न वाऽहर्गणगते विश्वजिति परिवासा भवन्ति । सर्वस्वदानसम्बन्धेन हि तेषां श्रवणमिति । अथवा 'स्वसम्बन्धात्' इति । विश्वजिद्याजिसम्बन्धात् । न चाहर्गणयाजी । तस्मान्न भवन्ति ॥ ३० ॥

एकराजमेव पूर्वणाभिचरेत् ॥ ३१ ॥

पूर्वेण सन्दर्शेन राजानमेवैकमभिचरेत्, न जनपदम् ॥ ३१ ॥

(३) जनपदं वज्रेण ॥ ३२ ॥

व्यत्यासं वैनौ प्रयुञ्जीत ॥ ३३ ॥

वज्रेण राजानं तज्जनपदं च सन्दर्शेन ॥ ३३ ॥

शमित्वा स्तृत्वा चान्ज्योतिष्टोमेन यजेत शा-

न्त्यर्थेन शान्त्यर्थेन ॥ ३४ ॥

अभिचारादुपशमं गत्वा मारयित्वा वा शत्रुं ज्योतिष्टोमेन शान्त्यर्थेन यजेत ॥ ३४ ॥

इति द्वाविंशेऽध्याये एकादशी कण्डिका ।

इत्थुपाध्यायकर्ककृतौ कात्यायनसूत्रविवरणे

द्वाविंशतिमोऽध्यायः समाप्तः ।

(१) यस्मिन्नहर्गणे षोडशिसंस्थमहः तस्मिन्नपि शुण्ठाधी, लोहा कर्णी, सोमक्रयणी भवन्ति ।

(२) अहर्गणेऽपि विश्वजिति विश्वजित्परिवासा भवन्ति 'द्वादशरात्रं परिवसति' (का० श्रौ० २२-१-२१) इत्यादयः ।

(३) वज्रसंज्ञेन जनपदं सकलदेशमभिचरेत् ।

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

द्वादशोपसत्का अहीना मासापवर्गाः ॥ १ ॥

ननु च द्वादशोपसत्कत्वं न वाच्यम्, अन्वयात्तत्प्राप्तेः । अहीनात्मकस्य हि द्वादशाहस्य अहीनान्तरेषु सामान्याहर्मप्रवृत्तिरिष्यते । तेन द्वादशोपसत्कत्वं प्राप्तमेवात्रति । अत्रोच्यते—“दीक्षाः सुत्योपसच्छेषेण” (का० श्रौ० २३-१-९) इति वक्ष्यति । जामदग्न्ये चतुरात्रे दीक्षाणां विंशतिरुका (का० श्रौ० २३-२-१) । तत्र मासापवर्गत्वे सति किं जामदग्न्ये मासापवर्गता बाध्यताम्, उतोपसदां द्वादशत्वमिति । तेन मासापवर्गताबाधनाय द्वादशोपसत्कत्वं सूच्यते, वचनात् (१) मासापवर्गास्ते भवन्ति ॥ १ ॥

(२) दीक्षाः सुत्योपसच्छेषेण ॥ २ ॥

सौत्यान्यहानि परिगणय औपसदानि च शेषा दीक्षाः ॥ २ ॥

ब्राह्मप्रभृतयो द्वादशरात्रपर्यन्ताः ॥ ३ ॥

द्विरात्रप्रभृतयो द्वादशरात्रपर्यन्ता अहीनाः ॥ ३ ॥

(३) तत्राज्ञानादतिरात्रांश्चैके ॥ ४ ॥

तन्मध्य आघ्नानात् अतिरात्रांश्च एके अहीनधर्मकानिच्छन्ति प्रायोवचनन्यायात् । यथा कितवमध्यस्थो ऽकितवोऽपि कितव इवानुमीयते साहचर्यादेव । एके तन्नच्छन्ति । धर्मप्राप्तिर्हि वचनाद्भवति । न चेह वचनमस्ति प्रत्यक्षम्, न चानुमानिकम्, न च नामधेयम् । तस्मान्नाहीनधर्मका अतिरात्राः । न च सज्जिघावाग्मानमात्रेण धर्माणां प्रवृत्तिर्युक्ता ॥ ४ ॥

दाशरात्रिकाण्यहानि (४) ब्राह्मादिष्वेकोच्चयेन

तद्गुणदर्शनात् ॥ ५ ॥

(१) मासेनापवर्गः समाप्तिः येषाम् । मासश्चात्र सावनस्त्रिंशद्दिनात्मकः

(२) सुत्योपसदां शेषेण दीक्षा भवन्तीत्यर्थः ।

(३) तेषां अहीनानां मध्ये पठनात् अतिरात्रान् नवसप्तदशादीन् वक्ष्यमाणान् त्रयोदशसंख्यानं अहीनधर्मकानेके इच्छन्ति । अन्य एकाहधर्मकान् । अतः कठमंत्रादिसूत्रेषु एकाहमध्य एव त्रयोदशरात्राः सूत्रिताः । अत एकाहधर्मका एवेति सिद्धम् ।

(४) ब्राह्मादिष्वहीनेषु एकोच्चयेन दाशरात्रिकाण्यहानि द्वादशाहिकदशरात्रसम्बन्धीन्यहानि भवन्ति । कुतः ? 'तद्गुणदर्शनात्' दाशरा-

द्वादशाहे यो दशरात्रस्तदीयान्यहानि भवन्ति द्विरात्रादिषु । कुत एतत् ? तद्गुणदर्शनात् । तद्गुणा हि दृश्यन्ते द्विरात्रं प्रकृत्य “अ-
पशव्यो वै द्विरात्र इत्याहुः द्वे ह्येत छन्दसी गायत्रं च त्रैष्टुभं(च) जग-
तीमन्तर्यन्ति जगत्यत्र न भवति” इति । त्रैष्टुभमके (इति) वैखानस-
विधिपरे वाक्ये सिद्धं गायत्रं प्रथममहत्त्रैष्टुभं च द्वितीयं दर्शयति ।
यदि च दशरात्रिकाण्यहानि द्वादशदिषु तदैतदुपपद्यते । तथा त्रिकटु-
कविधिपरे वाक्ये पृष्ठथमवसितं दर्शयति । लिङ्गमात्रमुपदिष्टम् । न्यायोऽ-
भिधीयते । द्विरात्रादिष्वहर्गणेषु गुणत्वसामान्याद् द्वादशाहिको वि-
ध्यन्त इष्यते । तत्र च प्रायणीयोदयनीयावतिरात्रौ । सर्वत्र प्रत्यक्षो द-
शरात्र एव प्रवृत्तिधर्मः । अपि च द्विरात्रस्त्रिरात्र इति च रात्रिसामा-
न्याद्दशरात्रिकी विध्यन्तप्रवृत्तिर्युक्तेति तस्मात्साधूक्तमाचार्येण “दा-
शरात्रिकाण्यहानि द्वादशदिषु” इति ॥ ५ ॥

सहस्रदक्षिणाः ॥ ६ ॥

द्विरात्रादयो भवन्ति ॥ ६ ॥

चतुरात्रादिष्वधिकम् ॥ ७ ॥

चतुरात्रादिषु तु सहस्राधिका दक्षिणा(१) ॥ ७ ॥

प्राकृतं वा प्रत्यहम् ॥ ८ ॥

‘वा’ शब्दो विकल्पार्थः । प्राकृतं दक्षिणादानं द्विरात्रादिषु वा
भवति(२) ॥ ८ ॥

पौण्डरीकेऽयुतम् ॥ ९ ॥

दक्षिणा ॥ ९ ॥

समविभक्ताः प्रत्यहं ददाति ॥ १० ॥

(३) प्रत्यहं समविभागेन दक्षिणादानम् ॥ १० ॥

(४) अन्त्येऽहन्याधिकाः ॥ ११ ॥

त्रिकाहर्गुणानां द्वादशदिषु शालान्तरे दर्शनात् । एकोऽन्येनेत्येकैकाह-
वृज्या तेन द्वाहेष्वेकम्, त्र्यहेषु द्वे, चतुरहे त्रीणि ।

(१) तेषां गवां सहस्रं किञ्चिदधिकम् ।

(२) सन्निधानात् चतुरात्रादिष्विति वासुदेव इति देवयज्ञिकभाष्ये ।

(३) तेन द्वाहेष्वन्वहं पञ्च पञ्च शतानि, त्र्यहेऽन्वहं त्रीणि
शतानि त्रयस्त्रिंशदधिकानि ददाति ।

(४) समविभागे क्रियमाणे या अधिका अवशिष्यन्ते ता अन्त्ये-
ऽहनि देयाः ।

अथोविशेऽध्याये अहीनानात्रिकुपिका प्रथमा कण्डिका । ३०७

विभागाधिकानामन्त्येऽहनि दानम् ॥ ११ ॥

अथोदशानिरात्राः ॥ १२ ॥

‘व्याख्यायन्ते’ इति सुवशेषः ॥ १२ ॥

तेषाम्—

चत्वारो ऽषोडशिकाः प्रथमाः ॥ १३ ॥

षोडशिग्रहरहिताश्चत्वारः प्रथमाः ॥ १३ ॥

(१) प्रजातिकामस्य नवसप्तदशः ॥ १४ ॥

(२) भवति ॥ १४ ॥

उपेष्टस्य (३) उपैष्टिनेयस्य विषुवान् ॥ १५ ॥

अतिरात्रो भवति ॥ १५ ॥

गौर्भ्रातृव्यवतः ॥ १६ ॥

स्वर्गकामस्यायुः ॥ १७ ॥

आमयाविनो (४) वा ॥ १८ ॥

भवति ॥ १८ ॥

उद्योतिष्ठोमविश्वजित्पृथुत्पञ्चदशसप्तदशैकविं-
शा यथासंख्यमृद्धिपशुब्रह्मवर्चसवीर्यान्नाद्यप्रतिष्ठाका-
मानाम् ॥ १९ ॥

(५) भवन्ति ॥ १९ ॥

असौर्यामः प्र प्रेव यस्मात्पशवो भ्रूशेरन् ॥ २० ॥

प्राप्ता इव यस्मात्पशवो अश्व्यन्ते तस्य ‘असौर्यामो’ भवति ॥ २० ॥

अभिजिद् भ्रातृव्यवतः ॥ २१ ॥

(१) तत्र प्रथममतिरात्रमाह—इत्यवनरजिका श्रीदेवयाज्ञिकैः
लिखिता ।

(२) नवसप्तदशसंज्ञकः ।

(३) यस्या योषितो उपेष्टो भ्राता विद्यते सा उपेष्टिनी तस्याः
पुत्रो उपैष्टिनेयः पुमानिति माधवः । उपेष्टो वै उपैष्टाधिकारं कामयते
मयाऽनुजाः कथमपि भोजनाच्छादनादिदानेन निश्चिन्ताः कर्तव्या इति
न्यैष्टिनेयं तदिच्छोः स्यात् इति श्रीअनन्तः ।

नैश्चिन्त्यमनुजानां यन्न्यैष्टिनेयं तदुच्यते—

तत्कामस्याग्रजस्यात्र विषुवान्बोध्यते मघाः ॥ इति वासुदेवः

(४) आमयाविनो रोगिणा वा ।

(५) ऋद्धिकामादीनां षण्णामधिकारिणां उद्योतिष्ठोमादयः षडति-
रात्रा भवन्ति ।

सर्वस्तोमो बुभूषतः ॥ २२ ॥

भूतिमिच्छतः 'सर्वस्तोमो' भवति ॥ २२ ॥

यूपैकादशिनी चास्मिन् ॥ २३ ॥

भवति ॥ २३ ॥

इति त्रयोविंशोऽध्याये प्रथमा कण्डिका ॥

ब्रह्मज्ञयः ॥ १ ॥

(१) भवन्ति ॥ १ ॥

अषोडशिकावतिरात्रा उत्तरयोः ॥ २ ॥

(२) द्विरात्रयोः ॥ २ ॥

आङ्गिरसचैत्ररथकापिवनाः ॥ ३ ॥

एतेषामेव संज्ञाः ॥ ३ ॥

द्वितीयमुक्थ्यपूर्वमेके ॥ ४ ॥

द्वितीयं द्विरात्रमेके उक्थ्यपूर्वं कुर्वन्ति । पार्ष्टिकस्याग्निष्टोमस्य स्थाने उक्थ्यं कुर्वन्ति । संस्थामात्रान्वत्वं, धर्मास्तु तदीया एव ॥ ४ ॥

प्रथमेन यजेत यः (३) पौण्यो हीन इव स्यात् ॥ ५ ॥

पुण्याहः सन्पुण्यैर्न युज्यत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

(४) द्वितीयेन प्रजाकामः ॥ ६ ॥

(५) तृतीयेन स्वर्गकामः पशुकामो वा ॥ ७ ॥

(६) ज्यहाः पञ्च ॥ ८ ॥

गर्गवैदछन्दोमान्तर्वसुपराकाः ॥ ९ ॥

द्वितीये त्रिवृतोऽतिरात्राः सर्वे (७) राज्यकामस्य ॥ १० ॥

त्रिवृत्स्तोमयुक्ता अतिरात्राः राज्यकामस्य भवन्ति क्रतवः ।

(१) द्विसुत्यास्त्रयोऽहीना । (२) द्वितीयतृतीययोः ।

(३) पुण्येषु श्रौतस्मार्तेषु साधुः पौण्यः । तादृशोऽपि सन्यो हीन इव स्यात् । पुण्यात्मनाम् सर्वैः पूज्यानां मध्ये पूजारहित इव स्यात् स प्रथमेन आङ्गिरससंशकेन यजेतेत्यर्थः । (४) चैत्ररथनाम्ना ।

(५) कापिवननाम्ना । (६) ज्यहास्त्रिसुत्याः पञ्चाहीनाः ।

(७) वैदत्रिरात्रे सर्वे त्रयोऽपि सौत्याः क्रतवोऽतिरात्रसंस्था भवन्ति ।

त्रयोविंशोऽध्याये चतुरहानाभिरूपिका त्रितीया कण्डिका । २०५

तत्रापि संस्थान्यत्वमात्रम् ॥ १० ॥

अन्तर्वसुः पशुकामस्य ॥ ११ ॥

भवति ॥ ११ ॥

पराकः स्वर्गकामस्य ॥ १२ ॥

भवति ॥ १२ ॥

(१) चतुरहाश्चत्वारः ॥ १३ ॥

अत्रिचतुर्वारजामदग्नवसिष्ठसः सर्पविश्वामित्राः ॥ १४ ॥

संज्ञा यताः ॥ १४ ॥

जामदग्नो विःशतिदीक्षः पुष्टिकामस्य ॥ १५ ॥

भवति ॥ १५ ॥

तत्र च—

उपसदः पुरोडाशिन्यः ॥ १६ ॥

“उपसदः पुरोडाशिन्यो भवन्ति” (ताण्ड्य० २१-११) इति वचनात् ॥ १६ ॥

अनूपसदं जुहोति ॥ १७ ॥

उपसदुपसदि पुरोडाशान् जुहोतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

यदा चानूपसदं पुरोडाशहोमस्तदा चिन्त्यते । किमाज्यधर्मा भव
न्ति, उत औषधधर्मा इति । किं तावत्प्राप्तम् । सूत्रेणैव पक्षः—

आज्यधर्मास्थानापत्तेः (२) ॥ १८ ॥

कार्यापत्तौ हि धर्मप्राप्तिर्युक्तेति ॥ १८ ॥

एवं प्राप्त आह—

औषधधर्मा (३) वा द्रव्यसामान्यात् ॥ १९ ॥

औषधधर्मा वा भवन्ति नाज्यधर्माः । सत्यामपि कार्यापत्तौ पुरो-
डाशद्रव्यं ह्यत्र पर्युपस्थापकं धर्माणाम् । कार्यापत्तिरिति कृत्वाऽभिहि-
तमेतत् । न चेह कार्यापत्तिः ॥ १९ ॥

अनुहोमाश्च पुरोडाशाः ॥ २० ॥

अनुहोमा हि पुरोडाशाः श्रूयन्त इति “अनूपसदं जुहोति” (का०

(१) चत्वारोऽहोनाश्चतुरहाश्चतुःसुत्या भवन्ति ।

(२) पुरोडाशानामाज्यस्थानापन्नत्वात् । प्रकृतौ ह्याज्यमुपसदा-
गद्रव्यम् ।

(३) वावधारणे । औषधधर्माः पुरोडाशधर्माः । कुतः ? द्रव्यसा-
मान्यात् । पुरोडाशानां पुरोडाशेन सामान्यं यतः ।

श्रौ० २३-२-१७) इति । उपसद्यागमनु जुहोतीत्यर्थः ॥ २० ॥

प्रत्युपसदमेकोक्षयेन कपालान्येककपालप्रभृतीनामा-

ग्नेयादिवनवैष्णवसौम्यसावित्रधात्रमारुतवा-

हस्पत्यमैत्रवारुणैन्द्रवैश्वदेवाः(१)॥ २१ ॥

एतदेवत्याः पुरोडाशाः । तेषां चैकोक्षयेन कपालानि एकप्रभृतीनि भवन्ति । 'अनूपसदं जुहोति' इति च जुहोतिसंशब्दान्जुहोतय एते॥२१॥

इति त्रयोविंशेऽध्याये द्वितीया कण्डिका ॥

तेषां होमः ॥ १ ॥

अग्ने वेर्होत्रं वेरध्वरमा पितरं वैश्वानरमवसे करि-
न्द्राय देवेभ्यो जुहुता हविः स्वाहा ॥ २ ॥

देवावदिवनौ मधुकशयाद्येमं यज्ञं यजमानाय मिमि-
क्षतमिन्द्राय देवेभ्यो जुहुता हविः स्वाहा ॥ ३ ॥

देव विष्ण उर्वद्यास्मिन्यज्ञे यजमानायाधि विक्रम-
स्वेन्द्राय देवेभ्यो जुहुता हविः स्वाहा ॥ ४ ॥

देव सोम रेतोधा अद्यास्मिन्यज्ञे यजमानायैधीन्द्राय
देवेभ्यो जुहुता हविः स्वाहा ॥ ५ ॥

देव सवितः सुसावित्रमद्यास्मिन्यज्ञे यजमानायासु-
वस्वेन्द्राय देवेभ्यो जुहुता हविः स्वाहा ॥ ६ ॥

देव धातः सुधाताद्यास्मिन्यज्ञे यजमानायैधीन्द्राय
देवेभ्यो जुहुता हविः स्वाहा ॥ ७ ॥

देवा प्रावाणो मधुमतीमद्यास्मिन्यज्ञे यजमानाय
वाचं वदतेन्द्राय देवेभ्यो जुहुता हविः स्वाहा ॥ ८ ॥

देव्यनुमते ऽन्वद्येमं यज्ञं यजमानाय मन्यस्वेन्द्राय
देवेभ्यो जुहुता हविः स्वाहा ॥ ९ ॥

(१) एककपालादीनां द्वादशानां पुरोडाशानां प्रत्युपसदमेकोक्षयेन कपालानि भवन्तीत्यर्थः ।

अथोर्विशोऽध्याये पञ्चाहानान्निरूपिका चतुर्थी कण्डिका । ३११

देव्यदिते स्वादित्यमद्यास्मिन्यज्ञे यजमानायासुव-
स्वेन्द्राय देवेभ्यो जुहुता हविः स्वाहा ॥ १० ॥

देव्य आपो ननम्यध्वमद्यास्मिन्यज्ञे यजमानाये-
न्द्राय देवेभ्यो जुहुता हविः स्वाहा ॥ ११ ॥

सदः सदः प्रजावानृभुर्जुषाण इन्द्राय देवेभ्यो जुहु-
ता हविः स्वाहा ॥ १२ ॥

देव त्वष्टः सुरतोधा अद्यास्मिन्यज्ञे यजमानायैषी-
न्द्राय देवेभ्यो जुहुता हविः स्वाहेति(१) ॥ १३ ॥

इत्येषमादि निगदव्याख्यातम् ॥ १-१३ ॥

एतैः सुत्यान्ते(२) द्वादशाहं यजते प्रतिलोममेकैकेन ॥ १४ ॥

एतद्धर्मकैः पुरोडाशैः सुत्यान्ते सुत्यासन्निधौ द्वादशाहानि यजेत
प्रतिलोम्येन । 'यजेत' इति संशब्दनाञ्च यजतय एते न जुहोतयः ॥ १४ ॥

इति अथोर्विशोऽध्याये तृतीया कण्डिका ॥

पञ्चाहास्त्रयः ॥ १ ॥

भवन्ति ॥ १ ॥

देवानां प्रथमः ॥ २ ॥

प्रथमस्य 'देवपञ्चाह' इतीयं संज्ञा ॥ २ ॥

द्वितीयः पञ्चशारदीयः ॥ ३ ॥

द्वितीयस्य 'पञ्चशारदीय' इतीयं संज्ञा ॥ ३ ॥

तेन यक्ष्यमाणः पञ्चवर्षाण्या(३)श्चयुजीशुक्लेषु चतु-

स्त्रिंशतं पशूनालभते मारुतान् ॥ ४ ॥

'तेन' इति पञ्चशारदीयोपलक्षणम् ॥ ४ ॥

वैश्यस्तोमदक्षिणालिङ्गान् ॥ ५ ॥

(१) तेषामग्नेयादीनां पुरोडाशानां "अग्ने वेर्होत्रम्" इत्यादयो
होममन्त्राः यथाक्रममेभिर्मन्त्रैर्होमः कार्य इत्यर्थः ।

(२) सुत्यानामन्ते यज्ञसमाप्त्यनन्तरं पूर्वाह्णपराह्णयोर्भागं कुर्यात् ।

(३) आश्वयुजी पौर्णमासीसम्बन्धिषु शुक्लपक्षेषु आश्विनशुक्लपक्षे
सप्तम्यामष्टम्यां वेत्यर्थः ।

वैद्यस्तोमे दक्षिणायां यानि लिङ्गानि 'राजीवपृश्नय' इत्येवमादी-
नि तल्लिङ्गानालभते ॥ ५ ॥

उक्ष्णो वत्सतरीवर्णानुपूर्व्येण ॥ ६ ॥

प्रतिवर्षम्(१) ॥ ६ ॥

(२)अर्धा वत्सतर्षः ॥ ७ ॥

तेषां च पशूनामर्धा वत्सतर्षो भवन्ति ॥ ७ ॥

पर्यग्निकृतानुत्सृजन्त्युक्ष्णो वत्सतरीभिः

संस्थापयन्ति ॥ ८ ॥

'उक्ष्णां (३)तदङ्गरीतिविधानम् । वत्सतरीभिः परिसमाप्तिः ॥ ८ ॥

एवं पञ्च वर्षाण्युक्ष्णो नियुञ्जन्ति(४) ॥ ९ ॥

"तौश्चोक्ष्ण" (ताण्ड्य० २१-१४) इति वचनात् तानेव । वत्सत-
र्यस्तु प्रतिवर्षं वर्णानुपूर्व्येणान्याश्चान्याश्च भवन्ति ॥ ९ ॥

(५)षष्ठे सवनीया भवन्ति त्रयस्त्रयोऽन्वहमै-

न्द्रामारुताः ॥ १० ॥

षष्ठे वर्षे त एवोक्षाणः सवनीया भवन्त्यन्वहं त्रयस्त्रयः ॥ १० ॥

पञ्चोत्तमे(६) ॥ ११ ॥

उत्तमे ऽहनि पञ्च ॥ ११ ॥

यः कामयेत बहुः स्यामिति स एतेन यजेत ॥ १२ ॥

पञ्चशारदीयेन ॥ १२ ॥

(१) तत्र प्रतिवर्षमुक्ष्णो वृषभान् वर्णानुपूर्व्येण वर्णक्रमेण वत्स-
तरीश्चालभते । उक्ष्णाणो वृषभाः साण्डाः सेचनसमर्थाः पञ्चवर्षाः पृश्न-
यो विचित्रवर्णा आलभ्यन्ते । वत्सतर्षश्च त्रिवर्षा अप्रवीता ऋषभेणा-
मुकाः । पञ्चवर्णा वत्सतर्षः सन्ति । प्रथमे वर्षे राजीवपृश्नयः, द्वितीये
नवनीतपृश्नयः, तृतीये अरुणाः, चतुर्थे पिशङ्ग्यः, पञ्चमे सारङ्ग्य इति ।

(२) चतुस्त्रिंशत्संख्यानां पशूनां मध्येऽर्धाः सप्तदश वत्सतर्षः ।
अर्धा उक्षाणः ।

(३) 'तदन्ताङ्गरीति' बर्लिनमुद्रितपुस्तके ।

(४) तानेव पर्यग्निकृतानुत्सृष्टान् तानेव प्रतिवर्षमालभन्ते ।

(५) ये उक्षाणः पञ्चवर्षाण्यालभ्यालभ्य उत्सृष्टास्त एव षष्ठे वर्षे
कार्तिके मासि सुत्यासु विभज्य सवनीयाः पशवा भवन्ति । चतसृषु
सुत्यासु अन्वहं प्रत्यहं त्रयस्त्रय आलभ्यन्ते ऐन्द्रामारुताः ।

(६) उत्तमे पञ्चमे सौत्येऽहनि पञ्चोक्षाण आलभ्यन्ते ।

पशुवापदि चरवः ॥ १५ ॥

एतेषामेव पशूनामापस्तु चरवो भवन्ति ॥ १५ ॥

(१) अपोनप्त्रियोऽस्तु मृते ॥ १६ ॥

अस्तु मृते पशवपोनप्त्रियश्चरुर्भवति । अत्र चाऽपोनपादेवता न त्वपोनप्ता । तत्र यप्रत्ययसन्नियोगेन प्रातिपदिकव्युत्पत्त्या 'अपोनप्त्रिय' इति रूपं भवति । एतच्च तद्धित एव नानुवाचनानादिषु ॥ १६ ॥

वायव्यः पलायिते ॥ १७ ॥

नष्टे वायव्यश्चरुर्भवति ॥ १७ ॥

बार्हस्पत्यः श्रवणकूटकाणश्चेत् ॥ १८ ॥

(२) श्रवणो-व्याधिविशेषः । कूटो-भग्नशृङ्गः । काणः प्रसिद्धः । एषु बार्हस्पत्यश्चरुः ॥ १८ ॥

नैर्ऋतो(३)ऽवसन्ने ॥ १९ ॥

अन्ययुर्थवैर्युभ्यमानस्यावसाये चरुर्भवति ॥ १९ ॥

पुरोडाशाः परे रुद्राभिमानेऽग्नये रुद्रवते ॥ २० ॥

रुद्राभिमाने (४) ज्वरगृहीते ॥ २० ॥

(५) संशीर्णोऽदेककपालो (६) भौमः ॥ २१ ॥

संशीर्णो विशीर्णः ॥ २१ ॥

(७) प्रासहा हनश्चेदिन्द्राय प्रसहने ॥ २२ ॥

(१) 'अपोनप्त्रपांनप्त्रभ्यां घः' इति सूत्रेण घ प्रत्ययः तत्सन्नियो-गेन अपांनपाच्छब्दस्य स्थाने अपोनप्त् आदेशः । याज्ञिकास्तु अपोन-प्ता एव देवता इति देवयाज्ञिके स्पष्टम् ।

(२) 'श्रोणो' इत्यपिपाठः माधवीये ताण्ड्यभाष्ये व्याख्यातः । श्रोणो रक्तवर्णा बिन्द्वाकारस्त्वग्दोष इति ।

(३) अवसाये शिथिले । अवसन्नः—अत्यन्तकृश इति माधवः ।

(४) अतः परं पुरोडाशा उपदिश्यन्ते । तत्र पशोर्ज्वरपीडायाम् । रुद्राभिमानश्च ज्वरः; रुद्रकोपजत्वादिति स्पष्टं भावप्रकाशे ।

(५) संशीर्णो रोगान्तरं विनापि आहारापरिपाकेन शरीरपुष्ट्य-भावात्क्षयेणावसन्न इति याज्ञिकाः । क्षीण इति यावत् ।

(६) अकस्माच्छरीरं प्रकम्प्य भूमौ पतितश्चेत् तदा भौमः भूमि-देवताकः ।

(७) केनचिद्वैरिणा इति शेषः ।

प्रासदा हृतः प्रसदा हृतः ॥ २२ ॥

भोजनीयमृते प्राजापत्यो द्वादशकपालः ॥ २३ ॥

भोजनीयमृतो ऽजीर्णमृतः ॥ २३ ॥

(१) मृतं ब्राह्मणान्भोजयेत् ॥ २४ ॥

प्राक्षितस्य हि मांसभक्षणमुचितमिति ॥ २४ ॥

अप्सु प्रासनम् ॥ २५ ॥

“दुष्टस्य हविषोऽप्स्ववहरणम्” (का० श्रौ० २५-५-९) इति
अप्सु प्रासनमुक्तम् ॥ २५ ॥

निधानं वा दुष्टत्वात् ॥ २६ ॥

निधानं (२) वा भवति नाप्सु प्रासनम् । किं कारणम् ? अदुष्टत्वा-
त् । शिष्टभक्षप्रतिषेधं दुष्टं भवति (३) । न चेषु दोषेषु शिष्टभक्षप्र-
तिषेधः । तस्मान्निधानमेव ॥ २६ ॥

इदमिदानीं विचार्यते—किमत्रैवैतानि नैमित्तिकानि, उतान्यत्रा-
पीति । अत्राह—

अन्यत्रापि दोषसंयोगात् ॥ २७ ॥

अतोऽप्यन्यत्र प्येभिर्दोषैः पशुव्यापत्तौ एतानि नैमित्तिकानि भ-
वन्ति । कुतः ? पशुव्यापत्युपदेशेन (४) विहितत्वात् ॥ २७ ॥

एवं प्राप्त आह—

न प्रकरणात् ॥ २८ ॥

पञ्चशारदीयव्यतिरिक्तं गैत्रानि नैमित्तिकानि न भवन्ति । कुतः ?
पञ्चशारदीयं हि प्रकृत्य श्रुतत्वात् प्रकृतत्वाच्च विशेषावसानम् ॥ २८ ॥

(५) व्रतवानुत्तमः ॥ २९ ॥

उत्तमः पञ्चाहः व्रतवत्सङ्गको भवति ॥ २९ ॥

(१) इयं मृतस्य पशोः प्रतिपत्तिः ।

(२) अथवा भक्षणाय निधानं यत्नेन सुगुप्ते देशे स्थापनमिति
देवयाशिकाः ।

(३) न हि स्वयं मृतस्य शिष्टानां भक्षप्रतिषेध इति ।

(४) पञ्चशारदीयादन्यत्रापि कमण पशुव्यापत्तौ इमानि प्राय-
श्चित्तानि भवन्ति । पशुव्यापत्युद्देशेन प्रायश्चित्तानां विहितत्वात् ।

(५) इतः पञ्चाहस्तृतीय आरभ्यते ।

अथोविशेषध्याये अहीनानान्निकपिका पञ्चमी कण्डिका । ३१५

तत्राऽहान्याह—

(१) ज्योतिर्गौर्महाव्रतं गौरायुः ॥ ३० ॥

अहीना व्रतवन्तः सर्वजिदीक्षाः ॥ ३१ ॥

भवन्ति ये व्रतवन्तः ( ) ॥ ३१ ॥

इति अथोविशेषध्याये चतुर्थी कण्डिका ॥

षडहस्त्रयः ॥ १ ॥

ऋतूनां प्रथमः ॥ २ ॥

षष्ठीनिर्देशोऽपि सति सत्रैषा (३) । यथा गवामयनं शाक्यानामय-
नमिति च ॥ २ ॥

द्वितीये बृहद्रथन्तरपृष्ठः पञ्चाहः पृष्ठयाव-

लम्बाख्यः ॥ ३ ॥

द्वितीये षडहे पाष्टिकः पञ्चाह उभयपृष्ठः पृष्ठयावलम्बाख्यो भवति ।
पृष्ठयावलम्बाख्याया इह च प्रयोजनाभावादन्यार्थता । वक्ष्यति हि—“पृ-
ष्ठयावलम्बाश्चत्वारश्छन्दोमा” (का० श्रौ० २३-१-३३) इति ॥ ३ ॥

तृतीये त्रिभ्यस्त्रिकटुकाः (४) ॥ ४ ॥

तृतीये षडहे त्रिभ्यः पाष्टिकेभ्योऽवसितभ्यस्त्रिकटुका भवन्ति ॥ ४ ॥

सप्त सप्ताहाः ॥ ५ ॥

चत्वारो व्रतोत्तमाः प्रथमाः ॥ ६ ॥

चतुर्णां महाव्रतमुत्तमं भवति ॥ ६ ॥

तृतीयः पशुकामस्य ॥ ७ ॥

भवति ॥ ७ ॥

(१) ज्योतिः गौः महाव्रतं गौः आयुः एतन्नामकानि पञ्चाहानि
भवन्ति ।

(२) ये अहीना व्रतवन्तः ते सर्वजिदीक्षाः । सर्वजिति यथा—“सर्व-
जित्समहाव्रतः संवत्सरदीक्षाः सप्ताहाभ्यवस्थितस्य उपसदः षड्वा”
“अग्निवद्वा दीक्षाः” (का० श्रौ० २२-१-४४, ४५) दीक्षाः तथात्रापि
बोद्धव्याः ।

(३) ऋतुषडह इति तस्य संज्ञा ।

(४) ज्योतिरादीनां त्रयाणां त्रिकटुक इति संज्ञा ‘त्र्यहार्थे ज्यो-
तिर्गौरायुरिति त्रिकटुकाः’ (का० श्रौ० २४-१-२) इत्युक्तेः ।

इन्द्रस्य पञ्चमः ॥ ८ ॥

पञ्चम इन्द्रसत्ताहसंज्ञकः ॥ ८ ॥

तत्र—

(१) द्वितीयप्रभृतिषडेकाहाः ॥ ९ ॥

भवन्ति ॥ ९ ॥

सर्वस्तोम उत्तमः (२) ॥ १० ॥

जनकससरात्रः ॥ ११ ॥

चतुर्भ्यो विश्वजिन्महाव्रतम् ॥ १२ ॥

चतुर्भ्यः पाष्टिकेभ्योऽवसितेभ्यः परो 'विश्वजिन्महाव्रतं' च ॥ १२ ॥

उत्तमे षडहो बृहद्रथन्तरपृष्ठः पृष्ठयस्तोमाख्यः ॥ १३ ॥

उभयपृष्ठयस्य षडहस्य 'पृष्ठयस्तोम' इतीयमाख्या संख्य-
हारार्था ॥ १३ ॥

विश्वजित्पशुकामस्य ॥ १४ ॥

(३) विश्वजित्तिरात्रो भवति । पशुकामस्य चायम् ॥ १४ ॥

अष्टाहे षडहान्महाव्रतम् (४) ॥ १५ ॥

अष्टाहे षडहादवसितान्महाव्रतं भवति । ततोऽतिरात्रः ॥ १५ ॥

नवरात्रे त्रिकद्रुकाः ॥ १६ ॥

षडहादेवावसिताद्भवन्ति ॥ १६ ॥

(५) द्वितीयं त्रिकद्रुकेभ्यः पृष्ठयावलम्बः ॥ १७ ॥

ततोऽतिरात्रः ॥ १७ ॥

दशरात्राश्चत्वारः ॥ १८ ॥

भवन्ति ॥ १८ ॥

प्रथमस्त्रिककुप् ॥ १९ ॥

(१) तत्र पञ्चमे सत्ताहे द्वितीयादेकाहादारभ्य षडेकाहाः सुत्याहा-
नि भवन्ति । ज्योतिर्गोआयुषोअभिजिद्विश्वजित्सर्वजित्समहाव्रतश्च
षष्ठ इत्येके ।

(२) अन्यः सर्वस्तोमोऽतिरात्रो भवति ।

(३) अस्मिन्नेव सप्तमे सत्ताहे सप्तमहो 'विश्वजित्' भवति ।

(४) अष्टसुत्ये पाष्टिकात्षडहादूर्ध्वं महाव्रतं भवति ।

(५) व्यत्ययेन 'द्वितीये' इत्यस्यार्थे द्वितीयमिति । द्वितीये नवरा-
त्रे नवसुत्येऽहीने त्रिकद्रुकेभ्यः परः पृष्ठयावलम्बः भवति बृहद्रथन्तर-
पृष्ठः पञ्चाहो भवतीत्यर्थः ।

त्रयोविंशोऽध्याये अहीनानात्रिरूपिका पञ्चमी कण्डिका । ३१७

प्रथमः 'त्रिकुक्पु' संज्ञको भवति ॥ १९ ॥

उक्थ्योऽग्निष्टोमपक्षास्त्रिरावृतः (१) ॥ २० ॥

सर्वे चैतेऽपूर्वाः ॥ २० ॥

(२) प्रतिष्ठाकामस्य ॥ २१ ॥

(३) कौसुरुबिन्दः ॥ २२ ॥

'कौसुरुबिन्द' इति संज्ञा ॥ २२ ॥

तत्राहान्याह—

अग्निष्टोमास्त्रिरावृतस्त्रयः ॥ २३ ॥

त्रिवृत्स्तोमयुक्ता 'अग्निष्टोमाः' त्रयो भवन्ति ॥ २३ ॥

(४) पञ्चदशाश्लोक्थ्याः ॥ २४ ॥

त्रय एव ॥ २४ ॥

सप्तदशाश्च ॥ २५ ॥

'च' शब्दात्त्रय उक्थ्याः ॥ २५ ॥

एकविंशोऽतिरात्रः ॥ २६ ॥

योऽतिरात्रः स एकविंशस्तोमको भवति ॥ २६ ॥

(५) पूर्वदशरात्रोऽभिचर्चमाणस्य ॥ २७ ॥

'पूर्वदशरात्र' इति संज्ञेया, सोऽभिचर्चमाणस्य भवति ॥ २७ ॥

तत्राहान्याह—

उक्थ्योऽग्निष्टोमपक्षः ॥ २८ ॥

उक्थ्यस्योभयतोऽग्निष्टोमाविति ॥ २८ ॥

गोपक्षोऽभिजित् ॥ २९ ॥

'अभिजित्' एकाहः । तस्य गौरुभयतो भवतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

आयुर्विश्वजित्पक्षः ॥ ३० ॥

आयुराख्यश्च—एकाहः तस्य विश्वजित्पक्षसंस्थानीयो भवति ॥ ३० ॥

(१) अग्निष्टोमा पक्षाविधयस्योक्थ्यस्य । त्रिरावृतस्त्रिवारं भवति । एवं नव । ततश्च पाण्डिकथर्माभावः ततो दशमो विश्वजित्तिरात्र इति देवयाजिकाः ।

(२) अयं 'त्रिकुक्पु' संज्ञको दशरात्रो भवतीतिशेषः ।

(३) अयं द्वितीयो दशरात्रः ।

(४) पञ्चदशस्तोमाः 'च' कारात्त्रय उक्थ्या भवन्ति । एवमग्रेऽपि

(५) अयं तृतीयो दशरात्रः ।

(१) छन्दोमदशाहः पशुकामस्य ॥ ३१ ॥

‘छन्दोमदशाह’ इति संज्ञा । स पशुकामस्य भवति ॥ ३१ ॥

तत्राहान्याह—

पृष्ठयावलम्बाच्चत्वारश्छन्दोमाः (२) ॥ ३२ ॥

अतिरात्र उत्तमः ॥ ३२ ॥

(३) पौण्डरीकः सर्वर्द्धिकामस्य ॥ ३३ ॥

‘पौण्डरीक’ इति संज्ञा, स सर्वर्द्धिकामस्य भवति । सर्वामृद्धिर्यः कामयते स सर्वर्द्धिकामः, तस्य पौण्डरीको भवति ॥ ३३ ॥

दशरात्रोऽसत्रात्थानः ॥ ३४ ॥

दशरात्रो भवति सत्रोत्थानवर्जितः ॥ ३४ ॥

विश्वजिदतिरात्रः (४) ॥ ३५ ॥

भवति ॥ ३५ ॥

तुल्यमाध्वर्यवमतिरात्रेषु विश्वजिद्वर्जम् ॥ ३६ ॥

अहीनेषु येऽतिरात्रास्तेषु समानमाध्वर्यवं भवति । विश्वजितं व जयित्वा । को विशेषस्तत्रेति चेत्, सर्वमेधे श्रूयते—“विश्वजित्सर्व-पृष्ठोऽतिरात्रो दशममहर्भवति” (श० ब्रा० १३-७-१-१२) इति सर्व-पृष्ठता विशेषः । तेनोच्यते ‘विश्वजिद्वर्जम्’ इति ॥ ३६ ॥

यथोक्तमुत्तमो यथोक्तमुत्तमः ॥ ३७ ॥

उत्तमो द्वादशरात्रो (५) यथोक्त एव भवति ॥ ३७ ॥

इति त्रयोविंशेऽध्याये पञ्चमी कण्डिका ॥

इत्युपाध्यायककर्कटौ कात्यायनसूत्रविवरणे त्रयो-

विंशतितमोऽध्यायः समाप्तः ।

(१) अयं चतुर्थो दशरात्रः ।

(२) चतुर्थे दशरात्रे पृष्ठयावलम्बादूर्ध्वं द्वादशाहिकाश्चत्वारश्छन्दोमा भवन्ति । तत्र पूर्वं बृहद्रथन्तरपृष्ठः पञ्चाहः ततश्चत्वारश्छन्दोमाः ततो दशमो विश्वजिदतिरात्रः ।

(३) एतत्संज्ञक एकादशरात्रः । (४) एकादशमहर्भवति ।

(५) यथोक्तो यथा पूर्वमुक्तः (का० श्रौ० १२-१-१, ६-३३) तर्था भवतीत्यर्थः ।

सत्वात्मकद्वादशाहसंनिधाने अहीनद्वादशाहोऽप्युक्तोऽस्ति इति देवयज्ञिकाः ।

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

उक्ता अहीनाः । इदानीं सत्राण्यभिधीयन्ते—

द्वादशरात्रादीनि रात्रिसत्त्राणि ॥ १ ॥

‘रात्रिसत्त्राणि’ इति नाम । तच्च द्वादशरात्रप्रभृतानाम् । (१) पूर्व-
पदप्रधानोऽयं बहुव्रीहिः ॥ १ ॥

एकोच्चयेन चत्वारिंशदन्तानि ॥ २ ॥

एकोच्चयेनाहं चत्वारिंशदन्तानि रात्रिसत्त्राणि ॥ २ ॥

यथोपदेशमहानि(२) ॥ ३ ॥

येन क्रमेण ग्रान्यहान्युपदिश्यन्ते, तानि तथैव प्रतिपत्तव्यानि ।
किमर्थमिदमुच्यते ? आवापिकानामन्यः क्रमः औपदेशिकानां तु उप-
देशक्रम एव । अथवा ‘यथोपदेशम्’ इति ऐहिकानां नाम्नां धर्मप्रति-
पत्त्यर्थम् ॥ ३ ॥

आपूर्यमाणे (३) दशरात्रः परः ॥ ४ ॥

आपूर्यमाणे सत्रे दशरात्र आवापो भवति । स च भवन्परतो
भवति न पूर्वः । षट् पार्ष्टिकानि चत्वारि छाशोमिकान्यहानि दश-
रात्र उच्यते ॥ ४ ॥

(४) प्रकृतिविहितेषु महाव्रतं दशरात्रादुत्तर-

मेकाहार्थं ॥ ५ ॥

यानि प्रकृतिविहितानीत्याचार्येणाभिधीयन्ते, तत्रैकाहार्थं महाव्रतं
भवति दशरात्रादुत्तरम् ॥ ५ ॥

(१) द्वादशरात्रमादिर्येषाम् । तत्र द्वादशरात्रं द्वादशाह एव स-
त्रात्मकः । स च पूर्वमुक्त एव । ततो द्वादशरात्रादारभ्य एकैकाहवृद्ध्या
चत्वारिंशद्दशरात्रान्तानि सत्राणि भवन्ति ।

(२) एषु त्रयोदशरात्रादिषु सत्रेषु उपदेशक्रमेणैवाहानि भवन्ति ।

(३) द्वादशाहिको दशरात्रः । ‘पृच्छ्यः षडहः, त्रयश्छन्दोमा, अवि-
वाक्यो दशम’ (का० श्रौ० १२-३-१, २०) इत्ययं परो भवति । सर्व-
ेषामहामन्ते प्रागुदयनीयानिरात्राद्भवतोत्तर्यः ।

(४) प्रकृतिविहितानि सत्राणि वक्ष्यति तेषु एकाहार्थं एकाहं विना
सत्रस्यापूरणे दशरात्रात्परं महाव्रतं भवति ।

पुरस्तादन्यत् ॥ ६ ॥

यदन्यदावापान्तरं व्याख्यास्यते तद्दशरात्रात्पूर्वं भवति ॥ ६ ॥

षड्हार्येऽभिप्लवः ॥ ७ ॥

यत्र षड्भिरहोभिर्न पूर्यते सत्रम् तत्राभिप्लवः पूरणो भवति ।
अभिप्लवार्थश्चोक्तो गवाप्रयने (१) ॥ ७ ॥

तस्यादितः पञ्च पञ्चाहार्ये ॥ ८ ॥

तस्यैवाभिप्लवस्यादितः पञ्चाहानि गृह्यन्ते (२) पञ्चाहार्ये ॥ ८ ॥

त्र्यहार्ये ज्योतिर्गौरायुरिति त्रिकदुकाः ॥ ९ ॥

‘त्रिकदुका’ इति ज्योतिरादीनां समुदितानां संज्ञा संव्यवहारार्था ॥ ९ ॥

व्रतं च यथोक्तं चतुरहार्ये ॥ १० ॥

‘च’ शब्दात्त्रिकदुकाश्च । यथोक्तग्रहणाच्च दशरात्रात्परं व्रतं
भवति ॥ १० ॥

गोआयुषी द्वाहार्ये ॥ ११ ॥

भवतः ॥ ११ ॥

अतिरात्रान्तरमावापस्थानम् ॥ १२ ॥

सत्रस्याद्यन्तयोरतिरात्रविधानात् (३) ॥ १२ ॥

(४) आवापसमवेतानामल्पमल्पं पूर्वम् ॥ १३ ॥

यत्रावापानां समवायेन सत्रं पूर्यते तत्र यद्यदल्पं तत्तत्पूर्वं भवति ॥ १३ ॥

(५) द्वे त्रयोदशरात्रे ॥ १४ ॥

मात्रे भवतः ॥ १४ ॥

(१) “अभिप्लवः षडहः” (का० श्रौ० १३-२-१) इत्यादिना ।

(२) यत्र सत्रपूरणाय पञ्चैवाहानि गृह्यन्ते तत्र तस्याभिप्लवस्या-
दितः आदिमानि पञ्चाहानि गृह्यन्त इति ।

(३) “उभयतोऽतिरात्रं सत्रम्” (का० श्रौ० १२-१-७) इत्यत्र,
तत्रातिरात्रयोः प्रायणीयोदयनीययोरन्तरालमावापस्थानम् ।

(४) आवापाश्च ते समवेताश्च ते आवापसमवेताः तेषाम् । यत्र
आवापानां बहूनां समवायः तत्र अल्पमल्पं पूर्वं पूर्वमावपनीयम् । यथा
एकोऽभिप्लवः षडहः अपरस्तस्यैव पञ्चाहः चतुरहस्त्यहो द्वयहो वा । तत्र
पञ्चाहादेः पूर्वमावापः ततोऽभिप्लवषडहस्येति ।

(५) एवं सत्रपूरणोपयोगिनीं परिभाषामुक्त्वाऽधुना ‘त्रयोदशरात्र’
प्रभृतीनि सत्राण्युच्यन्ते तत्र द्वे त्रयोदशसुत्ये भवतः ।

पृष्ठ्यात्सर्वस्तोमोऽतिरात्रः(१) ॥ १५ ॥

पृष्ठ्यादवसितात्सर्वस्तोमसंज्ञकोऽतिरात्रो भवति । पूर्णमिदमेकम् ॥ १५ ॥

प्रकृतिविहितं द्वितीयम्(२) ॥ १६ ॥

भवति । प्रकृतिविहितग्रहणाच्च त्रतं दशरात्रादुत्तरं भवति ॥ १६ ॥

सम्भार्य तृतीयम्(३) ॥ १७ ॥

तृतीयं त्रयोदशरात्रमहोमिः सम्भ्रियते ॥ १७ ॥

(४) प्रायणीयाच्चतुर्विंशमहरमिजित्तयः स्वरसामानो विषुवांस्त्रयः स्वरसामानो विद्वजिदूत्रत-

मुदयनीयोऽतिरात्रः ॥ १८ ॥

अत्र चतुर्विंशमहरादिषु गावामयनिकेषूद्गात्रालम्भसवनान्तजपं भवन्ति गावामयनिकत्वादेव ॥ १८ ॥

(५) चतुर्दशरात्राणि त्रीणि(६) ॥ १९ ॥

तत्रैकस्मिन्—

द्वौ पृष्ठयौ ॥ २० ॥

भवतः ॥ २० ॥

प्रतिलोमः परः(७) ॥ २१ ॥

(१) त्रयोदशसुत्ये भवतः । तत्र प्रथमस्याहान्याह 'पृष्ठ्यात्सर्वस्तोमोऽतिरात्रः' । "द्वादशाहधर्माः सत्वेषु०" (का० श्रौ० १३-१-१) इत्युक्तम् तेन सर्वेषु सत्त्रेषु द्वादशाहधर्मा भवन्ति । अतस्त्रयोदशरात्रो द्वादशाहः सकलोऽपि भवति । एकमहर्मुच्यते तदर्थमाह—पृष्ठ्यात्परः सर्वस्तोमोऽतिरात्रः । ततस्त्रयश्छन्दोमा अविवाक्यम् 'उदयनीय' इति ।

अत्र प्रायणीयातिरात्रः १, पृष्ठयः षडहः २-७, सर्वस्तोमोऽतिरात्रः ८, चत्वारश्छन्दोमाः ९-१२, उदयनीयातिरात्रः १३ इति ।

(२) द्वितीयं त्रयोदशरात्रं प्रकृतिविहितं भवति ।

(३) तृतीयं त्रयोदशरात्रं सम्भार्यमन्यैरेषोपदिष्टैरेवाहोमिः सम्भरणीयं नत्वावापिकैः पूरणीयमित्यर्थः ।

(४) तदेवसम्भरणमाह— (५) तत्राहान्याह—

(६) प्रथमे चतुर्दशरात्रे प्रायणीयातिरात्रो भवतीति बोध्यम् ।

(७) परो द्वितीयः पृष्ठयः प्रतिलोमः विपरीतक्रमो भवति, त्रयस्त्रिंशारम्भणो भवतीत्यर्थः । पृष्ठये षडहे हि त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशत्रिणवत्रयस्त्रिंश इति क्रमेणाहानि । प्रतिलोमे तु विपरीतक्रमेण ।

भवति । प्रतिलोम्यं च त्रयस्त्रिंशत्संभोगत्वेन ॥ २१ ॥

मध्यमे त्रिकटुकाः पृष्ठयमभिनः ॥ २२ ॥

मध्यमे चतुर्दशरात्रे पृष्ठयमभितस्त्रिकटुका भवन्ति ॥ २२ ॥

(१) प्रतिलोमाः परे ॥ २१ ॥

आयुर्गौड्योतिरित्येवम् ॥ २३ ॥

विवाहोदकतल्पसंशयितानामेतत्(२) ॥ २४ ॥

येषां विवाहे संशयो भवति किमस्माकं विवाहो भवति न भवतीति संशयः । तथा उदकपाने शयने च । तेषामेतत्सर्वं भवति ॥ २४ ॥

प्रकृतिविहितं तृतीयम्(३) ॥ २५ ॥

प्रकृतिविहितग्रहणाद्गोआयुषी भवतः ॥ २५ ॥

पञ्चदशरात्राणि चत्वारि ॥ २६ ॥

भवन्ति ॥ २६ ॥

तत्र—

उत्तरे (४) प्रकृतिविहिते ॥ २७ ॥

त्रिकटुकैः पूरणमित्येतदुक्तं भवति ॥ २७ ॥

चतुर्दशरात्राभ्यां (५) पूर्वं व्याख्याते ॥ २८ ॥

पूर्वं पञ्चदशरात्रे चतुर्दशरात्राभ्या व्याख्याते ॥ २८ ॥

इयांस्तु विशेषः—

पृष्ठययोर्मध्ये महाव्रतम्(६) ॥ २९ ॥

भवति ॥ २९ ॥

(१) पृष्ठ्याः परे ये त्रिकटुकास्ते प्रतिलोमा भवन्ति ।

(२) विवाहे उदके तल्पे अन्येषां संशयिताः तेषामेतद् द्वितीयं चतुर्दशरात्रं भवति । “यांस्तल्पे उदके वा विवाहे वा मीमांसेरंस्तऽप्युक्ता रात्रोरुपेयुः” (ताण्ड्य० २३-३) इति श्रुतेः । उदके अभिषेकाद्यर्थे इति परे ।

(३) तृतीयं चतुर्दशरात्रं प्रकृतिविहितं भवति । आवापप्रकारेण पूरणीयमित्यर्थः । ततश्च—प्रायणीयः १, गोआयुषी २-३, दशरात्रः ४-१३, उदयनीयः १४ इति ।

(४) तृतीयचतुर्थे पञ्चदशरात्रे प्रकृतिविहिते भवतः । आवापप्रकारेण पूरणीये इत्यर्थः । उपहृत्य त्रिकटुकैः पूरणं कार्यमित्यभिप्रायः ।

(५) पूर्वं प्रथमद्वितीये ।

(६) प्रथमे पञ्चदशरात्रे पृष्ठययोर्मध्ये महाव्रतम् । तेन प्रायणीयः १, पृष्ठयः २-७, महाव्रतम् ८, पृष्ठयः ९-१४, उदयनीय १५ इति ।

अतिरात्रादग्निष्टुद्वितीयस्य(१) ॥ ३० ॥

अतिरात्रादवसितादग्निष्टुद्वितीयस्य भवति ॥ ३० ॥

स प्रायणीयस्तृतीयस्य(२) ॥ ३१ ॥

स एवाग्निष्टुतृतीयस्य प्रायो भवति । नास्ना च तदीयैव संस्था ॥ ३१ ॥

इति चतुर्विंशोऽध्याये प्रथमा कण्डिका ॥

प्रकृतिविहितानि प्राग्विंशतिरात्रात् ॥ १ ॥

षोडशरात्रादिषु चतुर्षु आवापेन हि पूरणम्(३) । तत्र षोडशरात्रे प्रायणीयात् त्रिकटुकाः दशरात्रादुत्तरव्रतम् । सप्तदशरात्रे प्रायणीयात्पञ्चाहः, अष्टादशरात्रे षडहः, एकोनविंशतिरात्रे षडहः, दशरात्राद्युत्तरव्रतम् ॥ १ ॥

(४)विंशतिरात्रेऽभिप्लवोऽभिजिद्विष्वजितौ च ॥ २ ॥
यथोपदेशम् ॥ २ ॥

एकविंशतिरात्रयोरतिरात्रावषोडशिकौ ॥ ३ ॥

(५)अभिप्लवास्त्रयः प्रथमादतिरात्रः ॥ ४ ॥

(१) द्वितीयस्य पञ्चदशरात्रस्य प्रायणीयातिरात्रादग्निष्टुद्विवति । अत्राग्निष्टुति सर्वं ग्रहादिकमाग्नेयं भवति । तेनैवम्-प्रायणीयः १, अग्निष्टुत् २, ज्योतिर्गौरायुः ३-५, पृष्ठयः ६-११, आयुः गौज्योतिः १२-१४, उदयनीयः १५ इति ।

(२) तृतीयस्य पञ्चदशरात्रस्य स एवाग्निष्टुत्प्रायणीयो भवति । ततश्चैवम्- त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमसंस्थः १, त्रिकटुकाः २-४, दशरात्रः ५-१४, उदयनीयः १५ इति ।

चतुर्थे पञ्चदशरात्रे-प्रायणीयः १, त्रिकटुकाः २-४, दशरात्रः ५-१४, उदयनीयः १५ इति ।

(३) तद् यथा-षोडशरात्रे प्रायणीयः १, त्रिकटुकाः २-४, दशरात्रः ५-१४, महाव्रतम् १५, उदयनीयः १६ इति । सप्तदशरात्रे-प्रायणीयः १, अभिप्लवस्य पञ्चाहः २-६, दशरात्रः ७-१६, उदयनीयः १७ इति । अष्टादशरात्रे-प्रायणीयः १, अभिप्लवः षडहः २-७, दशरात्रः ८-१७, उदयनीयः १८ इति । एकोनविंशतिरात्रे-प्रायणीयः १, अभिप्लवः षडहः २-७, दशरात्रः ८-१७, महाव्रतम् १८, उदयनीयः १९ इति ।

(४) विंशतिरात्रे-प्रायणीयः १, अभिप्लवषडहः २-७, अभिजित् ८, विष्वजित् ९, दशरात्रः १०-१८, उदयनीयः २० इति ।

(५) त्रयाणां अभिप्लवानां मध्ये प्रथमादभिप्लवात्परोऽतिरात्रो

परिपूर्णमेवैतत् ॥ ४ ॥

निदाघे द्वितीयं ब्रह्मवर्चसकामानाम् ॥ ५ ॥

निदाघो ग्रीष्मः । तत्र द्वितीयमेकविंशतिरात्रं ब्रह्मवर्चसकामानां भवति ॥ ५ ॥

त्रयस्त्रयः स्वरसामानो विषुवन्तमभितः ॥ ६ ॥

पृष्ठयौ च ॥ ७ ॥

अथ शब्दादभितः ॥ ७ ॥

(१) उत्तरः प्रतिलोमः ॥ ८ ॥

पृष्ठयो भवति ॥ ८ ॥

(२) मानव्यः सामिधेन्यः ॥ ९ ॥

विषुवति भवन्ति ॥ ९ ॥

सौमापौष्ण उपालम्भ्यः ॥ १० ॥

विषुवत्येवम् ॥ १० ॥

(३) प्रकृतिविहितान्याद्वात्रिंशद्वात्रात् ॥ ११ ॥

सह द्वाविंशद्वात्रेण, आढभिषिधौ कर्मविषयत्वात् ॥ ११ ॥

द्वाविंशतिरात्रमन्नायकामानाम् ॥ १२ ॥

त्रयोविंशतिरात्रं प्रतिष्ठाकामानाम् ॥ १३ ॥

पूर्वं चतुर्विंशतिरात्रं प्रजाकामानां

पशुकामानां वा ॥ १४ ॥

द्वाविंशतिरात्रे पूरणम्—प्रायणीयात्त्रिकटुकास्ततोऽभिमिलवः, दशरात्राच्च परं व्रतम् (४) । त्रयोविंशतिरात्रे प्रायणीयात्पञ्चाहः, ततः ष भवति । तद् यथा—प्रथमे एकविंशतिरात्रे—अषोडशिकः प्रायणीयः १, अभिमिलवः षडहः २-७, अतिरात्रः सषोडशिकः ८, अभिमिलवौ ९-२०, अषोडशिकः उदयनीयः २१ इति ।

(१) उत्तरो द्वितीयः पृष्ठ्यः प्रतिलोमः त्रयस्त्रिंशारम्भणो भवति ।

(२) अत्र विषुवति विशेषमाह—मनुना दृष्टा मानव्य ऋचः । तदित्य द्वितीये एकविंशतिरात्रे—प्रायणीयः १, पृष्ठ्यः २-७, त्रयः स्वरसा मानः ८-१०, मानव्यग्युक्तो विषुवान् ११, स्वरसामानः त्रयः १२-१४, त्रयस्त्रिंशारम्भणः पृष्ठ्यः १५-२०, उदयनीयः २१ इति ।

(३) आवापक्रमेण पूरणीयानि इति तदाशयः ।

(४) द्वाविंशतिरात्रे—प्रायणीयः १, त्रिकटुकाः २-४, अभिमिलवः ५-१०, दशरात्रः ११-२०, महाव्रतम् २१, उदयनीयः २२ इति ।

डहः(१) । (२)पूर्वस्मिंश्चतुर्विंशतिरात्रे द्वौ षडहौ ॥ १४ ॥

द्वितीयः (३)सुसदः ॥ १५ ॥

द्वितीयं चतुर्विंशतिरात्रं संसदसंज्ञकम् ॥ १५ ॥

अत्र विशेषः—

अषोडशिकावतिरात्रौ ॥ १६ ॥

विशालः ॥ १७ ॥

वक्ष्यमाणस्याहस्संज्ञातस्य संज्ञा ॥ १७ ॥

पार्ष्टिकानि त्रीण्युत्तराणि प्रतिलोमानुलोमानि ॥ १८ ॥

(४)पार्ष्टिकानि त्रीण्युत्तराणि अहानि प्रतिलोमानुलोमानि ॥ १८ ॥

तमभितोऽग्निष्टोमावनिरुक्तौ ॥ १९ ॥

तं विशालमभितोऽग्निष्टोमावनिरुक्तौ ॥ १९ ॥

पृष्ठयस्तोमौ च ॥ २० ॥

‘च’ शब्दाद् अभितो भवतः(५) ॥ २० ॥

तयोः—

उत्तरः प्रतिलोमः(६) ॥ २१ ॥

(१) त्रयोविंशतिरात्रे—प्रायणीयः १, अभिप्लवस्य षड्वाहः २-६, अभिप्लवः ७-१२, दशरात्रः १३-२२, उदयनीयः २३ इति ।

(२) प्रथमे चतुर्विंशतिरात्रे—प्रायणीयः १, द्वावभिप्लवौ २-१३, दशरात्रः १४-२३, उदयनीय २४ इति ।

(३) संसद इति षष्ठ्येकवचनम् । यथा द्वादशसंवत्सरं प्रजापतेः षट्त्रिंशत्संवत्सरः शाक्यानामित्यादि तेन सुसदोऽयनमित्येवंसंज्ञमित्यर्थः ।

(४) प्रतिलोमानुलोमक्रमेणानुष्ठीयमानस्य षडहसम्बन्धिनः पार्ष्टिकानि पृष्ठयषडहसम्बन्धीनि, उत्तराणि चतुर्थप्रभृतीनि त्रीण्यहानि एकविंशत्रिणवत्रयस्त्रिंशानि प्रतिलोमानि अनुलोमानि चात्र भवन्ति । पूर्वं प्रतिलोमानि षष्ठपञ्चमचतुर्थानि ततोऽनुलोमानि चतुर्थपञ्चमषष्ठानीत्यर्थः ।

(५) पूर्वं हि उक्तम्—“उत्तमे षडहौ बृहद्रथन्तरपृष्ठः पृष्ठयस्तोमाख्यः” (का० श्रौ० २३-५-१३) इति । तौ पृष्ठयस्तोमौ बृहद्रथन्तरपृष्ठौ षडहौ । ‘च’ कारात् तं साग्निष्टोमं विशालमभितो भवत इति ।

(६) तयोः साग्निष्टोमं विशालमभितः क्रियमाणयोः पृष्ठयस्तोमयोर्मध्ये उत्तरः प्रतिलोमोऽन्त्याहःप्रभृति भवतीत्यर्थः ।

तस्मादग्निष्टोमावनिरुक्तौ(१) ॥ २२ ॥

पूर्णमेतत् ॥ २२ ॥

पञ्चविंशतिरात्रमन्नाद्यकामानाम् ॥ २३ ॥

षड्विंशतिरात्रं प्रतिष्ठाकामानाम् ॥ २४ ॥

सप्तविंशतिरात्रमृद्धिकामानाम् ॥ २५ ॥

अष्टाविंशतिरात्रं प्रजाकामानां पशुकामानां वा ॥ २६ ॥

द्वात्रिंशद्वात्रं च ॥ २७ ॥

चशब्दात्प्रजाकामानां पशुकामानां वा । (२) पञ्चविंशतिरात्रेभिप्लवौ, स्वस्थाने व्रतं च(३) । षड्विंशतिरात्रे प्रायणीयाद्गोआयुषो, ततोभिप्लवौ(४) । सप्तविंशतिरात्रे प्रायणीयात्रिकद्रुकाः, ततोऽभिप्लवौ(५) । अष्टाविंशतिरात्रे प्रायणीयात्रिकद्रुकाः, ततोभिप्लवौ, स्वस्थाने च व्रतम्(६) । एकोनत्रिंशद्वात्रे प्रायणीयात्पञ्चाहः ततोऽभिप्लवौ(७) । त्रिंशद्वात्रे

(१) योऽयं प्रतिलोम उत्तरः पृष्ठयस्तोमस्तस्मात्परौ अनिरुक्तौ अग्निष्टोमौ भवतः । तदेवं द्वितीयचतुर्विंशतिरात्रेऽह्नां क्रमः संपन्नो भवति—अषोडशिकः प्रायणीयः १, पृष्ठयस्तोमः षडहः २-७, अनिरुक्तोऽग्निष्टोमः ८, विशालः षडहः ९-१४, तत्र पाष्टिकान्यहानि (६-५-४) (४-५-६) अनिरुक्तोऽग्निष्टोमः १५, त्रयस्त्रिंशदारम्भणः पृष्ठयस्तोमः षडहः १६-२१, अग्निष्टोमावनिरुक्तौ २२-२३, उदयनीयः २४ इति ।

(२) द्वाविंशतिरात्रे द्वाविभिप्लवौ इ० पा० पूर्वसंस्करणे ।

(३) प्रायणीयः १, अभिप्लवौ षडहौ २-१३, दशरात्रः १४-२३, महाव्रतम् २४, उदयनीयः २५ इति ।

(४) प्रायणीयः १, गोआयुषो २-३, अभिप्लवौ षडहौ ४-१५, दशरात्रः १६-२५, उदयनीयः २६ इति ।

(५) प्रायणीयः १, त्रिकद्रुकाः २-४, अभिप्लवौ षडहौ ५-१६, दशरात्रः १७-२६ उदयनीयः २७ इति ।

(६) प्रायणीयः १, त्रिकद्रुकाः २-४, अभिप्लवौ षडहौ ५-१६, दशरात्रः १७-२६, महाव्रतम् २७, उदयनीयः २८ इति ।

(७) प्रायणीयः १, अभिप्लवस्य पञ्चाहः २-६, अभिप्लवौ षडहौ ७-१८, दशरात्रः १९-२८, उदयनीयः २९ इति ।

त्रयोऽमिप्लवाः(१)। एकत्रिंशद्रात्रे व्रतमधिकम्(२)। द्वात्रिंशद्रात्रे प्रायणी-
याद्गोआयुषी, अमिप्लवास्त्रयः(३) ॥ २७ ॥

त्रयस्त्रिंशद्रात्राणि त्रीणि(४) ॥ २८ ॥

तत्र प्रथमे—

(५) पञ्चाहाश्वत्वारः ॥ २९ ॥

त्रिभ्योऽतिरात्रो विश्वजित्(६) ॥ ३० ॥

त्रिभ्यः पञ्चाहेभ्योऽवलितेभ्यो विश्वजिदतिरात्रः ॥ ३० ॥

व्रतवद्द्वितीयम्(७) ॥ ३१ ॥

ऽयमिप्लवममिप्लवान्तरयोरतिरात्रौ(८) ॥ ३२ ॥

तृतीये त्रयस्त्रयः पञ्चाहा विश्वजितमभितः(९) ॥ ३३ ॥
भवन्ति ॥ ३३ ॥

(१) प्रायणीयः १, त्रयोऽमिप्लवाः षडहाः । २-१९, दशरात्रः २०-२९, उदयनीयः ३० इति ।

(२) प्रायणीयः १, त्रयोऽमिप्लवाः २-१९, दशरात्रः २०-२९, महा-
व्रतम् ३०, उदयनीयः ३१ इति ।

(३) प्रायणीयः १, गोआयुषी २-३, त्रयोऽमिप्लवाः ४-२१, दश
रात्रः २२-३१, उदयनीयः ३२, इति ।

(४) त्रीणि सत्राणि त्रयस्त्रिंशद्रात्राणि भवन्ति ।

(५) तत्र प्रथमस्याहान्युच्यन्ते—प्रथमे त्रयस्त्रिंशद्रात्रे प्रायणी-
यादनन्तरं चत्वारोऽमिप्लवस्य पञ्चाहा भवन्ति ।

(६) पूर्वसूत्रविहितानां चतुर्णां पञ्चाहानां मध्ये त्रिभ्यः पञ्चाहेभ्यः
परो विश्वजिदतिरात्रो भवति । तदयं क्रमः—प्रायणीयः १, अमिप्लव-
स्यत्रयः पञ्चाहाः २-१६, विश्वजिदतिरात्रः १७, ततः—चतुर्थः पञ्चाहः
१८-२२, ततो दशरात्रः २३-३२, उदयनीयः ३३ इति ।

(७) द्वितीयं त्रयस्त्रिंशद्रात्रं व्रतवत् महाव्रतयुक्तं भवति ।

(८) ऽयमिप्लवप्रायणीयादनन्तरं प्रथमं त्रयोऽमिप्लवा भव-
न्ति । तत्र त्रयाणाममिप्लवानां द्वेऽन्तराले भवतः । अन्तरालयोरतिरात्रौ
भवतः । तदयं क्रमः—प्रायणीयः १, अमिप्लवः २-७, अतिरात्रः ८, अ-
मिप्लवः ९-१४, अतिरात्रः १५, अमिप्लवः १६-२१, दशरात्रः २२-३१,
महाव्रतम् ३२, उदयनीयः ३३ इति ।

(९) तृतीये त्रयस्त्रिंशद्रात्रे विश्वजितमभितः त्रयस्त्रयः अमिप्ल-
वस्य पञ्चाहा भवन्ति ।

तत्र च—

प्रतिलोमाः परे(१) ॥ ३४ ॥

प्रकृतिविहितान्या चत्वारिःशद्रात्रात्(२) ॥ ३५ ॥

चतुस्त्रिःशद्रात्रमन्नायकामानाम्(३) ॥ ३६ ॥

षड्त्रिःशद्रात्रं प्रतिष्ठाकामानाम्(४) ॥ ३७ ॥

सप्तत्रिःशद्रात्रमृद्धिकामानाम्(५) ॥ ३८ ॥

अष्टात्रिःशद्रात्रं प्रजाकामानां पशुकामानां वा(६) ॥ ३९ ॥

चत्वारिःशद्रात्रं(७) च ॥ ४० ॥

‘च’ शब्दादेतत्कामानामेव । अत्र पूरणं प्रकृतिविहितावापेन य-
थोक्तम् ॥ ४० ॥

व्रतवन्त्युत्तराणि प्रथमतृतीयवर्जं सप्तैकान्नप-

ञ्चाशद्रात्राणि(८) ॥ ४१ ॥

(१) तेषां मध्ये विश्वजितो ये पञ्चाद्ववन्ति ते प्रतिलोमाः ।
तदर्थं क्रमः—प्रायणीयः १, त्रयोऽमिप्लवस्य पञ्चाहाः २-१६, विश्वजि-
दतिरात्रः १७, प्रतिलोमाख्यः पञ्चाहाः १८-३२, उदयनीयः ३३ इति ।

(२) आलत्रामिविधौ । चतुस्त्रिःशद्रात्रमारभ्यचत्वारिःशद्रात्रमभि-
व्याप्य सप्त सन्नाणि प्रकृतिविहितानि आवापप्रकारेण पूरणीयानि ।

(३) चतुस्त्रिःशद्रात्रे—प्रायणीयः १, त्रिकट्टुकाः २-४, त्रयोऽमिप्ल-
वाः ५-२२, दशरात्रः २३-३२, महाव्रतम् ३३, उदयनीयः ३४ । पञ्च-
त्रिःशद्रात्रे—प्रायणीयः १, पञ्चाहाः २-६ त्रयोऽमिप्लवाः ७-२४, दशरात्रः
२५-३४, उदयनीयः ३५ ।

(४) प्रायणीयः १, चत्वारोऽमिप्लवाः २-२५, दशरात्रः २६-३५,
उदयनीयः ३६ ।

(५) प्रायणीयः १, चत्वारोऽमिप्लवाः २-२५, दशरात्रः २६-३५
महाव्रतम् ३६, उदयनीयः ३७ ।

(६) प्रायणीयः १, गोआयुषी २-३, चत्वारोऽमिप्लवाः ४-२७,
दशरात्रः २८-३७, उदयनीयः ३८ ।

एकोनचत्वारिःशद्रात्रे—प्रायणीयः १, त्रिकट्टुकाः २-४, चत्वारोऽमि-
प्लवाः ५-२८, दशरात्रः २९-३८, उदयनीयः ३९ ।

(७) प्रायणीयः १, त्रिकट्टुकाः २-४, चत्वारोऽमिप्लवाः ५-२८, द-
शरात्रः २९-३८, महाव्रतम् ३९, उदयनीयः ४० ।

(८) उत्तराणि वक्ष्यमाणानि सप्त एकोनपञ्चाशद्रात्राणि सन्नाणि

प्रथमतृतीयवर्जं व्रतवन्ति भवन्ति ॥ ४१ ॥

तत्र—

प्रथमो विधृतिः(१) ॥ ४२ ॥

पुल्लिङ्गेनैव सत्रस्याभिधानम् ॥ ४२ ॥

अषोडशिकावतिरात्रौ(२) ॥ ४३ ॥

इति चतुर्विंशेऽध्याये द्वितीया कण्डिका ॥

कौसुरुबिन्दः प्रथमस्यह(३) उक्थ्यौ तूत्तरौ(४) ॥१॥

कौसुरुबिन्दः प्रथमस्यहोऽग्निष्टोमास्त्रिवृत्स्तोमयुक्तास्त्रयः । तत्र विशेषः । उक्थ्यावुत्तरौ भवतः ॥ १ ॥

(५)षोडशिदशमा उक्थ्याः ॥ २ ॥

भवन्ति । यत्र संस्थामात्रमेषोद्धटते, तत्राऽपूर्वव्यपदेशः । यत्र गौ-
र्ज्योतिरायुरादिवदुपादानम्, तत्रैकादिकाः, दशरात्रे पुनर्द्वादशादिका
इति । ऐकादिके पुनर्नाम्ना धर्मप्रवृत्तिः, अपूर्वेषु तु द्वादशादिको
विध्यन्तः ॥ २ ॥

पृष्ठ्यं चाभितो द्वादश द्वादश ॥ ३ ॥

(६)उक्थ्या भवन्ति ॥ ३ ॥

भवन्ति । तत्र सप्तानां मध्ये प्रथमतृतीयवर्जमन्यानि पञ्च महाव्रतवन्ति
भवन्ति । प्रथमतृतीये तु महाव्रतरहिते भवतः ।

(१) प्रथम एकात्रपञ्चाशद्रात्रो विधृतिसंज्ञकः ।

(२) प्रथमे एकात्रपञ्चाशद्रात्रे अतिरात्रौ प्रायणीयोदयनीयावषो-
डशिकौ भवतः ।

(३) अत्र प्रायणीयादनन्तरं कुसुरबिन्दसंज्ञकदशरात्रस्य यः प्रथ-
मस्यहः “अग्निष्टोमास्त्रिवृत्स्त्रयः” (का० श्रौ० २३-५-२३) इति, स
एवात्र भवतीत्यर्थः ।

(४) अत्र कौसुरबिन्दे व्यहे उत्तरौ द्वितीयतृतीयौ उक्थ्यौ उक्थ्य-
संस्थौ भवतः ।

(५) ततः व्यहात्परे षोडशिदशमा उक्थ्याः भवन्ति । षोडशी
दशमो येषां ते ।

(६) अस्मादेव वचनादज्ञैकः पृष्ठ्यः षडहः तमभितो द्वादश द्वा-
दश उक्थ्याः ।

वर्गान्तरेष्वतिरात्राः(१) ॥ ४ ॥

यमातिरात्रम् ॥ ५ ॥

‘व्याख्यास्यते’ इति सूत्रशेषः ॥ ५ ॥

अभिप्लवौ गोआयुषी अतिरात्रावभिप्लवावभिजि-
द्विष्वजितावतिरात्रावभिप्लवः सर्वस्तोमनवसप्तदशाव-
तिरात्रौ(२) ॥ ६ ॥

आञ्जनाभ्यञ्जनीयेऽभिप्लवाः षट्(३) ॥ ७ ॥

‘आञ्जनाभ्यञ्जनीयम्’ इति संज्ञा ॥ ७ ॥

तत्र—

चतुर्भ्यः सर्वस्तोमोऽतिरात्रः ॥ ८ ॥

चतुर्भ्योऽभिप्लवेभ्योऽवसितेभ्यः सर्वस्तोमोऽतिरात्रो भवति ॥ ८ ॥

तस्मिन्नुपसत्सु सर्पिर्विपचेयुर्गार्हपत्ये गुल्गु-

लुसुगन्धितेजनपीतुदारुभिः(४) ॥ ९ ॥

तस्मिन्नाञ्जनाभ्यञ्जनीये उपसत्सु वर्त्तमानासु गुल्गुलुसुगन्धितेजन-
पीतुदारुभिः पृथक् पृथक् सर्पिर्विपचेयुः । पुरुषार्थत्वाद्गार्हपत्ये न प्रा-
प्नोति इति वचनम् ॥ ९ ॥

(१) अत्र पञ्चवर्गाः तेषां चत्वार्यन्तराणि । तेष्वन्तरेषु चत्वारोऽ-
तिरात्राः, कर्तव्या इति (ताण्ड्ये ० २४-११) स्पष्टम् । तदयं क्रमः—अषोड-
शिकः प्रायणीयः १, कौसुरबिन्दस्यहः २-४, अतिरात्रः ५, नवोक्थ्याः
६-१४, एकः षोडशी १५, अतिरात्रः १६, द्वादशोक्थ्याः १७-२८, अति-
रात्रः २९, पृष्ठ्यः ३०-३५, अतिरात्रः ३६, द्वादशोक्थ्याः ३७-४८,
उदयनीयः ४९ ।

(२) प्रायणीयः १, अभिप्लवौ २-१३, गोआयुषी १४-१५, अभि-
प्लवौ १६-२७, अभिजिद्विष्वजितौ २८-२९, अभिप्लवः ३०-३५, सर्व-
स्तोमनवसप्तदशौ ३६-३७, दशरात्रः ३८-४७, महाव्रतम् ४८, उदयनीयः ४९ ।

(३) आञ्जनाभ्यञ्जनीयसंज्ञके तृतीये एकान्नपञ्चाशद्रात्रे षडभिप्लवा
भवन्ति ।

(४) अत्र दीक्षिताः गार्हपत्ये गुल्गुलुसुगन्धितेजनपीतुदारुभिः सह
पृथक् पृथक् सर्पिः विपचेयुः । सुगन्धितेजन—रोहिणपुष्पाणि । पीतु-
दारुः—देवदारुः । उदुम्बर इत्यन्ये ।

चतुर्विंशोऽध्याये सत्राणां निरूपिका तृताया कण्डिका । ३३१

(१) यथा सवनन्तैः सवनेष्वनाभ्यञ्जने कुर्वी-

रत्नाग्नीध्रेऽहरहः ॥ १० ॥

प्रातःसवनान्ते गुल्गुलुना माध्यन्दिने सुगन्धितेजनेन तृतीयसवने
पैतृदारवेण । अञ्जनमक्ष्णोः, अभ्यञ्जनं शरीरस्य । आग्नीध्रेऽहरहः (२) ॥ १० ॥

पृष्ठ्ये वा (३) ॥ ११ ॥

वा शब्दो विकल्पार्थः ॥ ११ ॥

सवनमुखीयेषु भक्षयिष्यन्तो वा ॥ १२ ॥

(४) वा सवनान्तेषु ॥ १२ ॥

ये आत्मानं नैव जानीरंस्तेषामेतत् (५) ॥ १३ ॥

य आत्मानं प्रसुप्तमिव मन्यन्ते तेषामाञ्जनाभ्यञ्जनीयेऽधिकारः ॥ १३ ॥

संवत्सरसंमिते चतुर्विंशमहः ॥ १४ ॥

‘संवत्सरसंमितम्’ इति सत्रनाम । तत्र चतुर्विंशमहर्भवति ॥ १४ ॥

अभिप्लवाश्चत्वारः ॥ १५ ॥

गोआयुषी (६) त्रिभ्यो विषुवन्मध्यो नवरात्राः (७) ॥ १६ ॥

(१) अथास्य त्रिधापक्वस्य घृतस्य विनियोग उच्यते ।

(२) अहरहः सर्वेषु एकोनपञ्चाशत्संख्येष्वप्यहःसु अग्नीधः शरणे
गृहे तैर्गोऽगुलवादिभिः सर्पिभिर्यथासवनं सवनक्रमेण दीक्षिता आज
नाभ्यञ्जने कुर्वीरन् ।

(३) पृष्ठ्ये षडहे वा आज्जनाभ्यञ्जने कुर्युः न तु सर्वेष्वहःसु ।

(४) अथवा सवनान्तेषु चमसेषु भक्षयिष्यन्तः तद्भक्षणात्पूर्वम्
आञ्जनाभ्यञ्जने कुर्युः । सर्वेषु सवनेषु सवनस्य मुखे आदौ भवाः सव-
नमुखीयाः प्रस्थितयागचमसा इति यावत् ।

(५) जानातिरत्रास्तर्भावितण्यर्थः न ज्ञापयेयुस्तिर्यर्थः । विद्वत्समा-
मध्ये ये स्वात्मानं प्रख्यापयितुमशक्ताः, तेषामेतत्सत्रं भवति । तस्य चैवं
क्रमः—प्रायणीयः १, अभिप्लवाश्चत्वारः २-२५ सर्वस्तोमोऽतिरात्रः २६,
अभिप्लवौ २७-३८, दशरात्रः ३९-४८, उदयनीयः ४९ इति ।

(६) यद्यपि सूत्रकारेण ‘गोआयुषी’ इत्युक्तं तथापि ‘पञ्चविंशो
आयुश्च गौश्च द्वे अहनी’ इत्येवमत्र विशेषपाठात् । पूर्वमायुस्ततो गौरि-
त्येवमनुष्ठेयम् सूत्रे त्वल्पाच्चतरत्वेन गोशब्दस्य पूर्वनिपात इति दे-
वयाज्ञिके स्पष्टम् ।

(७) तत्र चतुर्णामभिप्लवानां मध्ये त्रिभ्योऽभिप्लवेभ्यः परो विषु-

त्रिभ्योऽवसितेभ्यो विषुवन्मध्ये गवामयनिको नवरात्रो भवति ॥१६॥

एकषष्टिरात्रे पृष्ठ्यो नवरात्रमभितः ॥ १७ ॥

अप्रतिज्ञातमप्येकषष्टिरात्रं लाघविकेन सतः॥॥चायैणेह॥भिहितम्(१)॥१७

प्रतिलोमः परः(२) ॥ १८ ॥

तयोः पृष्ठ्ययोः प्रतिलोमः परो भवति ॥ १८ ॥

(३)सवितुः ककुभः ॥ १९ ॥

'व्याख्यास्यते' इति सूत्रशेषः ॥ १९ ॥

नवरात्राश्चत्वारः ॥ २० ॥

तानाचष्टे—

अग्निष्टोमाः प्रथमसप्तमोत्तमा नववर्गाणामुक्त्या

इतरे ॥ २१ ॥

सर्वे चैतेऽपूर्वाः(४) ॥ २१ ॥

परे षडभिप्लवे ॥ २२ ॥

(५)परे ये द्वे ते षडभिप्लवे भवतः ॥ २२ ॥

वन्मध्यो गावामयनिको नवरात्रो भवति । तदयं क्रमः चतुर्थे एकोनपञ्चाशद्रात्रे-प्रायणीयः १, चतुर्विंशमहः २, त्रयोऽभिप्लवाः ३-२०, (अभिजित् १, त्रयः स्वरसामानः ४, विषुवान् ५, त्रयः स्वरसामानः ६-८, विश्वजित् ९,) इत्येवंक्रमो नवरात्रः २१-२२, अभिप्लवाः ३०-३५, आयुः ३६, गौः ३७, दशरात्रः ३८-४७, महाव्रतम् ४८, अतिरात्रः ४९ ।

(१) अथ प्रागप्रतिज्ञातमप्येकषष्टिरात्रं लाघवार्थं संवत्सरसंमितस्यान्हामनुवृत्तिलोमेनान्तरोपनिबध्नाति । नवरात्रमभितः पृष्ठ्यः षडहो भवति ।

(२) उपरिष्ठात्क्रियमाणः पृष्ठ्यः प्रतिलोमः त्रयस्त्रिंशदभ्युपगमो भवति । अन्यत्सर्वं संवत्सरसंमितेन समानम् । तदयं क्रम एकषष्टिरात्रे-प्रायणीयः १, चतुर्विंशमहः २, त्रयोऽभिप्लवाः ३-२०, पृष्ठ्यः २१-३६, नवरात्रः २७-३५, प्रतिलोमः पृष्ठ्यः ३६-४१, अभिप्लवः ४२-४७, आयुः ४८, गौः ४९, दशरात्रः ५०-५९, महाव्रतम् ६०, उदयनीयः ६१ ।

(३) पञ्चमस्यैकाक्षपञ्चाशद्रात्रस्य संज्ञेयम् ।

(४) तदयं क्रमः—प्रायणीयः १, चत्वारोनवरात्राः २-३७, दशरात्रः ३८-४७, महाव्रतम् ४८, उदयनीयः ४९ ।

(५) परे पूर्वोक्तापञ्चमात्परे द्वे षष्ठसप्तमे एकाक्षपञ्चाशद्रात्रे षडभिप्लवे भवतः ।

चतुर्विंशोऽध्याये सत्राणां निरूपिका तृतीया कण्डिका । ३३३

पूर्वस्य चतुर्भ्यो ब्रतम्(१) ॥ २३ ॥

भवति ॥ २३ ॥

प्रजातिकामानामेतत्(२) ॥ २४ ॥

भवति ॥ २४ ॥

प्रकृतिविहितं शतरात्रं चतुर्दशाभिप्लवं चतुरहश्च ॥ २५ ॥

ननु प्रकृतिविहितत्वेनैवैतत्प्राप्नोति, चतुर्दशाभिप्लवं चतुरहश्चेत्यवा-
क्यम्। उच्यते च, तत्किमर्थम्? (३) शतरात्रद्वयप्रज्ञापनाय । एकं प्रकृति-
विहितम् । तत्र त्रिकदुकाः पूर्वमभिप्लवेभ्यो भवन्ति, दशरात्राच्च परं ब्रतं
भवति, (४) द्वितीये यथोपदेशमहानीत्यभिप्लवेभ्यः परतश्चतुरहः ॥ २५ ॥

सदोहविधानानि चक्रीवन्ति(५) ॥ २६ ॥

चक्रीवन्ति भवन्ति ॥ २६ ॥

(१) प्रस्तुतयोः षष्ठसप्तमयोर्मध्ये प्रथमस्य षष्ठस्यैकान्नपञ्चाश-
द्रात्रस्य चतुर्भ्योऽभिप्लवेभ्योऽवसितेभ्यः परं महाब्रतम् भवति । तदयं
क्रमः षष्ठे एकोनपञ्चाशद्रात्रे—

प्रायणीयः १, चत्वारोऽभिप्लवाः २-२५, महाब्रतम् २६, अभिप्लवौ
२७-३८, दशरात्रः ३९-४८, उदयनीयः ४९ । सप्तमे एकोनपञ्चाशद्रात्रे
त्वयं क्रमः—प्रायणीयः १, षडभिप्लवाः २-३७, दशरात्रः ३८-४७, म-
हाब्रतम् ४८, उदयनीयः ४९ इति ।

(२) सत्रम् ।

(३) मन्दधियां सुखेन प्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः । अन्यथा तेषां क्षटि-
त्येवंविधा प्रतिपत्तिर्न भवति, यदेतावन्निरेवाभिप्लवैः पूरणं भवतीति
देवयाज्ञिके स्पष्टम् ।

(४) ताण्ड्ये अस्यैव शतरात्रस्य दर्शनात् स्वबुद्ध्या शतरात्रद्वय-
कलानं निर्मूलमिति प्रतिभातीत्याहुर्देवयाज्ञिकाः ।

शतसुत्यं सत्रं प्रकृतिविहितं भवति । चतुरहशब्देन त्रयस्त्रिकदुका
महाब्रतं चेति । तदयं शतरात्रे क्रमः—प्रायणीयः १, त्रिकदुकाः २-४,
चतुर्दशाभिप्लवाः ५-८८, दशरात्रः ८९-९८, महाब्रतम् ९९, उदयनीयः
१०० । प्रायणीयः १, चतुर्दशाभिप्लवाः २-८५, त्रिकदुकाः ८६-८८, म-
हाब्रतम् ८९, दशरात्रः ९०-९९, उदयनीयः १०० इति च । अत्रान्त्यक्रम-
कमेकमेव शतरात्रं देवयाज्ञिकसंमतम्, कर्काणां तूभयम् ।

(५) चक्रीवन्ति मञ्जूषादिवच्चक्रशुकानि भवन्ति यथा पुरुषैः प्रे-
रितानि चलन्ति ।

अभिप्रयायमभिषुण्वन्ति देशानुपरोधेन(१) ॥ २७ ॥

यात्वा यात्वामिषवं कुर्वन्ति देशानुपरोधेन प्रतिनिवर्तन्ते ॥ २७ ॥

अहरहरामिष्वेषु त्रिकटुकेषु वा(२) ॥ २८ ॥

‘वा’ इति विकल्पः ॥ २८ ॥

अभिषुवाभ्यासेनाभिपूरणम् ॥ २९ ॥

भवति(३) सत्राणाम् ॥ २९ ॥

सकृत्प्रयोगी दशरात्रः(४) ॥ ३० ॥

भवति । प्रकृतिविहितानामेष धर्मः ॥ ३० ॥

व्रतवन्ति सर्वजिहीक्षाणि ॥ ३१ ॥

यानि व्रतवन्ति सत्राणि तानि सर्वजिहीक्षाणि(५) ॥ ३१ ॥

सप्तदशरात्रादीनि त्रिंशदन्तान्येक एकान्नपञ्चाश-

द्वात्रे चाष्टादशदीक्षाणि पौर्णमासीप्रक्रमाणि ॥ ३२ ॥

सप्तदशरात्रादीनि रात्रिसत्राणि त्रिंशदन्तानि । एकान्नपञ्चाशद्वात्रे च यानि व्रतवन्ति तान्यष्टादशदीक्षाणि पौर्णमासीप्रक्रमाणि चैक-
च्छन्ति । एके यथाप्राप्तम् (६) व्रतवतां सर्वजिहीक्षता (७) ॥ ३२ ॥

(१) अहरहः प्रत्यहमभिप्रयायाभिप्रयाय यात्वा यात्वामिषुण्वन्ति सोमामिषवं कुर्वन्ति । कथम् ? देशानुपरोधेन । देशस्याभिषवस्थानस्या-
नुपरोधोऽवाधो देशानुपरोधः । अभिगमनं कृत्वा पश्चात्स्वस्थानमाग-
त्याभिषवः कार्य इत्यर्थः ।

(२) अभिप्रयायमभिषुण्वन्तीत्येतदभिष्वेष्वेव कर्तव्यं न तद्वति-
रिक्तेषु दशरात्रमहाव्रतत्रिकटुकप्रायणीयोदयनीयेषु । अथवा त्रिकटुकेषु
एवैतत्कर्तव्यं नाभिष्ववदशरात्रमहाव्रतप्रायणीयोदयनीयेषु ।

(३) प्रकृतिविहितानामित्यर्थः । यदा चाभिष्ववाभ्यासो न सम्भ-
वति तदा तस्यादितः पञ्च इत्याद्युपायः ।

(४) द्वादशाहिको दशरात्रः सकृत्प्रयोगी भवति । एकस्य सत्रस्य
मध्ये एकवारमेव प्रयुज्यते ।

(५) यथा सर्वजिति(का०श्रौ० २२-१-४४, ४५) चतुर्दिनाधिकं संव-
त्सरं दीक्षाः एकदिनाधिकं संवत्सरं वा संवत्सरं वा षण्मासान् वा,
ता एव दीक्षा अत्रापि भवन्तीत्यर्थः ।

(६) व्रतवत्त्वमात्रम् इ० पा० ।

(७) ‘च’ अधिकः । अत्र सप्तदशरात्रादित्रिंशद्वात्रान्तेषु, एकान्न-

चतुर्विंशोऽध्याये सत्राणां निरूपिका तृतीया कण्डिका । ३३५

“ते शतातिरात्रः सत्रमुपेयुः” (श० ब्रा० ११-५-५-६) इति श्रूयते । तत्र सन्देशः—किं शतरात्रिकाणामहं संस्थात्वमात्रमुच्यते, उत द्वादशाहस्य यदाद्यमहरतिरात्रसंस्थं तच्छतकृत्वोऽभ्यसितव्यम्, उत दशरात्रस्यातिरात्रसंस्थस्यैषोऽभ्यासः, आहोस्विच्छतसंख्यासंयुक्ता-नामतिरात्राणां विधिरिति । किं तावत्प्राप्तम् ? सूत्रेणैव पक्षः—

शतातिरात्रेऽहानि शतरात्रसामान्यात् ॥३३॥

शतातिरात्रे शतमहानि श्रूयते । (६) तच्छतरात्रिकाण्यहानि प्रवर्त्तन्ते । शतसंख्यावच्छिन्नस्य हि धर्मापेक्षायां सत्यां शतरात्रस्य पर्युपस्थापकत्वमिति ॥ ३३ ॥

एवं प्राप्त आह—

द्वादशाहाद्यं वा तत्प्रकृतेः ॥ ३४ ॥

अत्र बृहयाजिको (१) यशोगोप्याचष्टे—‘द्वादशाहस्य यदाद्यं प्रायणीयमहरतिरात्रसंस्थं तस्यैतच्छतसंख्याविधानम्’ इति । एवं चातिरात्रप्राप्तौ शतसंख्याविधानमिति । यत्पुनरुक्तं ‘शतरात्रः प्रवर्त्तते’ इति, तदयुक्तम् । न हि शतातिरात्रस्य शतरात्रिकधर्मप्रवृत्तौ प्रमाणमस्ति । उभयत्र ह्यानुमानिकेन वचनेन द्वादशाहविध्यन्तप्रवृत्तिरिष्यते तस्माच्च शतरात्रिको विध्यन्तः । यदप्युक्तं—‘द्वादशाहाद्यस्याह इयं संख्या विधीयते’ इति, तदप्ययुक्तम् । पृथक्त्वनिवेशिनी हि संख्या भवति । न च प्रायणीयेऽभ्यस्यमाने पृथक्त्वनिवेशित्वसम्भवः । तस्मादेतदप्यनुपपन्नमेव । पितृभूतिराचार्यस्तु सूत्रमन्यथा व्याचष्टे—“द्वादशाहाद्यं वा तत्प्रकृतेः” इति । द्वादशाहाद्यं प्रवृत्तिधर्माणां विज्ञानीयात्, यः सत्रेषु प्रवर्त्तते इति । कश्चासौ ? दशरात्रः । स हि सर्वसत्रेषु प्रवृत्तिधर्म इति (२) । एतदपि नोपपद्यते । न हि दशरात्रिकेष्वन्यत्रास्तस्य हस्तु संस्थान्यत्वं शतसंख्याविधानं चोपपद्यते, वाक्यमेदप्रसङ्गात् । अत्रापि च पृथक्त्वनिवेशिन्येव संख्या भवति, दशरात्राभ्यासात् । तस्मादेतदप्यसद्वै । अत्र वदामः—द्वादशाह आद्यो मूलभूतो यस्य शतातिरात्रस्य तद् द्वादशाहाद्यं शतातिरात्रम् । द्वादशाहमूलमित्यर्थः । कुत एतत् ? तत्प्रकृतेः । ‘द्वादशाहो हि प्रकृतिः सर्वसत्राणाम्’ इत्युक्तमेव । अपि च यत्राहर्विशेषो नास्नायते तत्र दशरात्रप्रवृत्तिर्भ-

पञ्चाशद्वात्राणां मध्ये महाव्रतरहितयोः प्रथमतृतीययोः विधृत्याञ्जनाभ्यजननोयसंज्ञयोश्चाष्टादशदीक्षाः पौर्णमास्यामारम्भ इति साम्प्रदायिकाः ।

(१) ‘यशोगोप्याचार्य आचष्टे’ इ० पा० ।

(२) शतातिरात्रे दशरात्रोऽतिरात्रसंस्थ आवर्तते इति सम्प्रदायः ।

वति । इह संख्याविशिष्टानामतिरात्रसंस्थानामहर्विशेषाणामाग्नानां
हशरात्रप्रवृत्तिर्न युक्ता इति । तस्मादियमेव व्याख्या—“द्वादशाह आद्यः
प्रकृतिभूतो यस्य शतातिरात्रस्य तद्द्वादशाहाद्यं शतातिरात्रम्” इति (१)
बहुव्रीहिः ॥ ३४ ॥

शताग्निष्टोमे शतोक्थ्ये च ॥ ३५ ॥

एष एव न्यायः ॥ ३५ ॥

शतातिरात्र एव कर्म विचारयति—

आश्विनस्याग्नेयान्ते प्रतिप्रस्थाता व्युत्क्रामतादि
कृत्वा मैत्रावरुणाय प्रातरनुवाकमुपाकृत्यान्तर्यामं हुत्वा
प्रपीड्य पवित्रं द्रोणकलशं निदधाति ॥ ३६ ॥

आश्विनस्य सशस्त्रस्य आग्नेयसूक्तान्ते प्रतिप्रस्थाता व्युत्क्रामतादि
कृत्वा मैत्रावरुणाय प्रातरनुवाकमुपाकरोति । अन्तर्यामं हुत्वा प्रपीड्य
पवित्रं द्रोणकलशे स्थापयति ॥ ३६ ॥

सशेषः होतृचमसम् ॥ ३७ ॥

स्थापयति ॥ ३७ ॥

ततः—

तिरोऽह्यादि करोति पूर्वस्याहः (१) ॥ ३८ ॥

(१) एवञ्च शतातिरात्रं द्वादशाहप्रकृतिकं भवति, न शतरात्रप्र-
कृतिकम् । अहानि तु समाख्यया विहितानि, शतमतिरात्रा यास्मस्त-
च्छतातिरात्रमिति हि अन्वयार्था संज्ञा विज्ञायते । अन्यथा तद्वैयर्थ्यापत्तेः ।
तस्मादत्र शतमतिरात्रा अपूर्वा एव विधीयन्ते, तेषु च द्वादशाहधर्मा
भवन्तीति च ।

(२) ततः सूर्यउदिते आश्विनशस्त्रे समाप्ते अध्वर्युः पूर्वस्याहः
तिरोऽह्यादि तिरोऽह्यसोमयागादि कर्म करोति । तिरश्च तदहश्चेति ।
“विशेषणं विशेष्येण बहुलम्” (पाणि० २-१-५७) इति कर्मधारये
तिरोऽह इति रूपम् । रात्र्या अन्तर्हितं व्यवहितमहरिति तस्यार्थः ।
तिरोऽह्ने रात्र्यन्तर्हितेऽहनि भवाः सोमास्तिरोऽह्याः । आश्विनशस्त्रक-
यागसम्बन्धिनः चमसस्थाः सोमाः पूर्वदिननिष्पन्नत्वात्तिरोऽह्या इत्यु-
च्यन्ते, तत्प्रचारादि करोतीति देवयाजिकाः ।

चतुर्विंशोऽध्याये सत्राणां निरूपिका चतुर्थी कण्डिका । ३३७

(१) ग्रहग्रहणाद्या विप्रुद्धोमात्कृत्वा-

इति चतुर्विंशोऽध्याये तृतीया कण्डिका ॥

(२) सवनसन्ततिं जुहोत्यग्निः प्रातः सवनं इति (३) ॥ १ ॥

पैन्द्रवायवग्रहणमाविप्रुद्धोमात्कृत्वा सवनसन्ततिसंज्ञकं होमं करो-
त "अग्निः प्रातः सवनं" (का० श्रौ० १६-३-१२) इत्यनेन मन्त्रेण ॥ १ ॥

संवत्सरप्रभृतीनि गवामयनप्रकृतीनि तद्-

गुणदर्शनात् ॥ २ ॥

संवत्सरप्रभृतीनि यानि सत्राणि तानि गवामयनप्रकृतीनि भव-
न्ति, संवत्सरसामान्यात्, तद्गुणदर्शनाच्च । दृश्यन्ते हि तेषु गवा-
मयनिका गुणाः, "अथ यत्पृष्ठः षडहमुपयन्ति" "अथ यदभिप्लवः
षडहमुपयन्ति" (श० ब्रा० १३-१-३-११, १०) इति ॥ २ ॥

आदित्यानामयनेऽभिप्लवास्त्रिवृत्पञ्चदशस्तोमाः (४) ॥ ३ ॥

'आदित्यानामयनम्' इति संज्ञा सत्राख्य । तत्राभिप्लवास्त्रिवृत्प-
ञ्चदशस्तोमा भवन्ति ॥ ३ ॥

मासाः पृष्ठयमध्याः ॥ ४ ॥

गवामयने हि पृष्ठयान्ता मासाः, इह पृष्ठयमध्या भवन्ति (५) ॥ ४ ॥

बृहस्पतिसर्वोऽभिजिदस्थाने (६) ॥ ५ ॥

भवति ॥ ५ ॥

(१) पूर्वस्याहो यज्ञपुच्छे समाप्ते पुनः पवित्रं वितत्य होतृचमसे
यजमानेन हस्तेन गृहीते प्रकृतिवद्वारायां प्रवृत्तायामध्वर्युर्पैन्द्रवायवा-
दिग्रहग्रहणादि विप्रुद्धोमान्तं कुर्यात् ।

(२) 'सवनसन्ततिं' इ० पा० ।

(३) "अथानुपूर्वं यज्ञपुच्छः सःस्थाप्य यऽऊर्ध्वा अन्तर्यामाद्ग्रहा-
स्तान्गृहीत्वा विप्रुषाः होमः कृत्वा सन्ततिं च बहिष्पवमानेन स्तुत्वा-
हरेव प्रतिपद्याध्वाऽइति" (श० ब्रा० ११-५-५-११) इति श्रुतेः ।

(४) तत्र गवामयनप्रकृतित्वात्सर्वं तद्वत्प्राप्तम् । तद्विशेषयति तत्रा-
भिप्लवास्त्रिवृत्पञ्चदशस्तोमा भवन्ति । तत्रायुगमान्यहानि त्रिवृत्स्तोम-
कानि युग्मानि तु पञ्चदशानीति षडहेषु त्रिवृत्पञ्चदशयोर्विवेकः । उ-
त्तरपक्षे तु विपरीतम् अयुग्मानि पञ्चदशानि युग्मानि तु त्रिवृत्स्तोम-
कानीति ।

(५) द्वौ अभिप्लवौ पृष्ठयः द्वावभिप्लवानित्येवंरूपाः ।

(६) "षष्ठे मासे अभिजिदग्निष्टोमः" (का० श्रौ० १३-२-६) इ-

इन्द्रस्तोमो विश्वजितः(१) ॥ ६ ॥

स्थाने भवति ॥ ६ ॥

विश्वजितः परे ये त्रयोऽभिप्लवास्तेषामुत्तरयोः

स्थाने त्रिवृतोऽग्निष्टोमा दश ॥ ७ ॥

(२)भवन्ति ॥ ७ ॥

उद्भिदूबलभिदौ च(३) ॥ ८ ॥

षष्ठमासादौ मध्यमस्थाने पृष्ठयः(४) ॥ ९ ॥

षष्ठस्य मासस्य आदौ मध्यमस्याभिप्लवस्य स्थाने पृष्ठ्यो भवति ॥ ९ ॥

दशरात्रस्य छन्दोमदशाहः ॥ १० ॥

दशरात्रस्य स्थाने छन्दोमदशाहो भवति ॥ १० ॥

अङ्गिरसामयनमादित्यानामयनवत् ॥ ११ ॥

'अङ्गिरसामयनम्' इति सत्रसंज्ञा । तदादित्यानामयनवद्भवति ॥ ११ ॥

विशेषमाह—

अभिप्लवास्त्रिवृतः ॥ १२ ॥

त्रिवृतस्तोमका अभिप्लवा भवन्ति ॥ १२ ॥

मासाः पृष्ठ्यादयः पूर्वपक्षे ॥ १३ ॥

प्रतिलोमाः परे(५) ॥ १४ ॥

भवन्ति ॥ १४ ॥

त्यस्य स्थाने त्रिवृद्वृहस्पतिसवो भवति ऐकाहिकवृहस्पतिसवधर्मक इत्यर्थः ।

(१) उत्तरस्मिन्पक्षे सप्तमे मासे पञ्चदशउक्थ्यसंस्थो भवति ।

(२) तेषामुत्तरयोर्द्वितीयतृतीययोः स्थाने त्रिवृतस्तोमका दशाग्निष्टोमाः ।

(३) दशभ्योऽग्निष्टोमेभ्यः परौ । एवं द्वयोरभिप्लवयोः स्थानं पूर्णं कृतम् ।

(४) षष्ठमासस्यादौ ये त्रयोऽभिप्लवा भवामयने (का० श्रौ० १३-२-५) विहिताः तेषां मध्ये मध्यमाऽभिप्लवस्थाने पृष्ठ्यः षडहो भवति ।

(५) उत्तरपक्षे मासाः प्रतिलोमाः ।

चतुर्विंशोऽध्याये सत्राणां निरूपिका चतुर्थी कण्डिका । ३३६

योऽभिप्लवमध्ये पृष्ठ्य(१) उतामः सः ॥ १५ ॥
भवति ॥ १५ ॥

गोआयुषी प्रतिलोमे ॥ १६ ॥
भवतः ॥ १६ ॥

छन्दोमदशाहश्च ॥ १७ ॥
प्रतिलोम एव ॥ १७ ॥

इतिवातवतोरयनमेकैकेन पृष्ठ्यस्तोमेन मासं
मासम् ॥ १८ ॥

इतिवातवतोरयनमिति सत्रस्य संज्ञा । तत्रैकैकेन पृष्ठ्यस्तोमेन मासं
मासं नयेत् पृष्ठ्यस्तोमाश्च त्रिवृदादयः । एवं ह्यत्र श्रूयते—“त्रिवृता
मासं पञ्चदशेन मासं सप्तदशेन मासमेकविंशेन मासं त्रिणवेन मासं
त्रयस्त्रिंशेन मासम्” (ताण्ड्य० २५-३) इति । अतस्त्रिवृदादिभिरे-
काहैर्मासं मासं नयेदिति ॥ १८ ॥

तदुक्तमाचार्येण—

(२) एकाहास्तच्छब्दात् ॥ १९ ॥

इति । तेषां शब्दस्तच्छब्दः सत्राभिधायके उपलभ्यते । पृष्ठ्यस्तो-
मशब्दोऽपि च एकाहानामेव वाचक उपलभ्यते—पृष्ठ्यस्तोमशब्दा-
स्त्रिवृदादयः । ननु च स्तोमेष्वपि दृश्यते पृष्ठ्यस्य षडहस्य स्तोमाः
पृष्ठ्यस्तोमा इति स्तोमेष्वपि भवति । नैतदेवम्, पृष्ठ्यस्तोमशब्दः प्र-
त्यस्तमितावयवार्थवृत्तितयाऽश्वकणादिवदेकाहानां वाचक इति । स्तो-

(१) आदित्यानामयने उत्तरपक्षे मध्यमस्थाने पृष्ठ्यः, अत्र स
उत्तमः ।

(२) अत्रेदं सन्दिह्यते किं पृष्ठ्यस्तोमशब्देन त्रिवृदादय एकाहा
अभिधीयन्ते उत पृष्ठ्यस्य स्तोमाः पृष्ठ्यस्तोमा इति पृष्ठ्यस्य षडहस्य
सम्बन्धिनास्त्रिवृदादयः स्तोमा इति ? किं वातः ? यद्येकाहाभिधानम् एकै
केन त्रिवृदादिना एकाहेन मासस्य पूरणं कर्तव्यम् । अथ पृष्ठ्यस्य स्तो-
मानामभिधानं तदा चोदकप्राप्तेषु गावामयनिकेषु नानाविधेष्वहःसु
त्रिवृदादेः स्तोममात्रस्य विधानमिति । किं तावत्प्राप्तम् ? सूत्रेणैव पक्षः
एकाहास्तच्छब्दात् अत्र पृष्ठ्यस्तोमशब्देन त्रिवृदादय एकाहा एवाभि-
धीयन्ते तच्छब्दात् । त्रिवृदादय एकाहवाचकाः शब्दा यतः । इति
पूर्वः पक्षः ।

मेषु पुनः पृष्ठीं कल्पयित्वा समासलक्षणेन तल्लोपेन च स्तोमेन प्रवृत्तिः।
न च तन्व्याय्यम् । तस्मात्पृष्ठ्यस्तोमशब्द एकाहानां वाचक इति॥१६॥
एवं प्राप्ते आह—

नानाऽहानि (१) वा सङ्घातशब्दात् ॥ २० ॥

‘वा’ शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । नानाऽहानि वा यान्यन्वयप्राप्तानि तेषु
स्तोमविधानं, त्रिवृता स्तोमेन मासं पञ्चदशस्तोमेन मासमित्येवमा-
दि । कुत एतत् ? सङ्घातशब्दो यत्र भवति तत्रैकाहवचने त्रिवृद्भवति
स च मासमिति वाक्यं भिद्यते। अथ पुनर्यो मासः स त्रिवृता स्तोमेन
इति नैष दोषो भवति ॥ २० ॥

मध्ये व्रतम् ॥ २१ ॥

(२) विषुवत्स्थाने व्रतं भवति ॥ २१ ॥

उत्तरपक्षं प्रतिलोमम् ॥ २२ ॥

उत्तरपक्षः पूर्वपक्षात् प्रतिलोम्येन (३) ॥ २२ ॥

कुण्डपायिनामयनं पौर्णमासीदीक्षम् ॥ २३ ॥

‘कुण्डपायिनामयनम्’ इति सत्रस्य संज्ञा । तस्य पौर्णमास्यां दीक्षा
भवति ॥ २३ ॥

चतुर्थ्यां वाऽपरपक्षस्य (४) ॥ २४ ॥

इति विकल्पः ॥ २४ ॥

मासं दीक्षाः ॥ २५ ॥

तस्य भवन्ति ॥ २५ ॥

(१) अथोत्तरपक्षः—द्वृतिवातवतोरयनस्य एकैकस्मिन्मासे नाना-
ऽहानि भवन्ति । यानि प्रकृतितः प्राप्तानि तेष्वेव त्रिवृदादिस्तोमविधानं
न तु त्रिवृदादिना एकैकेनैकाहेन मासपूरणम् । कुतः ? सङ्घातशब्दा-
त् । यतस्त्रिवृदादयः सङ्घातशब्दाः । सङ्घातवाचकाः स्तोत्रियासंख्या-
वाचकाः अतो मुख्यया वृत्त्या स्तोत्रियासङ्घवाचिनः गौण्या वृत्त्या त्वे-
काहेषु वर्तन्ते त्रिवृत्स्तोमयोगस्त्रिवृदिति । गौणमुख्ययोश्च मुख्ये सम्प्र-
त्यय इति न्यायात्त्रिवृदादिशब्दाः पृष्ठ्यसम्बन्धिनां स्तोमानां वाचका
इति सिद्धम् ।

(२) ‘विषुवत्स्तोमे’ इ० पा० ।

(३) त्रयस्त्रिंशेन मासं त्रिणवेन मासमित्यादि क्रमेणेत्यर्थः ।

(४) फाल्गुनापरपक्षस्य चतुर्थ्यां वा चैत्र्यां पौर्णमास्यां वेति ।

(१) सोममुपनह्य सुत्यास्थानेषु मासमग्निहोत्रं

जुहोति ॥ २६ ॥

सोमोपनहनं कृत्वा यानि सुत्यास्थानानि तेष्वग्निहोत्रहोमः । अग्निहोत्रं च सायारम्भं प्रातरपवर्गम् । तत्र द्वावपि होमौ (२) कलैक्या-
त्तन्त्रेणोपक्रमितव्यौ । प्रधानस्य तु भेदः । चतुर्गृहीतेनाग्नेर्यौ साय-
माहुतिं हुत्वा पुनश्चतुर्गृहीतेन सौरीमाहुतिं जुहोति । तन्त्रेणोत्तरां
जुहोति (३) । गार्हपत्यकार्यं तत्र प्राजहित एव न शालाद्वार्ये । ज्यो-
तिष्टोमे हि तत् श्रुतं, न चाग्निहोत्रं ज्योतिष्टोमो न च तदङ्गमिति ।
आहवनीयस्त्वतिप्रणीत एव ॥ २६ ॥

दर्शपूर्णमासाभ्यां मासम् ॥ २७ ॥

नयेयुः (४) ॥ २७ ॥

पक्षादौ यद्यद्विस्तत्सर्वस्मिन् ॥ २८ ॥

पक्षस्यादौ यद्यद्विस्तत्सर्वस्मिन् पक्षे कर्तव्यम्, अभिप्रवृत्त-
त्वात् ॥ २८ ॥

सारस्वते च प्रथमे ॥ २९ ॥

एवमेव ॥ २९ ॥

तन्त्रेण वा समस्तचोदितत्वात् (५) ॥ ३० ॥

‘वा’ शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । तन्त्रेणैव दर्शपूर्णमासौ कर्तव्यौ । सम-
स्तयोर्हि चोदना दर्शपूर्णमासाभ्यां मासमिति । न ह्यत्र कालो भेदकः,
तस्मादाग्निहोत्रघट्नापि तन्त्रमेव ॥ ३० ॥

अग्निहोत्रं च (६) ॥ ३१ ॥

(१) सोमबन्धनपूर्वकम् । अत्राग्निहोत्रशब्दो नित्याग्निहोत्रघर्मा-
ऽतिदेशार्थः ततश्च तद्धर्मकं कर्मान्तरमासपूर्तिपर्यन्तं प्रत्यहमत्र भवति ।

(२) कालैक्यात् इ० पा० ।

(३) तस्मिन्नेव काले जुहोति, न तु नित्याग्निहोत्रवद् द्वितीयदिवसे
प्रातरिति ।

(४) सम्पूर्णं शुक्लपक्षे दर्शेष्टिः, सम्पूर्णं कृष्णे च पौर्णमासेष्टिः कर्तव्या ।

(५) न दर्शपौर्णमासस्य पक्षभेदेनानुष्ठानम् । किं तर्हि ? तन्त्रेण ।
कुतः ? समस्तचोदितत्वात् । समस्तयोरेव दर्शपौर्णमासयोः प्रत्यहं मा-
सस्य पर्यन्तं विहितत्वात् । सारस्वते तु पक्षभेदेनैव तत्र तथैव विधा-
नात् ।

(६) तन्त्रेण । न तु नित्याग्निहोत्रघत्सार्थं प्रातः पृथक्पृथगिति ।

अस्य सूत्रस्य पूर्वमेवाभिहितो न्यायः ॥ ३१ ॥

पृथङ्मासाश्चातुर्मास्यपर्वभिः ॥ ३२ ॥

नयिन्ते । “वैश्वदेवेन मासं वरुणप्रघासैर्मासः साकमेधैर्मासः शुना-
सीरीयेण मासम्” (ताण्ड्य० २५-४) इति श्रुतेः ॥ ३२ ॥

साकमेधा दर्शपूर्णमासवत् ॥ ३३ ॥

तन्त्रेणेत्युक्तो न्यायः ॥ ३३ ॥

सोमा वा सामान्यात् ॥ ३४ ॥

सोमा वा एते भवन्त्यग्निहोत्रादयः । कुत एतत् ? सामान्यात् ।
सत्रं हि सोमयागेः पूर्यते । अथवा सामान्यादिति समानशब्दः अग्नि-
होत्रादिषु प्रतिकर्म सोमेषु ॥ ३४ ॥

न जुहोतिशब्दात् ॥ ३५ ॥

नैतदेवं सोमा एत इति । कुत एतत् ? जुहोतिशब्दात् । मासमग्नि-
होत्रं जुहोतीति जुहोतिशब्दोऽत्र भवति । न चासौ सोमयागेषु प्रसिद्धः,
तस्मान्न सोमा इति ॥ ३५ ॥

कामामितरे(?) ॥ ३६ ॥

इतरे तर्हि दर्शपूर्णमासादयो भवन्तु सोमाः । न हि तत्र जुहोति
शब्द इति । नेत्युच्यते—दर्शपूर्णमासादयः शब्दा निरुपपदा एव द-
र्शपूर्णमासादीन् प्रत्यावयन्ति, सोपपदाः सोमान् । निरुपपदाश्चैते मासं
दर्शपूर्णमासाभ्यामिति । तस्माद्दर्शपूर्णमासादयोऽपि न सोमा एते ॥ ३६ ॥

(१) इति वातवतोरयनपूर्वपक्षेण षण्मासान् ॥ ३७ ॥

इति वातवतोरयनस्य पूर्वपक्षेण षण्मासान्नयेयुः ॥ ३७ ॥

(३) उत्तमे त्रयोऽभिप्लवा दशरात्रो महाव्रतम् ॥ ३८ ॥

अतो दिवसे एव सायम्प्रातस्तनमग्निहोत्रं तन्त्रेणैव हातव्यम् । एकका-
लत्वादङ्गानि तन्त्रेण । प्रधानाहुतयस्तु भिन्नाः ।

(१) दर्शपूर्णमासादयः कामं सोमा भवन्तु यतस्तत्र जुहोति शब्दो
नास्ति । परमार्थतस्तु तेऽप्यत्र सोमा न भवन्ति यतो दर्शपूर्णमासादयः
शब्दा निरुपपदा अत्र श्रूयन्ते न चातुर्मास्यसोमा दर्शपूर्णमाससोमा इ-
त्येवं सोमोपपदाः अतस्तेऽपि न सोमा इति सिद्धान्तः । एवं षण्मासाः
परिपूर्णाः । मासश्चात्र सर्वत्र सावनस्त्रिंशद्दिनात्मकः ।

(२) अथोत्तरेषु षट्सु मासेष्वहान्याह—

(३) तत्र विशेषमाह—

(१) उत्तमे मासे त्रयोऽभिप्लवा दशरात्रो महाव्रतं भवति ॥ ३८ ॥

उपरिष्ठादतिरात्रं भवति (२) ॥ ३९ ॥

अनुग्रहश्रुतेः । यदन्यत्तरतोऽतिरात्रस्तेनाहीन इति ॥ ३९ ॥

उभयतो वा (३) ॥ ४० ॥

अतिरात्रो भवति सत्रत्वात् । अनुग्रहश्रुतिस्तु अहीनत्वेन संस्तौति तत्कथम् ? हविर्यज्ञैर्व्यवहितत्वात् ॥ ४० ॥

हविर्यज्ञेभ्योऽतिरात्रमेके सोमानन्तर्यात् (४) ॥ ४१ ॥

हविर्यज्ञेभ्योऽवसितेभ्य एके प्रायणीयमतिरात्रमिच्छन्ति । एवं सोमानन्तर्यं भवति । एके तन्नेच्छन्ति । अग्नीषोमीयोत्तरकालता हि तस्य प्रकृतौ दृष्टा । इहापि तद्वदेव । तस्मात्प्रागेव हविर्यज्ञेभ्यः प्रायणीयः ॥ ४१ ॥

(५) अत्सरुकाः कुण्डप्रतिरूपाश्चमसाः (६) ॥ ४२ ॥

अत्सरुका अवृन्तकाः कुण्डप्रतिरूपा वृत्ताकाराः ॥ ४२ ॥

पञ्चत्विजस्त्रीणि त्रीणि कर्माणि कुर्युः (७) ॥ ४३ ॥

तान्याह—

होताध्वर्यवपोत्रीये च ॥ ४४ ॥

(१) द्वादशे मासे

(२) अन्ते एक उदयनीयातिरात्र (का० श्रौ० १२-१-७) एव भवति न प्रायणीय इति ।

(३) अथवा उभयतोऽतिरात्रं भवति प्रायणीयश्चोदयनीयश्चात्र द्वावपि भवत इत्यर्थः ।

(४) उभयतोऽतिरात्रपक्षे प्रायणीयमतिरात्रमेके आचार्याः हविर्यज्ञेभ्योऽग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपर्वभ्यः परं कुर्वन्ति । एवं हि सर्वेषां सोमयागानामानन्तर्यमव्यवधानं कृतं भवति । इतरथा हविर्यज्ञैर्व्यवधानं स्यात् । एक एतन्न वाञ्छन्ति । यतः प्रकृतौ प्रायणीयस्याग्नीषोमीयोत्तरकालता दृष्टा । इहापि च तद्वदेवानुष्ठानं युक्तम् । तस्माद्धविर्यज्ञेभ्यः पूर्वं एव प्रायणीयो भवति ।

(५) अन्येभ्यः सत्रेभ्योऽत्र विशेषमाह—

(६) अत्र अत्सरुका अवृन्ता मूलज्ञापकचिन्हदण्डरहिताः कुण्डप्रतिरूपा कुण्डाकारा वृत्ताश्च भवन्ति ।

(७) अत्र कुण्डपायिनामयने वक्ष्यमाणाः पञ्चत्विजस्त्रीणि त्रीणि कर्माणि कुर्वन्ति त्रयाणां त्रयाणामृत्विजां कर्माणि एकैकः करोति ।

‘च’ शब्दाद्धौत्रं च ॥ ४४ ॥

उद्गाता नेष्टृच्छावाकीये ॥ ४५ ॥

मैत्र्यावरुणो ब्रह्मत्वप्रातिहर्त्रे ॥ ४६ ॥

प्रस्तोता ब्राह्मणाच्छसिग्रावस्तोत्रीये(१) ॥ ४७ ॥

प्रतिप्रस्थाताग्नीध्रोन्नेत्रे(२) ॥ ४८ ॥

‘होताध्वर्यवपोत्रीये च’ इति ‘च’कारः सर्वत्रानुवर्तते ॥ ४९ ॥

मुख्यासनेभ्योऽनुसर्पमितराणि ॥ ४९ ॥

आसनशब्दः स्थानवाची मुख्यस्थानेभ्यः अनु सृष्ट्वा सृष्ट्वा परकीयानि कर्माणि कुर्युः । स्वकर्मकर्तृत्वस्य चरितार्थत्वात् ॥ ४९ ॥

(१) सर्पसत्रं व्यत्यासं विराट् कौसुरुबिन्दुद्वितीयं च(४) ॥ ५० ॥

‘सर्पसत्रम्’ इति नाम । तत्राहान्याह—विराडेकाहः । कौसुरुबिन्दुस्य च द्वितीयमहः, वचनसामर्थ्यात् ॥ ५० ॥

गवामयनं वाभिगरश्रुतेः ॥ ५१ ॥

गवामयनमेव वा भवति । कुत एतत्? अभिगरश्रवणात् । (५) “षण्डकुषण्डावभिगरापगरौ” (ताण्ड्य० २५-११) इति श्रवणात् । अभिगरापगरौ च गवामयने दृष्टौ । तेन गवामयनं भवति । अत्र वाशब्दं विकल्पार्थमेक इच्छन्ति । न चैतद् युक्तम् । अभिगरापगरौ हि लिङ्गमात्रम्, “विराट्कौसुरुबिन्दुद्वितीयम्” इति वचनात् । तस्मात्तदेव युक्तरूपमिति । लिङ्गं तु संस्तवार्थं भविष्यति ॥ ५१ ॥

इति चतुर्विंशोऽध्याये चतुर्थी कण्डिका ।

(१) सर्वत्र प्रथमान्तः कर्ता ।

(२) उन्नेतुः कर्म उन्नेत्रम् । आग्नीध्रं च उन्नेत्रं च आग्नीध्रोन्नेत्रे उद्गात्रादिस्वादनम् ।

(३) गृहपतिगृहपतिः सुब्रह्मण्य इति छन्दोगसूत्रे । तेन सप्तभिः सर्पसत्रं कार्यम् ॥

(४) पूर्वं प्रायणीयातिरात्रः ततो द्वन्द्वसोमानां द्वितीयो विराडेकाहोऽग्निष्टोमसंस्थः तथा कौसुरुबिन्दुस्य यद्वितीयं त्रिवृदग्निष्टोमः (का० श्रौ० २३-५-२२, २३) एतदहर्द्वयं व्यत्यस्य प्रयुज्जानः सर्वं सत्रं पूरयेत् ।

(५) षण्डकुषण्डाविति पा. भेदः ।

तापश्चितं दीक्षाः संवत्सरमुपसदश्च तथा सुत्याः ॥ १ ॥

‘तापश्चितम्’ इति सत्रनाम । तत्र दीक्षाः संवत्सरं भवन्ति । उप-
सदः सुत्याश्च ॥ १ ॥

(१) इदानीमहान्याह—

गवामयनेनेयुः ॥ २ ॥

गवामयनेन गच्छेयुः । गवामयनमेव कर्तव्यमित्यर्थः ॥ २ ॥

अग्निष्टोमेन(२) वा ॥ ३ ॥

इयुः । अपूर्वश्चायमाग्निष्टोमो नैकाहिको न द्वादशाहिकः, संस्थान-
मात्रोपदेशात् ॥ ३ ॥

सर्वजिदाभिजिद्विद्वजितां वैकैकेन(३) ॥ ४ ॥

सर्वजिदादय एकाहाः ॥ ४ ॥

त्रिकद्रुकैर्वा ॥ ५ ॥

एतेऽप्येकाहा एव ॥ ५ ॥

(४) महातापश्चितं त्रिवंत्सरोपसत्कम् ॥ ६ ॥

भवति ॥ ६ ॥

तुल्यमन्यत्(५) ॥ ७ ॥

तापश्चितेनैव ॥ ७ ॥

क्षुल्लकतापश्चिते चतुर्मासशो दीक्षोपसत्सुत्यानि ॥ ८ ॥

भवन्ति(६) ॥ ८ ॥

(७) विषुवन्तमभितो गवामयनपक्षयोः प्रथमोत्तमौ

प्रथमोत्तमौ(८) ॥ ९ ॥

(१) अत्र सुत्या आह इति देवयानिकः ।

(२) अग्निष्टोमसंस्थेन ज्योतिष्टोमेन पूरणं कर्तव्यम् ।

(३) सर्वजिदादित्रयाणां मध्ये एकैकेन पूरणं कर्तव्यम् ।

(४) ‘महातापश्चितम्’ सत्रनाम । तच्च त्रयः संवत्सरा उपसदो
यत्र तादृशं भवति ।

(५) अन्यत्सर्वं प्रागुक्तेन तापश्चितेन तुल्यं समानं भवतीत्यर्थः ।

(६) ‘क्षुल्लकतापश्चितम्’ सत्रनाम । इदमतिलघु । चतुर्भिर्मासैर्दी-
क्षोपसत्सुत्या भवन्ति ।

(७) तत्राहान्याह—

(८) विषुवतः पुरस्तादुपरिष्ठात् गवामयनस्य पूर्वोत्तरयोः पक्षयोः

मासौ भवतः ॥ ९ ॥

सहस्रसाध्यमग्नेः ॥ १० ॥

(१) सहस्रसाध्यं नामाग्नेः सत्रम् ॥ १० ॥

अभिप्लवानां चतुःषष्टिः शतं चतुरहश्च (२) ॥ ११ ॥

त्रिषंवत्सरः षष्टिदीक्षम् ॥ १२ ॥

त्रिसंवत्सरं सत्रम् । तच्च षष्टिदीक्षं भवति ॥ १२ ॥

यथाशक्ति वा ॥ १३ ॥

दीक्षा भवन्ति ॥ १३ ॥

आदितस्त्रयः संवत्सराः सौत्याः (३) ॥ १४ ॥

गवामयनादयो भवन्ति ॥ १४ ॥

महासत्राण्यतः ॥ १५ ॥

अतः परं महासत्राणि व्याख्यायन्ते । महासत्रग्रहणं तुल्यधर्मप्र-
ज्ञप्त्यर्थम् ॥ १५ ॥

चतुर्भागं चतुर्भागमेकैकस्य ज्योतिष्टोमिकैः स्तोमैः ॥ १६ ॥

(४) नयेयुः ॥ १६ ॥

तेष्वतिरात्रविषुवन्तः स्युर्वा न वा ॥ १७ ॥

प्रथमोत्तमौ मासौ । पूर्वं पूर्वपक्षस्य प्रथमषष्ठौ मासौ विषुवत उत्तरमुत्त-
रपक्षस्य प्रथमषष्ठौ । ततश्च—प्रायणीयः १, चतुर्विंशमहः २, चत्वारोऽभि-
प्लवाः ३-२६, पृष्ठयः षडहः २७-३२ । एवं प्रथमो मासः । त्रयोऽभिप्लवाः
१-१८, पृष्ठयः १९-२४, अभिजिदग्निष्टोमः २५, त्रयः स्वरसामानः
२६-२८ । एवं द्वितीयो मासः विषुवान् । त्रयः स्वरसामानः १-३,
विश्वजित् ४, पृष्ठयः प्रतिलोमः ५-१०, त्रयोऽभिप्लवाः ११-२८, एवं तृ-
तीयो मासः । त्रयोऽभिप्लवाः १-१८, गो आयुषी १९-२०, दशरात्रः २१-
३०, महाव्रतम् ३१, उदयनीयः ३२ इति चतुर्थो मासः ।

(१) सहस्रसुत्यम् ।

(२) प्रायणीयः १, त्रिकटुकाः २-४, चतुः षष्टं शतमभिप्लवाः
५-९८८, दशरात्रः ९८९-९९८, महाव्रतम् ९९९, उदयनीयः १००० ।

(३) अस्मिन्सूत्रे आदितः प्रथमाद्रवामयनादारभ्य त्रयः संवत्सराः
सौत्याः सुत्याहानि भवन्ति इत्यर्थः ।

(४) एकैकस्य द्वादशसंवत्सरादेर्महासत्रस्य चतुर्थं भागं ज्योति-
ष्टोमिकैः त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविशेः स्तोमैः पूरयेयुः ।

तेषु महासत्रेषु अतिरात्रविषुवन्तो भवेयुर्वा न वा भवेयुः । भवे-
युरिति । कुत एतत् ? प्रतिसंवत्सरमादिमध्यावसानेऽतिरात्रविषुवतां
दृष्ट्वाऽभवेयुरिति गम्यते । यद्येवं न भवेयुः । कथम् ? सत्रसंयोगेन
हातिरात्रश्रवणात् । “इभयतोऽतिरात्रः सत्रम्” (का० श्रौ० १२-१-७)
इति । न सम्बत्सरसंयोगेन । अतो न प्रतिसम्बत्सरमतिरात्रौ (१) ॥ १७ ॥
एवं सत्युपसंहरत्याचार्यः—

आद्यन्तयोर्वातिरात्रौ विषुवांश्च मध्ये मध्ये ॥ १८ ॥

‘वा’शब्दोऽवधारणार्थः । आद्यन्तयोरेवातिरात्रौ भवतः सत्रस्यै-
कत्वात् । विषुवांश्च प्रतिसंवत्सरं मध्ये मध्ये, संवत्सरसंयोगेन तस्य
श्रुतत्वात् ॥ १८ ॥

(२) द्वादशसंवत्सरं प्रजापतेः ॥ १९ ॥

प्रजापतिसत्रमिति संज्ञा ॥ १९ ॥

(३) षट्त्रिंशत्संवत्सरः शाक्यानां तरसमयाः

पुरोडाशाः ॥ २० ॥

शाक्यानामयनमिति सत्रस्य संज्ञा । तत्षट्त्रिंशत्संवत्सरं भव-
ति । तत्र तरसमयाः पुरोडाशा भवन्ति । मांसमया इत्यर्थः ॥ २० ॥

(४) सर्वत्राविशेषात् ॥ २१ ॥

सर्वत्र सत्रे तरसमयाः पुरोडाशा भवन्ति । अविशेषश्रुतेः ॥ २१ ॥

(५) सवनीया वा बहुश्रुतेः ॥ २२ ॥

‘वा’शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । सवनीया एव तरसमया भवन्ति । कुत
एतत् ? बहुत्वश्रुतेः “तरसमयाः पुरोडाशा भवन्ति” इति । बहुत्व-
प्रयुक्तानां हि तरसविधानम् ॥ २२ ॥

(१) प्रायणीयोदयनोयौ ।

(२) द्वादशसंवत्सरं सुत्या भवन्ति ।

(३) षट्त्रिंशत्संवत्सरसुत्यम् ।

(४) अत्र सर्वत्र दीक्षणीयातिथ्यापशुपुरोडाशसवनीयादयः पुरो-
डाशास्तरसमया मांसमया भवन्ति । तथा हि संस्थितेऽहनि मृगपतिर्मु-
ग्यां याति स तत्र यान्मृगान्दहन्ति तेषां तरसाः सवनीयाः पुरोडाशा
भवन्ति ।

(५) सवनोया एव तरसमयाः न सर्वत्र । ‘पुरोडाशा’ इति बहुत्व-
श्रवणात् । अत्र मांसस्य पेषणकाले “धान्यमांसं” (चा० सं० १-२०)
इत्यत्र मन्त्रे ‘तरसमांस’ इत्येवमूहः कार्यः न तु ‘मृगोऽसि’ इति ।

शतसंवत्सरः साध्यानाम् ॥ २३ ॥

साध्यानामयनं सत्रम् । तच्छतसंवत्सरं भवति ॥ २३ ॥

(१) सहस्रसंवत्सरं विश्वसृजाम् ॥ २४ ॥

‘विश्वसृजामयनम्’ इति सत्रस्य संज्ञा । तत्सहस्रसंवत्सरं भवति ॥ २४ ॥

(२) यात्सत्राणि सारस्वतानि ॥ २५ ॥

(३) यात्वा यात्वा क्रियन्त इति यात्सत्राणीत्येके । तदनुपपन्नम्, गमनस्य स्वशब्दाभिहितत्वात् । तस्मात् यात्सत्राणि सारस्वतसत्राणीत्युभे अपि च संज्ञे एते ॥ २५ ॥

(४) सदोहविर्द्धानाग्नीध्राणि चक्रीवन्ति ॥ २६ ॥

भवन्ति । अन्यथा गमनासम्भवात् ॥ २६ ॥

(५) उलूखलबुध्नो यूपः (१) प्रकृष्यः ॥ २७ ॥

उलूखलमिव बुध्नो यूपस्य भवति । स च प्रकृष्यते न निखन्यते ॥ २७ ॥

वत्सतरीशतमृषभाधिकं गर्भिणीनामुत्सृजन्ति

सहस्रपूरणाय (७) ॥ २८ ॥

सहस्रपूरणेन हि सत्रस्य परिसमाप्तिः ॥ २८ ॥

(१) अत्र संवत्सरशब्दोऽसम्भवाद्गौण्या वृत्त्याऽहर्लक्षक इति प्रागुक्तम् “अहां वा शक्यत्वात्” (का० श्रौ० १-६-२५) इत्यत्र । तेन सहस्रसृज्यमेतत्सत्रं भवति इति देवयज्ञिकाः ।

(२) अथ त्रीणि सारस्वतसत्राणि क्रमेणाह—

(३) यान्ति च तानि सत्राणि च यात्सत्राणि इति वा ।

(४) एतच्च पत्नीशालाया अप्युपलक्षणम् ।

(५) उलूखलस्येव बुध्नं यस्यासौ उलूखलबुध्नः स्थिरासन इत्यर्थः ।

(६) प्रकृष्यो देशान्तरनयने प्रकर्षणीयः भूमिसंलग्न एव प्रेरणीयः न तूपादय नेय इत्यर्थः ।

(७) ऋषभेणाधिकं गर्भिणीनां वत्सतरीणां शतं सहस्रपूरणायारण्ये उत्सृजन्ति । वत्सभावादुत्तीर्णा वत्सतर्यः । अल्पं तासां वत्सत्वं बहुतासां गोत्वम् “वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे” (पा० सू० ५-३-११) इति घृरच् ङीप् तेन प्रथमगर्भाणामिति सिद्धम् । सहस्रपूरणायेति याः स्त्रियः तासां मातरो न दोग्धव्याः । एवं वर्धमानाः क्षिप्रं सहस्रं सम्पद्यन्ते ।

(१) उपकिरन्त्युपरवस्थानेषु न खनन्ति ॥ २९ ॥

उपकिरणं च मृदः ॥ २९ ॥

शुक्लपक्षसप्तम्यां दीक्षा सरस्वतीविनशने ॥ ३० ॥

(२) सरस्वतीविनशनप्रदेशे ॥ ३० ॥

द्वादशाहवदीक्षोपसदः ॥ ३१ ॥

अत्रैकाहिकान्यहानि तत्र द्वादशाहवदप्राप्तौ सत्यां द्वादशाहवदित्युच्यते ॥ ३१ ॥

अषोडशिकावतिरात्रौ ॥ ३२ ॥

भवतः ॥ ३२ ॥

तत्रैव प्रायणीयोऽतिरात्रः ॥ ३३ ॥

भवति । सरस्वतीविनशने ॥ ३३ ॥

साम्नाय्यञ्च तस्मिन् ॥ ३४ ॥

“पक्षादौ यद्यद्विस्तृतस्त्वस्मिन्” “सारस्वते च प्रथमे” (का० श्रौ० २४-४-२८, २९) इत्युक्तम्, तेन साम्नाय्यमत्र प्राप्नोति । अत उच्यते साम्नाय्यं च तस्मिन्निति ॥ ३४ ॥

संस्थितेऽध्वर्युराहवनीयसमीपे स्थित्वाभ्यध्व(३)

शम्यां प्रास्यति तद्गार्हपत्यस्थानम् ॥ ३५ ॥

यथोक्तमाहवनीयस्य(४) ॥ ३६ ॥

इति चतुर्विंशोऽध्याये षष्ठमी कण्डिका ।

यथास्थितं यज्ञाङ्गानि हरन्ति ॥ १ ॥

(१) उपरवानुपकिरन्ति न खनन्ति आलेखनमात्रमेव कुर्वन्ति ।

(२) चैत्रस्य शुक्लपक्षे सप्तम्यां तिथौ सरस्वतीविनशने सरस्वती समुद्रसङ्गमे प्रभासे इति देवः । यत्र सरस्वत्यन्तर्भवति तद्विनशनमित्युच्यते, अतिरात्रस्य द्वितीयायां समाप्तत्वात् (लाट्या० १०-१५-१) इत्यग्निस्वामिनः । सरस्वती नाम महानदी प्रत्यक्स्रोता प्रवहति तस्याः प्रागपरौ भागौ सर्वलोकप्रत्यक्षौ मध्यमस्तु भागो भूम्यामन्तर्निगमनप्रवहति, नासौ केनापि दृश्यते तद्विनशनमिति माधवाचार्या चन्विभाष्यकाराश्च । यत्र सरस्वत्यन्तर्हिता तद्विनशनमिति जयस्वामिनः ।

(३) अभ्यध्वं मार्गामिमुखम् ।

(४) आहवनीयस्योत्तरवेदिकस्य स्थानं यथा (का० श्रौ० ८-३-७, ८) प्रकृतावुक्तं तथैव भवति ।

येषु स्थानेषु स्थितानि (१) तत्समवेतान्येव हरन्ति ॥ १ ॥
 पां०सूनादाय भौमानां यथादेशं निवपन्ति (२) ॥ २ ॥
 भौमानामङ्गानां पांसुन्यूहीत्वा यथाप्रदेशं न्युप्यम् ॥ २ ॥
 यजनीययोरन्होर्गोआयुषी (३) ॥ ३ ॥

भवतः ॥ ३ ॥

पर्वान्तरेषु दर्शपूर्णमासौ ॥ ४ ॥

प्रथमे पर्वान्तरे दर्शः । द्वितीये पौर्णमासम् । एवं व्यत्यासेन (४) ॥ ४ ॥
 शम्याप्रासे शम्याप्रासे वसन्तो यजमानाश्च यन्ति
 दक्षिणेन तीरेण ॥ ५ ॥

शम्याप्रास उषित्वा यागं कृत्वा ततो यन्ति दक्षिणेन तीरेण सर-
 स्वत्याः (५) ॥ ५ ॥

दृषद्वत्यप्ययेऽपोनन्त्रियश्चरुः (६) ॥ ६ ॥

दृषद्वत्यप्यये प्रदेशे चरुर्मवति ॥ ६ ॥

अग्नये कामायेष्टिः (७) प्लक्षे प्रास्त्रवणे ॥ ७ ॥

प्लक्षे प्रास्त्रवणप्रदेशे अग्नये कामायेष्टिर्मवति ॥ ७ ॥

(१) शालासदोहविधानाग्नीध्रीयादीनि ।

(२) भौमानां भूमिमयातां यज्ञाङ्गानां वेदिस्वरधिष्योत्तरवेदीनां
 पांसुन्पात्रान्तरेणादाय देवयजनानन्तरे वेदिमध्ये तूष्णीं पांसून् निवपन्ति ।

(३) यजनीययोरन्होः प्रतिपदोरुभयोः यथाक्रमं गोआयुषी भवतः ।
 तावुभावुकथ्यसंस्थौ । गौरुकथ्यः पौर्णमास्यां अमावास्यायामा-
 युवकथ्य इति ।

(४) अत्राग्न्यान्वाधानवर्जं पत्नीसंयाजान्तं तन्त्रमिति माधवाचार्यः ।

(५) इष्टयनन्तरमेव देशान्तरं गत्वा तत्र वासः । प्रातरिष्टयन्ते पुनः
 शम्याप्रासनादि । इह सत्रे पर्वसु चन्द्रप्रमाणा एव मासाः स्युः न त्रिंशिनः
 सावना इति ।

(६) दृषद्वत्यप्यये सरस्वतीदृषद्वत्योः सङ्गमे एवं दक्षिणेन तीरेण
 प्रतिदिनं शम्याप्रासे वसतां यदा सरस्वतीदृषद्वत्योः सङ्गम आयाति तदा
 अपोनन्त्रियश्चरुर्मवति । अपानपाद्देवताकः जलातिक्रमदोषपरिहारार्थम् ।

(७) प्लक्षे प्रास्त्रवणे सरस्वत्या उत्पत्तिस्थाने । “चतुश्चत्वारिंश-
 दाग्निमानि सरस्वत्या विनशनात्प्लक्षः प्रास्त्रवणः” (ताण्ड्य० २५-
 १०) इति वचनात् ।

(१) तस्यामश्वपुरुष्यौ धेनुके ददुः ॥ ८ ॥

इष्यते अश्वपुरुष्योर्दानं धेनुत्वे सति तदुपकाराभावात्तत्प्रसूतेश्च दानम् । दानं च प्रासर्पकेभ्यः ॥ ८ ॥

अवशिष्टं चैके यज्ञोपकरणमुदयनीयान्ते(२) ॥ ९ ॥

यदवशिष्टं यज्ञोपकरणं तदुदयनीयान्ते ददाति । सत्रसमाप्ता-
वित्यर्थः ॥ ९ ॥

अवभृथमभ्यवयन्ति यमुनां कारपचवं प्रति(३) ॥ १० ॥

कारपचवप्रदेशं प्रति यमुनामवभृथमभ्यवयन्ति । अनेन चाव-
भृथग्रहणेन सत्रसमाप्तिर्लक्ष्यते ॥ १० ॥

पुरस्ताद्वावभृथादग्रे कामाय(४) ॥ ११ ॥

इष्टिर्भवति ॥ ११ ॥

उदवसानीयान्ते वा(५) ॥ १२ ॥

‘वा’ इति विकल्पः ॥ १२ ॥

यथार्थं विप्रत्रजेयुः(६) ॥ १३ ॥

अपृष्ठशमनानि सारस्वतानि(७) ॥ १४ ॥

अपृष्ठशमनानि हि सारस्वतसत्राणि श्रूयन्ते ॥ १४ ॥

त्रीण्येषां साम्युत्थानान्यतिरात्रैः ॥ १५ ॥

(१) अश्वपुरुष्यौ अश्वां वडवां पुरुषीं मानुषीं स्त्रियं च ते उभेधे-
नुके प्रत्यग्रप्रसूते सापत्ये ददुः । दानं चात्र प्रासर्पकाणां मध्ये कस्मै-
चिद्गुणवते ।

(२) अवभृथानन्तरमुदयनीयासंज्ञिकेष्टिर्भवति तस्या अन्ते । एके
यज्ञोपकरणं घृतधान्यसुवर्णद्रव्यादिकं गुणवते ददुः ।

(३) कारपचवो देशविशेषः । तन्मध्ये यमुना वर्तते । तां कार-
पचवदेशस्थां यमुनां प्राप्य तत्रावभृथमभ्यवयन्ति ।

(४) इष्टेः (का०श्रौ० २४-६-७) कालान्तरविधानम् ।

(५) इष्टिर्भवतीत्यध्याहारः ।

(६) इदं सत्रं समाप्तं अतो यजमानाः स्वस्वकार्यार्थं गच्छेयुः ।

(७) पृष्ठशमनीयवर्जितानि सारस्वतसत्राणि भवन्ति । पृष्ठशम-
नीय एषु न भवतीत्यर्थः । सत्राङ्गं हि सः (का० श्रौ० १३-३-३४)
अतोऽत्रापि प्राप्नोति । अत्र प्रतिषेधादन्येषु सत्रेषु सत्रान्ते नियमेनायं
भवतीति प्रतीयते ।

एषां सारस्वतसत्राणां मध्ये साम्युत्थानानि त्रीणि भवन्ति ॥१५॥

सहस्रपूरणगृहपतिमरणसर्वज्यान्यः(१) ॥ १६ ॥

प्रथमं साम्युत्थानं गवां सहस्रपूरणे । द्वितीयं गृहपतिमरणे । तृतीयं सर्वज्यान्याम् । सर्वज्यानिश्च सर्वहानिरुच्यते ॥ १६ ॥

सहस्रपूरणे गौः ॥ १७ ॥

(२) गौरतिरात्रो भवति ॥ १७ ॥

तदेव दत्त्वा(३) ॥ १८ ॥

तदेव सहस्रं दत्त्वा साम्युत्तिष्ठेरन् ॥ १८ ॥

आयुर्गृहपतिमरणे ॥ १९ ॥

अतिरात्रो भवति ॥ १९ ॥

सर्वज्यान्यां विश्वजित् ॥ २० ॥

अतिरात्रः कर्तव्यः(४) ॥ २० ॥

ज्योतिष्टोमो (५)वा सर्वेषाम् ॥ २१ ॥

भवति ॥ २१ ॥

नावभृथः सरस्वत्याम् ॥ २२ ॥

(६)सरस्वत्यामवभृथं न भवति ॥ २२ ॥

(१) पूर्वं सत्रारम्भकाले यद्वत्सतरीणां गर्भिणीनां शतमृषभेणाधिकं सहस्रपूरणार्थमुत्सृष्टमभूत् (का० श्रौ० २४-५-८) तत्र यदा तासां तत्प्रसूतानां च प्रसवैः गवां सहस्रस्य पूरणं भवति, यदा गृहपतेर्मरणं भवति, यदा सर्वासां गवां हानिः सर्वज्यानिर्भवति । एतानि त्रीणि एषां दीक्षितानां साम्युत्थानानि अर्धसमाप्तसत्रपरित्यागकारणानि । तत्रातिरात्रैर्गर्ह्यमाणैर्गवादिभिरिष्ट्वा साम्युत्थानं कुर्युः । प्लक्षप्रासवणात्प्रागेव, समापनं कुर्युः ।

(२) सहस्रपूरणे सति यदा साम्युत्थानं क्रियते तदा ।

(३) गवि अतिरात्रे गवां सहस्रं दत्त्वा साम्युत्तिष्ठेयुरित्यर्थः ।

(४) अत्र तासामेव गवामधिकारः । तासामेव सहस्रसम्पत्त्यर्थं मुत्सृष्टानां हानौ साम्युत्थानेऽधिकारो भवति न द्रव्यान्तरस्य हानौ । कुतः ? प्रकरणभूतत्वात् ।

(५) अथवा सर्वेषां गवादीनां स्थाने ज्योतिष्टोमातिरात्र एवोदयनीयो भवति ।

(६) साम्युत्थाने सति ।

परिपाद्वर्षेष्टदकेषु(१) ॥ २३ ॥

कर्तव्यः ॥ २३ ॥

असत्सुद्धृत्य ततः ॥ २४ ॥

यदि नाम न सन्ति ततः सरस्वत्या पवोदकमुद्धृत्यावभृथः
कार्यः ॥ २४ ॥

(१) द्वितीये दृतिवातवतोरयनस्याहनी त्रिवृत्पञ्चद-

शस्तोमे पर्वान्तरेषु व्यत्यासम्(३) ॥ २५ ॥

द्वितीये सारस्वते सत्रे दृतिवातवतोरयनस्य ये त्रिवृत्पञ्चदशस्तोमे
अहनी, ते पर्वान्तरेषु व्यत्यासेन क्रियेते ॥ २५ ॥

तयोश्चेदसमाप्तयोरागच्छेद्यजनीयकालस्तमुपेत्य

शेषमनुसमापयेयुः(४) ॥ २६ ॥

तयोस्त्रिवृत्पञ्चदशस्तोमयोरसमाप्तयोर्यद्यागच्छेद्यजनीयकालस्तं य-
जनीयकालीनं परिसमाप्य शेषं पारसमापयेयुः ॥ २६ ॥

शुक्लपक्षश्चेत्त्रिवृदग्निष्टोम इत्येके(५) ॥ २७ ॥

एके शेषपरिसमाप्तिमिच्छन्ति ॥ २७ ॥

(१) यदि सरस्वत्यामवभृथकरणप्रतिषेधस्तदा सरस्वतीपरिपा-
दर्शवर्तिषु नदीतडागादिषु अवभृथं कुर्युरित्यर्थः ।

(२) एवमेकं सारस्वतं सत्रमुक्त्वा अथ द्वितीयमुच्यते ।

(३) द्वितीये सारस्वतसत्रे पौर्णमास्यमावास्ययोरन्तराले शम्या-
प्रासे दर्शपूर्णमासयोः स्थाने दृतिवातवतोरयनस्य सम्यन्धिनी त्रिवृत्प-
ञ्चदशस्तोमे अहनी व्यत्यासं भवतः । एकस्मिन्दिने त्रिवृत्, द्वितीये
पञ्चदशः, तृतीये त्रिवृत्, चतुर्थे पञ्चदशः । 'त्रिवृत्' अग्निष्टोमसंस्थः ।
'पञ्चदश' उक्थ्यसंस्थः ।

(४) यदा तिथिश्रयवृद्धिवशादेकस्मिन्पक्षे समप्रयोगो न सिद्ध्यति ।
त्रिवृत्पञ्चदशस्तोमयोरसमाप्तयोर्यदि यजनीयकाल आगच्छेत् त्रिवृत्ति कृते
पञ्चदशे अकृते इत्यर्थः । तदा तं यजनीयकालीनं गामायुर्वा उपेत्य शेषं
समापयेयुः, तत आरभ्याग्निमपक्षमुपक्रमेयुरित्यर्थः ।

(५) पर्वान्तरेषु व्यत्यासेन त्रिवृत्पञ्चदशयोरनुष्ठानपक्षात्पक्षान्तर-
माह । यदि शुक्लपक्षस्तदा सकलेऽपि तस्मिन् त्रिवृदग्निष्टोमः केवलः
कार्यः, कृष्णपक्षे सकलेऽपि पञ्चदश उक्थ्यः केवलः कार्य इति देव-
याज्ञिकाः ।

पञ्चदशउक्थयः कृष्णे ॥ १८ ॥

‘भवति’ इत्येके ॥ २८ ॥

(१) तृतीये यजनीययोरहोरभिजिद्विह्वजितौ ॥ २९ ॥

(२) भवतः ॥ २९ ॥

(३) पर्वान्तरेषु त्रिकटुकाः ॥ ३० ॥

भवन्ति ॥ ३० ॥

पूर्ववदनुसमापनम् (४) ॥ ३१ ॥

भवति ॥ ३१ ॥

दार्षद्वतमृत्विगाचार्ययोरन्यतरस्य गा रक्षे-

त्संवत्सरम् ॥ ३२ ॥

‘दार्षद्वतम्’ इति सत्रनामधेयम् । तत्र कर्मव्याख्यायते । ऋत्विगा-
चार्ययोरन्यतरस्य गारक्षेत्संवत्सरं गवा रक्षणम् (५) ॥ ३२ ॥

अपरं व्यर्णं नैतन्धवेऽग्निमिन्धीति (६) ॥ ३३ ॥

अपरं संवत्सरं नैतन्धवप्रदेशे विगतोदकेऽग्निन्धनं कुर्यात् ॥ ३३ ॥

(७) कुरुक्षेत्रे परिणहि स्थलेऽग्न्याधेयमन्वारम्भणी-

यान्तं भवति ॥ ३४ ॥

(१) अथ तृतीयं सारस्वतमाह—

(२) यजनीययोरहोः गोआयुषोः स्थाने ।

(३) पौर्णमास्यमावास्यायोरन्तरालेषु शम्याप्राप्ते दर्शपूर्णमासयोः
स्थाने त्रिकटुकाः उभयोः पक्षयोर्भवन्ति ।

(४) अत्रापि निधिवृद्धिश्चयवशात्त्रिकटुकेष्वसमामेषु यजनीयकाल
आगच्छेत् तदा पूर्ववदनुसमापनं कर्तव्यम् । त्रिकटुकशेषेणोत्तरपक्षे उप-
क्रमः प्रारम्भः कार्य इति देवशाजिकाः ।

(५) अरण्ये तृणाद्याशयितुं पालयेत् ।

(६) अपरं द्वितीयं संवत्सरं व्यर्णं विगतोदके नैतन्धवे सरस्वत्यां
वर्तमाने हृदे अग्निं लौकिकं काष्ठादिभिरिन्धीत । सरस्वत्यास्तीरे नैत-
न्धवा नामार्माः पुराणा ग्रामाः सन्ति । तथा च मन्त्रान्तरम्—“येषामिमे
पूर्वे अर्मास आसन्नयूपाः सन्नविभृताः पुरुणि” (द्राह्या० ३१-३) इति ।

(७) ततस्तृतीये संवत्सरे परिणामस्थले अग्न्याधेयमन्वार-
म्भणीयान्तं भवतीत्यर्थः ।

अन्वारम्भणीयान्तमिति । कुत पतत् ? इष्ट्यङ्गत्वाद्अन्वारम्भणी-
यायाः ॥ ३४ ॥

दर्शपूर्णमासान्तं वा ॥ ३५ ॥

‘वा’ शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । दर्शपूर्णमासान्तमेव भवति नान्धारम्भ-
णीयान्तम् । दर्शपूर्णमासस्य हीष्ट्यन्तरे प्रवृत्तिर्न्याय्येति ॥ ३५ ॥

आहिताग्निश्चेद्व्यर्णेऽग्निहोत्रमेव जुहुयात्(१) ॥ ३६ ॥

संवत्सरम् ॥ ३६ ॥

पुरोडाशोऽग्नये तेन यजमानः पूर्ववत्(२) ॥ ३७ ॥

तेन यागं कुर्वन् पूर्ववच्छम्याप्राप्ते दृषद्वतीतीरेण दक्षिणेन गच्छेत् ॥ ३७ ॥

एत्य च दृषद्वतीतीरेण ॥ ३८ ॥

तद्वदेव ॥ ३८ ॥

(३) अवभृथमभ्यवयन्ति (४) यमुनां त्रिप्लक्षा-

वहरणं प्रति ॥ ३९ ॥

त्रिप्लक्षावहरणस्यार्जव्येन यमुनामवभृथमभ्युपैति ॥ ३९ ॥

तत्र च—

स्वयमेव सामगानम्(५) ॥ ४० ॥

भवति ॥ ४० ॥

(६) आप्लवनमात्रं वा ॥ ४१ ॥

भवति, नावभृथः । ‘वा’ शब्दो विकल्पार्थः ॥ ४१ ॥

(१) पूर्वमेव चेत् कृतश्रौताग्न्याधानः, तस्यान्यत्प्रागुक्तमग्नीन्धनं
वार्यते गोरक्षणे तु भवत्येवेति ।

(२) अग्नयेऽष्टाकपालः पुरोडाशः प्रत्यहं भवति, तेन पुरोडाशेने-
त्यर्थः । ‘पूर्ववत्’ इति शम्याप्राप्ते ऽवसन्त्यजमानः दृषद्वत्या दक्षिणेन ती-
रेणेत्येता वल्लभ्यते ।

(३) तस्या उत्पत्तिस्थानमागत्य ।

(४) यमुनां प्राप्य त्रिप्लक्षावहरणे देशे अवभृथमभ्यवयन्ति । त्रिप्ल-
क्षाभिधे जनपदे यमुनायामवभृथं कुर्वन्तीत्यर्थः । तत्रैव हि देशे दृषद्वती
मनुष्येभ्यस्तिरोभवति, बहूदकापि सती तत्रैवान्तर्हिता भवतीत्यर्थः ।
अत्र दार्ढ्यतावभृथे ।

(५) यजमानः करोति, प्रस्तोतुरभावात् ।

(६) स्नानमात्रं भवति, नत्ववभृथेऽष्ट्यादिकं किञ्चित् ।

उदेत्यैतयैवेष्ट्या (१) यजेत ॥ ४२ ॥

परिसमाप्य सत्रमेतयैवेष्ट्या यजेत ॥ ४२ ॥

पशुना वा तद्देवतेन ॥ ४३ ॥

यजेत ॥ ४३ ॥

अग्निष्टोमेन वा ॥ ४४ ॥

‘यजेत’ इति ॥ ४४ ॥

इति चतुर्विंशोऽध्याये षष्ठी कण्डिका ।

तुरायणं वैशाखीशुक्लस्य पञ्चम्याम् ॥ १ ॥

‘तुरायणम्’ इति सत्रनाम ॥ १ ॥

चैत्रस्य वा ॥ २ ॥

शुक्लपञ्चम्यां भवति ॥ २ ॥

प्रातराहुत्यन्तेऽदीक्षितो दीक्षारूपाण्यासजते

तूष्णीं कृष्णाजिनादीनि ॥ ३ ॥

स्वयमेव ॥ ३ ॥

हवींश्षि निर्वपत्याग्नेयमैन्द्रं वैश्वदेवं चरुं

सवनकालेष्वेकैकम् (२) ॥ ४ ॥

कुत एतत् ? आग्नेयं प्रातस्सवनम्, ऐन्द्रं माध्यन्दिनम्, वैश्वदेवं
तृतीयसवनमित्यर्थवादात् ॥ ४ ॥

तन्त्रेण वा ॥ ५ ॥

‘वा’ शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । तन्त्रेण वा करोति न सवनकालेषु । कुत
एतत् ? कालेभ्यः । तस्मात् तन्त्रेणैव ॥ ५ ॥

अन्वहम् (३) ॥ ६ ॥

हवींश्षि निर्वपति ॥ ६ ॥

वा हविःशेषभक्षः (४) ॥ ७ ॥

‘वा’ प्राकृताशनः ॥ ७ ॥

(१) अवभृथादागत्य एतयैवाग्नेय्या इष्ट्या यजेत ।

(२) प्रातर्माध्यन्दिनापराह्णेषु एकैकं हविर्निर्वपति ।

(३) प्रत्यहमेकैकं वा हविर्निर्वपति ।

(४) अत्र तुरायणे यजमानो हविःशेषभक्षो भवति । कर्तृत्वाविशेषात्प्राप्त्यपि ।

संवत्सरं यजते(१) ॥ ८ ॥

अत्राधस्तनसूत्रे वा शब्दमन्यथा वर्णयन्ति । संवत्सरं यजनीयेषु यागपरिसमाप्तौ सत्यामन्वहं वेत्युच्यते । ततश्चावधारणेषा । संवत्सरशब्देन हि सर्वाण्यहानि गृह्यन्ते न यजनीयान्येव , तत्रैव प्रयोगदर्शनात् ॥ ८ ॥

अनियतोदकं दार्षद्वतवदवभृथादि(२) ॥ ९ ॥

अनियतोदकोऽवभृथः कार्यः । आदिग्रहणाच्च “उदेत्यैतयै-
वेष्ट्या यजेत”(का० श्रौ० २४-६-४२) इत्येवमादि लभ्यते ॥ ९ ॥

द्वादशाहविकल्पाः ॥ १० ॥

‘व्याख्यायन्ते’ इति सूत्रशेषः ॥ १० ॥

सर्वाग्निष्टोमो भरतद्वादशाहः(३) ॥ ११ ॥

भरतद्वादशाहे सर्व एवाग्निष्टोमा भवन्ति, प्रायणीयोदयनीयवर्जम् ॥ ११ ॥

संक्रमद्वादशाहे दशरात्रस्य व्यहप्रथमानि प्रथमस्य-
हस्यहद्वितीयानि द्वितीयस्यहस्यहस्यहतृतीयानि

तृतीयस्यहः(४) ॥ १२ ॥

भवति ॥ १२ ॥

(१) एवमुक्तप्रकारेण संवत्सरं यजते वर्षपूर्तिपर्यन्तमेतत्प्रत्यहं करोतीत्यर्थः ।

(२) “स्वयमेव सामगानम्” “आप्लवनमात्रं वा” “उदेत्यैतयै-
वेष्ट्या यजेत”(का० श्रौ० २४-६-४०, ४१, ४२) इत्येतावदतिदिश्यते । तद्वदेव त्रिप्लक्षवहरणं प्रति यमुनायां नियमेनावभृथे प्राप्ते ‘अनियतो-
दकम्’ इत्युच्यते । अत्रावभृथे उदकनियमो न भवतीत्यर्थः ।

(३) दशरात्रस्य स्थाने दशाप्यग्निष्टोमा भवन्ति आद्यन्तयोरतिरा-
त्रावेव ।

(४) संक्रमद्वादशाहे द्वादशाहिकस्य दशरात्रस्य दशमवर्जितानि न-
वाहानि त्रेधा विभज्य त्रयस्यहः कर्तव्याः । तेषां त्रयाणां व्यहानां
यानि प्रथमान्यहानि तैरत्र प्रथमस्यहो भवति । तेन प्रथमे व्यहे पृष्ठस्य
प्रथमं चतुर्थं छन्दोमानां प्रथमं चेति सिद्धम् । यानि द्वितीयान्यहानि
तैरत्र द्वितीयस्यहो भवति । तेन पृष्ठस्य द्वितीयं पञ्चमं छन्दोमानां
द्वितीयं चेति सिद्धम् । यानि च तृतीयान्यहानि तैरत्र तृतीयस्यहः । तेन
पृष्ठस्य तृतीयं षष्ठं च छन्दोमानां तृतीयं चेति सिद्धम् ।

प्रकृत्या दशमम्(१) ॥ १३ ॥

अविकृतरूपमेव दशमं भवति ॥ १३ ॥

अग्निष्टुदिन्द्रस्तुत्सूर्यस्तुद्वैश्वदेवस्तुतां वैकैकेन(२) ॥ १४ ॥

दशरात्रस्य पूरणम् ॥ १४ ॥

(३)त्रिकटुकैर्वा ॥ १५ ॥

(४)अहीनैकाहानां वैकैकेन ॥ १६ ॥

असौर्यामराजसूयवर्जम्(५) ॥ १७ ॥

गोआयुर्भ्यां वा(६) ॥ १८ ॥

सर्व एवैते विकल्पाः ॥ १८ ॥

अभ्यासानुपपत्तौ ज्योतिष्टोमः पूरणः(७) ॥ १९ ॥

भवति । तच्चैतद्गणपक्ष एव सम्भवति नैकाहपक्षे ॥ १९ ॥

यथोक्तस्य स्तोत्रं स्तोत्रियं वर्चं वा साम वा यजुर्वाऽह-

र्वाण्यत्कृत्वा यजेत ॥ २० ॥

सर्वे चैते शास्त्रार्थप्रकाराः (८) ॥ २० ॥

(१) अविवाक्यमेवेत्यर्थः । अत्रातिग्राह्यग्रहणाभावः षडहस्य विकृतत्वात् ।

(२) एषामेकैकेन दशरात्रपूरणम् । केवलेनाग्निष्टुता अथवा केवले-
नेन्द्रस्तुतोक्त्येन अथवा सूर्यस्तुतोक्त्येन अथवा वैश्वदेवस्तुतोक्त्ये-
नेत्यर्थः ।

(३) त्रिकटुकैर्वा समुदितैरेवाभ्यस्तैर्दशरात्रस्य पूरणम् ।

(४) अथवा अहीनैकाहानां वैकैकेन अहीनाश्च एकाहाश्च अहीन-
काहाः तेषामहीनैकाहानां मध्ये एकैकेन द्वाहादिना पौण्डरीकान्तेनाभ्य-
स्तेन एकैकेन भूरादिना एकाहेन दशकृत्वोऽभ्यस्तेन दशरात्रस्य पूरणम् ।

(५) एकाहानां मध्ये असौर्यामेण राजसूयाहोभिश्च दशरात्रस्य
पूरणं न कर्तव्यमिति ।

(६) आभ्यां मिलिताभ्यां पञ्चवारमावृत्ताभ्यां एकैकेन वा दशरा-
त्रस्य पूरणं कर्तव्यमित्यर्थः ।

(७) यदा पूर्वोक्तैरहोभिरभ्यासो नोपपद्यते तदा ज्योतिष्टोमो दश-
रात्रस्यावशिष्टानामहानां पूरणो भवतीति बोध्यम् ।

(८) अथ प्रकारान्तरेण द्वादशाहविकल्पा उच्यन्ते । यथोक्तस्य
द्वादशाहस्य स्तोत्रमेकमन्यत्कुर्यात् । अथवा स्तोत्रं तदेव, केवलमेकां

व्यत्यासमन्ततः(१) ॥ २१ ॥

स्तोत्रियादीनां व्यत्यासेनाप्यन्ततो भवति ॥ २१ ॥

नास्त्येषामन्तः ॥ २२ ॥

एषां विकल्पानामन्त एव नास्ति दिङ्मात्रं प्रदर्शितमाचार्येण ॥ २२ ॥

अयनमुत्सर्गिणां गवामयनविकल्पाः ॥ २३ ॥

गवामयनविकल्परूपमुत्सर्गिणां गवामयनमुच्यते(२) ॥ २३ ॥

पञ्चोक्थ्यां स्त्रीनभिप्लवानुपेत्य चतुर्थ

चतुरुक्थ्यमुपयन्ति(३) ॥ २४ ॥

इत्येको विकल्पः ॥ २४ ॥

(४)स्तोमोत्सर्गो वैकस्याहः ॥ २५ ॥

एकस्मिन्नहनि स्तोम एव (५)वा न भवति ॥ २५ ॥

पशोर्वा सवनविधिक्रिया(६) ॥ २६ ॥

ततश्च प्रातः सवन एव परिसमाप्यते पशुः ॥ २६ ॥

अनारम्भो वा(७) ॥ २७ ॥

स्तोत्रियामृचमन्यां कुर्यात् । अथवा शस्त्रादौ एकामृचमन्यां कुर्यात् ।
अथवा एकं सामान्यात्कुर्यात् । अथवा ग्रहग्रहणादावेकं यजुः प्रस्तुताद-
न्यत्कुर्यात् । अथवा यथोक्तानामेकमहोऽन्यत्कुर्यात् ।

(१) अन्ततो दशरात्रस्यान्तिमे दशमेऽहनि न ततः प्राक् नवस्व-
हःसु प्रागुक्तं स्तोत्रादीनां व्यत्यासं विपर्यासं कुर्यादित्यर्थः ।

(२) उत्सर्गिणामयनमुच्यते । तत्र प्रथमं गवामयनविकल्पा अभि-
धीयन्ते इत्यर्थः ।

(३) चतुर्थमभिप्लवं चतुरुक्थ्यमुपयन्ति प्रकृतिवदेव (का० श्रौ०
१३-२-१, ३) कुर्वन्ति । त्रिष्वभिप्लवेष्वेकैकस्याहोऽग्निष्टोमत्वस्योत्स-
र्गोणास्योत्सर्गिणामयनत्वम् ।

(४) पक्षान्तरमाह—

(५) अथवा संवत्सरमध्ये एकस्याहः स्तोमोत्सर्गः त्रिविदादेर्वि-
हितस्य स्तोमस्योत्सर्गो भवति ।

(६) अथवा पशोरेव सवनविधिना अनुष्ठानं भवति । अत्र पशुरेव
केवलस्तस्मिन्नहनि न ग्रहस्तोत्रशस्त्रादिकमित्यर्थः ।

(७) अथवा एकस्य कस्यचिदहः अनारम्भ एव अवरणमेव
कर्तव्यम् ।

पशोः ॥ २७ ॥

तापश्चित्तविकल्पः ॥ २८ ॥

‘व्याख्यायते’ इति सूत्रशेषः ॥ २८ ॥

अथमेव प्रायणीयोऽतिरात्रः सर्वं सत्रं स्यात् (१) ॥ २९ ॥

यथोक्तपृष्ठः ॥ ३० ॥

(२) अथापरम् ॥ ३१ ॥

विकल्परूपम् ॥ ३१ ॥

ज्योतिष्टोमाश्चत्वारोऽभिजितैः षण्मासान् (३) ॥ ३२ ॥

नयेयुः ॥ ३२ ॥

व्रतं विषुवत्स्थाने (४) ॥ ३३ ॥

भवति ॥ ३३ ॥

विश्वजिज्ज्योतिष्टोमाश्चत्वारस्तैरुत्तरान् (५) ॥ ३४ ॥

षण्मासान्नयेयुः ॥ ३४ ॥

एतत्पुरुषस्य नारायणस्योत्तममेतत्पुरुषस्य

नारायणस्योत्तमम् (६) ॥ ३५ ॥

‘नारायणसत्रम्’ इत्यस्य संज्ञा ॥ ३५ ॥

इति चतुर्विंशोऽध्याये सप्तमी कण्डिका ।

इत्युपाध्यायकर्मकृतौ कात्यायनसूत्रभाष्ये

चतुर्विंशोऽध्यायः समाप्तः ।

(१) अयं द्वादशाहिको ज्योतिष्टोमोऽतिरात्रः प्रायणीयसंज्ञक एव सर्वं सत्रं स्यात् । संवत्सरपर्यन्तमयमेव सर्वेषामह्नां स्थाने स्यादित्यर्थः ।

(२) अपरं विकल्पान्तरं तापश्चित्तस्याभिधीयते ।

(३) एतैः पर्वविधैः पञ्चभिरहोमिः प्रतिमासं षड्वारमावृत्तैः पूर्व-पक्षषण्मासान्नयेत् ।

(४) मध्ये विषुवतः स्थाने महाव्रतम् ।

(५) तैरेवविधैः पञ्चभिरहोमिः प्रतिमासं षड्वारमावृत्तैः विषु-वतः परान्षण्मासान्नयेत् ।

(६) एतदुत्तममन्त्रिमं सत्रं ‘नारायणपुरुषसत्रम्’ इति ।

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अथ प्रायश्चित्तानि अध्वर्युवेदविहितान्युक्तानि साङ्गानि कर्माणि, तत्समनन्तरमुद्गातृवेदविहितानि चोक्तानि । इदानीं तेषामेव नैमित्तिकाङ्गव्याचिख्यायेदमाह—

कर्मोपपाते प्रायश्चित्तं (?) तत्कालम् ॥ १ ॥

कर्मण उपपातः कर्मोपपातः उपपातो विनाशो श्रेष्ठ इत्यनर्थान्तरम् । स च चतुःप्रकारो भवति । अकरणम्, न्यूनकरणम्, अतिरिक्तकरणम्, अयथाकरणं चेति । यद्वा-एक एव प्रकारः सर्वमेवेदमयथाकरणम्, यथैतद्विहितं तथा न भवतीति । प्रायश्चित्तमिति नैमित्तिकस्य संज्ञा । तच्च तत्काले एव भवति यस्मिन्काल उपपातः । कुत एतत् ? 'भिद्ये जुहोति' 'स्कन्धे जुहोति' इति निमित्तसप्तमीयं, नाधिकरणसप्तम्येषा । अधिकरणसप्तम्यामाहवनीयापवादप्रसङ्गात् । नैमित्तिकस्य च निमित्तकालता न्याय्येति ॥ १ ॥

एवं प्राप्त आह—

चोदना वाऽकालशब्दात् ॥ २ ॥

'वा' शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । नैमित्तिकस्य चोदनामात्रमेवैतत् न तत्कालता । कुत एतत् ? अकालशब्दात् । न ह्यत्र कालप्रतिपादकः शब्दोऽस्ति । तेनागन्तुत्वात् अन्ते निवेशः प्राप्नोति ॥ २ ॥

एवं प्राप्त उच्यते—

कालो वा प्रत्ययात् ॥ ३ ॥

तत्कालतैव नैमित्तिकस्य स्यात् । प्रतीयते हि निमित्तकालता नैमित्तिकस्य । प्राक् तावन्नैमित्तिकाश्रयित्वं न भवति । निमित्त उपजाते नैमित्तिकं भवति । तेन तत्कालताऽस्य । तस्मात्साधूक्तं 'कर्मोपपाते प्रायश्चित्तं तत्कालम्' इति । कर्मग्रहणाच्च पुरुषसम्बन्धिभ्युपपाते तत्कालता न भवति । यथा 'गेहदाहेऽग्नये क्षामवत्' इति ॥ ३ ॥

(१) प्रायो विनाशः विध्यतिक्रमजनितो दोषः । चित्ती संज्ञाने इत्यस्य धातोश्चित्तम् अनेकार्थत्वाद्धातोः सन्धानं चित्तमित्युच्यते । प्रायस्य चित्तं प्रायश्चित्तम् विनष्टस्य कर्मणः सन्धानमित्यर्थः । "प्रायस्य चित्तचित्तयोः" इति पारस्करादिगणपठितलक्षणात् सुडागमः । कर्मविनाशकाल एव कालो यस्य तत्तत्कालम् ।

महाव्याहृतिहोमोऽनादेशे ॥ ४ ॥

‘भूमवः स्वः’ इत्येता महाव्याहृतयोऽध्येत्प्रसिद्धाः, तामिर्होमः कर्त्तव्यः । यत्र निमित्तमुपदिश्य नैमित्तिकस्यानादेशः तत्र भवति । यत्र पुनर्निमित्तोद्देशेन नैमित्तिकादेशस्तत्र तदेव । यथा—“प्रणीता स्कन्ना अभिमृशेत्” (का० श्रौ० २५-५-२८) इति । तत्र महाव्याहृतिहोमो न भवति । ‘अनादेशे’ इत्युक्तत्वात् ॥ ४ ॥

व्याहृतिहोमे विशेषार्थमिदमाह—

हौत्रिके भूरिति गार्हपत्ये ॥ ५ ॥

हौत्रिक उपपाते ‘भूः’(१) इति गार्हपत्ये जुहोति । हौत्रिकं चाग्वै-
दिकमुच्यते ॥ ५ ॥

दक्षिणाग्नावध्वर्यवे भुव इति ॥ ६ ॥

अध्वर्युवेदविहितोपपाते दक्षिणाग्नौ ‘भुवः’(२) इति जुहोति ॥ ६ ॥

आग्नीध्रीये सोमे ॥ ७ ॥

सोमे वर्त्तमाने आध्वर्यवोपपाते आग्नीध्रीये जुहोति । प्रागा-
ग्नीध्रीयोत्पत्तेः दक्षिणाग्नावेव हूयते । यतो न हायमाहुतिराग्नीध्रीयं
प्रयोजयति स्वकालत्वात् । अस्याश्च नैमित्तिकत्वात् ॥ ७ ॥

स्वारित्पादौगात्र आहवनीये ॥ ८ ॥

उद्गातृवेदविहिते श्रेष्ठ ‘स्वः’(३) इत्याहवनीये जुहोति । (४) ‘यद्युक्तो
भूः इति चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा गार्हपत्ये जुहवथ’ इति उपक्रम्यैवं
श्रूयत इति । अत्र च ऋगादिग्रहणं वेदोपलक्षणार्थम् । उपक्रमोपसंहार-
योर्हि वेदाः श्रूयन्ते । उपक्रमे तावत्—“त्रयो वेदा अजायन्ताग्नेर्ऋग्वेदो वा-
योर्यजुर्वेदः सूर्यात्सामवेदः स इमांस्त्रीन्वेदान्सितताप तेभ्यस्तप्तेभ्यस्त्री-
णि शुक्राण्यजायन्त भूः” इत्येवमादीनि । तथोपसंहारे—“तत ऋग्वेदेनैवा-

(१) अत्र ‘स्वाहा’ इत्यध्याहारः “स्वाहाकारः सर्वत्र साकाङ्क्ष-
त्वात्” (का० श्रौ० ४-४-१५) इत्युक्तेः । अत्राग्निर्देवता । अयमनादि-
ष्टहोमो यत्र कर्मणि ब्रह्मा भवति तत्र ब्रह्मणा कर्त्तव्यः । ब्रह्मवरणात्प्राक्
निमित्ते जाते व्याहृतिहोमार्थं ब्रह्मणो वरणं समन्त्रकं कृत्वा तेन होमः
कारयितव्यः । यत्र ब्रह्मा न भवति अग्निहोत्रादौ, तत्र तत्कत्रैव कार्यः ।
सोमे च कालाहुतिभिरस्य समुच्चय इति देवयाज्ञिकः ।

(२) अत्र वायुर्देवता । (३) अत्र सूर्यो देवता ।

(४) कंसान्तगतो ग्रन्थो मुद्रितपुस्तकेष्वचिन्नास्ति ।

‘वेदं भिषज्यति यजुर्वेदेन यजुर्वेदम्’ इत्येवमादि । तस्मादगाविग्रहणं वेदोपलक्षणार्थम् । एवं ह्येकवाक्यता भवति ॥ ८ ॥

चतुर्गृहीतान्येतानि सर्वत्र ॥ ९ ॥

(१) (सर्वत्र ग्रहणमविज्ञाते प्रतिमहाव्याहृतीत्येषमर्थम् । अथवा ‘सर्वत्र’ग्रहणात् यत्र यत्र चतुर्गृहीतश्रुतिरस्ति तत्र सर्वत्र चतुर्गृहीतानि भवेयुः । यथा ‘अनुधृताभ्यस्तमयः’ इत्येवमादीनि) ॥ ९ ॥

सर्वप्रायश्चित्तं च पञ्चभिः प्रत्यृचम् (२) ॥ १० ॥

‘सर्वप्रायश्चित्तम्’ इति संज्ञा संव्यवहारार्था ॥ १० ॥

तदाह—

(३) त्वन्नो अन्न इति द्वाभ्यामयाश्चाग्नेऽस्यनाभिः शस्ति-
पाश्च सत्त्वमिन्वमयाऽआसि अया नो यज्ञं वह्नास्यया नो
घेहि भेषजं स्वाहा, ये ते शतं वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः
पाशा वितता महान्तः तेभिर्नोऽअय सवितोत विष्णु-
र्विद्वे सुश्रन्तु मरुतः स्वर्काः स्वाहो दुत्तमामिति च ॥ ११ ॥

अत्र द्वयोर्मन्त्रयोः परशास्त्रीयत्वात्पाठः । एतत् सर्वप्रायश्चित्तं ‘च’
शब्दात्सर्वत्र भवति । इयांस्तु विशेषः—सकृद्वृत्तीतेनेति ॥ ११ ॥

(४) अविज्ञाते प्रतिमहाव्याहृति सर्वाभिश्चतुर्थम् ॥ १२ ॥

अविज्ञातं स्मार्त्तमभिधीयते । न हि तज्ज्ञायते किमाग्वैदिकं याजुर्वै-
दिकं सामवैदिकमिति । अथ च इदं स्मरणं ‘शुचिना कर्म कर्त्तव्यम्’
‘यज्ञोपवीतिना कर्त्तव्यम्’ ‘बद्धशिखेन’ इत्येवमादि च । तदुपपाते तद-
पचारे प्रतिमहाव्याहृति हुत्वा सर्वाभिश्चतुर्थं होमं करोति (ः) ॥ १२ ॥

(१) कंसान्तर्गतो ग्रन्थः क्वचित्पुस्तके नास्ति ।

(२) व्याहृतिहोमानन्तरं वक्ष्यमाणाभिः पञ्चभिर्ऋग्भिः प्रत्यृचं स-
र्वप्रायश्चित्तमाहवनीये जुहोति ।

(३) “स्वन्नोऽअग्ने०” “स त्वन्नोऽअग्ने०” (वा० सं० २१-३,
४) “अयाश्चाग्ने०” “ये ते शतं०” इति मन्त्रद्वयौ परशास्त्रीयौ । “उदुत्त-
मम्०” (वा० सं० १२-१२) एतः सर्वप्रायश्चित्त्वं जुहोति ।

(४) अविज्ञातवेदविशेषमूले स्मृतिविहितस्य कर्त्तव्यो विनाशे ।

(५) ‘भूभुवः स्वः स्वाहा’ इति ।

सर्वप्रायश्चित्तं च(१) ॥ १३ ॥

अत्र भवति ॥ १३ ॥

अग्निहोत्री चेद्दुहानोपविशेद्यजुषोत्थापनमेक उ-
दस्थादेव्यदितिरायुर्वैज्ञपतावधादिन्द्राय कृण्वती भागं
मित्राय वरुणाय चेति ॥ १४ ॥

अग्निहोत्रशब्देन तत्साधनभूतं द्रव्यमुच्यते । तद्द्रव्यं यस्यां वि-
द्यते सैयमग्निहोत्रिणी मत्वर्थीयलोपेन अग्निहोत्रित्युक्तं सा चेद्दुहामा-
नोपविशेत् तामके यजुषोत्थापयन्त्युदस्थादिति (२) ॥ १४ ॥

दुग्ध्वा ब्राह्मणायैनां दद्याद्यमनभ्यागमिष्य-
न्त्स्यात् (३) ॥ १५ ॥

यं प्रत्यनभ्यागमिष्यन्मन्येत यजमान इति ॥ १५ ॥

दण्डेन वानुपिष्योत्थाप्य दोहनम् ॥ १६ ॥

‘वा’शब्दो विकल्पार्थः ॥ १६ ॥

अदानं च ॥ १७ ॥

तस्मिन्पक्षे ॥ १७ ॥

अदुहानायामन्याम् ॥ १८ ॥

प्राप्तमेवेदमुच्यते प्रायश्चित्तव्युदासार्थम् ॥ १८ ॥

वाइयेत चेत्तृणान्यालुप्य ग्रासयेत्सूयवसाद्भग-
वति हि भूया अथो वयं भगवन्तः स्याम अद्धि तृणम-
दन्ये विश्वदानीं पिब शुद्धसुदकमाचरन्तीति ॥ १९ ॥

(१) अत्र विप्रतिपत्तिः । ‘भूः’ इति गार्हपत्ये, ‘भुवः’ इति दक्षिणा-
ग्नौ, ‘स्वः’ इत्याहवनीये, ‘भूर्भुवः स्वः’ इति सर्वप्रायश्चित्तं चेत्याहवनीये
याज्ञिकवासुदेवभट्टाश्च । ‘भूः’ इत्याद्याहुतिनवकमप्याहवनीय एवेति
सम्प्रदायकारिकाकारौ । महापितृयज्ञे दक्षिणाग्नौ अवभृथे चाप्स्वेव
शतरुद्रियं परिश्रित्सु त्र्यम्बकासु चतुष्पथाग्नौ ।

(२) “तदाहुः । यस्याग्निहोत्री दोह्यमानोपविशेत्किं तत्र कर्म का
प्रायश्चित्तिरिति ता^१ हैके यजुषोत्थापयन्त्युदस्थादेव्यदितिरिति०”
(श० ब्रा० १२-४-१-९) इत्यादिश्रुतेः ।

(३) तत्र मतभेदः । यः पुनर्गृहे नागच्छतीति कारिकाकारः । यस्य
गृहे कार्यार्थमपि गमिष्यन्त्यजमानो न भवतीति याज्ञिकाः धूर्तस्वामिनश्च ।

पञ्चविंशे प्रायश्चित्तानां निरूपणाध्याये द्वितीया कण्डिका । ३६५

अनेन मन्त्रेण । “यस्याग्निहोत्री दोह्यमाना वास्येत” इत्युपक्रम्य “स्त-
म्बमाच्छिद्य ग्रासयेत्” (श० ब्रा० १२-४-१-२२) इति श्रुतेः ॥ १९ ॥

इति पञ्चविंशोऽध्याये प्रथमा कण्डिका ।

तस्यै पयसा जुहोति ॥ १ ॥

षष्ठ्यर्थे चतुर्थी तस्याः पयसा जुहोतीति ॥ १ ॥

लोहितदोहे दक्षिणाग्निं परिश्रित्य व्युत्क्रामतेत्यु-
क्त्वोष्णे भस्मनि रुद्राय हुत्वा पूर्ववद्दानम् ॥ २ ॥

लोहितदोहे दक्षिणाग्नेः परिश्रयणम् । (१) ‘व्युत्क्रामत’ इति च त्रैषः ।
दक्षिणाग्नेरेव उष्णे भस्मनि ‘रुद्राय स्वाहा’ इति हुत्वा पूर्ववद्दानं यमन-
भ्यागमिभ्यन्मन्येत तस्मै । मेक्षणकरणं श्रयणं च नोपनिबद्धमाचार्येण ।
इह च द्रव्यप्रतिपात्तिरियम् । होमक्रिया द्रव्यार्था नापूर्वोत्पत्त्यर्था ते-
नात्रेतिकर्त्तव्यता न भवति । कर्त्तव्यस्य हीतिकर्त्तव्यतापेक्षा भवति ।
न चात्रापूर्वस्य कर्त्तव्यता । होमो ह्यत्र द्रव्यार्थः । अतो दोहनपात्रेणैव
समस्तं तद्रव्यं भस्मनि प्रक्षिप्यत इति ॥ २ ॥

हौम्यङ्गवि सद्रौद्रमुपसृष्टं वायव्यं दुह्यमानमाश्विनं
दुग्धः सौम्यमधिश्रितं वारुणमुदन्तं पौष्णं (२) वि-
ष्यन्दमानं मारुतं बिन्दुमत्सारस्वतः शान्तं मैत्रमुद्रा-
स्यमानः सवितुरुद्रासितमदितेरुर्नायमानं वैश्वदेवमु-
न्नीतिं बार्हस्पत्यं प्राहियमाणं धात्रं प्रहृतं वैद्वकर्मणम-
न्तराग्नी वैश्वानरायोपसन्नं चावाप्राथिव्योः पूर्वाहुति-
रिन्द्राग्न्योरुत्तरा प्रजापतेर्हुतमैन्द्रम् ॥ ३ ॥

तद्धौम्यं होमद्रव्यं गवि स्थितं सददुष्यति चेत् रुद्रदेवत्यं भवति ।
एवमुपरिष्ठादपि तस्मिन्स्तस्मिन्काले देवतासम्बन्धात्तद्देवतमुच्यते । वक्ष्य-
ति हि ‘यथाकालोपपाने तद्देवते तद्देवतं हुत्वा’ इति । तादर्थ्यात् । गवि

(१) “तदाहुः । यस्याग्निहोत्री लोहितं दुहीत किं तत्र कर्म का
प्रायश्चित्तिरिति व्युत्क्रामतेत्युक्त्वा मेक्षणं कृत्वान्वाहार्यपचनं परिश्रयि-
तवै ब्रूयात् ०” (श० ब्रा० १२-४-२-१) इत्यादिश्रुतेः ।

(२) ‘विष्यन्दमानम्’ इ० पा० ।

स्थितस्य च ऋषभाक्रमणादिना दोषः(१) । उपसृष्टं वायव्यम् वत्सोप-
सर्गकाले वायव्यं भवति ॥ ३ ॥

यथाकालोपपाते तद्देवते तद्देवतं हुत्वा

तद्वातिदिश्यान्येन जुहुयात् ॥ ४ ॥

यस्मिन्यस्मिन्काले उपपातस्तद्देवत्यं होमं कृत्वा तदुद्देशेन वाति-
दिश्यान्येन जुहुयात् ॥ ४ ॥

(२)स्कन्देच्चेदस्कन्नधित प्राजनीत्याभिमृश्य शेषेण

जुहुयात् ॥ ५ ॥

“अथ यत्र स्कन्नं स्यात्तदभिमृशेदस्कन्नधित प्राजनीति” (श०
ब्रा० १२-४-१-७) इति श्रुतेः ॥ ५ ॥

(३)मिद्येत चेदवापद्येत स्कन्नप्रायश्चित्तेनाभि-

मृश्य व्याहृतिभिश्चाद्भिरुपनिनीय कपा-

लानि भस्मोद्वापे कुर्यात् ॥ ६ ॥

यद्युर्नाची स्थाली स्याद्यदि वा मिद्येत स्कन्नप्रायश्चित्तेनैवाभिमृश्य
व्याहृतिभिश्चाद्भिरुपनिनीय कपालानि भस्मोद्वापे करोति । यदि भिन्ना
स्थाली अन्येन च द्रव्येण होमाभिनिर्गुप्तिः ॥ ६ ॥

भुवपतय इति हाविर्यज्ञियम्(४) ॥ ७ ॥

स्कन्नमभिमृशत् ॥ ७ ॥

(१) दुह्यमानप्रभृतिहुतपर्यन्तस्य अमेध्य-मल, केश, कीटादिपा-
तादिना दुष्टता ।

(२) तदग्निहोत्रार्थं पयश्चेत्स्कन्देत्स्थालीतो बहिर्गच्छेत् भूमौ
अन्यत्र वा पतेत् ।

(३) “यदि वा मिद्येत स्कन्नप्रायश्चित्तेनैवाभिमृश्याद्भिरुपनिनीय
यदन्यद्विन्देत्तेन जुहुयात्” (श० ब्रा० १२-४-१-६) इति श्रुतेः । मिद्येत
विदीर्येत अथवा अवापद्येत अधोमुखीभवेत् । मस्योद्वापशब्देन गार्हप-
त्यादिक्षरेभ्यो भस्मोद्धृत्य यो राशिः क्रियते स उच्यते ।

(४) हविर्यज्ञशब्देन दर्शपूर्णमासौ तद्विकाराश्च । तत्सम्बन्धि हा-
विर्यज्ञियं चरुपुरोडाशाज्यसान्नाय्यमांसादि । सोमे हाविर्यज्ञिये स्कन्ने
इदमेव प्रायश्चित्तम् तत्र “भुवपतये स्वाहा” (वा० सं० २-२) इत्य-
भिमर्शनात्पूर्वं कालाहुतिवाचने अधिके ।

पञ्चविंशे प्रायश्चित्तानां निरूपणाध्याये तृतीया कण्डिका । ३६७

देवान्दिवमग्निति सोमे(१) ॥ ८ ॥

सोमे हाविर्यज्ञियं स्कन्नं "देवान्दिवमग्नौ" (वा० सं० ८-६०)
इत्यनेन मन्त्रेण अभिमृशेत् ॥ ८ ॥

(२) ययोरोजसेति वोदकेनोपासिञ्चेत् ॥ ९ ॥

सोम एव हाविर्यज्ञियं (३) स्कन्नम् । 'वा' शब्दो विकल्पार्थः ॥ ९ ॥

उन्नीतसर्वस्कन्दनस्वर्गभेदयोस्तत्रैवासनम् ॥ १० ॥

"यस्याग्निहोत्रं स्वव्युत्पातं स्कन्देत्" (श० ब्रा० १२-४-२-६)
इति प्रकृत्यैवमेव हि श्रूयते ॥ १० ॥

अन्यदुन्नीयान्योऽस्मै (४) प्रयच्छेत्तेन होमः ॥ ११ ॥

अन्यस्मिन्नुन्नीयमाने त्रैवो न भवति । "तददो हैवोन्नेष्यामीत्युक्तं
भवति" (श० ब्रा० १२-४-२-८) इति श्रुतेः ॥ ११ ॥

इति पञ्चविंशेऽध्याये द्वितीया कण्डिका ।

पूर्वाहुतौ हुतायां वेदाहवनीयोऽनुगच्छेत्तदुक्तम्(५) ॥ १ ॥

तदुक्तग्रहणं न्यायप्राप्तोद्धरणप्रज्ञप्त्यर्थम् । प्राप्तत्वादेवावाक्यमिति
चेत्, उत्तरविधानेन सह विकल्पार्थत्वादित्यदोषः ॥ १ ॥

(६) काष्ठं हिरण्यं वाभिजुहुयाच्छ्रुतेः ॥ २ ॥

(१) सोमे रसरूपे सोमद्रव्ये स्कन्ने स्कन्नस्य सोमस्याभिमर्शनं
कर्तव्यम् । अत्रापि कालाहुतिवाचने भवतः ।

(२) यस्मिन्प्रदेशे सृग्भिन्ना सर्वस्कन्दनं वा जातं तत्रैवोपवेशनं
कुर्यात् । ततः स्कन्नस्य "अस्कन्नचित" "ययोरोजसा" (वा० सं०
८-५९) इति मन्त्राभ्यामभिमर्शनम् उदकोपसेचनं च ।

(३) स्कन्नं सोमम् । अत्रापि पूर्वं कालाहुतिहोमो वाचनं च ।

(४) अन्यो होमकर्तुरन्यः कश्चित्सर्वस्कन्दने तस्यामेव सृचि
स्वर्गभेदे चान्यस्यां प्रतपनादिसंस्कृतायां स्थाल्याः सकाशादुन्नीयोन्यनं
कृत्वा अस्मै होमकर्त्रे सर्वस्कन्दनभेदनस्थाने उपविष्टाय प्रयच्छेत् ।

(५) "तदाहुः यस्याहवनीय उद्धृतः पुराग्निहोत्रादनुगच्छेत्" (श० ब्रा० १२-४-३-२) इत्यादि श्रुतेः ।

(६) अग्निस्थाने काष्ठं निधाय होमे क्रियमाणे यदि यजमानस्य
हृदयविलेखो भवति अविश्वासोऽपरितो वा भवति तदा ।

काष्ठं निधायामिजुहुयात् हिरण्यं वेति विकल्पः । श्रुतिग्रहणं हृद-
यविलेखप्रज्ञप्त्यर्थम् । तथा च श्रुतिः—“यद्यस्य हृदयं व्येव लिखेद्धिर-
ण्यमभिजुहुयात् (श० ब्रा० १२-४-३-१) इति ॥ २ ॥

त्रिरुद्धृतश्चेदाहवनीयोऽनुगच्छेदुदक्स्थानान्युपलि-
प्य निर्मथ्य सकृदुद्धृते तस्मिन्त्सायम्प्रातर्होममेके ॥ ३ ॥

त्रिरुद्धृताहवनीयानुगमने उदच्यां दिशि अग्निस्थानान्युपलिप्य
निर्मन्थनोपदेशाद् गार्हपत्ये समारोह्य निर्मथ्य सकृदुद्धृते तस्मिन्नेव वि-
हारे एके सायं प्रातर्होममिच्छन्ति । एके शतकृत्वोप्युद्धरन्ति ॥ ३ ॥

गार्हपत्येऽनुगते अस्मनाऽरणी सृष्ट्व्य मन्थनम् ॥ ४ ॥

अग्निहोत्रकाल एतन्नामैतत्तिकमिति सम्प्रदायः । तथा चोपरितना-
न्यपि नैमित्तिकानि तद्विषयाण्येव दृश्यन्ते । येनेदमाह—“पूर्वमुपशमथ्य
पूर्ववद्धोमः” (का० श्रौ० २५-३-२) इति । होमग्रहणादग्निहोत्रविषयता
गम्यते । अपरे तु सर्वविषयं मन्यन्ते(१) ॥ ४ ॥

आहवनीयजागरणे वा तत एवोद्धरणम्(२) ॥ ५ ॥

आहवनीयजागरणे गार्हपत्यानुगमने तत एवाहवनीयोद्धरणं शेषश्च
गार्हपत्यकार्ये । तस्मिन्पक्षे दक्षिणाग्नेः प्राङ्मुख्यं कर्तव्यम् ॥ ५ ॥

आहृत्य वा (३) ॥ ६ ॥

गार्हपत्यस्थानमाहवनीयम् । पुनरुद्धरणम् । शेषश्च गार्हपत्यः ॥ ६ ॥

उत्तपराज्यागताद्वा ॥ ७ ॥

उत्तपराजी तृणवर्त्तिकोच्यते । तथा वा उत्तपराज्या गार्हपत्यस्थान
मागतात् पुनरुद्धरणं भवति ॥ ७ ॥

निर्मथ्य(४)वा ॥ ८ ॥

(१) अग्निहोत्रे विहारकाले गार्हपत्यानुगमनएतद्भवतीति कर्क-
सम्प्रदायकारौ अन्ये तु सर्वदैवैतद्भवतोत्याहुः ।

(२) इतः प्रभृति अग्निहोत्रहोमविषयाण्येव नैमित्तिकान्यभिधी-
यन्ते । यः प्राग्द्धृतः स आहवनीयः यश्चाहवनीयस्थाने अवशिष्टः स
गार्हपत्यः । पूर्वोद्धृत एव दक्षिणाग्निराहृत्य वितृतीये स्थाप्यः । एवं
कृत्वाग्निहोत्रं होतव्यम् । होमान्ते गार्हपत्यस्य मन्थनं कार्यमिति दे-
वयाज्ञिकः ।

(३) अत्रापि पक्षे होमान्ते गार्हपत्यस्य मन्थनं कार्यम् ।

(४) अथवा गार्हपत्यं निर्मथ्य तत उद्धरणम् । न चास्मिन्पक्षे
होमान्ते मन्थनम् । कृतत्वात् इति देवयाज्ञिकाः ।

पञ्चविंशे प्रायश्चित्तानां निरूपणाध्याये तृतीया कण्डिका । ३६६

“अथ हैकेऽन्यं गार्हपत्यं मन्थन्ति” (श० ब्रा० १२-४-३-८) इति श्रुतेः । अस्मिन् पक्षे न्यायप्राप्तमेवैतदिति नैमित्तिकं भवति । प्राप्तस्य चोपादानमितरैः सह विकल्पार्थम् ॥ ८ ॥

समारोह्यासमारोह्य वा पूर्वमुपशमय्य पूर्व-
वद्धोमः(१) ॥ ९ ॥

समारोह्य पूर्ववदुदकस्थानान्युपलिप्य निर्मथ्य सकृदुद्धृते सायं प्रातर्होमः । असमारोह्य पूर्वस्योपशमनं कृत्वा निर्मथ्योद्धृत्यात्रैव होमः । एवं हि श्रूयते—“अथ हैकेऽनुगमय्यान्यं मन्थन्ति” “अरण्योरग्री समारोह्य” (श० ब्रा० १२-४-३-९, १०) इति च ॥ ९ ॥

जिराहृतो दक्षिणाग्निरनुगच्छेच्छेद-

नाहरणमस्य तदहरेके ॥ १० ॥

एके शतकृतवोप्युद्धरन्ति । अनाहरणपक्षे च तदर्थत्वात् तत्साध्य-
कर्मलोपः ॥ १० ॥

जाग्रतमाहवनीयमभ्युद्धरेच्छेत्तदुक्तम्(२) ॥ ११ ॥

‘तदुक्तम्’ इति ग्रहणमुत्तरविवक्षार्थम् ॥ ११ ॥

पश्चान्निधाय पुरस्ताद्धोमयत्र होममेके ॥ १२ ॥

(३) पश्चादाहवनीयस्य स्थापयित्वा पुरस्ताद्वा तमग्निमुभयत्र होममेके कुर्वन्ति । एके तदुक्तं गार्हपत्योऽसाविति । उभयत्र च होमपक्षे चतुर्गृहीतेन हुत्वैकस्मिन्नग्नौ पुनश्चतुर्गृहीतेन द्वितीये जुह्वति एके । शो-

(१) तत्र असमारोह्यपक्षे पूर्वमाहवनीयमुपशान्तं कृत्वा गार्हपत्यं स्वस्थान एव संस्थाप्य स्वस्थान एव च आहवनीयमुद्धृत्य तत्रैवाग्नि-
होत्रहोमः कार्यः । दक्षिणाग्निश्च पूर्वोद्धृत एव । समारोह्यपक्षे तु आह-
वनीयं समारोह्य पूर्ववद्धोमः । दक्षिणाग्निः तत्र पूर्वोद्धृत एव नीयते ।

(२) अनुपशान्तस्यैवाहवनीयस्य भ्रान्त्या गार्हपत्यादभ्युद्धरणं चेत्तदा तदुक्तं प्रायश्चित्तमाध्वर्यवमेव कर्तव्यम्, अन्यस्यानुकत्वात् ।
एवं च आध्वर्यवं पूर्वं हुत्वा भ्रान्त्योद्धृतस्य गार्हपत्यमध्ये पश्चात्प्र-
क्षेपः कर्तव्यः ।

(३) तं भ्रान्त्योद्धृतं स्थापनात्प्राग्ज्ञातं पश्चान्निधाय पूर्वोद्धृ-
तस्याहवनीयस्य अपरस्मिन्द्विदेशे स्थापयित्वा पुरस्तात्पूर्वदेशे वा निधाय
उभयत्राग्निद्वये होमं कुर्वन्त्येके । एके गार्हपत्यमध्ये पश्चात्प्रक्षेपं
कुर्वन्तीति ।

पमक्षादि तन्त्रेण । अन्ये त्वेतन्नेच्छन्ति । साध्यो होमः साधनमग्निः
न च साधनभेदात्साध्यभेदो युक्तः । तेनान्यथा वर्णयन्ति । एकैव समि-
त् स्वातवती अग्निद्वयेऽप्युपधीयते । तत्र प्रक्षिप्तं होमद्रव्यमग्निद्वयेऽप्यु-
पाच्छति । एवमुभयत्र होमः कृतो भवति इति सम्प्रदायः । युक्तरूप-
मिष चैतत्, न हि साधनापेक्षया साध्यावृत्तिर्युक्तेति ॥ १२ ॥

अभिनिधानेऽग्नयेऽग्निमते पुरोडाशः ॥ १३ ॥

यदि पुनरुद्धृतोऽग्निश्चावभिनिहित एव भवति तदाग्नयेऽग्निमते
पुरोडाशः (१) कार्यः ॥ १३ ॥

(२) समितमिति वोपस्थानं द्वाभ्याम् ॥ १४ ॥

वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ १४ ॥

गृहीतानुगमने अन्वग्निरित्याहृत्य ॥ १५ ॥

“ममाग्न” (का० श्रौ० २-१-३) इत्यग्निं गृह्णातीति गृहीतस्यानुग-
मने एतदेव प्रायश्चित्तद्वयं विकल्पेन भवति । “अन्वग्निः” (वा० सं०
११-१७) इत्यनेन मन्त्रेण आहृत्य पूर्वैतरम् ॥ १५ ॥

अनादेशे पुरोडाशः सर्वत्र ॥ १६ ॥

वक्ष्यत्युपरिष्ठात् “अग्नये च सूर्यवते” “सूर्याय च ज्योतिष्मते”
(का० श्रौ० २५-३-१४, २१) इति । तत्र पुरोडाशो भवति । एतच्चो-
क्ताचार्येण—‘यत्र वेदवाक्ये द्रव्यस्य न विधानं तद्विषयम्’ इति । इत-
रथाग्नयेऽग्निमते पुरोडाश इत्यवाच्यं स्यात् ॥ १६ ॥

अनुद्धृताभ्यस्तमये कुशवद्धे हिरण्ये (३) पश्चाद्भि-

यमाण इध्मेनोद्धरेदार्षेयो ब्राह्मणः ॥ १७ ॥

“यस्याहवनीयमनुद्धृतमादित्योऽभ्यस्तमियात्” (श० ब्रा० १२-
४-४-६) इति प्रकृत्य सर्वमेतच्छ्रूयते । प्रेषवचनं तु नोपनिबद्धमाचार्येण ॥ १७ ॥

वैष्णव्याहुतिः ॥ १८ ॥

(१) भ्रान्त्या स्थापने कृते प्रायश्चित्तार्थमिष्टिः, इष्टेरनन्तरमग्निहो-
त्रहोमः कर्तव्यः ।

(२) वित्तकालाद्यभावेनेष्टिं कर्तुमशक्तस्य हृदिलेखरहितस्य वामि-
निधाने प्रायश्चित्तान्तरम्—

तयोरुभयोरग्नयोः “समितम्०” “सं वाम्०” (वा० सं० १२-५७, ५८)
इति मन्त्राभ्यामुपस्थानं कार्यम् ।

(३) गार्हपत्यस्थापरस्मिन्प्रदेशेऽन्येन केनचिदिध्रयमाणे इत्यर्थः ।

पञ्चविंशे प्रायश्चित्तानां निरूपणाध्याये तृतीया कण्डिका । ३७१

तत्र देयेति ॥ १८ ॥

अग्नये च सूर्यवते ॥ १९ ॥

पुरोडाशः(१) ॥ १९ ॥

अभ्युदये रजतधारणं पुरस्तात् (२) वैश्वदेव्याहुतिः ॥ २० ॥

सूर्याय च ज्योतिष्मते ॥ २१ ॥

पुरोडाशः ॥ २१ ॥

समानमुद्धरणम् ॥ २२ ॥

‘इध्मेनोद्धरेदार्धयो ब्रह्मण’ इति ॥ २२ ॥

वैश्वदेवी वोभयत्रापुरोडाशा ॥ २३ ॥

उभयत्र वा वैश्वदेव्याहुतिर्भवत्यपुरोडाशा चतुर्गृहीतेन ॥ २३ ॥

उभयानुगमने पुनराधेयं वा ॥ २४ ॥

उभयोरनुगतयोः गार्हपत्याहवनीययोर्यद्यभ्यस्तमयो भवत्यभ्युदयो वा तदा पुनराधेयं वा भवति, न्यायप्राप्तमग्न्याधेयं वा । को न्याय इति चेत् ? ‘उभावग्नी युगपदुत्पाद्यौ युगपदुत्पत्तिश्चाग्न्याधेयेन भवति’, यद्येवं ‘पुनराधेयं वा’ इति कुत एतत् ? वाक्यात् । ‘यस्योभावग्नी अनुगतावमिनिम्लोचेदभ्युदियाद्वा सूर्यः पुनराधेयमेव तत्र प्रायश्चित्तिः’ । एवं चेत् पुनराधेयमेव भवति नाग्न्याधेयम् इति । न हि न्यायो वाक्येन विकल्प्यते । एतच्चानुगतपरिज्ञानोत्तरकालं यद्यमिनिम्लोचनं भवति तदैव, न अमिनिम्लोचनोत्तरकालमनुगमनपरिज्ञाने ॥ २४ ॥

भेदेनाप्युपपातात् ॥ २५ ॥

भेदेनाप्यनुगमामिनिम्लोचने भवत्येव पुनराधेयम् । कुत एतत् ? उपपातात् । उपपातो हि भवति अग्न्यनुगमनेऽमिनिम्लोचनम् । तद्यद्युभयशब्देन विशिष्यते ततो वाक्यं भिद्येत । तस्माद्भेदेनाप्यनुगतयोः पुनराधेयमिति ॥ २५ ॥

एवं प्राप्त आह—

न सह प्रकलूतेः ॥ २६ ॥

नैतदेवमग्न्यतरानुगमने पुनराधेयम्(३) । सहैव हि प्रकल्पिता गा-

(१) वक्षिणाग्निमुद्धृत्य इष्ट्यन्ते तद्विहार एवाग्निहोत्र होतव्यम् ।

(२) आहवनीयखरात्पूर्वस्यां दिशि ।

(३) पुनराधेयसमाप्यतन्तरं चास्मिन्नेव विहारेऽग्निहोत्रहोमः कर्तव्य इति ।

हंपत्याहवनीययोरुत्पत्तिः । तत्रैकैको न शक्यते उत्पादयितुम् । तस्मात्सविशेषणमेवात्र निमित्तम् ॥ २६ ॥

इति पञ्चविंशोऽध्याये तृतीया कण्डिका ॥

(१) मध्यमानश्चेन्न जायेत यमदूरात्परापश्येत्त-

माहृत्याभिजुहुयात् ॥ १ ॥

मध्यमानग्रहणं कालासम्भवप्रकृत्यर्थम् । न हि कश्चिन्मध्यमानो न जायेत । यमेवान्तिकेऽग्निमपरिगृहीतं पश्येत्तमाहृत्याभिजुहुयात् । स चायमस्यैवैकस्य प्रयोगस्य साधनीभूतः । तावन्मात्रश्रवणात् । पुनः स्वयोनैराहरणम् ॥ १ ॥

(२) ब्राह्मणहस्ते वा ॥ २ ॥

जुहोति । 'वा' शब्दो विकल्पार्थः । अयं चाहवनीयविकारत्वेन विधीयते । ततश्चोत्तरसमिदाधानमन्त्रे विपरिणामः । सा ह्यदृष्टार्थत्वात् ब्राह्मणहस्तेऽपि दीयते । पूर्वा तु दृष्टार्थत्वादेव न भवति ॥ २ ॥

तस्मिन्पक्षे व्रतमाह तस्य—

वासानपनोदश्च ॥ ३ ॥

वसत्यर्थमागतो ब्राह्मणो नापनोद्यः ॥ ३ ॥

अजकर्णे वा दक्षिणे ॥ ४ ॥

जुहोति (३) ॥ ४ ॥

तस्मिन्पक्षे व्रतमाह—

अभोजनं तस्य ॥ ५ ॥

(१) अथ गार्हपत्यस्योपशान्तस्य समारूढे वा होमकाले मध्यमानस्य उद्धरणकालात्प्राग्जन्मासम्भावनायां तत्प्रयोगसिद्ध्युपायार्थमिदम् ।

(२) अत्र गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्नीनां स्थाने त्रीन्ब्राह्मणानुपवेश्य दक्षिणेषु तद्वस्तेषु परिस्तरणादि पर्युक्षणोपस्थानान्तं सर्वं कार्यम् । होमात्पूर्वं यत्समिदाधानं तत्र भवति, दृष्टार्थत्वात् । इन्धनं हि तस्य प्रयोजनम् । न च तदनग्निषु सम्भवति । "समिदसि०" (वा०सं० २-५) इत्येतत्तु समिदाधानं भवत्येव अदृष्टार्थत्वात् । तत्र च (का० श्रौ० ४-१४-३०) समिदसि समिद्धो मे ब्राह्मणहस्त दीदिहि समेद्धा ते ब्राह्मणहस्त दीद्यासमिति विशेषः ।

(३) ब्राह्मणवदेव त्रयाणामग्नीनां स्थानेषु अजान्स्थापयित्वा तद्दक्षिणकर्णेषु होमः कार्य इत्यर्थः ।

वज्रमांसस्य ॥ ५ ॥

कुशस्तम्बे वा ॥ ६ ॥

जुहोति(१) । तत्र व्रतम् ॥ ६ ॥

अनासनं तस्मिन् ॥ ७ ॥

(१)अप्सु वा ॥ ८ ॥

जुहोति । तत्र व्रतम् ॥ ८ ॥

नाद्भ्यो बीभत्सेतेति श्रुतेः ॥ ९ ॥

बीभत्सा परिवाद उच्यते । एवं श्रूयते—“नापः परिचक्षीत” (१)इ-
ति । अपन्याय्यत्वाच्च श्रुतिग्रहणमत्र क्रियते ॥ ९ ॥

अहुताभ्युदितउन्नीया(४)नमितोरासीत ॥ १० ॥

अहुत एव यद्यभ्युदयो भवति तदोन्नीयातमनादासीत ॥ १० ॥

हुत्वा भूरित्यनुमन्त्रणम् ॥ ११ ॥

हुत्वा च ‘भूः’ इत्यनुमन्त्रणं कार्यम् ॥ ११ ॥

(५)वरदानं च ॥ १२ ॥

(६)सर्वनाशे हविषां दोषे वा तदुक्तम् ॥ १३ ॥

तदुक्तग्रहणं पक्षान्तरेण सह विकल्पार्थम् ॥ १३ ॥

आउपेन वा प्रतिसंख्याय देवतेज्या ॥ १४ ॥

(१) त्रिष्वग्निस्थानेषु त्रीन् कुशस्तम्बान्स्थापयित्वा तेषु होमः कार्यः ।

(२) उदकपात्राणामग्निस्थानेषु स्थापनं कृत्वा तत्रत्यजले हवनं कर्तव्यमित्यर्थः ।

(३) अपां निन्दां न कुर्यात् । सर्वेषु पक्षेषु होमान्ते गार्हपत्यमन्थनं कार्यमिति ।

(४) चतुर्गृहीतस्योन्नयनं होमार्थं कृत्वा आहवनीयसमीपे आत-
मितोरासीत श्वासधारणं कृत्वासीत शरीरस्थात्यन्तरालानिपर्यन्तम् ,
यत ऊर्ध्वं श्वासधारणं कर्तुं न शक्यते तावदित्यर्थः ।

(५) क्षीरहोत्रे, स्वयं होमे त्वन्यस्मै सन्निहिताय ।

(६) सर्वेषां हविषां दोषविशेषेण अपहारादिना श्लेष्माद्यमेध्यो-
पघातेन वा नाशे तदुक्तं प्रायश्चित्तं “प्रधानद्रव्यव्यापत्तौ साङ्गावृत्ति-
स्तदादेशात्” (का० श्रौ० १-७-२७) इति कात्यायनोक्तमनुष्ठेयम् ।
तेनाध्वर्यवं कृत्वा तद्विहार एव सान्निपातिकैरङ्गैस्तानि विनष्टानि हवीं-
भ्युत्पाद्य यागाः कर्तव्या इति ।

प्रतिसङ्ख्यानविधिग्रहणाच्च तासामेव देवतानामिज्या(१) । किं वा स्यात् । मा भूदुपांशुयाजविध्यन्तेन विष्णोरग्नीषोमयोर्वैज्येति । देव ताम्रहणाच्चाङ्गाभावः ॥ १४ ॥

पुनः क्रिया च ॥ १५ ॥

एवं हि श्रूयते—“यस्य सर्वाणि हवींषि नश्येयुर्वा दुष्येयुर्वाप-
हरेयुर्वाज्येन ता देवताः सन्स्थाप्य पुनर्निर्वपेत्” इति ॥ १५ ॥

भेदे विप्रकल्पस्युपपाताभ्याम् ॥ १६ ॥

सर्वविषयत्वेन श्रवणात्सर्वहविर्नाशे एवं प्राप्त इदमुच्यते भेदेऽपि भवतीति । कुत एतत् ? विप्रकल्पेः । पृथक् पृथक् प्रकल्पानि होतानि हवींषि । नाग्न्युत्पत्तिवत्सहत्वप्रकल्पेति । अपि चोपपातो भवति “यस्य हवींषि नश्येयुः” इति । तत्र सर्वशब्देन विशिष्यमाणे वाक्यभेद-
प्रसङ्गः । “हवींषि नश्येयुः सर्वाणि च नश्येयुः” इति । स चान्याय्यः । तस्मान्नाशमात्रं निमित्तम् । तत्र भेदेऽपि भवति चेत् भवेदिदं नैमि-
त्तिकमिति(२) ॥ १६ ॥

अन्तरागमनेऽनाद्रिद्यते ॥ १७ ॥

गार्हपत्यादीनामन्तरागमने अनादरस्तच्चैतदग्निहोत्रविषयम् । त-
देव प्रकृत्य श्रूयते—“कामं वाऽप्येषु लोकेषु वयांषि युक्तं चायुक्तं च
सञ्चरन्ति” (श० ब्रा० १२-४-१-३) इति ॥ १७ ॥

इवैडकवराहेषूधारा प्राचीदं विष्णुरिति ॥ १८ ॥

(३) देया ॥ १८ ॥

(४) भस्मनो वा ॥ १९ ॥

‘वा’ शब्दो विकल्पार्थः । विकल्पेन हि श्रूयते—“गार्हपत्याङ्गस्मो-

(१) यावतीनां देवतानां हवींषि विनष्टानि ताः परिगणय्य विनष्ट-
हविःसम्बद्धानां तावतीनां देवतानामाज्येन हविषा यागः कर्तव्यः ।
आज्यसंस्कारात्पूर्वमस्य निमित्तस्य पाते आज्यसंस्कारं वेदिसंस्कारम-
ग्निसंस्कारं च कृत्वा यागः कर्तव्य इति देवयाज्ञिकाः ।

(२) एकैकहविर्नाशेऽपीदं नैमित्तिकमनुष्ठेयम् ।

(३) श्वा-कुक्कुरः । एडको-मेषः । वराहः-ग्रामसूकरः । गार्हप-
त्यादारभ्याहवनीयपर्यन्तं “इदं विष्णुः” (वा० सं० ५-१५) इत्यनेन
उदकस्य धारां निनयति ।

(४) भस्म गार्हपत्याद् गृहीत्वा धारा देया । एतदप्यग्निहोत्र-
विषयमेव ।

पहत्याहवनीयाग्निवपन्तो यन्ति" (श० ब्रा० १२-४-१-४) इति ॥१९॥

(१) चक्रीवत्यग्नये पथिकृते ॥ २० ॥

पुरोडाशं निर्वपेत् । चक्रीवान् रासम उच्यते, तस्मिन्नन्तरा गच्छतीत्यर्थः । एतच्च सर्वविषयमसंयुक्तविधानात् ॥ २० ॥

प्रज्ञातेष्ट्यतिपत्तौ च ॥ २१ ॥

पथिकृद्भवति ॥ २१ ॥

प्रज्ञातग्रहणमाचष्टे—

(२) नियतास्वतिपत्तिश्रुतेः ॥ २२ ॥

अतिपत्तिर्हि नियतास्वेव भवति नानियतासु । इष्टिग्रहणाच्च पञ्चतिपत्तौ न भवति ॥ २२ ॥

(३) स्तोत्रमोहे शस्त्रस्य च ॥ २३ ॥

पथिकृद्भवति ॥ २३ ॥

जनमरणे च ॥ २४ ॥

पथिकृद्भवति ॥ २४ ॥

उपपातसामर्थ्यात्स्वजने(४) ॥ २५ ॥

सा च स्वकीयजनमरणे, न सार्वत्रिके । कुत एतत् ? उपपातसामर्थ्यात् । उपपातो हि कादाचित्को भवति ॥ २५ ॥

नित्यत्वाच्च ॥ २६ ॥

अपि च नित्यं जनमरणमिति ॥ २६ ॥

अग्नये व्रतपतये ब्रह्मेऽहनि मैथुनमांसभोजनं चेत् ॥२७॥

व्रतमर्हतीति ब्रह्म तस्मिन्मैथुनमांसभोजनं चेद्भवति अग्नये व्रतपतये इष्टिर्भवति(५) ॥ २७ ॥

(१) चक्रीवान् रथः । अग्निहोत्रनैमित्तिकमध्ये विधानादेतदप्यग्निहोत्रविषयमेवेति देवयाशिकाः ॥

(२) नित्यास्वेष्टेषु कालातिक्रमस्य श्रवणात् प्रज्ञातपदेन दर्शपौर्णमासाग्रयणचातुर्मास्येष्टयो गृह्यन्ते ।

(३) अन्यस्य स्थानेऽन्यस्य गानम् । अन्यास्वृक्षु वा, तास्वेव ऋक्षु सामान्तरगानं च स्तोत्रमोहः । अत्र च कालाहुतिवाचने पूर्वं भवतः । शस्त्रस्य च अन्यस्य स्थाने अन्यशंसने अक्षसूत्रादेर्विपर्यासे विस्मरणे च पथिकृदिष्टिः ।

(४) पुत्रपौत्रादिमरणे ।

(५) अष्टाकपालः पुरोडाशो भवति । स्मृतिप्रतिषिद्धाचरणे तु स्मार्तं प्रायश्चित्तम् ।

आहिताग्नेरात्यश्रुकरणेऽग्नये दूतभृते(१) ॥ २८ ॥

आहिताग्निग्रहणं विद्वताग्निग्रहण्यर्थम् । आर्त्तिग्रहणाच्च नानन्दा-
श्रुकरणे ॥ २८ ॥

संसर्गं नाद्रियेत ॥ २९ ॥

अग्न्यन्तरसंसर्गेऽनादरः ॥ २९ ॥

(२) अनुक्रोशेऽग्नये संसर्गायाहुतिर्वा ग्रामाग्निना चेत् ॥ ३० ॥

अथ यद्यनुक्रोशो भवति तदाग्नये संसर्गाय इष्टिर्भवति । आहु-
तिर्वैति विकल्पः । एतच्च ग्रामाग्निना संसर्गं भवति ॥ ३० ॥

अग्नये विविचये मिथश्चेत् ॥ ३१ ॥

मिथः परस्परतः । परस्परतो यदि संसर्गो भवति तदाग्नये विवि-
चये इष्टिर्भवति, आहुतिरनादरो वेति(३) सर्वं ह्येतदत्र पठ्यते । हृदय-
विलेखे इष्ट्याहुत्योर्विकल्पः ॥ ३१ ॥

अग्नये संवर्गाय प्रदव्याच्चेत् ॥ ३२ ॥

प्रदव्यो दावाग्निः । दावाग्निना चेद् संसर्गस्तदाप्यनादरः । हृदयवि-
लेखे अग्नये संवर्गायेष्टिराहुतिर्वा ॥ ३२ ॥

अग्नयेऽप्सुमते वैद्युताच्चेत् ॥ ३३ ॥

वैद्युतेन चेदग्निसंसर्गः तदाप्यनादरः । हृदयविलेखेऽग्नयेऽप्सुमते
इष्टिराहुतिर्वा ॥ ३३ ॥

अग्नये शुचयेऽशुच्यायतनाच्चेत् ॥ ३४ ॥

(४) अशुच्यायतनाग्निना चेत् संसर्गः अग्नये शुचये इष्टिराहुतिर्वा
भवति । न ह्यत्रानादरः पठ्यते ॥ ३४ ॥

भार्यागोषु यमजनने मारुतं त्रयोदशकपालं निर्वपेत्(५) ॥ ३५ ॥

यजनीयेऽहन्यन्वारम्भणीयापूर्वकम् ॥ ३५ ॥

(१) इयमपीष्टिरष्टाकपालपुरोडाशा व्रत्येऽहनि रोदनाश्रुकर-
णे भवति ।

(२) अनुक्रोशे हृदयसन्तापे ।

(३) हृदिलेखाभावे त्वनादर एव ।

(४) अशुचिः अपवित्रं चाण्डालादिगृहमायतनं स्थानं यस्य तेन ।

"तदाहुः यस्याग्नयेऽमेध्यैरग्निभिः संसृज्येरन्" (श० ब्रा०

१२-४-४-५) इत्यादिश्रुतेः ।

(५) भार्यायाः शुद्धौ

शब्दपरिमाणादत्रैन्द्राग्रधर्मा भवन्ति (का० श्रौ० ४-३-८) ।

पञ्चविंशे प्रायश्चित्तानां निरूपणाभ्याये चतुर्थी काण्डिका । ३७७

(१) गेहदाहेऽग्नये क्षामवते पुरोडाशः ॥ ३६ ॥

पुरोडाशो भवति ॥ ३६ ॥

चन्द्रमसाभ्युदित आमावास्ये पुरस्तात्तद्व्रतः

स्यात्(२) ॥ ३७ ॥

आमावास्ये प्रकान्ते यत्र चन्द्रमा अभ्युदेति, तदा तद्व्रत एव भवति, नान्यद् व्रतयति ॥ ३७ ॥

दधि हविरातञ्जनं निदध्यात् ॥ ३८ ॥

(३) उत्पाद्यमानस्य हविषः ॥ ३८ ॥

सःसृज्य वत्सान्पुनरपाकरणम्(४) ॥ ३९ ॥

कर्त्तव्यम् । एवं हि श्रूयते—“स यद्यगृहीतः हविरभ्युदियात्प्रज्ञात-
मेव तदेवैव व्रतचर्या यत्पूर्वद्युदुग्धं दधि हविरातञ्जनं तत्कुर्वन्ति प्रति-
प्रमुञ्चन्ति वत्सांस्तान्पुनरपाकुर्वन्ति” (श०ब्रा० ११-१-४-१) इति ॥ ३९ ॥

निरुक्ते व्रताशक्तौ वा त्रैधं तण्डुलान्विभज्य मध्य-
मानग्नये दात्रे स्थविष्ठानिन्द्राय प्रदात्रे दधानि चरुमणि-
ष्ठान्विष्णवे शिपिविष्ठाय शृते चरुम् ॥ ४० ॥

निरुक्ते चेत् हविष्यभ्युदयपरिज्ञानं भवति व्रतस्य वा अशक्ति-
रनिरुक्तेऽपि तदा त्रैधं तण्डुलान्विभज्य मध्यमानग्नये दात्रे पुरोडाशं
कुर्यात्, स्थविष्ठानिन्द्राय प्रदात्रे दधाने चरुं कुर्यात्, अणिष्ठान्विष्णवे

(१) यजमानस्य निवासगृहदाहे अग्निगृहदाहे वा ।

(२) दर्शेष्टिप्रारम्भानन्तरं पूर्वम्यां दिशि चन्द्रादये ज्ञाते सति यज-
मानः तस्मिन्दिने अशनं न कुर्यादित्यर्थः । तत्र निर्वापात्माक ज्ञाते पूर्व-
कृतपदार्थानामासादितपात्राणामुत्सर्गः वत्सापाकरणादेः पुनर्विधानात् ।
पिण्डपितृयज्ञात्पात्रेद्भ्रान्त्योपक्रान्तं ज्ञायते तदोपोष्य स्वकाले द्विती-
येऽहनि पिण्डपितृयज्ञव्रतादिकं कुर्यादिति देवयाज्ञिकाः ।

(३) यत्पूर्वद्युः सायंदोहेन दध्युत्पादितं तद् हविरातञ्जनं हविषोऽद्य
करिष्यमाणस्य सायंदोहस्यातञ्जनार्थं सुगुप्ते देशे स्थापयेदिति देव-
याज्ञिकाः ।

(४) पूर्वद्युः रात्रौ सायंदोहानन्तरं प्रातर्दोहाय अपाकृतान् वत्सान्
स्वस्वमातृभिः संयोज्य पुनः सायंदोहार्थमपराह्णेऽपाकुर्यात् । तच्च पि-
ण्डपितृयज्ञं कृत्वा कार्यम् । तस्य पूर्वशुरकाले कृतस्थाकृतरूपत्वात् ।
अग्न्यन्वाधानं कृतमेव ।

शिपिविष्टाय श्रुते चरुम् । “अद्य जनचर्या वा नोदाशुसेत गृहीतं वा हविरभ्युदियात्” (श. ब्रा. ११-१-४-२) इति प्रकृत्य सर्वमेतच्छ्रूयते इति ॥ ४० ॥

इदानीमिदं विचार्यते—किं तदेवेदं कर्म उत्तान्यत्कर्मान्तरमिति । किं तावत्प्राप्तम् । सूत्रेणैवोपक्रमः—

संस्कारात्साम्राट्यम् ॥ ४१ ॥

तदेवेदं कर्मेति । कुत एतत् ? संस्कारात्पूर्वं यागायोपकल्पितं संस्कृतं द्रव्यं तदेवेदमिति । तत्साम्राट्यत्वाच्च तदेव कर्मेति ॥ ४१ ॥ एवं प्राप्तं आह—

अन्यद्वेज्यायोगात् ॥ ४२ ॥

तस्मादन्यदेव वा कर्मान्तरमिदं न तदेव । कुत एतत्, इज्यायोगात् । इज्यान्तरयोगो ह्यत्रोपलभ्यते, “आग्निर्दाता इन्द्रः प्रदाता विष्णुः शिपिविष्ट” इति । तथा—“दधनि चरुश्रुते चरुम्” इति अन्यदेव यागान्तरम्, ततोऽन्यदेति । एवं पक्षद्वयापन्यासे किं कर्मान्तरता युक्ता उत तस्यैव विकार इति । तस्यैव विकार इति युक्तरूपता । तदेव हि प्रक्रान्तं कर्म प्रत्यभिज्ञायते, न चान्यत् कर्मान्तरमत्रारब्धम् । तस्मात् तस्यैव क्रमणो विकार इति ॥ ४२ ॥

(१) तस्य तण्डुलापनयो वचनात् (२) ॥ ४३ ॥

तण्डुलरूपलक्षणं दध्नः पयसश्च । पूर्वं देवताभ्योपनीय देवतान्तरसम्बन्धा नैमित्तिक इति प्रयोजनत्वे सति कर्मणो गुणकामानां प्रवृत्तिः पुनरपि च तत्कर्मविहितमेव । “अथ यदेव नोदिषादथोपवसेत्” (श. ब्रा. ११-१-४-४) इति ॥ ४३ ॥

(३) प्रकृत्या पूर्वम् (४) ॥ ४४ ॥

असाम्राट्यगुणकं प्रकृत्या स्वरूपेणैव भवति दधिपयसोरभावात् ॥ ४४ ॥

(१) कर्मान्तरत्वेऽन्यदेवतार्थमुपकल्पितं हवित्प्रयमन्यदेवताके कर्मणि यागसाधनं भवितुं नाहंतीत्यताऽयुक्तम् ।

(२) प्राकृतकर्मणो वचनात्तण्डुलानां प्राकृतदेवताभ्योऽपच्छेदो देवतान्तरसंयागश्च । वचनं हि किं न कुर्यात् ।

(३) द्रव्यान्यत्वे देवतान्यत्वे च कर्मान्यत्वद् यत्र आद्ये हविवि पुरोडाशे द्रव्यान्यत्वाभावस्तत्र कथमित्यत्र आह—

(४) प्रथमं हविः पुरोडाशलक्षणं प्राकृतमेव न प्रायश्चित्तरूपं कर्मान्तरं यतो द्रव्यं तदेव पुरोडाशरूपं, देवतान्यग्निः सैवेति ।

(१) सर्वं वा निमित्तान् ॥ ४५ ॥

'वा' शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । सर्वं वा (२) क्रियते पूर्वमपि हि निमित्तं भवति प्रक्रान्तेऽभ्युदये इति (३) ॥ ४५ ॥

पश्चादभ्युदृष्ट आमावास्येनेष्ट्वा तदहर्नैव श्वो वाऽग्नये पथिकृत इन्द्राय वृत्रघ्न एकादशकपालो वैश्वानरश्च ॥ ४६ ॥

"सोद्यामावास्येति मन्यमान उपवसत्यथैव पश्चादृष्ट" (श० ब्रा० १-१-५-४) इति प्रकृत्यैतच्छ्रूयते । तद्दर्शनं च शास्त्रतः प्रतिपद्येव भवति । आन्त्या प्रतिपद्युपवासोपक्रमे एतत् (४) ॥ ४६ ॥

(५) त्रीषुकं धनुर्दक्षिणा ॥ ४७ ॥

त्रिभिरिषुभिरुपेतं धनुर्दक्षिणा ॥ ४७ ॥

(६) दण्डो वा ॥ ४८ ॥

वेति विकल्पः ॥ ४८ ॥

प्राकृताश्चेच्छन् ॥ ४९ ॥

एतानेव हविर्विशेषान्मकृत्य याः श्रूयन्ते, ताश्चेच्छया ददाति । यथाऽश्वमेधे पथिकृतः शतमानं वैश्वानराय कृष्णं वासः इन्द्राय वृत्रघ्ने चोदकेनान्वाहार्यः ॥ ४९ ॥

अनभ्युदृष्टस्यापि पशुकामस्य ॥ ५० ॥

इयमिष्टिर्भवति (७) ॥ ५० ॥

इति पञ्चविंशेऽध्याये चतुर्थी कण्डिका ॥

(१) अग्नये दात्र इति विशिष्टश्रवणेऽपि विशेषणमात्रं तत् न तु स्वरूपभेदापादकम् इति प्राप्त आह— (२) 'विक्रियते' इ० पा० ।

(३) तत्र "विशये लौकिकम्" (का० श्रौ० ४-३-७) इति ।

(४) आमावास्ये चन्द्रमसेति पदद्वयम् (का० श्रौ० २५-४-३७) सूत्रतोऽनुवर्तते । आमावास्ये उपक्रान्ते पश्चादपरस्यां दिशि चन्द्रमसः अभ्युदये आते आन्त्या प्रतिपद्यप्यन्यन्वाधानादिकर्मोपक्रमे कृते तस्मिन्नेवाहनि पिण्डपितृत्यज्ञवर्जितेन सद्य एवामावास्येन दर्शनेष्टि तस्मिन्नेव दिने श्वो वा द्वितीयायामन्यामिष्टिं कुर्यात् । यत्रान्नये पथिकृते अष्टाकपालः पुरोडाशः प्रथमो भवति, इन्द्राय वृत्रघ्न एकादशकपालो द्वितीयः, अग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालस्तृतीय इति

(५) त्रिहविष्कायामिष्टौ इति शेषः । (६) वंशमयो दण्डः ।

(७) "दण्डं दक्षिणां ददाति । दण्डेन वै भवान् बाधन्ते तदेतमेवैत-

उद्धास्थमानं चेत्कपालं नश्येदादिवनः ॥ १ ॥

उद्धास्थमानकपालनाशे आदिवनो द्विकपालः पुरोडाशः कर्त्तव्यः । स च परतन्त्रमभ्यपाती तदङ्गत्वेन भवति । अत्र पशुपुरोडाशन्यायः । यान्यङ्गिनोङ्गानि प्रयुक्तानि तानीहापि प्रसज्यन्ते । पात्राणि च यान्यन-
पवृत्तानि वज्रादीनि तान्यप्यत्र प्रयुज्यन्ते । यानि पुनः कृष्णाजिनोलूख-
लमुसलादीनि निवृत्तप्रयोजनानि तेषां पुनः प्रोक्षणादिसंस्कारः कर्त्तव्यः,
अपवृत्तत्वात् । शूतावदानं प्राशिन्नहरणम् इडापात्री च संस्कृतान्येष-
विद्यन्ते । अनसि ग्रहणपक्षे अनाऽप्यासाद्यते । धर्माश्वास्य धूरीषालम्भ-
नादयः क्रियन्ते, पूर्वधर्माणामपवृत्तत्वात् । तदपवर्गश्च तत्कार्यामिति
वृत्तेः । अग्नीन्धनं त्वङ्गप्रधानार्थत्वादपकृष्यते । अङ्गप्रधानार्थता चास्या-
हवनीयसंस्कारकत्वात् । 'यदाहवनीये जुहोति' इत्यनेनाहवनीयस्याङ्गप्र-
धानार्थता । एवं च कुम्भोपवाजनसम्मार्गावपि कर्त्तव्यौ । अनेन प्रकारे-
णेडान्त आदिवनः साग्निपातभिरङ्गैः कार्यः । यानि पुनरारादुपकारका-
प्याधारप्रयाजाज्यमागादीनि तेषां च सकृदेव क्रिया । अन्ते हवयवे
तेषां प्रधानाभिसम्बन्ध इष्यते । न हि यद्यदङ्गैः क्रियते तत्तदेव प्रधाने-
नाभिसम्बन्धमुपयाति । यदाऽङ्गं न तदा प्रधानम्, यदा प्रधानं न तदा-
ङ्गमिति । तस्मादन्येष्वयवेऽङ्गापूर्वसम्बन्धः, आम्नानसामर्थ्यात् । अतः
सकृत्क्रिया आधारादीनाम् । तेन मुख्यसन्निविन्यायादङ्गिसन्निधावेवानु-
ष्ठानमिति । अनेन न्यायेन कर्ममध्ये या इष्टयः व्रातपतीयाद्याश्च आप-
तन्ति ता अनुष्ठेया इति ॥ १ ॥

सायंप्रातर्दोहार्त्तावैन्द्रं पञ्चशरावमोदनं

निर्वपेत् पुरोडाशं वा ॥ २ ॥

एवं हि श्रूयते—“यस्योभयः हविरार्त्तिमाच्छेदैन्द्रं पञ्चशरावमो-
दनं निर्वपेत्” इति । सात्राय्यं हि प्रकृत्यैतच्छ्रूयते । तेन न हविर्मा-
त्रार्त्तौ । पञ्चशराव ओदनः, पुरोडाशो वेति विकल्पः ॥२॥

इदानीमदं विचार्यते—किमुभयार्त्तौ पञ्चशराव उतान्यतरार्त्ताव-
पीति । किं तावद् युक्तम् ? उभयार्त्ताविति । उभयोर्हि श्रूयते—“यस्यो-
भयः हविरार्त्तिमाच्छेत्” इत्येवं प्राप्त आह—

भेदेनाप्युपपातात् ॥ ३ ॥

द्वाघते यद्वण्डं दक्षिणां ददात्येषा न्वादित्था दक्षिणा दद्यात्वेवास्यामप्य-
न्यथाऽइतरा दक्षिणास्तासां यत्सम्पद्येत सा हेषा पशव्येष्टिस्तयाप्यन-
शुद्दृष्टो यजेतैव” (श० ब्रा० ११-१-५-१२) इति श्रुतेः ।

अन्यतरार्त्तावपि भवति पञ्चशरावः । हविर्बिंशिशार्त्तिर्निमित्तं त-
त्रोभयशब्देन विशेष्यमाणे वाक्यं मिथेत । तस्मादन्यतरार्त्तावपि
भवति ॥ ३ ॥

इदानीमिदं विचार्यते—पञ्चशरावः किं प्रतिनिधिः उत निमित्ते
नैमित्तिकं प्रायश्चित्तमिति । किं तावत्प्राप्तं सूत्रेणैव पक्षः—

तत्प्रतिनिधिः ॥ ४ ॥

तस्य साक्षात्प्राप्तस्य विनष्टस्य सतः प्रतिनिधिरयम् । द्रव्ये नष्टे द्रव्या-
न्तरं विधीयमानं तत्कार्यं एव भवति । तस्मात्प्रतिनिधिरिति ॥ ४ ॥

प्रायश्चित्तं वा देवताश्रुतेः ॥ ५ ॥

‘वा’ शब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे । प्रायश्चित्तमेतन्न प्रतिनिधिः । कुत
एतत् ? देवताश्रुतेः । देवता ह्यत्र श्रूयते—‘ऐन्द्रं पञ्चशरावम्’ इति ।
देवतासम्बन्धाद्यागविधानम् । ननु ‘ऐन्द्रम्’ इत्यनुवादः ततश्च द्रव्य-
मात्रविधानम् । नेत्युच्यते—अनुवादमात्रं ह्यनर्थकं भवति । आप चा
नुवादोऽसमञ्जस एव, पक्षे माहेन्द्रस्यापि साक्षात्प्राप्तदेवतात्वात् । तस्मा-
त्प्रायश्चित्तमिति (२) ॥ ५ ॥

चरु साक्षात्प्राप्तलाभे (२) ॥ ६ ॥

आर्त्ता सत्यां साक्षात्प्राप्तलाभे सति चरु भवतः ॥ ६ ॥

सायं दोहस्थाने वा पुरोडाशः ॥ ७ ॥

चरुर्वेति विकल्पः (३) ॥ ७ ॥

असाक्षात्प्राप्तवद्वा ॥ ८ ॥

अथवा यादृशमसाक्षात्प्राप्तवद्दामावास्यं तादृगेव (४) कुर्यात् । वा श-
ब्दो विकल्पार्थः ॥ ८ ॥

दुष्टस्य हविषोऽप्स्ववहरणम् ॥ ९ ॥

(५) “दुष्टं हविरप्स्ववहरेत्” इति श्रुतिः ॥ ९ ॥

(१) तेन नैमित्तिकानुष्ठानानन्तरं पुनः साक्षात्प्राप्तमुत्पाद्य यागः क-
र्तव्य इति देवयज्ञिकाः ।

(२) वाचनिकः प्रतिनिधिरयम् । प्रधानयागावदानमात्रपर्याप्तस्य
साक्षात्प्राप्तलाभे सायम्प्रातर्दोहयोः स्थाने चरु भवतः ।

(३) अष्टाकपाल ऐन्द्रः पुरोडाश आग्नेयविकारत्वात् ।

(४) आग्नेयः पुरोडाशो वैष्णव उपांशुयाग ऐन्द्राग्नः पुरोडाश इति ।

(५) केशकीटादिभिः सह पाकादिना, द्वादशमलोपघातादिना,
अस्पृश्यस्पर्श-विह्वलाद्यवघ्राणादिना वा दुष्टम् ।

उष्णे वा भस्मनि ॥ १० ॥

अवहरणम् ॥ १० ॥

शिष्टभक्षप्रतिषिद्धं दुष्टम् ॥ ११ ॥

मन्वादिभिर्मिदमक्ष्यमुक्तं तदुष्टम् ॥ ११ ॥

एकस्यानिष्टे तदुक्तम् ॥ १२ ॥

हविर्गणे मानसादपचारात् यद्येकेन यागो न कृतः स्यात् तदा कर्त्तव्य इति तदुक्तम् ॥ १२ ॥

सान्निपातिकानि वा तस्य ॥ १३ ॥

(१) सान्निपातिकान्यङ्गानि कर्त्तव्यानि संस्पृशीनि ॥ १३ ॥

इष्टं चेदाज्येन शेषम् ॥ १४ ॥

इष्टं चेद्विर्दुष्येत स्विष्टकृदाज्येन कर्त्तव्यम् ॥ १४ ॥

(२) हविरन्तरणे प्राक्प्रधानेज्यायाः स्मृत्वान्वाहरेत् ॥ १५ ॥

यदि नाम हविरन्तरितं न गृहीतमेव तदा प्राक्प्रधानेज्यायाः स्मृत्वाऽन्वाहरेत्, यागक्रमानुग्रहात् ॥ १५ ॥

प्राग्वा सामिष्टयजुषः संस्थाश्रुतेः ॥ १६ ॥

सामिष्टयजुषो वा पूर्वं स्मृत्वाऽन्वाहरेत् न प्रधानेज्याया एव । कुत एतत् ? संस्थाश्रुतेः—“अन्तो हि यज्ञस्य सामिष्टयजुः” इति । यावदपि अन्तो न भवति तावदप्यन्वाहरणं युक्तरूपमेवाति ॥ १६ ॥

हुतं चेत्संस्थाप्य तदेव पुनर्निर्वपेत् ॥ १७ ॥

हुतं चेत्सामिष्टयजुः संस्थाप्य तत्कर्म तदेव पुनर्निर्वपेत् (३) ॥ १७ ॥

देवताविपर्यासे (४) पुष्कलं दत्त्वा यथानुपूर्व्यकरणम् ॥ १७ ॥

(१) सान्निपातिकान्येव कर्त्तव्यानि नारादुपकारकाणि । न ह्यत्र कालभेदात् कर्मभेदः, येन तन्म्रभेदादारादुपकारकाण्यपि पुनः क्रियन्ते । क्रमान्यथात्वमाप्रनिमित्तमनादष्टं केवलं ह्रियते ।

(२) बहूनां मध्य एकस्याग्रहणं हविषोऽन्तरणम् । यदि एकस्य हविषो भ्रातृयावस्मरणं तदा प्रधानयागात्पूर्व तत् स्मृत्वा अनादिष्टपूर्वकं ग्रहणादिभिः सान्निपातिकैः संस्कृत्य यागार्थं चेदिमध्य आसादनाय पश्चादाहरेत् ।

(३) तस्मिन्नेव विहारेऽन्यन्वाधानादि कर्मापवर्गान्तं कुर्यात् ।

(४) यज्ञपाश्वर्धे—

अष्टमुष्टि भवेत्किञ्चित्किञ्चिदष्टौ च पुष्कलम् । इति ।

आग्नेयस्यावदानक्रमे यन् अग्नीषोमोक्तचारणं स देवताविपर्यासः ।
तत्र-पुष्कलं दद्या यथानुपूर्व्यकरणम् । पुष्कलशब्दः सुवर्णपरिमाण-
वाचीति केचित् । अपरे तु सारद्रव्यमात्रमाहुः ॥ १८ ॥

अवदानयाज्यानुवाक्यासु च ॥ १९ ॥

विपर्यासे एतदेव भवति । आग्नेयस्यावदानक्रमे यदग्नीषोमीयस्या-
वदानग्रहणं सोऽवदानविपर्यासः ॥ १९ ॥

(१) स्मृत्ये दुष्टे पुनर्ग्रहणम् ॥ २० ॥

उत्तरार्थमिव मुच्यते ॥ २० ॥

ध्रुवाया वा ततो यज्ञः प्रभवतीति श्रुतेः ॥ २१ ॥

ध्रुवाया वा ग्रहीतव्यम् । वा शब्दो विकल्पार्थः । 'ततो यज्ञः प्रभ-
वति' इति वाक्यैकदेशापन्यासः ॥ २१ ॥

अदुष्टाद्वा नयनमेके ॥ २२ ॥

एक आचार्याः स्रज्यादेवादुष्टादानयनमिच्छन्ति ॥ २२ ॥
तस्मिंश्च पक्षे—

(२) नोपभृतो ध्रुवायाम् ॥ २३ ॥

ग्रहीतव्यम् ॥ २३ ॥

(३) आज्यस्थालीदोषेऽन्यत् ॥ २४ ॥

धेनुर्वा यदि बानह्वाग्नेषकं द्वादशाणि वा ।

देवतानां विपर्यासे एतत्पुष्कलमुच्यते । इति ।

धान्यमुष्टिचतुःपाष्टिरितरेषु च पुष्कलम् । इति ।

ग्रासमात्रा भवेद्भिक्षा पुष्कलं च चतुर्गुणम् । इति ।

तेन देवताविपर्यासे 'धेनुर्वा' इत्यादिकमेव पुष्कलम्, इतरेषु च पु-
ष्कलदाननिमित्तेषु यथाशक्ति व्यवस्था—समर्थस्य चतुःपाष्टिमुष्टिपरिमि-
तधान्येन पुष्कलम्, असमर्थस्य तु चतुर्ग्रासपरिमितेन । एतेन यत् सुव-
र्णमेकीयं यच्च सारद्रव्यमात्रं पुष्कलमिति, तदुभयं निरस्तम् ।

(१) स्मृतिर्भवत् स्मृत्यं तस्मिन् जुह्वामृदध्रुवास्थे आज्ये दुष्टे पुनर-
न्यस्य ग्रहणम् । स्थालातो "धाम नाम" इति मन्त्रेण यथाविहितं
कार्यम् ।

(२) जुह्वामृदुष्टे ध्रुवाया उपभृतो वा ग्रहणम्, उपभृद्गते दुष्टे
जौहवाद्वा ध्रौवाद्वा, ध्रौवे तु दुष्टे जुह्वा एव ग्रहणं नापभृतः ।

(३) आज्यस्थालीशब्देन तत्स्थमाज्यमुच्यते । अमेध्यातिगते
श्वाद्यवलीढे च । न्यायप्राप्तमेवैतदुत्तरविवक्षयाच्यते ।

स्थालीदुष्टेऽन्यद् ग्रहीतव्यम् । न्याय एवायम् ॥ २४ ॥

अदोषो वा न वै देवाः कस्माच्चन बीभत्सन्त

इति श्रुतेः ॥ २५ ॥

अदोषो वेति विरुद्धम् पूर्वं श्रुतं “दुष्टस्य हविषोऽस्त्वहरणम्” इति, तस्माददोषो वेत्यन्यथा व्याख्येयम् । दुष्टेन हविषा यागाभिनिर्वृत्तौ कृतायां पश्चाद्दोषसंविता तत्कृतमेव कर्म अदुष्टेनैव द्रव्येण न पुनरावृत्तिः ॥ २५ ॥

अधिकं निरूप्य तच्च यजेत् ॥ २६ ॥

मानसादपचारादधिके हविषि गृहीते तेनापि यागः कर्त्तव्यः स-
ङ्कल्पदोषपरिहाराय ॥ २६ ॥

एवं स्थित उच्यते—

न वा चोदितत्वात् ॥ २७ ॥

न वा तेन यागः कर्त्तव्यः न ह्यत्र चोदनास्तीति ॥ २७ ॥

एतु राजा वरुणा रेवतीभिरस्मिन्स्थाने तिष्ठतु मो-
दमानः अग्निष्टा अस्माकं वीरा मा परासेचि मत्पथ इति
प्रणीता स्कन्ना अभिमृशेत्(१) ॥ २८ ॥

भूमिर्भूमिमवाहान्माना मातरमप्यगात् भूयाय पुत्रैः
पशुभिर्यो नो व्वाष्टि स विद्यतामिति मृन्मयं भिन्नम-
मिमृशेत्(२) ॥ २९ ॥

य ऋते चिदमिच्छिषः पुरा जनुभ्य आतृदः सन्धाता स-
न्धि मघवा पुरुवसु रिष्कर्ता विहुनं पुनरिति च धर्म्यम्(३) ॥ ३० ॥

धर्मं मृन्मयं धर्म्यं भिन्नममिमृशेत् । चशब्दादधस्तनेन मन्त्रेण ।
धर्मभेद एवायमपरो विशेषः ॥ ३० ॥

इति पञ्चविंशोऽध्याये पञ्चमी कण्डिका ॥

(१) भूमावन्यत्र वा पतिता अपोऽमिमृशेत् ।

(२) स्थाल्यादि अभिमृशेत् ।

(३) धर्म्यं महावीरपितृवनरौहिणकपालादि ।

परमेष्ठ्यादींश्च चतुस्त्रिंशत् जुहोति ॥ १ ॥

“परमेष्ठ्यभिधीतः” (वा. सं. ८—५४) इत्येवमादिव्याहृतीनां चतुस्त्रिंशत् जुहोति । तच्चाध्वर्युरादिष्टत्वात् । अनादेशे हि ब्रह्मणो विधानम् “ब्रह्मा प्रायश्चित्तानि जुहुयादनादिष्टानि” (का० श्रौ० २५-१४-३५) इत्यनेन । अतश्च (१) वक्ष्यमाणा कालाहुतिरप्यत्र भवति कर्तुमेवादिति ॥ १ ॥

घर्मधुग्धवाले चादोहे च ॥ २ ॥

घर्मधुग्धवाले हलनं चलनम् आत्यन्तिके चलने मरण इत्यर्थः । तस्या स्वाऽदोहे च ॥ २ ॥

उदीच्या दोहस्थानेऽन्यस्याः (१) ॥ ३ ॥

अन्यस्या दोहस्थाने उदीच्या गोर्व्यवस्थितायाः ॥ ३ ॥

शालाया वा पुरस्तात्प्राच्याः ॥ ४ ॥

अवस्थितायाः ॥ ४ ॥

पुच्छकाण्डादक्षिणेऽस्थानि हुत्वा दोहयेत् (३) ॥ ५ ॥

तामेव गां दोहयति । सा यदि घर्मदुग्धाह्वलेदित्युपक्रम्य सर्वमेतच्छूयते ॥ ५ ॥

पृषदाज्यस्कन्दने चैके (४) ॥ ६ ॥

चतुस्त्रिंशदोममिच्छन्ति । एकीयग्रहणादिकल्पः ॥ ६ ॥

सोमेज्योपपाते चैकैकां यथाकालं हुत्वा य-

ज्ञस्य दोह इति वाचयति ॥ ७ ॥

(५) सोमेज्यायामुपपातः सोमेज्योपपातः । न सोमयागोपपातः ।

(१) “सोमेज्योपपाते चैकैकां यथाकालं हुत्वा यज्ञस्य दोह इति वाचयति” “आग्नीध्रीये सुत्यासु” (का० श्रौ० २५-६-७, ८) इत्युक्तस्यर्थः ।

(२) घर्मदुग्धाया दोहनप्रदेशे उदङ्मुख्या अवस्थितायाः अन्यस्या गोः ।

(३) पुच्छादक्षिणविभागे उच्चे अस्थानि होमाधिकरणे “परमेष्ठ्यभिधीतः” (वा० सं० ८-५४) इत्याद्याश्चतुस्त्रिंशदाज्याहुतीः हुत्वा तामन्यां गां दोहयेत् ।

(४) पृषदाज्यस्य स्थालीस्थस्य स्रक्थस्य वा “अथाविष्टा” (का० श्रौ० २५-६-१०) इति होमः ।

(५) ‘सोमेज्याया उपपातः सोमेज्योपपातः’ इ० पा० ।

एवं “यदि किञ्चिदापद्येत” (श० ब्रा० १२-६-१-६, ३६) इति श्रूयते ।
 (१) तत्र यथाकालमेकैकामाहुतिं हुत्वा “यज्ञस्य दोहः०” (वा० सं० ८-६२) इति वाचयति । यथाकालग्रहणेन च “अथ यदि पण्यमानः”
 “अथ यदि क्रयायोपोत्थित” (श० ब्रा० १२-६-१-१०, ६) इत्येवमादि
 गृह्यते, एवमेव हि श्रूयत इति । अत्र च ब्रह्मणः कर्तृत्वम् । “ता ब्रह्मैव
 जुहुयात्” (श० ब्रा० १२-६-१-३८) इति । ननु च सूत्रकारेण नैवेत-
 दाभिहितम्—“यथाकालमेकैकां ब्रह्मा जुहोति” इति । नैवेतश्लोकम्,
 उक्तमेव—“ब्रह्मा प्रायश्चित्तानि जुहुयादनादिष्टानि” (का० श्रौ० २५-
 १४-३५) इति । कथमयमनादेश इति चेत् ? यत्र नाम निमित्तादेशपूर्वकं
 नैमित्तिकमादिह्यते यथा—“पृषदाज्यस्कन्दं जुहुयादयाविष्टा जनय-
 न्” (का० श्रौ० २५-६-१०) इति, “पृषदाज्यस्कन्देऽभिमृशेत्” इति च
 स आदेशः । इह पुनर्नैवं निमित्तादेशपूर्वको नैमित्तिकादेशः । इह हि
 “पण्यमानः किञ्चिदापद्येत” इति, “अभिषूयमाणः किञ्चिदापद्येत”
 (श० ब्रा० १२-६-१-१०, २१) इति च अनिमित्तादेशपूर्वको नैमि-
 त्तिकादेशः, तस्मादनादिष्टसूत्रेण यतान्यपि गृह्यन्ते । तथा चैकैकहोम-
 मेवाङ्गीकृत्य “ता ब्रह्मैव जुहुयात्” (श० ब्रा० १२-६-१-३८) इत्युक्त-
 म् । चतुस्त्रिंशदहोमस्तु आदेश पथेत्यध्वर्युकर्तृकः ॥ ७ ॥

आग्नीध्रीये सुत्यासु(२) ॥ ८ ॥

सुत्यासु वर्त्तमानासु कालाहुतिः आग्नीध्रीये । आहवनीयापवादो-
 ऽयम् । एवं हि श्रूयते—“यदि दीक्षोपसत्स्वाहवनीये यदि प्रसुत आ-
 ग्नीध्रे” (श० ब्रा० १२-६-१-२) इति ॥ ८ ॥

आपवस्व हिरण्यवदित्युद्गातृहोमो ध्वाङ्कारोहणे

यूपस्य ॥ ९ ॥

“आपवस्व०” (वा० सं० ८-६३) इति काकारोहणे यूपस्य जुहु-
 यादाहवनीये ॥ ९ ॥

पृषदाज्यस्कन्दं जुहुयादयाविष्टा जनयन्कर्त्तराणि
 स हि घृणिरुर्वराय गातुः स प्रत्युदैद्धरुणो मृध्वो अ-

(१) परमेष्ठ्यादि चतुस्त्रिंशदाहुतीनां मध्ये ।

(२) कालाहुतयः दीक्षासुपसत्सु चापररात्र ऋत्विजः प्रबोधयन्ति
 इत्येतस्मात्प्राक् आहवनीये होतव्याः ऋत्विग्प्रबोधनादारभ्य सुत्याया-
 माग्नीध्रीये ।

प्र० स्वायां यत्तन्वां तनं मैरयनः स्वाहेति(१) ॥ १० ॥

धर्मयुक् शार्दूलहता चेत् स्पृतीर्जुहुपात् चन्द्रात्ते मन
स्पृणोमि स्वाहा, सूर्यात्ते चक्षु स्पृणोमि स्वाहा, वातात्ते
प्राणान्स्पृणोमि स्वाहा, दिग्भ्यस्ते ओम् स्पृणोमि स्वा-
हा, अद्भ्यस्ते लोहितः स्पृणोमि स्वाहा, पृथिव्यै ते
शरीरः स्पृणोमि स्वाहेति ॥ ११ ॥

शार्दूलो व्याघ्रः, तन्निपातने स्पृतीराहुतीर्जुहोति(२) 'चन्द्रात्ते'
इति प्रतिमन्त्रम् ॥ ११ ॥

हुत्वान्यामाजतेति ब्रूयात् ॥ १२ ॥

अध्वर्युरेव 'क्त्वा'प्रत्ययोपदेशात् ॥ १२ ॥

स्वयं होम्यशक्ता उपासीत ॥ १३ ॥

स्वयंहोमी यजमानः, तदशक्तौ समीप आसीत्(३) ॥ १३ ॥

उपसर्पणाशक्तावासनमयः ॥ १४ ॥

यदि संक्रमणेऽप्यशक्तस्तदासीतायः(४) ॥ १४ ॥

इति पञ्चविंशेऽध्याये षष्ठी कण्डिका ।

सायमाहुत्यां हुतायां चेद् दुर्बलः स्यात्तदैव प्रातराहु-
तिस्तत्सःस्थाश्रुतेरग्निहोत्रस्य ॥ १ ॥

यदि सायमाहुत्यां हुतायां यजमानो दुर्बलो भवति प्रातराहुति-
कालं यावन्न जीवतीत्याशङ्क्यते तदा तस्मिन्नेव काले प्रातराहुतिर्देया ।

(१) अध्वर्युराहवनीये सकृद्गृहीतमाज्यं जुहुयात् । चतुस्त्रिंश-
द्धोमश्च विकल्पेन भवति, अयं तु नित्यं भवति ।

(२) "तस्माऽऽ हैतदुवाच । स्पृतीर्हुत्वान्यामाजतेति ब्रूतात्सा ते
सम्राड्दुष्टा स्यादिति" (श० ब्रा० ११-८-४-६) इति श्रुतेः ।

(३) अन्येन होमे क्रियमाणे अग्निसमीपे आसीत् ।

(४) अग्निसमीपे गमनाशक्तौ खट्वादेरवत्तीर्य अधः भूमौ आसति
खट्वादिसमीप एव । द्रव्यत्यागमात्रस्य करणासामर्थ्ये प्रतीत्यां
कुर्यात् । तस्या अप्यसामर्थ्ये निगुक्तः कश्चिदन्यस्यागं कुर्यात् ।

कुत एतत् ? तत्संस्थाश्रुतेरग्निहोत्रस्य । 'प्रातराहुत्या' हि सन्तिष्ठते-
ऽग्निहोत्रम् । तस्मिं प्रकृत्य 'सायं जुहोति प्रातर्जुहोति' इत्युच्यते । 'आ-
ग्नेर्या सायमाहुतिमाहुः सौर्या प्रातराहुतिम्' इति । उभयोरप्यग्निहोत्र-
संज्ञा । नैते द्वे कर्मणी 'अग्निहोत्रं जुहोति' इत्येकवचननिर्देशात् । न
चैकमेव कर्म शरद्वसन्ताग्रयणवत्पुनः प्रातरभ्यस्यते देवतान्यत्वात् ।
अन्या चान्या च देवतोभयत्रातः सायारम्भं प्रातरपवर्गमिदमेकं कर्म-
ति । एतदेव च व्यवयवमाग्निहोत्रं प्रकृत्य 'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्ग-
कामः' इति श्रूयते, 'यावज्जीवमाग्निहोत्रं जुहुयात्' इति च । तस्माद-
वयवद्वयस्याप्येकं कार्यमित्येककर्मत्वम् । यद्येकमेव कर्म तन्त्रं किमि-
ति न भवति ? कालभेदादित्यदोषः । यथा दर्शपूर्णमासयोः कार्यैकत्वे-
ऽपि कालभेदात् नानातन्त्रता, एवमत्रापि । तदुक्तमाचार्येण—“आ-
वृत्तिर्वा प्रधानकालत्वात्” (का० श्रौ० २६-६-२७) इति । तथा चा-
ह—“स यत्सायमस्तमिते जुहोति गर्भमेवैतत्सन्तममि जुहोति गर्भं
सन्तममि करोति” (श० ब्रा० २-३-१-४) इति । पुनश्च—“अथ य-
त्प्रातरनुदिते जुहोति प्रजनयत्येवैनमेतत्सोऽयं तेजो भूत्वा विभ्राज-
मान उदेति” (श० ब्रा० २-३-१-५) इति कार्यैकत्वमिव दर्शयति ।
तस्मात्साधूकं तत्संस्थाश्रुतेरग्निहोत्रस्येति ॥ १ ॥

जीवेच्छेत्पुनः काले ॥ २ ॥

यदि पुनर्जीवति यजमानः काले प्रातराहुतिर्देया । नित्यानां हि
निमित्तं कालो निमित्तमन्तरेण च नैमित्तिकं कृतमप्यकृतसममित्य-
भिप्रायः ॥ २ ॥

एवं प्राप्त आह—

न वा कृतत्वात् ॥ ३ ॥

नैव प्रातराहुतिर्देया । कृता हि परिसमाप्तिस्तस्येति । ननु चोक्तम्—
'कालो निमित्तभूतः' इति । निमित्तमन्तरेण नैमित्तिकं कृतम-
प्यकृतमिव भवति, तस्मात्पुनः क्रियेति ? अत्रोच्यते—न प्रातर्होमस्य
निमित्तं कालः । अन्यदेव हि तत्र निमित्तं सायारम्भः । अतः प्रातर्हो-
मस्य श्रूयमाणोऽपि कालो बलादङ्गी भवति । न हि निमित्तस्थानेकत्व-
मिष्यते । तस्मात्कृतत्वाच्च पुनः प्रातराहुतिर्देयेति ॥ ३ ॥

पौर्णमासान्ते चामावास्यामाग्निहोत्रवत् ॥ ४ ॥

तुल्यन्यायत्वात् । आधिकरणातिदेशश्चातुर्मास्यराजसूयादिष्वपि
प्रदर्शनार्थः ॥ ४ ॥

हविष्येषु चेदाह्विषमाणेषु मरणं दक्षिणाग्नावे-

नान्तसन्दहेत् ॥ ५ ॥

हविष्येषु चेद्रीहियवादिषु आह्विषमाणेषु पौर्णमासादौ यजमानस्य मरणं भवति दक्षिणाग्नावेनान्तसन्दहेत् हविष्यान् । एवं हि श्रूयते—
“यदधिश्चितेऽग्निहोत्रे यजमानो म्रियेत” इति प्रकृत्य “तदेवैनदभिष-
र्वाधाय विष्णन्दयेत्” (श० ब्रा० १२-४-२-५) इति । पुनश्चाह—“एतावती
सर्वस्य हविर्यज्ञस्य प्रायश्चित्तिः” (श० ब्रा० १२-४-२-५) इति ॥ ५ ॥

न वाऽयुक्तत्वात् (१) ॥ ६ ॥

न वा दक्षिणाग्नौ सन्दहेत् अयुक्तो ह्याहरणकाले हविष्यग्रहणेन
तेषां योगः ॥ ६ ॥

गार्हपत्ये ग्रहणादि प्रागासादनात् (२) ॥ ७ ॥

अयुक्तान्तसन्दहेत्सन्निधानात् ॥ ७ ॥

आसादनाद्याहवनीये (३) ॥ ८ ॥

सन्दहेत्सन्निधानादेव ॥ ८ ॥

मरणान्तं भवति (४) ॥ ९ ॥

कर्मकर्तुर्भावात् ॥ ९ ॥

(५)संस्थाप्यं वा प्रकलसत्त्वात् ॥ १० ॥

(१) अविनियुक्तत्वात् ग्रहणेन हि हविष्याणां विनियोगो भवति,
नाहरणमात्रेण ।

(२) हविर्ग्रहणादारभ्य आसादनात्प्राक् यजमानस्य मरणे हवींषि
गार्हपत्येऽग्रा दहेत् ।

(३) वेद्यासादनादि प्राग्यागात् यजमानस्य मरणे तान्यासादि-
तानि हवींषि आहवनीये दहेत् ।

(४) तदारब्धमामावास्यं क्रियमाणं मृते यजमाने अन्तवद्भवति ।
कर्तुर्भावात् हविः प्रतिपत्तिविधानाच्च ।

(५) भर्तृयज्ञस्तु—‘संस्थाप्यं वा प्रवृत्तत्वात्’ प्रवृत्तस्य संस्था-
पनमेव युक्तम् । उक्तञ्चाचार्येण—‘दोषश्चासमाप्तौ स्यात्’ इति, तथा अ-
मृताग्निहोत्रं प्रकृत्य आहवनीयस्य परिस्तरणे दक्षिणाग्रता उक्ताचार्ये-
णैव—‘प्रागुदग्निमरुदगम्रान्दक्षिणाग्रान्करोति’ इति श्रुतेरिति । श्रुतिश्च—
“अथयान्यमून्युदोचीनाग्राणि तृणानि भवन्ति दक्षिणाग्राणि तानि करोति”

प्रवृत्तं हि तत्तस्यापरिसमाप्तौ दोषश्रवणात् । तदुक्तमाचार्येणापि—
“दोषश्चासमाप्तौ स्यात्” (का० श्रौ० १-४-४) इति । एवं पक्षद्वयो-
पप्रदर्शने सति य एव युक्ततरः पक्षः स एवाश्रयणीयः । कश्चासौ मर-
णान्तमेव भवतीति । न हि मृते यजमाने मिथ्यासङ्कल्पदोष आशङ्क्यत
इति ॥ १० ॥

हविष्यवद्दौम्यम् ॥ ११ ॥

(१) अग्निहोत्रहोमार्थमपि द्रव्यं हविष्यवद्द्रव्यम् । एतदुक्तं ‘गार्हप-
त्ये ग्रहणादि प्रागासादनात्’ इत्येवमादि ॥ ११ ॥

सन्दीपनवतीः प्रत्यग्न्यधिश्रयन्त्युखाः (१) ॥ १२ ॥

मृते यजमाने सन्दीपनवतीनामुखानां प्रत्यग्न्याधिश्रयणम् । सन्दीपनं
च गोमयशुष्ककार्पासादिना । बहुवचनं मन्त्रोक्तचारणार्थम् ॥ १२ ॥

सन्तापजानग्नीनादाय सशरीरा दक्षिणा गच्छन्ति ॥ १३ ॥

(३) सपिण्डाः ॥ १३ ॥

अनसा (४) ॥ १४ ॥

शरीरमुद्धहन्ति, शाखान्तरात् ॥ १४ ॥

वितानं साधयित्वा समे बहुलतृणेऽन्तराग्नी चितिं
चिनोति ॥ १५ ॥

इति, ‘अमून्यग्निहोत्रतृणानि’ इति । एतन्मते प्रवृत्तस्य संस्थापनं युक्त-
तरमिवाभाति ।

आहिताग्निः कदाचित्तु कृष्णपक्षे मृतो यदि ।

तदा शेषाहुतीः सर्वा जुहोतीत्याश्वलायनः ॥

अन्ये तदैव दर्शष्टि कुर्युः कृष्णे मृते यदि ।

शुक्लपक्षे निशि प्रतेऽपीच्छन्ति प्रातराहुतिम् ॥ इति ।

(१) ‘अग्निहोमार्थम्’ इ० पा० ।

(२) “प्रवृज्यात्” (श० ब्रा० १२-५-२-३) इत्येकवचनादेक
एवाधिश्रयेत् । सूत्रे ‘अधिश्रयन्ति’ इति बहुवचनमधिकारिबहुत्वस्था-
पनार्थम् ।

(३) सम्यक्तापाज्जायन्त इति सन्तापजाः तानग्नीन् स्थालीस्थाने-
वादाय यजमानशरीरसहिताः सपिण्डाः दक्षिणस्यां दिशि गच्छन्ति इति ।

(४) उखास्थानग्नीन्यजमानशरीरं पात्राणि च सर्वमनसि कृत्वा
दक्षिणा गच्छन्ति । दाहार्थं सभ्यावसथ्यौ च प्रत्यक्षावेव स्थाल्यां कृत्वा
नेथौ न सन्तापजौ ।

पञ्चविंशे प्रायश्चित्तानां निरूपणाध्याये सप्तमी कण्डिका । ३९१

वितानलाघनमग्नीनां यथादेशस्थापनं कृत्वा समे तृणबहुले देशे-
ऽन्तराग्नी काष्ठैश्चित्तिं चिनोति ॥ १५ ॥

पूर्वतरम्—

उद्धृत्यक्षीरिणीः पुरुषाह्वनीः ॥ १६ ॥

पुरुषमाह्वानं यासामोषधीनान्ता उद्धृत्य ॥ १६ ॥

विशाखशराश्मगन्धापृश्निपण्यध्यापण्डाश्च ॥ १७ ॥

उद्धृत्येति वसन्ते । विशाखा—दुर्वा, शरो-मुञ्जः, पृश्निपर्णी—माय-
पर्णी, अध्यापण्डा—दण्डाणिका ॥ १७ ॥

केशश्मश्रुनखलोमनिकृन्तनानि कृत्वा विपुरीषं

चेच्छन्(१) ॥ १८ ॥

केशादि निखाय सर्पिषान्तरक्त्वा चितावेनमाद-

धाति कृष्णाजिनमास्तीर्य प्राक्शिरसम् ॥ १९ ॥

यजमानम् । सर्पिषाभ्यञ्जनं प्रक्षालनं च विपुरीषपक्ष एव ॥ १९ ॥

सप्तसु प्राणायतनेषु सप्तहिरण्यशकलान्प्रास्पति

मुखे प्रथमम्(२) ॥ २० ॥

प्राक्षिपति ॥ २० ॥

दक्षिणहस्ते जुह्वं सादयति घृतपूर्णम् ॥ २१ ॥

अधिकारमुपजीवन्नाह—

स्पर्ध च ॥ २२ ॥

दक्षिणहस्त एव (३)पाठक्रमेण सर्वपात्रचयनान्ते ॥ २२ ॥

(१) इच्छन्विपुरीषमुदरं पाटयित्वा पुरीषरहितं कुर्यात् ।

(२) मुखे नासिकयोः चक्षुर्द्वये कर्णद्वये च सुवर्णखण्डानि
सूक्ष्माणि प्राक्षिपति ।

(३) अथैनमन्तरेणाग्नीश्चित्तिं चित्वा । कृष्णाजिनमुत्तरलोम प्राची-
नग्रीवं प्रस्तीर्य तस्मिन्नेनमुत्तानं निपाद्य जुह्वं घृतेन पूर्णं दक्षिणे पाणा-
वाद्धाति सव्यऽउपभृतमुरसि ध्रुवां मुखेऽग्निहोत्रहवर्णी नासिकयोः सुवौ
कर्णयोः प्राशित्रहरणे शीर्षश्चमसं प्रणीताप्रणयनं पार्श्वयोः शूर्पेऽउदरे
पात्री; समवत्तधानीं पृषदाज्यवती; शिश्नस्यान्ते शम्भ्यामाण्डयोरन्ते वृ-
षारवावन्वगुलूखलं च सुसलं चान्तरेणोरुऽअन्यानि यज्ञपात्राणि दक्षिणे
पाणौ स्पर्धम् । (शं० ब्रा० १२-५-२-७) ।

उपभृतः सव्ये ॥ २३ ॥

सादयतीति वर्त्तते ॥ २३ ॥

उरसि ध्रुवाम् ॥ २४ ॥

मुखेऽग्निहोत्रहवणीम् ॥ २५ ॥

नासिकयोः स्तुवौ(१) ॥ २६ ॥

खादिरौ न तावत्, आज्यग्रहणार्थत्वात् ॥ २६ ॥

कर्णयोः प्राशिन्नहरणे शिरसि चमसं प्रणीताप्रण-
यनम् ॥ २७ ॥

कपालानि चैके ॥ २८ ॥

एके तन्नेच्छन्ति, प्रतिपत्यन्तराविधानात् । अपस्ववहरणं द्वि तेषा-
मुक्तम्(२) ॥ २८ ॥

पाद्वर्धयोः शूर्पे ॥ २९ ॥

द्वितीयं प्रतिग्रस्थातृसक्तम् । अकृतवरुणप्रघासस्य तु छित्वैकं द्वे-
धोपधीयते तैत्तिरीयपाठात् 'छित्वैकम्' इति ॥ २९ ॥

उदरे पात्रीः समवत्तधानीं पृषदाज्यवतीः शिङ्गे
शाम्यामरणी वृषणयोः ॥ ३० ॥

अन्तरोरु यज्ञपात्राण्यन्यानि ॥ ३१ ॥

(३) उपधीयन्ते ॥ ३१ ॥

अपस्ववहरणं मृन्मयाश्ममयानाम्(४) ॥ ३२ ॥

अयस्मयानि (५) वा ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ ३३ ॥

(१) "अस्मात्त्वम्" (वा० सं० ३५-२२) इत्याहुति होमानन्तरं
नेदानीम् ।

(२) "अपस्ववहरणं मृन्मयाश्ममयानाम्" (का०श्रौ० २५-५-३२)
इत्यनेन ।

(३) अनुकस्थानानि उलूखलमुसलपिष्टपाण्ड्युपवेषाग्निश्रुतावदान
पुरोडाशपात्रीपीठवडवत्तपूर्णपात्रचर्वाज्यस्थाल्यादीनि ।

(४) अश्ममयानां दूषदुपलादीनाम् । मृन्मयानामग्निहोत्रस्था-
लोकपालसान्नाय्योषोपसर्जनीपात्रान्वाहार्यपात्रादीनाम् । आज्यस्था-
त्यपि मृन्मयी चेत् तस्या अपि अपस्ववहरणम् ।

(५) लोहमयानि औवेलीस्थानि शासादीनि ।

पञ्चविंशे प्रायश्चित्तानां निरूपणाध्याये अष्टमी काण्डिका । ३२३

वा एवामप्यप्स्ववहरणम् । विकल्पेन हि श्रुतौ पाठः(१) ॥ ३३ ॥

अनुस्तरणी चेतपश्चात्कर्णमाहृत्य हस्तयोर्वृक्षौ(२) ॥ ३४ ॥

अङ्गेष्वङ्गानीति जानुकर्ण्यः ॥ ३५ ॥

आह । (३)उपधीयन्ते ॥ ३५ ॥

न वाऽस्थिसन्देहात् ॥ ३६ ॥

न वाऽङ्गान्यङ्गेष्वुपधीयन्ते । अस्थनां हि सन्देहो मा भूदिति । अत उक्तृत्य मांसान्युपधेयानि ॥ ३६ ॥

वपया मुखमवच्छाद्याग्निभिरादीपयन्ति ॥ ३७ ॥

वपया च मुखाच्छादनमनुस्तरणीपश्च एव । अनुस्तरणी गौः ॥ ३७ ॥

आहुतिं जुहोति पुत्रो भ्राताऽन्यो वा ब्राह्मणोऽस्मा-
त्त्वमधिजातोऽसि त्वदयं जायतां पुनः । असौ स्वर्गाय
लोकाय स्वाहेति ॥ ३८ ॥

सकलपाठः पत्न्या अप्यनूहप्रश्नस्यार्थः । ब्राह्मणग्रहणं च पुत्रभ्रात्रोः
क्षत्रियवैश्ययोर्व्युदासार्थम् ॥ ३८ ॥

अनपेक्षमेत्योपस्पृशन्त्यपः ॥ ३९ ॥

चित्तिमनपेक्षमाणा एत्योपस्पृशन्त्यपः । अपामुपस्पर्शनं गृह्यो-
क्तम् ॥ ३९ ॥

इति पञ्चविंशेऽध्याये सप्तमी काण्डिका ।

सञ्चयनं चतुर्थ्यामयुरमान् ब्राह्मणान्भोजयित्वा प-
लाशवृन्तेनास्थीनि परिवर्ष्य परिवर्ष्याङ्गुष्ठकनिष्ठिका-

(१) अथ यान्यश्ममयानि च मृन्मयानि च भवन्ति । तानि ब्राह्म-
णाय दद्याच्छबोद्धहमु ह तं मन्यन्ते यस्तानि प्रतिगृह्णात्यप एवैनामभ्य-
वहरेयुरापो वा ऽवस्य सर्वस्य प्रतिष्ठा तदेनमप्स्वेव प्रतिष्ठापयति (श०
ब्रा० १२-५-२-१४) ।

(२) कर्णप्रदेशस्य पश्चाद्भागो आहतनं प्रहारं कृत्वा मारयित्वा
तस्याः कुक्षिगोलकौ मृतस्य हस्तयोर्निधेयौ ।

(३) प्रेतस्य हस्तपादावयवेषु अनुस्तरण्याः हस्तपादादीन्युप-
धेयानि ।

भ्यामादाय पलाशपुटे प्रास्यति(१) ॥ १ ॥

'सञ्चयनम्' इति कर्मणो नामधेयम् । तत् चतुर्थेऽहनि कर्तव्यम् । अयुग्मान् ब्राह्मणान्भोजयित्वा पलाशवृन्तेनास्थीनि परिवर्त्य परिवर्त्याङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यामादाय पलाशपुटे प्रक्षिपति ॥ १ ॥

शम्यवकाः कर्दमं च श्मशाने(२) ॥ २ ॥

चशब्दात्प्रास्यति । श्मशानशब्देन अस्थिसञ्चय उच्यत इति सम्प्रदायः । भस्मकूट इत्यपरे । ते च शमीशब्देन शमीशाखामिच्छन्ति । इतरे तु तत्पर्णानि ॥ २ ॥

अक्त्वास्थीनि सर्वसुरभिमिश्राणि दक्षिणपूर्वायतां कर्षू खात्वा कुशानास्तीर्य वस्त्रावकृतं च हारिद्रं वागिति निवपत्यस्मिन् ॥ ३ ॥

घृतेनाऽक्त्वाऽस्थीनि (३)सर्वसुरभिणा मिश्रीकृत्य दक्षिणपूर्वायतां कर्षू खात्वा तत्र कुशानास्तीर्य हारिद्रं च (४)वस्त्रावकृतं 'वाक्' इत्यनेन मन्त्रेण निवपत्यस्थीनि ॥ ३ ॥

एतद्वाजसनेयकम् ॥ ४ ॥

वक्ष्यमाणं तु शास्त्रान्तरात् ॥ ४ ॥

अनेन वा ॥ ५ ॥

मन्त्रेण निवपति ॥ ५ ॥

त्वा मनसानार्त्तेन वाचा ब्रह्मणा त्रय्या विद्यया पृथिव्यामक्षिकायामपांरसेन निवपाम्यसाविति ॥ ६ ॥

(५)श्मशानं चिकीर्षतः कुम्भे सञ्चयनम् ॥ ७ ॥

(१) घटपलाशादिपत्रमूलेन भस्मस्थितानि प्रकटानि कृत्वा घटकदलीपलाशादिपर्णपुटे निदधाति ।

(२) अवका—शेवालः । कर्दमः—कवयिता मृत्तिका । यक्षकर्म इत्यपरे ।

(३) कर्पूरागुरुचन्दनकस्तूरिकाकेसरादिभिः ।

(४) वस्त्रखण्डं हरिद्रया रक्तञ्चास्तीर्य ।

(५) श्मशानशब्दः पितृमेघवाची "अथास्मै श्मशानं कुर्वन्ति०"

(शं० ब्रा० १३-८-१-१) इत्यादिभूतेः ।

पितृमेघं कर्तुमिच्छतः कुम्भे सञ्चयनं कर्त्तव्यम् । तस्मिन् पक्षे कुश-
हारिद्रास्तरणमस्थिसंस्काराद्धर्ममात्रत्वाच्च कुम्भ एव कर्त्तव्यम् ॥७॥

निधानं च तूष्णीम् ॥ ८ ॥

निखननं च कुम्भस्य तूष्णीं कर्त्तव्यम् ॥ ८ ॥

प्रोषितश्चेत्प्रेयात्प्राचीनावीती (१)निधान्यां दुग्ध्वा

दक्षिणतोऽधिश्रयणोद्भासने ॥ ९ ॥

(२)कुर्यात् ॥ ९ ॥

तत एव हरणम् ॥ १० ॥

दक्षिणत एव स्तुघरणं कर्त्तव्यम् ॥ १० ॥

अधस्तात्स(३)मिधे धारयन् ॥ ११ ॥

‘स्तुचं हरति’ इति शेषः ॥ ११ ॥

उदगग्रान् कुशान् दक्षिणाग्रान् कृत्वा ॥ १२ ॥

तांश्च स्वावसर एव ॥ १२ ॥

सकृद्वा पितृवत्पर्यस्य ॥ १३ ॥

(४)सकृदेव पितृवदपसव्यं पर्यस्येत् । “तस्य वा ऽप्यतस्याग्निहोत्र-
स्योपचारः” (श० ब्रा० १२-५-१-६) इति प्रकृत्य सर्वं होतदेवं श्रूय-
त इति ॥ १३ ॥

(१) प्राषितस्य मरणं सन्निकृष्टे देशान्तरे चेत् शरीरमेव दाहार्थं
मग्निसमीपे आनेतव्यम् । विप्रकृष्टे चेत्तदा यत्र मृतस्तत्रैव लौकिकाभ्यां
काष्ठाभ्यामग्निं मथित्वा काष्ठवदेव विधिरहितं शरीरं दुग्ध्वास्थीन्यानी-
य विधिवत्पुनर्दाहः कर्त्तव्यः । शरीरस्य तदस्थ्यां वा गृहागमनपर्यन्तं प्रति-
दिनमेव सायं प्रातर्होमः पुत्रादिभिः कार्यः । तत्र होमे विशेषमाह—

निधान्यां मृतवत्सां वत्सान्तरेण दुह्यमानां गां दुग्ध्वा गार्हपत्या-
दुष्णं भस्म दक्षिणस्यां दिशि निरुह्य तस्मिन्नुष्णे भस्मन्यधिश्रयणमुद्भा-
सनं च कुर्यादिति देवयाज्ञिकाः ।

(२) ‘निधानम्’ इ० पा० ।

(३) ‘समिधम्’ इ० पा० ।

(४) एकवारमेव पितृवदपसव्येन दक्षिणाभिमुखः पितृतोर्ध्वेनाधो-
मूल्या स्तुवा पर्यस्य आहवनीयमध्ये प्रक्षिप्य वक्ष्यमाणं कुर्यात् । सकृद्ग्र-
हणेन द्वितीयाहुतेर्निरासः । एवकारार्थकेन वाशब्देन होमव्यतिरिक्तस्यो-
द्भिद्ग्नोपमार्जनप्राशनोदुक्षणसमिदाधानादेर्निरास इति देवयाज्ञिकाः ।

अतः परं कर्माचष्टे—

शरीराण्याहृत्य कृष्णाजिने पुरुषाविधिं विधायोर्णा-
भिः प्रच्छाद्याज्येनाभिघार्य पूर्ववद्दाहः(१) ॥१४॥

कर्तव्यः ॥ १४ ॥

शरीरनाशे त्रीणि षष्टिद्यतानि पलाशवृन्तानां कृ-
ष्णाजिने पूर्ववत् ॥ १५ ॥

पुरुषाविध्यादि पूर्ववद्दाहान्तम् । तेषामेव सञ्चयनं पितृमेधश्च तै-
रेवेति ॥ १५ ॥

अनिष्ट्वाग्रयणेन नवस्याश्रीयात्पतितस्य भुक्त्वा
प्रतिगृह्य, विद्विषाणयोर्वाऽयाज्यं याजयित्वाविं प्रतिगृह्यो-
भयादद्वा यस्याग्निभिरन्यं याजयेयुर्यो वा यजेत वैश्वा-
नरं निर्वपेत् (२) ॥ १६ ॥

निगदव्याख्यातम् । वैश्वानरो यजनीयेऽहनि अन्वारम्भणीयापू-
र्वकः ॥ १६ ॥

(१) सन्दीपनवत्युखाधिभ्रयणादिविधिना "सन्दीपनवतीः प्रत्य-
ग्न्यधिभ्रयन्त्युखाः" (का० श्रौ० २५-७-१२) इत्याद्युक्तेन दाहः
कर्तव्यः ।

(२) आग्रयणेष्ट्या यजनमकृत्वा यदि यजमानो नवनिष्पन्नस्य घा-
न्यस्य स्त्रीहियवादेरशनीयात् तदा वैश्वानरं द्वादशकपालमग्निगुणयुक्तं
यजनीयेऽहनि निर्वपेत् । तथा पतिता महापातक्यादयो विहितानधि-
कारिणः तेषां पतितानामन्नं भुक्त्वा किञ्चित्प्रतिगृह्य च वैश्वानरं निर्व-
पेत् । तथा विद्विषाणयोर्वा विद्विषाणौ द्वेषं कुर्वाणौ तयोरुभयोर्द्वेष्य-
द्विषतोरन्नं भुक्त्वा किञ्चिद्भवादिकं प्रतिगृह्य वा वैश्वानरं निर्वपेत् ।
तथा मन्वादिभिर्योऽयाज्य उक्तः तं याजयित्वा वैश्वानरं निर्वपेत् ।
तथा अवि मेघं प्रतिगृह्य वैश्वानरं निर्वपेत् । तथा उभयादद्वा उभ-
यत इत्यथस्तादुपरिष्ठाच्च दन्ता यस्य तदुभयादत् प्राणिषु पुरुषा
श्वादिकम् तत्प्रतिगृह्य वा वैश्वानरं निर्वपेत् । तथा यस्य सम्बन्धिभिर-
ग्निभिः अन्यं यजमानमृत्विजो याजयेयुः सोऽग्निस्वामी स्वाग्नि-
भिरन्ययाजननिमित्तं वैश्वानरं निर्वपेत् । यो वा भ्रान्त्या अन्याग्निभिः
यजेत सोऽपि निर्वपेदिति देववाक्यिकभाष्ये स्पष्टम् ।

कृष्णं वासो दक्षिणा ॥ १७ ॥

पुरोडाशे क्षामेऽवशिष्टं समाप्य तदेव पुनर्निर्व-
पेत् ॥ १८ ॥

क्षामे दग्धे पुरोडाशेऽवशिष्टं कर्म समाप्य तस्यैव हविषो निर्वापः
कार्यः ॥ १८ ॥

अत्रेदं विचार्यते । किमशेषदाहे पुनर्निर्वापः उतैकदेशदाहेऽपीति ।
किं तावत्प्राप्तम् । सूत्रेणैव पक्षः—

एकदेशदग्धेऽपि संयोगात् ॥ १९ ॥

एकदेशदग्धेऽपि नैमित्तिकं प्रवर्त्तते । कुत एतत् ? दाहसंयोगात् ।
दाहसंयोगोऽत्र निमित्तम् । एकदेशदाहोऽपि दाह एवेति ॥ १९ ॥

दर्शनाच्च ॥ २० ॥

दृश्यते चायमर्थो यथैकदेशदाहेऽपि भवति । 'यदा तद्भविः सन्ति-
ष्ठतेऽथ पुनर्निर्वपेत्' इति तेनैव हविषा समाप्तिं दर्शयति । तच्चैकदेश-
दाह उपपद्यत इति ॥ २० ॥

एवं प्राप्त आह—

न, नित्यत्वात्(१) ॥ २१ ॥

नैकदेशदग्धे नैमित्तिकम् । नित्यो ह्यग्निसंयोगात् पुरोडाशस्य दाहो
भवति । तत्र यस्य पुरोडाशो क्षायत इति निमित्तशब्दोपरोधः स्यात्,
सर्वस्यैवाग्निसंयोगात् पुरोडाशक्षायत्वमापद्यत इति । तस्मान्नैकदेश-
दाह नैमित्तिकम् ॥ २१ ॥

यत्तु दर्शनमुक्तं तत्परिह्रियते—

कर्मार्यं दर्शनम् ॥ २२ ॥

तद्भविः सन्तिष्ठत इत्यत्र हविःशब्देन कर्म लक्ष्यते यदा तद्भविकं
कर्म सन्तिष्ठत इति । अशेषस्य दग्धौ सत्यां द्रव्यान्तरेण परिसमाप्तिः ॥ २२ ॥

इति पञ्चविंशेऽध्यायेऽष्टमी कण्डिका ।

पशुश्चेदुपाकृतः (२) पलायते वायवे तमनुदिश्यान्

(१) तेषु हि कपालेषु पुरोडाशमवस्थाप्योपरिज्वलद्भिर्दर्मतृणैः
धूपणे क्रियमाणे सूस्मांशदाहस्य वर्जयितुमशक्यत्वात् ।

(२) 'पलायेत' इति पाठः ।

तद्वर्णं तद्वपसमालभेत(१) ॥ १ ॥

यदि पशुरुपाकृतो नश्येत् वायवे तं पशुम् 'अयं वायवे' इत्येवमनु
देशं कृत्वा अन्यस्तद्वर्णस्तद्वया आलब्धव्यः ॥ १ ॥

उपलभ्य वायवे तम् ॥ २ ॥

पशुमुपलभ्य वायवे आलभेत मिथ्यासङ्कल्पदोषपरिजिहीर्षया ॥ २ ॥

अनादरणं वा ॥ ३ ॥

न वा पुनरालम्भ आदर्त्तव्यः । न ह्यत्र चोदनेति ॥ ३ ॥

(२) प्राक् प्रयाजेभ्यश्चेन्नियुक्तो म्रियेतान्यमालभेत ॥ ४ ॥

पशुर्नियुक्तः सन्न यदि प्राक्प्रयाजेभ्यो म्रियेतान्य आलब्धव्यः ॥ ४ ॥

पूर्वस्य वपां दक्षिणाग्नौ जुहुयात् ॥ ५ ॥

तदा च पूर्वस्य वपा दक्षिणाग्नौ होतव्या ॥ ५ ॥

सोमश्चेन्मार्जालीये य ईजानाः पितरो ये पितामहा
येऽनीजाना यज्ञियाः सोमपासस्तेषामेष पशुरालब्धो-
ऽग्नौ स्वाहा देवेभ्यः सुहुतो यमायेति ॥ ६ ॥

सोमश्चेन्मार्जालीये वपा होतव्या "य ईजानाः पितरः" इत्यनेन
मन्त्रेण ॥ ६ ॥

अनपनयो वाऽदुष्टत्वात् ॥ ७ ॥

'वा'शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । अनपनयः पूर्वस्य पशोर्न ह्यसौ दुष्ट इति ।
अतस्तेनैव यागः कर्त्तव्यः । तदीयैव वपा दक्षिणाग्नौ मार्जालीये वा
होतव्येति । नैमित्तिककार्यापि स्या चात्र दक्षिणाग्निमार्जालीययोराहव-
नीयधर्मप्रवृत्तिः ॥ ७ ॥

अवदानहानौ नाद्रियेत ॥ ८ ॥

पश्ववदानहानावनादरः । एवं हि श्रूयते—“तस्माद्यादि किञ्चिदव-
दानं हीयेत न तदाद्रियेत” (श० ब्रा० ३-८-३-१६) इति ॥ ८ ॥

(१) तृणोपस्पर्शनादारभ्य प्राङ्नियोगादिदं द्रष्टव्यम् । नियोगादूर्ध्वं
तु नष्टः प्राप्यते चेत् तदाध्वर्यवं हुत्वा तेनैव यागः । अप्राप्तौ आध्वर्यवं
हुत्वान्येन सदृशेन याग इति देवयानिकाः ।

(२) 'प्राक् प्रयाजेभ्यः' इत्युक्तत्वात् प्रयाजप्रवृत्त्यनन्तरं मृते तेनैव
यागः कर्त्तव्यः ।

पञ्चविंशे प्रायश्चित्तानां निरूपणाध्याये नवमी कण्डिका । ३९९

हृदयनाशो त्वन्यमालभेतेत्येके हृदयं पशुरिति श्रुतेः॥९॥

एके आचार्या हृदयनाशेऽन्यं पशुमालभन्ते । तस्मादेवं श्रूयते—
“हृदयमु वै पशुः” (श० ब्रा० ३-८-२-१६) इति । तन्नाशे च सर्वं एव
पशुर्नष्टः स्यादिति ॥ ९ ॥

सर्वेषां वाज्यस्य यजेत् ॥ १० ॥

‘वा’ शब्दः सूत्रद्वयोपात्तपक्षव्यावर्त्तकः । नाशदानहानावनादरो न
च हृदयनाशेऽन्य आलम्ब्यः यत्कारणं “यदि किञ्चिद्वदानं हाबेत न
तदाद्रियेत” इत्यर्थवादपरिशेषोऽयम् । किमर्थं इति चेत् । “स हृदय-
स्यैवाग्नेऽवद्यति” (श० ब्रा० १-१-३-१५) इत्यग्रताविधानार्थः । ‘हृदयं
वै पशुः’ इत्ययमप्यर्थवादोऽग्रताविधानार्थ एव (१) । तस्मात्सर्वेषाम-
वदानानां प्रत्येकं नाशे वाज्यस्य यजेत् ॥ १० ॥

उक्तं ह्याचार्येण—

अर्थवादमात्रं पशुवचनम् ॥ ११ ॥

इति ॥ ११ ॥

संज्ञप्यमानश्चेद्वा इयेताहुतिं जुहुयाद्यत्पशुर्मायुमकृ-
तारो वा पद्मिराहते अग्निर्मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्च-
त्व हस इति ॥ १२ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १२ ॥

(२) इमं मे वरुणेति च प्रत्यूचं ब्राभ्याम् ॥ १३ ॥

मन्त्राभ्यां जुहोति ॥ १३ ॥

पशून्वाचेत्स्रवेत्सान्नाद्योखा वा तामभिमन्त्रयेतो-
खां स्रवन्तीमगदामगन्म त्वष्टा वायुः पृथिव्यन्तरिक्ष-
म् यतश्चुतद्भुतमग्नौ तदस्तु न तत्प्राप्नोति निर्ऋतिः
परस्तादिति ॥ १४ ॥

अनेन मन्त्रेण । ननु च सान्नाद्योखास्त्यभिमन्त्रणं पशवन्वयप्रा-

(१) अतो न स्वार्थप्रमाणम् । तेन हृदयनाशेऽप्यनादिष्टं हुत्वा
आज्यमेवोपादेयमिति ।

(२) (वा० सं० २१-१, २) ।

सत्त्वादवाक्यम् । नैष दोषः, सान्नाय्योक्तायां हि प्रधानद्रव्यव्युतिः पशु-
खायां तूपसर्जनोदकस्य न प्राप्नोति तेनाप्राप्तत्वादुच्यते ॥ १४ ॥

यूपविरोहणेऽन्तस्तन्त्रः सः स्थितेऽहनि-

इति पञ्चाविंशेऽध्याये नवमी कण्डिका ।

त्वाष्ट्रं बहुरूपमालभेत ॥ १ ॥

यद्यहर्गणे तन्त्रमध्ये यूपविरोहणं भवति तदा संस्थितेऽहनि त्व-
ष्ट्रदेवस्य पशुं बहुरूपं पाटलमालभेत । सर्वाहःशेषभूतो यूपस्तन्निमि-
त्तत्वाच्च पशुरपि सर्वाहःशेषभूत एवेति संस्थितेऽहनीत्युक्तं तत्का-
लता मा भूदिति । अत्र च केचित्साग्निपातिकरेवाङ्गैरपेतं त्वाष्ट्रं कुर्व-
न्ति । आरादुपकारकाणि तु सवनीयसक्तान्येव सन्तीति तानि प्रस-
ज्यन्ते । अपरे त्वन्यथा वर्णयन्ति-न ह्यत्र प्रसङ्गो विद्यते, प्रत्येकमहरहः
सवनीयाद्यङ्गतन्त्रमेव विहितम् । ततश्च यद्यपि पत्नीसंयाजान्तता पदा-
र्थपर्यवसानं तथाप्यहरहः पत्नीसंयाजान्तरेवाङ्गैः सम्बन्धमेव द्रष्टव्यम् ।
अन्यथा हि सवनीयपुरोडाशादिविधानानुपपत्तिः स्यादिति । अप्रसङ्गश्चे-
त्सर्वाङ्गोपेत एव त्वाष्ट्रः कर्तव्यः । अयमेव च पक्षो वरतर इवाभाति ॥१॥

(१)अनृबन्ध्यायै वपामुत्खिद्यानुमर्शं गर्भमेष्ट्वै

ब्रूयात् ॥ २ ॥

अनेन च क्षमिता प्रेष्यते । ततश्चाध्वर्युः प्रेषदाने ॥ २ ॥

दर्शने (२)स्थालीं चैवोष्णीषं (३)चोपकल्पयित्वै

ब्रूयात् ॥ ३ ॥

अयं क्षमितुः प्रतिप्रेषः । तदर्थोऽध्वर्योरेव ॥ ३ ॥

वपान्तेऽनपेक्षमध्वर्युर्यजमानो वेत्यध्वर्युः प्रेष्य-
ति निरुद्धैतं गर्भमिति विरुज्य ओणी प्रत्यश्वं निरुहितवै
ब्रूयात् ॥ ४ ॥

(१) अथानृबन्ध्यायां गर्भसन्देहे तत्सद्भावे प्रायश्चित्तमिदमिति
देवयाजिकाः ।

(२) स्थालीं मेघभ्रपणार्थम् ।

(३) उष्णीं गर्भवेष्टनार्थम् ।

पञ्चविंशे प्रायश्चित्तानां निरूपणाध्याये दशमी कण्डिका । ४०१

प्रेषद्वयं चैतत् । उभयत्र हि क्रियापदमास्नातं प्रेष्येति ब्रूहीति च ।
तत्रेति करणपरिच्छिन्न एकः प्रेषः शेषो द्वितीयः । प्रयोजनं मध्ये
विरामः ॥ ४ ॥

निरुह्यमाणमभिमन्त्रयत एजतु दशमास्य इति(१)
पशुवदवदानं गर्भस्य ॥ ५ ॥

कर्त्तव्यम् ॥ ५ ॥

कण्ठं चावकृत्य स्थाल्यां मेधस्त्रावणम् ॥ ६ ॥

कर्त्तव्यम् । मेधपक्षे च स्थाल्या अमन्त्रकं प्रोक्षणं, जुहोतिस्त्वात् ॥ ६ ॥

अवदानसहितमधिश्चित्थोष्णीपवेष्टितं गर्भं पार्श्व-
तो निदध्यात्यनभिघारितमेव दानवद्धृत्वा दक्षिणतो मेधं
निदधाति(२) ॥ ७ ॥

अनभिघारितमेधमन्तरा यूपाग्नी हृत्वा दक्षिणतोऽङ्गानां स्थापयति ॥ ७ ॥

प्रतिप्रस्थाता वशावदानकाले (३) प्रचरण्यां

मेधमवक्षति ॥ ८ ॥

प्रचरण्याश्च मन्त्ररहिता जुह्वत्संस्कारक्रिया । मेधस्य चोपस्तोयं
द्विरवदानं प्रत्युपस्तारश्च ॥ ८ ॥

अवदानान्यनुजुहोति यस्यै त इति ॥ ९ ॥

वशावदानान्यनुमेधं जुहोति “यस्यै त०” (वा० सं० ८-२९) इत्य-
नेन मन्त्रेण ॥ ९ ॥

अङ्गान्यहुता यस्य यस्या इति यथालिङ्गम् ॥ १० ॥

यल्लिङ्गो गर्भः ॥ १० ॥

(१) यद्यनूबन्ध्या वशा गर्भिणी स्यात्तदा विशसने मातुः सका-
शात्पृथक् क्रियमाणं गर्भम् “एजतु दशमास्यः” (वा० सं० ८-२८)
इत्यनेन अभिमन्त्रयेत् ।

(२) स्थालीस्थं मेधं वशावदानसंलग्नं शामित्रेऽधिश्चित्थ उष्णीषेण
लघुवस्त्रेण वेष्टितं गर्भं पशुश्रपणस्य पार्श्वे समीपे स्थापयति । तं मेध-
मनभिघारितमेव अवदानवत् जघनेन चात्वालमन्तरा यूपाग्नी हृत्वा
वशावदानानामासादनदेशस्य दक्षिणस्यां दिशि आसादयतीति देवया-
जिकाः ।

(३) प्रचरणी वसाहोमहवनीतो व्यतिरिक्ता पालाशोक्षक ।

अविज्ञाते पुंवत् ॥ ११ ॥

अविज्ञाते गर्भे पुंवत्प्रयोगः ॥ ११ ॥

स्विष्टकृद्वनस्पत्यन्तरे प्रत्येत्य प्रतिप्रस्थाता

प्रचरणया १० सर्वं मेधमवद्यति (१) ॥ १२ ॥

स्विष्टकृतमनुजुहोति पुरुदस्म इति (२) ॥ १३ ॥

(३) अनेन मन्त्रेण ॥ १३ ॥

स्विष्टकृदन्त उष्णीषवेष्टितस्य वृक्षासञ्जनं

वाप्स्ववहरणं वाखूत्करोपकिरणं वा ॥ १४ ॥

‘वा’ शब्दो विकल्पार्थः ॥ १४ ॥

(४) अनुव्याहारभयं (५) त्वेतेषु ॥ १५ ॥

“वृक्ष ऽएनं मृतमुद्गास्यन्तीति” (श० ब्रा० ४-५-२-१३) । तथा
“अप्स्वेव मरिष्यतीति” (श० ब्रा० ४-५-२-१४) निन्दार्थवादः ।
पक्षान्तरविधानार्थं तदभिधीयते ॥ १५ ॥

(६) समिष्टयजुरन्ते शामित्र एव जुहुयात्तिष्ठ (७) न्म-
रुत इत्यस्वाहाकृत्य (८) महीद्यौरित्यङ्गारैरभ्यूहति ॥ १६ ॥

गर्भम् ॥ १६ ॥

अग्निहोत्र आसन्नेषु चेत्पात्रेष्ववाहवनीयोऽनुगच्छे-

(१) वनस्पतियागानन्तरं स्विष्टकृतः पूर्वमित्यर्थः ।

(२) प्रचरणयां स्तुतिं प्रतिप्रस्थाता सर्वं गर्भरसमवदायाऽध्वर्युणा
स्विष्टकृद्धोमे कृते सति जुहुयात् ।

(३) “पुरुदस्मः” (वा० सं० ८-३०)

(४) अनुव्याहारः शाप इति धूर्तस्वामी ।

(५) तु शब्दो यद्यर्थे । यद्येतेषु पूर्वोक्तेषु वृक्षासञ्जनादिपक्षेषु वैरि-
कर्तृकादनुभाषणात् शापात् वृक्षे एनं मृतमुद्गास्यन्ति अप्स्वेव मरिष्य-
तीति शिप्रेऽस्मै मृतायेत्यादिरूपात् भयं भवति तदेति देवयज्ञिकाः ।

(६) समिष्टयजुर्होमान्ते शामित्राग्नावेव स्वाहान्तेन मन्त्रेणोष्णीष-
वेष्टितं गर्भं जुहोति मन्त्रान्ते स्वाहाकारमनुच्चार्य जुहुयादित्यर्थः ।

(७) “मरुतो यस्य” (वा० सं० ८-३१)

(८) शामित्रे क्षिप्तं गर्भमङ्गारः “मही द्यौः” (वा० सं० ८-३२)
इत्यनेन छादयेत् ।

गार्हपत्ये जुहुयात्प्राण उदानमप्यगादिति(१) ॥ १७ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १७ ॥

गार्हपत्यश्चेदाहवनीय उदानः प्राणमप्यगादिति ॥ १८ ॥

अनेन जुहोति ॥ १८ ॥

दक्षिणाग्निश्चेद्गार्हपत्ये व्यान उदानमप्यगादिति ॥ १९ ॥

जुहुयात् ॥ १९ ॥

सर्वे चेत्तूर्णं मथित्वा (२)प्रतिवातमुद्धृत्य वायव्या-
माहुतिः हुत्वा यथानुपूर्व्यकरणम् ॥ २० ॥

उपावहतेषु पात्रेषु यदि सर्वेऽग्नयोऽनुगच्छेयुः तदा तूर्णं शीघ्रं म-
थित्वा प्रतिवातमाहवनीयमुद्धृत्य वायव्यामाहुतिं जुहुयात् । पुनस्त-
मेवाहवनीयं प्राञ्चमुद्धृत्य यथानुपूर्व्यमग्निहोत्रक्रिया ॥ २० ॥

निवातं चेत्पूर्ववन्मथित्वा प्राञ्चमुद्धृत्य गार्हपत्ये
संस्कृत्य पश्चादाहवनीयस्य स्वयं पानम् (३) ॥ २१ ॥

उपावहतेष्वेव पात्रेषु यदि निवाते सर्वेऽग्नयोऽनुगच्छेयुस्तदा पूर्व-
वत् तूर्णं मथित्वा प्राञ्चमाहवनीयमुद्धृत्य गार्हपत्ये संस्कृत्य । संस्का-
रश्चाहोमार्थत्वादभिधीयते । पश्चादाहवनीयस्योपविश्य स्वयमेव पानम् ।
अयश्चाग्निहोत्रविकार इति सम्प्रदायः, अभ्युदितेष्टिवत् । अत्र पुनः श्रू-
यते-‘सैव तत्र प्रायश्चित्तिः’ इति । तेन कार्यापत्तिरशक्या वक्तुम् ॥ २१ ॥

अग्निहोत्रातिपत्तावाहुतिं जुहुयान् मनो ज्योतिर्जुष-
तामाज्यस्य विच्छिन्नं यज्ञः समिमं दधातु या इष्टा उपसो
या अनिष्टास्ताः सन्तनोमि हविषा घृतेन स्वाहेति(४) ॥ २२ ॥

(१) ‘इदं प्राणाय’ इति त्यागः । तत आहवनीयमुद्धृत्याग्निहोत्रं
जुहुयात् ।

(२) प्रतिगतो वातं प्रतिवातः तं प्रतिवातमित्याहवनीयविशेष-
णम्, नत्वामिमुख्येऽव्ययीभावो वातामिमुखमिति । कुतः ? “यां दिशं
वातो वायास्तां दिशमाहवनीयमुद्धृत्य” (शं ब्रा० ११-५-३-११)
इति श्रुतेः ।

(३) एतान् सर्वाणि प्रायश्चित्तानि कूर्वासादनोत्तरकालं प्राग्घो-
मात् ज्ञेयानि इति देवयज्ञिकाः ।

(४) अग्निहोत्रस्य सायम्प्रातर्होमस्य कालातिपत्तौ कालातिक्रमे ।
इदं मनसे ज्योतिषे इति त्यागः ।

अनेन मन्त्रेण । अतिपत्तिश्रवणाच्च कार्यापत्तिरवगम्यते । तथा च मन्त्रलिङ्गं 'विच्छिन्नं यज्ञं समिमं दधातु' इति । तथा 'या इष्टा उपसो या अनिष्टास्ताः सन्तनोमि' इति ॥ २२ ॥

इति पञ्चविंशोऽध्याये दशमी कण्डिका ।

सत्रायागूर्याशक्तौ विश्वजिताऽतिरात्रेण यजेत ॥ १ ॥

गूरी उद्यमे । सत्रायागूर्यं सत्रायोद्यमं कृत्वा सत्राय सङ्कल्पे सतीत्यर्थः । एवं हि श्रूयते—“सर्वेभ्यश्छन्दोभ्यः सर्वेभ्यः पृष्ठेभ्यः सर्वेभ्यः स्तोमेभ्य आत्मानमागुरते यः सत्रायागुरते विश्वजिताऽतिरात्रेण यजेत” (तै० ब्रा० १-४-७-७) इति (१) ॥ १ ॥

सत्राङ्गं वागूर्णमात्रश्रुतेः ॥ २ ॥

'वा' शब्दः पक्षान्तरप्रतिपत्तौ । सत्राङ्गं वा विश्वजिद्भवति । ततश्च कृतेऽपि सत्रे प्रवर्त्तते । कुत एतत् ? आगूरणमात्रश्रवणात् । न हि कश्चिदनागूर्यं करोति । आगूरणं च निमित्तं विश्वजितः । तस्मात्कृतेऽपि सत्रे प्रवर्त्तत इति । एवं पक्षद्वयोपप्रदर्शने सत्युच्यते । न कृते सत्रे प्रवर्त्तते अकृत एव प्रवर्त्तते । कुत एतत् ? आगूरणनिमित्तस्य तावत्कालभावित्वात् । यावन्न क्रियते सत्रं तावदेव सङ्कल्पो निमित्तमिति । अपि च निष्क्रयकार्यं भवति । विश्वजिद्यां हि प्रकृत्योच्यते 'सर्वेभ्यः स्तोमेभ्यः सर्वेभ्यः पृष्ठेभ्यः सर्वेभ्यश्छन्दोभ्य आत्मानं निष्क्रीणीत' इति । निष्क्रयश्चाकृत एव भवति ॥ २ ॥

दीक्षितानां चेत्साम्युत्थानं जायेत सोमं विभज्य तेनैव सर्ववेदसेन सर्वपृष्ठेन यजेरन् (२) ॥ ३ ॥

“अथ यदि सन्दीक्षिताः साम्युत्तिष्ठेरन्” इति प्रकृत्यैवं हि श्रूयत इति । साम्युत्थानं चार्द्धसमाप्ते सत्र उत्थानम् ॥ ३ ॥

(१) स सर्वेभ्यः स्तोमादिभ्यः आत्मानमागुरते तत्स्तोमाद्यधीनं कुरुते यः सत्रायोपक्रमं कुरुते तेन यावत्सत्रं न निष्पद्यते तावदात्मा तदधीन एवेति श्रुत्यर्थः ।

(२) सत्रार्थं कृतदीक्षाणां यदि दवान्मानुषाद्वा निमित्तात्सामि असमाप्त एव सत्रे उत्थानं जायेत सत्रं नैव समापयाम इति बुद्धिर्जायते । सोमेनोपलक्षितं सर्वं साधारणं धान्यघृतादिद्रव्यं विभज्य आत्मीयमात्मीयं पृथक्कृतत्वातेनैव पूर्वसूत्रोक्तेन विश्वजिता सर्वस्वदक्षिणेन पृथक्पृथग्यजेरन्निति देवयज्ञिकाः ।

क्रीते विभागश्रुतेः ॥ ४ ॥

स च विश्वजित्क्रीते सोमे भवति नाक्रीते । कुत एतत्, विभाग-
श्रवणात् । “सोममपमज्य” (ताज्य० ४-३) इति । न चाक्रीतस्य
विभागः सम्भवति । तस्मात्क्रीते विश्वजित् ॥ ४ ॥

उपपाताद्भयतः ॥ ५ ॥

‘वा’ शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । उभयत्र क्रीते चाक्रीते च साम्युत्थाने
विश्वजिद्भवति । कुत एतत् ? उपपातात् । साम्युत्थानं हि निमित्तं त-
द्यदि विभागेन विशेष्यते वाक्यं भिद्यते । तस्मादुभयतो विश्वजित् ॥ ५ ॥

तर्हि कथमुच्यते ‘सोममपमज्य’ इति विभागश्रवणात्—

विभागः क्रियागुणत्वात्(१) ॥ ६ ॥

क्रियागुणभूतानां द्रव्याणां सामर्थ्यपरिप्राप्तौ विभागः सोऽनुद्यते ।
सोमशब्देन लक्षणया ‘सोममपमज्य’ इति ॥ ६ ॥

अनीतासु चेद्दक्षिणासुद्गात्रपच्छेदोऽदक्षिणः सः-
स्थाप्य पुनराहारः(२) ॥ ७ ॥

यद्यनीतासु दक्षिणासुद्गाताऽपच्छिद्यते तं क्रतुमदक्षिणं संस्थाप्य
पुनराहरणम् ॥ ७ ॥

प्रस्तोता चेद्ब्रह्मणे वरं दत्त्वा पुनर्वरणम् ॥ ८ ॥

प्रस्तोता चेदपच्छिद्यते ब्रह्मणे वरं दत्त्वा पुनर्वरणं प्रस्तोतुः ॥ ८ ॥

(१) न ह्यत्र ‘सोममपमज्य’ इत्यनेन सोमस्य विभागो विधीयते ।
कस्मात् ? सोमस्य क्रियागुणत्वात्, क्रियाङ्गत्वात् । इतरसाधारणद्र-
व्यवद् यागार्थत्वात् । तथा हि, न तावदक्रीतसोमस्य विभागो वि-
धातुं शक्यते, नापि क्रीतसोमस्य तस्येतरसाधारणद्रव्यविभागवत्सोम-
विभागस्यार्थप्राप्तत्वात् । तस्मादुभयथापि सोमविभागविधानासम्भवा-
देकीकृतसाधनानां सत्रिणां प्रवृत्तानां मध्ये साम्युत्तिष्ठतां प्राप्तमेव घन-
विभागं सोमविभागशब्दोऽनुवदति । सोमशब्दस्तु द्रव्यमात्रोपलक्षणा-
र्थः । तस्मात्प्रवृत्तमात्रस्योत्थाने विश्वजिद्भवतीति देवयाजिकाः ।

(२) ज्योतिष्योमे अध्वर्युप्रतिप्रस्थातृप्रस्तोतृद्वातृप्रतिहृतृसुन्वतां प-
रस्परमन्वारब्धानां पत्रमानार्थं गमनं विहितं (का० श्रौ० १-६-२६)
सूत्रेण । तत्र दक्षिणानयनात्प्राक् प्रातःसवने यदि उद्गात्रपच्छेदः उद्गातु
विभागः प्रस्तोतुः कृतान्वारम्भस्य विभागो भवति तदा तं प्रारब्धं यज्ञं
दक्षिणादानवर्जितं समाप्य पुनः तस्य यज्ञस्य श्रुत्विग्वरणादारभ्य पुनः
करणमिति देवयाजिकाः ।

प्रतिहर्ता चैत्सर्ववेदसं देयम् ॥ ९ ॥

युगपच्छेद्विरोधाद्विकल्पः(१) ॥ १० ॥

उद्गातृप्रतिहर्त्रोर्युगपदपच्छेदे विरोधाद्विकल्पो नैमित्तिकस्य ॥१०॥

पूर्वदौर्बल्यमानुपूर्व्ये प्रकृतिवत् ॥ ११ ॥

अनयोरेवानुपूर्व्याऽपच्छेदे पूर्वनिमित्तं दुर्बलमुत्तरं च बलवत् । पूर्वविज्ञानानुपमर्दनेनोत्तरस्यानुस्पृष्टेः । तद्यथा—प्राकृतं कौशं विज्ञानं विकृतौ चोदकप्राप्तं प्रत्यक्षेण शरविज्ञानेन बाध्यत एव ॥ ११ ॥

यस्मिन्नहन्मुद्रात्रपच्छेदोऽहर्गणे तस्यावृत्तिः(२) ॥ १२ ॥

भवति ॥ १२ ॥

पत्न्युदक्था दीक्षारूपाणि निधाय सिकतास्वासी-
तोपस्रवणात् ॥ १३ ॥

पत्नी रजस्वला दीक्षारूपाणि शङ्कादीनि निधाय सिकतास्वासी-
ताऽऽरक्तविरमणात् ॥ १३ ॥

तिष्ठेत्सन्धिवेलयोः(३) ॥ १४ ॥

सन्धिवेलयोस्तिष्ठतिक्रिया नियम्यते ॥ १४ ॥

वेदिसमीपे सुत्यासु ॥ १५ ॥

सुत्यासु वर्त्तमानासु वेदिसमीपे तिष्ठेत् ॥ १५ ॥

त्रिरात्रान्ते गोमूत्रमिश्रेणोदकेन स्नापयित्वा परि-
धानादि करोति सान्निपातिकम्(४) ॥ १६ ॥

(१) तदा उद्गात्रपच्छेदनिमित्तं तस्यादक्षिणं समापनं प्राप्नोति, प्रतिहर्त्रपच्छेदनिमित्तं च तस्मिन्नेव प्रयोगे सर्वस्वदानं प्राप्नोतीति विरोधः स्पष्ट एव ।

(२) द्विरात्रादावहर्गणे यस्यां सुत्यायामुद्गात्रपच्छेदो भवति तदेवैकमहरदक्षिणं कृत्वा तस्यैकस्याहो व्युत्क्रामतेत्यत आरभ्यावृत्तिः न सकलस्याहर्गणस्य । “अनीतासु चेहक्षिणासु” इत्युक्तत्वात् । तृतीयसवनेऽपच्छेदेऽनादिष्टमेव भवति । अन्यस्याऽनुकत्वात् । सत्रेषु तु तेषामदक्षिणत्वात् आवृत्तिरेव तस्याह इति देवयाशिकाः ।

(३) प्रातःसन्ध्याकाले सायंसन्ध्याकाले च सिकतास्वेव तिष्ठेत् ।

(४) रजोदर्शनाद्यतुर्येऽहनि स्मृत्युक्तस्तनानन्तरं गोमूत्रमिश्रेणोदकेन तां रजस्वलां स्नापयित्वा वासपरिधानादि कर्म सान्निपातिकं सन्निपत्योपकारकं करोति नारादुपकारकं दीक्षणीयाभूम्युल्लेखनादि ।

पञ्चविंशे प्रायाश्चित्तानां निरूपणाध्याये एकादशी कण्डिका । ४०७

पदार्थजातम् ॥ १६ ॥

(१) प्रजातायाश्च दशरात्रादूर्ध्वं स्नानादि ॥ १७ ॥

कर्म भवति ॥ १७ ॥

न गर्भिणीं दीक्षयेदित्येकेऽयज्ञिया गर्भा इति श्रुतेः ॥ १८ ॥

नानूबन्ध्या प्रकरणात् ॥ १९ ॥

अनूबन्ध्यां हि प्रकृत्य श्रूयते—“अयज्ञिया वै गर्भा” (श० ब्रा० ४-१-२-१०) (२) इति, न सार्वत्रिकम् । तत्रापि चायमर्थवादो मन्त्रस्तुत्यर्थः ॥ १९ ॥

दीक्षितोऽमनोज्ञः (३) स्वप्नं दृष्ट्वा जपेत्पर्यावर्त्ते दुः-
स्वप्नयात्पापः स्वप्नाद्भूत्यै ब्रह्माहमन्तरं करवे परः स्व-
प्नुत्वा कृधीति ॥ २० ॥

अमुं मन्त्रम् ॥ २० ॥

इन्द्रियं स्कन्नमद्भिरुपसिञ्चेद्यो मेऽद्य पयसो रसः
परि दोषादुद्विष्यः अग्निहोत्रमिव सोमेन तमहं पुनरा-
दद इति ॥ २१ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ २१ ॥

उदकं चेत्तरेत्तदभिमन्त्रयेतोन्दतीर्बलं धत्तौजो धत्त
सहो धत्त मा मे दीक्षां मा तपो निर्वधिष्टेति ॥ २२ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ २२ ॥

(४) अवदृष्टश्च ॥ २३ ॥

‘व’ शब्दादनेनैव मन्त्रेणाभिमन्त्रयेत् ॥ २३ ॥

(५) अमेध्यं दृष्ट्वा सूर्यमुपतिष्ठेतावद्धं मनो दारिद्र्यं
चक्षुः सूर्यो ज्योतिषाः श्रेष्ठो दीक्षे मा मा हासीदिति ॥ २४ ॥

(१) प्रसूतायाः प्रसवदिनादेकादशेऽह्नि ।

(२) इयं श्रुतिः अनूबन्ध्याप्रकरणे पठ्यते न पत्नीप्रकरण इति देव-
याज्ञिकाः ।

(३) स्वप्नाध्यायनिन्दितं ‘स्वप्नेऽवगाहतेऽत्यर्थं’ जलं मुण्डांश्च
पश्यति’ इत्याद्यनिष्टसूचकं स्वप्नम् ।

(४) ‘अवदृष्टश्च’ इ० पा० ।

(५) शूद्रान्त्यजपापिष्टपुरीषादिकं अपवित्रवस्तु ।

अनेन मन्त्रेण ॥ २४ ॥

(१) शोणितं चेत्कुर्याद्दुद्रिघाभ्योऽङ्गयः स्वाहेति

जुहुयात् ॥ २५ ॥

निष्ठीवेचेत् बीभत्साभ्योऽङ्गयः स्वाहेति ॥ २६ ॥

धावेचेद्वायवे स्वाहेति ॥ २७ ॥

स्विद्याचेत्तपस्याभ्योऽङ्गयः स्वाहेति ॥ २८ ॥

स्वप्याचेत्प्रजापतये स्वाहेति ॥ २९ ॥

तच्चैतद्दिवास्वापे भवति ॥ २९ ॥

(२) आर्ग्यश्रुकरणे तृप्राभ्योऽङ्गयः स्वाहेति ॥ ३० ॥

(३) छर्द्याविष्टः पयः पीत्वोदकं वा छर्दयीत निष्ट्यू-

तवद्धोमः ॥ ३१ ॥

वयसावप्रसृते चमसेऽन्तरिक्षेण पतति यातुधान-
प्रबोधितश्चमसं यमभ्यचुश्चुतदाग्निष्टुच्छुन्धतादिह पुनः
स्वाहेति (४) ॥ ३२ ॥

(५) अभ्युपाकृतचमसमुपस्थे कृत्वाग्नौऽआयाहि वी-
तये गृणानो हव्यदातये निहोता सारिस बर्हिषि
स्वाहेति ॥ ३३ ॥

जुहोति । अधस्तनमनुप्राकृते द्रष्टव्यम् ॥ ३३ ॥

(१) दीक्षितश्चेत्प्रयत्नपूर्वकं स्वदेहाद्गुधिरनिष्कासनं कुर्यात् ।

(२) दीक्षितकर्तृके दुःखेनाश्रुपाते ।

(३) छर्दिः वमनम् ।

(४) पक्षिणा सोमचमसोपरि मूत्रादिस्त्रवणे कृते अध्वर्युः जुहोति ।

(५) भक्षितांश्चमसान्सदसो निष्कास्य तेषां नाराशंसानामा-
प्यायितानां हविर्धानमध्ये निधानं कृत्वा (का० श्रौ० ९-१२-७, ८)
स्तोत्रोपाकरणं (का० श्रौ० ९-१४-५) क्रियते नाराशंसव्यतिरिक्तान्भ-
क्षितान्सदसो निष्कास्य प्रक्षाल्य पुनरुच्य स्तोत्रोपाकरणं क्रियत इति
सर्वत्र विहितम् । तत्र नाराशंसे तद्व्यतिरिक्ते वा चमसे सदसोऽनिष्का-
सिते स्तोत्रोपाकरणे कृते प्रायश्चित्तमाह—अभ्युपेति ।

आग्नीध्रिणे वा हिरण्यगर्भे इत्यृचा ॥ ३४ ॥

आहवनीये वेति विकल्पः ॥ ३४ ॥

हुताहुतसःसर्गोऽङ्गारमन्तः परिधि निर्वर्त्य ॥ ३५ ॥

इति पञ्चविंशोऽध्याये एकादशी कण्डिका ।

(१) कुशतरुणेन जुहोति हुतस्य चाहुतस्य चाहुतस्य
हुतस्य च पीतापीतस्य सोमस्येन्द्राग्नी पिबतः सुतमिति ॥ १ ॥
अनेन मन्त्रेण ॥ १ ॥

(२) वषट्कृते ॥ २ ॥

हुताहुतसंसर्गश्चामक्षिते चमस उन्नयनम् एवं हि शास्त्रान्तरे श्रूय-
ते—“यस्याभक्षितं चमसमभ्युन्नयन्ति” इति ॥ २ ॥

चुक्रते स्वाहेत्यनुवषट्कृते ॥ ३ ॥

(३) जुहोति ॥ ३ ॥

सःसर्गकाले चोपपातसामर्थ्यात् ॥ ४ ॥

‘वा’शब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे । न वा वषट्कारानुवषट्कारयोर्होमः ।
उपपातो ह्ययं श्रूयते । नैमित्तिकस्य चोपपातकालता न्याय्येत्युक्तम् ।
यत्पुनरुक्तं वषट्कृतेऽनुवषट्कृते वेति । तज्जोमद्वयविषयत्वेनाशङ्क्यते ॥ ४ ॥

(४) तस्य भक्षणं मा यजमानं तमो विदन्मर्त्विजो मा यः
सोममिमं पिबा सःसृष्टमभयं क्रतुमिति ॥ ५ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ५ ॥

(५) अववृष्टभक्षणाभिन्दुरिन्दुमवागात्तस्य त इन्द्रवि-
न्द्रपीतस्येन्द्रियावतो गायत्रच्छन्दसः सर्वगणस्य सर्वग-

(१) परिधीनां मध्ये तत्समीप एवाङ्गारं होमसमयं ज्वालारहित-
पृष्ठमग्निं पृथक्कृत्य दर्भतरुणेन तं संसृष्टं सोमं तस्मिन्नङ्गारे जुहोति ।

(२) वषट्कारानन्तरम् ।

(३) तमेव हुताहुतसंसृष्टं सोमम् ।

(४) हुताहुतसंसृष्टस्य सोमस्येत्यर्थः ।

(५) यदा सोमस्योपरि मेघो वृष्टः स्यात् भक्षाधिकारिणां भक्षण-
म् तस्यादुष्टत्वात्तस्यैव स्वकाले होमानन्तरम् । भक्षमन्त्रमात्रे विशेषोऽयम् ।

ण उपहूतस्योपहूतो भक्षयामीति ॥ ६ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ६ ॥

स्वकाल एव—

त्रिष्टुप्च्छन्दसो जगच्छन्दस इति यथासवनम् ॥ ७ ॥

विशेषः ॥ ७ ॥

अच्छन्दसमेके(१) ॥ ८ ॥

छन्दः शब्दमेके न कुर्वन्ति ॥ ८ ॥

पतितं चमसमालभतेऽस्कन्पर्जन्यः पृथिवीमस्कन्
गामृषभो युवा अस्कन्नेमा विश्वाभूतानि प्रस्कन्नाज्जा-
यतां हविरिति ॥ ९ ॥

अनेन मन्त्रेण । चमसशब्देन च द्रव्यं लक्ष्यते तत्संस्कारात् ॥ ९ ॥

उत्तरपूर्वे जुहोत्युपरवे(२) चमसं दुष्टं प्रजापतये
स्वाहेत्यथ येऽन्येऽनादिष्टास्तान्खरे जुहुयादग्नये वैश्वान-
राय स्वाहेति नाराशंसश्चेदुपवायात्तदुक्तम् ॥ १० ॥

नाराशंसश्चेच्छ्रुष्येत । तदुक्तं “पूतभृतश्चमसान्” (का० श्रौ० १-५-
२१) इति । उत्तरेण सह विकल्पार्थमिव मुच्यते ॥ १० ॥

(३) अन्त्याद्वा ग्रहात्स्तोकमासिच्य भक्षयेयुः ॥ ११ ॥

आग्रयणोऽस्यो ग्रह उच्यते अन्तसम्बन्धात्(४) ॥ ११ ॥

कलशश्चेदुपवायात्क्षीरासेचनमेके ॥ १२ ॥

द्रोणकलशश्चेच्छ्रुष्येत क्षीरासेचनमेके कुर्वन्ति ॥ १२ ॥

एके—

हिरण्यवद्भोदकम्(५) ॥ १३ ॥

(१) गायत्रच्छन्दस इत्येवमादिपदवर्जितं भक्षमन्त्रं ब्रूयादित्याहुः इति ।

(२) अमेध्यातिपातश्वादधवघ्राणादिना दुष्टं चमसस्थं सोमम् । अन्ये
चमसव्यतिरिक्ताः सर्वे सोमाः दुष्टाः तान् खरे ग्रहासादनार्थं कृतेऽध्वर्यु-
र्जुहुयात् । शुष्कस्य नाराशंसस्याग्रयणादाप्यायनं कार्यमिति देवयाजिकाः ।

(३) पक्षान्तरमाह—

(४) अन्ते शुष्कनाराशंससमीपे भवो गृहीतोऽन्यः ऐन्द्राग्नवैश्वदेव-
मस्तृतीयमाहेन्द्रमहावैश्वदेवानां मध्येऽन्यतम इति देवयाजिकाः ।

(५) सुवर्णसंयुक्तमुदकम् । हिरण्यं मध्ये निधाय तदुपर्यपामासे-
कः कार्य इति देवयाजिकाः ।

(१) उन्नयने च ॥ १४ ॥

पतदेव भवति । उन्नयनयस्मादित्युन्नयनं पतभृदुच्यते ॥ १४ ॥

आद्रिभेदने माकतेन ब्रह्मसाम्ना स्तुवीरन् (२) ॥ १५ ॥

अद्रौ मित्रे मरुल्लिङ्गास्वृक्षु ब्रह्मसाम क्रियते । ब्रह्मसाम च माध्य-
न्दिने ब्राह्मणाच्छंसि विप्रहस्तोत्रम् ॥ १५ ॥

(३) चतुस्त्रिंशदोमश्च (४) ॥ १६ ॥

अद्रिभेदने भवति ॥ १६ ॥

(५) सोमापहरणे विधावतेच्छतेति ब्रूयात् ॥ १७ ॥

अध्वर्युर्बहुविषयत्वात्प्रेषणस्य ॥ १७ ॥

अदर्शनेऽरुणपुरुषपाण्यर्जुनान्याभिषुणुयात् ॥ १८ ॥

अर्जुनशब्दश्चात्र तृणविषयः (६) । 'आमिषव' शब्देन च यागसाधन-
त्वोपलक्षणम् । श्रुतप्रतिनिधिरयम् । ततश्च सोमशब्देनोपलक्षणम् ॥ १८ ॥

(७) दयेन हृतं पूतीकानादारानरुणदूर्वा हरितकुशान्पू-

र्वालाभे पूर्वालाभ उत्तरान् ॥ १९ ॥

(१) तस्मिन्नुपक्षीणेऽपि पयो हिरण्यबहुदकं वा लिङ्घेत् ।

(२) मरुदेवताकेन ब्रह्मसाम्ना उद्गातारः स्तुवीरन् ।

(३) अथाद्रिभेदने पवाध्वर्यवं नैमित्तिकमाह—

(४) 'परमेष्ठिने स्वाहा' 'प्रजापतये स्वाहा' (वा० सं० ८-५४)

इत्यादि 'सलिलाय स्वाहा' इत्यन्तैर्मन्त्रैः चतुस्त्रिंशदाहुतीनां होमः ।

(५) केनचिच्छत्रुणा सोमापहरणे कृते ।

(६) "शष्पं बालतृणं घासो यवसं तृणमर्जुनम्" । (अमर०
२-५-१६७) ।

(७) खदिरादेर्बहुकालीनस्य वृक्षस्य ये बलीरूपा अङ्कुरा उत्पद्यन्ते
तच्छयेन हृतमित्युच्यते । तथा पूतीकान् अस्थैर्ब व्याख्यानम् आदारा-
निति । अथवा आदारानभिषुणुयात् तद्व्याख्यानं पूतीकानिति । श्रुत्युक्तं
पदमुपादाय पर्यायान्तरप्रयोगं करोति सूत्रकारः । श्रुत्युक्तं चादारा-
नित्येतत् । पूतीका रोहिषतृणमिति निघण्टो । तथा अरुणदूर्वा अव्यक-
रागा दूर्वाः । तथा हरितकुशान् अशुष्कानाद्रास्त्वर्मान् । माषवाचायास्तु
पूतीकान् इयामलान् सोमसदृशान् लताविशेषान् पूतीकसंज्ञानभिषुणु-
यादिति व्याख्यातवन्तः ।

अभिषुणुयात् । एवं ह्यत्र श्रूयत(१) इति ॥ १६ ॥

(२) एकां गां दत्त्वा समाप्य पुनर्यज्ञः ॥ २० ॥

अत्र च गोः सङ्ख्यासम्बन्धो यद्गाः तदेकामिति । ततश्च हिरण्या-
र्क्षानामनिवृत्तिः ॥ २० ॥

अवभृथान्ते वा श्रुतिसामर्थ्यात् ॥ २१ ॥

अवभृथान्त एव वा पुनर्यज्ञो भवति । तथा "अथावभृथादेवोदेत्य
पुनर्दीक्षेत" (श० ब्रा० ४-५-१०-६) इति श्रुतेः ॥ २१ ॥

कलशभेदने वषट्कारनिधनं ब्रह्मसाम ॥ २२ ॥

कर्तव्यम् ॥ २२ ॥

अनुलिप्सध्वामिति प्रेष्यति ॥ २३ ॥

अध्वर्युः । अन्ये चानुलिप्सन्ते ॥ २३ ॥

यदनुलभेरस्तदेकधनैरभ्युन्नीय प्रभावयन्तःप्रचरेयुः(३)॥२४॥

आग्रयणाद्वाऽनुपलभमानेषु पूर्ववत् ॥ २५ ॥

अनुपलभ्यमाने सोमे आग्रयणादादाय एकधनैरभ्युन्नीय पूर्ववत्प्र-
भावयन्तः प्रचरेयुः(४) ॥ २५ ॥

अनीतासु चेदक्षिणासु भेदनं पूर्ववदत्त्वा तथैव यज्ञः(५)॥२६॥

"स यद्यनीतासु दक्षिणासु कलशो दीर्येत तत्राप्येकामेव गां दद्याद-
थावभृथादेवोदेत्य पुनर्दीक्षेत" (श० ब्रा० ४-५-१०-७) इति हि श्रुतेः ॥ २६ ॥

इति पञ्चविंशोऽध्याये द्वादशी कण्डिका ।

(१) "यदि सोममपहरेयुः विधायतेच्छतेति ब्रूयात्" (श० ब्रा०
४-५-१०-१, ६) इत्यादि ।

(२) गवां शतस्य स्थाने एका गोः ।

(३) यत्परिमाणं सोमं प्रसृतिमात्रं वा अञ्जलिमात्रं वा अधिषवण-
धर्मणि पतितं प्राप्नुयुः तदेकधनस्थैर्जलैरभ्युन्नीयाप्याय्याभ्युन्नयनेनो-
परिसेचनेन बहुलं कृत्वा प्रभावयन्तः सर्वेषु द्रोणकलशसोमसम्बन्धि-
द्रव्येषु प्रापयन्तः प्रचरेयुः सर्वं द्रोणकलशसोमकार्यं तेन सोमेन कुर्यु-
रिति देवयाजिकाः ।

(४) द्रोणकलशान्तरं सम्पाद्य ।

(५) पूर्ववत् एकां गां दत्त्वा अवभृथान् एव पुनः स एव यज्ञो
भवति यः प्राप्तिक्रियमाण इति देवयाजिकाः ।

प्रातः सवनाच्चेत्सोमोऽतिरिच्येत तमुन्नीषोपाकरण-

मस्ति सोमो अयमिति(१) ॥ १ ॥

मन्त्रान्तरविधानादितरो निवर्त्यते ॥ १ ॥

मरुत्वतषु गायत्रेण स्तुवीरन् ॥ २ ॥

मरुल्लिङ्गासु ऋधु गायत्रेण साम्ना स्तुवीरन् ॥ २ ॥

ऐन्द्रावैष्णवः होता शंसति ॥ ३ ॥

(२) ऐन्द्रावैष्णवं शस्त्रं होता शंसति ॥ ३ ॥

यस्मात्स्तोमादतिरिच्येत स एव कार्यः सर्वत्र(३) ॥ ४ ॥

यत्स्तोमसमनन्तरं सोमातिरेको भवति स एव कार्यः सर्वत्र । स-
र्वत्रग्रहणात्सवनान्तरेऽपि ॥ ४ ॥

माध्यन्दिनाच्चेत्पूर्वबहुपाकरणम्(४) ॥ ५ ॥

कर्तव्यम् ॥ ५ ॥

(५) यणमहौं असीति बृहतीष्वादित्यवतीषु

गौरीवितेन स्तुवीरन् ॥ ६ ॥

गौरीवितं साम, तेन स्तुवीरन् ॥ ६ ॥

(१) अच्छावाकोक्थ्यविग्रहसम्बन्धचमसोन्नयनानन्तरं यदि पू-
तभृति सोमः चमसेषु पूर्णेष्वप्यवशिष्येत तदा उक्थ्यान्ते तमतिरिक्तं
सर्वमपि सोमं दशसु होत्रादीनां चमसेषु विभागेनोन्नीय तृणाभ्यां
होतृचमसमुपस्पृश्य 'अस्ति सोम' इत्यनेनैव मन्त्रेण स्तोत्रोपाकरणं
कुर्यादिति देवयाज्ञिकाः ।

(२) तत्स्तोत्रानन्तरम् ।

(३) प्रातः सवनेऽच्छावाकोक्थ्ये यत्त्रिवृदादिस्तोमो भवति स
एव प्रायश्चित्तार्थे स्तोत्रेऽपि कार्यः । न केवलमत्र किन्तु सर्वत्र माध्य-
न्दिने सवने तृतीयसवने चेति । माध्यन्दिनेऽपि सवने अन्य उक्थ्यस्तो-
त्रे यत्त्रिवृदादिस्तोमस्तत्र सोमातिरेकनिमित्तस्तोत्रेऽपि स एव कार्यः ।
एवं तृतीयसवनेऽपि यज्ञायज्ञ्यान्ते सोमातिरेके अन्तिमस्तोत्रस्तोम एव
सोमातिरेकनिमित्तस्तोत्रेऽपि भवतीति देवयाज्ञिकाः ।

(४) यदि अन्तिमोक्थ्यचमसोन्नयनानन्तरं पूतभृति सोमोतिरि-
च्येतेति देवयाज्ञिकाः ।

(५) (वा० सं० ३३-३९)

(१) एतत्कृत्वोक्त्यं पूर्ववद्धोता (२) ॥ ७ ॥

“ऐन्द्रावैष्णवः शः सति” इति एतदुक्तं भवति ॥ ७ ॥

तृतीयसवनाच्चेद्विष्णोः शिपिविष्टवतीषु

गौरीवितेन ॥ ८ ॥

तृतीयसवनाच्चेदतिरिच्येत शिपिविष्टविष्णुलिङ्गासु ऋक्षु गौरीवि-
तेन स्तुवीरन् ॥ ८ ॥

(३) वा गृहीत्वा विगृह्णीयात् ॥ ९ ॥

‘वा’ शब्दाद्यदि पूर्वेण न निःशेषितः सोमस्तत उक्त्यं गृहीत्वा
विगृह्णीयात् ॥ ९ ॥

उक्त्याच्चेत्षोडशी कार्यः (४) ॥ १० ॥

उक्त्यसंस्थान्ने तृतीयसवने सोमोऽतिरिच्येत षोडशी कर्तव्यः ॥ १० ॥

षोडशिनश्चेदतिरात्रः ॥ ११ ॥

‘कर्तव्य’ इति वर्त्तते ॥ ११ ॥

अतिरात्राच्चेद् बृहत् (५) ॥ १२ ॥

स्तोमः कर्तव्यः ॥ १२ ॥

महाव्रतमेके यथोक्तम् (६) ॥ १३ ॥

प्रदेशान्तरे ॥ १३ ॥

असौर्यामो वा अन्त्याच्चेत्तस्यैवावृत्तिः ॥ १४ ॥

अस्त्यशब्देनासौर्यामोऽभिधीयते । ततश्चेदतिरिच्येत तस्यैवावृत्तिः
कार्या ॥ १४ ॥

(१) ‘एतत्कृत्वोक्त्यम्’ इति पाठो नास्ति ।

(२) स्तोत्रगानानन्तरम् ।

(३) ‘एतत्कृत्वोक्त्यम्’ इति पाठः ‘वा’ इत्यस्य पूर्वम् ।

(४) उक्त्यसंस्थः प्रारब्धोऽपि निमित्तवशात्षोडशिसंस्थः कार्य
इति देवयाज्ञिकाः ।

(५) तदा तदुपयोगाय विष्णोः शिपिविष्टवतीषु बृहतीषु बृहत्साम
कर्तव्यम् । शास्त्रान्तरात् ।

(६) अतिरात्रादतिरिक्ते सोमे तदुपयोगाय महाव्रतं साम यथा
गवामयने उक्तम्—“पृष्ठोपाकरणं वाणेन” (का० श्रौ० १३-२-१८)
इत्यादिना तथा कुर्वन्तीति देवयाज्ञिकाः ।

(१) नातीरेकोऽस्तीति श्रुतेः ॥ १५ ॥

“न ह्यतोऽभ्यधिकोऽतिरेकोऽस्ति” इति श्रुतेः ॥ १५ ॥

पूर्वात्सवनादतिरिक्तस्योत्तरे सम्पावनमेके ॥ १६ ॥

एके आचार्याः पूर्वसवनातिरिक्तसोममुत्तरे सवने सम्पावयन्ति (२) ॥

अस्य विधेरर्थवादोऽयम् ॥ १६ ॥

तं निकामयमानोऽभ्यतिरिच्येत इति श्रुतेः ॥ १७ ॥

तमुत्तरसवनसोमं निकामयमानः पूर्वसोमोऽभ्यतिरिच्यते यद्यहमुत्तरं सवनसोमं प्राप्स्यामीति ॥ १७ ॥

तृतीयसवनाच्चेद्धारियोजनेऽवनीयहोमः (३) ॥ १८ ॥

अस्मृतावृजीषमिश्रस्याप्स्वबहरणम् ॥ १९ ॥

यदि हारियोजनकाले न स्मर्यते तदा ऋजीषमिश्रमप्सु अवहरेत् ॥ १९ ॥

दीक्षितश्चेदुपतप्येतोप्यानां येनेच्छेत्तेन चिकित्सेत् ॥ २० ॥

उप्यानि च सर्वसुरभीणि तेषां येनेच्छेत्तेन चिकित्सेत् (४) ॥ २० ॥

आग्नीध्रमेनं नयतेति ब्रूयात् कृतं चेत् ॥ २१ ॥

अभ्यर्च्युर्वहुवचनान्तत्वादन्येनेतारस्तच्चाग्नीध्रं यदि कृतं भवति तदैव ब्रूयादेति ॥ २१ ॥

एवं प्राप्त आह—

अकृतेऽप्यविशेषात् ॥ २२ ॥

अकृतेऽप्याग्नीध्रे आग्नीध्रमेनं नयतेति वक्तव्यमेव । अविशेषेण हि श्रूयते—“तस्माद्यं दीक्षितानामवस्यं विन्देद्वाग्नीध्रमेनं नयतेति ब्रूयात्” (श० ब्रा० ३-६-१-२९) इति ॥ २२ ॥

(१) न ह्यतोऽभ्यधिकोऽतिरेकोऽस्ति संस्थान्तरमस्यतिरिक्तविनियोगाय ।

(२) सम्पावनं पद्यमानकाले पूतभृति पूयमानेन तत्सवनसोमेन सह पावनम् ।

(३) द्रोणकलशे गृहीतस्य हारियोजनस्य मध्येऽतिरिक्तस्य सोमस्य प्रक्षेपं कृत्वा होमः कार्य इति देवयाज्ञिकाः ।

(४) प्रथमव्रते प्रक्षितानामौषधानां त्रीहियवादीनां सर्वसुरभीणां च शुण्ठीपिप्पल्यादीनां मध्ये चिकित्सिको वैद्यो येनौषधेन चिकित्सितुमिच्छेत् तेन मिषज्येत् ।

तदा च—

(१) तद्देशे वासः ॥ २३ ॥

दीक्षितस्य भवति ॥ २३ ॥

वासतीवरमुदकमाचामेदित्येके चात्वालगताभ्यः ॥ २४ ॥

वसतीवरभ्यः ॥ २४ ॥

तत्र मन्त्रमाह—

आपः प्रजापतिर्यज्ञो यज्ञस्य भेषजमसीति ॥ २५ ॥

अनुसवनमेनमालभेरन्वसव एतद्वः प्रातःसवनं तद्व-
क्षध्वं तद्गोपायध्वं तद्वो मा व्यवच्छेत्सीदिति (२) ॥ २६ ॥

रुद्रा आदित्या इत्युत्तरयोः सवनयोः ॥ २७ ॥

विशेषः ॥ २७ ॥

म्रियेत चेन्निर्मन्थ्येन दग्ध्वा शामित्राद्वास्थीन्युपनह्य

नेदिष्ठिनमुपदीक्ष्य तेन सह यजेरन् (३) ॥ २८ ॥

मृतं यजमानं निर्मन्थ्येन शामित्रेण वा दग्ध्वास्थीन्युपनह्य तस्य
यो नेदिष्ठी स्वो भ्राता स्यात् तं दीक्षयित्वा तेन सह यजेरन् ॥ २८ ॥

(४) सन्नगणयज्ञे सहत्वशब्दात् ॥ २९ ॥

एतच्च सन्ने भवति गणयज्ञे च 'तेन सहयजेरन्' इति सहत्वश-
ब्दात् ॥ २९ ॥

(५) एकयज्ञे दर्शपूर्णमासवत् ॥ ३० ॥

(१) ज्वरादिरोगशान्तिं यावत् ।

(२) एनं ज्वराद्यभिभूतं दीक्षितं सर्वे ऋत्विजः सवनान्तेषु स्पृ-
शेरन् ।

(३) स्वारणिभ्यां तदानीमेव मथितेनाग्निना शामित्रैकदेशेन वा
दग्ध्वा अग्नौ स्मार्तविधिरहितं दाहमात्रं कृत्वा तस्य दीक्षितस्य दग्ध-
स्य अस्थीनि शाखान्तरात्कृष्णाजिने बध्वा । पत्न्यपि मृतस्यैव तत्र प-
त्नी कर्म करोत नेदिष्ठी तु यजमानकर्मणि धूर्तस्वामिन इति देवयाज्ञि-
कभाष्ये स्पष्टीकृतम् ।

(४) तयोरेवानेकयजमानसद्भावात् नान्यत्र ।

(५) एकस्य यजमानस्य यज्ञ एकयज्ञोऽग्निष्टोमादिः । विधिवदेव
दाहः कार्यः । पत्नीमरणेऽप्येवमेवेति देवयाज्ञिकाः ।

पञ्चविंशे प्रायश्चित्तानां निरूपणाध्याये त्रयोदशी काण्डका । ३१७

“मरणान्तं भवति” (का० श्रौ० २५-७-९) इत्येवमुक्तं भवति ॥ ३० ॥

(१) एतत्कृत्वा राजानमभिषुत्पागृहीत्वा ग्रहान् दक्षि-

णपूर्वस्थां वेदिस्त्रक्त्यां यामेन स्तुवीरन् ॥ ३१ ॥

यथोपदेशमेतत्कृत्वा राजानमभिषुत्वा ग्रहाण्गृहीत्वैव दक्षिणपूर्वस्थां
वेदिस्त्रक्त्यां यामेन साम्ना स्तुवीरन् ॥ ३१ ॥

तिसृषु पराशु सर्पराज्ञीषु (२) ॥ ३२ ॥

तिसृषु पराचीषु अनभ्यावृत्तासु सर्पराज्ञीषु स्तुवीरन्निति । बहुवच-
नादुद्गातारः ॥ ३२ ॥

मार्जालीये वा ॥ ३३ ॥

स्तुवीरन्निति विकल्पः ॥ ३३ ॥

(३) स्तुते मार्जालीयं त्रिः परियन्त्यपसव्यं सव्यो-

रुनाम्नानाः स्तोत्रिया जपन्तः ॥ ३४ ॥

स्तुते स्तोत्रे उद्गातारो मार्जालीयमपसव्यं त्रिः परियन्ति सव्यो-
रुनाम्नानाः स्तोत्रियाश्च जपन्तः ॥ ३४ ॥

(४) अग्न आयूँषि पवस इति प्रतिपद्भवति ॥ ३५ ॥

पवमानस्य प्रथमा ऋक्प्रतिपदुच्यते ॥ ३५ ॥

संवत्सरेऽस्थीनि याजयेयुः ॥ ३६ ॥

प्रयोजकव्यापारेण प्रयोज्यव्यापारो लक्ष्यते अस्थीनि याजयेरन्नि-
ति । यथा-‘निषादस्थपतिं याजयेत्’ इति ॥ ३६ ॥

इदं विचार्यते-किं मरणात्संवत्सरेऽस्थियज्ञः, उत कर्मापवर्गादिति ।

(१) एतत् पूर्वोक्तं “निर्मन्थ्येन दग्ध्वा०” (का० श्रौ० २५-१३-२२)

इत्यादिकं कृत्वा सौत्येऽहनि सोमाभिषवं कृत्वेत्यर्थः ।

(२) पराशु पराङ्मुखीष्वनावृत्तासु सर्पराज्ञीषु सर्पराज्ञी नाम ब्र-
ह्मवेदिनी सर्पराजस्य स्त्री कद्रूः पृथग्यमिमानीनी, तथा दृष्टासु । “आयं
गौः०” (वा० सं० ३-६, ७, ८) इत्यादीनां तिसृणामृचां ‘सर्पराज्ञी’ इति
नामधेयम् । अगृहीत्वा ग्रहान्तिमुक्तेऽप्युपांश्वन्तर्याम्योर्न प्रतिषेध इति ।

(३) ‘आयं गौः’ इत्यादि स्तोत्रपाठपूर्वकपरिगमनान्तरं होता
तस्मिन्नेव देशे उपावश्य प्राचीनावीती दक्षिणाभिमुखः सर्पराज्ञीः शं-
सति । एतावन्मृतोपकाराय वैकृतं कर्म अस्मिन्सुत्याहे भवति ।

(४) “अग्न आयूँषि०” (वा० सं० ३५-१६)

नियमकारिशास्त्राभावाद् अनियमे प्राप्त आह—

कर्मापवर्गादसम्भवान्मरणस्थः (१) ॥ ३७ ॥

कर्मापवर्गात्संवत्सरेऽस्थियज्ञः । न हि मरणं संवत्सरविशेषणत्वन
सम्भवति कदाचित्सत्रमध्येऽपि संवत्सरः पूर्यत इति । तस्मात्कर्मापव-
र्गादेव संवत्सरेऽस्थियज्ञः ॥ ३७ ॥

(२) अरिमितस्तोमेन यजेरन् ॥ ३८ ॥

ज्योतिष्टोमे हि स्तोमपरिमाणमुक्तम्, इहापरिमितस्तोमोऽभिधी-
यते, वचनात् ॥ ३८ ॥

त्रिवृद्वहिष्पवमानेन वा ॥ ३९ ॥

अस्थीनि यजेरन् ॥ ३९ ॥

तदा च—

सप्तदशमन्यत् ॥ ४० ॥

सप्तदशस्तोमकमन्यद्भवति (३) ॥ ४० ॥

मैत्रावरुणाग्रान् ग्रहान् गृहीयात् ॥ ४१ ॥

‘ऐन्द्रवायवात्पूर्वं मैत्रावरुणा गृह्यत’ इत्युक्तम्, एतद् व्यूढलुन्दसि
द्वादशाहं (४) ॥ ४१ ॥

(५) प्रातिनिधिको याजमानं कुर्यात् ॥ ४२ ॥

नह्यस्थां कर्तृत्वं सम्भवति ॥ ४२ ॥

दीक्षणीयापुरुषसंस्काराशीर्वर्जम् ॥ ४३ ॥

क्रियते ॥ ४३ ॥

समाप्तेऽस्थीनि सपात्राण्यरण्ये निवपेयुः ॥ ४४ ॥

(१) मरणस्यावधित्वे तत्सत्रमध्ये एवानुष्ठानमस्थियज्ञस्यापद्येत ।
तच्चायुक्तम् असम्भवात् कममध्ये कर्मान्तरनिषेधात् ।

(२) अस्मिन्नास्थियज्ञे शास्त्राक्तपरिमाणात्क्रान्तस्तोमो भवति ।

(३) बहिष्पवमानव्यतिरिक्तमाज्यादिस्तोत्रजातं सप्तदशस्तोमकं
भवतीति ।

(४) अस्थियज्ञे प्रथमं मैत्रावरुणं गृहीत्वा कस्यचिद्वस्ते समर्प्य
पश्चादैन्द्रवायवं गृहीत्वासाद्य ततो मैत्रावरुणस्य परिमार्जनप्रभृति
सादनं कृत्वा ततः शुक्रादित्यग्रहणम् प्रकृतिवदिति देवयाजिके स्पष्टम् ।

(५) प्रतिनिधिभूतः पुत्रादिः ।

पञ्चविंशे प्रायश्चित्तानां निरूपणाध्याये चतुर्दशी कण्डिका । ४१२

प्रतिपत्यन्तराविधानात् ॥ ४४ ॥

पुनर्दाहो वा युक्तत्वात्पात्राणाम् ॥ ४५ ॥

वाशब्दः पश्चान्तरपरिग्रहः । पुनर्दाहो भवति नारण्ये निवापः । कुत-
एतत् ? युक्तत्वात् पात्राणाम् । नानि हि प्रतिपत्या युज्यन्ते, द्वितीया-
न्तर्निर्देशात् । “दक्षिणहस्ते जुहु^{११} सादयति” (का० श्रौ० २५-७-२१)
इत्येवमादि । अन्तस्तत्संस्कारात् पुनर्दाहः । यद्यपि आहिनाग्निर्देह-
न्ति यज्ञपात्रैश्चेति करणता पात्राणां तथापि सादने प्रतिपत्तिस्तेषां
द्वितीयान्तर्निर्देशात् । तस्मात्साधूकं ‘पुनर्दाहो वा युक्तत्वात्पात्राणाम्’
इति ॥ ४५ ॥

ततः सञ्चयनादि(१) ॥ ४६ ॥

तत ऊर्ध्वं सञ्चयनादि कर्त्तव्यम् ॥ ४६ ॥

इति पञ्चविंशेऽध्याये त्रयोदशी कण्डिका ।

उखां चेद्भिन्नन्म्रियेत सोपकरणमाहिताग्न्यावृता दग्ध्वा

नेदिष्यद्भिन्नि चित्वा तमस्मा अनुदिशेदित्येके(२) ॥ १ ॥

उखाभरणेन साग्निकोऽहर्गणो लक्ष्यते । तत्र चेन्म्रियेत कश्चिद्यज-
मानः सोपकरणमाहिताग्न्यावृता दहेत् । एवं खत्र श्रूयते—“यद्यु म्रि-
यते स्वैरेव तमग्निमिदं हन्त्यशवाग्निमिरितरे यजमाना आसन् इति”
(श० ब्रा० १२-३-५-२) । तत्र च नेदिष्यद्भिन्नि चित्वा तमस्मा अनुदिशे-
दित्येके । नेदिष्यी हि तत्कार्यं करोति एवं च तत्कार्यं कृतं भवति यदि
तत्फलमनुदिशतीत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

न कमेफलासम्भवात्(३) ॥ २ ॥

(१) पुनर्दाहानन्तरं सञ्चयनादि अस्थिसञ्चयनप्रभृति सर्वमौर्ध्वं
दहिकं स्मर्तुं भवतीति देवयाज्ञिकाः ।

(२) सोपकरणमग्निपात्ररूपोऽपकरणसंयुक्तम् आहिताग्न्यावृता
मृतस्याहिताग्नेः सम्बन्धिना इतकर्तव्यतया समुदीपनवत्यधिश्रयणा-
दिकया (का० श्रौ० २५-७-१२) दग्ध्वा साग्नित्वं क्रतुमारम्भप्रभृति
समाप्त्यन्तं कृत्वा तं क्रतुं तस्य क्रतोः फलं ब्रह्मे दीश्रामध्ये मृताय अनु-
दिशेत् दानरूपेण तस्य यज्ञस्य फलं दद्यादिति देवयाज्ञिके स्पष्टम् ।

(३) न हि कर्मफलं दातुं शक्यते अस्यामृतत्वेनानुपादेयत्वात् ।
तेन नेदिष्यता स्वेष्ट्वग्निषु स्वकीयेन द्रव्येणानुष्ठितस्य साग्नित्वस्य
क्रतोः फलं नेदिष्यित एवेति ।

नैतदेवं फलानुदेशः कर्त्तव्य इति । न हि कर्मफलप्रदानं सम्भव-
ति । अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशप्रसङ्गात् । तस्मान्नैवानुदेशः कर्त्तव्यः ॥२॥

उपदीक्षी त्वेष्वग्निषु नखनिकृन्तनाद्युद्वादनान्तः

सान्निपातिकम् ॥ ३ ॥

उपदीक्षी नेदिष्टी स्वानग्निर्विहृत्य नखनिकृन्तनाद्युद्वादनान्तः सा-
न्निपातिकं कर्म करोति ॥ ३ ॥

तेषूपहवमिष्ट्वाग्नी संसृजेत ॥ ४ ॥

दीक्षिता उपह्वयध्वमित्येवमुपहवमिष्ट्वाऽग्निसंसर्गं कुर्यात् ॥ ४ ॥

अनाहिताग्निश्चेत्तेष्वेवेत्येके वैश्वानरं निर्वपेत् यस्या-

ग्निभिरन्यं याजयेयुरिति वचनात् ॥ ५ ॥

यद्यनाहिताग्निर्नेदिष्टी भवति तदा तेष्वेवाग्निषु नखनिकृन्तनादि
करोति, ततश्च वैश्वानरनिर्वापः कार्यः । एवं हि श्रूयते—“यस्याग्नि-
रन्यं याजयेयुर्यो वा यजेत् वैश्वानरं निर्वपेत्” (का० श्रौ० २५-८-१६)
इति । तस्य चायमेव विषय इत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

एवं प्राप्त आह—

नाश्रुतेः ॥ ६ ॥

नैतदेवं तेष्वेवाग्निषु नेदिष्यपि करोतीति । न ह्येवं श्रूयत इति ॥६॥
वैश्वानरस्य तर्हि को विषयः ?

स उच्यते—

आपदि वैश्वानरः ॥ ७ ॥

सत्रसम्मोहे सति परकीयैराग्निभिर्वागे कृते वैश्वानर इति(१) ॥ ७ ॥

समानजनपदसंसृजे महारात्रे प्रातरनुवाकमुपाकृत्य

पूर्वः पूर्वः कर्म प्रवर्त्तयेत्(२) ॥ ८ ॥

“राजन्यः समानजनः” (का० श्रौ० २२-१-२९) इत्युक्तम् । तेषां

(१) तस्मादनाहिताग्नीनामग्नानधिकार एवेति ।

(२) यदा द्वौ यजमानौ मिथः प्रीतिरहितौ वसन्तादिके यागकाले
वर्षान्तरादि प्रतीक्षमाणावर्तक्रान्तं मन्यमानौ स्वाधिकारप्रवृत्तौ एक-
स्मिन्देहे गिरिनद्यादिव्यवधानं विना यागार्थं सोममेकस्मिन्काले सुनुतः
तदा समेत्य सवनात्संसृज इत्युच्यते । सर्वं कर्म सत्त्वरं प्रथमं प्रथमं
कारयेदिति देवयाज्ञिके स्पष्टम् ।

पञ्चविंशे प्रायश्चित्तानां निरूपणाध्याये चतुर्दशी कण्डिका । ४२१

यदि संसवो भवति । समित्येकीभावे अनद्यन्तरेऽगिर्यन्तरे वा संसवो भवति तत्र कर्म महारात्रे प्रातरनुवाकमुपाकृत्य इतरोऽपि इतरापेक्षया पूर्वः पूर्वः कर्म प्रवर्त्तयेत् ॥ ८ ॥

सुसमिद्धहोमः(१) ॥ ९ ॥

कर्त्तव्यम् ॥ ९ ॥

संस्थोत्तरं च कुर्यात्(२) ॥ १० ॥

इतरापेक्षयैव संस्थोत्तरं कर्त्तव्यम् ॥ १० ॥

(३) इच्छन्वृषण्वती प्रतिपत् ॥ ११ ॥

पवमानस्य प्रथमा स्तोत्रिया प्रतिपदुच्यते । सेच्छन्वृषण्वतीति इच्छयान्वयप्राप्तैव ॥ ११ ॥

अनुसवनं वा ॥ १२ ॥

‘अनु’शब्दः प्रतिशब्दस्यार्थः । प्रतिसवनं वा वृषण्वती भवति न बहिष्पवमान एवेति विकल्पः ॥ १२ ॥

(४) बृहद्रथन्तरपृष्ठः ॥ १३ ॥

संसवस्तोमः कार्यः । एवं हि श्रूयते—“संसव उभे कुर्यात् गोसव उभे कुर्यात् अभिजितावप्येकाहे उभे बृहद्रथन्तरे कुर्यात्” इति ॥ १३ ॥

तौरश्रवसे माध्यन्दिने पवमाने तदावपनश्रुतेः ॥ १४ ॥

तौरश्रवसे सामनी माध्यन्दिने पवमाने प्रक्षेप्तव्ये । कुत एतत् , त-

(१) अतिशीघ्रं कर्म कुर्वन्निरपि सुसमिद्धे एवाग्नौ होमः कार्य इति ।

(२) इच्छन्परकीययागापेक्षया स्वकीये यज्ञे संस्थोत्तरं संस्थाधिक्यं कुर्यात् । यदीतरेणाग्निष्टोमः प्रारब्धः तर्ह्येत्यग्निष्टोमं कुर्यात् । यद्यत्यग्निष्टोमस्तर्ह्युक्त्यम्, यद्युक्त्यस्तदा षोडशिनम्, यदि षोडशी तदातिरात्रम् । इच्छन्प्रारब्धामेव संस्थाम् । कर्कादयस्तु ‘इच्छन्’ इत्येतत्पदमग्निमेण सूत्रेण योजयन्ति । तेन तन्मतं संस्थाधिक्यं नियमेन वृषण्वती प्रतिपद्विकल्पेनेति । तदयुक्तम् । मूलभूतताण्ड्य (ताण्ड्य० ९-४) श्रुतिविरोधात् शाखान्तरविरोधाच्च । तत्र हि संस्थाधिक्यस्यैव विकल्पो दृश्यते न प्रतिपद इति देवशाक्तिकाः ।

(३) ‘वृषण्व’ शब्दयुक्ता—‘पवस्वेन्दो वृषा सुत’ इत्यादिका ऋक् वृषण्वती ।

(४) “उभे बृहद्रथन्तरे कार्ये” (ताण्ड्य० ९-४) इति ताण्ड्ये श्रवणात् ।

दावपनश्रुतेः । तत्र ह्यावापः श्रूयते—तदेव प्रकृत्य “अत्र ह्यावपन्ति”
“अत्रोद्वपन्ति” इति ॥ १४ ॥

आभीकमाभिनिधनमाभीशवानि चैके ॥ १५ ॥

एके आचार्या आभीकाद्यान्यपि सामान्यावपन्ति ॥ १५ ॥

प्रातःसवने जुहोति संवेशायोपवेशाय गायत्र्यै

छन्दसंभिभूत्यै स्वाहेति ॥ १६ ॥

अनेन मन्त्रेण । आगन्तुत्वादन्ते ॥ १६ ॥

त्रिष्टुभे जगत्या इत्युत्तरयोः सवनयोः ॥ १७ ॥

विशेषः ॥ १७ ॥

(१) विहवीयसजनीयकयाशुभीयानि होता शंसति ॥ १८ ॥

सूक्तनामधेयान्येतानि बहिष्पवमानस्तोत्रसमनन्तरं यच्छ्रुत्वा तत्रै-
तानि होता शंसति ॥ १८ ॥

सारूप्यमरणमिच्छन्तः प्राजापत्यर्चा जुहुयुः (२) ॥ १९ ॥

सखिसम्बन्धि सारूप्यं तन्मरणमिच्छन्तः प्राजापत्यर्चा जुहुयुः ॥ १९ ॥

(३) प्रातःसवनेऽध्वर्युर्माध्यन्दिने होतोद्गाता तृती-

यसवने ॥ २० ॥

जुहोति ॥ २० ॥

अनुसवनं ब्रह्मा गृहपतिश्च ॥ २१ ॥

जुहुतः (४) ॥ २१ ॥

सर्वमरणमिच्छन्तः सर्वेऽनुसवनम् ॥ २२ ॥

सर्वेषां प्रतिपक्षनिश्चितानां मरणमिच्छन्तः सर्वे पवैतेऽनुसवनं

(१) ‘विहव’ शब्दोऽस्मिन्नस्तीति विहवीयम् ‘ममाग्रे वर्च’ इति ।
यो जात एव प्रथमो मनस्वानिति सजनीयमिति देवयाज्ञिकाः ।

(२) सदृशः सदृशस्य सखा । परकीयोऽध्वर्युरध्वर्योः सखा, होता
होतुः, उद्गातोद्गातुः, ब्रह्मा ब्रह्मणः, यजमानो यजमानस्य । अध्वर्युर्होतुर्द्गा-
तुर्ब्रह्मगृहपतयः परकीययज्ञस्याध्वर्यादेः सारूप्यमरणमिच्छन्तो वाञ्छन्तः
प्राजापत्यर्चा ‘प्राजापते नमः’ (वा० सं० २३-६५) इत्यनया उक्तकाले
होमं कुर्युरिति देवयाज्ञिकभाष्ये ।

(३) होमकालमाह—

(४) त्रिष्वपि सवनेष्वन्ते ब्रह्मा गृहपतिश्च जुहुयाताम् ।

पञ्चविंशे प्रायाश्चित्तानां निरूपणाध्याये चतुर्विंशी कण्डिका । ४२३

ब्रुहति ॥ २२ ॥

नद्यन्तरेऽस्य सद्यो गिरिभिर्चेत ॥ २३ ॥

गिरिं भित्त्वा या नद्यागता नद्यन्तरे संसवो न भवति, संसवसोम-
निमित्तं न भवतीत्यर्थः (१) ॥ २३ ॥

गिरौ (२) ॥ २४ ॥

गिर्यन्तरेऽप्यसंसवः ॥ २४ ॥

(३) रथाह्ने च ॥ २५ ॥

असंसवः । यावन्तं प्रदेशमह्ना रथो गच्छति तदन्तेऽप्यसंसवः ॥ २५ ॥

(४) सर्वत्राऽविद्विषाणानाम् ॥ २६ ॥

अविद्विषाणानां तु सर्वत्रैवासंसवः ॥ २६ ॥

विद्वेषेऽप्ययं वायुर्महान्तसमुद्र इति श्रुतेः ॥ २७ ॥

अन्यतरावेद्वेषेऽप्यसंसवो भवति । एवं हि श्रूयते—“वायुः समुद्रश्च
विद्वेष्टि कृतमपहरन्ति” (५) (शाङ्खा० सू० १३-५-२३) इति ॥ २७ ॥

(६) सोमदाहे यथास्व वृत्तान्तान्धारयेयुः ॥ २८ ॥

धारणं स्वपदार्थानामनुस्मरणम् ॥ २८ ॥

(१) यत्र द्वयोर्वैरिणोः सहप्रारब्धयज्ञयोर्मध्ये व्यवधायिका नदी
भवति तत्र संसवो न भवतीति ।

(२) कस्मिंश्चन महति पर्वते वैरियज्ञयोर्व्यवधायकेऽप्यसंसव इति
देवयाज्ञिकाः ।

(३) रथाह्ने प्रदेशे यज्ञयोर्व्यवधायके गिरिनद्यादिव्यवधानं विनापि
असंसव इति देवयाज्ञिकाः ।

(४) परस्परं द्वेषमकुर्वाणानां सर्वत्र गिरिनद्यादिव्यवधानं विना-
प्यसंसव इति देवयाज्ञिकाः ।

(५) अयं वायुः समुद्रं सदा द्वेष्टि शोषयितुमिच्छति । समुद्रश्च
सर्वदा स्नेहपरः अत एव महान् बहुल एव वायुकृतेन द्वेषेण समीप एव
स्थितस्य तस्य किमपि न होयत इति श्रु रर्थः । अनेन दृष्टान्तेन अन्यत
रस्मिन्द्वेषं कुर्वाणेऽपि इतरस्य स्नेहपरस्य किमपि नष्टं न भवतीति ज्ञायते ।

(६) सामस्य दाहे सति यथास्वमध्वर्यादिर्यद्यत्स्वं कम वृत्तान्ता-
न्वृत्तस्य कृतस्य कमणोन्तानध्वर्यादयो हृदये धारयेयुः । मया एतत्प-
दार्थानन्तरं मदोयं कर्म कृतमित्येवं । चत्ते दृढं धारणमविस्मरणं कुर्यु-
रित्यर्थः ।

प्रतिनिधाय यथापूर्वं यज्ञेन चरेयुः(१) ॥ २९ ॥

प्रतिनिधाय सोमद्रव्यं स्वपदार्थेभ्यः यथापूर्वं यज्ञेन चरेयुः ॥२९॥

पञ्च गा दत्त्वा प्राग्द्वादश्याः पुनर्यज्ञः(२) ॥ ३० ॥

अत्र गोः संख्यासम्बन्धो या गास्ताः पञ्च । ततश्च हिरण्यादीनाम-
निवृत्तिः द्वादशाहः प्राक्पुनर्यज्ञः ॥ ३० ॥

तत्र तदद्याद्यत्पूर्वस्मिन्दास्यन्तस्यात्सत्रेऽप्य-

विशेषात् (३) ॥ ३१ ॥

सत्रेऽपि सोमदाहे भवत्येवैनत् । कुत एतत् ? अविशेषात् ॥ ३१ ॥

दानं प्रायश्चित्तसंयोगात्(४) ३२ ॥

(५)न वादक्षिणत्वात् ॥ ३३ ॥

न वा दानं प्रवर्त्तते, “अदक्षिणानि हि सत्राणि” इति ॥ ३३ ॥

तस्य त्वहः पुनराहारः ॥ ३४ ॥

‘भवति’ इति सूत्रशेषः ॥ ३४ ॥

ब्रह्मा प्रायश्चित्तानि जुहुयादनादिष्टानि ॥ ३५ ॥

यान्यनादिष्टानिमित्तानि । यथा—“यदि दीक्षासु किञ्चिदापद्येत” (श०
ब्रा० १२-६-१-७) इति, तन्निमित्ताविशेषं आदिष्टानि तानि ब्रह्मा जुहोति ।
एवं हि श्रूयते—“ता ब्रह्मैव जुहुयात्” (श० ब्रा० १२-६-१-३८) इति व्या-
हृत्यङ्गीकरणेन स्त्रोल्लिङ्गबहुवचनान्तता । तथा—“यद्यृक्तो भूरिति चतुर्गु-
हीतमाज्यं गृहीत्वा” इत्येवमादि महाव्याहृतीरेव प्रकृत्य श्रूयते “यदेव
त्रयै विद्यायै शुक्रं तेन ब्रह्मत्वम्” (श० ब्रा० ११-५-८-६, ४) इति ॥ ३५ ॥

(६) ब्रह्मा विलिष्टं सन्दधातीति श्रुतेः ॥ ३६ ॥

(१) प्रशान्ते दाहभये यथास्थानमागता अध्वर्यादयः यथापूर्वं
पूर्ववत् सोमापहरणवत् (का० श्रौ० २५-१२-१७, १९) अर्जुनश्येन ह-
तादिकं प्रतिनिधाय प्रतिनिधिद्रव्यं सम्पाद्यामिषुत्य कृतावशिष्टं यज्ञं
समापयेयुरिति देवयज्ञिकाः ।

(२) द्वादश्या रात्रेः प्राक् स एव यज्ञः पुनः कार्यः ।

(३) तत्र पुनर्यज्ञे तदक्षिणात्वेन दद्यात्, यत्पूर्वस्मिन्प्रयोगे दास्य-
न्तस्यात् कृत्स्नां क्रतुदक्षिणामित्यर्थः ।

(४) अतः सत्रेऽपि नैमित्तिकं दानं भवतीति पूर्वः पक्षः ।

(५) सिद्धान्तमाह—

(६) शास्त्रान्तरे ।

पञ्चविंशे प्रायश्चित्तानां निरूपणाध्याये चतुर्विंशी कण्डिका । ४२५

विलिष्टं दुरिष्टं सत्तद्ब्रह्मा सन्दधाति, “यद्वै यदस्य दुरिष्टं तद्ब्रह्मा
सन्दधाति” इति श्रुतेः ॥ ३६ ॥

त्रिवेदसंयोगान्च ॥ ३७ ॥

अपि च वेदत्रयविहितकर्मसंयोगो ब्रह्मण परोति ॥ ३७ ॥

इति पञ्चविंशोऽध्याये चतुर्विंशी कण्डिका ।

इत्युपाध्यायकर्कविरचिते कात्यायनसूत्रभाष्ये
पञ्चविंशोऽध्यायः ।

षड्विंशोऽध्यायः ।

आधानादीनि पितृमेधान्तानि कर्माण्यभिधाय वेदान्तरविहितान्ये-
काहादीन्युक्त्वा तेषामेव यानि नैमित्तिकान्यङ्गानि 'भिन्ने जुहोति' इत्ये-
वमादीनि, यानि च नैमित्तिकान्येव पुरुषार्थरूपाणि क्षामवत्यादीनि
तान्यप्यभिहितानि । इदानीमवसरप्राप्तः प्रवर्ग्योऽनुविधेयस्तदर्थं सूत्र
मारभ्यते—

(१) दीक्षासु महावीरान्तस्मरति ॥ १ ॥

दीक्षाशब्दवाच्यः पदार्थो निरूपितः । तासु वर्त्तमानासु महावीरा-
न्तस्मरति महावीरान्करोतीत्यर्थः । महावीरैश्चोपलक्षितमन्यदप्यत्र
पिन्वनादि सम्मिश्रयत एवेति । प्रयोजनं तेषामप्यन्तराये प्रयोक्तृत्वम् ॥१॥

अन्तःपात्यदेशे सम्भारान्निदधाति ॥ २ ॥

तानाह—

मृदं बल्मीकवपां वराहविहतं पूतीकानजापयो

गवेषुकाः कृष्णाजिनमग्निं चोत्तरतः (२) ॥ ३ ॥

देवस्य त्वेत्यग्निमादायौदुम्बरीं वैकङ्कतीं वारान्निमात्रीं
सव्ये कृत्वा दक्षिणेनालभ्य जपति युञ्जत इति (३) ॥४॥

(१) अनेकदीक्षापक्षे यस्मिन्नहनीच्छा भवति । एकदीक्षापक्षे च
दीक्षितोऽयं ब्राह्मण इति प्रैषानन्तरं प्रागस्तमयात् महावीरसम्मरणं श्रप-
णान्तं कृत्वा आपाकदुद्धरणं प्रातः कर्तव्यम् । महावीरग्रहणं पिन्वनरौ-
हिणकपालानामप्युपलक्षणम् ।

(२) मृत्पिण्डम्—उपदीकाभिः कृतो मृत्सञ्चयः, तस्य वपेव वपा
मध्यवर्ती लोष्ठः । वराहः—सूकरः तेन विहतं तदुत्खातां मृत्तिकाम् ।
पूतीकान्—रोहिषपुष्पाणि । गवेषुकाः—जलसन्निहितमहातृणजानि शुक्ला-
नि फलानि । एतान्सम्भारान् प्राक्संस्थानुदक्संस्थान्वा निधाय कृष्णा-
जिनमग्निं च वक्ष्यमाणलक्षणामेतेषां सम्भारानामुत्तरतो निदधाति इति
देवयाज्ञिकाः ।

(३) उदुम्बरतरुत्थां विकङ्कततरुत्थां वा हस्तप्रमाणामग्निं “देवस्य
त्वा०” (वा०सं० ३७-१) इति मन्त्रेणादाय वामहस्ते तां कृत्वा दक्षि-
णहस्तेन स्पृष्ट्वा “युञ्जते मन०” (वा०सं० ३७-२) इति मन्त्रं जपतीति
सूत्रार्थः ।

षड्विंशे उपसत्प्रवर्गबोर्निरूपणाध्याये प्रथमा कण्डिका । ४२७

सव्यहस्तस्थिताया एवालभ्य जपो यथा स्यादिति दक्षिणग्रहणम्॥४॥

मृदमादत्ते पिण्डवद्देवी द्यावापृथिवी इति ॥५॥

दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्याम् । "दक्षिणः साग्निः" (का० श्रौ०
१६-२-३०) इति वतिना निर्दिश्यते (१) ॥ ५ ॥

कृष्णाजिने निदध्यात्युत्तरतः ॥ ६ ॥
मृदम् ॥ ६ ॥

देव्यो वस्त्रय इति बलमीकवपाम् (२) ॥ ७ ॥
'आदत्त' इति वर्त्तते ॥ ७ ॥

इत्यथग्र इति वराहविहृतम् (३) ॥ ८ ॥
आदत्ते ॥ ८ ॥

इन्द्रस्यौजस्थेति पूतीकान् (४) ॥ ९ ॥

मखायेति पयः (५) ॥ १० ॥

तूष्णीं गवेधुकाः ॥ ११ ॥

'आदत्त' इति सर्वत्रानुषङ्गः ॥ ११ ॥

(६) सम्भृतानभिमृशति मखायेति ॥ १२ ॥

(१) अध्वर्युः "देवो द्यावापृथिवी०" (वा० सं० ३७-३) इति
मन्त्रेण विघ्नणं मृत्पिण्डमादत्ते 'पिण्डवत्' इति पाणिभ्यां गृह्णाति दक्षिणः
साग्निरिति लभ्यत इति सूत्रार्थः । अस्मिन्सूत्रे मृच्छब्देन अतिचिह्नाया
भाण्डादिनिर्माणयोग्यायाः कुम्भकारसंस्कृताया मृदः पिण्डोऽभिधीयते ।

(२) उपदीकृतो मृत्सञ्चयो बलमीकस्तस्य वपेव वपा तां मध्यस्थं
लोष्टम् "देव्यो वस्त्रयो०" (वा० सं० ३७-४) इत्यनेन आदाय कृष्णाजिने
मृत्पिण्डादुत्तरे तूष्णीं निदध्यादित्यर्थः ।

(३) "इत्यथग्र०" (वा० सं० ३७-५) इत्यनेन मन्त्रेण वराहोत्खात-
मृदमादाय तूष्णीं कृष्णाजिने बलमीकवपोत्तरे निदध्यादित्यर्थः ।

(४) "इन्द्रस्यौज स्थ०" (वा० सं० ३७-६) इत्यनेन मन्त्रेण पूती-
कान् रोहिणितृणान्यादाय तूष्णीं कृष्णाजिने वराहविहृतात्तरे निदध्यात् ।

(५) "मखाय त्वा०" (वा० सं० ३७-६) अनेन पय आदाय तूष्णीं
कृष्णाजिने पूतीकोत्तरे निदध्यात् ।

(६) सम्भृतानभिमर्शनं प्रत्येकमिति सम्प्रदायः, प्रतिसंस्कार्यं
संस्कारावृत्तिरिति न्यायात् ।

तानित्येतावतार्थस्य सिद्धत्वात्सम्भृतानिति ।

“तान्सम्भृतानमिमृशति” (श०ब्रा० १४-१-२-१४) इत्युपदेशाद्यु-
गपदभिमर्शनम् ॥ १२ ॥

कृष्णाजिनं परिवृत्तोत्तरतः परिवृतं गच्छन्ति प्रैतु
ब्रह्मणस्पतिरिति(?) ॥ १३ ॥

बहुवचनोपदेशात्सर्वेषां मन्त्रः । परिवृतं च पूर्वं कृतमेव द्रष्टव्यम् ।
तद्भूतोपदेशात्करणस्याचोदितत्वात् ॥ १३ ॥

परिवृते निदधाति सम्भारानुद्धतावोक्षिते सिकतो-
पकीर्णे प्राग्द्वारे मखायेति(२) ॥ १४ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १४ ॥

सम्भारैः सृष्टुजति मखायेति(३) ॥ १५ ॥

मृदमादाय मखायेति महावीरं करोति प्रादेशमात्र-
मृदूर्ध्वमासेचनवन्तं मेखलावन्तं मध्यसंगृहीतमृदूर्ध्वं
मेखलायास्त्रयङ्गुलम् ॥ १६ ॥

मृदादानं तूष्णीम् । मन्त्रेण महावीरकरणम्(४) ॥ १६ ॥

उपदेशान्नवेदत्र युगपच्चाभिमर्शनम् ।

शक्यत्वाच्चाथ नोशक्यं चेद्भूमेदेन भवेदिति ।

अर्थ प्रसङ्गयया द्रव्योपकल्पनमित्युक्तेः । “मखाय त्वा०” (वा०
सं० ३७-६) अनेन संभृतान् सम्भारान् करेण स्पृशेदित्यर्थः ।

(१) अध्वर्युप्रतिप्रस्थानादयः कृष्णाजिनं समन्तादादाय “प्रैतु ब्रह्म-
णस्पतिः०” (वा० सं० ३७-७) इति जपन्तोऽन्तःपात्यादुत्तरे परिवृतं
प्रति गच्छन्ति । पञ्चारत्निमितः समचतुरस्रः प्राग्द्वारः सिकतोपकीर्णः
पूर्वमेव कृतः सप्तभूस्कारसंस्कृतश्छादितप्रदेशः “परिवृत” उच्यते इति
सूत्रार्थः

(२) अध्वर्युः कृष्णाजिनस्थानेव सम्भारान्परिवृते “मखाय त्वा”
(वा० सं० ३७-७) इत्यनेन निदधाति । कीदृशे ? उद्धतावोक्षिते उल्लि-
खितजलसिके देशे । एतत्संस्कारद्वयं पञ्चाधिकम् सिकतायुक्ते प्राग्द्वारे
चेति ।

(३) गवेधुकाजापयसी पृथक्कृत्य वल्मीकवपादिभ्रिसंभारैः “मखाय
त्वा०” (वा० सं० ३७-७) इत्यनेन मृत्पिण्डं मिश्रयतीत्यर्थः ।

(४) महावीरपर्याप्तं तूष्णीं मृत्पिण्डमादाय “मखाय त्वा” (वा०
सं० ३७-७) अनेन मन्त्रेण महावीरं करोतीति सूत्रार्थः । आसेचनं

निष्ठितमभिमृशति मखस्य शिर इति ॥ १७ ॥

(१) अनेन मन्त्रेण ॥ १७ ॥

आदानमेके ॥ १८ ॥

(२) कुर्वन्ति ॥ १८ ॥

एवमितरौ प्रतिमन्त्रम् (३) ॥ १९ ॥

एवमितरौ महावीरौ प्रतिमन्त्रं करोति ॥ १९ ॥

स्रक्पुष्कराकृती पिन्वने रौहिणकपाले परिमण्डले
मृदमुपशयान्निदधाति (४) ॥ २० ॥

पदार्थतया ॥ २० ॥

गवेधुकाभिः श्लक्ष्णयति मखायेति प्रतिमन्त्रम् (५) ॥ २१ ॥

श्लक्षणं च मृन्मार्ष्टीकरणम् । एतदेव तासां सम्भरणप्रयोजनम् ॥ २१ ॥

अश्वशकृता धूपयत्यद्वयस्य त्वेति प्रतिमन्त्रम् (६) ॥ २२ ॥

उखावदग्निः प्रदहनं च मखायेति प्रतिमन्त्रम् (७) ॥ २३ ॥

गर्तः तद्युक्तम् । मध्यप्रदेशे सङ्कुचितं उत्तुल्लवत् मुष्टिग्रहणयोग्यं मेख-
लाया ऊर्ध्वं त्र्यङ्गुलम् । अतश्च प्रादेशमात्रस्यापरिभागे त्र्यङ्गुलं परिशेष्य
ततोऽधस्तान्मेखला कार्या ।

(१) “मखस्य शिरः०” (वा० सं० ३७-८) इत्यनेन निष्पन्नं
महावीरं वामकरस्थं दक्षिणेन स्पृशतोत्यर्थः ।

(२) “मखस्य शिरः०” (वा० सं० ३७-८) अनेन मन्त्रेण महावीर
करणार्थमादानं कुर्वन्ति, अर्थात् निष्ठिताभिमर्शनं तृष्णोमित्यर्थः ।

(३) इतरौ द्वौ महावीरौ प्रतिमन्त्रमेवमेव करोति अभिमृशति
चेत्यर्थः ।

(४) स्रक्चः पुष्करं मुखं स्रक्पुष्करं तस्येवाकृतिराकारो ययोस्ते० ।
रौहिणौ वक्ष्यमाणौ पुरोडाशौ तदर्थं कपाले वतुले । महावीरपिन्वनरौहि-
णकपालनिष्पादनानन्तरमवशिष्टां मृदम् ‘उपशया’ संज्ञिकां स्थापयति
प्रायश्चित्तार्थम् ।

(५) गवेधुकाभिः महावीरान् घर्षणेन मृदून् करोति “मखाय
त्वा०” (वा० सं० ३७-८) इति प्रतिमन्त्रमेकैकम् ।

(६) दक्षिणाग्निदीप्तेनाश्वपुरीषेण “अश्वस्य त्वा०” (वा० सं० ३७-
९) इति त्रिभिर्मन्त्रैस्त्र्योन्महावीरान् धूपयेदित्यर्थः ।

(७) “मखाय त्वा०” (वा० सं० ३७-९) इति त्रिभिर्मन्त्रैस्त्र्योन्म-

‘उखावत्’ इति निर्मन्थ्यो दक्षिणाग्निर्वा ॥ २३ ॥

पक्वानुद्धरत्यृजवे त्वेति प्रतिमन्त्रम्(१) ॥ २४ ॥

‘उक्त्वामि’ इति चाध्याहारः साकाङ्क्षत्वात् ॥ २४ ॥

अजापयसावसिञ्चति मखायेति प्रतिमन्त्रम्(२) ॥ २५ ॥

साकाङ्क्ष एवाऽतो यथार्थमध्याहारो युक्तरूप इति ॥ २५ ॥

तूष्णीं पिन्वनादीनां करणाभिमर्शनश्लक्ष्णनधूपन-
प्रदहनोद्धरणावसेचनानि ॥ २६ ॥

इति षड्विंशोऽध्याये प्रथमा कण्डिका ।

(३) उपसदा चरिष्यंश्चरिष्यन्प्रवर्ग्येण चरति सप्र-
वर्ग्ये(४) ॥ १ ॥

ननु चैतदुक्तमेव—“प्रवर्ग्योपसदावत्” (का० श्रौ० ८-२-१३) इ-
ति, अवाच्यमत्र । सत्यमेवम्, तत्र समासनिर्देशात् इह क्रमार्थोऽयमा-
रम्भः ॥ १ ॥

(५) अपिहितद्वारे प्रवर्ग्यचरणम् ॥ २ ॥

विमिते ॥ २ ॥

हावीरानुखावच्छ्रपयेत् पिन्वनरोहिणैः सहेत्यर्थः । महावीराणां प्रदहनं
प्रकर्षेण दहनं श्रपणं चशब्दादुखावत्करोति । ‘ततश्च चतुरस्रमवटं
खात्वा तत्र श्रपणमास्तीर्य तत्र यथाकृतं त्रीन्महावीरान्शुब्जान्निधाय
पिन्वने रौहिणकपाले च न्युब्जे निधाय पुनः श्रपणेनावच्छाद्य दक्षि-
णाग्निना दीपयति इत्येतावद्वतिना लभ्यते ।

(१) पक्वान्महावीरानापाकादिवोद्धरति “ऋजवे त्वा०” (वा०
सं० ३७-१०) इति त्रिभिर्मन्त्रैरित्यर्थः । ‘उखावत्’ इत्यनेनैव “दिवैव
प्रदहनोद्धरणे०” (का० श्रौ० १६-४-१७)

(२) अजादुग्धेन त्रीन्महावीरान् “मखाय त्वा०” (वा० सं० ३७-
१०) इति त्रिभिः तुल्यमन्त्रैः सिञ्चतीत्यर्थः ।

(३) इति महावीरसम्भरणमुक्तम् । अथ प्रवर्ग्यमाह—

(४) सह प्रवर्ग्येण वर्तत इति सप्रवर्ग्यः प्रवर्ग्यवान्यज्ञः तस्मिन् ।

प्रत्यहं सायम्प्रातः प्रागुपसदः प्रवर्ग्यचरणं कर्तव्यम् ।

(५) अपिहितानि कपाटकरादिना ढङ्कितानि द्वाराणि यस्य ।

षड्विंशो उपसत्प्रवर्गयोर्निरूपणाध्याये द्वितीया कण्डिका । ४३१

(१) पत्न्यदर्शनम् ॥ ३ ॥

सन्निधानेऽपि सति दर्शनमात्रप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

(२) अननूक्तिमिश्च ॥ ४ ॥

‘व’ शब्दाद्दर्शनम् । नानूक्तयो येषान्तेऽननूक्तयः ॥ ४ ॥

यावदुक्तम् (३) ॥ ५ ॥

कर्मप्रत्यक्षविधानाद्धर्माणाम् । अतोऽपूर्वः प्रवर्ग्यः । यथा-पिण्डपि-
तृयज्ञः सत्यपि द्रव्यसामान्ये, तद्वदयमपि ॥ ५ ॥

(४) परिघर्म्यमौदुम्बरम् ॥ ६ ॥

भवति ॥ ६ ॥

मौञ्जं त्रिवृद्रज्जव्यम् ॥ ७ ॥

रज्जुजातं मौञ्जं त्रिवृद्रज्जवति ॥ ७ ॥

(५) बाल्वजं विवानमासन्धौदुम्बर्या स्कन्धमाध्याः (६) ॥ ८ ॥

परिघर्म्यमौदुम्बरमित्युक्तेऽपि पुनरुच्यते अरतिमात्राङ्गोपलक्षणा-
र्थम् । (७) तथा शाखान्तरात् । दृष्टा ह्यौदुम्बरी ज्योतिष्टोमेऽरतिमा-
त्राङ्गी ॥ ८ ॥

पूर्वेण गार्हपत्यं प्राचः कुशानास्तीर्य पात्रा-

सादनं द्वन्द्वम् (८) ॥ ९ ॥

गार्हपत्यस्य पुरस्तात्प्रागग्रधु कुशेषु द्वन्द्वं पात्राण्यासादयति ॥ ९ ॥

(१) पत्न्या महावीरस्य दर्शनं न कर्तव्यम् ।

(२) अवैदिकैश्च दर्शनं न कार्यम् ।

(३) ‘अपूर्वत्वात्’ न ह्यस्य कापि प्रकृतिरिति । अतो यावदत्रोच्यते
तावदेव भवति नाधिकमित्यर्थः ।

(४) घर्मसम्बन्धि यत्पात्रजातं काष्ठमयमुपयमन्यादि तदुदुम्बर-
काष्ठेन निर्मातव्यम् ।

(५) तत्रापवादमाह—

(६) यजमानस्कन्धप्रमाणपादाया औदुम्बर्यासन्ध्या बाल्वमयी वि-
वानरज्जुर्भवति ।

(७) ‘तच्च’ इ० पा० ।

(८) पूर्वं द्वारापिधानं शान्तिकरणं च कृत्वा ततः कुशास्तर-
णादि कर्तव्यम् ।

तान्याह—

उपयमनीं महावीरं परीशासौ पिन्वने रौहिणकपाले रौहिणहवन्यौ सूचावनुत्कीर्णे स्थूणामयूखं धृष्टी शतमाने मुञ्जप्रलवान्विकङ्कनशकलान्विशतिं प्रादेशमात्रान् सूवं मुञ्जवेदं धवित्राणि परिधींश्च रज्जुसन्दानमासन्दीं कृष्णाजिनमग्निं सिकताः खरार्थं अर्थवच्च (१) ॥१०॥

अर्थवच्च यत्तदासादयति । पृथक्पाठकरणं कार्यकमो यथा स्यादिति । इतरेषां तु पाठक्रम एव ॥ १० ॥

प्रोक्षणीः संस्कृत्योद्यम्योत्थायाह ब्रह्मन्प्रचारिष्यामो होतरभिष्टुहि प्रस्तोतः सामानि गायेति ॥११॥

(२) प्रोक्षणीसंस्कारो यथादृष्टः प्रदेशान्तरे ॥ ११ ॥

(३) ब्रह्मानुज्ञातो (४) यमाय त्वेति महावीरं प्रोक्षति ॥१२॥

ब्रह्मानुज्ञातग्रहणं प्रागनुज्ञायाः सर्वप्रैषोच्चारणप्रज्ञप्त्यर्थम् ॥ १२ ॥

प्रतिमन्त्रं वा वाक्यभेदात् ॥ १३ ॥

(१) उपयमनीमौदुम्बरीं बाहुप्रमाणां महापुष्करां सूचम् प्रचरणीयम् । परीशासौ संदेशाकारौ । गोबन्धनार्था स्थूणा । अजाबन्धनार्थाः शङ्कुः कीलको मयूखः । धृष्टी उपवेशौ औदुम्बरौ । एकं रजतशतमानम् । द्वितीयं सुवर्णशतमानम् । औदुम्बरमरत्निमात्रम् सूचम् । मुञ्जमयं वेदं च । धून्तोत्येभिरिति धवित्राणि कृष्णाजिनखण्डनिर्मितास्त्रयोव्यजनाः । रज्जुगोबन्धनार्था अजाबन्धनार्था च । सन्दानशब्देन दोहनकाले गोपादबन्धनार्था रज्जुरभिधीयते । केचिदजाया अपि सन्दानमिच्छन्ति । अर्थवच्च उक्तपात्रव्यतिरिक्तमपि यत्किञ्चित्प्रयोजनवदित्यर्थः । स्फटः, पवित्रे, अग्निहोत्रहवणो, आज्यस्थाली, प्रभूतमाज्यम्, शूर्पम्, पात्री, पिष्टम्, उपसर्जनीपात्रम्, उपशया, इतरौ महावीरौ, होतृषदनम्, मौञ्जः कुर्चः, औदुम्बरी समिदिति । अत्रापि द्वन्द्वमेवासादनम् ।

(२) (का० श्रौ० २-३-३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५) सूत्रेषूक्तः ।

(३) अनुज्ञात इति सिद्धे ब्रह्मेति—अनुज्ञाविधानार्थम्, ब्रह्मत्वसूत्रे तदविधानात् । तच्च प्रवरतेति प्रैषानुरूपत्वात् ।

(४) 'प्रचर' इति ब्रह्मणोऽनुज्ञातोऽध्वयुरूपविशय "यमाय त्वा०" (वा० सं० ३७-११) इति मन्त्रत्रयेण प्रचरणीयं महावीरं वारत्रयं प्रोक्षतीत्यर्थः ।

षड्विंशे उपसत्प्रवर्गयोर्निष्पन्नाभ्याये द्वितीया काण्डिका । ४३३

प्रतिमन्त्रमेव वा प्रोक्षणम् । कुत एतत् ? वाक्यभेदात् । मिश्रानि हि वाक्यानि “यमाय त्वा, मखाय त्वा, सूर्यस्य त्वा तपस” (श० ब्रा० १४-१-३-४, ५, ६) इति । न च समुच्चयो न्याय्यः, न च विकल्पः, न प्रार्थत्वात् । तस्मात्प्रतिवाक्यमेव प्रोक्षणम् ॥ १३ ॥

परिघर्म्य च तूष्णीम् ॥ १४ ॥

परिघर्म्य च यदासादितं तच्च तूष्णीं प्रोक्षति ॥ १४ ॥

पूर्वया द्वारा स्थूणामयूखं निर्हृत्य दक्षिणतो निखनति होतुः सन्दर्शने ॥ १५ ॥

(१) स्थूणामयूखं पूर्वया द्वारा निर्हृत्य दक्षिणतो निखनति सन्दर्शने होतुः ॥ १५ ॥

गार्हपत्याहवनीया उत्तरेण खरौ निवपति दक्षिणतोऽनुभिच्युच्छिष्टखरम् (२) ॥ १६ ॥

खरे उद्धताबोक्षिते सिकतोपकीर्णे । संस्कारानिमित्तो हि खरशब्दः ॥ १६ ॥

पूर्वेणाहवनीयः सम्राडासन्दी पर्याहृत्य दक्षिणतः प्राचीमासादयति राजासन्द्या उत्तरतः कृष्णाजिनमस्यामास्तृणाति तस्मिन्नभ्युपशये निदधाति महावीरौ चावच्छादयेद्वा (३) ॥ १७ ॥

‘वा’ इति विकल्पः ॥ १७ ॥

अन्यो वा परिघर्म्ययोजनमध्वर्योः कालसम्पत्तेः ॥ १८ ॥

अन्यो वा स्थूणामयूखनिर्हरणादि करोति । कुत एतत् ? अध्वर्योः कालसम्पत्तिर्हि भवति । “स यत्रैतां होतान्वाहाञ्जन्ति यं प्रथयन्तो न विप्रा इति तदेतं प्रचरणीयं महावीरमाज्येत समनक्ति” (श० ब्रा० १४-१-३-१३) इति । यदि हि परिघर्म्ययोजनमध्वर्युः कुर्यात् कालो

(१) शालायाः पूर्वद्वारेण स्थूणामयूखं निष्काश्य शालाया दक्षिणस्यां दिशि निखनति, गार्हपत्यसमीपे उपविष्टो होता यत्र निखातां स्थूणां मयूखं च द्रष्टुं शक्नोति । तस्मिन्स्थाने इत्यर्थः । दक्षिणद्वारस्यापरद्वार्या दक्षिणतः स्थूणां, पूर्वद्वार्या दक्षिणतो मयूखमिति केचित् ।

(२) दक्षिणद्वारस्य पूर्वद्वार्या स्थूणासमीपे भित्तिसंलग्नमुच्छिष्टखरं निवपति ।

(३) तावासन्द्यास्थापितौ महावीरौ वस्त्रादिनावच्छादयेत् ।

न सम्भाव्येत । तस्माद् बहिरङ्गत्वात्प्रतिप्रस्थाता परिघर्म्ययोजनं करोति ॥ १८ ॥

अञ्जन्तीत्युच्यमाने देवस्त्वेत्यनक्ति महावीरमाज्यं
संस्कृत्य (१) ॥ १९ ॥

संस्कारश्च (२) पूर्णाहुतिकः ॥ १९ ॥

रजतशतमानं खर उपगूहति (३) पृथिव्याः सःस्पृश
इति ॥ २० ॥

अनेन मन्त्रेण । शतमानं च रक्तिकाशतेन ॥ २० ॥

इति षड्विंशोऽध्याये द्वितीया कण्डिका ।

शुक्रं गायेति प्रेष्याति (४) ॥ १ ॥

पत्नी शिरः प्रोर्णुते ॥ २ ॥

स्वयमेव, प्रथमान्तनिर्देशात् (५) ॥ २ ॥

(६) सःसीदस्वेत्युच्यमाने मुञ्जप्रलवान् द्विगुणानादी-
प्य प्रतिदिशं खरे करोति ॥ ३ ॥

“सःसीदस्व०” (वा० सं० ११-३७) इति यदा होता पठति तदा
मुञ्जप्रलवान् खरे करोति ॥ ३ ॥

(१) होत्रा “अञ्जन्ति यं प्रथयन्ति” इति मन्त्रे पठ्यमानेऽध्वर्युराज्यं
विधिना संस्कृत्य तेनाज्येन प्रचरणीयं महावीरं “देवस्त्वा०” (वा०
सं० ३७-११) इत्यनेन मन्त्रेणानक्ति ।

(२) (का० श्रौ० ४-१०-५) सूत्रे तथोक्तेः ।

(३) रजतस्य शतमानं शतरक्तिकामितं रजतं खरे सिकतान्तः
“पृथिव्याः सःस्पृशः०” (वा० सं० ३७-११) इत्यनेन उपगूहति नीचैः
प्रवेशयतीत्यर्थः ।

(४) अध्वर्युः प्रस्तोतारम् । शाखान्तरे तथा विधानात् ।

(५) “पत्नी शिरः प्रोर्णुते०” (शं० ब्रा० १४-१-३-१६) इत्युक्तमा-
च्छादनं सचक्षुष्कं कर्तव्यं यथा घर्मं द्रष्टुं न शक्नुयाद् इति ।

(६) मुञ्जप्रलवाः शरत्पुणानि शरेणीकापरितोभवानि तान् मध्य-
मोदनेन द्विगुणोक्तान् आदीप्य गार्हपत्ये प्रदीप्तान्कृत्वा सर्वासु प्रागा-
दिदिक्षु खरे कराति ।

षड्विंशे उपसत्प्रवर्गयोर्निरूपणाध्याये तृतीया कण्डिका । ४३५

तेषु महावीरमाज्यवन्तमचिरसीति(१) ॥ ४ ॥

तोष्विति मुञ्जप्रलवेषु ॥ ४ ॥

अनाधृष्टेति वाचयति प्रादेशमध्यधि धारयन्तम् (२) ॥ ५ ॥

वाचनं च शाखान्तरात् ॥ ५ ॥

प्रतिदिशमेके ॥ ६ ॥

मन्त्रलिङ्गात् “अनाधृष्टा पुरस्तात्पुत्रवती दक्षिणत” इत्येवमादि । यद्येवं तदा वचनेऽसति लिङ्गाद्विभागो नावगम्यते । अथ तु वचनमिदं तदा विकल्प इति ॥ ६ ॥

विद्वाभ्यो मेति दक्षिणत उत्तानं पाणिं निदधाति ॥ ७ ॥

(३) तच्चाधिकाराद्यजमान एव । “अथास्यामाशिष आशास्त” इति प्रकृत्य ह्येवमुच्यते—“अथ दक्षिणत उत्तानेन पाणिना निद्विषुत” (शा० ब्रा० १४-१-३-१८, २४) इति ॥ ७ ॥

मनोरश्वेति प्रादेशमुत्तरतः ॥ ८ ॥

‘निदधाति’ इति वर्त्तते ॥ ८ ॥

धृष्टिभ्यां भस्मना परिकीर्याङ्गारैश्च विकङ्कतशकलैः परिश्रयति त्रयोदशभिः प्रागुदग्भिः स्वाहा मरुद्भिरिति ॥ ९ ॥

धृष्टिभ्यामुपवेषाभ्यां महावीरं भस्मना परिकीर्याङ्गारैश्च विकङ्कतशकलैः परिश्रयति त्रयोदशभिः प्रागुदग्भिः “स्वाहा मरुद्भिः” (वा० सं० ३७-१३) इत्यनेन मन्त्रेण । द्वौ प्राश्नावुपदधाति(४) शेषांस्तूणीम् ॥ ९ ॥

अधिकं दक्षिणतो द्वौ मन्त्रेण सुवर्णशतमानेनापि

(१) संस्कृतेनाज्येन पूर्णं प्रचरणीयं महावीरम् “अचिरसि०” (वा० सं० ३७-१६) इत्यनेन निदधाति स्थापयतीत्यर्थः ।

(२) महावीरोपर्णकुण्डुल्लिदेशं धरन्तं यजमानमध्वर्युः “अनाधृष्टा०” (वा० सं० ३७-१२) इति मन्त्रान्वाचयति ।

(३) महावीरादक्षिणभूमौ यजमानो “विश्वाभ्यो मा०” (वा० सं० ३७-१२) इति मन्त्रं पठन्स्वकरं निदधात्युत्तानम् ।

(४) परिशब्दप्रसामर्थ्यादक्षिणे चोत्तरे क्रमात् ।

मन्त्रावृत्त्योपधेयौ द्वौ शेषांस्तूणीं यथाक्रमम् ॥

इति कारिकाः ।

दधाति दिवः सृष्टृश इति(१) ॥ १० ॥

महावीरम् ॥ १० ॥

इति षड्विंशोऽध्याये तृतीया कण्डिका ।

चन्द्रङ्गायेति च प्रेष्यति ॥ १ ॥

‘च’ शब्दादपि दधाति(२) ॥ १ ॥

कृष्णाजिनावकृत्तैर्द्वित्रैरुपवाजयति त्रिभिर्दण्डव-
द्भिर्मधुमध्विति ॥ २ ॥

(३) अनेन मन्त्रेण ॥ २ ॥

एकं प्रयच्छति प्रतिप्रस्थात्रेऽपरमग्नीध्रे धून्वन्तस्त्रि-
स्त्रिः परिक्रामन्ति पितृवद्देववच्च(४) ॥ ३ ॥

पितृवत् अपसव्यम् । देववच्च धून्वन्तः प्रदक्षिणम् ॥ ३ ॥

रुचिते वोत्तरम् ॥ ४ ॥

उत्तरं परिक्रमणं रुचिते वा घर्मे भवति विकल्पः ॥ ४ ॥

अर्चिषि प्राप्ते (५) सुवर्णशतमानं निधायाज्येन महा-

वीरं परिषिञ्चति सुवेण प्रतिप्रणवम् ॥ ५ ॥

अर्चिषि प्राप्ते महावीरे सुवर्णशतमानमपनीय महावीरमाज्येन सु-
वेण परिषिञ्चति प्रणवे प्रणवे होतुः ॥ ५ ॥

(१) एवं प्रतिदिशं त्रिषु त्रिषु स्थितेषु अग्निकं त्रयोदशं दक्षिणतो
निदधाति । ततः शतरक्तिकामितेन सुवर्णेन “दिवः सृष्टृशः” (वा०
सां० ३७-१३) इत्यनेन महावीरमाच्छादयति ।

(२) अपिधानसमकालमेव प्रस्तोतारं प्रेष्यति शाखान्तरात् ।

(३) कृष्णाजिनकृत्तैर्दण्डयुक्तैस्त्रिभिर्व्यजनैरग्निं दीपनाय वीजयति
“मधु मधु मधु” (वा० सां० ३७-१३) अनेन मन्त्रेण ।

(४) चन्द्रसामसमाप्तौ छन्दोगवशाद्धर्मस्य तन्वौ गायेति प्रस्तो-
तारं संप्रेष्य तद्दाने क्रियमाणे अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्राग्नीध्राः धवित्रैः धून्व-
न्तः प्रथमं पितृवत् त्रिवारं परिक्रामन्ति । ततो धवित्राणि अन्तरतः कृ-
त्वा पुनर्देववदिति प्रदक्षिणं त्रिः परिक्रामन्ति ।

(५) सुवर्णशतमानं महावीरादन्यत्र सुगुप्ते देशे स्थापयित्वा ।

षड्विंशे उपसत्प्रवर्ग्ययोर्निरूपणाध्याये चतुर्थी कण्डिका । ४३७

रौहिणावधिभ्रयति तूष्णीं ग्रामपिष्टानाम्(१) ॥ ६ ॥

ग्रामपिष्टानां रौहिणौ पुरोडाशावधिभ्रयति । तूष्णीमिति लौकिक-
वागुच्चारणप्रतिषेधः । ग्रामपिष्टानामिति च न पेयणक्रिया ॥ ६ ॥

आज्यधर्माः स्थानापत्तेः ॥ ७ ॥

रौहिण्योर्ये नाम सान्निपातिका धर्मास्ते आज्यसम्बन्धिनो भव-
न्ति । कुत एतत् ? स्थानापत्तेः । आज्यभागस्थानापत्तौ ह्येताविति ।
“यदाज्यभागवन्त्यत्र जुह्वत्यथ कस्मादत्र न जुहोति” इति प्रकृत्य, “च-
क्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ चक्षुषी रौहिणौ नेचचक्षुषा चक्षुर-
ध्यारोहयाणि” (शं० ब्रा० १४-२-२-५२) इति स्थानापत्तिः । तेनो-
क्तम्— आज्यधर्मा स्थानापत्तेरिति ॥ ७ ॥

औषधधर्मा वा संस्कारशब्दात् ॥ ८ ॥

‘वा’ शब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे । औषधधर्मा वा भवन्ति, नाज्यधर्माः ।
कुत एतत् ? संस्कारशब्दात् । संस्कारो ह्ययं कपालयोः श्रपणम् ।
तेन पुरोडाशावेताविति पौरोडाशिका धर्माः । यत्तु-स्थानापत्तिरुक्ता
सोऽर्थवादः ॥ ८ ॥

ईडे द्यावापृथिवी इत्युच्यमाने परिधीन्परिधाप रौहिणौ
उद्गास्य सुचोरासादयत्याहवनीयादक्षिणोत्तरौ(२) ॥१॥

अमस्वनीमित्युच्यमाने रुचितो घर्म इत्याहोपोत्तिष्ठ-
न्धर्मस्य तन्वौ गायेति प्रेष्यति ॥ १० ॥

अत्र च छान्दोग्ये कालश्रवणम्—“अभीन्धने तु घर्मस्य तन्वौ गा-
येत्” (लाट्या० १-२-२५) इति । तथा च प्रागभीन्धनात्प्रैषदानम् ॥१०॥
परिक्रम्योपतिष्ठन्तेऽकृतं चेद्गर्भो देवानामिति(३) ॥११॥

(१) अध्वर्योर्महावीरपरिषेके व्यापृतत्वेन विरोधान्प्रतिप्रस्थाता ।
ग्रामपिष्टानां लौकिकपिष्टानां ब्रीहीणां यवानां वा रौहिणौ पुरोडाशा-
वधिभ्रयति ।

(२) रौहिणौ पुरोडाशौ रौहिणहवन्त्योः सुचोः पात्रीस्थानीययारु-
पस्तीर्णयोरुद्गास्य तत्स्थावेव आहवनीयादक्षिणोत्तरौ आसादयति रौ-
हिणनिर्वापादि रौहिणासादनान्तं प्रतिप्रस्थाता कराति ।

(३) धवित्रैर्वीजनसमये उत्तरं देववत्परिक्रमणं प्रागकृतं चेदिह त्रिः
परिक्रम्येतरथावृत्तिं सकृत्कृत्वा “गर्भो देवानाम्०” (वा० सं० ३७-
१४) इत्यादिभिः “नमस्ते ऽअस्तु मा मा हिंसाः” (वा० सं ३७-२०)

(१) बहुवचनोपदेशाच्च सर्वेषामुपस्थानम् । तथा च “षडुपतिष्ठ-
न्ते” (श० ब्रा० १४-१-४-१) इति श्रुतिः ॥ ११ ॥

अपोणौति पत्नीशिरः ॥ १२ ॥

समासश्चायं न वाक्यम् । तथा च श्रुतिः—“अथ पत्न्यै शिरोपवृत्य
महावीरमीक्षमाणां वाचयति” (श० ब्रा० १४-१-४-१६) इति ॥ १२ ॥
त्वष्टृमन्त इत्येनां वाचयति महावीरमीक्षमाणाम् (२) ॥ १३ ॥
अहः केतुनेति दक्षिणं रौहिणं जुहोति मन्त्रक्रमेणो-

त्तरं रात्रिरिति सायम् (३) ॥ १४ ॥

विशेषः ॥ १४ ॥

इति षड्विंशोऽध्याये चतुर्थी कण्डिका ।

इत्यन्तैः अवकाशसंज्ञकैर्मन्त्रैः सयजमाना ऋत्विजो महावीरमुपतिष्ठन्त
इति सूत्रार्थः । प्रस्तोतृव्यतिरिक्ताः सयजमानाः पञ्चत्विजः ‘षड्’ ग्रहणेन
गृह्यन्ते श्रुतौ प्रस्तोतुरदृष्टत्वात् । छन्दोगानां च तस्याप्युपस्थानं विहितम् ।

(१) अत्र षड्ऋत्विजो यजमानश्च प्रवर्ग्योपयुक्ताः, तत्र भाष्ये ‘बहुव-
चनोपदेशाच्च सर्वेषामुपस्थानम्’ इत्युक्त्वा ‘तथा च षडुपतिष्ठन्त इति
श्रुतिः’ इत्यभिहितम् । तच्च प्रस्तोतृव्यतिरिक्ता यजमानषष्ठाः । प्रस्तो-
तुर्वेदेऽनाम्नात् । ऋत्विजो वा न यजमानः, कर्मणि पुरुषाणामित्युक्तेः ।
यजमानविषक्षायां च सयजमाना इत्येवावोचत् । यथा सयजमाना
धिष्यन्नुपतिष्ठन्ते । यजमानषष्ठाः सोममिति । अतएव वाजि भक्षय-
न्तीत्यत्र घर्मत्विजो बहुवचनोपदेशादिति भाष्यम् । तथा च सर्वे निधन-
मुपयन्तीत्यत्र सर्वशब्दो निरवग्रहः सर्वत्विगविषय इति व्याख्यातम् ।
अवमृशन्त्यृत्विजो यजमानश्चानाधृष्टमिति सर्वपदविषयमेवोपपादयति ।
सम्प्रदायेऽपि गर्भोदेवानामित्युपस्थानं षड्ऋत्विजामिति । हुतशेषं घर्म-
त्विजः सयजमानाः समुपहावं भक्षयन्ति ।

(२) “त्वष्टृमन्तस्त्वा०” (वा० सं० ३७-२०) अनेन महावीर-
मीक्षमाणामपनीतशिरोवस्त्रां घर्मं पश्यन्तीं ध्वर्युर्वाचयतीत्यर्थः ।

(३) उपस्थानगानयोः समाप्तौ रौहिणहवन्त्या स्तुचा दक्षिणं रौहिणं
पुरोडाशं सर्वहुतं “अहः केतुना०” (वा० सं० ३७-२१) अनेन जुहोती-
त्यर्थः । ‘इदं घर्माय’ इति त्यागः । इदमह इदं रात्र्या इति तु जीर्णः सम्प्र-
दायः । उत्तरं मन्त्रक्रमेण जुहोति ‘स्वाहा रुद्राय रुद्रहुतये स्वाहा संज्यो-
तिषा ज्योतिः’ इत्येतन्मन्त्रकर्मणोऽनन्तरमित्यर्थः । ‘सायम्’ इति अपरा-
ह्णकालीने प्रवर्ग्यचरणे ‘रात्रिः’ इति द्वावपि रौहिणौ यथाकालं जुहोति ।

(१) देवस्य त्वेति रज्जुसन्दानमादायेड एहीति गामाह-
यति नाम्ना च त्रिरुचैरपरेण गार्हपत्यं गच्छन् ॥ १ ॥

“देवस्य त्वा” इत्यनेन मन्त्रेण रज्जुसन्दानमादाय धर्मधुग्वन्धना-
याय पाशवती रज्जुः । तस्या पत्र पश्चात्पादनियोजनार्थं सन्दानं, त-
दादाय जघनेन गार्हपत्यं गच्छन् “इड ऽएहि” इति गामाहयति ॥ १ ॥

नाम्ना त्रिरुचैराह्वानम् ॥ २ ॥

धेनु गोयेति प्रेष्यति ॥ ३ ॥

प्रस्तोतारम् ॥ ३ ॥

अदित्यै रास्नेति गां पाशेन प्रतिमुच्य स्थूणायां व-

ध्वा पूषासीति वत्समुत्सृजति(२) ॥ ४ ॥

तदीयमेव ॥ ४ ॥

सन्दाय धर्माय दीप्वेति वत्समुत्सृजति ॥ ५ ॥

सन्दाय पश्चात्पादयोर्नियुज्य “धर्माय दीप्त्रा” (वा० सं० ३८-३)
इत्यनेन मन्त्रेण वत्समुत्सृजति(३) ॥ ५ ॥

अश्विभ्यां पिन्वस्वेति पिन्वने दोग्धि(४) ॥ ६ ॥

एनाङ्गाम् ॥ ६ ॥

स्वाहेन्द्रवदिति विप्रुषोऽभिमन्त्रयते(५) ॥ ७ ॥

ये पिन्वने पतिताः ऋजुः ॥ ७ ॥

(१) अध्वर्युः “देवस्य त्वा” (वा० सं० ३८-१) इति रज्जुसन्दा-
नमादाय गार्हपत्यस्य पश्चाद्गच्छन् “इड ऽएहि” (वा० सं० ३८-२)
वाक्यत्रयेण धर्मदुघां गामाहयति ‘असावेहि’ इति गोव्यावहारिकना-
म्ना चोच्चैस्त्रिवारमाह्वयतीति सूत्रद्वयार्थः ।

(२) तामागतां गां “अदित्यैरास्ना” (वा० सं० ३८-३) इति
पाशेन प्रतिमुच्य तस्याः शृङ्गयोः रज्जुपाशं प्रोतयित्वा “पूषासि” (वा०
सं० ३८-३) इति वत्सं मुञ्चतीत्यर्थः ।

(३) स्तनेभ्यः पृथक्करोतीत्यर्थः ।

(४) पिन्वने पात्रे “अश्विभ्यां पिन्वस्व” (वा० सं० ३८-४) इति
प्रतिमन्त्रं गां दोग्धीत्यर्थः ।

(५) पिन्वनेपतितान्पयःकणान् “स्वाहेन्द्रवत्” (वा० सं०
३८-४) इत्यनेन अभिमन्त्रयत इत्यर्थः ।

यस्ते स्तन इति (१) स्तनमालभते ॥ ८ ॥

काण्वपाठे 'स्तनानालभत' इति । तथा च सर्वेषामालम्बो युगप-
च्छक्यत्वात् ॥ ८ ॥

एवं प्रतिप्रस्थाताऽजां (२) मयूखे तूष्णीम् ॥ ९ ॥
दोग्धि ॥ ९ ॥

पयो गायेति प्रेषयति ॥ १० ॥

प्रस्तोतारम् ॥ १० ॥

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्युच्यमाने उपोत्तिष्ठति ॥ ११ ॥

"उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत" (वा० सं० ३४-५६) इत्यस्मिन्मन्त्रवाक्ये
होत्रोच्यमाने उत्तिष्ठत्यध्वर्युः (३) ॥ ११ ॥

उपद्रव पयसेत्युच्यमाने (४) गच्छत्युर्वन्तरिक्षमिति ॥ १२ ॥

होत्रोपद्रव पयसेत्युच्यमाने विमितं प्रति गच्छति "उर्वन्तरिक्ष-
म्" (वा० सं० ३८-५) इति ॥ १२ ॥

परीशासावादत्ते गायत्रं छन्दोऽसीति प्रतिमन्त्रम् (५) ॥ १३ ॥
ऋजुः ॥ १३ ॥

वसिष्ठशफौ गायेति प्रेषयति ॥ १४ ॥

प्रस्तोतारम् ॥ १४ ॥

ताभ्यां महावीरं (६) परिगृह्णाति द्यावापृथिवीभ्यां

त्वा परिगृह्णामीति (७) ॥ १५ ॥

'ताभ्याम्' इति परीशासानुच्येते ॥ १५ ॥

(१) 'यस्ते स्तनः०' (वा० सं० ३८-५) इत्यनेन गोस्तनमाल-
भते । जातावेकवचनम् ।

(२) कीलके बध्नाति ।

(३) गोः समीपादुत्तिष्ठति ।

(४) अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता च गोः समीपाद्गार्हपत्यं प्रति गच्छत
इत्यर्थः ।

(५) "गायत्रं छन्दः०" (वा० सं० ३८-६) इति मन्त्राभ्यां परी-
शासौ गृह्णातीति सूत्रार्थः ।

(६) 'परिगृह्णाति' इ० पा० ।

(७) ताभ्यां परीशासाभ्यां "द्यावापृथिवीभ्यां त्वा०" (वा० सं०
३८-६) इत्यनेन महावीरमादत्त इत्यर्थः ।

षड्विंशे उपसत्प्रवर्ग्ययोनिरूपणाध्याये षष्ठी कण्डिका । ४४१

उद्यम्य मुञ्जवेदेनोपमृज्योपयमन्योपगृह्णात्यन्त-
रिक्षेणोपयच्छामीति ॥ १६ ॥

उद्यम्योत्क्षिप्य परीशासाभ्यां महावीरं मुञ्जवेदेनोपमृज्य उपयम-
न्या(१) स्रुचोपगृह्णाति “अन्तरिक्षेणोपयच्छामि” (वा० सं० ३८-६)
इति ॥ १६ ॥

अजापयसावसिच्य (२)शान्ते गोः पयोऽवनयती-
न्द्राश्विनेति ॥ १७ ॥

अजापयसावसिच्य महावीरं शान्ते गोः पयोऽवनयति “इन्द्रा-
श्विना” (वा० सं० ३८-६) इत्यनेन मन्त्रेण ॥ १७ ॥

प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरित्युच्यमाने-
इति षड्विंशेऽध्याये पञ्चमी कण्डिका ।

समुद्राय त्वेति वातनामानि जपति गच्छन्नाहवनीयम् ॥ १ ॥

होत्रा “प्रैतु ब्रह्मणस्पतिः” (वा० सं० ३७-७) इत्यस्मिन्मन्त्र-
वाक्ये उच्यमाने “समुद्राय त्वा” (३) इति जपति गच्छन्नाहवनीयम् ॥ १ ॥

(४)स्वाहा घर्मायेत्युपयमन्यासिञ्चति घर्मे ॥ २ ॥

यदुपयमन्यां पतितं पयो घृतं वा, घर्मे तदासिञ्चति ॥ २ ॥

(५)स्वाहा घर्मः पित्र इति जपित्वाऽतिक्रम्याश्रा-

व्याह घर्मस्य यजेति ॥ ३ ॥

प्रेष्यति ॥ ३ ॥

(१) उपयमनीं स्रुचं महावीरस्याधस्तात्प्रवेश्योपगृह्णातीत्यर्थः ।

(२) क्षोणज्वाले ।

(३) ‘प्रैतु’ इति होत्रोच्यमाने आहवनीयं प्रति गच्छन्नाहवनीयं “स-
मुद्राय त्वा” (वा० सं० ३८-७) इत्यादीनि द्वादश वातनामानि स्व-
रेण जपतीति सूत्रार्थः ।

(४) उपयमन्या स्रुचा स्रुक्स्थं घृतं घर्मे सिञ्चति “स्वाहा घर्माय”
(वा० सं० ३८-९) अनेन मन्त्रेणेत्यर्थः ।

(५) अपसव्येन दक्षिणास्यः सन्न “स्वाहा घर्मः पित्र” (वा० सं०
३८-९) इति मन्त्रं स्वरेण जपित्वा सव्येन जलं स्पृष्ट्वा घर्महस्तोऽतिक्र-
म्याश्राव्य ‘घर्मस्य यज’ इत्याहेत्यर्थः ।

वषट्कृते जुहोति विश्वा आशा इति(१) ॥ ४ ॥

(२)दिविधा इति त्रिरुत्कम्पयति ॥ ५ ॥

महावीरम् ॥ ५ ॥

(३)स्वाहाऽग्नये इत्यनुवषट्कृते ॥ ६ ॥

जुहोति ॥ ६ ॥

(४)अश्विना घर्ममिति ब्रह्मानुमन्त्रयते ॥ ७ ॥

(५)हुतं द्रव्यम् ॥ ७ ॥

(६)अपातामिति यजमानः ॥ ८ ॥

तदेवानुमन्त्रयते ॥ ८ ॥

(७)इषे पिन्वस्वेति पिन्वमानमनुमन्त्रयते ॥ ९ ॥

तदेव द्रव्यम् ॥ ९ ॥

घर्मासीत्युत्क्रामत्युत्तरपूर्वार्धम् ॥ १० ॥

“घर्मासि” (वा० सं० ३८-१४) इत्यनेन मन्त्रेण उत्तरपूर्वार्धमुत्क्रामति(८) ॥ १० ॥

(१) वषट्कृते सति घर्म जुहोति “विश्वा ऽआशा०” (वा० सं० ३८-१०) इत्यनेनेति ।

(२) महावीरं त्रिरुत्कम्पयति “दिविधा०” (वा० सं० ३८-११) इति सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीमिति ।

(३) “स्वाहाग्नये यज्ञियाय शं यजुर्भ्यः” इति मन्त्रेण घर्मं जुहोतीत्यर्थः ।

(४) “अश्विना घर्मम्०” (वा० सं० ३८-१२) इत्यनेन ब्रह्मा घर्ममभिमन्त्रयते ।

(५) हुतं द्रव्यमिति कर्कः । पात्रस्थमित्यन्ये । उभयमप्येतत्समूलम् । शाखान्तरात् । अतश्चेच्छयानुष्ठानम् ।

(६) “अपातामश्विना०” इत्यनेन यजमानः घर्ममभिमन्त्रयते । घर्मं पात्रस्थमेव ।

(७) “इषे पिन्वस्व०” (वा० सं० ३८-१४) इत्यनेन पिन्वमानमिति अतितप्तत्वात्पात्रमध्ये सर्वतः प्रसरन्तमुत्कलन्तमितस्तत् उच्छलन्तमनुमन्त्रयते इत्यर्थः । अत्र च निःसन्दिग्धं घर्मस्थस्यैव द्रव्यस्याभिमन्त्रणं शाखान्तरेऽपि तथैव दर्शनात् । एवञ्च पूर्वत्र ब्रह्मानुमन्त्रणमपि पात्रस्थस्यैव द्रव्यस्य न तु हुतस्येति ।

(८) अध्वर्युः ऐशानीं दिशं प्रति उद्गच्छतीत्यर्थः ।

षड्विंशे उपसत्प्रवर्ग्ययोनिरूपणाध्याये षष्ठः कण्डिका । ४४३

(१) अमेन्यस्मे इति खरे करोति ॥ ११ ॥

महावीरम् ॥ ११ ॥

विकङ्कतशकलैर्जुहोति घर्मे न्यज्य न्यज्य स्वाहा पूष्णे

शरस इति प्रतिमन्त्रम् ॥ १२ ॥

विकङ्कतशकलैर्घर्मद्रव्ये न्यक्त्वा न्यक्त्वा तदेव जुहोति "स्वाहा पूष्णे शरस" (वा० सं० ३८-१५) इति प्रतिमन्त्रम् ॥ १२ ॥

हुत्वा हुत्वा (२) प्रथमपरिधा उपश्रयति ॥ १३ ॥

विकङ्कतशकलान् ॥ १३ ॥

चतुर्थमहुतमुदङ्कीक्षमाणो दक्षिणतो बर्हिष्यु-

पगूहति (३) ॥ १४ ॥

शकलम् ॥ १४ ॥

सप्तमं च (४) सर्वलेपाक्तं दक्षिणेक्षमाणः प्रतिप्रस्थात्रे

प्रयच्छति ॥ १५ ॥

(५) 'सर्वलेपाक्तम्' इति सर्वमभ्युक्तम् । चशब्दादहुतम् ॥ १५ ॥

तं स उत्तरतः शालाया उदश्रं निरस्यति ॥ १६ ॥

तमेव शकलम् ॥ १६ ॥

स्वाहा सं ज्योतिषेत्युपयमन्यामासिञ्चति घर्म्यम् (६) ॥ १७ ॥

'घर्म्य'शब्देन द्रव्यमुच्यते ॥ १७ ॥

(७) रौहिणं जुहोति ॥ १८ ॥

(१) "अमेन्यस्मे" (वा० सं० ३८-१४) इति महावीरं खरे आ-
सादयतीत्यर्थः । आहवनीयस्योत्तरतः परीशासगृहीतमेव स्थापयति ।

(२) 'प्रथमे' इ० पा० ।

(३) वेदेर्दक्षिणभागे आतिस्थ्याबर्हिषि प्रवेशयति ।

(४) सर्वमपि मूलाग्रपर्यन्तं महावीरस्थघृतलेपेनाक्तम् ।

(५) वस्तुतस्तु सर्वं च ते लेपास्तैरक्तं महावीरोपयमन्याम्यस्था-
लीस्थः लेपैरक्तम् । अतएवोत्तरसूत्रे घर्म्यमिति विशेषोपादानम् ।

(६) घर्म्यं घर्मसम्बन्धं तन्मध्यस्थितमाज्यमुपयमन्यां स्रुचि आ-
सिञ्चति । परीशासाभ्यां घर्ममुत्पाद्य स्रुक्पुष्करस्योपयधोमुखं करोति
"स्वाहा सं ज्योतिषा ज्योतिः" (वा० सं० ३८-१६) अनेन मन्त्रेण ।

(७) "अहः केतुना०" (वा० सं० ३७-१) इत्यनेन प्रातः काले,
"रात्रिः केतुना०" (वा० सं० ३७-१) इत्यनेन सायं च रौहिणं जुहोति ।

द्वितीयम् ॥ १८ ॥

उपश्रितानि च प्रहरति(१) ॥ १९ ॥

उपश्रितानि यानि शकलानि तानि प्रहरति । चशब्दादनन्तरमेव ॥ १९ ॥

अग्निहोत्रावृता हुत्वा वाजिनवद्भक्षयन्ति

मधु हुतमिति(२) ॥ २० ॥

अनेन मन्त्रेण । घर्माविजो बहुवचनोपदेशात् । आवृच्छब्देन च होममात्रावृदेवोच्यते । द्रव्यप्रधानत्वादुपदेशस्य । तत्रापि केचिदेकामेवाहुतिमिच्छन्ति । आहुतिद्वयमित्यपरे । 'वाजिनवत्' इति च समुपहासं भक्षणम् ॥ २० ॥

उच्छिष्टखरे प्रक्षाल्योपयमनीं निदधाति अत्र वोपश्रि-

तप्रहरणं संसाद्यमानायानुवाचयति(३) ॥ २१ ॥

संसाद्यमानायानुब्रूहीत्येवम् ॥ २१ ॥

(४)संसाद्यमानेभ्य इत्येके ॥ २२ ॥

अनुवाचनं कारयन्ति । स चायं विकल्पः । शास्त्रस्य तुल्यत्वात् ॥ २२ ॥

सूयवसाङ्गवतीत्युच्यमाने (५)यवसोदके धेनवे

प्रयच्छन्त्येके ॥ २३ ॥

एके न प्रयच्छन्ति ॥ २३ ॥

सर्वमासन्ध्यां करोति ॥ २४ ॥

पात्रजातम् अनाशाय ॥ २४ ॥

अभीममिति महावीरम् ॥ २५ ॥

(१) मध्यमपरिधौ निहितानि पञ्च वैकङ्कतशकलानि शाखान्तरादत्रावसरे आहवनीये प्रहरति ।

(२) उपयमन्यामानोतं घर्माज्यमग्निहोत्रहोमप्रकारेण समन्त्रकं हुत्वा वाजिनवदुपहवप्रार्थनपूर्वकं 'मधु हुतम्' (वा० सं० ३८-१६) अनेन भक्षयन्ति होत्रध्वर्युर्ब्रह्मप्रस्तोतृप्रतिप्रस्थात्रग्नीध्रजमानाः । श्रुतौ "अथ यजमानाय घर्मोच्छिष्टं प्रयच्छति । स उपहवमिष्ट्वा भक्षयति मधु हुतम्" (श० ब्रा० १४-२-२-४२) इति । अतएव होमस्यान्तरायेऽनभ्यावृत्तिः ।

(३) अध्वर्युः संसाद्यमानाय महावीरायानुवाचनं कारयति होत्रा ।

(४) महावीरादिसर्वपात्रेभ्य इत्यर्थाः ।

(५) तृणोदके ।

(१) आसन्धां करोति ॥ २५ ॥

(२) सकृदासादनप्रोक्षणे खरस्थूणामयूखकृष्णाजि-
नाभ्युपशयासन्दीनाम् ॥ २६ ॥

आरादुपकारकत्वात् ॥ २६ ॥

आवृत्तिर्वा प्रधानकालत्वात् ॥ २७ ॥

अथवा आवृत्तिर्भवति न सकृदासादनादि । कुत पतत् ? प्रधान-
कालीनमासादनं प्रोक्षणं च । '(३) प्रधानावृत्त्या च तदावृत्तिर्न्याय्या'
इति ॥ २७ ॥

इति षड्विंशेऽध्याये षष्ठी कण्डिका ।

उपसदन्ते प्रवर्ग्योत्सादनम्(४) ॥ १ ॥

'कर्त्तव्यम्' इति सूत्रशेषः ॥ १ ॥

अन्तःपात्ये परिधर्म्यं निधाय दक्षिणेन निर्हृत्यो-

च्छिष्टखरम् ॥ २ ॥

(५) निदधाति ॥ २ ॥

(१) "अभीमम्०" (वा० सं० ३८-१७) इत्यनेन प्रचरणीयं धर्म-
मासन्धां करोति । इतराणि तु पात्राणि तूष्णीम् । ततः शान्तिकरणं
द्वारद्वयं चेत् ।

(२) सकृदेकवारमेव प्रथमे प्रवर्ग्यचरण एव भवतो न प्रतिप्रवर्ग्य-
चरणम् । खरार्थानां सिकतानामिति देवयाजिकाः ।

(३) द्रव्यसंस्कारकत्वात्ते सन्निपत्योपकारके ।

कथं भाष्ये तयोरारादुपकारकतोच्यते ॥

दृष्टार्थसादनं तत्रादृष्टार्थं प्रोक्षणं मतम् ।

अतः कैमुतिकन्यायान्नेयं भाष्यं न तत्त्वतः ॥

अन्यत्राप्यग्निहोत्रादौ यच्चारदुपकारकम् ।

तदप्यावर्तते यत्नात् किमु वाच्यं च संस्कृतौ ॥

(४) उपसत्समासान्ते (का० श्रौ० ८-३-१८) प्रवर्ग्योत्सादनं
भवति । "स वै तृतीयेहन् षष्ठे वा द्वादशे वा प्रवर्ग्योत्सदौ समस्य
प्रवर्ग्यमुत्सादयति" (श० ब्रा० १४-३-१-१) इति श्रुतेः ।

(५) शालामध्यादक्षिणेन द्वारेण निष्काश्य अन्तःपात्यसमीपे
आसादितपात्रेभ्यो दक्षिणमेव निदधातीति देवयाजिकाः ।

(१) आहवनीये त्रीञ्छालाकान् प्रदीप्य प्रदीप्याग्नी-
ध्रो धारयति शतरुद्रियवत्प्रतिलोमं प्रमाणेषु चतुर्गृही-
तेनाभिजुहोति या ते घर्मदिव्याशुगिति प्रतिमन्त्रम् ॥३॥

अध्वर्युः । यत्तु—धारयमाणो जुहोतीति । तद्वार्थमाणे द्रष्टव्यम् ॥३॥

प्रास्य तृतीयमुपविश्य ॥ ४ ॥

(२) जुहोति ॥ ४ ॥

क्षत्रस्य त्वेति निष्क्रमणं पुरस्तात्पत्नीमन्तर्धाय (३) ॥५॥

“क्षत्रस्य त्वा” (वा० सं० ३८-१५) इत्यनेन मन्त्रेण निष्क्रमणं
पत्नीमन्तः कृत्वा ॥ ५ ॥

साम प्रेष्यत्यवभृथवद्देशाः (४) ॥ ६ ॥

प्रतिपत्तव्याः ॥ ६ ॥

(१) यजमानसक्तेषु मुखमात्रनाभिमात्रजानुमात्रप्रमाणेषु (का०
श्रौ० १८-१-२, ४) तान्प्रदीप्तान् शालाकान्धारयति । अध्वर्युराज्यं
संस्कृत्य चतुर्गृहीतं कृत्वा तेन जुहोति । अग्नीधा ध्रियमाणेषु त्रिषु श-
लाकात्रिकेषु “या ते घर्म०” (वा० सं० ३८-१८) इति त्रिभिर्मन्त्रैस्तृतीये-
नोपविश्येत्यर्थः । शलाकानां समूहः शालाकः तेन तिष्ठभिः शलाकाभिः
एकः शालाको भवति । एवंविधान् त्रीन् शालाकान्हास्ते गृहीत्वा तेषां
मध्ये एकं शालाकं शालाद्वार्यं प्रदीप्याग्नीध्रो मुखमात्रे आहवनीयस्योप-
रि धारयति अध्वर्युश्चतुर्गृहीततृतीयांशं तस्मिञ्छालाके प्रदीप्ते जुहोति ।
ततस्तं शालाकमाहवनीयमध्य एव प्रक्षिपति । ततो द्वितीयं शालाकं
प्रदीप्याग्नीध्रो यजमानस्य नाभिदक्ष्णे आहवनीयस्योपरि धारयति अध्व-
र्युस्तथैव जुहोति । तत आग्नीध्रस्तं शालाकमाहवनीये प्रक्षिपतीति देव-
याज्ञिकभाष्ये स्पष्टम् ।

(२) तृतीयं शालाकमग्नीधा प्रदीप्य जानुमात्रे धृतमध्वर्युराहव-
नीये प्रास्य प्रक्षिप्य तत उपविश्य सर्वं चतुर्गृहीतं शेषं जुहोति । अत्रो-
पवेशनविधानात्पूर्वो होमो तिष्ठता कर्तव्याविति देवयाज्ञिकाः ।

(३) होमानन्तरमध्वर्युः पुरस्तादग्रे पत्नीमन्तर्धाय कृत्वा शालाया
निष्क्रमणं करोति । पत्न्यन्तर्धानं शाखान्तरादिति देवयाज्ञिकाः ।

(४) ततोऽध्वर्युः प्रस्तोतारं प्रति साम प्रेष्यति । कथम् ? अवभृथ-
वत् । यथावभृथे प्रेषणमुक्तं ‘गाय’ ‘ब्रूहि’ इति वा (का०श्रौ० १०-८-१८)
तथाज्ञापीति सामगानदेशाः अवभृथवद्भवन्ति ।

पृथ्विंशो उपसर्गप्रवर्गयोर्निरूपणाध्याये सप्तमी कण्डिका । ४४७

निधनं च(१) ॥ ७ ॥

अवभृथवदेव ॥ ७ ॥

उत्सादनदेशं गच्छन्त्यनग्रा उत्तरवेदिम्(२) ॥ ८ ॥

अग्नौ तुल्यमेव ॥ ८ ॥

अग्निः परिषिक्त्याचिक्रदादिति(३) ॥ ९ ॥

तामेवोत्तरवेदिम् ॥ ९ ॥

मन्त्रक्रमेण वा ॥ १० ॥

(४)परिषेचनं भवति । वाशब्दे विकल्पार्थः ॥ १० ॥

नाभिस्पृशं प्रवृजनीयं निदधाति चतुःस्रक्तिरिति ॥ ११ ॥

(५)अनेन मन्त्रेण ॥ ११ ॥

प्राश्नाचितरौ(६) ॥ १२ ॥

मन्त्रावृत्या महावीरौ ॥ १२ ॥

उपशयां च तूष्णीम्(७) ॥ १३ ॥

(१) अवभृथवत् सर्वे निधनमुपयन्ति इत्यर्थः ।

(२) सामगानानन्तरमुत्सादनदेशं प्रति सर्वे गच्छन्ति । उत्सादनं महावीरादीनां परित्यागः स यत्र देशे विहितः श्रुतौ “तं वै परिष्यन्द उत्सादयेत्” (श० ब्रा० १४-३-१-१४) इति । अनग्नौ अग्निरहिते अनग्नि-चित्ये यज्ञे उत्तरवेदिं प्रति गच्छन्ति “उत्तरवेदौ त्वेषोत्सादयेत्” (श० ब्रा० १४-३-१-१५) । इति श्रुतेः अग्नौ तु प्रागुक्तमेव-अग्नौ परिष्यन्दे वेति । परिष्यन्दो ह्रीपः जलपरिवृतो निर्जलो देश इति ।

(३) सामगानानन्तरमुत्सादनदेशे परिषिक्त्य “अचिक्रदत्” (वा० सं० ३८-२२) इत्यनेन मन्त्रेण वक्ष्यमाणं करोतीत्यर्थः ।

(४) परिषिञ्चति नेदानीम् । स्वश्रुतौ (श० ब्रा० १४-३-१-२५) तत्रैव विधानात् तमवसरं स्वयमेव वक्ष्यति (का० श्रौ० २६-७-२६) सूत्रकारः ।

(५) अध्वर्युः प्रवृजनीयं महावीरमुत्तरवेदौ नामिलग्नं “चतुःस्रक्तिः” (वा० सं० ३८-२०) इत्यनेन स्थापयतीत्यर्थः ।

(६) पूर्वासादितान्महावीरात्प्राच्यां प्राक्संस्थौ च निदधाति ।

(७) महावीरघटनावसरे परिशेषितां मृदं “च” कारान्महावीरेभ्यः प्राच्यां पुरस्तात्तूष्णीं निदधाति । अत्र तूष्णीमिति यत्नादितरौ महावीरावपि “चतुःस्रक्तिः” इति मन्त्रेणासादयेदिति लभ्यत इति देवयानिकाः ।

‘व’ शब्दान्निदधाति ॥ १३ ॥

परीशासावभितः ॥ १४ ॥

स्थापयति ॥ १४ ॥

(१)रौहिणहवन्यौ चावकृष्टे बाह्ये ॥ १५ ॥

‘व’ शब्दान्निदधाति ॥ १५ ॥

अग्निमुत्तरत आसन्दीं दक्षिणतः कृष्णाजिनमुत्तरतः सर्वतो धवित्राणि परिधींश्च रज्जुसन्दानं वेदमुपयमन्यामाधाय पश्चात्(२) ॥ १६ ॥

पार्चीं निदधाति ॥ १६ ॥

पश्चात्पिन्वने चाभितो दण्डम्(३) ॥ १७ ॥

दण्डमभितः पश्चाद्भागे पिन्वने निदधाति ॥ १७ ॥

(४)स्थूणामयूखम् ॥ १८ ॥

पश्चात् । ऊरु संस्तवात् ॥ १८ ॥

(५)पश्चाद्रौहिणकपाले ॥ १९ ॥

जानुसंस्तवात् तयोरेव ॥ १९ ॥

धृष्टी च(६) ॥ २० ॥

(१) रौहिणहवन्यौ स्त्रुचौ ‘व’कारादभितश्चासादयति इत्यनुषज्येत । परीशासाभ्यां बहिःप्रदेशे अवकृष्टे च परीशासापेक्षया नीचे किञ्चित्पश्चादपसृत इत्यर्थः ।

(२) रौहिणहवन्योरुत्तरतः । तयोरेव दक्षिणतः सम्राडासन्दीमभ्येकत्तरतः कृष्णाजिनमासादयति । आसादितपात्राणि सर्वतो धवित्राणि आसादयति, दक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्चैकैकम् । परिधीनपि ‘व’कारादासादितापेक्षया सर्वत आसादयति धवित्रवत् शाखान्तरात् । आसादितपात्रगणस्य पश्चादुपयमनीं स्त्रुचं प्रागग्रं सादयति रज्जुसन्दानं वेदं च तस्यामाधाय तन्मध्ये कृत्वासादयतीत्यर्थः ।

(३) पिन्वने च ‘व’कारात्पश्चात् उपयमनीपुष्करस्य पश्चात्तस्या दण्डमभितो दक्षिणोत्तरे आसादयतीति देवयाजिकाः ।

(४) पिन्वनयोः पश्चात् दक्षिणतः स्थूणाम् उत्तरतो मयूखम् । “अथैतद्रज्जुसन्दानम्” (श० ब्रा० १४-३-१-२२) इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ।

(५) स्थूणामयूखयोः पश्चात् रौहिणकपाले ।

(६) रौहिणकपालयोः पश्चाद् धृष्टी उपवेशौ ।

षड्विंशे उपसत्प्रवर्ग्ययोर्निरूपणाध्याये सप्तमी काण्डिका । ४४९

‘व’ शब्दात्तयोरेव पश्चात् पादसंस्तुते ॥ २० ॥

(१) मध्येऽन्यत् ॥ २१ ॥

घर्मोपयुक्तम् ॥ २१ ॥

खरा उत्तरतो दक्षिणतो मार्जालीयदेशं बहि-

र्व्युच्छिष्टखरम्(२) ॥ २२ ॥

‘निदधाति’ इत्यनुवर्त्तते ॥ २२ ॥

आसेचनवन्ति पयसः पूरयति घर्मैतत्त इति ॥ २३ ॥

(३) अनेन मन्त्रेण आसेचनवन्ति भवन्ति ॥ २३ ॥

शेषं व्रतमिश्रं दीक्षिताय प्रयच्छति ॥ २४ ॥

पथः ॥ २४ ॥

प्रत्तं चेत्केवलम्(४) ॥ २५ ॥

प्रत्तं चेद्द्वप्रत्तं केवलमेव प्रयच्छति ॥ २५ ॥

अत्र वा परिषेचनम्(५) ॥ २६ ॥

उत्तरवेदेः कार्यम् ॥ २६ ॥

वार्षाहरेष्टाहोत्रीये सामनी गायेति (६) प्रेष्यति ॥ २७ ॥

(१) सुव, मौञ्ज, कूर्वादिसादितपात्राणां मध्ये आसादयति ।

(२) सर्वपात्राणामुत्तरतः प्रचरणीयौ खरावासादयति । मार्जाली-
यधिष्ण्यस्थानस्य दक्षिणतो वेदेर्बहिर्भागे उच्छिष्टखरमासादयतीति देव
याज्ञिकाः ।

(३) आसेचनवन्ति गर्तयुक्तानि पात्राणि पयसः दुग्धेन तृती-
यार्थे षष्ठी । “घर्मैतत्ते०” (वा०सं० ३८-२१) इति मन्त्रेण पूरयति । महा-
वीरत्रयं, द्वे पिन्वने, उपयमनौ सुवश्च सप्त आसेचनवन्ति पात्राणि ।
प्रत्येकं पूरणे मन्त्रप्रयोगः ।

(४) साग्निके सोमे व्रतं प्रागेव “सर्वं वाऽग्नौ” (का० श्रौ०
८-३-१७) इति सूत्रानुसारेण सकलं प्रत्तं दत्तं चेत् तदा केवलं प्रवर्ग्यो-
त्सादनपथः शेषं यजमानाय प्रयच्छति व्रतकाल एवेति देवयाज्ञिकाः ।

(५) “मन्त्रक्रमेण वा” (का० श्रौ० २६-७-१०) इति यत्प्रागुक्तं
तस्यायमवसरः । “अथैनमद्भिः परिषिञ्चति०” (शौ० ब्रा० १४-३-१-२५)
इत्यादि श्रुतौ पाठात् । मन्त्रपाठक्रमेणाप्यत्रैव परिषेचनं भवति ।
तस्मात् ‘वा’ शब्दोऽवधारणे अत्रैव परिषेचनं कर्तव्यमिति ।

(६) एकदैव प्रैषोच्चारणमिति सम्प्रदायः । अध्वर्युः प्रस्तोतारं प्रे-

(१) चात्वाले मार्जयन्ते सपत्नीकाः सुमित्रिया न इति, (२) उद्वयमित्युक्तामत्युत्तरपूर्वार्धमनपेक्षमेत्यैधोऽसीति समिधमादायाहवनीयेऽभ्यादधाति समिदसीति(३), पत्नी च गार्हपत्ये तूष्णीम्(४), प्रवृञ्जनीयौ श- (५) तमानौ ब्रह्मणे ददाति ॥ २८ ॥

धर्मदुधामध्वर्यवे यजमान(६) व्रतदुधां होत्रे पत्न्या (७) उद्गात्रेऽग्निधेऽजाम्(८) ॥ २९ ॥

ददातीति सर्वत्रानुवर्त्तते ॥ २९ ॥

प्यति । यद्यप्यत्र सूत्रे तन्त्रेण प्रैष उक्तः तथापि प्रैषप्रैषार्थयोरानन्तर्यानु-
ग्रहाय भेदेनैव देयः—‘वार्षाहरं साम गाय’ इति, तद्गानानन्तरम् ‘इष्टा-
होत्रीयं साम गाय’ इति च ।

(१) अथ ऋत्विक्पत्नीयजमानाः चात्वाले मार्जयन्ते—“सुमित्रिया-
नऽआप ओषधयः सन्तु” (वा० सं० ३८-२३) इत्यञ्जलिनाऽपि उपाददति-
वज्रो वा आपो वज्रेणैतन्मित्रधेयं कुरुते “दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु यो-
स्मान् द्वेष्टि यं च स्वयं द्विष्म” इति यामस्य दिशं द्वेषः स्यात् तां दिशं प-
रासिञ्चेयुः तेनैवैतं पराभावयन्तीति सौत्रामणोसमानायां श्रुतौ सूत्रकृ-
ता तत्रोपनिबन्धनादिहोपेक्षितम् । पत्न्या अपि मार्जनमन्त्रपाठो भवत्येव
क्वचित्तूष्णीमिति यत्नदर्शनात् ।

(२) “उद्वयम्” (वा० सं० ३८-२४) इत्यनेन पेशानीं दिशं प्रति
यजमानो गच्छतीत्यर्थः ।

(३) यजमानः पश्चादनवलोकयन्नीशानदेशादेत्य “एधोऽस्येधिषी-
महि” इति मन्त्रेणैकां प्रादेशमात्रीं समिधं गृहीत्वा “समिदसी”
(वा० सं० ३८-२५) इति मन्त्रेणाहवनीये दधातीत्यर्थः ।

(४) शाखान्तरात् ।

(५) रजतसुवर्णमयौ यजमानो ददातीत्यर्थः ।

(६) ‘स्वव्रतदुधाम्’ इति सिद्धे यजमानग्रहणं (श० ब्रा० १४-३-
१-३४) श्रुत्यनुकरणमात्रम् ।

(७) पत्न्या व्रतदुधाम् । यद्यपि ‘उद्गात्रे’ इति सूत्रे एकवचनं तथा-
पि त्रिव्यो दानम् । “अथ येषां पत्न्यै व्रतदुधा तामुद्गात्रभ्यो ददाति”
(श० ब्रा० १४-३-१-३५) इति श्रवणात् ।

(८) शाखान्तरात् ।

षड्विंशो उपसत्प्रवर्गयोर्निरूपणाध्याये सप्तमी कण्डिका । ४५१

(१) घर्मभेदे यथोक्तम् (२) ॥ ३० ॥

किं तदुक्तम् ? “पुनरिति च घर्म्यम्” इति । एतच्चाभिधीयते वि-
शेषणार्थम् ॥ ३० ॥

तच्चाह—

उखावचान्यं कुर्यात् (३) ॥ ३१ ॥

उखावच्चेति मन्त्ररहिताक्रिया । अत्रापि हि श्रूयते—“आवृता
करोत्यावृता पचति” (श० ब्रा० १४-३-२-२१) इति । पुनः करणे प्राप्ते
च अन्यत्पुनरावृद्धहणं मन्त्रनिवृत्त्यर्थम् । अयं चोत्सादनाय क्रियते ॥ ३१ ॥

अभिज्ञेन चरेत् (४) ॥ ३२ ॥

तथा च श्रुतिः—“अथ य उपशययोर्दृढः स्यात्तेन प्रचरेत्” (श०
ब्रा० १४-३-२-२१) इति ॥ ३२ ॥

स्वाहा प्राणेभ्यः साधिपतिकेभ्य इति पूर्णाहुतिमा-
यामुत्तमां च मनसः काममाकूतिमिति (५) ॥ ३३ ॥

‘च’शब्दात्पूर्णाहुतिमेव । मध्ये सरुद् गृ(६)क्षीयादिति ॥ ३३ ॥

(१) अथ घर्मभेदे प्रायश्चित्तमाह—

(२) घर्मस्य भेदे पाठने यथाप्रागुक्तं “पुनरिति च घर्म्यम्”
(का०श्रौ० २५-५-३०) इति प्रायश्चित्तम् तद् भवतीति देवयाज्ञिकाः ।

(३) प्रायश्चित्तहोमानन्तरं भग्नं महावीरमुपशयां च पिष्ट्वाऽन्यथा
मृदा सह संसृज्य तूष्णीं महावीरकरणमजापयसोऽवसेकान्तमुत्सादनार्थं
कुर्यादिति देवयाज्ञिकाः ।

(४) अभग्नेन इतरयोर्द्वितीयतृतीयमहावीरयोर्मध्ये अन्यतरेण दृढे-
न चरेत् प्रचरणं कुर्यात् नूतनं तूत्सादनार्थं निदध्यादिति देवयाज्ञिकाः ।

(५) अध्वर्युः “भूमिर्भूमिम्” “य ऋते चित्” (का० श्रौ० २५-
५-२९, ३०) इति सूत्रोक्तमन्त्राभ्यां भग्नं घर्ममभिमृश्य ‘परमेष्ठिने स्वाहा’
इत्यादि चतुस्त्रिंशदाहुतीर्हुत्वा “स्वाहा प्राणेभ्यः” (वा० सं० ३४-१)
इति मन्त्रेणाद्यां प्रथमां पूर्णाहुतिं जुहुयात् । “मनसः कामम्” (वा०
सं० ३९-४) इति मन्त्रेण चोत्तमामन्तिमां पूर्णाहुतिं जुहुयात् । ‘इदम्
श्रियायै’ इतित्यागः । अन्याश्च “पृथिन्यै स्वाहा” इत्याद्याः “श्रोत्राय
स्वाहा” (वा० सं० ३९-१, ३) इत्यन्ता मध्यवर्तिन्यो विंशतिराहुतयः
सरुद्गृहोतैर्होतव्याः ।

(६) ‘गृहीतानि’ इ० पा० ।

(१) प्रजापतिः संभ्रियमाण इति च यथाकालम् (२) ॥ ३४ ॥

होमः कर्त्तव्यः, यस्मिन्काले विनाशः ॥ ३४ ॥

सविता प्रथमेहन्निति च प्रत्यहम् (३) ॥ ३५ ॥

विनाशे होमः कर्त्तव्यः ॥ ३५ ॥

(४) अवकाशस्य प्रवृज्यात् ॥ ३६ ॥

“ज्ञातप्रियानूचानानवकाशयेत्” (का० श्रौ० २-७-१३) इति सू-
त्रितम् । तुल्यं हि ब्राह्मणमुभयत्र ॥ ३६ ॥

न प्रथमयज्ञे (५) ॥ ३७ ॥

अवकाशस्यापि प्रथमप्रयोगे न प्रवृज्यात् । तथा च श्रुतिः “तत्र
प्रथमयज्ञे प्रवृज्यात्” (श० ब्रा० १४-२-२-४४) इति ॥ ३७ ॥

(१) (वा० सं० ३२—५)

(२) जुहोति । संभ्रियमाणाद्यवस्थायां महावीरभेदे ‘प्रजापतये स्वा-
हा’ इत्याद्याः यथाकालमाहुतयो होतव्या इत्यर्थः । तद्यथा-संभ्रियमाणो
महावीरो यदि भिद्यते तदा प्रायश्चित्तहोमे प्रजापतिर्देवता ‘प्रजापतये स्वा-
हा’ इति प्रायश्चित्ताहुतिर्होतव्येत्यर्थः । निष्ठिताभिमर्शनादारभ्याजाप-
योऽवसेचनान्तं संभ्रियमाणः । एताः सकृद्गृहीतैराहुतय इति देवया-
जिकाः ।

(३) “सविता प्रथमेऽहन्” (वा० सं० ३-२६) इत्येतद्विहिताप्ये-
कैकाहुतिः प्रत्यहम् । ‘च’ काराज्जुहोति सकृद्गृहीतेनाव । प्रथमेऽहनि
घर्मभेदे सविता प्रायश्चित्तदेवता एवमेव सर्ववाक्येषु योजना । तेन ‘स-
वित्रे स्वाहा’ इति आहुतिहोमः । एवं द्वितीयेऽहनि घर्मभेदे अग्निर्देवता
‘अग्नये स्वाहा’ इति, तृतीये ‘वायवे स्वाहा’, चतुर्थे ‘आदित्याय०’, पञ्च-
मे ‘चन्द्राय०’, षष्ठे ‘ऋतवे०’, सप्तमे ‘मरुद्भ्यः०’, अष्टमे ‘बृहस्पतये०’,
नवमे ‘मित्राय०’, दशमे ‘वरुणाय०’, एकादशे ‘इन्द्राय०’, द्वादशे ‘विश्वे-
भ्यो देवेभ्यः’ इति । उपसत्प्रवृद्धावेता एवाहुतयः पुनः पुनरादित आर-
भ्यावर्त्यन्ते ।

(४) अथ प्रवर्ग्यस्याधिकारिण आह—

(५) प्रथमयज्ञशब्देनाग्निष्टोमस्यातिरात्रस्य वा प्रथमः प्रयोगोऽ-
भिधीयते । तत्र न प्रवृज्यात् प्रवर्ग्यं न कुर्यात् । विकल्पेन प्रथमयज्ञेऽपि
प्रवर्ग्यो भवति (का० श्रौ० ८-२-१४) । शाखान्तरात् प्रथमयज्ञेऽप्येक
इति । तथा “अग्निष्टोमे प्रवृणकीति” तैत्तिरीयाणां वचनम् ।

(१) यावती व्यावापृथिवी इति दधिघर्मग्रहणं मयि
त्यदिति भक्षणम् ॥ ३८ ॥

तद्व्युत्तशेषस्य । “अथ प्रसुते दधिघर्मेण चरन्ति” (श० ब्रा० १४-
३-१-२९) इति । तत्रैतदुक्तम् ॥ ३८ ॥

त्विषः संवृगिति महाव्रतीये ॥ ३९ ॥

“त्विषः संवृग्” इत्येव भक्षणम् (२) ॥ ३९ ॥

(३) चात्वाले मार्जनम् ॥ ४० ॥

‘कर्त्तव्यम्’ इति सूत्रशेषः । तच्च पाणिनैव कर्त्तव्यम् । द्रव्यान्त-
रानुपदेशात् ॥ ४० ॥

(४) शान्तिकरणमाद्यन्तयोः ॥ ४१ ॥

‘कर्त्तव्यम्’ इति शेषः । स्मरन्ति हि—आदावन्ते च कर्मणः शान्ति-

(१) अथ सप्रवर्ग्ये कर्तौ दधिघर्मसम्बन्धिनीं कियतीमिति कर्त्त-
व्यतामाह—

“यावती व्यावापृथिवी०” (वा० सं० ३८-२६) इत्यनेन सपवि-
त्रायामग्निहोत्रहवण्यां दधिघर्मग्रहणं कुर्यात् । तच्च यथा कथञ्चित्स्था-
लीमुखेनैव सूचि निनयनम् ‘अवद्यति’ इत्यश्रवणात् । अत एवोपस्त-
रणा भिधारणे अपि न भवतः । “स आनीयमान आह होतव्यदस्व”
(श० ब्रा० १४-३-१-३०) इत्यादिश्रवणाच्च सूचि निनयनमेव स्थाली-
मुखेन कर्त्तव्यमिति प्रतीयते । अतो नावदानधर्माः । भक्षणं हुतशेषस्य
भक्षाधिकारिभिः कर्त्तव्यम् “अनुवषट्कृत आहरति” “स उपहव
मिष्ट्वा भक्षयति” (श० ब्रा० १४-३-१-३०, ३१) इति श्रवणात् ।
अत्र तु यजमानस्यैव भक्षणमुक्तम् । कात्यायनेन तु शाखान्तरात्
“हुतशेषं घर्मत्विजः सयजमानाः समुपहावं भक्षयन्ति०” (का० श्रौ०
१०-१-२२) इति अन्येषामप्युक्तम् ।

(२) महाव्रतीयेऽहि “त्विषः संवृग्” (वा० सं० ३८-२८) इति मन्त्रेण
दधिघर्मस्य हुतशेषस्य भक्षणमधिकारिभिः कर्त्तव्यमिति देवयाज्ञिकाः ।

(३) भक्षणानन्तरं मार्जनम् । दधिघर्मस्य कियन्तः पदार्थाः प्रागु-
क्ताः “सप्रवर्ग्ये दधिघर्म” (का० श्रौ० १०-१-१८) इत्यत्र, किय-
न्तश्चात्रेति ; तत्कस्माद्धेतोः सूत्रकार एव वेदेति देवयाज्ञिकाः ।

(४) आदावन्ते प्रवर्ग्यस्य कर्मणः शान्तिकं स्मृतेः ।

अङ्गत्वेऽपि प्रवर्ग्यस्य (पराङ्गत्वेऽपि घर्मस्य) भवेत्स्वाध्यायदर्शनात् ॥
तत्र क्रियमाणमुत्तरार्थं भवतीत्येतदुत्तरप्रवर्ग्यार्थमुतोपसदाद्यर्थम् ।

करणम्' । (१) तत्प्रवर्ग्यापराङ्मूते कथमिव भवति ॥ ४१ ॥
तदुच्यते—

(१) स्वाध्यायदर्शनात् ॥ ४२ ॥

अत्र भवति । दृष्टं हि शान्तिकरणम् । “ऋचं वाचं प्रपद्य” (३) इत्ये-
वमादि तस्मादत्र भवति । एतच्च द्वारापिधानोत्तरकालात्पूर्वम् । (४) पू-
र्वमासन्धां करोतीत्यतः (५) प्रागन्त्यात्समाप्ते हि प्रवर्ग्ये पुनः क्रियते ।
तत्र क्रियमाणमुत्तरार्थं भवति, स्वाध्यायदर्शनादिति ॥ ४२ ॥

इति कात्यायनसूत्रभाष्ये उपाध्यायकर्ककृतौ
षड्विंशतिमोऽध्यायः समाप्तः ।

तन्नोत्तरप्रवर्ग्यार्थत्वे तदादौ द्वाराऽपिधानोत्तरं पुनर्न स्यात् । अन्ये च
प्रवर्ग्यानुष्ठाने “ऽत्र प्रवर्ग्याभावात् उत्तरं न स्यात् । प्रवर्ग्याङ्गत्वादुपस-
दायार्थत्वमप्ययुक्तमेव ।

.....शान्तिकं तच्च निवृत्तेऽत्र प्रवर्ग्यके ।

क्रियमाणं तदर्थं नो युक्तं स्यादुपसत्सु तत् ॥

युज्यते तेन भाष्योक्तमुत्तरार्थं सुयुक्तिजम् ।

तथा च छन्दोगसूत्रे दर्शनम्—अहर्गणेष्वाहरा “ह्वयेदुत्तरार्थाऽह-
रन्तिकीति

शान्तिराद्यन्तयोक्त्या तावतैकान्ततो न हि ।

अङ्गत्वं किन्त्वपेक्षायां सा निवृत्ताऽपवर्गतः ॥

उत्तरे तु प्रवर्ग्ये तद्विधानान्नैव..... ।

तेनोत्तरे प्रवर्ग्योऽपि पुरोऽन्ते शान्तिकं भवेत् ॥

(१) ‘तत्प्रवर्ग्ये’ इ० पा० ।

(२) ‘स्वाध्याय दर्शनात् स्वाध्याय दर्शनात्’ इ० पा० ।

(३) प्रवर्ग्यचरणस्यादौ अन्ते च “ऋचं वाचम्” (वा० सं० ३६
-१) इत्यध्यायेन शान्तिकरणं कर्तव्यम् । कुत एतत् ? स्वाध्याये मन्त्र-
पाठे अस्य शान्तिकरणस्य “ऋचं वाचम्” इत्यध्यायस्य प्रवर्ग्यमन्त्राणा-
मादौ दर्शनात् । अत एवोक्तम् (अनुक्रमे ४-५) ‘आद्योऽध्यायः शा-
न्त्यर्थो वैश्वदेव’ इति । तच्च द्वारापिधानोत्तरकाल आदिमम् पात्राणामा-
सन्ध्यामासादनानन्तरमन्तिममिति ।

(४) ‘सर्वमासन्ध्याम्’ इ० पा० ।

(५) ‘प्रागन्त्यम्’ इ० पा० ।

कात्यायनश्रौतसूत्रोत्तरभागस्थसूत्राणामकारादि

अनुकर्माणका ।

पृ०	सूत्राणि	अ० कं० सू०
	अ	
२९५	अ०शुचमसमेके तेन स यजेतेति श्रुतेः	२२ ८ २३
१६	अंशुवदक्षिणा	१२ ५ १९
१६	अ०शून्तसोमे निदधात्यु- शिकत्वमिति प्रतिमन्त्रम्	१२ ५ १८
१४	अ०शोस्तृष्णी० सर्वम्	१२ ५ ७
४१५	अकृतेऽप्यविशेषात्	२५ १३ २२
२८१	अकृष्णं कृष्णदशं वा तदाख्यम्	२२ ४ १४
२११	अक्त्वाज्यशेषेण रक्षणां द्वादशारक्षि त्रयोदशारक्षि वा निदधाति	२० १ ७
३९४	अक्त्वास्थीनि सर्वसुर- मिमिश्राणि दक्षिणपूर्वा- यतां०	२५ ८ ३
२१०	अक्त्वैनमाद्यत्विर्वाग्न्यः प्रयच्छति	२० १ ५
९३	अक्रमश्रुतये	१६ ५ १३
११३	अक्षन्पितर इति प्रक्षाल- नेनोपसिञ्चति	१९ ३ २२
३४	अक्षानतिक्रमणं ग्रहाणाम्	१४ २ ५
६३	अक्षान्निवपति स्वाहा- कृता इति	१५ ७ १६
९९	अधो खर्जत्यक्रन्दद्गनि- रिति जपति	१६ ६ २०
११५	अक्षयया श्रोण्यस्योः	१७ २ १७
१२८	अक्षयोर्भासे त्वेति	१७ ५ १०
८५	अग्नि आयाहीत्याहुत्य खराच्छागस्यर्त्वेत्य- मित्या निधानात्	१६ ३ ११
४१७	अग्नि आयूषि पवस	

पृ०	सूत्राणि	अ० कं० सू०
	इति प्रतिपन्नवति	२५ १३ ३५
३५०	अग्नये कामायेष्टिः पल- क्षे प्रास्ववणे	२४ ६ ७
६०	अग्नये गृहपत्य इति वत्वारि रथविमोचनी- याणि०	१५ ६ २३
३७१	अग्नये च सूर्यवते	२५ ३ १९
१६४	अग्नये प्रहियमाणायानु- ग्रहणीदेकस्त्वयानु- देहि०	१८ ३ २२
३७३	अग्नयेऽप्यसुमते वैद्युताच्चेत्	२५ ४ ३३
३७६	अग्नये विविचये मिथश्चेत्	२५ ४ ३१
३७५	अग्नये व्रतपत्ये घृत्येऽहनि मैथुनमा० सभोजनं चेत्	२५ ४ २७
३७६	अग्नये शुचयेऽशुचयायत- नाच्चेत्	२५ ४ ३४
२७३	अग्नये संवर्गाय प्रदद्या- च्चेत्	२५ ४ ३२
१७०	अग्नये स्वादेति षट् पार्थानि जुहोति	१८ ५ ३
९०	अमावारुदे त्रयोदशाख्यां प्रादेशमात्रीः समिध आ- दधाति	१६ ४ ३३
४	अग्निं चेप्यमाणः समा- रोह्य०	१२ १ १६
१६४	अग्निं प्रणयति	१८ ३ २०
१९१	अग्निं प्रेक्षयति यदापि- पेपेति	१९ २ २८
७३	अग्निः सोमाङ्गं तद्गुण- व्यतिषङ्गात्	१६ १ १
१५९	अग्निचित्सोमवाजिसोमा- तिपूतसोमवामिनाम्	१९ १ २

पृ०	सूत्राणि	अ० कं० सू०	पृ०	सूत्राणि	अ० कं० सू०
२८८	अग्निप्राप्तमग्ने सृड म- हा३ असौत्यभ्यतरेण	२२ ६ १९	३५६	अग्निष्टोमेन वा	२४ ६ ४४
७६	अग्निभ्यः कामाय पुक्- पादवगोऽव्यजान्	१६ १ ८	२३३	अग्निष्टोमो विषुवान्	१३ २ ८
१२०	अग्निभ्यः प्रह्वियमाणे- भ्योऽनुवाचयति	१७ ३ २०	२४३	अग्निष्टे प्राजापत्यौ च	२० ८ १५
१९	अग्निमद्येति च लि- ङ्गात्	१२ ६ २८	२३१	अग्निष्टेऽश्वतूपरगोऽमुगा- न्निपुनक्ति	२० ६ २
२०८	अग्निमद्येति सूक्वा- कप्रेषः	१९ ७ ४	२१५	अग्निस्तमोपमानीयाऽन- ये स्वाहेति जुहोत्यनुवाकेन प्रतिमन्त्रम्	२० २ ३
२३१	अग्निमग्न्यनादि करोति	२० ६ १	४०२	अग्निहोत्र आसन्नेषु चे- त्पात्रेष्वाहवनीयोऽनुग-	
१७६	अग्निमयोजनमप्रातरनुवा- कसुपाकरिष्यपरिधीना- लम्भ्य०	१८ ६ १७		च्छेद्वाहपत्ये०	२५ १० १७
२५०	अग्निहस्तमः	२१ २ ३	३४१	अग्निहोत्रं च	२४ ४ ३१
४३	अग्निरेकाक्षरेणेत्यनुवा- कं द्वादशवत्कृत्वा०	१४ ४ ४४	१८२	अग्निहोत्रं जुहोति	१९ १ १५
२७०	अग्निवद्वा दीक्षाः	२२ १ ४५	४०३	अग्निहोत्रातिपत्तावाहु- तिं जुहुयान् मनो ज्यो-	
८२	अग्निषु ज्वलत्सु पिण्डं गच्छत्यग्निं पुरीष्य- मिति	१६ २ ११		तिर्जुवतामान्यस्य०	२५ १० २२
२५०	अग्निष्टुष्टय उक्थ्या इ- न्द्रस्तुत्सुर्यस्तुद्वैषदेवस्तु- दूषत०	२१ २ ४	४४४	अग्निहोत्रावृता हुत्वा वाजिनवक्रक्षयन्ति मधु हुतमिति	२६ ६ २०
२८२	अग्निष्टुत् अहवर्चसवी- र्यान्नाद्यप्रतिष्ठाकामानां०	२२ ४ ३१	३६४	अग्निहोत्रौ चेद्द्रुहानो- पविशेद्यजुषोत्थापनमेक०	२५ १ १४
२	अग्निष्टुत्सु च	१२ १ ३	२६२	अग्नीध्राये सोमे	२५ १ ७
३५८	अग्निष्टुदिन्द्रस्तुत्सुर्य- स्तुद्वैषदेवस्तुतां वैकैकेन	२४ ७ १४	२०८	अग्नीवस्त्रयोस्त्वन्नः स त्वमिति	१९ ७ ८
२९०	अग्निष्टोमं प्रथममेके	२२ ७ ७	७१	अग्नी वरुणप्रधासवत्	१५ १० ८
२९०	अग्निष्टोमं प्रथममेके	२२ ७ ९	४८	अग्नीषोमीय ऐन्द्रासौ- म्यः सौम्यो बभ्रुद-	
३३१	अग्निष्टोमाः प्रथमसप्त- मोत्तमा नववर्गाणामु-			क्षिणा	१५ २ १२
	क्थ्या इतरे.	२४ ३ २१	५२	अग्नीषोमीयस्य पञ्चपु- रोडाद्यमनु देवसोऽहवी-	
७०	अग्निष्टोमातिरात्रौ	१५ ९ १९	१०६	वि०	१५ ४ ४
२४७	अग्निष्टोमावन्तरेणाति- रात्र उक्थ्यपक्षः	२१ १ ३	१६५	अग्नेजातानिति प्रतिम- न्त्रम्	१७ ११ ३
३१७	अग्निष्टोमास्त्रिवृतस्यः	२३ ५ २३	११९	अग्ने तवेति सिकता- न्युप्य चडादयत्वात्मानम्	१७ ३ १४
३४५	अग्निष्टोमेन वा	२४ ५ ३	१५३	अग्ने त्वमिति अनूका- न्तेऽपरे द्विपदाः	१७ १२ १७
			१२७	अग्ने युक्ष्वाहीति प्रत्यूच- सुवाहुती जुहोत्युखायाम्	१७ ५ ५

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
१	अग्ने वचर्चस्विन्निन्द्रो- जिष्ट०	१२ ३ ६
३१०	अग्ने वेर्हात्रं घेरध्वरमा पितरं वैश्वानरमवसे०	२३ ३ ०
४८	अग्ने सहस्येत्युलमुकादा- नम्	१५ २ ५
२९१	अग्न्याधेयपुनराधेया- ग्निहोत्रदशोपूणमासदा- क्षायणाग्रयणाः	२२ ७ २२
२१२	अग्न्याधेयवत्प्रविश्य हु- तेऽग्निहोत्रेऽपरेण गार्हप- त्यमुदकिशाराः०	२० १ १७
१६२	अग्न्युक्त्युः शोऽेत्याह	१८ ३ ८
९३	अग्न्युदग्रभर्णं च तस्मि- स्तस्मिन्	१६ ५ १२
१९८	अङ्गानि चालभते यथा- लिङ्गं शिरो म इति प्रतिमन्त्रम्	१९ ४ २१
४०१	अङ्गान्यहुता यस्य यस्य इति यथालिङ्गम्	२५ १० १०
१९३	अङ्गारेषु वा बहिष्परिवि- दक्षिणतो जुहोत्याश्विन- सुचरे०	१९ ३ ११
३३८	अङ्गिरसामयनमादित्या- नामयनवत्	२४ ४ ११
३९३	अङ्गेश्वङ्गानीति जातूकर्ण्यः	२५ ७ ३५
१७८	अचयनं वा	१८ ६ ३६
९८	अचयनं वा परस्मै	१६ ६ १४
२७३	अचवालो यूपः स्फयाग्रः	२२ ३ ७
१९	अचोदितत्वाच्च	१२ ६ २६
४१०	अच्छन्दसमेके	२५ १२ ८
२९७	अच्छावाकविग्रहेषु भ- क्षणम्	२२ १० ३
३७२	अजकणं वा दक्षिणे	२६ ४ ४
८६	अजलोमभिः स॥सृज- ति मित्रः स॥सृज्येति	१६ ३ १८
७६	अजस्य शुन्धति प्रचरण- योगात्	१६ १ १५
४४१	अजापयसावसिच्यशा-	

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
	न्ते गोः पयोऽवनवती- न्द्राश्विनेति	२६ ५ १७
४१०	अजापयसावसिच्यति म- खायोति प्रतिमन्त्रम्	२६ १ २६
८९	अजापयसावसिच्यति व- सवस्तेति प्रतिमन्त्रम्	१६ ४ २३
२८१	अजिने पाद्वर्षसहिते कृष्णबल्ले आचिके	२२ ४ १८
७७	अजेन चरति	१६ १ २१
२६२	अज्जनाभ्यजने कृत्वौपा- सनं परिस्तीर्य वारणा- न्परिधीन्परिधाय०	२१ ४ २७
४३४	अजन्तीत्युच्यमाने देव- स्तेत्यनक्ति महावीर- माज्य० संस्कृत्य	२६ २ १९
५१	अणिष्ठानितरस्मिन्नेकं प्रदानम्	१५ ३ ३१
२८५	अतिक्रमणं च सर्वासाम्	२२ ५ २०
२८४	अतिप्राज्ञवद् ग्रहं शुद्धा- ति बृहस्पते अति यदर्थ इति	२२ ५ १३
१८	अतिप्रेषितेऽग्नीदाह स्वः सुत्यामिन्द्राग्निभ्यां०	१२ ६ २३
२४३	अतिरात्र उत्तमः	२० ८ १२
२७	अतिरात्रः स्वः	१३ ३ २८
३४	अतिरात्रपशूनुपाकृत्य वशापृथिन०	१४ २ १०
२२	अतिरात्राच्चतुर्विंशमह- रग्निष्टोम उक्त्या वा	१३ २ २
४१४	अतिरात्राच्चेद् बृहत्	२५ १३ १२
३२३	अतिरात्रादग्निचतुर्विं- तीयस्य	२४ १ ३०
३२०	आतरात्रान्तरमावाप- स्थानम्	२४ १ १२
२५२	अतिरात्रो विश्वजित्	२१ २ १२
१०	अत्यग्निष्टोमोऽविवाक्यं दशमम्	१२ ३ २०
९४	अत्र दीक्षितोऽयामति	१६ ५ २५
१६७	अत्र पञ्चम्याः सप्तचौप- स्थानं सर्वोपधानात्	१८ ४ १२

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०	पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
२३७	अत्र वा ग्रहणम्	२० ७ १७	२६६	अधिकं वा प्रकृत्यनुग्रहात्	२२ १ १७
४४९	अत्र वा परिषेचनम्	२६ ७ २६	६४	अग्निश्रयणं च	१५ ७ ३०
३०९	अग्निचतुर्वारजामदहन- वसिष्ठसुसर्पविश्रवा- मित्राः	२३ २ १४	२७४	अग्निषवणे शवनभ्ये	२२ ३ ११
२०३	अग्नीणां चैके	१९ ६ ९	६१	अधीवासमस्यामास्तु- णाति क्षत्रस्य योनिरिति	१५ ७ २
३४३	अत्सत्काः कुण्डप्रतिरू-		५६	अधीवासं प्रतिमुच्योष्णी- षु स्वेष्ट्यं	१५ ५ १२
	पाश्र्वमसाः	२४ ४ ४२	२३३	अधीवासेन प्रच्छादयति	
३६०	अथापरम्	२४ ७ ३१		स्वर्गे लोकऽइति	२० ६ १५
२६३	अथैकाहाः	२२ १ १	२६१	अध्वयधिगच्छन्त्यश्मन्व-	
२६२	अथेषां परित्वां वदति प-			तीरिति	२१ ४ २३
	शेमे गामनेषतेति	२१ ४ २८	२२३	अध्वरदीक्षणीयायाश्च-	
	इ अदक्षिणानि च स्वाभि-			त्वारि त्रीणि त्रीणि चाश्व-	
	योगात्	१२ १ ९		मेधिकानि	२० ४ ५
२२५	अदर्शनाद् ग्रामात्	२१ ३ १८	१०३	अध्वरप्रायश्चित्ति च सधेषु	
४११	अदर्शनेऽरुणपुष्पाण्य-			यथाकालं पूर्वा पूर्वाम्	१६ ७ ७
	र्जुनान्यभिषुणुयात्	२५ १२ १८	१७६	अध्वरसमिष्टयजुरन्त इष्टो	
३६४	अदानं च	२५ १ १७		यज्ञ इति प्रत्यृचमपरं	१८ ६ २०
३६	अदानं च विद्ये	१४ २ २३	२१३	अध्वर्यवे च प्रतिमुक्तं	
४९	अदित्यै महिष्याः	१५ ३ ६		निष्कम्	२० १ २०
४३९	अदित्यै रास्नेति गां		२७७	अध्वर्युपश्चाद् ब्रह्मा द-	
	पाशेन प्रतिमुच्य स्थ-			क्षिणतः	२२ ३ ३४
	गायां	२६ ५ ४	११२	अध्वर्युःप्रतिप्रस्थाताग्नी-	
३८३	अदुष्टाद्वा नयनमेके	२५ ५ २२		ध्मश्चिनेत्याश्विनं भक्षयन्ति	
३६४	अदुष्टानाथामन्याम्	२५ १ १८		द्विद्विरावर्चम्	१९ ३ १४
३८४	अदाषो वा न चै देवाः		२३४	अध्वर्युब्रह्मोद्गातृहोतृक्षता-	
	कस्माच्चन बीभत्सन्त			रः कुमारोपत्नीभिः संवद-	
	इति श्रुतेः	२५ ५ २५		न्ते यकासकाविति दश-	
४११	अग्निभेदने मास्तेन ब्र-			चैस्य	२० ६ १८
	ह्मसाम्ना स्तुर्वारन्	२५ १२ १५	२१८	अध्वर्युयजमानौ कूर्चयोः	२० २ १९
१६	अद्रथाशानां शुनिवप-		२१६	अध्वर्युयजमानौ दक्षिणे-	
	नोपसर्जनसकृत्प्र०	१२ ५ ९		ध्वक्कणं जपतो विभूमन्त्रेति	२० २ ९
२३३	अद्वारेणोपासनं निरस्य-		४१	अध्वर्युयजमानौ मधुग्रहं	
	ति क्रव्यादमिति	२१ ४ २९		सौरप्रतिग्रहाय०	१४ ४ १५
९१	अधःसार्थां यदत्तीति	१६ ४ ३९	१७४	अध्वर्युरभिसुखो रथशिरः	१८ ५ २०
३९५	अधस्तात्समिधे धारयन्	२५ ८ ११	७	अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयति०	१२ २ १५
३५	अधिकं दक्षिणतो द्वौ म-		२९८	अध्वर्युं चमसाध्वर्यवश्च	
	न्त्रेण सुवर्णदातमानेनापि०	२६ ३ १०		सर्वे प्रतिगृणन्त्यच्छावा-	
३८४	अधिकं निरुण्य तच्च यजेत्	२५ ५ २६		काय	२२ १० ६

अकारादिवर्णानुक्रमणिका ।

५

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०	पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
३९	अध्वर्याश्च तूष्णीं ब्रह्माच- र्यन्तेवासि०	१४ ३ १९	३५९	अनारम्भो वा	२४ ७ २७
२९६	अनहुच्छतं काळे सर्वेभ्यः	२२ ९ ५	९०	अनारोह्यङ्गारानोप्यैके	१६ ४ ३४
११६	अनहुहो विमुच्य विमु- च्यध्वमिति	१७ २ २१	७९	अनालम्यैतान्	१६ १ ३५
२५९	अनहुहो विमुच्य विमु- च्यन्तामिति दक्षिणा		३७३	अनासने तस्मिन्	२५ ४ ७
	सीरं०	२१ ४ ४	४२०	अनाहिताग्निश्चेत्पेवेत्येके	
४६	अनङ्गान् साण्ड ऐन्द्राग्ने	१५ १ १५		वैश्वानरं निर्वपेत्०	२५ १४ ५
९९	अनङ्गाहो युक्त्वा प्रेदग्न इति प्राङ्गत्वा यथार्थम्	१६ ६ १८	३५७	अग्नितोदकं दार्षद्वतव- द्वन्ध्यादि	२४ ७ ९
८३	अनद्धा पुरुषमीक्षते देव- पितृमनुष्यान्तर्धमग्निं		२८४	अग्निरुक्प्रातःसवनः प्रथ- म ईप्सुयज्ञः	२२ ५ ८
८५	अनद्धा पुरुषमीक्षते पूर्वव- दग्निं पुरोष्यमिति	१६ ३ १३	४५	अग्निष्टिनो वाजपेयेन	१५ १ २
४३१	अननूक्तिमिश्र	२६ २ ४	३९६	अग्निष्ठाग्रयणेन नवस्या- द्वनीयात्पतितस्य०	२५ ८ १६
३९८	अनपनयो वाऽदुष्टत्वात्	२५ ९ ७	४१२	अनीतासु चेद्दक्षिणासु मे- दं पूर्ववदत्वा तथैवयज्ञः	२५ १२ २६
११४	अनपेक्षमेत्थ शालाद्धार्यो- पस्थानं निवेशन इति	१७ २ ६	४०५	अनीतासु चेद्दक्षिणासूद्गा- त्रपच्छेदोऽदक्षिणः सृष्ट्या- प्य पुनराहारः	२५ ११ ७
४६	अनपेक्षमेत्यानुमतस्य सं- वपनादि करोति	१५ १ ११	२०८	अनुकं च	१९ ७ ६
१६१	अनपेक्षमेत्योदङ्प्राङ् ति- ष्ठन्नात्मन उपरि प्रापणान्ते०	१८ २ १०	३७६	अनुक्रोशः प्रये सृष्ट्या- याहुतिर्वा ग्रामाग्निनारा- चेत्	२५ ४ ३०
३९३	अनपेक्षमेत्योपलपुशन्त्यपः	२५ ७ ३९	२४५	अनुचरीर्वा फलाधिकारा- दितरासाम्	२० ८ २६
३७९	अनभ्युदङ्गस्यापि पशुकामस्य	२५ ४ ५०	२३४	अनुचर्यं एकेषाम्	२० ६ २०
२०९	अनवानं याज्या	१९ ७ १२	२३०	अनुचर्यश्च तूष्णीमेकेषाम्	२० ५ १७
३९०	अनसा	२५ ७ १४	१४	अनुच्छ्वसंश्चेच्छन्	१२ ५ ८
१३	अनस्तमिते गृहीत्वौदु- म्बरीं०	१२ ४ २१	१७६	अनुदेशाद्या पुरोडाशस्ति- ष्ठकृतोऽग्निपेचनीयवत्	१८ ६ १६
३९८	अनादरणं वा	२५ ९ ३	३७०	अनुद्धृत्याभ्यस्तमये कुश- बद्धे हिरण्ये पश्चाद्भयमाण०	२५ ३ १७
३७०	अनादेशे पुरोडाशः सर्वत्र	२५ ३ १६	८	अनुपति पत्नीरुत्तर उत्तरः	१२ २ १६
३३५	अनाद्यष्टेति वाचयति प्रा- देशमध्यञ्चि धारयन्तम्	२६ ३ ५	८२	अनुपस्पृशन्नुत्क्रमयत्ये- नान्प्राचः प्रतिमन्त्रं प्रतु- र्वन्नुर्वन्तरिक्षं०	१६ २ १०
१०१	अनामिकया प्रास्तादादत्ते प्रसद्येति	१६ ६ २९	६८	अनुपान्तकस्य यावज्जीवम्	१५ ८ २५
८४	अनामिकया संवपति पु- रस्तात्पश्चात्०	१६ ३ ४	१०६	अनुपृष्ठथामायम्य	१६ ८ ५
१०४	अनाघ्रातप्रतिषेधाच्च	१६ ७ १६	१७६	अनुमतिराकासिनीवा- लोकदृश्यश्चरवो धात्रा द्वादशकपालः सर्वद्रुतः	१८ ६ २२
२४५	अनारभ्यत्वाच्च	२० ८ २७			

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०	पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
४०	अनुमन्त्रयते वा	१४ ४ ४	२११	दक्षिणाशिरसं०	२२ ६ १७
१२१	अनुयजुःकृष्टं परिणयत्यु-		२११	अनूबन्ध्या बार्हस्पत्यामै-	
	त्तरतः प्रथमम्	१७ ३ २४		आवकणीसौर्वाधिन्यो य-	
७२	अनुयाजान्ते पशुपुरोडा-			थावभृथम्	२२ ७ २०
	शार्थेश्वरस्याग्निनेन प्राग-		४००	अनूबन्ध्यायै वषामुत्ति-	
	वदानेभ्यः	१५ १० २०		द्यानुमर्शं गर्भमेष्टवैत्र-	
२५८	अनुरज्जु चतस्रः सीताः			यात्	२५ १० २
	कृषति वायुः पुनात्विति		२७	अनूबन्ध्यावपाहोमान्ते	
	प्रतिमन्त्रम्	२१ ४ १		दक्षिणस्याम्	१३ ३ ३१
४१२	अनुलिप्सध्वमिति प्रेक्ष्यति२५	१२ २३	२९	अनूबन्ध्यावपाहोमान्ते	
६१	अनुवर्त्तमौदुम्बरोऽशा-			दद्यादेनाम्	१३ ३ ४९
	खामुपगृह्यत्युपस्पृशति०	१५ ६ २९	२९३	अनृतं वामिशस्यमानस्य	२२ ८ ८
९४	अनुवाकेनैके	१६ ५ २४	३९४	अनेन वा	२५ ८ ५
२०८	अनुवाचनप्रैषौ समस्थाऽ-		१०८	अन्तःपात्यगाहपत्ययो-	
	नुयाजप्रैषादेवं बहिरिति	१९ ७ ५		रिच्छन्	१६ ८ २९
४०२	अनुव्याहारभयं त्वेतेषु	२५ १० १५	४१६	अन्तःपात्यदेशे सन्धा-	
१६	अनुष्टुप् इत्युक्त्वा धूनो-			रान्निदधाति	२६ १ २
	त्युऽग्निसिन्धोऽनीनां त्वेति०	१२ ५ १७	१८३	अन्तःपात्यस्थाने चर्मणि	
४२२	अनुसवनं ब्रह्मा गृहपतिश्च	२५ १४ २१		सुरासोमविक्रयिणः सीसेन०१९	१ १८
४२१	अनुसवनं वा	२५ १४ १२	४४५	अन्तःपात्ये परिधर्म्यं निधा-	
४१६	अनुसवनमेनमालभेरन्वसव			य दक्षिणेन निर्हृत्योच्छि-	
	एतद्गः प्रातःसवनं०	२५ १३ २६		ष्टस्वरम्	२६ ७ २
३९३	अनुस्तरणी चेत्पश्चात्कर्ण-		४१	अन्तरं दोक्षितवसनात्	१४ ४ २२
	माहृत्य हस्तयोर्वृक्कौ	२५ ७ ३४	३७४	अन्तरागमनेऽनाद्रियते	२५ ४ १७
३०९	अनुहोमाश्च पुरोडाशाः	२३ २ २०	१३	अन्तराग्रयणोक्त्यावाग-	
१५२	अनूकान्ते दक्षिणे पङ्क्तौ-			न्नुस्थानं०	१२ ५ १
	रग्निं तमिति	१७ १२ १४	५४	अन्तरिक्षात्प्रतिगृह्या	
११५	अनूके	१७ २ १८		आतपवर्ष्याः	१५ ४ ३२
१४०	अनूकेषु पञ्च दिव्यः वैश्व-		३९२	अन्तरोरु यज्ञपान्नाग्य-	
	देवीवद्राश्यसीति प्रति-			न्यानि	२५ ७ ३१
	मन्त्रम्	१७ ९ २	३०९	अन्तर्वसुः पशुकामस्य	२३ २ ११
५१	अनूचानोऽप्ययशा यजेत	१५ ३ २५	८६	अन्तानुज्ञीय सर्वतः प्रथमं	
३०९	अनूपसदं जुहोति	२३ २ १७		धातुमादधाति रुद्रास्त्वेति	१६ ३ २७
६३	अनूबन्ध्यावपाहोमान्ते		१८१	अन्ते च	१९ १ ६
	दद्यादेनानि	१५ ७ २६	२२०	अन्ते च	२० ३ ११
२८५	अनूबन्ध्यावपाहोमान्तेऽ-		१६७	अन्तेष्वाहुतीरुपविश्य	१८ ४ ११
	पाकरणम्	२२ ५ १९	२९२	अन्त्यदेवताऽनूबन्ध्याऽ	
२८८	अनूबन्ध्यान्तेऽग्नीनाहृत्य			द्या सवनीया	२२ ८ ३
	वेदिमध्यमारनीध्राद्दक्षिणं		१६२	अन्त्यमुत्तरम्	१८ २ १३

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०	पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
२४२	अन्त्यां धावापृथिवी- याम्	२० ८ ७	५४	अपयतोः	१५ ४ २७
४१०	अन्त्याद्वा ग्रहात्स्तोक- मासिच्य भक्षयेयुः	२५ १२ ११	३५४	अपरं व्यर्थं नैतन्ध्वेऽग्नि- मिन्धीत	२४ ६ ३३
३०६	अन्त्येऽह्न्यधिकाः	२३ १ ११	९१	अपरशुवृक्षां यदग्न इति	१६ ४ ३८
३९	अन्त्ये मिनोत्यौदुम्बरी- पुं शाखाम्	१४ ३ १७	१५१	अपरा गायत्रीभ्य उ- णिहोऽग्ने वाजस्येति	१७ १२ १३
२५१	अन्नमन्नं जुहोति वपान्ते	२१ २ ७	१३६	अपरा दक्षिणेन	१७ ८ ४
२५४	अन्नमस्मा उपसंहरन्त्येके	२१ ३ १२	१३७	अपरासुत्तरेण	१७ ८ १०
२९८	अन्नाद्यकामस्य विराट्	२२ १० १०	११	अपरासुपसृजन्निति	१२ ४ ९
६९	अन्नाद्यकामस्याप्येषा	१५ ९ ६	१५०	अपरास्ताभ्योऽनुष्टुभः सखायः सं व इति	१७ १२ ९
२८६	अन्यतस्त्वभिचयः	२२ ५ २६	४१८	अपरिमितस्तोमेन य- जेरन्	२५ १३ ३८
१००	अन्यत्र चेच्छन्	१६ ६ २४	२५९	अपरिमिता मध्ये तूष्णीम्	२१ ४ ३
४७	अन्यत्रापि	१५ १ २७	८९	अपरिमितालिखिता वो- त्तरयोः	१६ ४ २५
२२१	अन्यत्रापि	२० ३ १९	१३६	अपरिमितेष्टको वा	१७ ७ २९
३१४	अन्यत्रापि दोषसंयोगात्	२३ ४ २७	२९७	अपरुद्धराजन्यस्य	२२ ९ १४
१२४	अन्यत्रापि व्याहृतिषु	१७ ४ १७	१११	अपरेण पारक्रम्य परि- क्रम्य चयनमिडामश्रं	१७ १ ११
२४	अन्यदन्तर्वेदि	१३ ३ ३	१३१	अपरेण स्वयमातृणा- मेत्यापस्याः पञ्च०	१७ ६ २
२९	अन्यादिच्छन्	१३ ३ ५१	५५	अपरेन्ते लीसं निदधाति	१५ ५ २
३६७	अन्यदुद्धीयान्योऽस्मै प्रय- च्छेत्तेन होमः	२५ २ ११	२५७	अपसलविसृष्ट्या रज्ज्वा परितत्वापेतो यन्तिवति०	२१ ३ ३२
३७८	अन्यद्वेज्यायोगात्	२५ ४ ४२	२६	अपसव्यं प्रदक्षिणं चा- स्तोत्रान्तात्	१३ ३ २४
२२२	अन्यस्य रक्षनादानादि करोत्यश्वयुक्तम्	२० ४ १	१२६	अपां गम्भज्जिति तिसृभिः	१७ ५ १
९१	अन्यल्योभे	१६ ४ ४३	२८५	अपाकरोत्युभयीः	२२ ५ १७
२६	अन्यांश्च शब्दान् कुर्वन्ति	१३ ३ १९	२६१	अपावमित्यपामार्गैरप- सृजते	२१ ४ २४
७८	अन्यानि वा	१६ १ ३२	४४२	अपातामिति यजमानः	२६ ६ ८
४३३	अन्यो वा परिवर्त्ययो- जनमध्वर्योः कालसम्पत्तेः	२६ २ १८	४८	अपामार्गहोमः	१५ २ १
३५६	अन्वहम्	२४ ७ ६	४३०	अपिहितद्वारे प्रवरर्च- णम्	२६ २ २
१९४	अन्वारब्धेषु पयो जुहो- ति द्वे सृती इति	१९ ३ २९	३५१	अपृष्ठशमनानि सार- स्वतानि	२४ ६ १४
१३	अप उपस्पर्शनाद्येतत्स- प्रोत्थानम्	१२ ४ २७	२८०	अपेतप्रजनना स्थविरा- स्तदाख्याः	२२ ४ ७
१३८	अपः पिन्वेत्यपस्याः	१७ ८ २१			
८४	अपः स्रष्ट्रेऽवनयत्यपो देवीरिति	१६ ३ २			
३००	अपचितिकामस्यापचितौ	२२ १० २८			
६१	अपप्रवते यन्ता	१५ ६ २७			

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०	पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
३१३	अपोनप्त्रियोऽप्सु मृते	२३ ४ १६	३७०	अभिनिधानेऽग्नयेऽग्नि-	
१४	अपो निधायाऽन्व-		मते पुरोडाशः	२६ ३ १३	
	दाम्यग्रहणमौदुम्बरेण०	१२ ५ ६	४५१	अभिन्नेन चरेत्	२६ ७ ३२
२२९	अपो यात्वावगात्रेषु		१६०	अभिन्ने भेत्तवै ब्रूयात्	१८ २ ६
	वाचयति यद्वात इति	२० ५ १४	३३४	अभिप्रयायमभिषुण्वन्ति	
४३८	अपोर्णीति पत्नीशिरः	२६ ४ १२	दशानुपरोधेन	२४ ३ २७	
३०७	अप्तोर्धामः प्र प्रेव यस्मा-		३४६	अभिप्लवानां चतुःषष्टौ	
	त्पक्षवो अशेरन्	२३ १ १०	शतं चतुरहश्च	२४ ५ ११	
३५८	असोर्धामराजस्यवर्जम्	२४ ७ १७	३३४	अभिप्लवाम्यासेनाभि-	
३४३	असोर्धामे तिरोऽह्नीयेभ्यो राजि-		पूरणम्	२४ ३ २९	
	पथीय उत्तमः	२० ८ १४	३३१	अभिप्लवाश्चत्वारः	२४ ३ १५
४१४	असोर्धामो वा अन्त्या-		३२३	अभिप्लवास्त्रयः प्रथमा-	
	न्वेत्तस्यैवावृत्तः	२५ १३ १४	दतिरात्रः	२४ २ ४	
४३७	अप्नस्वतोभित्युच्यमाने		३३८	अभिप्लवास्त्रिभुतः	२४ ४ १२
	रुचितो घर्म इत्याहो-		३३०	अभिप्लवौ गोआयुषी	
	पोत्तिष्ठन्वमैस्य०	२६ ४ १०	अतिरात्रावभिप्लवाव-		
१२	अप्रतिभायां वा तद्वादः	१२ ४ १९	भिर्जिह्वजितावतिरा-		
१८६	अप्रत्यघरोहो स्यात्	२२ ५ २७	त्रावभिप्लवः०	२४ ३ ६	
३१४	अप्सुप्रासनम्	२३ ४ २५	२२	अभिप्लवः षडहोऽग्नि-	
३७३	अप्सु वा	२५ ४ ८	ष्टोमौ प्रथमान्त्या०	१३ २ १	
१००	अप्सुख्यमस्मावपनं क्रय-		६१	अभिभूरित्यस्मै पञ्चाक्षा-	
	णीयादौ	१६ ६ २३	न्पाणावाधाय०	१५ ७ ५	
३९२	अप्स्ववहरणं मृन्मयाश्म-		१६७	अभिमृशेदिच्छन्तस्म्व-	
	मयानाम्	२५ ७ ३२	त्सरोऽसीति	१८ ४ १४	
२३०	अप्स्ववहरणमखादति	२० ५ १९	५८	अभिषिञ्चामीति सर्वत्र	
२८६	अप्स्ववहरणमसोमानाम्	२२ ६ ४	साकाङ्क्षत्वात्	१५ ५ २९	
२७	अभिगरादिस्तूयमाने सर्वं		१७१	अभिषेकसामर्थ्यात्	१८ ५ ७
	क्रियते	१३ ३ २७	२१८	अभिषेक्या भविष्यत्	
२४	अभिगराऽपगरो	१३ ३ ४	समाप्नुवन्त इत्याहरा-		
३०३	अभिचरतो वा	२२ ११ २२	जपुश्चान्	२० २ १७	
३०३	अभिचरतः प्रज्ञाताः	२२ ११ २४	७०	अभिषेचनीयाद्वा संव-	
२३	अभिजित्स्थाने विश्वजिद-		त्सरात्केशचपनोयोऽंति-		
	मिष्टोमः	१३ २ १३	रात्रः	१५ ९ २२	
२३	अभिजिदमिष्टोमः	१३ २ ६	६८	अभिषेचनीयान्ते केश-	
३०७	अभिजिद् आतुव्यवतः	२३ १ २१	वपनार्थे निवर्तनं सं-		
२६४	अभिजिद्विष्वजितौ	२२ १ ६	वत्सरम्	१५ ८ २३	
१०५	अभितो युग्माः	१६ ७ २४	५६	अभिषेचनीयेष्वेना व्या-	
१०७	अभितोऽर्धपुरुषयोश्च०	१६ ८ १२	नयति सधमाद् इति	१५ ५ ५	
२२५	अमितः पैतृदारवौ	२० ४ १८	४२२	अभिक्रममभिनिधनमाभी-	
			शदानि वैके	२५ १४ १५	

पृ०	सूत्राणि	अ० कं० सू०
४४४	अभीममिति महाबोरम्	२६ ६ २६
३७२	अभोजनं तस्य	२६ ४ ६
४३	अभोजनं तस्योच्छ्वासात्	१४ ४ ३८
२२३	अभ्यञ्जनप्रभृति करोति	२० ४ ८
१०३	अभ्यात्मं चयनमुपविष्य	१६ ७ १२
११३	अभ्यात्ममेके	१७ २ २
१८२	अभ्यादधामोति प्रत्यु- चमाहवनीये तिस्रः स-	
	मिधाभ्यादधाति	१९ १ ११
३६८	अभ्यासानुपपत्तौ ज्यो-	
	तिष्ठोमः पूरणः	२४ ७ १९
३७१	अभ्युदये रजतधारणं	
	पुरस्तात्	२६ ३ २०
४०८	अभ्युपाकृतचमसमुपस्थे	
	कृत्वाग्नऽआधाहि बीतये	०१६ ११ ३३
२३०	अभ्युदयमानान्मणीन्सौ-	
	वर्णानेकशतमेकशतं कैस-	
	रपुच्छेष्वावपत्ति	२० ६ १६
४४८	अभ्रिमुत्तरत आसन्दी	
	दक्षिणतः कृष्णाजिनमु-	
	त्तरतः सर्वतो०	२६ ७ १६
१११	अभ्यादि करोति	१९ ३ २
८३	अभ्या पिण्डं खनति दे-	
	वस्य त्वेति	१६ २ २४
८३	अभ्या पिण्डं त्रिः परि-	
	लिखति परिवाजपति-	
	रिति०	१६ २ २३
८८	अभ्या अन्नं चतुरस्रं	
	खनत्थदिति धृति	१६ ४ ९
२९१	अमा० लाशी	२२ ७ १९
२६३	अमावास्यायाम्	२१ ३ ४
७६	अमावास्यायामेके	१६ १ ७
४०७	अमेध्यं दृष्ट्वा सूर्यमुपति-	
	ष्ठताबद्धं मनो दरिद्रं	२६ ११ २४
४४३	अमेन्यस्मे इति खरेकरोति	२६ ६ ११
३५९	अयनमुत्सर्गणां गवाम-	
	यनविकल्पाः	२४ ७ २३
३६०	अयमेव प्रायणीयोऽति-	
	रात्रः सर्वं सत्रं स्यात्	२४ ७ २९

पृ०	सूत्राणि	अ० कं० सू०
३९२	अयस्मयानि वा ब्राह्म-	
	णाय दद्यात्	२६ ७ ३३
२४३	अयस्मयेन पत्नीसंयाजान्ते	२० ८ १०
३८	अयुक्तश्चतुर्थोऽनुगच्छति	
	सर्वयन्त्री	१४ ३ ९
१०६	अयुरमगणमध्यमाऽनूके	१६ ७ २२
२६३	अयुरमेषु वा	२१ ३ २
२९०	अयूपम्	२२ ७ ३
६	अरण्योर्बाहुर्गृहपतेर्यं ह-	
	तोऽग्निर्जनिष्यते०	१२ २ ८
१२६	अरत्तिमात्रेऽषाढां दक्षि-	
	णेनावकासूर्परिष्ठाच्च पुरु-	
	षमभिमुषम्	१७ ४ २८
२६६	अरात्पथः	२१ ३ १९
४३६	अर्जिषि प्राप्ते सुवर्णश-	
	तमानं निधायाज्येन०	२६ ४ ६
३९९	अर्थवादमात्रं पशुवचनम्	२६ ९ ११
२१	अर्थवादाच्च	१३ १ १०
३००	अर्थमासं मासः सवत्सरं	
	वा	२३ १० २६
२१९	अर्धमासमासत्रैमास्य-	
	षणमास्यानि चैके	२० ३ ६
३१२	अर्धा वत्सतर्यः	२३ ४ ७
१०६	अर्धं च	१६ ८ ४
१८१	अलम्पशोरपशोः	१९ १ ४
१४०	अवकाः कर्मवत्	१७ ९ ६
२६१	अवकां न त्वचो जुहोति	२१ २ ६
२६१	अवकाभिः कुशैश्च प्रच्छाद्य	२१ ४ १९
४६२	अवकाशयस्य प्रवृज्यात्	२६ ७ ३६
६४	अवगाह्यावगाढात्पशोः	
	पुरुषाद्वा पूर्वापरा ऊर्माः	१६ ४ २४
२९८	अवघ्राणमितरेषु	२२ १० ४
२६४	अवचनेऽग्निष्टोमः	२२ १ २
३९८	अवदानदानौ नाद्रियेत	२६ ९ ८
३८३	अवदानयाज्यानु-	
	वाक्यासु च	२६ ६ १९
४०१	अवदानसहितमग्निश्रित्यो-	
	ज्जीववेष्टितं गर्भं	२६ १० ७
४०१	अवदानान्यनुजुहोति यस्यै	
	त इति	२६ १० ९

पृ०	सूत्राणि	अ० कं० सू०	पृ०	सूत्राणि	अ० कं० सू०
३५	अवदानैश्च द्वैधं श्रुतेः	१४ २ १६	८५	अवहृत्योपरिनाभि धारय-	
४०७	अवहृष्टश्च	२५ ११ २३		अश्वप्रभृतौनभिमन्त्रयते	१६ ३ ९
६६	अवभृथदीक्षाभ्यासो		४०२	अविज्ञाते पुंवत्	२५ १० ११
	वचनादिति	१५ ८ १३	३६३	अविज्ञाते प्रतिमहाव्याह-	
३५१	अवभृथमभ्यवयन्ति यमुनां			ति सर्वाभिश्चतुर्थम्	२५ १ १२
	कारपचर्वं प्रति	२४ ६ १०	४	अक्षिभवति गृहपत्यन्वा-	
३५५	अवभृथमभ्यवयन्ति यमुनां			रम्भः	१२ १ १४
	त्रिपलक्षावहरणं प्रति	२४ ६ ३९	२८२	अविश्वेभ्यो वा ब्रात्य-	
६३	अवभृथमेकेन ताप्या-			चरणात्	२२ ४ २५
	दीनि चेत्	१५ ७ २३	१०४	अविशेषोपदेशात्	१६ ७ १५
२०१	अवभृथवत्स्नात्वा वासो-		७१	अवेदिर्दक्षिणा	१५ १० ९
	ऽपासनं द्रुपदादिवेति	१९ ५ १६	५७	अवेष्टा इति लोहाय-	
२८	अवभृथादुदेत्य ज्योति-			समाविध्यति०	१५ ५ २०
	ष्टोमोऽग्निष्टोमः०	१३ ३ ३४	६०	अव्यथायै त्वेति सुन्व-	
२६७	अवभृथादुदेत्य रौहिण्यौ			ज्ञारोहति	१५ ६ १७
	वत्सलज्यौ सकर्णपुच्छा-		१८	अव्यूहो वा	१२ ६ २१
	ऽवच्छाते परिदधाते	२२ १ २०	५	असकौ नियतक्रिया०	१२ १ २१
४१२	अवभृथान्ते वा श्रुति-		१६०	अदमस्ते क्षुदित्यग्नौ कुम्भं	
	सामर्थ्यात्	२५ १२ २१		कृत्वा मयि त ऊर्गि-	
२४४	अवभृथेष्टयन्तेऽप्यु मग्नस्य			त्यादाय	१८ २ २
	पिङ्गलखलतिविक्रि-		१६१	अदमनि वाऽर्थवादात्	१८ २ ८
	यशुक्लस्य०	२० ८ १६	२३३	अश्वं त्रिलिङ्गः परियन्ति	
४३	अवरुह्य गच्छति स्तो-			पितृवन्मध्ये गणानां प्रि-	
	त्राय प्रहितः	१४ ४ ४५		याणां निधीनामिति	२० ६ १३
६३	अवरुह्य गच्छति स्तो-		२३५	अश्वं विशास्त्यनुवाकेन	
	त्राय प्रहितः	१५ ७ २२		कस्त्वा च्छयतीति	२० ७ ६
४०	अवरुह्य नैवारमालभते		२७२	अश्वतरोरथानुदीच्येषु	२२ २ २५
	तीर्थे स्थितमामा वा-		२८५	अश्वद्वादशा माध्यन्दिने	२२ ५ १६
	जस्येति	१४ ४ ११	८२	अश्वप्रभृतौश्च प्रत्युच्चं प्रतर्तं	
६०	अवरोहति ह० सः शुचि-			युञ्जार्थां योगे योग इति	१६ २ ९
	षदिति	१५ ६ २५	२३२	अश्वप्रोक्षणमग्नयस्त्वा	
४०९	अववृष्टभक्षणमिन्दुरिन्दु-			वायुष्टेति	२० ६ ७
	मवागात्तस्य त०	२५ १२ ६	२४४	अश्वमेधपूताख्यास्ते	२० ८ १८
३५१	अवशिष्टं चैकं यज्ञोपकर-		२९५	अश्ववत्	२२ ८ २४
	णमुदयनीयान्ते	२४ ६ ९	४२९	अश्वशकृता धूपयत्यश्व-	
९४	अवहरति ह० सः शुचि-			स्य त्वेति प्रतिमन्त्रम्	२६ १ २२
	षदिति	१६ ५ २०	२४३	अश्वशक्तेन वाऽनुयाजान्ते	२० ८ ९
९४	अवहरत्यग्नेऽभ्या वर्ति-		२३३	अश्वशिक्षनमुपस्थे कुरुते	
	न्निति	१६ ५ १६		वृषा वाजीति	२० ६ १६

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०	पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
२८९	अक्षस्त्वव साध्यन्दिने- धिकः	२२ ६ २३	२१०	तमुद्गृह्यन्त्युज्जान इति	१६ २ ७
२४१	अक्षस्य वा	२० ८ ३		अष्टम्यां नवम्यां वा फा-	
१७४	अर्थाश्च	१८ ६ ५		लगुनीशुक्लस्य	२० १ २
२२९	अर्थाः सौवर्णालङ्काराः	२० ५ १२	४६	अष्टाकपालाऽनुमत्यै	१६ १ ९
३८	अद्यान्प्रोक्षत्यपोऽवनीय- मानान्स्नानात्वागतान-		३२८	अष्टात्रिंशद्वात्रं प्रजाका-	
	प्स्वन्तरिति	१४ ३ ३		मानां पशुकामानां वा	२४ २ ३९
२२०	अद्यापदीज्या चरुभिः सावित्र्यन्ते	२० ३ १२	६९	अष्टापदीवत्पशुबन्धौ	
२७१	अद्यामाये गौः	२२ २ १२		गमिणीभ्यां स्वरगुण-	
१२८	अद्याव्योक्ततरतः पूर्वापरे	१७ ५ १५		दक्षिणौ	१५ ९ १३
२८१	अद्याश्चतराभ्यां कम्प्रा- भ्यां युक्तः स्यादित्येके	२२ ४ १६	१३३	अष्टाभिरेके	१७ ७ २
४४२	अध्विना धर्ममिति ब्रह्मा- नुमन्त्रयते	२६ ६ ७	३२६	अष्टाविंशतिरात्रं प्रजा-	
२०७	अध्विनातेजसाऽध्विना- पिबतामिति याज्यानु-			कामानां पशुकामानां वा	२४ २ २६
	वाक्ये सशस्त्रस्य	१९ ७ १	३१६	अष्टाहं षडहान्महाव्रतम्	२३ ५ १५
२०४	अध्विनाहविरिति तिलो- वषानां याज्यानुवाक्याः	१९ ६ १६	३५३	अस्तमुद्ग्रह्य ततः	२४ ६ २४
४३९	अध्विभ्यां पिन्वस्वेति पिन्वने दाग्धि	२६ ५ ६	१४६	असपत्न्या स्पृशोऽन्य-	
१७	अध्विभ्यान्तिरोन्धानानां सोमानामनुवाचनप्रैषौ	१२ ६ ९		तान्तराः	१७ ११ ८
२२८	अध्वेनाक्रमयन्त्यास्तावम्	२० ५ ७	१०५	असाद्वन् च	१६ ७ २०
२७१	अध्वैकविंशता दक्षिणा- ऽश्वोत्ता	२२ २ १८	१८	असादनमा पूर्वेणां	
८६	अषाढां करोति महिषी प्रथमवित्ता तदारुणा	१६ ३ २१		ग्रहणात्	१२ ६ १९
१५०	अषाढावेलायाः पुरस्ताद् वृहतीरेना व इति	१७ १२ १०	३८१	असान्नाय्यवद्वा	२५ ५ ८
१२५	अषाढालोत्यषाढाम्	१७ ४ २५	५०	असिखरः	१५ ३ १६
३०८	अषोडशिकावतिरात्रा उत्तरयोः	२३ २ २	११३	असुन्वन्तमिति प्रत्यृचं पराधीः	१७ २ १
३२५	अषोडशिकावतिरात्रौ	२४ २ १६	१३	अस्तमिते निष्क्रम्याद्रेणो-	
३२९	अषोडशिकावतिरात्रौ	२४ २ ४३		त्तरवेदिमासते०	१२ ४ २२
३४९	अषोडशिकावतिरात्रौ	२४ ५ ३२	११	अस्तमिते समिदाधानं सर्वेषु	१२ ४ ६
८१	अष्टगृहीतं जुहोति सन्त-		२९१	अस्त्युपायी	२२ ७ १८
			४१५	अस्मृतावृजोषमिश्र-	
				स्यात्स्ववहरणम्	२५ १३ १९
			४२	अस्मे व इति दिशो वीक्षते	१४ ४ २७
			४३८	अहः केतुनेति दक्षिणं रौहिणं जुहोति०	२६ ४ १४
			२८९	अहनी चोत्तमे छान्दो- मिके पृथक् कृत्वा	२२ ६ २५
			३३४	अहरहरमिष्ट्वेषु त्रिकटु- केषु वा	२४ ३ २८
			९५	अहरहरित्याधानम्	१६ ६ ४

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
३०४	अहर्गणेऽप्यविशेषात्	२२ ११ २८
३०	अहर्गणे व्युत्क्रामताद्य- न्वद्गम्	१३ ३ ५२
३१५	अहीना घतवन्तः सर्व- जिह्वीक्षाः	२३ ४ ३१
१८	अहाने व्यूढच्छन्दसि दशरात्रस्य०	१२ ६ १७
३५८	अहीनैकाहानां वैकैकेन	२४ ७ १६
३७३	अहुताभ्युदितउन्नीयात- मितोरासीत	२५ ४ १०
आ		
५७	आक्रम्य पादेन सीलं निरस्यति प्रत्यस्तमिति	१५ ५ २२
८३	आक्रम्येत्यनेन पिण्डमधि- ष्ठापयति	१६ २ १७
२४	आक्रोशत्येकः प्रशंस- त्यपरः	१३ ३ ५
४०	आगतेषु ब्रह्मावरोहति देवस्याहमिति	१४ ४ ८
८३	आगत्येत्यभिमन्त्रयते- ऽश्वम्	१६ २ १६
४८	आगनापौष्ण ऐन्द्रापौ- ष्णः पौष्णः श्यामो दक्षिणा	१५ २ ११
४८	आगनावैष्णव ऐन्द्रावै- ष्णवो वैष्णवो वामनो दक्षिणा	१५ २ ९
८९	आगनावैष्णववैदवानरौ	१६ ४ २८
१७०	आग्निकानि च वाजस्य न्विति	१८ ५ ५
२२३	आग्निके च सप्तम्यां निर्वपति	२० ४ ७
१७६	आग्निमाहृतस्तोत्रपुरस्ता- द्विमोचनं परिधिर्ध्वो- दिवो मूर्धेति प्रष्टुचम्	१८ ६ १८
१६५	आग्नीध्रदेशाद्दक्षिणं पृष्ठयासहितं०	१८ ३ २५
२५	आग्नीध्रमपरेण श्वश्रं सवाल्धानेन०	१३ ३ १६

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
४१५	आग्नीध्रमेनं नयतेति ब्रूयात् कृतं चेत्	२५ १३ २१
६	आग्नीध्रीय उद्यतेऽङ्गार- मेकैकं०	१२ २ १
१०२	आग्नीध्रीयमुत्तरेण सदः	१६ ७ ५
५९	आग्नीध्रीये पालाशेन शेषान् जुहोति रुद्र यत्त द्वत्युत्तरार्धे	१५ ६ १२
४०९	आग्नीध्रीये वा हिरण्य- गर्भं द्रव्यं चा	२५ ११ ३४
३८६	आग्नीध्रीये सुत्यासु	२५ ६ ८
६८	आग्नेय ऐन्द्रः सौम्यो वा वैश्वदेवश्चरुः ०	१५ ९ २
४७	आग्नेयः	१५ १ २५
२८४	आग्नेयानामनबुद्धि- पथाश्वाजानाम्	२२ ५ ६
६८	आग्नेयो हिरण्यदक्षिणो- ऽग्नीधे द्वात्यैन्द्रस्य०	१५ ९ ५
७८	आग्नेयो याज्यानु- वाक्याः कामवत्यः	१६ १ २७
४१२	आप्रयणाद्वाऽनुपलभमा- नेषु पूर्ववत्	२५ १२ २५
३०८	आङ्गिरसचैत्ररथकापिवनाः	२३ २ ३
८८	आचरति मित्रस्येति	१६ ४ १५
२७२	आजानेयानपरजने	२२ २ २३
३९	आजिं शोभं यन्ति	१४ ३ २१
१०१	आज्यं विश्वकर्मण हति जुहोति	१६ ७ १
१९९	आज्यग्रहमाश्वत्येनैके	१९ ४ २५
३०९	आज्यधर्मास्थानापत्तेः	२३ २ १८
४३७	आज्यधर्माः स्थानापत्तेः	२६ ४ ७
२२६	आज्यसक्तुधानालाजा- नामेकैकं जुहोति प्राणाय स्वाहेति प्रतिमन्त्रं	२० ४ ३२
३८३	आज्यस्थालीदोषेऽन्यत्	२५ ५ २४
४	आज्येन पत्नीसंयाजा गृहपतिवर्जम्	१२ १ १९
३७२	आज्येन वा प्रतिसंख्याय देवतेज्या	२५ ४ १४

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
१२०	आज्ये न्यज्य कुशाग्राणि तृष्णीं प्रोक्षत इवेतेऽङ्गवे०	१७ ३ १९
१२०	आतिथ्यशेषाद्यापसदः कृत्वा राहिते०	१७ ३ १६
११९	आत्मनि कृषत्यनुपरिश्रि- च्छन् सुफाला इति प्रत्यक्षम्	१७ २ १२
१०४	आत्मनि यजुष्मतीः	१६ ७ १८
१३२	आत्मनि वामदेव्यम्	१८ ३ ५
२११	आदानकाले वाञ्छजनम्	२० १ ८
४२९	आदानमेके	२६ १ १८
३४६	आदितस्त्रयः संवत्सराः सौत्याः	२४ ५ १४
१२९	आदित्यं गर्भमिति प्रति- मन्त्रं मन्त्रक्रमेण	१७ ६ १७
१८१	आदित्यश्चरः	१९ १ ५
२०९	आदित्यस्य सूत्रामाणं महीमुख मातरमिति	१९ ७ ९
३३७	आदित्यानामयनेऽभि- प्लवास्त्रिवृत्पञ्चदशस्तोमाः	२४ ४ ३
६२	आदिनैवान्त्यम्	१५ ७ ९
३४७	आद्यन्तयोर्वातिरात्रौ विपु- र्वाश्च मध्ये मध्ये	२४ ५ १८
१०१	आद्याभ्यां वा पूर्वम्	१६ ६ २८
२९	आद्यहन् प्रथमां येदन्त्ये वा पश्चात्	१३ ३ ४२
२२४	आद्योऽग्निर्द्विगुणस्त्रिगुण- एकविंशतिविधो वा	२० ४ १५
२०९	आ नः प्र बाहवेति पथस्थायाः	१९ ७ १०
४१६	आपः प्रजापतिर्यज्ञो यज्ञ- स्य भेषजमसीति	२५ १३ २५
५५	आपः स्वराज इति मरी- चोर्गृहीत्वा०	१५ ४ ३६
४२०	आपदि वैश्वानरः	२५ १४ ७
३८६	आपवस्वहिरण्यवदित्युद्- गातृहोमौ ध्वाङ्क्षारोहणे यूपस्य	२५ ६ ९
१६	आ पात्रप्रक्षालनात्कृत्वा-	

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
	ऽतिरात्रश्चेत्सौम्येन०	१२ ६ ३
३१९	आद्यमाणे दशरात्रः परः	२४ १ ४
८५	आपाहिष्ठेति पणकषायप- कमुदकमासिद्धाति पिण्डे	१६ ३ १६
१२०	आप्यायस्वेति सिकताल- म्भनसृग्भ्याम्	१७ ३ १५
२०४	आप्रयश्च सामद्वो अग्नि- रस्थिनेति	१९ ६ १५
७३	आप्रयो द्वादशोर्ध्वा अस्येति	१६ १ १२
३१५	आप्लवनमात्रं वा	२४ ६ ४१
३०७	आमयाविना वा	२३ १ १८
२०२	आमिक्षायां च	१९ ६ ५
१८१	आमिक्षाया वा पूर्वः	१९ १ ७
१८५	आयन्त्यावर्त्यं पशुनजः पुरस्तादासभो मध्ये	१६ ३ १२
२३५	आयसा इतरेषाम्	२० ७ ५
२२९	आयाय विमुक्तमश्वं महि- र्षीवावाता परिवृत्ताऽऽज्ये- नाभ्यञ्जति०	२० ५ १५
३५२	आयुर्गृहपतिमरणे	२४ ६ १९
३१७	आयुर्विषयजित्पक्षः	२३ ५ ३०
२१५	आयोगवमाह इवानं चतुरक्षमभिमन्यस्वेति	२० १ ३६
४२	आरोक्ष्यन् जायामाम- न्त्रयते जाय०	१४ ४ २४
९९	आरोहेत्पाश्वतो वा गच्छेत्	१६ ६ १९
४०८	आत्यंश्चकरणे सुप्राभ्यो- ऽङ्गयः स्वाहेति	२५ ११ ३०
१६४	आर्द्रोदुम्बरीवृत्तोविता- स्तिष्ठ उदेनामत्याद्या- ति प्रत्यक्षम्	१८ ३ १९
२८६	आर्भवे स्तूयमाने दक्षिणेनौ- दुम्बरीं कृष्णाजिने०	२० ६ ५
८४	आलभत उभे शर्म च स्थ इति	१६ २ २८
२११	आ वरदानाद्वायमनम्	२० १ ११
३२०	आवापसमवेतानामलप- मत्पं पूर्वम्	२४ १ १३

पृ०	सूत्राणि	अ०	क०	सू०
१७	आविर्मेया इति वाचयति	१५	५	१९
१४	आवृत्तिरतः संवत्सरम्	१६	५	२६
४४५	आवृत्तिर्वा प्रधानका- लत्वात्	२६	६	२७
२७८	आवेशाद्विबुद्धिः	२२	३	४८
२००	आशुलाभिमन्त्रणात्कृ- त्वोदकाधिष्ठानप्रभृत्या- वभृथेष्टः	१९	५	१२
५२	आशुव्यामग्रये गृहपतये	१५	४	६
२५२	आश्वमेधिकं मध्यमं व्रतस्थाने	२१	२	९
१३	आश्वमेधिकं वा नाम- धेयात्	१२	४	२०
२१६	आश्वस्रवणविरमणाद्वा	२०	२	५
५०	आश्विनः सद्यहोतुः	१५	३	१०
१८८	आश्विनमाश्वत्येन	१९	२	१५
३३६	आश्विनस्याग्नेयान्ते प्रतिप्रस्थाता व्युत्क्र- मतादि०	२४	३	३६
२०५	आश्विना गोमिरिति च हविषाम्	१९	६	१९
७३	आश्विनाभावस्तु	१५	१०	२२
१३७	आश्विनीर्ध्रुवक्षितिरिति प्रतिमन्त्रम्	१७	८	१५
१९१	आश्विनोऽजोधूम्रः	१९	३	३
७१	आश्विनोऽजः इयेतः	१५	१०	३
३	आसत उपयन्तीति सत्त्रलिङ्गं०	१२	१	६
५९	आसने च	१५	६	७
२६३	आसन्दी सोपधाना दर्शनानङ्गान्यर्वांश्च सर्वं पुराणं भूयसीद्वे- च्छन्	२१	४	३१
९४	आसन्धां करोति बृहदिति	१६	५	२१
२८८	आसन्धेनमवभृष्टं हृत्वाभ्युक्ष्य सोमोपनह- नेन०	२२	६	१५
३८९	आसादनाद्याहवनीये	२५	७	८

पृ०	सूत्राणि	अ०	क०	सू०
१९५	आसाधेनानाज्यभागौ यजत्यत्र स्विष्टकृद्हनरूप- त्योः प्रेषदर्शनात्	१९	४	३
१५	आसिच्य निग्राम्याः पात्रे तस्मिन्स्पर्णां०	१२	५	१४
४४९	आसेचनवन्ति पयसः पूरयति घर्मेतत्त इति	२६	७	२३
८४	आस्तोर्ण्योरस्तानुद्गृह्णाति सुजात इति	१६	३	५
१९९	आस्ते प्रतिगारिष्यन्	१९	५	७
८१	आहवनीयं दक्षिणे न त्रिवृन्मुञ्जपञ्चाङ्गोबद्धा- स्तिष्ठन्ति०	१६	२	४
३६८	आहवनीयजागरणे वा तत एवोद्धरणम्	२५	३	५
२०१	आहवनीयमुपतिष्ठते- ऽपो अद्येति	१९	५	१८
८३	आहवनीयवत् स्थापयति पिण्डस्य	१६	२	२१
५	आहवनीयस्ततः	१२	१	२४
९२	आहवनीयस्य पुरस्तादु- द्वात्रासन्दीवदासन्धां०	१६	५	५
८०	आहवनीयस्य पुरस्ता- न्मत्या चतुरस्त्रे खञ्जे०	१३	२	२
६९	आहवनीयाद्वा पुरस्ता- च्छन्याप्रासे०	१५	९	९
४४६	आहवनीये त्रीञ्जाला- कान् प्रदीप्य प्रदीप्या- ग्नीध्रो धारयति०	२६	७	३
२१८	आहवनीयेऽस्तमिते चतस्रो धृतीरिह रन्तिरिति	२०	३	४
३५५	आहिताग्निश्चेद्ध्ययं०- ग्निहोत्रमेव जुहुयात्	२४	६	३६
३७६	आहिताग्नेरात्यर्थश्रु- रणेऽये व्रतभृते	२५	४	२८
३९३	आहुति जुहोति पुत्रो आताऽन्यो वा०	२५	७	३८
३६८	आहुत्य वा	२५	३	

पृ०	सूत्राणि	अ० क्र० सू०
	इ	
७४	इच्छतः समहावते नियमः	१६ १ २
१०७	इच्छन्पक्षपुच्छाऽप्ययेषु	
	चतुरङ्गुलः	१६ ८ २१
४२१	इच्छन्वृषणवती प्रतिपत्	२५ १४ ११
५४	इडान्तेऽपो गृह्णाति	१५ ४ २१
२९	इडे रन्त इति दक्षिणेऽ	
	स्याः कणे०	१३ ३ ४४
१२	इण्डवशिक्यासन्दीषु मुञ्ज-	
	रज्जवस्त्रवृता०	१६ ५ २
२२९	इतरांश्च युज्जन्त्यस्येति	२० ५ ११
२१३	इतराश्चान्वक्	२० १ १८
१२०	इतरासां च चित्तीनां स्व-	
	धमातृणाम्	१७ ३ १७
२७६	इतरे क्रोशप्रत्यवायेन क्रो-	
	शप्रत्यवायेन	२२ ३ ३२
११	इतरे विसृज्यन्ते स्वा-	
	ध्यायाय समिद्धा वा	१२ ४ ३
५३	इतरेषां वा भूयस्त्वात्	१९ ४ १९
३९	इतरेषामेकस्मिन्नाजन्यो	
	वैश्यो वा०	१४ ३ २०
२४८	इतरेष्वेकादशैकादश	२१ १ ९
२७४	इष्टमो वैभोदकः	२३ ३ ९
१६८	इन्द्रं दैवीरिति जपति	१८ ४ २५
४०	इन्द्रतुरीयम्	१५ १ २४
१६	इन्द्रश्च सप्ताडिति भक्ष-	
	णम्	१२ ६ २
३०२	इन्द्रस्तोमो राजयज्ञः	
	सहस्रं दक्षिणा	२२ ११ १४
३३८	इन्द्रस्तोमो विश्वजितः	२४ ४ ६
३१६	इन्द्रस्य पञ्चमः	२३ ५ ८
६१	इन्द्रस्य वामित्यवहरते	
	बाहू पयस्यायां व्याघ्रचर्म-	
	देशे स्थितायाम्	१५ ६ ३१
५७	इन्द्रस्य नात्रैश्वर्यमिति ध-	
	नुरातनोति	१५ ५ १५
४२७	इन्द्रस्योजस्येति पृती-	
	काञ्च	२६ १ ९
४०७	इन्द्रियं स्क्लममिन्द्र-	

पृ०	सूत्राणि	अ० क्र० सू०
	पसिञ्जेदपो मेऽथ पयसो०	२५ ११ २१
२०८	इमं मे तत्वेत्येककपा-	
	लस्य	१३ ७ ७
३९९	इमं मे वरुणेति च प्रत्यु-	
	चं द्वाभ्याम्	२५ ९ १३
१६८	इमं स्तनमिति वाचय-	
	ति वा	१८ ४ २६
५८	इममसृज्येति च प्रथमो	
	देवसुवत्	१९ ५ ३१
२४३	इमातुकमिति च द्विपदाः	२० ८ ११
२३७	इयं वाद्वारत्यध्वर्युः	२० ७ १५
४२७	इयत्यग्र इति वराहविद्व-	
	तम्	२६ १ ८
१४०	इषश्चोर्जश्चेत्यपरे	१७ ९ ६
२८६	इषुः श्येनवदसद्यः	२२ ५ ३०
२९९	इषुरिष्टिरन्तरं नैनावाग्नेयः	
	पुरोडाशः	३२ १० २३
४४२	इषे पिन्वस्येति पिन्व-	
	मानमनुमन्त्रयते	२६ ६ ९
३८२	इष्टं चेदाज्येन शेषम्	२५ ५ १४
८९	इष्टकाक्रियाऽतस्त्वयालि-	
	खितानाम्	१६ ४ २४
८७	इष्टकास्तु तिस्रो विश्व-	
	ज्योतिषः पृथग्लक्षणास्तस्या-	
	र्त्ताखताः	१६ ४ ६
४५	इष्टिसोमपशवो भिन्नत-	
	न्नाः कालभेदात्	१५ १ ३
२६३	इहैवायमिति जपति	२१ ४ ३०
	ई	
४१७	ईहे छावाश्रुधिवो इत्यु-	
	च्यमाने परिधान्परिधाय०	२६ ४ ९
	उ	
२९१	उक्थ्यं पशुबन्धमेके	२२ ७ २३
३०२	उक्थ्यः	२२ ११ १५
५५	उक्थ्यः इवः	१५ ४ २९
४१४	उक्थवाच्चेत्षोडशी कार्यः	२५ १३ १०
३४	उक्थ्यादि	१४ २ ९
१६	उक्थ्यान्ते षोडशिवरण-	
	मुपस्थाद्यनं०	१२ ५ २०

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
१०	उक्थ्याश्छन्दोमाख्य उ- त्तरे	१२ ३ १९
३०१	उक्थ्यो गोलवोऽयुतद- क्षिणः	२२ ११ ६
३१७	उक्थ्योऽग्निष्टोमपक्षः	२३ ९ २८
३१७	उक्थ्योऽग्निष्टोमपक्षश्चिरावृत्तः	२३ ९ २०
३१२	उक्ष्णो वत्सतरीर्वर्णानु- पूर्व्येण	२३ ४ ६
४१९	उखां चेद्विभ्रन्निचयेत सोप- करणमाहिताग्न्यावृत्ता	२९ १४ १
१३०	उखां परिक्राममेके	१७ ९ २०
१०३	उखामेदने नवस्थाख्यां महासुख्यासुखाकपालम्- वधायवावपति	६ ७ ८
१२८	उखायां प्रत्यङ्घ्रि	१७ ९ १२
९९	उखाया अस्मोद्वपनमस्त- मिते पात्रे	२६ ६ १
४९१	उखावचान्यं कुर्यात्	२६ ७ ३१
४२९	उखावदग्निः प्रदहनं च मखायेति प्रतिमन्त्रम्	२३ १ २३
८०	उखामस्मरणमष्टम्याम्	१६ २ १
१०३	उखापशये ऽपिष्ठा सृष्टा सहोखां करोत्यावृत्ता	१६ ७ ९
१०३	उखोपशये पिष्ठा संसृज्य निदधाति	१६ ७ ११
१०९	उख्यस्थानेऽर्धव्यामेन गा- हपत्यस्य पारिलखति	१६ ७ २९
४४४	उच्छिष्टखरे प्रक्षाल्योपयम- नो निदधाति अन्नः	२६ ६ २१
४३	उज्जितिभ्यो वीत्तरो मा- हेन्द्रः	१४ ४ ४६
२७४	उज्ज्यधन्वानः	२२ ३ १६
३३	उत्कीर्णसमाप्रो गौधूमच- पालः	१४ १ २२
२२४	उत्क्रान्ते यजमाने पाप- कृतोऽभ्यवयन्त्यचरित्वा व्रतानि	२० ८ १७
८३	उत्क्रामेत्युत्क्रमयति	१६ २ १९
१३९	उत्क्रमयोरहोविकर्ष्यादिपूर्वं	१७ ७ २१
११	उत्तमां पुरोहितस्य	१६ ४ ४२

पृ०	ब्राणि	अ० क० सू०
२०७	उत्तमां ऽपिष्ठा प्राडन- वम्यादशम्या वा त्रयो देवा इति निः	१९ ६ २९
१४०	उत्तमायां च ऋतव्ये नभश्च नभस्यश्चेति	१७ ९ ४
६६	उत्तमासु तिसृषु पञ्च	१९ ८ ७
२२९	उत्तमे गांवा बहुरूपाः	२० ४ २६
३४२	उत्तमे त्रयोऽभिज्जला दशरात्रा महाव्रतम्	२४ ४ ३८
९३	उत्तमेन चरित्वा सविता- त्येत्याह यजमानबाहुं दक्षिणं	१९ ४ १४
१९८	उत्तमेन वा	१९ ४ १७
३१६	उत्तमे वडहो बृहद्रथन्तर- पृष्ठः पृष्ठयस्तोमाख्यः	२३ ९ १३
२०६	उत्तमौ वनस्पतित्विष्ट- कृतोः	१९ ६ २९
३८	उत्तरं वातरुहा इति	१४ ३ ७
३२४	उत्तरः प्रतिलोमः	२४ २ ८
३२९	उत्तरः प्रतिलोमः	२४ २ २१
८१	उत्तरत आहवनीयस्यार- त्तिमात्र उभयतस्तीक्ष्णा वैणवी	१६ २ ९
८९	उत्तरत आहवनीयस्यो- द्धतावोक्षिते सिकतो- पकरणं	१६ ३ १४
२६७	उत्तरतः पृथु पश्चाच्च	२१ ३ २८
२६८	उत्तरतः प्रतीचीं प्रथमाम्	२१ ४ २
३४०	उत्तरपक्षं प्रतिलोमम्	२४ ४ २२
१०८	उत्तरपक्षस्यापरस्यां स्वक्यां परिश्रितो मिनाति	१६ ८ ३०
४१०	उत्तरपृथु जुहोत्युपरवे चमसं दुग्ं प्रजापतये स्वाहेत्यथ	२५ १२ १०
२२९	उत्तरयोश्च	२० ४ २९
११९	उत्तरवेदिं निवपति चत्वारिंशत्पदां युग- मार्त्रां वा सर्वतः कुशस्तम्बे	१७ ३ १३

पृ०	सूत्राणि	अ० कं० सू०	पृ०	सूत्राणि	अ० कं० सू०
६१	उत्तरवेदिं हत्वा पयः स्यथा प्रचरति प्राक् स्विष्टकृतः	१५ ६ ३३	१४९	उत्तराश्व	१७ १२ ६
१२१	उत्तरवेदि प्रोक्षणाद्यास- म्भारनिवपनात्कृत्वोत्तर- वेदिमपरेण०	१७ ३ २६	१४२	उत्तराश्वोर्गरेधि लोकम्पु- णाः पूर्ववत्	१७ १ १५
४२	उत्तरवेदिमपरेणौदुम्बरी मासन्दी बस्तवर्मणा०	१४ ४ ३१	१३४	उत्तरासु च	१७ ७ ९
१२	उत्तरवेदिश्राण्यं बोध- रस्याम्	१२ ४ ११	६९	उत्तरे च मासान्तराः	१५ ९ १७
२९०	उत्तरवेद्यकरणं च	२२ ७ ४	११४	उत्तरे च यज्ञोपवीत्यु- त्तरया	१९ ३ २८
७४	उत्तरवेद्यनिधानात्	१६ १ ४	५२	उत्तरे चरवः	१५ ४ ७
१८८	उत्तरस्यां पयो वैतसेऽजा- ऽविलोमपवित्रेण ब्रह्म- क्षत्रमिति	१९ २ १०	४०	उत्तरेण च ऋचेन	१४ ४ ५
११९	उत्तरस्याः सिकताः प्रमा- दि जहामि सेदिमिति	१७ ३ १२	११	उत्तरेण परिक्रम्यापरेण हविर्धानं०	१२ ४ १०
५०	उत्तरस्याऽप्युक्षणवेष्टितं धनुः	१५ ३ १८	७९	उत्तरे तु सामान्योपदे- शाम्याम्	१६ १ ४०
१४३	उत्तरां दक्षिणयोर्मृचक्षसां भाग इति	१७ १० १३	१५२	उत्तरे पदपङ्क्तीरग्ने तमद्येति	१७ १२ १५
१२८	उत्तरां द्वौ द्वौ	१७ ५ ८	३२२	उत्तरे प्रकृतिविहिते	२४ १ २७
१४२	उत्तरां पूर्वबोराशुखि- वृदिति	१७ १० ६	१६२	उत्तरे बृहत्	१८ ३ ४
१३७	उत्तरां पूर्वेंग	१७ ८ ११	८	उत्तरे वा	१२ ३ ३
१४५	उत्तरा/सादधि लोक- मृणाः पूर्ववत्	१७ १० १८	६८	उत्तरे शुक्ले पञ्चबिलः	१५ ९ १
४७	उत्तराः समस्य ये देवा इति प्रतिमन्त्रम्	१५ १ २१	७०	उत्तरे शुक्ले सौत्रामणी	१५ ९ २३
११९	उत्तरापर-याः पश्चात्	१७ ३ ११	२९५	उत्तेषु च द्विगुणं पूर्व- पूर्वम्	२२ १ २
१३६	उत्तराऽपरेण	१७ ८ ५	१०८	उत्तरेषु पुरुषोच्चये नेक- शतविधात्	१६ ८ २७
१४३	उत्तरामपरयोर्मित्रस्य भाग इति	१७ १० १२	२३६	उत्तरां च कत्यस्येति	२० ७ १३
१४३	उत्तरामुत्तरयोर्मित्रस्य भाग इति	१७ १० १४	१२१	उत्तानं प्राञ्च ^{१७} हिरण्य- पुरुषं तस्मिन्हिरण्य- गर्भं इति	१७ ४ ३
१४२	उत्तरा वा दक्षिणाभ्याम्	१७ १० ५	८८	उत्तानां करोत्यव्यय- मानेति	१६ ४ २०
१३५	उत्तराश्व	१७ ७ २३	८४	उत्तिष्ठति पिण्डमादा- योदु तिष्ठेति	१६ ३ ७
१३८	उत्तराश्व	१७ ८ १७	४४०	उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्यु- च्यमाने उपोत्तिष्ठति	२६ ५ ११
१३८	उत्तराश्व	१७ ८ १९	१०२	उत्थायादधाति समिधं पुनस्त्वेति	१६ ७ २
			२३४	उत्सक्थया इत्यश्वं यज- मानोऽभिमन्त्रयते	२० ६ १७
			३२४	उत्सर्गकाल एके	२० ४ १२

पृ०	सूत्राणि	अ० कं० सू०	पृ०	सूत्राणि	अ० कं० सू०
४४७	उत्सादनदेशं गच्छन्त्य-		२७७	उद्गातोत्तरतः	२२ ३ १३
	नद्या उत्तरवेदिम्	२६ ७ ८	२७०	उद्गात्रे व्रतकाले	२२ २ २
४०७	उदकं चेतरेत्तदभिमन्त्र-		१६१	उद्गतान्यपकुण्डयेच्छन्	१७ १२ १२
	येतोन्दतीर्बलं धत्तौजोः	२५ ११ २२	३११	उद्गत्यकीरिणीः पुरुषा-	
२६	उदकुम्भान् शिरस्तु			ह्वतोः	२५ ७ १६
	कृत्वा०	१३ ३ २०	३३८	उज्जिह्वलभिदौ च	२४ ४ ८
८३	उदक्रमोदित्यभिमन्त्रयते	१६ २ २०	२९९	उज्जिह्वलभिदौ वाहरतः	
३९९	उदगप्रान् कुक्षान् दक्षि-			संयुक्तौ	२२ १० २१
	णाप्रान् कृत्वा	२५ ८ १२	८९	उद्यच्छन्त्युत्थायेति	१६ ४ २१
१०५	उदज्जो वगाः पूर्वापरं	१६ ७ २५	१९८	उद्यच्छन्त्येन० शतसद्वि-	
११४	उदपान्नं निषिच्यान्तरा-			यवत् प्रमाणेषु	१९ ४ २२
	त्मेष्टकमुत्तिष्ठन्ति नमो		४४१	उद्यम्य सुजवेदनोपमृज्यो-	
	भूत्या इति	१७ २ ५		पथमन्योपगृह्णात्यन्तरि-	
३९२	उदरे पात्री० समवत्			क्षेणोपयच्छामीति	२६ ५ १६
	धानीं पृषदाज्यवती०	२५ ७ ३०	१५	उद्यम्य वा प्रहरणम्	१२ ५ १०
२४५	उद्वसानोयान्ते भार्या		८८	उद्वयतिश्रपणम्	१६ ४ १८
	ददाति यथासंवाद्०		३८०	उद्गात्यमानं चेतकपालं	
	सानुचरोः	२० ८ २४		नश्ये शाश्विनः	२५ ५ १
४४	उद्वसानोयान्ते यूपवे-		३००	उद्वृद्धः प्रस्तरः	२२ १० २४
	ष्टनान्यवर्चये ददाति	१४ ४ ५१	४११	उज्जयने च	२५ १२ १४
३५१	उद्वसानोयान्ते वा	२४ ६ १२	३६७	उज्जीतसर्वैस्त्वन्दनस्रग्भे-	
२८८	उद्वसानोयान्ते वा			दयोस्तत्रैवासनम्	२५ २ १०
	सर्वस्य समासेः	२२ ६ २०	२९	उन्नेता० वा कृत्वाना-	
२९	उद्वसानोयार्था वा	१३ ३ ५०		श्रावयते	१३ ३ ४७
६३	उद्वसानोयार्था वा	१५ ७ २७	१९८	उन्मर्दनमभिषेकेऽव-	
२०१	उद्वसाय पयस्या मैत्रा-			नोर्यैके	१९ ४ १८
	वरुणी	१९ ५ २१	१०६	उन्मुच्य पाशावेकं	
११०	उदीचो० शाखामुदस्यो-			मध्यमे प्रतिमुच्य०	१६ ८ ८
	खां निवपति संज्ञानमिति	१७ १ ४	१०७	उन्मुच्य पूर्वाधात्पश्चाधे	
३८५	उदीच्या दोहस्थानेऽ-			प्रतिमुच्यः	१६ ८ ११
	न्यस्याः	२५ ६ ३	३४९	उपकिरन्त्युपरवस्थानेषु	
०३	उदुत्यमिति ग्रहग्रहणम-			न खनन्ति	२४ ५ २९
	तिप्राज्ञवक्ष्यवर्जम्	१३ २ ११	२६	उपगाथन्ति	१३ ३ १८
६३	उदैत्यैकेन	१५ ७ २४	२३२	उपगृह्णात्यधाम्पेरुदग्निः	
३५६	उदैत्यैतथैवेष्टया यजेत	२४ ६ ४२		पशुरिति	२० ६ ८
३४४	उद्गाता नेष्टृच्छावाकोये	२४ ४ ४५	५७५	उपतप्तास्त्वुपतप्ताना-	
२४	उद्गाताऽऽसन्धां प्रादेश-			माज्यम्	२२ ३ २२
	पाद्या० सोमासन्दीवत्	१३ ३ २	१२२	उपतिष्ठते यजमानो नमो-	
				ऽस्त्विति	१७ ४ ६

भकारादिवर्णानुक्रमणिका ।

पृ०	सूत्राणि	अ० कं० सू०	पृ०	सूत्राणि	अ० कं० सू०
१४	उपतिष्ठते स्वीद त्वमिति	१६ ५ २२	३०९	उपसदः पुरोडाशिन्यः	२३ २ १६
४२०	उपरीक्षी स्वेष्ट्वग्निषु नखनिहन्तनाद्युद्गाद- नान्त०	२५ १४ ३	४४५	उपसदन्ते प्रवर्ग्यात्सा- दनम्	२६ ७ १
४४०	उपद्रव पयसेत्युच्यमाने गच्छत्युवेन्तारक्षमिति	२६ ५ १५	१६३	उपसदन्ते प्रवर्ग्यात्सा- दनं यथोक्तमग्नौ परिष्य- न्दे वा	१८ ३ १५
१३०	उपधानमन्त्राविपरिहर- न्नंगुलिं प्रथिष्टे शिरसि	१७ ५ २३	४३०	उपसदा चरिष्यंश्चरि- ष्यन्प्रवर्गेण चरति सप्र- वर्ग्य	२६ २ १
१३०	उपधायोपधाव वा तस्य तस्य यथालिङ्गम्	१७ ५ २१	३८७	उपसवणांशक्तावा सममधः	२५ ६ १४
३७५	उपपातसामर्थ्यात्स्वजने	२५ ४ २५	२६०	उपस्थः क्षियाः	२१ ४ १६
४०५	उपपाताद्गोभयतः	२५ ११ ५	१२७	उपस्थानं वाऽसम्बत्सर- भूतनः	१७ ५ ६
३९२	उपभृतं सव्ये	२५ ७ २३	२९३	उपह्वयोऽनिरुक्तौ ग्राम- कामस्य	२२ ९ ७
२४	उप मा यन्तु मज्जयस्स-		२०३	उपा० शुदेवतेष्टिषु	१९ ६ ६
	नीडा उप मा०	१३ २ १८	२८२	उपानहौ च कणिन्यौ कृष्णे स्यातामित्येके	२२ ४ २३
१५	उपयामः सवेत्राविशेषात्	१२ ५ १५	२८५	उपालम्भो बाह्वस्वतः	२२ ५ १४
९४	उपरिनाभि धारयन्नात्वा- हार्धमित्यभिमन्त्रयते	१६ ५ १७	९१	उपोत्तमां क्षत्रियस्येच्छन्	१६ ४ ४१
३४३	उपरिष्ठादतिरात्रं भवति	२४ ४ ३९	३	उभयतोऽतिरात्रं सत्त्रमु- परिष्ठात्	१२ १ ७
३४	उपर्युपर्यक्षमध्वर्युर्धारय- त्यधोधो०	१४ २ ६	१८	उभयतोऽतिरात्रः	१२ ६ २२
३९८	उपलभ्य वायव तम्	२५ ९ २	३४३	उभयतो वा	२४ ४ ४०
६	उपवसथप्रभृति तुल्यं सर्वेषु	१२ २ ७	१०६	उभयतः वाशां मध्ये लक्षणमभितोऽर्धपुरुषयोश्च	१६ ७ २
५	उपवसथप्रभृति प्रागग्नी- धोमप्रणयनादुपवासमध्य०	१२ १ २६	३०	उभयतः शुक्लपक्षौ बृह- स्पतिसवेन यजते	१४ १ २
१८९	उपवाकबदश्चूर्णानि च वीर्यमसीति	१९ २ १८	२९३	उभयत्र वा द्वादशता गुणत्वात्	२२ ८ १४
१२२	उषविश्य पञ्चगृहीतं जुहोति पुरुषे कृणुष्व- पाज०	१७ ४ ७	४२२	उपयमर्चो महावीरं परीशालौ पिबन्ते रौहि- णकपाले०	२६ २ १०
८३	उपविश्य मृदमभिजुहो- त्यात्वा जिघर्भि०	१६ २ २२	२९७	उभयस्य सहस्रं द्वादशं वा क्षतम्	२२ ९ २२
२५५	उपव्यषस० सखीरीरा दक्षिणा गच्छन्ति	२१ ३ १३	३५१	उभयाजुगमने पुनरा- धेयं वा	२५ ३ २४
४४७	उपक्षयां च तूष्णीम्	२६ ७ १३	२९९	उभयानुत्तरस्मिन्	२२ १० २०
४४४	उपश्रितानि च प्रहरति	२६ ६ १९			
१३४	उपसत्सु पौर्वाहिक्याप- राहिक्यन्तरे चयनपुरी- षनिवपने	१७ ७ ४			

पृ०	सूत्राणि	अ० कं० सू०
१७१	उभयेच्छुरुभयोः	१८ ५ १३
८	उभयोर्वा	१२ ३ ४
१६०	उरः क्षत्रियस्य	२१ ४ १३
३९२	उरसि ध्रुवाम्	२५ ७ २४
२७९	उर्वरादि वा द्वितीयस्य	
	सार्द्धेः	२२ ३ ४९
३६८	उलूखलज्यागताद्वा	२५ ३ ७
१२७	उलूखल उडखां कृत्वोप-	
	शयां पिष्ट्वा न्युप्य०	१७ ५ ४
३४८	उलूखलकुन्नो यूपः	
	प्रकृष्यः	२४ ५ २७
१२६	उलूखलमुसले स्वन्यमा-	
	तृणामुत्तरेणारत्निमात्रे-	
	ऽऔदुम्बरे०	१७ ५ ३
१२५	उलूखलस्य रेतः सिन्धे-	
	लायामरात्नमात्रश्रुतेः	१७ ४ २१
१४६	उष्णिग्भ्यो वाऽपरा अर्ध-	
	पद्या उपधाय	१७ ११ ७
२६७	उष्णीषं च	२२ १ २३
३८२	उष्णो वा भस्मनि	२५ ५ १०
	ऊ	
३६०	ऊरु वैश्यस्य	२१ ४ १५
१००	ऊर्ध्वं वनीवाहनात्क्रम-	
	योगात्	१६ ६ २५
२६०	ऊर्ध्वप्रमाणमात्मं ब्राह्म-	
	णस्य	२१ ४ १२
८४	ऊर्ध्वबाहुः प्राञ्चं प्रपु-	
	ह्नात्यूर्ध्वं ऊ षु ण इति	१६ ३ ८
२६०	ऊर्ध्वबाहु वा	२१ ४ १४
१०८	ऊर्ध्वाः शर्कराः खाते	१६ ८ २६
८७	ऊर्ध्वास्तूर्ण्णां प्रतिदिशं	
	चतस्त्रोऽपरार्वातिप्राप्ताः	१६ ३ ३१
२५५	ऊषर उदकप्रवणे समे वा	२१ ३ १६
५१	ऊष्मणा श्रुतो भवति	१५ ३ ३०
	ऋ	
२०७	ऋगन्तेऽन्त्येऽक्षरे स्वर-	
	प्रभृति प्रणवे लोपः	१९ ६ ३०
१५४	ऋतव्ये तपश्च तपस्यश्चेति	१७ १२ १३
१२५	ऋतव्ये मधुश्च माधवश्चेति	१७ ४ २४

पृ०	सूत्राणि	अ० कं० सू०
१४४	ऋतव्ये सहश्च सहस्यश्चेति	१७ १० १६
३१५	ऋतूनां प्रथमः	२३ ५ २
४४	ऋत्विक्चमसेषु सप्तदशाव-	
	नयति	१४ ४ ४८
२८९	ऋत्विगपोहनीयास्तयः	२२ ६ २३
२९८	ऋषभ ऐन्द्रः परियज्ञः	२२ १० ९
४९	ऋषभः पूर्वस्य दक्षिणा	
	कृष्णं वास०	१५ २ १७
३०१	ऋषभगोसर्वा	२२ ११ ३
७१	ऋषभामन्द्राय सूत्राम्णे	
	तद्गुणाभावेऽजाः	१५ १० ५
	ए	
६६	एकं त्वानुपूर्व्ययोगात्	१५ ८ १२
३६	एकं प्रयच्छति प्रतिप्रस्था-	
	त्रेऽपरमशोधे०	२६ ४ ३
१९५	एककपालं चावभृथाय	१९ ४ २
१०४	एकचोदनास्वेकदेशासु	
	तन्त्रेण	१६ ७ १७
६५	एकतन्त्रौ क्रयैकत्वात्	१५ ८ १०
२७६	एकत्रिके दक्षिणा षष्ठिशातु	
	षट्च	२२ ३ २४
२९२	एकदेवतेषुभयम्	२१ ८ ४
३९७	एकदेशद्वयेऽपि संयोगात्	२५ ८ १९
३३	एकधनप्रवेशनकाले सुरां	
	नेष्टाऽपरेण०	१४ १ २५
२५३	एकनक्षत्रे	२१ ३ ३
४४	एकन्नेष्टुः	१४ ४ ५०
७	एकपुरोडाशेषु व्रत्यासम्भ-	
	वादेन्द्रं०	१२ २ १२
४१६	एकयज्ञे दर्शपूर्णमासवत्	२५ १३ ३०
३०४	एकराजमेव पूर्वैणाभिचरेत्	२२ ११ ३१
४३	एकवर्जम्	१४ ४ ३७
२३९	एकविंशतिप्रदानानेकेऽन्व-	
	कचातुर्मास्यदेवताः पितृत्रै-	
	यम्बकपुनरुक्तवर्जम्	२० ७ २२
२४५	एकविंशतिरनूबन्ध्याः	२० ८ २३
३२३	एकविंशतिरात्रयोरतिरा-	
	त्रावषोडशिकौ	२४ २ ३
३१७	एकविंशोऽतिरात्रः	२३ ५ २६

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
३३२	एकपष्ठिरात्रे पृष्ठयो नव- रात्रमभितः	२४ ३ १७
१०८	एकपष्ठे शते परिश्रितो मिनोति	१६ ८ २४
१८४	एकस्याः पयसाऽपाकृतेना- श्विनेन परिषिञ्चति परीतो षिञ्चतेति	१९ १ २३
३८२	एकस्यानिष्टे तदुक्तम्	२६ ६ १२
७७	एकस्यापि किं ततः सम्म- रेदिति श्रुतेः	१६ १ २४
४१२	एकां गा दत्त्वा समाप्य पुनर्यज्ञः	२६ १२ २०
१०६	एका च	१६ ७ २३
४९	एकादशकपालः प्रथमः प्रथमश्चरव इतरे	१६ २ १३
२८६	एकादश तृतीयसवने	२२ ६ १८
७६	एकादशान्ते शासप्रैवादि करोति	१६ १ १३
२४८	एकादशिनानुपाकृत्य ब्राह्म- णादींश्च	२१ १ ७
१७	एकादशिना वा विहृताः	१२ ६ १२
१९६	एकादशिनिघर्माः पशु- गणेषु	१९ ४ ६
२२४	एकादशिनीवदेकविंशति- र्युपाः	२० ४ १६
२२९	एकादशिन्यौ सवनीयाः पशवो भवन्ति	२० ४ २३
२८६	एकादशैकादश वा शता- नि स्युः	२२ ६ २१
२८	एकाहमेके	१३ ३ ३६
७	एकाहवद्वोत्तमे शालागार्ह- पत्य०	१२ २ ११
३३८	एकाहास्तच्छब्दात्	२४ ४ १९
३	एके	१२ १ ४
१७२	एक दक्षिणतश्चित्ये वा	१८ ६ १४
३०	एके साध्यन्दिनेऽवनीय	१३ ३ ६४
१९०	एके यथासंख्यम्	१९ २ २४
१०	एकैको वाग्यतः सोमः रक्ष- त्याबोधनात्	१२ ४ १
३१९	एकेच्येन चत्वारिंशद- न्तानि	२४ १ २

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
४१७	एतत्कृत्वा राजानमभिषुत्या गृहीत्वा ग्रहान्०	२६ १३ ३१
४१४	एतत्कृत्वान्श्यं पूर्ववद्धोता	२६ १३ ७
३६०	एतत्पुरुषस्य नारायणस्यो- त्तमेतत्पुरुषस्य०	२४ ७ ३६
३९४	एतद्वाजसनेयकम्	२६ ८ ४
९३	एतया विहृत्याऽभिमन्त्र्ये- केऽन्यचिति चिन्वन्ति०	१६ ६ ९
३११	एतैः सुत्यान्ते द्वादशाहं यजते प्रतिलोममेकैकेन	२३ ३ १४
१३०	एत्य च	१७ ६ २४
३६६	एत्य च दृषद्वतीतीरण	२४ ६ ३८
२०१	एधोतीति समिधमादा- याहवनीयेऽभ्यादधाति समिदसीति	१९ ६ १९
२२	एवं चत्वार उत्तरे	१३ २ ४
१६०	एवं द्विरपरम्	१८ २ ३
३१२	एवं पञ्चवर्षाण्युष्णौ नि- युजन्ति	२३ ४ ९
१०७	एवं पश्चात्	१६ ८ १८
४४०	एवं प्रतिप्रस्थाताऽजां स- यूखे तृष्णीम्	२६ ६ ९
१६७	एवं यथाचिति	१८ ४ १६
२८३	एवं यथास्तुत्	२२ ६ ३
१३७	एवं वैश्वदेवीभ्यः प्राणभृतः	१७ ८ १२
१३२	एवं सर्वत्र	१७ ६ ८
१३३	एवं सर्वत्र	१७ ६ १३
१६८	एवमपरौ	१८ ४ १९
१६३	एवमारोहणावरोहणमतः	१८ ३ १४
६९	एवमावृत्तस्य चत्वारः सार- स्वतमन्त्रक्षेत्रपत्यवाह्या- दित्याः	१६ ९ १०
४२९	एवमितरौ प्रतिमन्त्रम्	२६ १ १९
१०७	एवमुत्तराऽन्तः	१६ ८ १३
१०७	एवमुत्तरः पक्षः	१६ ८ १९
९६	एवमुदिते भस्मोद्वपनादि	१६ ६ ३
२८१	एवमेवाजिनानीतरेषाम्	२२ ४ २०
१२३	एवमौदुम्बरीमुत्तरतो दधिपूर्णाभिन्द्रस्य त्वेति	१७ ४ १३

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०	पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
४०	एष स्य इति प्रत्यृथं जुहोति	१४ ४ ३	२६७	औदुम्बरीं वा	२२ १ २२
४०	एषा ह च इति मन्त्रा- हतमवहरते	१४ ४ ९	५५	औदुम्बरे पात्रे समासि- ज्जयेना मधुमतारिति	१५ ४ ३७
	ये		२६७	औदुम्बरे मूलफलभक्षः	२२ १ २५
३६	ऐक्यं च श्रपणम्	१४ २ २२	९२	औदुम्बणादि दण्डान्त- मघ्नैके	१६ ४ ४५
२२९	ऐकादशिनानुपाकृत्या- सादींश्च	२० ६ ८	१६२	औषधसथ्ये विसृष्टवाचि पञ्चगृहीते हिरण्यशक-	
३८४	पेतु राजा वरुणो रेवती- भिरस्मिन्स्थाने तिष्ठतु०	२५ ६ २८		लान्प्रास्यति पञ्च	१८ ३ ९
१९१	ऐन्द्र ऋषभः	१९ ३ ५	३०९	औषधधर्मा वा द्रव्य- सामान्यात्	२३ २ १९
१८९	ऐन्द्रं भैषगोद्येन	१९ २ १९	४३७	औषधधर्मा वा रंस्का- रशब्दात्	२६ ४ ८
१९३	ऐन्द्रं यजमानः	१९ ३ १७		क	
१८२	ऐन्द्रः पशुः	१९ १ १६	२५५	कक्षेऽवतापिनी	२१ ३ १५
३९	ऐन्द्राः क्षत्रियस्य चक्र- तुन्दुभ्याः	१४ ३ १३	४०१	कण्ठं वाचकृत्य स्थाल्यां मेघसावणम्	२५ १० ६
१७	ऐन्द्राग्नः सवनी योऽ- न्वहम्	१२ ६ १०	७७	कण्ठेषु तुणमन्तर्धांय शिराऽस्यादत्ते	१६ १ १८
२३९	ऐन्द्राश्वैश्वदेवकायानेके	२० ७ २३	५९	कण्डूयन्त्राभिषेकेण प्रलि- म्पते प्रपर्वतस्येति	१५ ६ ८
२०३	ऐन्द्रानेके प्रथमस्य वायो- धसानुत्तमस्य	१९ ६ ११	८०	कद्रव्यो याज्यानुवाक्याः प्राजापत्यस्य	१६ १ ४३
४१३	ऐन्द्रावैष्णवः होताशः- सति	२५ १३ ३	३९२	कपालि चैके	२५ ७ ३८
१८६	ऐन्द्रेणोत्तमे तिष्ठणाम्	१९ १ २७	२४९	कपिञ्जलादिवटुत्सृजन्ति ब्राह्मणादीन्	२१ १ १२
४९	ऐन्द्रो यजमानस्य	१५ ३ ५	२३२	कपिञ्जलादीनुत्सृजन्ति पर्यग्निकृतान्	२० ६ ९
१९९	ऐन्द्र्यां बृहत्यां गायति	१९ ५ २	२३२	कपिञ्जलादीन्पृषतान्तां अयोदश त्रयोदश यूपा- न्तरेषु	२० ६ ६
	ओ		१६६	कर्णकाऽभावे दधिद्र- प्साकाः	१८ ४ ७
१८४	ओदनौ चूर्णमासैः संयुज्य स्वाद्वीन्त्वा- पुंशुना त इति	१९ १ २१	३९२	कर्णयोः प्राशिन्निहरणे शिरसि चमसप्रणीता- प्रणयनम्	२५ ७ २७
५८	ओ३मित्यूचां प्रतिगरस्त- थेति गाथानाम्	१५ ६ ३	२६६	कर्मशब्दाच्च	२२ १ १९
२५१	ओषधिवनस्पतीनां संनश्चम्	२१ २ ६	२६९	कर्मसन्निपाते पूर्वं पूर्व- मभिजितः	२२ १ ४२
	ओ				
२५८	औदुम्बरसोर उत्तरतो वा षड्गवे युज्यमाने शुक्लेति०	२१ ३ ३४			
९१	औदुम्बरीं परमस्या इति	१६ ४ ३७			

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
४१८	कर्मापवर्गादसम्भवा- न्मरणस्य	२५ १३ ३७
३९७	कर्माथं दर्शनम्	२५ ८ २२
३६१	कर्मापपाते प्रायश्चित्तं तत्कालम्	२५ १ १
२५६	कर्षवीरिणवति	२१ ३ २५
४१२	कलशभेदेने वषट्कारनि- धनं ब्रह्मासाम	२५ १२ २२
४१०	कलशश्चेदुपवायात्क्षी- रासेचनमेकं	२५ १२ १२
२७४	कलापिनः	२२ ३ १७
२७८	कलापो चवालायं	२२ ३ ४६
३००	काष्णस्यकवचः	२२ १० ३१
२७६	काणखोरकृटवण्डाद्भुत- मिभ्रानव-नव दक्षिणा ददाति लिङ्गानाम्	२२ ३ १८
३४२	काममितरे	२४ ४ ३६
१८	काम्यं सन्नम्	१२ ६ १६
२२२	काय स्वादेति चाश्वमे- धिकानि श्रीणि	२० ४ ३
२८	कालप्राधान्याच्च	१३ ३ ४०
२०	कालो वचनात्	१२ ६ ३१
३६१	कालो वा प्रत्ययात्	२५ १ ३
५४	काष्ठं वोच्छ्रितोढम्	१५ ४ २९
३६७	काष्ठं हिरण्यं वाभिजु- हुयाच्छ्रुतेः	२५ ३ २७
१२३	काष्मण्यमर्यां दक्षिणतः पाणिमात्रपुष्करां बाहु- मार्त्रां०	१७ ४ १२
५१	किलासाबाधं तु	१५ ३ २६
३३८	कुण्डयायिनामयनं पौण- मासीदीक्षम्	२४ ४ २३
२४५	कुमारीं पालागर्ली चाध्वर्यवे	२० ८ २५
१९४	कुम्भीमासज्य कुम्भवत् शतवितृण्णां बालपवित्र- हिरण्यान्यन्तर्घाय०	१९ ३ २४
१६०	कुम्भेऽग्निं कृत्वा दक्षिण-	

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
	स्या वेदिश्रोणौ प्राङ्- तिष्ठन् दाक्षिणास्यसि यं द्विष्म इति	१८ २ ५
१६०	कुम्भे भेदनं सामर्थ्यात्	१८ २ ७
२४४	कुम्भोपमारणान्तं पूर्वयोः	२० ८ २०
३५४	कुरुक्षेत्रे परिणहि स्थलेऽ- ग्न्यायेयमन्वारम्भणीया- न्तं भवति	२४ ६ ३४
७२	कुवलयकर्मन्थुबदरचूर्णानि चावपति	१५ १० ११
४०९	कुशतरुणेन जुहोति हुत- स्य चाहुतस्य चाहुतस्य हुतस्य०	२५ १२ १
११६	कुशस्तम्बमुपदधाति मध्ये तूष्णीम्	१७ ३ १
३७३	कुशस्तम्बे वा	२५ ४ ६
१२५	कूर्मं दधिमधुघृतैरनक्ति मधुध्वाता इति	१७ ४ २७
६३	कृतादि वा विदध्याद्राज- प्रभृतिभ्यः	१५ ७ १८
२१४	कृत्तिकालिं वा	२० ३ २
८७	कृत्वायेति निदधाति	१६ ४ ४
११७	कृष्णमात्रे वा	१७ ३ ५
३९७	कृष्णं वातो दक्षिणा	२५ ८ १७
२१५	कृष्णसारङ्गं वा	२० १ ३४
४२८	कृष्णाजिनं परिगृह्योत्तरतः परिवृतं गच्छन्ति प्रैतु- ब्रह्मणस्पतिरिति	२६ १ १३
२२२	कृष्णाजिनदीक्षाऽतः	२० ४ ४
१९६	कृष्णाजिनमस्यामास्तु- णाति मा त्वेति	१९ ४ ८
८३	कृष्णाजिनमास्तोर्यो- त्तरतः	१६ २ २५
२२४	कृष्णाजिनाद्यासमिदा- धानात्कृत्वाऽऽब्रह्म- न्निति जपति	२० ४ ११
२२३	कृष्णाजिनान्तमन्वह प्राकृतवतोऽकृतत्वात्	२० ४ ६
४३६	कृष्णाजिनावकृतैर्द्विवित्रे	

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०	पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
	रूपवाजयति त्रिभिर्दण्ड-		१८८	खरयोः सादनम्	१९ २ १४
	वद्विर्मधुमन्विति	२६ ४ २	४४९	खरा उत्तरतो दक्षिणतो	
४२७	कृष्णाजिने निदधात्यु-			मार्जालीयदेशं बहिव-	
	त्तरतः	२६ १ ६		द्युच्छिष्टखरम्	२६ ७ २२
१९८	कृष्णाजिनेऽवरोहति		२७७	खल उत्तरवेदिः	२२ ३ ४१
	प्रतिक्षत्र इति	१९ ४ २३	२७८	खलेवाली यूपो लाङ्गलेषा	२२ ३ ४५
५०	कृष्णापस्त्य्यपहतो-		६१	खादिरीमासन्दो रज्जू	
	त्तमस्य	१९ ३ २१		तां व्याघ्रचर्मदेशे निद-	
३९१	केशश्मश्रुनखलोमनि-			धाति स्यानासीति	१९ ७ १
	कृन्तनानि०	२५ ७ १८	१९७	खुरैर्वसाग्रहान् द्वात्रिं-	
३९१	केशादि निखाय सर्पि-			शतं जुहोति सीसेनेति०	१९ ४ १२
	षान्तरक्त्वा चितावेनमा-			ग	
	दधाति०	२५ ७ १९	५४	गत्वेतराः पृथक्पात्रेष्वौ-	
३२९	कौसुबिन्दः प्रथमसूत्र-			दुम्बरेषु सरस्वतीः	१९ ४ २३
	ह उक्त्यौ तूत्तरा	२४ ३ १	३०८	गर्गवेदछन्दोमान्तर्व-	
३१७	कौसुबिन्दः	२३ ५ २२		सुपराकाः	२३ २ ९
१६५	क्रमध्वमग्निनेति चित्य		६०	गवां मध्ये स्थापय-	
	मारोहन्ति	१८ ४ १		स्थापामेति	१५ ६ १९
३२	क्रयणवेद्यारम्भणप्रवर्ग्यो-		५९	गवां शतमधिकं वा	
	त्सादनाग्नि०	१४ १ १३		स्वस्याहवनीयस्योत्तरतः	
४०५	क्रीते विभागश्रुतेः	२५ ११ ४		स्थापयात	१५ ६ १३
१८३	कलीबादेके	१९ १ १९	२०	गवामयनायकाष्टकायां	
७०	क्षत्रघृतिः	१५ ९ २०		दीक्षा	१३ १ २
४४६	क्षत्रस्य त्वेति निष्क्रमणं		३४५	गवामयनेनेयुः	२४ ५ २
	पुरस्तात्पत्नीमन्तर्धाय	२६ ७ ५	३४४	गवामयनं वाभिगरश्रुतेः	२४ ४ ५१
५८	क्षत्राणां क्षत्रपतिरेधो-		४२९	गवेषुकाभिः इलक्षणयति	
	रिति च	१५ ५ ३०		मखायेति प्रतिमन्त्रम्	२६ १ २१
२५	क्षत्रिणं सन्नाहयति		६३	गां दीव्यध्वमित्याह	१५ ७ १७
	दक्षिणां०	१३ ३ १०	१४६	गायत्र्यसपत्ना गण-	
३९	क्षत्रियः सप्तदशेषु प्रख्या-			मध्येऽसम्भवात्	१७ ११ ६
	धानस्यति तीर्थोदुदीचः	१४ ३ १६	१५४	गार्हपत्यं पुच्छसन्धौ	
२१२	क्षान्नसंगृहीतृणां चतुर्थ्याः	२० १ १६		कृत्वा	१७ १२ २२
१७१	क्षीरोदके वा वाजपेयि-		१३६	गार्हपत्यलोकम्पृणाः	
	कानीति श्रुतेः	१८ ५ ८		प्रथमायाम्	१७ ७ २७
३४५	क्षुल्लकतापश्रिते चतुर्मा-		४०३	गार्हपत्यश्चेदाहवनीय	
	सशो दीक्षोपसत्सुत्थानि	२४ ५ ८		उदानः प्राणमप्यगादिति	२५ १० १८
५६	क्षौमम्	१५ ५ ७	४३३	गार्हपत्याहवनीया उत्त-	
	ख			रेण खरौ निवपति०	२६ २ १६
३२	खरं कृत्वा नाराशंसस्था-		३८९	गार्हपत्ये ग्रहणादि	
	नेऽपरम्	१४ १ १८			

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०	पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
	प्रागासादनात्	२५ ७ ७	२४	ग्रहं गृह्णाति वि न इन्द्र	
१०२	गार्हपत्येऽनुगते निर्मथ्य	१६ ७ ३		वाचस्पतिः	१३ २ १७
३६८	गार्हपत्येऽनुगते भस्मना-		३३७	ग्रहग्रहणाद्या विप्रुह्वो-	
	ऽरणी संप्लुदय मन्थनम्	२५ ३ ४		मातृकृत्वा	२४ ३ ३९
५	गार्हपत्ये प्रासनमग्न	१२ १ २३	२०६	ग्रहाणां चतुर्थः	१९ ६ २३
२६	गावो हारे सुरभय इदं		२०५	ग्रहाणां युवः सुराम	
	मधु गावो	१३ ३ २३		पुत्रमिवेति	१९ ६ २०
४२३	गिरौ	२५ १४ २४	२८४	ग्रामकामस्य वा	२२ ५ ९
२३८	गुणवचनाच्चोदनाशब्दस्य	२० ७ २०	२५६	ग्रामतस्तेजवीमुष्टित्य	
	६ गृहपति वा पर्युषविशय			न न्यस्येद्गृहेषूच्छयेत्	२१ ३ २६
	मन्थते	१२ २ ४	२६२	ग्रामश्मशानान्तरे मर्या-	
	६ गृहपतिः प्रथमः प्रथमः			दालोटं निदधातीमं जीवे-	
	सर्वत्र	१२ ३ ५		भ्य इत्यनेन मन्त्रेण	२१ ४ २६
१२	गृहपतिरजानति	१२ ४ १५	२५०	ग्रामे वा विवत्सन्नरण्योः	२१ १ १८
	३ गृहपतिर्याजमानमयुक्तत्वात्	१२ १ १०	२६८	ग्राम्याभोजनं निषादानां	
	४ गृहपत्याहवनीयेऽङ्कार-			मृन्मयापानं च	२२ १ ३०
	प्रासनम्	१२ १ १७	२१०	ग्रीष्म एके	२० १ ३
३७०	गृहीतानुगमने चान्व-			घ	
	गिरित्याहृत्य	२५ ३ १५	१२६	घट्टयति मध्यमया	१७ ५ २
३७७	गेहदाहेऽग्नये क्षामवते		४५०	घर्मदुवामध्वर्यवे यजमा-	
	पुरोडाशः	२५ ४ ३६		ननतदुवाध्व होत्रे	२६ ७ २९
३५८	गोआयुभ्यां वा	२४ ७ १८	३८५	घर्मधुग्धवाले चादोहे च	२५ ६ २
२६४	गोआयुषी डकथौ	२२ १ ५	६५१	घर्मभेदे यथोक्तम्	२६ ७ ३०
३३१	गोआयुषी त्रिभ्यो		२९४	घृतं त्रतयति	२२ ८ १५
	विषुवन्मध्यो नवरात्रः	२४ ३ १६	८९	घृते चरुादित्येभ्यः	१६ ४ २९
३२०	गोआयुषी द्वयहाथे	२४ १ ११	५६	घृतोद्गमेके	१५ ५ ९
३३९	गोआयुषी प्रतिलोमे	२४ ४ १६		च	
१२९	गोऽजयोश्च दक्षिणतः	१७ ५ १६	३७५	चक्रोक्त्येभ्यो पथिकृते	२५ ४ २०
२६	गोधावीणाकाण्डवीणाश्च		१६४	चक्षुषः पितृत्यपरमनु-	
	पत्न्यो वादयन्ति	१३ ३ १७		वाकेन	१८ ३ १८
१८९	गोधूमकुवल्चूर्णांनि चावव-		११६	चतसृषु चतसृषु त्रींशो-	
	पति तेजोसीति	१९ २ १६		नुदचमसाञ्जिनयति	१७ ३ ३
३१७	गोपक्षोऽभिजित्	२३ ५ २९	१३९	चतस्रः पुरस्तात्	१७ ८ २३
४६	गौराग्रवणे	१५ १ १६	३०९	चतुरहाश्चत्वारः	२३ २ १३
५१	गौर्दक्षिणा	१५ ३ ३२	२१	चतुर्हे वा पुरस्तात्प्रा-	
३०७	गौर्त्रात्रव्यवतः	२३ १ १६		क्वपौर्णमास्याः	१३ १ ५
७२	ग्रहं गृह्णाति कुविदङ्केति		५०	चतुर्गृहीतं जुषाणोऽध्वा-	
	ग्रीन्वा प्रतिदेवतमेतथैव	१५ १० १२		ज्यस्य वेत्तिवति दूतस्य	१५ ३ १३
१२	ग्रहं गृह्णाति प्राजापत्यं				
	वायुं	१२ ४ १३			

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०	पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
३६३	चतुर्गृहीतान्येतानि सर्वत्र	२६ १ ९	२२	चत्वारोऽभिप्लवा पृष्ठय.	
१०८	चतुर्णवतीनि वा त्रीण	१६ ८ २६		श्च मासः	१३ २ ३
७७	चतुर्णामप्सु कायप्राप्तनम्	१६ १ १९	३१६	चत्वारो व्रतोत्तमाः	
४४३	चतुर्थमहुतसुदह्डीक्षमाणो			प्रथमाः	२३ ५ ६
	दक्षिणतो बहिष्युपगूहति	२६ ६ १४	३०७	चत्वारोऽषोडशिकाः	
९	चतुर्थेऽग्निभ्यां मन्थनं०	१२ ३ १०		प्रथमाः	२३ १ १३
४०	चतुर्थे युक्त्वाऽन्नये द.		४३६	चन्द्रङ्गायेति च प्रेक्षति	२६ ४ १
	दाति	१४ ४ १३	३७७	चन्द्रमसाम्बुदित आमा.	
१४२	चतुर्थ्यामनूकान्तेषु दक्षि.			वास्ये पुरस्ताद्व्रतः	
	णोत्तरे द्वे द्वे	१७ १० १		स्यात्	२६ ४ ३७
३४०	चतुर्थ्यां वाऽपरपक्षस्य	२४ ४ २४	२९४	चमसं पूर्णमङ्गुलिपर्वणा	
१४३	चतुर्दश प्रतिमन्त्रां प्रतु.			मौलयेन सर्वतः०	२२ ८ १६
	तिरष्टादश इति	१७ १० १०	१८३	चरुपक्षोर्विपर्यासमेके	१९ १ १७
३२१	चतुर्दशरात्राणि त्रीणि	२४ १ १९	३८१	चरुसान्नायालाभे	२६ ५ ६
३२२	चतुर्दशरात्राभ्यां पूर्वं		५९	चर्मणि त्रिविक्रमयति	
	व्याख्याते	२४ १ २८		विष्णोरिति प्रतिमन्त्रम्	१६ ६ ९
३४६	चतुर्भागं चतुर्भागमेके		५०	चर्मतूण्यः सेषुकाः	१६ ३ १९
	कस्य ज्यौतिष्टोमिकैः		४६	चातुर्मास्यप्रयोगः फाल्गु.	
	स्तोमैः	२४ ५ १६		न्याम्	१६ १ १७
२७७	चतुर्भिरक्षरयैः सक्षीर.		२८९	चातुर्मास्याः सोमास्त्रिषु	
	द्वितिरावहन्त्येनान्	२२ ३ ३५		पर्वस्थानेषु पाष्टिकानि०	२२ ७ १
१९०	चतुर्भिर्वा पथोग्रहाण्डेषेण		२९२	चातुर्मास्येषु चके	२२ ८ ५
	सौरान्	१९ २ २६	११२	चात्वाल्देशात्पुरीषं निव.	
३३०	चतुर्भ्यः सर्वस्तोमोऽति.			पतीन्द्रं विश्वा इति	१७ १ १९
	रात्रः	२४ ३ ८	४५३	चात्वाले मार्जनम्	२६ ७ ४०
३१६	चतुर्भ्यां विश्वजिन्म.		४५०	चात्वाले मार्जयन्ते सप.	
	हामतम्	२३ ५ १२		त्नीकाः सुमित्रिया न	
१३४	चतुर्मासोपसत्के द्वादशा.			इति,०	२६ ७ २८
	दशः	१७ ७ १३	१९४	चात्वाले मार्जयन्ते सप.	
३८	चतुर्युजो युनक्त्यपरास्तु.			त्नीका हिरण्यमन्तर्धाय	१९ ३ ३१
	र्ण्यो बहिवेदि षोडश	१४ ३ ११	७५	चिकीर्षमाण उत्तरस्यां	
१२	चतुर्होतृव्याख्यानं			फाल्गुन्यां पौर्णमासेने.	
	होतुः	१२ ४ १४		द्वा०	१६ १ ५
३२८	चतुर्षिः शद्रात्रमन्त्राश्च.		१३३	चित्ति पुरीषवतीमुपतिष्ठते	
	कामानाम्	२४ २ ३६		वाञ्छहत्यायेति सप्तभिः	१७ ७ १
४११	चतुर्षिः शद्रोमश्च	२६ १२ १६	२५६	चित्तिवच्च	२१ ३ २१
१८२	चतुरात्रम्	१९ १ १४	१६५	चित्थं गच्छन्ति पञ्च	
३०६	चतुरात्रादिष्वधिकम्	२३ १ ७		दिश इति	१८ ३ २४
३२८	चत्वारिः शद्रात्रं च	२४ २ ४०	१६०	चित्थं परिषिञ्चत्यग्नीह.	

पृ०	सूत्राण	अ० क० सू०	पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
	क्षिणे निकषेऽग्निं कृत्वा-		३०३	जगत्या राज्ञः	२२ ११ २०
	ऽइमन्नूजमित्यद्वैरधि	१८ २ १	३१६	जनकससरात्रः	२३ ५ ११
१७८	चित्यस्याहवनीयानि-		३०४	जनपदं वक्षेण	२२ ११ ३२
	सम्पत्तेः	१८ ६ ३७	३७६	जनमरणे च	२६ ४ २४
१७८	चित्यासक्तौ पुनः सोमे-		२६७	जने	२३ १ २७
	ज्याथां स्वयमातृण्यावि-		२६	जयत्याद्यः	१३ ३ ८
	इवज्योतिर्ऋतव्याना-		३६९	जाप्रतमाहवनीयमभ्युद्धरे-	
	मन्यतमाः	१८ ६ ३४		क्षेत्तदुक्तम्	२५ ३ ११
१२९	चित्रं देवानामित्यर्धचैश्वः		६	जातं जातं गृहपतिर्गार्ह-	
	सुवाहुती मध्यमे	१७ ५ १८		पत्ये प्रास्यन्त्युभयत्र	१२ २ ६
२६६	चित्रं पश्चात्	२१ ३ २३	१८	जातस्य च	१६ ६ १२
१७७	चित्रोसीति चित्यनाम		३७	जातेर्जातेश्च सप्तदशगण-	
	कृत्वोपतिष्ठते यो अग्नय			पूरणात्	१४ २ ३०
	इति	१८ ६ २४	१७५	जानन्नाद्यणोक्ता जुहुयाद्वा	१८ ६ ७
१११	चिदसीति पूर्वं दक्षिणतः		२६०	जानु शुद्धस्य	२१ ४ १७
	प्रतिमन्त्रम्	१७ १ १२	३०९	जामदग्नौ वि०शतिदीक्षः	
४०९	चुकनते स्वाहेत्यनुव-			पुष्टिकामस्य	२३ २ १५
	पट्टकृते	२६ १२ ३	२८९	जिजीविषेद्वा	२२ ६ २२
३५६	चैत्रस्य वा	२४ ७ २	६०	जिनामीमाः कुर्व इमा	
२१	चैत्र्यानन्तर्भात्	१३ १ ६		इति चाह	१५ ६ २१
२०	चैत्र्याम्	१३ १ ४	३८८	जीवेच्छेत्पुनः काले	२६ ७ २
३६१	चोदेना वाऽकालशब्दात्	२६ १ २	२८९	जीवेच्छेदेतेनैवारम्भेण	
	छु			सुमुपेत	२२ ६ २१
१४१	छन्दस्या द्वादश द्वादशा-		२८७	जीवेच्छेद्दैर्घश्रवसः स्वा-	
	प्येषु मा च्छन्द इति			सु यज्ञायज्ञियस्थाने कुर्युः	२२ ६ ७
	प्रतिमन्त्रम्	१७ ९ ८	२०१	जुहोति च समाववर्षीति	१९ ५ २०
१४९	छन्दस्यास्तिस्रस्तिस्रोऽ-		५५	जुहोत्युत्तरासु श्वतुर्गृहीता-	
	नूकान्तेषु पुरस्तादायत्री-			नि वृणोः	१५ ४ ३५
	रस्मिर्मुधैति प्रत्येचम्	१७ १२ ५	२८०	ज्याहोडोऽयोग्यं धनुस्त-	
३१८	छन्दोमदशाहः पशुकामस्य	२३ ५ ३१		दाख्यम्	२२ ४ १२
३३९	छन्दोमदशाहश्च	२४ ४ १७	२६५	ज्येष्ठं पुत्रमपमज्य भूमि-	
४०८	छर्षाविष्टः पयः पीत्वोदकं			शूद्रवर्जं योगाविशेषात्सः	
	वा छर्षयति निष्ठयूतवद्धोमः	२५ ११ ३१		वैषाम्	२२ १ १०
२३७	छागोक्षामेषाः पश्वभिधा-		३०७	ज्येष्ठस्य ज्यैष्ठिनेयस्य	
	नाद्यथालिङ्गम्	२० ७ १९		विषुवान्	२३ १ १५
२८९	छान्दोग्ये विशेषः	२२ ६ २७	२८०	ज्येष्ठाश्चतुर्थेन	२२ ४ ६
२८३	छान्दोग्ये विशेषो यथा-		२६४	ज्योतिः	२२ १ ४
	कामम्	२२ ५ १	३१५	ज्योतिर्गौर्महाव्रतं गौरायुः	२३ ४ ३०
	ज		२७१	ज्योतिर्विष्वज्योतिः सर्व-	
१५०	जगतीश्च पश्चाद्यग्निहेति	१७ १२ ८		ज्योतिर्ब्रह्मात्रसन्निभतः	२२ २ ८
	का० ६१				

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
१	ज्योतिष्टोमधर्मा एकाहद्वयः दशाहयोः०	१२ १ १
३०७	ज्योतिष्टोमविश्वजित्त्रिवृत्प- ञ्चदशसप्तदशैकविंशतिः०	२३ १ १९
३६०	ज्योतिष्टोमाश्रित्वारोऽभि- जितैः षण्मासान्	२४ ७ ३२
३०	ज्योतिष्टोमेन वा	१४ १ ३
३५२	ज्योतिष्टोमो वा सर्वेषाम्	२४ ६ २१
२९०	ज्योतिष्टोमः शुनासीरीय- स्थाने	२३ ७ १०
	त	
३६९	त एव वा प्रभुत्वात्	२२ १ ३९
८	त एवोन्नेतुः	१२ ३ १७
४१५	तं निकामयमानोऽभ्यतिरि- च्येत इति श्रुतेः	२६ १३ १७
३१४	तं बधानेति ब्रह्मानुज्ञातोऽ- भिवा असौति बधनात्पश्च- त्रिरूपम्	२० १ २६
४४३	तु स उत्तरतः शालाया उदङ्घ्वं निरस्यति	२६ ६ १६
२२६	तच्चमसाननुहोमभक्षौ	२० ४ ३०
३९५	तत एव हरणम्	२५ ८ १०
१०१	ततो द्वाभ्याम्	१६ ६ २७
२७७	ततो नवनीतमाज्यम्	२२ ३ ३७
२७०	ततो ब्रह्मणे	२२ २ ४
७७	ततो मृदिष्टकार्थापश्च	१६ १ २०
४१९	ततः सञ्चयनादि	२५ १३ ४६
३८१	तत्प्रतिनिधिः	२५ ६ ४
४२४	तत्र तद्दद्याद्यत्पूर्वस्मिन्ना- स्यन्तस्यात्सत्रेऽप्यविशेषात्	२५ १४ ३१
६	तत्र दीक्षा	१२ १ २५
४	तत्र प्राजापत्यः पशुः	१२ १ १८
१२३	तत्र स्रुगुपधानं प्राच्योः	१७ ४ ११
८	तत्रातिग्राह्यग्रहणं ऋधे पूर्वजने०	१२ ३ २
११	तत्राप्यशनम्	१२ ४ ४
१७१	तत्राभिषिच्यते ब्रह्मवर्च- सकामश्चित्यन्वारुधो देव- स्य स्थेति	१८ ५ ९

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
३०५	तत्राभ्यानादतिरात्रांश्चैकै	२३ १ ४
३४९	तत्रैव प्रायणीयोऽतिरात्रः	२४ ५ ३३
१०७	तथा पुच्छं चितस्त्या	१६ ८ २०
६९	तदन्ते केशवपनीयोऽतिरात्रः पौर्णमासीसुत्यः	१५ ९ १६
१७	तदन्ते चमसानुज्ञीय स्तो- त्रोपाकरणं सन्धेः	१२ ६ ६
२०१	तदन्ते पशुरिन्द्राय वयोधसे	१९ ५ २२
४६	तदन्ते पूर्णाहुतिर्गृहेष्वि- च्छतो वरदक्षिणा	१५ १ ७
४	तद्ददीक्षा	१२ १ २०
२९७	तदेव दक्षिणा	२२ १० २
३५२	तदेव दत्त्वा	२४ ६ १८
२८७	तदेवं क्रियते	२२ ६ ६
३४	तद्गुणाभावे सर्वेषामेकदे- शोऽपि	१४ २ १३
२८१	तद्गृहपतेः	२२ ४ १९
६५	तद्दीक्षो भवति	१५ ८ ९
४१६	तद्देशे वासः	२५ १३ २३
३२	तद्ब्रह्मणां वा	१४ १ १५
३४	तद्वावेऽष्टदिनम्	१४ २ ११
१७८	तद्ब्रतश्रुतेश्च	१८ ६ ३३
३५६	तन्त्रेण वा	२४ ७ ५
३४१	तन्त्रेण वा समस्तचोदि- तत्वात्	२४ ४ ३०
३२५	तममितोऽग्निष्टोमाव- निरुक्तौ	२४ २ १९
२७१	तमुद्गात्रे ददाति	२२ २ १३
७०	तमुभयत एके त्रिष्टोमज्यो- तिष्टोमौ	१५ ९ २१
१८६	तयोः पश्चात्स्वरौ करोति	१९ २ ३
३५३	तयोश्चेदसमाप्तयोरागच्छेद्- यजनीयकालस्तमुपेत्य०	२४ ६ २६
१९	तस्माच्च शोभावात्	१२ ६ २७
३२६	तस्मादग्निष्टोमावनिरुक्तौ	२४ २ ३२
१९६	तस्मिन्नास्ते यजमानो निष- सादेति	१९ ४ ९
३३०	तास्मन्नुपसत्सु सर्पिर्विपचे- युर्गार्हपत्ये०	२४ ३ ९

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०	पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
१०६	तस्मिन् पाशं प्रतिसुच्य पूर्वाधे च०	१६ ८ ९	२४७	तावन्तोऽनीषोमीयाः	२१ १ ५
१०७	तस्मिन्पाशं प्रतिसुच्य पूर्वं चार्थपुरुषीये	१६ ८ १६	१२३	तिरश्चयाषेके	१७ ४ १४
८३	तस्मिन्पुष्करपर्णमयी पृष्ठ- मिति	१६ २ २६	३२६	तिरोऽह्यादि करोति पूर्व- स्थाहः	२४ ३ ३८
२०७	तस्मिन्प्रणवान्तं चैके	१९ ६ ३९	११५	तिर्यंगनूके	१७ २ १६
१२१	तस्मिन्कर्ममधः पिण्डं ब्रह्म- ज्ज्ञानमिति	१७ ४ २	२८०	तिर्यङ्मन्त्रमुष्णीषं प्रतोदः	२२ ४ ११
११७	तस्मिन्सर्वोपधमावपत्येक- वर्जमभोजनं०	१७ ३ ६	१६७	तिष्ठन्तस्मिन्धः सवत्र मध्ये	१८ ३ १०
३७८	तस्य तण्डुलापनयो वच- नात्	२५ ४ ४३	१७१	तिष्ठन्बुधुः	१८ ५ १०
४२४	तस्य त्वङ्गः पुनराहारः	२५ १४ ३४	४०६	तिष्ठेत्तन्निधर्वलयोः	२५ ११ १४
४०९	तस्य भक्षणं मा यजमानं तयो विदन्मत्विजो०	२५ १२ ५	४१७	तिसृषु पराक्षु सार्यराज्ञीषु	२५ १३ ३२
२८०	तस्य भक्षणमुभक्षयन्त आ- सीरन्	२२ ४ ९	११२	तिसृषु लोकम्पुणासु मन्त्रो- दशसु च	१७ १ १७
३२०	तस्यादितः पञ्च पञ्चाहाथे	२४ १ ८	२९३	तिस्र उपसदः	२२ ८ १२
१६६	तस्यामग्निं निदधाति सुपर्णोऽ- साति वषट्कारेण	१८ ४ ४	८७	तिस्र एके	१६ ४ ५
३५१	तस्यामश्वपुरुष्यौ धेनुके दद्यः	२४ ६ ८	२३४	तिस्रः पत्न्योऽसिपथाकल्पय- न्त्यश्वस्य०	२० ७ १
३६५	तस्य पयसा जुहोति	२५ २ १	६४	तिस्रस्तिस्त्रो दक्षिणा ददाति शतमानानि०	१५ ७ ३१
३४५	तापश्चित्तं दीक्षाः संवत्सरसु- पसदश्च तथा सुत्याः	२४ ५ १	२६७	तिस्रस्तिस्त्रः	२२ १ २४
३६०	तापश्चित्तविकल्पाः	२४ ७ २८	२७	तिस्त्रोऽनुबन्ध्या मैत्राद- रूणी०	१३ ३ २९
१३५	तापाश्चित्ते मासशश्रितिपुरीषे चतसृणाम्	१७ ७ १५	१२०	तीर्थेनाश्वमारोहयत्युत्तरपक्ष- मपरेण	१७ ३ २२
५६	ताप्यं परिधापयति	१५ ५ ६	३५६	तुरायणं वैशाखशुक्लस्य पञ्चम्याम्	२४ ७ १
५६	ताप्यं प्रभृतीनि श्रत्रस्योत प्रतिमन्त्रम्	१५ ५ १३	३४५	तुल्यमन्त्रत्	२४ ५ ७
१४२	ताभ्यः षट्	१७ १० ३	८०	तुल्यमन्यत्सर्वेषु	१६ १ ४६
४४०	ताभ्यां महावीरं प्रतिगृह्णाति द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परि- गृह्णामीति	२६ ५ १५	३१८	तुल्यमाध्वर्यवमतिरात्रेषु विशजिह्वर्जम्	२३ ६ ३६
१६०	तावत्प्रतिपद्येति	१८ २ ४	६७	तुल्याः संख्यायोगात्	१५ ८ २०
६०	तावद् भूयो वा गोस्वामिने दत्त्वा पूर्वेण यूपं०	१५ ६ २२	४२७	तूष्णीं गवेधुकाः	२६ १ ११
			११५	तूष्णीं तिस्रस्तिस्त्रः प्रद- क्षिणम्	१७ २ १५
			४३०	तूष्णीं पित्रवनादीनां करणा- भिमर्शनदक्षिणनधूपनप्रदह- नोद्धरणावसेवनानि	२६ १ २६
			२५९	तूष्णीमन्यः कुम्भमाक्षणीति दक्षिणाऽनवानन्तसूखा	२१ ४ ६
			२५	तूष्णीमन्येभ्यः	१३ ३२१

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
४०	तूष्णीमितरान्	१४ ४ १०
१६	तृणहिरण्यैः स्तोत्रोपाकरण-	
	मुपास्तमय०	१२ ६ १
२७०	तृतीय उक्थ्यः	२२ २ ७
९	तृतीय औपवाजनैः	१२ ३ ९
२२६	तृतीयं तृतीयमन्वहं ददाति	
	भूमिपुरुषब्राह्मणस्त्ववर्जम्	२० ४ २८
६४	तृतीयं यवानां मध्ये	१५ ७ २९
३९६	तृतीयः पशुकामस्य	२३ ५ ७
२२६	तृतीयसवनउक्थ्यं गृहीत्वा-	
	ऽऽग्निमारुतकाले त्रैधं त्व-	
	गृह्णाति	२० ४ २९
४१५	तृतीयसवनाच्चेद्धारियोजने-	
	ऽवनीयहोमः	२५ १३ १८
४१४	तृतीयसवनाच्चेद्विष्णोः शि-	
	पिविष्टवतीषु गौरीवितेन	२५ १३ ८
२६१	तृतीयसवने च हुतेषु इविःषु	२१ ० ८
२९६	तृतीयसवने दक्षिणा	
	वत्सतराः षष्ठ्यवर्षाः पृ-	
	थनयः	२२ ९ १०
१३९	तृतीयायाः स्वयमातृणा-	
	मिन्द्राग्नी इति मध्ये	१७ ९ १
३२७	तृतीये त्रयस्नायः पञ्चाहा	
	विश्वजितमभितः	२४ २ ३३
३१५	तृतीये त्रिभ्यस्त्रिकहुकाः	२३ ५ ४
२९०	तृतीये ब्रूहोऽतिरात्र	
	उत्तमः	२२ ७ ८
२८०	तृतीयेन कनिष्ठाः	२२ ४ ५
१७७	तृतीये न कां चन	१८ ६ ३०
२९४	तृतीयेन तृतीयायाम्	२२ ८ १८
३०८	तृतीयेन स्वर्गकामः पशु-	
	कामोवा	२३ २ ७
३५४	तृतीये यजनीयथोरहोरभिजि-	
	द्विधजितौ	२४ ६ २९
२८४	तेजोब्रह्मवर्चसपुरोधाकामस्य	
	बृहस्पतिसवः	२२ ५ ११
३११	तेन यक्ष्यमाणः पञ्चवर्षाया-	
	श्चयुजीशुकलेषु०	२३ ४ ४
३११	तेभ्यश्चत्वारि सहस्राणि ददाति	

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
	शतमानांश्च तावतः	२० १ ६
२८०	तेषां यो वृशःसत्तमः स्याद्	
	द्रव्यवत्तमो वाऽनुचानतमो	
	वा तस्य गार्हपते दीक्षेरन्	२२ ४ ८
६५	तेषां स्रजं प्रतिमुञ्चते	१५ ८ ८
३१०	तेषां होमः	२३ ३ १
४३५	तेषु महावीरमाज्यवन्त-	
	मावरसीति	२६ ३ ४
४२०	तेषूपहवमिष्ट्वाग्नी स०-	
	सृजेत	२५ १४ ४
३४६	तेष्वतिरात्रविषुवन्तः स्युर्वा	
	न वा	२४ ५ १७
२८२	तेष्वेव मृजाना यन्तीति	
	श्रुतेः	२२ ४ २६
२९८	तेष्वेवोन्नयनम् अभ्यभि	
	सोमानुन्नयन्ति इति श्रुतेः	२२ १० ५
१८५	तोकमचूणानि च	१९ १ २६
६१	तौ ब्रह्मणे दत्त्वोर्गसोति	
	शाखासुपस्पृशति	१५ ६ ३०
४२१	तौरध्वावसे माध्यन्दिने पव-	
	माने तदावपनश्रुतेः	२५ १४ १४
१७	त्रयः पर्यायाश्चामसंश्चतुस्तोत्र	
	पर्यायः	१२ ६ ४
२३	त्रयःस्वरसामानोऽग्निष्टोमा	
	उक्थ्या वा	१३ २ ७
३२४	त्रयस्त्रायः स्वरसामानो	
	विषुवन्तमभितः	२४ २ ६
२२५	त्रयस्त्रयोऽभितः	२० ४ २०
१९९	त्रयस्त्रिंशं वसाप्रहं गृह्णाति	
	यो मृजानामिति	१९ ४ २४
२८१	त्रयस्त्रिंशतं त्रयस्त्रिंशं	
	दक्षिणा दधुः	२२ ४ २७
१९५	त्रयस्त्रिंशतं दक्षिणा ददा	
	त्यनुशिञ्जुं च वडवधेनुम्	१९ ४ ५
३२७	त्रयस्त्रिंशदात्राणि त्रीणि	२४ २ २८
३०७	त्रयोदशतिरात्राः	२३ १ १२
१९९	त्रया देवा इति शस्त्रान्ते	
	जुहोति	१९ ५ ८
३२४	त्रयोविंशतिरात्रं प्रतिष्ठा-	

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०	पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
	कामानां पशुकामानां वा	२४ ४ १४	४८	त्रिष्वयुक्तेषु	१५ २ ८
४४७	त्रिः परिपिचयाचिच्छद-		४४६	त्रिष्वत्सरः षष्टिदीक्षम्	२४ ५ १२
	दिति	२६ ७ ९	४१०	त्रिष्टुप्छन्दसो जगच्छन्दस	
२०७	त्रिः प्रथमान्त्ये	१९ ६ २७		इति यथासवनम्	२५ १२ ७
२५	त्रिः समन्तं परियन्ति		४२२	त्रिष्टुभे जगत्या इत्युत्तरयोः	
	शालामपरेणोत्तरेण०	१३ ३ १३		सवनयोः	२५ १४ १७
३४५	त्रिकटुकैर्वा	२४ ५ ५	१३५	त्रिसाहस्यत्तमा	१७ ७ २४
३५८	त्रिकटुकैर्वा	२४ ७ १५	२६	त्रिलिङ्गवा	१३ ३ २५
२०७	त्रिवादिष्वाहूय	१९ ६ २८	२६१	त्रिस्त्रीनावपन्त्यश्मनः	२१ ४ २२
११३	त्रिचित्तमेके	१७ १ २६	३५१	त्रिण्येषां साम्युत्थाना-	
२५२	त्रिणवप्रथलिङ्गो उक्त्यौ	१ २ ११		न्यतिरात्रैः	२४ ६ १५
७१	त्रिपशुः पशुबन्धः इवश्रुत-		११६	त्रिन्कृष्टाकृष्टयोः	१७ ३ ४
	धर्मोम्	१५ १० १	३७९	त्रिषुर्कं धनुर्दक्षिणा	२५ ४ ४७
१९२	त्रिपक्षोः सर्वम्	१९ ३ ११	२४९	त्रैधातव्यन्ते समारोह्यात्म-	
५६	त्रिपाणं वा	१५ ५ ८		जग्नीसूर्यमुपस्थाथाद्भ्यः०	२१ १ १७
३२७	त्रिम्योऽतिरात्रो विस्मजित्	२४ २ ३०	७३	त्रैधातव्यानुपूर्वयोगात्	१५ १० २४
४७	त्रियुक्तोऽवसर्यो दक्षिणा	१५ १ २२	६३	त्रैधातव्युदवसानीया ऐन्द्रा-	
७१	त्रियूपो वैकादन्तिनि-			वैष्णवो द्वादशकपालो ग्रीहि-	
	लिङ्गात्	१५ १० ७		यवाणाम्	१५ ७ २८
१३४	त्रिरत्नं परिणियोपास्तमयं		२८	त्रैधातव्युदवसानीया	
	पशुवहुत्सज्यतावत्प्रति-			सर्वत्र	१३ १३ ३३
	पथेति	१७ ७ ५	१५९	त्र्यनुवाकान्ते स्वाहाकारो	
१८४	त्रिरात्रं निदधाति	१९ १ २२		जालुमाने	१८ १ २
४०६	त्रिरात्रान्ते गोमूत्रमिन्नेण-		३२७	त्रयमिप्लवममिप्लवान्तरयो-	
	दकेन स्नापयित्वा०	२५ ११ १६		रतिरात्रौ	२४ २ ३२
३६९	त्रिराहतो दक्षिणाग्निरनुग-		४८	त्रयम्बकवद्दिगर्गो	१५ २ ३
	च्छेच्छेदनाहरणमस्य त-		३०८	त्रयहाः पञ्च	२३ २ ८
	दहरेके	२५ ३ १०	३२०	त्रयहाथं ज्योतिर्गौरायुरिति	
१२०	त्रिरुक्तायामवपूर्वां चितिः			त्रिकटुकाः	२४ १ ९
	हत्वा पुच्छादक्षिणां निद-		१३४	त्र्युपसत्के द्वे प्रथमायां तिष्ठो	
	धाति	१७ ३ २१		मध्यमायास्	१७ ७ ७
१६५	त्रिरुक्तायामुध्यम्योदुत्वेति	१८ ३ २३	१३०	त्वं यविष्ठेति चित्त्योप-	
३६८	त्रिरुद्धतभेदाहवनीयोऽनुग-			स्थानम्	१७ ६ १
	च्छेदुदकस्थानान्युपलिप्य०	२५ ३ ३	७८	त्वह्मस्तिष्कोद्भूतानि	
२०४	त्रिवृत्श्रवणः	२२ ५ ७		वृताक्तानि०	१६ १ ३०
८४	त्रिवृता सुज्योक्त्रेणोपनक्षति		३६३	त्वन्नो अग्न इति द्वाभ्याम्-	
	वासो अग्न इति	१६ ३ ६		याश्वाग्नेऽज्यनमिनास्ति-	
४१८	त्रिवृद्वह्मिष्वमानेन वा	२५ १३ २९		पाश्र्व०	२५ १ ११
४२५	त्रिवेदसंयोगाच्च	२५ १४ ३७	४३८	त्वष्टृमन्त इत्येनां वाचयति	

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०	पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
	महावीरमीक्षमाणाम्	२६ ४ १३		सहस्रम्	२२ २ ५
३९४	त्वा मनसानात्तेन वाचा ब्रह्मणा		३००	दक्षिणा गायत्री चतुर्विं-	
	श्रय्या विद्यया०	२५ ८ ६		शक्तिवर्गा यथाशक्ति	२२ १० २७
४००	त्वाष्टं बहुरूपमालभेत	२५ १० १	३०३	दक्षिणा गायत्रीसम्पन्ना	
४५३	त्विषः संवृणिति, महा-			ब्राह्मणस्य	२२ ११ १९
	प्रतीये	२६ ७ ३९	३६२	दक्षिणाग्नावध्वयैवेभुव इति	२५ १ ६
	द		४०३	दक्षिणामिक्वेद्गार्हपत्ये	
३०१	दक्षिण ऋषभसहस्रंद्वादशं			व्यान उदानमध्यगादिति	२५ १० १९
	वा शतम्	२२ ११ ५	२१९	दक्षिणार्गौ जुहोति हिङ्गा-	
३८	दक्षिणं युनक्ति वातो वेति	१४ ३ ६		राय स्वाहेति प्रक्रमान्	२० ३ ३
१३९	दक्षिणत उत्तरतः पश्चात्	१७ ८ २४	२९९	दक्षिणा चतुर्विंशत् शतम्	२२ १० १४
२६१	दक्षिणतः कुटिले कर्षुं		२९९	दक्षिणा द्वादशमिथुना पुन-	
	खात्वा क्षीरोदकाभ्यां०	२१ ४ २१		वर्तत च यथाशक्ति	२२ १० १७
११५	दक्षिणतः प्राचीम्	१७ २ १३	६०	दक्षिणापथेन यात्वा परेण	
३२	दक्षिणतः सन्धिं करोति	१४ १ १९		चात्वाळुं स्थापयति	१५ ६ १३
८२	दक्षिणतश्च पशवो युगपत्	१५ २ १२	१३६	दक्षिणा पूर्वेण	१७ ८ ३
२१८	दक्षिणतो वेदेहिरण्मयेषूप-		२७३	दक्षिणाप्रवणम्	२२ ३ ६
	विशन्ति	२० २ १८	३८	दक्षिणाप्रष्टि जवो यस्त	
२१४	दक्षिणधुर्यंसमम्	२० १ २९		इति	१४ ३ ८
२५५	दक्षिणप्रवणं पुके	२१ ३ १७	१४३	दक्षिणामपरयोर्ध्वेण एक-	
२६८	दक्षिणमभिजितः	२२ १ ३६		चिंश इति	१७ १० ७
५१	दक्षिणमभिषेचनीयस्य	१५ ३ ३४	१३७	दक्षिणामपरेण	१७ ८ ९
१४५	दक्षिणयोरस्त्यन्तरम्	१७ ११ २	१४३	दक्षिणामुत्तरेणोर्व्यामा	
३९१	दक्षिणहस्ते जुहूँ सादय-			ससदश इति	१७ १० ९
	ति घृतपर्णाम्	२५ ७ २१	१३६	दक्षिणामुत्तरेण पञ्चमी	१७ ८ ६
१४३	दक्षिणां दक्षिणयोर्मान्तः		२५८	दक्षिणा शाखां निरस्य	
	पञ्चदश इति	१७ १० ८		परिश्रज्जिः परिश्रयति-	
१४३	दक्षिणां पूर्वयोरग्नेर्भाग			पूर्ववदपरिमिताभिः	१२१ ३ ३३
	इति	१७ १० ११	१३८	दक्षिणाभोगेरपि लोकमपृणा	
१५४	दक्षिणां सात्प्रत्यगर-			पूर्ववत्	१७ ८ २५
	त्विमात्रादधि लोकमपृ-		२८४	दक्षिणाध्वरथश्चतुर्थ्युक् इया-	
	णाः पूर्ववत्	१७ १२ २५		चोऽन्यतमः	२२ ५ ६०
२७५	दक्षिणाकाले ऋण्टकैरेना		३००	दक्षिणाऽध्वरथश्चतुर्थ्यु-	
	विरुजेयुः	२२ ३ २१		भयतः	२२ १० ३०
८	दक्षिणाकाले ऋणा-		२५	दक्षिणेन चर्मयन्ति त्रिभि-	
	जिनानि०	१२ २ १८		द्व्या०	१३ ३ १४
१७४	दक्षिणाकालेऽध्वयैवे		३८	दक्षिणेन चात्वालमावर्त्त-	
	ददाति	१८ ६ ४		यति०	१४ ३ २
२७०	दक्षिणाकाले सर्वेभ्यः				

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
३२	दक्षिणेन प्रवेक्ष्य दक्षिणाग्नौ	१४ १ २७
१८३	दक्षिणेन हत्वा नम्रदुर्णा- नि कृत्वा तंश्च त्रीहिर्या- माकौदनयोः पृथगा चामौ०	१९ १ २०
१६२	दक्षिणे निकले प्रजापति- हृदयम्	१८ ३ ७
१६२	दक्षिणे पक्षे स्थन्तरम्	१८ ३ ३
१०७	दक्षिणे पाश्वर्गे पूर्व- दायम्य	१६ ८ १४
१९१	दक्षिणोत्तरावैन्द्रवायोध- स्योः	१९ ३ ७
१६८	दक्षिणोत्तरे देवयजने	२२ १ ३५
३६४	दण्डेन वानुपिष्योत्थाप्य दोहनम्	२५ १ १६
१०	दण्डोच्छ्रयणान्तं कृत्वाऽऽयु- यजमानयोरन्यतर०	१६ ४ ३१
३७९	दण्डो वा	२५ ४ ४८
१६२	दधि मधु वृत्तं पात्रयाऽ- समासिच्य स्थाल्यां वा महासुखां वा महा- सुखां०	१८ ३ १०
३७७	दधि हविरातस्त्रयं निद- ध्यात्	२५ ४ ३८
३	दर्शनाच्च	१२ १ ११
३९७	दर्शनाच्च	२५ ८ २०
४	दर्शने वचनात्	१२ १ १३
४००	दर्शने स्थालीं नौवोष्णीषं चोपकल्पयितवै ब्रूयात्	२६ १० ३
३५४	दर्शपूर्णमासान्तं वा	२४ ६ ३५
३४१	दर्शपूर्णमासाभ्यां मासम्	२४ ४ २७
१३६	दशगणाधिका भित्तोत्करे कुर्यात्	१७ ७ ३१
२९	दशदशाऽभेदेन दक्षिणा दद्यात्	१३ ३ ४८
६७	दश दशैकैकं चमसमनु भक्षयन्ति	१५ ८ १७
१३३	दशभिर्वा	१७ ७ ३
२२४	दशमं विश्वो देवस्येति	२० ४ १०
११	दशमेऽपराह्णेऽप स्पृष्टव्य	

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
	शालाप्रवेशनम्	१२ ४ ७
११	दशमे वा सन्निधेः	१२ ४ ५
२५०	दशरात्रः	२१ २ २
३३८	दशरात्रस्य छन्दोमदशाहः	२४ ४ १०
३१६	दशरात्राश्चत्वारः	२३ ५ १८
४१८	दशरात्रोऽसत्रोत्थानः	२३ ५ ३४
६५	दशोत्तराणि सऽसुपाहवीऽपि निर्वपति	१५ ८ १
४२४	दानं प्रायश्चित्तसंयोगात्	२५ १४ १२
२८१	दामतूषाणि बलकान्तानि द्विसृष्टान्याविकानि	२२ ४ २१
२८२	दामनी द्वे द्वे	२३ ४ २२
३५४	दार्पद्वत्सृष्टिर्वाचार्ययोरन्य- तरस्य गा रक्षेत्संवत्सरम्	२४ ६ ३१
३०५	दाशरात्रिकाप्यहानि द्वच- हादिष्वेकोच्येन तद्गुणद- र्शनात्	२३ १ ५
२५७	दिक्क्षक्तिं पुरुषमात्रं मि- मीते	२१ ३ २७
४४२	दिविधा इति त्रिरुत्कम्प- यति	२६ ६ ५
८८	दिवैव प्रदहनोदरणे	१६ ४ १७
९३	दिशो वीक्षते दिशोऽनुविक्रम- स्वेति	१६ ५ १४
४१८	दीक्षणीयापुरुषसंस्काराशीर्व- र्जम्	२५ १३ ४३
२९५	दीक्षणीयायाऽहिरण्यं द्वादश- मानं ददाति	२२ ९ १
३०५	दीक्षाः सुत्योपसच्छेधेन	२३ १ २
१	दीक्षाकाल उदयवऽश्यायां	१२ १ २२
७	दीक्षाकाले संवादप्रभृतिः	१२ २ १०
१०५	दीक्षाणामुत्तमेऽहनि वेद्यगि- मानम्	१६ ७ २८
२७६	दीक्षादि सद्यः सर्वं क्रियते	२२ ३ २६
२७६	दीक्षाद्यवजिप्रत्येव भक्षान्	२२ ५ ३
७	दीक्षा द्वादशोपसदश्च	१२ २ १४
२२४	दीक्षा द्वादशोपसदश्च	२० ४ १३
२१८	दीक्षान्ते देवैरौपवसथ्यात्	२० ३ ९
८९	दीक्षामावास्यायामामावा- स्येनेऽद्वया	१६ ४ २७

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०	पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
१९०	दीक्षावत्पावयतोऽन्तः पात्ये इयेनपत्राभ्यां वा व्या- ग्रमिति	१९ २ २०		यथानुपूर्व्यकरणम्	२९ ५ १७
२६५	दीक्षासु चापदेशात्	२२ १ १४	३११	देव त्वष्टः सुरेतोधा अद्या- स्मिन्यज्ञे यजमानायैधो- न्द्राय०	२३ ३ १३
४२६	दीक्षासु महावीरान्तस- म्भरति	२६ १ १	३१०	देव धातः सुधाताद्यास्मि- न्यज्ञे०	२३ ३ ७
६३	दीक्षितवसनं च प्राप्स्यति	१५ ७ २५	६५	देवयजनान्तरमेकेनोत्स- र्पति	१५ ८ २
५६	दीक्षितवसननिवृत्तिर्विरोधा- न्माहेन्द्रादौ वा पुनः०	१५ ५ १४	३१०	देव विष्टा उर्वद्यास्मिन्यज्ञे यजमानायाधि०	२३ ३ ४
४१५	दीक्षितश्चेदुपतप्येतोऽप्यानां येनेच्छेत्तेन विक्रितसेत्	२५ १३ २०	३१०	देव सवितः सुसावित्रमद्यास्मि न्यज्ञे०	२३ ३ ६
४०४	दीक्षितानां चेत्सान्युस्थानं जायेत सोमं विभज्य०	२५ ११ ३	३१	देवसवितरिति जुहोति यज- त्यादिषु	१४ १ ११
४०७	दीक्षितोऽभिनोज्ञः स्वप्नं हृष्ट्वा जपेत्पर्यावर्त्ते०	२५ ११ २०	२८४	देवसहवीर्यं पि निर्वपति	२२ ५ १२
२९३	दीक्षोपसदो द्वादश	२२ ८ ११	३१०	देव सोम रेतोधा अद्यास्मि- न्यज्ञे यजमानायधीन्द्राय०	२३ ३ ५
२६८	दीयमानं न प्रत्यावक्षीत	२२ १ ३२	८८	देवस्त्वेत्युत्साम्	१६ ४ १९
११५	दीर्घप्रयुक्तेषु वा पुरुषाः कृषन्ति	१७ २ २०	४८	देवस्य त्वेति जुहोति	१५ २ ६
२९७	दीर्घव्याधिग्रामकामप्रजाका- मपशुकामानां वा	२२ ९ १५	४३९	देवस्य त्वेति रज्जुसन्दानमा- दायेड एहीति	२६ ५ १
२७१	दीर्घव्याधिप्रतिष्ठाकामाज्ञा- यकामानां द्वितीयः	२२ २ १७	२१३	देवस्य त्वेति रक्षामादाय ब्रह्मक्षयं भन्त्स्यामीत्याह	२० १ २५
३६४	दुर्गन्धा ब्राह्मणायैनां दद्याद्य- मनभ्यागमिष्यन्त्स्यात्	२५ १ १५	८१	देवस्य त्वेत्यग्निमादाय हस्त आघायेत्येनामभिमन्त्रयते	१६ २ ८
४०	दुन्दुभीत्वादयन्ति	१४ ४ २	४२६	देवस्य त्वेत्यग्निमादायौदुम्बरीं वैकङ्कतीं०	२६ १ ४
३८१	दुष्टस्य हविषोऽण्स्त्ववह- रणम्	२५ ५ ९	३८	देवस्याहमिति ब्रह्मा रथच- क्रमारोहत्युत्करे०	१४ ३ १२
३४२	हतिवातवत्तोरयनपूर्वपक्षेण षण्मासान्	२४ ४ ३७	३९	देवस्याहमिति यजुर्गुक्कमारो- हति यजमानः	१४ ३ १८
३३८	हतिवातवत्तोरयनमेकैकेन षष्ठ्यस्तोमेन मासं मासम्	२४ ४ १८	२१७	देवा आशापाला इति रक्षि- णोऽस्यादिशत्यनुचरीजाती- यास्तावतस्तावतः०	२० २ ११
५७	हवासीति प्रतिमन्त्रमादाय तिष्ठ इषूः प्रयच्छति०	१५ ५ १८	३१०	देवा यावाणो मधुमतीमद्या- स्मिन्यज्ञे यजमानाय०	२३ ३ ८
५०	हृषद्वत्यप्ययेऽपोनप्त्रि- यश्चरुः	२४ ६ ६	८८	देवानां त्वेत्युत्सां न्युञ्जाम्	१६ ४ ११
८३	हृष्ट्वा निदधात्येनाम्	१६ २ १५	३११	देवानां प्रथमः	२३ ४ २
२३९	देवतानन्त्रेण तु	२० ७ २४			
३८२	देवताविपर्यासेऽण्कलं दत्त्वा				

प०	सूत्राणि	अ०	क०	सू०	प०	सूत्राणि	अ०	क०	सू०
३६७	देवान्दिवमग्निति सोमे	२९	२	८	३०	द्वादश वा	१४	१	४
३१०	देवावशिनौ मधुकशयाद्येभं				३४७	द्वादशसंवत्सरं प्रजापतेः	२४	९	१९
	यज्ञं यजमानाय०	२३	३	३	४१	द्वादश सुबाहुतीर्जुहोत्या-			
३८	देवीराप इति वा प्रोक्षति	१४	२	४		पये स्वादेति०	१४	४	१९
३११	देव्य आपो ननम्यध्वमद्या-				३	द्वादशाहः सत्त्रमहीनश्च	१२	१	९
	स्मिन्यज्ञे०	२३	३	११	२०	द्वादशाहधर्माः सत्रेषु तद्गु-			
३११	देव्यदिते स्वादित्यमद्यास्मि-					णदर्शनात्	१३	१	१
	न्यज्ञे०	२३	३	१०	२४६	द्वादशाहमार्गनेयः पुरो-			
३१०	देव्यनुमतेः न्वद्येभं यज्ञं यज-					डाशः	२०	८	२८
	मानाय०	२३	३	९	३४१	द्वादशाहवदीक्षोपसदः	२४	९	३१
४२७	देवयो वन्य हति वलमीक-				३५७	द्वादशाहविकल्पाः	२४	७	१०
	वपाम्	२६	१	७	३३९	द्वादशाहाद्यं वा तत्प्रकृतेः	२४	३	३४
५३	देशस्यानवस्थितत्वात्	१९	४	१७	६९	द्वादशोत्तराणि प्रमुद्य-			
२६७	देशशङ्कुवृत्रशङ्कुः	२१	३	३१		वी०पि	१५	९	७
६२	द्युतभूमौ हिरण्यं निधाय-				४९	द्वादशोत्तराणि रत्नह-			
	मिजुहोति०	१५	७	१५		वी०पि	१५	३	१
५८	द्युतान्ते वा	१५	६	२	३०५	द्वादशापसत्का महीना			
२३१	द्यौरिति प्रत्याह	२०	५	२३		मासापवर्गाः	२३	१	१
८३	द्यौस्त इति पृष्ठस्योपरि				१३४	द्वादशोपसत्के व्यत्यासं			
	पाणि धारयन्नपुपपृश्न	१६	२	१८		चित्तिपुरीषे	१७	७	११
२६५	द्रव्याभावात्तदन्तः	२२	१	१२	३२४	द्वाविंशतिरात्रमन्ना-			
३७	द्रव्येषु वा सप्तदशता	१४	२	३१		द्यकामानाम्	२४	२	१२
२९८	द्वन्द्वानां प्रथमो राष्ट्रारजन्यस्य				२८१	द्विगुणा गृहपतिरित्येके	२२	४	२८
	राज्यकामस्य	२२	१०	७	२७९	द्वितीय उक्थ्यः	२२	४	२
११२	द्वयोर्वा दशत्वेकस्यां च	१७	१	१८	२१६	द्वितीयं त्रिकद्वयेभ्यः			
३२६	द्वात्रिंशद्वात्रं च	२४	२	२७		पृष्ठयावलम्बः	२३	५	१७
१७	द्वादश आद्यः	१२	६	१३	३२५	द्वितीयं सङ्गसदः	२४	२	१५
२१९	द्वादशकपालान्ननिर्वपति				३११	द्वितीयः पञ्चाशरतीयः	२३	४	३
	मिन्नतन्त्राञ्छतमानन्द-				३१६	द्वितीयप्रभृतिषडकाहाः	२३	५	९
	क्षिणान्मध्यमस्य०	२०	२	६	१३१	द्वितीयमर्थं पश्चादिति	१७	६	४
१७२	द्वादशगृहीतं विप्राहं जुहोत्यु-				३०८	द्वितीयमुक्थ्यपूर्वमेके	२३	२	४
	तापादिति प्रतिस्वाहाकारं				१३६	द्वितीयायामाश्विनोः			
	राष्ट्रभृतो०	१८	५	१६		प्रतिदिशम्	१७	८	१
१४१	द्वादशम्योऽपरास्तु	१७	९	१२	२४८	द्वितीयोऽञ्छिते शेषान्	२१	१	१०
२६७	द्वादशरात्रं परिवसत्यु-				३०८	द्वितीयो त्रिवृतोऽतिरात्राः			
	खावदग्निं निश्रुत्	२२	१	२१		सर्वे राज्यकामस्य	२३	२	१०
३१९	द्वादशरात्रादीनि रात्रि-				९	द्वितीयो दुन्दुभिगव्देनो-			
	सन्नाणि	२४	१	१		पाकरणम्	१२	३	८
१५	द्वादशवत्सतयो गर्भिण्यो०	१२	५	१२	३५३	द्वितीये इतिवातवतो-			
	का० ६२								

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
	रथनस्थाहनी०	२४ ६ २५
२९०	द्वितीये द्विदिवाख्यो द्वयहः	२२ ७ ६
२९४	द्वितीयेन द्वितीयायाम्	२२ ८ १७
२७९	द्वितीयेन निन्दिता	
	नृशुभाः	२२ ४ ४
३०८	द्वितीयेन प्रजाकामः	२३ २ ६
३१९	द्वितीये बृहद्रथन्तरपृष्ठः	
	पञ्चाहः पृष्ठयावलम्बाख्यः	२३ ५ ३
१७७	द्वितीये स्वामेव	१८ ६ २९
२९६	द्विनामोत्तरो बहुहिरण्यो	
	दृणाशश्च	२२ ८ २६
१०६	द्विपुरुषाणां रज्जुं मिस्वा	१६ ८ १
३०२	द्वियज्ञो आत्रोः सख्योर्वो	२२ ११ १३
१२५	द्विसाहस्रो प्रथमः लोक-	
	स्पृणानां पञ्चाशद्वना	१७ ७ २२
८७	द्विस्तनामष्टस्तनामेके	१६ ४ २
३२०	द्वे त्रयोदशरात्रे	२४ १ १४
४४	द्वौ द्वौ	१४ ४ ४९
१९७	द्वौ द्वौ हुत्वा शेषान्त्सते	
	कराति	१९ ४ १३
३२१	द्वौ पृथ्व्यौ	२४ १ २०
३०५	द्वयहप्रभृतयो द्वादशाहपर्य-	
	न्ताः	२३ १ ३
३०८	द्वयहास्त्रयः	२३ २ १

ध

५७	धनुः प्रयच्छति त्वया-	
	यमिति	१५ ५ १७
६०	धनुरात्न्योपस्पृशति	
	गां यजमानः समिन्द्र-	
	येणेति	१५ ६ २०
३८७	धमेधुक् बाहूँलहता चेत्	
	स्पृनोर्जुह्यात्	२५ ६ ११
४४२	धर्मासीत्युत्क्रामत्युत्तरं	
	पूर्वाधैम्	२६ ६ १०
२७७	धान्यखलः प्रत्ययात्	२२ ३ ४२
३०१	धान्याचितानि चत्वारि	
	चत्वारि दक्षिणा	२२ ११ १
१३	धारणं च	१६ ५ ८

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
८५	धारयत्येषामुपरि पिण्ड-	
	मनुपस्पृशन्प्रेतुं	१६ ३ १०
१४	धाराग्रहान्ते वातिप्राद्यान्	१२ ६ ४
४०८	धावेच्चेद्वायवे स्वाहेति	२५ ११ २७
१३६	धिष्णीया उत्तमायाम्	१७ ७ २८
१६७	धिष्ण्यान्वा चित्तोत्तम-	
	संयोगात्	१८ ४ १३
२८८	धूमप्राप्तं त्वेषस्ते धूम	
	जण्वन्तीति	२२ ६ १८
९१	धृतोर्जां कार्मुकीं दधन्न इति	१६ ४ ३५
४३५	धृष्टिर्गर्भा मलमना परि-	
	कीर्वाङ्गारैश्च०	२६ ३ ९
४४८	धृष्टी च	२६ ७ २०
४३९	धेनुगायेति प्रेष्यति	२६ ५ ३
१८१	धेनुर्दक्षिणा	१९ १ ८
२९७	धेनुसतमाधिरे दुहन्ति	२२ १० १
२७३	धेन्वनहुत्सीरधान्यप-	
	त्यदासमिथुनमहान-	
	सारोहणविमतश-	
	यनानि	२२ २ २७
३३	ध्रुवसदमिति प्रतिमन्त्र-	
	मतिप्राद्यवद्धोमः	१४ २ १
३८३	ध्रुवाया वा ततो यज्ञः	
	प्रभवतीति श्रुतेः	२५ ५ २१

न

४१९	न कर्मफलासम्भवात्	२५ १४ २
२४०	न कालभेदात्	२० ७ २५
४०७	न गर्भिणी दीक्षयेदित्येके-	
	ऽयज्ञिया गर्भा इति श्रुतेः	२५ ११ १८
३४२	न जुहोतिशब्दात्	२४ ४ ३५
५४	न दीपति, स्याः	१५ ४ २८
४२३	नद्यन्तरेऽस्यैखो गिरि-	
	भिच्चेत्	२५ १४ २३
३९७	न, नित्यत्वात्	२५ ८ २१
१६५	न नित्ये	१८ ३ २६
७२	नपुंसको दक्षिणा रथ	
	वाही वा वडवा	१५ १० १८
१९	न पूर्वशेषात्	१२ ६ २५
२२	न प्रकरणात्	१३ १ १४

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०	पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
३१४	न प्रकरणात्	२३ ४ २८	४३९	नाम्ना त्रिरुच्चैराह्वानम्	२६ ५ २
४५२	न प्रथमयज्ञे	२६ ७ ३७	५३	नाम्बो मित्राय सत्याय	१५ ४ १२
७४	न प्रथमाहारे	१६ १ ३	३५२	नावभृथु सरस्वत्याम्	२४ ६ २२
२८	न फलं न्यायात्	१३ ३ ३९	२२१	नाशे तन्त्रेण द्यावापृ-	
४२	नमो मात्र इति भूमि-		थिभ्यः पशो वायव्यु सौर्यैः	२० ३ १८	
	मवेक्षते, सरस्मे०	१४ ४ ३०	४२०	नाश्रुतः	२६ १४ ६
३६	न, यजतिशब्दात्	१४ २ २६	३९२	नासिकयोः सुवौ	२६ ७ २६
१७४	नव जुहोति यास्त इति		१२८	नासिकयोः कचेत्येति	१७ ५ ९
	प्रतिमन्त्रम्	१८ ६ ६	३५९	नास्त्येषामन्तः	२४ ७ २२
३३१	नवरात्राश्चत्वारः	२४ ३ २०	३७५	नित्यत्वाच्च	२२ ४ २६
३१६	नवरात्रे त्रिकद्रुकाः	२३ ५ १६	११४	नित्याभावः	१७ २ ३
३८८	न वा कृतत्वात्	२५ ७ ३	१६६	नित्ये च	१८ ४ ५
३८४	न वा चोदितत्वात्	२५ ५ २७	११२	नित्ये प्रतीष्टकं तिरश्चीषु	१७ १ १३
४२४	न वा दक्षिणत्वात्	२५ १४ ३३	१०४	नित्ये सादनसूदोहला	
३८९	न वाऽयुक्तत्वात्	२५ ७ ६	उपधानादुत्तरं तथा देव-		
३९३	न वाऽस्थिसन्देशात्	२५ ७ ३६	तथा ता अस्येति	१६ ७ १४	
३०४	न वा स्वसम्बन्धात्	२३ ११ ३०	२२४	नित्योदकं देवयजनं पुर-	
२६६	न समत्वात्	२२ १ १५	स्तात्	२० ४ १४	
२०	न सम्पच्छ्रुतेः	१२ ६ ३०	२५३	निदाघशरन्माघेषु	२१ ३ ५
३७१	न सह प्रकृत्येः	२५ ३ २६	२२४	निदाघे द्वितीयं ब्रह्मवर्च-	
१३५	नाकसत्प्रभृति मासम्	१७ ७ १९	सकामानाम्	२४ २ ५	
१४८	नाकसदोऽनूकेषु पू-वर्ज-		४४७	निघनं च	२६ ७ ७
	सृतव्यावेलायामाश्विनी-		३९५	निधानं च तूष्णीम्	२५ ८ ८
	वद्राजसीति०	१७ १२ १	३१४	निधानं वा दुष्टत्वात्	२३ ४ २६
४१५	नालीरकोऽस्तीति श्रुतेः	२५ १३ १५	३७५	नियतास्वतिपत्तिश्रुतेः	२५ ४ २२
३७३	नाज्यो बाभ्रस्तेतेति श्रुतेः	२५ ४ ९	२४८	नियुक्तान् ब्रह्माऽग्निष्टौति	
२६९	नानत्विजः	२२ १ ३८	होतृवदनुवाकेन सहस्र-		
३१	नानादीक्षाः परियज्ञाः		शोधेति	२१ १ ११	
	कालभेदात्	१४ १ ९	२४८	नियोजनकालेऽष्टाचत्वा-	
२४४	नानाऽवभृथानि वा	२० ८ १९	रिंशतमाथानभिष्टे	२१ १ ८	
६६	नाना वावभृथदीक्षाश्च-		३७७	निरुते व्रतान्नकौ वा	
	तिभ्याम्	१५ ८ ११	अथै तण्डुलान्विभज्य		
३४०	नानाऽहानि वा सङ्घात-		मध्यमानभये०	२५ ४ ४०	
	शब्दात्	२४ ४ २०	४०१	निरुहमाणमभिमन्त्र-	
२६६	नानित्यत्वात्	२२ १ १८	यत पूजतु दशमास्य०	२५ १० ५	
४०७	नानुबन्ध्या प्रकरणात्	२५ ११ १९	५०	निरर्तः परिवृत्यै कृष्ण-	
२६९	नानेतशणि	२२ १ ४१	ब्रीह्यीर्णा०	१५ ३ १४	
४४७	नाभिरूपकं प्रवृत्तनीयं		३६८	निर्मथ्य वा	२५ ३ ८
	निदधाति चतुः सक्तिरिति	२६ ७ ११	८८	निर्मथ्येन वा धूपतश्चपणे	१६ ४ १३

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
	रयत्सुषाहनी०	२४ ६ २५
२९०	द्वितीये द्विदिवाहयो द्वयहः	२२ ७ ६
२९४	द्वितीयेन द्वितीयायाम्	२२ ८ १७
२७९	द्वितीयेन निन्दिता	
	नृश/साः	२२ ४ ४
३०८	द्वितीयेन प्रजाकामः	२३ २ ६
३१५	द्वितीये बृहद्रथन्तरपृष्ठः	
	पञ्चाहः पृष्ठयानलम्बाख्यः	२३ ६ ३
१७७	द्वितीये स्वामेव	१८ ६ २९
२९६	द्विनामोत्तरो बहुद्विरण्यो	
	दृणाशश्च	२२ ८ २६
१०६	द्विपुरुषा/० रज्जुं मिस्वा	१६ ८ १
३०२	द्वियज्ञो भ्रात्रोः सहयोगो	२३ ११ १३
१३५	द्विसाहस्रो प्रथमाः लोक-	
	म्पृणानां पञ्चाशद्वना	१७ ७ २२
८७	द्विस्तनामष्टस्तनामेके	१६ ४ २
३२०	द्वे त्रयोदशरात्रे	२४ १ १४
४४	द्वौ द्वौ	१४ ४ ४९
१९७	द्वौ द्वौ हुत्वा घोषान्त्सते	
	करोति	१९ ४ १३
३२१	द्वौ पृष्ठ्यौ	२४ १ २०
३०५	द्वयहप्रभृतयो द्वादशाहपर्य-	
	न्ताः	२३ १ ३
३०८	द्वयहारुत्रयः	२३ २ १

ध

५७	धनुः प्रयच्छति त्वया-	
	यमिति	१५ ५ १७
६०	धनुरात्स्वर्ग्योपस्पृशति	
	गां यजमानः समिन्द्र-	
	येणेति	१५ ६ २०
३८७	धमेधुक् आर्दूलहता चेत्	
	स्पृनोर्जुह्यात्	२५ ६ ११
४४२	धर्मासीत्युत्क्रामत्युत्तरं	
	पूर्वाधेम्	२६ ६ १०
२७७	धान्यखलः प्रत्ययात्	२२ ३ ४२
३०१	धान्याचितानि चत्वारि	
	चत्वारि दक्षिणा	२२ ११ १
९३	धारणं च	१६ ५ ८

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
८५	धारयत्येषामुपरि पिण्ड-	
	मसुपस्पृशन्प्रभु०	१६ ३ १०
१४	धाराग्रहान्ते वातिग्राह्यान्	१२ ५ ४
४०८	धारेच्चेद्वायवे स्वाहेति	२५ ११ २७
१३६	धिष्णीया उत्तमायाम्	१७ ७ २८
१६७	धिषण्यान्वा वित्वोत्तम-	
	संयोगात्	१८ ४ १३
२८८	धूमप्राप्तं त्वेषरुते धूम	
	ऋणवन्तीति	२२ ६ १८
९१	धनोर्नां कार्मुकीं दधन्न इति	१६ ४ ३५
४३५	धृष्टिर्गर्वा भस्मना परि-	
	कीर्णाङ्गारैश्च०	२६ ३ ९
४४८	धृष्टी च	२६ ७ २०
४३९	धेनुगायेति प्रेष्यति	२६ ६ ३
१८१	धेनुर्दक्षिणा	१९ १ ८
२९७	धेनुशतमाशिरे दुहन्ति	२२ १० १
२७३	धेत्वनहुत्सोरधान्यप-	
	त्यदासमिथुनमहान-	
	सारोदणविामतश-	
	यनानि	२२ २ २७
३३	ध्रुवसदमिति प्रतिमन्त्र-	
	मतिग्राह्यवद्धोमः	१४ २ १
३८३	ध्रुवाया वा ततो यज्ञः	
	प्रभवतीति श्रुतेः	२५ ५ २१

न

४१९	न कर्मफलासम्भवात्	२५ १४ २
२४०	न कालभेदात्	२० ७ २५
४०७	न गभिर्णी दीक्षयेदित्येके-	
	ऽयज्ञिया गभिर् इति श्रुतेः	२५ ११ १८
३४२	न जुहोतिशब्दात्	२४ ४ ३६
५४	नदीपति/ स्याः	१५ ४ २८
४२३	नहन्तरेऽस/स्रवो गिरि-	
	भिच्चेत्	२५ १४ २३
३९७	न, नित्यत्वात्	२५ ८ २१
१६६	न नित्ये	१८ ३ २६
७२	नर्पुसको दक्षिणा रथ	
	वाही वा बडवा	१५ १० १८
१९	न पूर्वोषात्	१२ ६ २५
२२	न प्रकरणात्	१३ १ १४

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
३१४	न प्रकरणात्	२३ ४ २८
४६२	न प्रथमयज्ञे	२६ ७ ३७
७४	न प्रथमाहारे	१६ १ ३
२८	न फलं न्यायात्	१३ ३ ३९
४२	नमो मात्र इति भूमि- मवेक्षते, सरुक्मे०	१४ ४ ३०
३६	न, यजतिशब्दात्	१४ २ २६
१७४	नव जुहोति यास्त इति प्रतिमन्त्रम्	१८ ६ ६
३३१	नवरात्राश्चत्वारः	२४ ३ २०
३१६	नवरात्रे त्रिकद्रुकाः	२३ ५ १६
३८८	न वा कृतत्वात्	२५ ७ ३
३८४	न वा चोदितत्वात्	२५ ५ २७
४२४	न वादक्षिणत्वात्	२५ १४ ३३
३८९	न वाऽयुक्तत्वात्	२५ ७ ६
३९३	न वार्त्तस्थसन्देहात्	२५ ७ ३६
३०४	न वा स्वसम्बन्धात्	२२ ११ ३०
२६६	न समत्वात्	२२ १ १५
२०	न सम्पच्छ्रुतेः	१२ ६ ३०
३७१	न सह प्रकल्पः	२५ ३ २६
१३५	नाकसत्प्रभृति मासम्	१७ ७ १९
१४८	नाकसदोऽनुकेषु पू० वज्र- मृतव्याधेलायामाश्विनी- वद्वाजसीति०	१७ १२ १
४१५	नातीरकोऽस्तीति श्रुतेः	२५ १३ १५
३७३	नाज्ञयो बामत्सेतेति श्रुतेः	२५ ४ ९
२६९	नानत्विजः	२२ १ ३८
३१	नानादीक्षाः परियज्ञाः कालभेदात्	१४ १ ९
२४४	नानाऽवभृथानि वा	२० ८ १९
६६	नाना वावभृथदीक्षाश्रु- तिभ्याम्	१५ ८ ११
३४०	नानाऽह्निनि वा सङ्घात- शब्दात्	२४ ४ २०
२६६	नानित्यत्वात्	२२ १ १८
४०७	नानूबन्ध्या प्रकरणात्	२५ ११ १९
२६९	नानेतराणि	२२ १ ४१
४४७	नाभिरुपशं प्रवृजनीयं निदधाति वतुः सत्किरिति	२६ ७ ११

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
४३९	नाम्ना त्रिरुचैराह्वानम्	२६ ५ २
५३	नाम्नो मित्राय सत्याय	१५ ४ १२
३५२	नावभृथः सरस्वत्याम्	२४ ६ २२
२२१	नाशे तन्त्रेण छावापु- थिव्यः पयो वायव्यः सौर्यः	२० ३ १८
४२०	नाश्रुतः	२६ १४ ६
३९२	नासिकयोः सुवौ	२५ ७ २६
१२८	नासिकयोः कंचेत्वेति	१७ ५ ९
३५९	नास्त्येषामन्तः	२४ ७ २५
३७५	नित्यत्वाच्च	२२ ४ २६
११४	नित्याभावः	१७ २ ३
१६६	नित्ये च	१८ ४ ५
११२	नित्ये प्रतीष्टकं तिरश्चीषु	१७ १ १३
१०४	नित्ये सादनसूदोहसा उपधानादुत्तरं तथा देव- तया ता अस्त्येति	१६ ७ १४
२२४	नित्योदकं देवयजनं पुः- स्तात्	२० ४ १४
२५३	निदाघशरन्माघेषु	२१ ३ ५
२२४	निदाघे द्वितीयं ब्रह्मवर्च- सकामानाम्	२४ २ ५
४४७	निधनं च	२६ ७ ७
३५५	निधानं च तूष्णीम्	२५ ८ ८
३१४	निधानं वा दुष्टत्वात्	२३ ४ २६
३७५	नियतास्वतिपत्तिश्रुतेः	२५ ४ २२
२४८	नियुक्तान् ब्रह्माऽभिधौति होतृवदनुवाकेन सहस्र- शोधेति	२१ १ ११
२४८	नियोजनकालेऽष्टाचत्वार- रिः शतमाथानमिष्टे	२१ १ ८
३७७	निरुसे व्रताशक्तौ वा त्रेधां तण्डुलाग्निरभज्य मध्यमानयये०	२५ ४ ४०
४०१	निरुहमाणमभिमन्त्र- यत एजसु दशमाख्य०	२५ १० ५
५०	निरुतः परिवृत्यै कृष्ण- व्रीहीणां०	१५ ३ १४
३६८	निर्मथ्य वा	२५ ३ ८
८८	निर्मन्थ्येन वा धूपनक्षपणे	१६ ४ १३

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०	पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
२७८	निर्वृत्तग्रहणात् प्राकृतनि- वृत्तिः	२२ ३ ४८	४३०	पक्षानुद्धरत्पृजवे त्वेति प्रतिमन्त्रम्	२६ १ २४
४०३	निवातं चेत्पूर्ववन्मथित्वा प्राञ्चमुद्धृत्य०	२५ १० २१	२१५	पक्षान्नं च सर्वेषु	२० २ १५
२७४	निषीताः	२२ ३ १५	७१	पक्षायाम्	१५ १० २
२७१	निवृत्तिः क्रतुयोगात्	२२ २ १५	१०३	पक्षायामावपति कपालं च	१६ ७ १०
५४	निषेध्येन	१५ ४ ३०	७०	पक्षौदनं विरुढांश्चूर्णीकृ- त्याश्विभ्यां०	१५ ९ २५
४१	निश्रयणीं यूप उच्छ्रय- त्युत्तरां दक्षिणां वा	१४ ४ २३	१३३	पक्षपुच्छानि च	१७ ६ १२
६१	निषसादेत्युरोस्यालभते	१५ ७ ४	१३२	पक्षपुच्छानि पराग्भिर- प्ययेभ्योऽधि	१७ ६ ७
२६७	निषादे	२२ १ २६	१७७	पक्षभोजनम्	१८ ६ २७
२३	तिषिच्य मार्जालीये पूर्णां निदधति	१३ ३ २६	३४१	पक्षादौ यद्यद्विस्तृतस- वेस्मिन्	२४ ४ २८
२११	तिष्कं प्रतिमुञ्चन्वाच- यति तेज्ज्ज्सीति	२० १ ९	४२४	पक्ष गा दत्त्वा प्राग्द्वाद- इयाः पुनर्थजः	२५ १४ ३०
२८१	निष्क्रो राजतः	२२ ४ १७	१७३	पक्षगृहीतं च रथशिरस्य- व्यव्याहवनीयं धियमाणे०	१८ ५ १७
४२९	निष्ठितमभिमुशति मखस्य शिर इति	२६ १ १७	२६४	पक्षगृहीतं जुहोत्यग्नि- स्तिग्मेनेत्युचा षोडश- गृहीताधमनुवाकशेषेण	१८ ३ १७
४०८	निष्ठिवेचचेत् बीभत्साम्यो- ऽज्जयः स्वादेति	२५ ११ २६	१३४	पक्षगृहीताद्द्युत्तमा	१७ ७ ८
२८५	निहितेषु नाराश/सेषु प्रातः- सवनेऽनपाकुर्वन्नेकादशः	२२ ५ १५	११६	पक्षगृहीतेनोद्गृह्णन्भि- जुहोति सञ्ज्ञाब्द इति	१७ ३ २
४२	नोवारेण प्रचरति	१४ ४ २३	३५४	पक्षदशडकथयः कृष्णे	२४ ६ २८
२५४	नृत्यगीतवादिश्रवच्च	२१ ३ ११	१४७	पक्षदश दक्षिणेनानूकम्	१७ ११ १०
३३	नेष्टा च तावतः सौरान्	१४ २ ३	२३१	पक्षदश पक्षदश रोहिता- दीन्सौर्यान्तानितरेषु	२० ६ ५
४१	नेष्ट्य च सौरान्पश्चिमेन निर्हृत्य०	१४ ४ १६	३२२	पक्षदशरात्राणि चत्वारि	२४ १ २६
४१	नेष्टा पत्नीमावेध्यन्कौशं वासः परिधायति०	१४ ४ २१	३१७	पक्षदशाश्चोक्त्याः	२३ ५ २४
११३	नैर्ऋतीः कृष्णास्तुषपका- स्तिस्त्रोलक्षणाः०	१७ १ २४	१६१	पक्षपुच्छानि चाभ्यात्म- मग्ने पावकरोचिषेति	१८ २ १२
३१३	नैर्ऋतोऽवसम्ने	२३ ४ १९	८६	पक्षप्रदेशामिषुमार्त्री वा तिर्यक्पक्षपशौ	१६ ३ २५
५२	नैवारो बृहस्पतये वाचे	१५ ४ ९	१०७	पक्षमभागीयार्धपुरुषीययोः सन्निपात्य०	१६ ८ १७
३८३	नोपभृतो ध्रुवायाम्	२५ ५ २३	१०७	पक्षमभागीये शङ्कुः	१६ ८ १५
२५५	न्यषोधाश्चत्यतिलवकह- रिद्रुस्फूर्जकविभीदकषाप- नामन्यश्च	२१ ३ २०	९	पक्षमे सावकयोदपात्र्या	१२ ३ ११
१७	न्यज्य समिधं व्रते प्रचे प्रतोऽनपत इत्याधानम्	१६ ६ ८	१४५	पक्षम्यामन्तेष्वाश्विनी- चदसपत्नाः	१७ ११ १

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
१३५	पञ्चम्यासपत्ना विराजः प्रथमेऽहन्	१७ ७ १६
४७	पञ्चवानीयमाहवनीयं प्रतिदिनं व्युह्य०	१५ १ २०
३२६	पञ्चविंशतिरात्रमन्त्राद्य- कामानाम्	२४ २ २३
३४३	पञ्चत्विजस्त्रीणि त्रीणि कर्माणि कुर्युः	२४ ४ ४३
२९०	पञ्चसु सवनीया वैश्वदेववा- हणमारुताग्नेयेन्द्रारनाः	२२ ७ ११
१५९	पञ्चान्ते च नाभिमात्रे	१८ १ ३
५२	पञ्चापवर्गः	१५ ४ २
१०७	पञ्चारत्निः पुरुषो दशपदो द्वादशाङ्गुलं पदं०	१६ ८ २२
२९१	पञ्चाशतं पञ्चाशतं प्रत्यहं ददात्युत्तमे द्वादशं शतम्	२२ ७ १४
३२७	पञ्चाहाश्चत्वारः	२४ २ २९
३११	पञ्चाहास्त्रयः	२३ ४ १
३९९	पञ्चोक्त्यां स्त्रीनभिप्ल वानुपेत्य०	२४ ७ २४
३१२	पञ्चोत्तमे	२३ ४ ११
४१०	पतितं चमसमालभतेऽस्क- न्पजन्यः पृथिवीमस्कन्०	२५ १२ ९
२६७	पत्नीशालमुत्तरे	२२ १ ३७
४३४	पत्नी शिरः प्रोणुते	२६ ३ २
१०	पत्नीसंयाजान्तान्यह्या- न्यन्त्यवर्जम्	१२ ३ २१
६	पत्नीसंयाजाश्च पूर्ववत्	१२ २ ३
४३१	पत्न्यदर्शनम्	२६ ३ ३
२७	पत्न्यश्च	१३ ३ ३२
२१२	पत्न्यश्चाद्यन्त्यलङ्कृता निष्क्रिण्यो महिषी वावाता०	२० १ १२
४०६	पत्न्युदकयो दीक्षारूपा- णि निधाय सिकतास्वा- सीतोपस्रवणात्	२५ ११ १३
२९२	पथसी अग्निहोत्रयोः	२२ ८ २
१७७	पथस्या मौत्रावरुणी तृष- रमिथुनदक्षिणोद्वसा- नीयान्ते	१८ ६ २५

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
५५	पथस्या मन्त्रावरुणी माध्य- न्दिनीयः सह	१५ ४ ४०
६३	पथस्यास्विष्टकृदिदं करो- ति माहेन्द्रादि च	१५ ७ २१
४४०	पथो गायेति प्रेष्यति	२६ ५ १०
१९१	पथोमहसंमर्शनं सम्पृ- चत्येति	१९ २ २९
१८८	पथोमहान् गृह्णाति कुत्रि- दङ्गति	१९ २ १२
१९०	पथोमहान्वा पूर्वम्	१९ २ २२
३८५	परमेष्ठ्यादींश्च चतुर्विं- शतं जुहोति	२५ ६ १
३०९	पराकः स्वर्गकामस्य ४ परार्थेष्वेकः कृतत्वात्	२३ २ १२ १२ १ १५
२६१	परिकृष्टं चेष्टवान्वपेत्	२१ ४ २०
४३७	परिक्रम्योपतिष्ठन्तेऽकृतं चेद्रभौ देवानामिति	२६ ४ ११
१९३	परिक्रोतो वा वैद्यराज- न्यथोरन्यतरः	१९ ३ २०
८९	परिगृह्य पात्रे करोति मित्रेतां त इति	१६ ४ २२
४३१	परिधर्म्यमौदुम्बरम्	२६ २ ६
४३३	परिधर्म्यं च तूष्णीम्	२६ २ १४
१३४	परिणयनमाग्निनिधानात्	१७ ७ ६
१०८	परितत्थ रज्वा सहितं बहीरञ्ज्वा	१६ ८ २३
२९०	परिधौ पशुनियोजनम्	२२ ७ ५
२३२	पारपञ्चम्ये हुत्वा प्राणाय स्वाहेति तिस्रोऽपराः	२० ६ ११
३५३	परिपावर्षेष्टुदकेषु	२४ ६ २३
९२	परिमण्डलाभ्यामिण्ड्वा- भ्यामुखां परिगृह्णाति०	१६ ५ ३
२६६	परिमाणे सधमविशेषात्	२२ १ १६
१८	परिमारजनभृतिकाले हि- ङ्कृत्य सादनम्	१२ ६ २०
४२८	परिवृते निदधाति सम्भा- रासुद्धतावोक्षिते०	२६ १ १४
७६	परिवृते पुरुषसंज्ञपनम्	१६ १ १४
५०	परिवृत्तो चाह माऽमेते-	

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०	पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
	शायां वात्सीदिति	१५ ३ २२	१९५	पशुपुराडाशास्त्रिर्वपत्यैन्द्र-	
११०	परिश्रज्जिः पारश्रयति		६	सावित्रं वारुणं दशक-	
	पुर्ववदेकावशत्या		पालम्		१९ ४ १
	चितस्थेति	१७ १ ७	२९८	पशुराग्नेयः परियज्ञः	२२ १० १२
७२	परिक्षुद्धामो दक्षिणेऽग्नौ	१५ १० १५	२९७	पशुवदुत्सजनं निरष्ट-	
४४८	परीशासावमितः	२६ ७ १४	श्वशते		२० २ १०
४४०	परीशासावादत्ते गायत्रं		११६	पशुवदुत्सज्य दक्षिणाका-	
	छन्दोऽसौति प्रतिम-		लेऽध्वयवे ददाति		१७ २ २२
	न्धम्	२६ ५ १३	२९९	पशुवैश्वदेवः परियज्ञः	२२ १० १५
३३२	परे षडभिलवे	२४ ३ २२	३९७	पशुश्चेदुपाकृतः पलायते	
३१२	पर्यग्निकृतानुत्सजन्त्यु-		वायवे०		२२ ९ १
	क्षणा वत्सतरीनिः स-		७०	पशुषु वा	१५ ९ २७
	स्थापयन्ति	२३ ४ ८	२०५	पशुस्विष्टकृतो यस्मिन्न-	
२३१	पर्यङ्गयानवे	२० ६ ४	श्वासोऽहाव्यग्न इति		१९ ६ २१
३२	पर्यङ्गमाणेऽनुहरणम्	१४ १ १६	३९९	पशुखाचेत्स्ववेत्सान्ना-	
३५४	पर्वान्तरेषु त्रिकट्टकाः	२४ ६ ३०	व्याखा वा तामभिमन्त्र-		
३५०	पर्वान्तरेषु दर्शपूर्णमासौ	२४ ६ ४	येतोखा०		२५ ९ १४
२९१	पर्वान्तरेष्वहत्तं वस्ते	२२ ७ १७	२४७	पशुनुपाकरिष्यन्नतिरात्रे	
२५७	पलाशं पुरस्ताच्छामील		देवसवितरिति प्रत्यूचं		
	वारणदेहशङ्कूनन्धामु	२१ ३ ३०	तिस्त्रा जुहोति		२१ १ ६
१८०	पलाशपुटेनापो देवीरि-		२९५	पशुपवादाश्च	२२ ८ २५
	त्येकया	१६ ६ २६	३५९	पशोर्वां सवनविधिक्रिया	२४ ७ २६
१८९	पलाशशाखया गार्हपत्यं		१६८	पश्चाच्च संकृष्टतरौ	१८ ४ १८
	व्युद्ग्रहत्पपेत वीतेति०	१७ १ ३	१२३	पश्चात्प्रथमान्त्ये	१७ ४ ९
२१	पवमानेपूद्वातारमन्वार-		४४८	पश्चात्पिपन्वने चाभितो	
	भेरन्धनेनोऽसि०	१३ १ ११	दण्डम्		२६ ७ १७
४७	पवित्रदीक्षास्थाने शुना-		१११	पश्चात्सहिते पादमान्यौ	
	सीरीयम्	१५ १ १९	तिरवच्यौ पुरस्ताच्च		१७ १ १०
४५	पवित्रश्रतुर्दीक्षः	१५ १ ४	३७९	पश्चादभ्युद्ग्रह आमावा-	
५६	पवित्रे कृत्वा हिरण्यमेन-		स्येनेष्ट्वा तद्ग्रहैव श्वो०		२५ ४ ४६
	योः प्रवयति०	११ ५ ४	१६८	पश्चादरण्येऽनूच्यम्	१८ ४ २०
२९१	पशुकामयज्ञौ चतुष्टोमौ	२२ १० १८	१०७	पश्चादध्वपुरुषे च	१६ ८ १०
७८	पशुदेवता च	१६ १ २६	१०६	पश्चाद्युपावद्यात्पादमात्रे	
३५६	पशुना वा तद्देवतेन	४४ ६ ४३	चित्यत्य		१६ ७ ३१
५३	पशुपुरोडाशतन्त्रं प्राधा-		४४८	पश्चाद्गौहिणकपाले	२६ ७ १९
	न्यात्	१५ ४ १८	३५९	पश्चाद्विधाय पुरस्ताद्गो-	
१७६	पशुपुरोडाशमन्वनं वन्ध्य-		भयत्र होममेके		२५ ३ १२
	स्य देविकाहवी०षि निर्व-		१४६	पश्चिमा द्वितीया	१७ ११ ४
	पति यज्ञप्रेषाणि	१८ ६ २१	१४९	पश्चिमोत्तमा	१७ १२ ४

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०	पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
२२०	पञ्चादौ प्रजापतिना सु- त्यासु	२० ३ १०	१३	पिण्डवत्प्रागुदृक्चं प्रगृह्णा- त्यकन्दद्विग्नरिति	१६ ५ १५
२२३	पञ्चापदि चरवः	२३ ४ १५	१४	पिण्डवत्प्राग्दक्षिणा प्रगृह्णा- त्यगने बृहन्निति	१६ ५ १९
२२२	पञ्चालम्भनाद्याऽऽश्वरदी- क्षणीयायाः कृत्वा०	२० ४ २	११४	पितरः शुन्धध्वमिति जपति	१९ ३ २३
२७८	पाशुसुखलो वा प्रत्यया- विशेषात् प्रकृत्यनुग्रहाच्च	२२ ३ ४४	६६	पितामहदशगणः सोम- पानाऽऽ संख्यासर्प-	
३५०	पाशुसूनादाय भौमानां यथादेशं निवपन्ति	२४ ६ २	१५	८ १६	
८४	पाणिभ्यां परिगृह्णात्येनं दक्षिणोत्तराभ्यां०	१६ २ ३०	२५२	पितृमेघः संवत्सराऽऽमृतौ	२१ ३ १
६६	पाण्ड्वं च निवस्ते	१५ ५ ११	२४	पुंश्चलब्रह्मचारिणावभ्यो- न्यमाक्रोशतः	१३ ३ ६
१९६	पादयो रक्सा उपास्यति राजतः सभ्ये मृत्योरिति	१९ ४ १०	२१५	पुंश्चलमेके	२० १ ३७
६२	पाप्मानं तेऽपहन्मोति त्वा वधं नयामीति वा	१५ ७ ६	३८६	पुच्छकाण्डाद्दक्षिणेत्यनि हुत्वा दोहयेत्	२५ ६ ५
२१८	पारिपुत्रं प्रेष्यति	२० ३ १	१५४	पुच्छसन्धावेके	१७ १२ २०
५५	पार्थानामग्नये स्वाहेति षड् जुहोति प्रतिमन्त्रम्	१५ ५ ३	१६८	पुच्छादपरान् कुशाना- स्तीयांहवनीयसहितान्वा- सत्रासादनम्	१८ ४ २२
५८	पार्थानामिन्द्राय स्वाहे- ति षड् जुहोति प्रति- मन्त्रम्	१५ ५ ३२	१६०	पुच्छे यज्ञायज्ञियम्	१८ ३ ६
३९२	पार्श्वयोः शूर्पे	२५ ७ २९	३७४	पुनः क्रिया च	२५ ४ १५
९१	पालाशीः प्रत्यृचमहर- हरिति	१६ ४ ४०	२३६	पुनः पूर्वापरणेोत्तरवेदिं का स्विदासीदिति	२० ७ १२
५९	पालाशे शेषानासिक्य पुत्राय प्रयच्छति०	१९ ६ १०	४६	पुनस्तृष्टो गौरग्रीवो- माये	१५ १ १४
१९९	पालाशैः सौरात्र सृन्म- यमाहुतिमानश इति श्रुतेर्यस्त इति	१९ ३ १३	४१९	पुनर्दाहो वा युक्तत्वा- त्पात्राणाम्	२५ १३ ४५
१०६	पाशयोः शङ्कू मध्येऽर्ध- पुरुषयोश्च	१६ ८ ६	१५३	पुनश्चिति चोपरि तद्वत्तेन ऋषय इति प्रत्यृचम्	१७ १२ १९
१०६	पाशा उन्मुच्यार्धपुरुषो- ययोः प्रतिमुच्य०	१६ ८ ७	१७८	पुनश्चितिम्	१८ ६ ३५
९४	पाशा उन्मुच्योदुत्तम- मिति	१६ ५ १८	१४९	पुरस्ताद्विष्टुभो रेतःसि- न्वेलायां भुवो यज्ञस्येति	१७ १२ ७
८४	पिण्डं पुरोच्योसीति	१६ २ २९	१२०	पुरस्तात्पश्चाद्वैके	१७ ३ २३
८०	पिण्डमपरेण वक्ष्ये वस्मी- कवपां छिद्रां निदधाति	१६ २ ३	३२०	पुरस्तादन्यत्	२४ १ ६
			३१	पुरस्तादयुक्षु ज्योतिष्टोमः पाष्ठिकानीतरेषु	१४ १ ५
			१६३	पुरस्ताद्वायव्यम्	१८ ३ २
			२७६	पुरस्ताद्योजने होता	२२ ३ ३१
			२५१	पुरस्ताद्वावभृथादनये कामाय	२४ ६ ११

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
१३५	पुरीषं च	१७ ७ २०
१७५	पुरीषं च तृष्णीम्	१८ ६ १५
१४७	पुरीषमास्वावपति मन्त्रेण वा तापश्चित्तस्य तृष्णीं श्रुतेः	१७ ११ १२
१४८	पुरीषमोप्योपर्थयं पुर इति पञ्चचूडाः प्रतिमन्त्रम्	१७ १२ २
१५२	पुरीषवत्याः पूर्वामति- च्छन्दसं प्राच्यौ पुरीष- सहिते०	१७ १२ १६
१२३	पुरुषमवच्छाद्योरसा- रुपं ब्राह्मोः प्रापणान्ते लिखति	१७ ४ १०
२६२	पुरुषमेधवदक्षिणा समुमि	२१ २ १३
२४७	पुरुषमेधस्योविशति- दीक्षोऽतिष्ठाकामस्य	२१ १ १
२७५	पुरुषाणां वा दानार्था- कारात्	२२ ३ १९
१५५	पुरुषाभिहोमवत्तिष्ठ- जग्निं प्राक्षति हिरण्य- शकलसहस्रेणशते०	१७ १२ २८
१७३	पुरुषाहुतिवद्वा	१८ ५ १९
१२२	पुरुषे चित्रे साम गायति	१७ ४ ४
७०	पुरोडाशधर्मा द्रव्यसा- मान्यात्	१५ ९ २८
३१३	पुरोडाशाः परे रुद्रामि- मानेऽनये रुद्रवते	२३ ४ २०
३९७	पुरोडाशे क्षामेऽवशिष्ट- समाप्यतदेव पुनर्निर्वपेत्	२५ ८ १८
३५५	पुरोडाशोऽनये तेन यज- मानः पूर्ववत्	२४ ४ ३७
२१३	पुरोडाशोऽनये पथिकृते	२० १ २१
२७६	पुरोडाशो वाऽजीषोमी- यल्याने	२२ ३ २८
३०२	पुरोधाकामत्येन्द्राग्न्वी- स्तोमः	२२ ११ १६
१०१	पुष्करपर्णमुपधाति स्तम्भे पूर्ववत्	१७ ४ १
८४	पुष्करपर्णे निधाति	१६ ३ १

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
२९४	पूतभृतः सर्वार्थत्वात्	२२ ८ २२
१४	पूतभृतो वाऽपाकरिष्य- न्पृष्ठम्	१२ ५ ५
१६६	पूर्णाहुतिं च सप्त त इति	१८ ४ ९
३१७	पूर्वशरात्रोऽभिचर्यमाणस्य	२३ ५ २७
३०१	पूर्वः पक्ष्युत्तरो ज्योतिः	२२ १० ३४
२१४	पूर्वकायकृष्णशुक्लापरम्	२० १ ३३
११२	पूर्वदक्षिणस्यामधपद्ये	१७ १ १५
१४२	पूर्वदक्षिणेऽवान्तरदेश- पके	१७ १० ४
४०६	पूर्वदौर्बल्यमानुपूर्व्ये प्रकृतिवत्	२५ ११ ११
२३	पूर्वपक्षप्रतिलोमम्	१३ २ १२
१३२	पूर्वमर्जानुकं छादयति	१७ ६ १०
४३३	पूर्वया द्वारा स्थूणामयूष्म- निक्षेप्य दक्षिणतो निखन- ति होतुः सन्दर्शने	२६ २ १५
२६४	पूर्वरात्रमध्यापररात्रेषु च	२१ ३ ९
१३७	पूर्ववत्पञ्चम्यः सर्वासाम्	१७ ८ १४
३९७	पूर्ववत्सोमाः	२२ ९ १६
१९४	पूर्ववत् सोमातिपूतश्चेत्	१९ ३ २६
८९	पूर्ववदग्निः पाके	१६ ४ २६
३५४	पूर्ववदनुसमापनम्	२४ ६ ३१
२००	पूर्ववन्मज्जनम्	१९ ५ १४
३३३	पूर्वस्य चतुर्थ्यां व्रतम्	२४ ३ २३
३९८	पूर्वस्य वपो दक्षिणाग्नौ जुहुयात्	२५ ९ ५
३०१	पूर्वस्य षड्गवान्युत्त- रस्य चतुर्गवानि	२२ ११ २
१३६	पूर्वां दक्षिणेन	१७ ८ ८
१२४	पूर्वां पूर्वामुत्तराः	१७ ४ १९
५९	पूर्वाग्निवहनं च साग्निम्	१५ ६ १४
६३	पूर्वाग्निवाहौ दक्षिणा	१५ ७ २०
६९	पूर्वाग्निवाहौ द्वौ द्वौ घण्णां घण्णां दक्षिणा	१५ ९ १२
४१५	पूर्वात्सधनादतिरिक्तस्यो- त्तरे सम्पावनमेके	२५ १३ १६
१४२	पूर्वाभ्यामपराश्रतुर्दश	१७ १० २
१४०	पूर्वार्धे प्राणभृतो दशौ- युर्म इति प्रतिमन्त्रम्	१७ ९ ७

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
१५४	पूर्वाधे वा	१७ १२ २१
३६७	पूर्वाहुतौ हुतायां चेदाहव- नीयोऽनुगच्छेत्तदुक्तम्	२५ ३ १
४३१	पूर्वेण गार्हपत्यं प्राचः कुशानास्तीर्य पात्रासा- दनं द्वन्द्वम्	२६ २ ९
१२२	पूर्वेणापरीत्योऽतः	१७ ४ ५
४३३	पूर्वेणाहवनीयं सत्रा- डासन्दीं पर्याहृत्य दक्षि- णतः०	२६ २ १७
२९९	पूर्वेणोत्तरेणावहयम्	२२ १० २२
११४	पूर्वेणोत्तरां सन्दक्षिणा- मग्निश्रोणिमपरेण०	१७ २ ११
३६	पूर्वेभ्यो देवतास्विष्टकृत्तया- मवधत्त्युत्तराणि०	१४ २ १७
६८	पूर्वैश्चरित्वा चरित्वा मध्य- मे स० च्छवासेचनम्	१५ ९ ४
७९	पूर्वो देवतासामान्यात्	१६ १ ३९
३०१	पूर्वो राज्ञः	२२ ११ ४
१३	पृथक्कामेषु शूर्भुव इति	१२ ४ २४
२६९	पृथक्सहस्रैर्दक्षिणा	२२ १ ४३
१८८	पृथगुपयामयोनी	१९ २ १३
३०३	पृथग्वा	२२ ११ १८
३४२	पृथङ्मासाश्चातुर्मास्य- पर्वभिः	२४ ४ ३२
१७५	पृथग्यदमा चापीधीये	१८ ६ ९
३८५	पृषदाज्यस्कन्दने चैके	२५ ६ ६
३८६	पृषदाज्यस्कन्दने जुहु- याद्याविष्टा जनयन्कर्त्त- राणि०	२५ ६ १८
९	पृषकाले रथस० सारणं०	१२ ३ ७
३२९	पृषथं चाभितो द्वादश द्वादश	२४ ३ ३
८	पृषयः षडहः प्रथमोऽग्निष्टो- मश्चतुर्थः०	१२ ३ १
३२२	पृषययोर्मध्ये महाव्रतम्	२४ १ २९
२८९	पृषयस्तोमास्त्रिवृत्प- ञ्चदशसप्तदशैकविंश- त्रिणवत्र्यस्त्रिंशाः	२२ ६ २८

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
३२५	पृषयस्तोमौ च	२४ २ २०
३२१	पृषयात्सर्वस्तोमोऽतिरात्रः	३४ १ १५
३१८	पृषयावलम्बाश्चत्वारश्छ- न्दोमाः	२३ ६ ३२
३३१	पृष्ये वा	२४ ३ ११
३२४	पृष्यौ च	२४ २ ७
१६६	पैतृदारवाद्यत्रैके	१८ ४ ३
३२८	पौण्डरीकः सर्वद्विकामस्य	२३ ५ ३३
३०६	पौण्डरीकेऽयुतम्	२३ १ ९
२८२	पौरुषमेधिकं वाजपेयस्य	२१ २ १०
३८८	पौर्णमासान्ते वामावास्या- मग्निहोत्रवत्	२५ ७ ४
४७	पौर्णमासेन कृष्णशक्नानेत्या- मावास्येन०	१५ १ १८
२१३	पौष्णं चरं निर्वपति वासः शतं दक्षिणा	२० १ २४
२२०	पौष्णः क्षामे	२० ३ १३
५०	पौष्णो भगदुवस्य	१५ ३ ११
३२१	प्रकृतिविहितं द्वितीयम्	२४ १ १६
३२२	प्रकृतिविहितं तृतीयम्	२४ १ २५
३३३	प्रकृतिविहितं शतरात्रं चतुर्दशाभिर्द्वयं चतुरहश्च	२४ ३ २५
३२३	प्रकृतिविहितानि प्रा- ग्विंशतिरात्रात्	२४ २ १
३२८	प्रकृतिविहितान्यं चत्वार- विंशद्वात्रात्	२४ २ ३५
३२४	प्रकृतिविहितान्याद्वा- त्रिंशद्वात्रात्	२४ २ ११
३१९	प्रकृतिविहितेषु महाव्रतं दश- रात्रादुत्तरमेकाहायं	२४ १ ५
२३८	प्रकृतौ चावचनात्	२० ७ २१
३५८	प्रकृत्या दशमम्	२४ ७ १३
३७८	प्रकृत्या पूर्वम्	२५ ४ ३४
१८५	प्रक्रमतृतीयनावृत्तेनोत्तरा- प० सोमवत्	१९ २ २
२३३	प्रक्षालितेषु महिष्यश्चमु- पलंविशत्याहमजातीति	२० ६ १४
१७४	प्रगृह्याध्वर्योरावसथहरणम्	१८ ६ ३
१५४	प्रच्छाद्य पुरीषेण विक- र्णोऽव्यमातृण्ये शर्करे	

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
	सुस्पृष्टे छिद्रे०	१७ १२ २६
३०२	प्रजाकामपशुकामयोरैन्द्रा- प्रकुलायः कुलदक्षिणः	२२ ११ १२
४०७	प्रजातायाश्च दशरात्राद्- ध्वंस्नानादि	१५ ११ १७
३०७	प्रजातिकामस्य नवस- सदशः	२३ १ १४
२९८	प्रजातिकामस्योपसदः	२२ १० १३
३३३	प्रजातिकामानामेतत्	२४ ३ २४
२२१	प्रजाते धायक्यम्	७ ३ २०
४९२	प्रजापतिः संश्रियमाण इति च यथाकालम्	२६ ७ ३४
१२६	प्रजापतिरिति विश्वस्यो- तिषम्	१७ ४ २३
१२	प्रजापतेरगुणाख्यानम्	१२ ४ १८
३७५	प्रजातेऽव्यतिषत्तौ च	२५ ४ २१
२९१	प्रतिकर्म सोमाः	२२ ७ २१
२०६	प्रतिगरिष्यत्युपविष्टे ध्वयो शोऽसावेत्याहूय द्विना तेजसेत्यनुवाक शसति	१९ ६ २३
१२	प्रतिगुणात्यरात्सुरिमे यजमानाः	१२ ४ १६
४९	प्रतिगृहमेकैकं इवः इवः	१५ ३ २
४२	प्रतिगृह्णात्येनान्	१४ ४ २९
१०५	प्रतिचिति द्वे द्वे उपधाय	१६ ७ २१
१४९	प्रतिदिशं यथालिङ्गम्	१७ १२ ३
२७६	प्रतिदिशं वसन्त्यृत्विजः	२२ ३ ३०
२६०	प्रतिदिशमन्तेषु पराची- स्तिस्त्रास्तिस्त्रोऽलक्षणाः पादमात्रीः	२१ ४ ९
६८	प्रतिदिशमासाद्नमाग्नेयं पुरस्तात्प्रदक्षिणमितराणि०	१५ ९ ३
४३१	प्रतिदिशमेकै	२६ ३ ६
२४९	प्रतिदेवतं तिखस्तिद्यान्- वन्ध्याः पञ्चोत्तमायाम्	२१ १ १६
४२४	प्रतिनिधाय यथापूर्वं यजेन चरेयुः	२५ १४ २९
२९१	प्रतिपर्वावभृथाः	२२ ७ १६

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
३४४	प्रतिप्रस्थाताग्नीध्रोन्नेत्रे	२४ ४ ४८
४०१	प्रतिप्रस्थाता वशावदान- काले प्रचरण्यां मेधमवद्यति	२५ १० ८
४३२	प्रतिमग्नं वा वाक्यमेदात्	२६ २ १३
२२५	प्रतियूपमग्नीषोमीयाः	२० ४ २१
३१	प्रतिलोमं पार्ष्टिकान्युपरि	१४ १ ६
१५९	प्रतिलोमं प्रत्यवरोहा- ञ्जुहोति प्रमाणेषु नमो- स्त्विति प्रातमन्त्रम्	१८ १ ५
३२१	प्रतिलोमः परः	२४ १ २१
३३२	प्रतिलोमः परः	२४ ३ १८
३१	प्रतिलोमसुरारि	१४ १ ८
५४	प्रतिलोमाः	१५ ४ २६
३२२	प्रतिलोमाः परे	२४ १ २३
३२८	प्रतिलोमाः परे	२४ २ ३४
३३८	प्रतिलोमाः परे	२४ ४ १४
१२८	प्रतिशिरः सप्तसप्त द्वि- ग्यशकलान्मुखे करोति सम्यक्छवन्तीति	१७ ५ ७
३१७	प्रतिष्ठाकामस्य	२३ ५ २१
४०६	प्रतिहत्तां चेत्सर्ववेदसं देयम्	२५ ११ ९
६५	प्रतीष्टि पुण्डरीकाणि प्रयच्छति	१५ ८ ५
४४९	प्रतं चेत्केवलम्	२६ ७ २५
६२	प्रत्तेन सजातः प्रतिप्र- स्थाता च पूर्वाग्निस-	
	हिताऽ०	१५ ७ १३
१००	प्रत्यक्षमक्षं यजमानो लोमानि प्रयतिरिति	१९ ५ १०
६	प्रत्यग्निं सवनीयपुरो- डाशाः	१२ २ २
१२१	प्रत्यङ्गमागतं चितिमन्- प्राण्य परिणीषोत्सृजति पशुवत्	१७ ३ २५
२५९	प्रत्यागते परं मृत्यविति जपति	२१ ४ ७
६२	प्रत्याह व्यत्यासं सविता वरुण इन्द्रो रुद्रः	१५ ७ ८

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
३१०	प्रत्युपसदमेकोच्चेन कपा- लान्येककपालप्रभृतीना- माग्रेयाद्विवन०	२३ २ १२९
२४६	प्रत्युपशूनालभते षट् षट्वसन्ताद्याग्नेयाने- न्द्रान्पार्जन्यान्मास्ता- न्वा०	२० ८ ३०
१२३	प्रत्येत्य दक्षिणतः	१७ ४ ८
१३२	प्रत्येत्य शेषम्	१७ ६ ६
३१६	प्रथमस्त्रिकुप	२३ ५ १९
२	प्रथमस्य आत्यस्तोमसा- द्याःकेषु वचनात्	१२ १ २
७२	प्रथमस्यानुहोममितरौ	१५ १० १४
२०५	प्रथमामनूच्य द्वितीया याज्या द्वितीयामनूच्य तृतीया याज्या०	१९ ६ १७
१३६	प्रथमोत्तमयोः पादमात्री- रतिरिक्ता	१७ ७ ३०
७१	प्रथमो लोहितः	१५ १० ६
३२९	प्रथमो विष्टतिः	२४ २ ४२
१५३	प्रदक्षिणं स्थनीडपरिहारः	१८ ५ १८
१३२	प्रदक्षिणमात्मानम्	१७ ६ ११
११५	प्रदक्षिणमितराः	१७ २ १४
२६०	प्रद्रात्पुरीषमाहृत्य परि- कृष्य वा सर्वतोऽपुरस्तात्	२१ ४ १०
२१६	प्रयाजेषु दक्षिणतो ब्राह्म- णो यजमानस्य यज्ञदान- युक्ताः०	२० २ ७
१०२	प्रवृज्यादावृतोख्ये	१६ ७ ६
४०१	प्रस्तोता चेद्ब्रह्मणे वरं दत्त्वा पुनर्वरणम्	२५ ११ ८
३४४	प्रस्तोता ब्राह्मणाच्छ्रुत्वा- प्रावस्तोत्रीये	२४ ४ ४५
१९२	प्रस्थितमिति च	१९ ३ १०
२१५	प्रस्नेयाच्चोदकात्	२० २ १३
१०	प्राकृतं चान्यार्थत्वादित- रेषाम्	१२ ३ १६
३०६	प्राकृतं वा प्रत्यहम्	२३ १ ८
३०८	प्राकृतं सूक्तवाकप्रभृति-	

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
	प्रागवभृथेष्टेः	१९ ७ ५
२७५	प्राकृतस्य वा नयनं भेदेन	२२ ३ २०
२७१	प्राकृतस्यानिवृत्तिरुद्वा- योमात्	२२ २ १४
२०३	प्राकृताः प्रथमोत्तमयोः प्रयाजानुयाजप्रेषाः	१९ ६ १०
१०	प्राकृतान्यौदप्रमणानि हुत्वा०	१६ ४ ३०
३४९	प्राकृताश्चेच्छन्	२५ ४ ४९
१५९	प्राक्च प्रत्यवरोहेभ्यो मुखमात्रे	१८ १ ४
३१८	प्राक् प्रयाजेभ्यश्चेन्नियु- क्तौ क्रियेतान्यमालभेत	२५ ६ ४
४३	प्राक्स्विष्टकृत औदुम्बरे पात्रेऽप्य आसिच्य पयश्च	१४ ४ ३४
९९	प्रागनः कृत्वाख्यस्यो- त्तरतः समिदाधानं स- मिदाग्निमिति	१६ ६ १५
२३६	प्राग्वपाहोमाद्धोताव्ययं च सदसि संवदेते चतसृ- भिः कः स्विदेकाभीति पूर्ववत्	२० ७ १०
३८२	प्रागवा समिष्टयजुषः संस्थाश्रुतेः	२५ ४ १६
१८८	प्राङिति तद्वाग्निनः	१९ २ ९
४८	प्राची वा	१५ २ ४
२५२	प्राच्येषु हस्तिनः	२२ २ २४
२४	प्राजापत्य उपालम्भ्यः	१३ २ १६
८	प्राजापत्यः पशुपुरोडाशो द्वादशकपाल उभयोः	१६ १ ४२
२३६	प्राजापत्यवपानामुत्तरतः आपणं होमो हविश्च	२० ७ ९
६४	प्राजापत्यांश्च सप्तदश श्यामतूपरान् बस्ताम्	१४ २ १२
४४७	प्राज्ञावितरौ	२६ ७ १२
१०५	प्राज्ञो दक्षिणोत्तरे	१६ ७ २६
१६३	प्राणदा इत्यवरोहति	१८ ३ १३
१९३	प्राणभक्षमेके	१९ ३ १९
१३८	प्राणभृतः प्राणि म इति	१७ ८ २०

१० सूत्राणि	अ० क० सू०	५० सूत्राणि	अ० क० सू०
१३७ प्राणभृद्भ्योऽपस्याः	१७ ८ १३	११४ प्रायणीयान्ते सोरं युन-	
१४१ प्राणभृद्भ्यो वापराः	१७ ९ ११	वत्यौदुम्बरम्	१७ २ ८
४१३ प्रातः सवनाच्चेत्सोमो-		१७६ प्रायणीयेऽतिरात्रे युक्तवो-	
ऽतिरिच्येत तमुन्नीथोपा-		दयनीये विमोक्रमेके	१८ ६ १९
करणमस्ति सोमो		१९ प्रायणीयेऽथ सुत्या मेके	
अयमिति	२१ १३ १	प्रासकालत्वात्	१२ ६ २४
१९२ प्रातः सवनोयाननु हवो-		३८१ प्रायश्चित्तं वा देवताश्रुतेः	२५ ५ ५
ऽपि निर्वपति	२२ ८ १	१०१ प्रायश्चित्तिं समिधो-	
२२२ प्रातः सवने जुहोति संवे-		पहत्य	१६ ६ ३१
द्यायोपवेषाद्य०	२५ १४ १६	३१३ प्रासहा हतश्चेद्दिन्द्राय	
१४ प्रातः सवनेति प्राद्यान्गु-		प्रसहने	२३ ४ २२
हीत्वा०	१२ ५ २	१७२ प्रास्य चमसमिन्द्राय	
३३ प्रातः सवनेति प्राद्यान्गु		स्वादेति षड् जुहोति	
हीत्वा०	१४ १ २६	प्रातमन्त्रम्	१८ ५ १५
४२२ प्रातः सवनेऽध्वर्युर्माध्य-		४४६ प्रास्य तृतीयमुपविश्य	२६ ७ ४
न्दिने होतोद्गातावृत्ती-		१०१ प्रास्योवायामुपतिष्ठते	
यसवने	२५ १४ २०	बोधा म इति	१६ ६ ३०
२९६ प्रातः सवने प्रतिदुहा		१६४ प्रेष्यत्युद्यच्छेत्तममुपय-	
श्रयणम्	२२ ९ ८	च्छेत्तपयमनीः	१८ ३ २१
२२५ प्रातरग्निष्टोमः	२० ४ २२	४४१ प्रेतु ब्रह्मणस्पतिरित्यु-	
२३ प्रातरनुवाकः सन्धिबेला-		च्यमाने	२६ ५ १८
यामुदिते०	१३ २ ९	४३२ प्रोक्षणीः संस्कृत्योद्यम्यो-	
३५६ प्रातराहुत्यन्तेऽदीक्षितो		त्थायाहब्रह्मन्प्रचरि-	
दीक्षारूपाण्यासजते०	२४ ८ ३	प्यामो०	२६ २ ११
२१३ प्रातराहुत्याँ हुतायाँ		३९५ प्रोषितश्चेत्प्रेयात्प्राचीना-	
पूर्णाहुत्यन्ते वरदानं ब्रह्मणे	२० १ १९	वांती निवान्या०	२५ ८ ९
२२८ प्रातरुक्थ्यः	२० ५ १	५२ प्लाशुकानाँ सवित्रे	
४१८ प्रातिनिधिको याजमानं		सत्यप्रत्यसवाय	१५ ४ ५
कुर्यात्	२५ १३ ४२	फ	
*८६ प्रादेशमात्रं तिर्धगृध्वाँ च	१६ ३ २४	२१८ फलकयोर्वा	२० २ २०
११३ प्रायणीयहविष्कृदन्ते		२८१ फलकास्तीर्णो विपयः	२२ ४ १५
महावेदेऽप्याद्यासम्मर्श-		२८ फलाऽश्रुतेश्च	१३ ३ ३८
नात्करोति	१७ २ ७	५२ फाल्गुनीपक्षयजनीयेऽभि-	
३२१ प्रायणीयाच्चतुर्विंशमहर-		पेचनोयाय दीक्षते	१५ ३ ३
मिजितत्रयः स्वरसामानो	२४ १ १८	२० फाल्गुनीपौर्णमासे	१३ १ ३१
२९६ प्रायणीयातिथ्योपसत्सु		८५ फेनं च तूर्णो ततः	
पशुवपान्ते प्रतिसवने०	२२ ९ ३	कृत्वा	१६ ३ १७
१९ प्रायणीयादुत्तरमहः श्वः		व	
कालाभावात्	१२ ६ २९	१७१ बस्तचर्मणि पुशोच्छुः	१८ ५ १२

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
१२९	बहिर्वेद्यद् तिष्ठन्नुपति- ष्ठतऽउत्सर्गैरिमं मा हि-	
	।सीरिति प्रतिमन्त्रम्	१७ ५ १९
२२८	बहिष्पवमानाय सपर्ण-	
	मस्यमालम्ब्य	२० ५ ३
६२	बहुकारेति च ह्यत्येवं	
	नामानम्	१५ ७ १०
२१९	बहु प्रतिगृह्य गरगीरिव	
	यो मन्येत तस्य पुन-	
	स्तोम उक्थ्यः	२२ १० १६
३८०	बाणवन्तः परिधयः	२२ १० २५
३१३	बाह्ररूपत्यः श्रवणकूट-	
	काणश्चेत्	२३ ४ १८
५१	बाह्ररूपत्यमधिश्चित्या-	
	स्यस्थीया स्वयं०	१५ ३ २८
७	बाह्ररूपत्यमेके	१२ २ ११
३८	बाह्ररूपत्यमेतानाम्राप-	
	यति वाजिन इति	१४ ३ १०
४९	बाह्ररूपत्यश्चरः पुरोहि-	
	तस्य	१५ ३ ४
४३१	बालवर्जं विवानमात्र-	
	न्चौदुम्बयां स्कन्धमात्रयाः	२६ २ ८
२६९	बाहिर्वेदिकानि समानानि	२२ १ ४०
५८	बाहू षट्गृह्णाति हिरण्य-	
	रूपाविति	१५ ५ २६
८७	बिलं गृह्णात्यदितिष्ठ इति	१३ ४ ३
१५	बुभूषतोऽदान्यं गृह्णाति	१२ ५ १३
३०३	बृहतीसम्पन्नाः पशुका-	
	मस्य	२२ ११ २३
४२१	बृहद्रथन्तरपृष्ठः	२५ १४ १३
३३७	बृहस्पतिसर्वोऽभि-	
	जितस्थाने	२४ ४ ५
३९	बृहस्पते वाजमित्येकं	
	दुन्दुभिमाहन्ति तूष्णी-	
	मितरान्	१४ ३ १५
६७	ब्रह्मणे ददात्युगुवह-	
	क्षिणा	१५ ८ २१
४१	ब्रह्मणे मधुग्रहं ददाति	
	सपात्रम्	१४ ४ १७

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
७५	ब्रह्मणे वा दद्यात्	१६ १ ६
४०	ब्रह्माग्निः सामानि	
	गायति	१४ ४ १
४३२	ब्रह्मानुज्ञातो यमाय त्वेति	
	महावीरं प्रोक्षति	२६ २ १२
१८८	ब्रह्मानुमन्त्रणमध्वर्यो	
	अद्रिमिरिति	१९ २ ११
२३०	ब्रह्मा पृच्छति होतार-	
	यूपर्माभतः कः त्विदेका-	
	काति	२० ५ २०
४२४	ब्रह्मा प्रायश्चित्तानि जुहु-	
	यादनादिष्टानि	२५ १४ ३५
४२४	ब्रह्मा बिलिष्टं सन्दधा-	
	तोति श्रुतेः	२५ १४ ३६
२३६	ब्रह्मोद्गातारौ च पृच्छामि	
	त्वेति	२० ७ ११
१२	ब्रह्मोद्यं वदन्ति	१२ ४ १७
२१०	ब्रह्मौदनं पचति चतुर्णां	
	पात्राणामञ्जलिप्रसृता	
	नां च	२० १ ४
२४६	ब्रह्मौदनो वा	२० ८ २९
१७९	ब्राह्मणयज्ञः सौत्रामण-	
	द्विकामस्य	१९ १ १
२४७	ब्राह्मणयज्ञः सौत्रामण-	
	द्विकामस्य	१९ १ १
२४७	ब्राह्मणराज्ययोः	२१ १ २
३७२	ब्राह्मणहस्ते वा	२५ ४ २
१७५	ब्राह्मणाच्छस्ये द्विरेकाद-	
	शसु चणमाजालीये	१८ ६ १२
६७	ब्राह्मणा वा श्रुतेः	१५ ८ १९
२१७	ब्राह्मणोऽश्वमेधेऽविद्वान्वृ-	
	त्तिः स चः	२० २ १४
	भ	
७२	भक्षमाहृत्य परिक्षु	
	च्छेषमासिच्य०	१५ १० १६
२१४	भक्षयिष्यन्तः सत्यं ब्रूयुः	२२ ८ १९
१५१	भद्रो न इति ककुभस्ता-	
	भ्यो बृहत्पत्तरश्रुतेऽन्त्र-	
	क्रमेण	१७ १२ ११
५१	भपेचनोयदशपेययोर्दक्षि-	
	णोत्तरे देवयजने	१५ ३ ३३

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०	पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
३७४	मस्मनो वा	२५ ४ ११	१०	मघोः प्राशनं दृतस्य वा	१२ ३ १८
५२	भागवो होता	१५ ४ १	२२५	मध्यम आग्नेयौ	२० ४ २४
३७६	आयांगोषु यमजनने मारु-		१०६	मध्यमात् पुरुषपञ्चमे	१६ ८ ३
	तं त्रयोदशकपालं निर्वपेत्	२५ ४ ३५	३२२	मध्यमे त्रिकटुकाः पृथ्या-	
३६६	भिद्येत चेदवापद्येत स्क-		मभितः	२४ १ २२	
	न्नप्रायश्चित्तेनाभिमृश्यः	२५ २ ६	४४९	मध्येऽन्यत्	२६ ७ २१
१०५	भिन्नकृष्णधोरचयनम्	१६ ७ २७	११२	मध्ये पुरीषं निवपति	
३६६	भुवनपतय इति हाविर्यज्ञि-		पूर्ववत्	१७ ६ ९	
	यम्	२५ २ ७	१११	मध्ये यूपः	१९ ३ ६
१७१	भूत उपविष्टः	१८ ५ ११	११०	मध्येऽर्घ्वेवृहतीश्चतस्रो	
२२०	भूमिकपालो वैश्वानरोऽरि-		दक्षिणोत्तराः	१७ १ ८	
	ष्ट्यामये	२० ३ १५	३४०	मध्ये व्रतम्	२४ ४ २१
६०	भूमिमवेक्षते पृथिवि सात-		१५३	मध्येऽष्टेष्टकं गार्हपत्यम्	१७ १२ १८
	रिति	१५ ६ २४	४३५	मनोरश्वेति प्रादेशमुत्तरतः	२६ ३ ८
३८४	भूमिर्भूमिमवाहान्माता		४४७	सन्ध्रक्रमेण वा	२६ ७ १०
	मातरमप्यगात् भूयाय		६२	सन्धिनो विमितम्	१५ ७ १४
	पुत्रः पशुभिर्यो नो द्वेष्टि०	२५ ५ २९	२८६	मरणकामस्य	२२ ६ १
६८	भूम्यनमिष्ठानं च	१५ ८ २४	३८९	मरणान्तं भवति	२५ ७ ९
१२४	भूरित्येतस्याऽसाम		६०	मरुतामिति दक्षिणधुर्यं	
	गायति	१७ ४ १६	प्राजति	१५ ६ १८	
२६४	भूधेनुदक्षिणः	२२ १ ३	३८	मरुत्वतीयान्त इन्द्रस्य	
३७१	भेदेनाप्युपपातात्	२५ ३ २५	वज्र इति रथावहरणम्	१४ ३ १	
३८०	भेदेनाप्युपपातात्	२५ ५ ३	५५	मरुत्वतीयान्ते पात्राणि	
३७४	भेदे विप्रकल्प्युपपाता-		पूर्वेण व्याघ्रचर्मास्तु-		
	भ्याम्	२५ ४ १६	जाति०	१५ ५ १	
६४	भैषज्याभिचारयोरप्येषा	१५ ७ ३२	४१३	मरुत्वतीषु गायत्रेण	
३१४	भोजनीयमृते प्राजापत्यो		स्तुवीरन्	२५ १३ २	
	द्वादशकपालः	२३ ४ २३	२५	सर्माणि त इति कवचं	
	म्		प्रयच्छति	१३ ३ ११	
४२७	मखायेति पयः	२६ १ १०	७१	मल्हाऽविः सारस्वती	१५ १० ४
११०	मण्डलं छाद्यति	१७ १ ५	३४५	महातापश्चितं त्रिधं-	
१०५	मण्डलाद्वा प्रक्रमणमस्तः		त्सरोपसक्तम्	२४ ५ ६	
	पात्यस्य	१६ ७ ३०	११७	महाव्याहृतिभिरेके	१९ ४ १६
१६१	मण्डूकावकाषेतसगात्रा		३६२	महाव्याहृतिहोमोऽनादेशे	२५ १ ४
	वेणो बद्ध्वावकर्षति०	१८ २ ११	४१४	महान्तमेके यथोक्तम्	२५ १३ १३
११०	मत्या च	१७ ३ १८	३४६	महासत्राण्यतः	२४ ५ १५
३७२	मध्यमानश्चेन्न जायेत		२२८	महिमानो गृहाति सौव-	
	यमदूरात्परापश्येत्समाह		णैर्न पूर्वऽहिरण्यगर्भ इति,		
	त्याभिमुह्यात्	२५ ४ १	द्वितीयऽः	२० ५ ३	

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
२३४	महिषीसुत्थाप्य पुरुषा दधिक्राव्य इत्याहुः	२० ६ २९
७८	मा० सोपयांसने चेच्छत्र	१६ १ २९
२८२	मागधदेशीयाय ब्रह्मवन्धवे दक्षिणाकाले ब्रात्यधनानि दद्युः	२२ ४ २४
४९	माघीपक्षयजनीये दीक्षा	१९ १ ६
२१	माघी वा क्रयश्रुतेः	१३ १ ८
६३	मातापित्रोश्च	१५ ४ १५
९	मातृभिर्वत्सान्तसु सृज्य०	१२ ३ १३
१८२	मातोक्षरे	१९ १ १०
४१३	माध्यन्दिनाष्टे पूर्ववदु- पाकरणम्	२५ १३ ५
३६	माध्यन्दिनीयैः सह नैवा- रश्चर्वाहस्पत्यः०	१४ २ २४
१४	माध्यन्दिने चाग्रयणादु- त्तरः	१२ ५ ३
३२४	मानव्यः सामिधेन्यः	२४ २ ९
२४२	मानोमित्र इति च प्रत्यृच- मनुवाकान्याम्	२० ८ ६
४९	मारुतो ग्रामण्यः	१५ ३ ८
४१७	मार्जालीये वा	२५ १३ ३३
२५	मार्जालीयं दक्षिणेन परिवृत्ते०	१३ ३ ९
३४०	मासं दीक्षाः	२४ ४ २५
१३५	मासं पुरीषं तूष्णीम्	१७ ७ १८
२००	मासरकुम्भं प्लावयति यद्देवा इति	१९ ५ १३
३३७	मासाः पृष्ठयमध्याः	२४ ४ ४
३३८	मासाः पृष्ठयादयः पूर्वपक्षे	२४ ४ १३
६९	मासान्तराणि०	१५ ९ ८
९	माहेन्द्रमनुहोमः	१२ ३ ५
३५	माहेन्द्रान्ते वशावपाच- रणम्	१४ २ १५
५१	मित्रस्य वरुणस्येत्यस्य बाहू विमार्ष्टि	१५ ५ १६
५१	मित्रावाहस्पत्यश्चरुः	१५ ३ २७
५८	मित्रोसि वरुणोमीति वा	१५ ५ २७

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
३९२	मुखेऽग्निहोत्रहवणीयम्	२५ ७ २५
३४४	सुरयासनेभ्योऽनुसुर्ग- मितराणि	२४ ४ ४९
१४१	सूवासि राडिति प्रति- मन्त्रम्	१७ ९ १३
१२४	गूलाप्रवर्तो दूर्वा तस्यां पुरस्ताद् भूमिप्राप्तः०	१७ ४ १८
३१४	मृतं ब्राह्मणान्भोजयेत्	२३ ४ २४
२२१	मृतादर्शनयोः	२० ३ २१
२८८	मृताहिताग्न्यावृच्च	४२ ६ १६
२८७	मृते तदन्तमर्थाभावात्	२२ ६ ८
४२६	मृदं वल्मीकवर्षं वराह- विहृतं पूतीकानजापयो०	२६ १ ३
४२७	मृदमादत्ते पिण्डवद्देवो द्यावापृथिवी इति	२६ १ ५
४२८	मृदमादाय मखायेति महाधोरं करोति प्रादेश- मात्रमृदध्वं मासेचनवन्तं०	२६ १ १६
८७	मृदमुपशयां निदधाति	१६ ४ ७
७९	मृन्मयानि वा	१६ १ ३४
२३६	मेदोऽस्येद्धरन्ति वपाथे	२० ७ ७
५५	मैत्रावरुणधिष्ण्यस्य पुरस्ता- न्निदधाति०	१५ ४ ३८
४१८	मैत्रावरुणाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात्	२५ १३ १४
३४४	मैत्रावरुणो ब्रह्मत्वप्रा- तिहर्त्रे	२४ ४ ४६
७८	मैथुनं वर्जयेदापयस्यायाः	१६ १ २८
११४	मौजं त्रिवृद्रज्जव्यम्	१७ २ १
४३१	मौजं त्रिवृद्रज्जव्यम्	२६ २ ७
२४	मौजास्तन्तवो वैतसं वादनम्	१३ २ १९
४१६	म्रियेत चेन्मिन्सन्ध्येन दग्ध्वा शामित्राद्वास्थी- न्युपनहा०	२५ १३ २८
	य	
२०५	य इन्द्र इति पुरोडाशानां पुववत्	१९ ६ १८

पृ०	सूत्राणि	अ०	क०	सू०
३८४	य ऋते चिदमिच्छिषः पुरा ज- ब्रुम्य आतुदः सन्धाता०	२६	५	३०
३१२	यः कामयेत बहुः स्यामिति स पूतन यजेत	२३	४	१२
२२	यजतिश्चन्दात्	१३	१	१३
३५०	यजनीययोरहोर्गोआयुषी	२४	६	३
८६	यजमान उखां करोति मृद- मादाय मखस्य शिर इति	१६	३	२३
९२	यजमानः कण्ठे रुक्मं प्रतिमुञ्चते०	१६	५	१
२८७	यजमानपात्रर्जीषहवीक्षु- व्याहवनीये प्रास्य यथार्थं गच्छेयुः	२३	६	१
८६	यजमानपादमार्त्री ऋषालि- खिताम्	१६	३	२२
१९८	यजमानमालभते कोऽसीति	१९	४	१९
६७	यजमानस्य राजन्यः	१५	८	१८
३	यजमाताः सर्वे सत्रेषु	१२	१	८
१०६	यजमानेनोद्ध्वंवाहुप्रपदो च्छिन्नेन समस्थितेन वा	१६	७	३२
२३७	यजमानोऽध्वर्युं पृच्छामि त्वेति	२०	७	१४
४०	यज्युक्तानात्रापयति वाजिन इति	१४	४	१२
१४१	यजुष्मतींश्च जानन्	१७	९	१४
५६	यज्ञरूपस्यूतम्	१५	५	१०
२८३	यज्ञविघ्नस्य च	२२	४	३२
३७३	यत्रौषधयो न जायेरस्तद्दे- वयजनम्	२२	३	२
३६६	यथाकालोपपाते तद्देवते तद्देवतं हुत्वा तद्वाति०	२५	२	४
२५९	यथाकुर्वतोऽभ्युदिया- त्सूर्यः	२१	३	१४
२७७	यथाक्रोशमश्वाः	२२	३	३६
१०८	यथाग्निं वेदीष्टकाप्रमाणम्	१६	८	२८
२७२	यथाद्रव्ये जनपदे यजेत तेषां यथोत्साहं दद्यात्	२२	२	२२
३६	यथान्यार्थं बोभयोः	१४	२	२०
१९९	यथाम्नातं वा सर्वेषाम्	१६	५	६

पृ०	सूत्राणि	अ०	क०	सू०
३५१	यथार्थं विप्रव्रजेयुः	२४	६	३१
२९८	यथाशक्ति दशवर्गान्द- द्यात्	२२	१०	११
३४६	यथाशक्ति वा	२४	५	१३
२९८	यथाशक्त्येकविंशतिव- र्गान्दद्यात्	२२	१०	८
५०	यथासंख्यं दक्षिणा हिर- ण्यं शितिपृष्ठर्षभो०	१५	३	११
३३१	यथासवनन्तैः सवनेष्वा- जनाभ्यजने०	२४	३	१०
३४९	यथास्थितं यज्ञाङ्गानि हरन्ति	२४	६	१
७	यथास्वं वेतरे	१२	२	१
९५	यथोक्तं वा मन्त्राणाम- विधानात्	१९	४	४
३६०	यथोक्तपृष्ठः	२४	७	३०
२३१	यथोक्तमथादौ देवताः	२०	६	३
३४९	यथोक्तमाहवनीयस्य	२४	५	३६
३१८	यथोक्तमुत्तमो यथोक्त- मुत्तमः	२३	५	३७
३५८	यथोक्तस्य स्तोत्रं स्तो- त्रियं वर्चं वा साम वा०	२४	७	२०
२८४	यथोत्साहं दद्यात्	२२	५	५
३१९	यथोपदेशमहानि	२४	१	३
४४	यथोपयुक्तं हिरण्यस्रजः	१४	४	५२
१९३	यदत्रेति सौरान्मक्षय- न्ति यथाभक्षितं प्राची- नावीतिनो दक्षिणतः	१९	३	१८
४१२	यदनुलभेरस्तदेकधनैर- भ्युज्जीय प्रभावयन्तः प्रचरेयुः	२५	१२	२४
३३०	यमातिरात्रम्	२४	३	५
२६८	यमाभ्यां वा यजेत पूर्वा- पराम्भ्याम्	२२	१	३३
३६७	यथोरोजसेति वादकेनो- पसिञ्चेत्	२५	२	९
१८९	यवकर्कन्धुचूर्णानि च बलमसीति	१९	२	२
४४०	यस्ते स्तन इति स्तन- मालभते	२६	५	८

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
४१३	यस्मात्स्वतोमादतिर- च्येत स एव कार्यः सर्वत्र	२५ १३ ४
२८३	यस्माद्वा विभ्र/शेरत्	२२ ४ ५३
४८६	यस्मिन्नहन्त्युद्गात्रपच्छे- दोऽहंगणे तस्यावृत्तिः	२५ ११ १२
६३	यस्याश्च जाते राजा भवति	१५ ४ १६
११७	या भाषधीरिति वृचैर्व- पत्युदपात्रवत्	१७ ३ ७
२०९	याज्यानुवाक्याश्च वपापुरो- डाशपशूनां वसन्तेन क्रतुनेति	१९ ० १४
२०४	याज्यानुवाक्याश्च वपापुरो- डाशपशूनामायात्विवन् इति	१९ ६ १३
३०	याज्याश्च	१९ ७ ३
३८४	यात्सत्राणि सारस्वतानि	२४ ५ २५
१७	यावच्छेषमुखेषु	१२ ६ १५
१७७	यावज्जीवं व्रतान्यविशेषात्	१८ ६ ३१
४१३	यावती यावापृथिवी इति दधिघमग्रहणं मयित्य-	
	दिति भक्षणम्	२६ ७ ३८
४३	यावत्स्मृति वा	१४ ४ ३६
८८	यावदाचरेत्	१६ ४ १६
१७५	यावदिष्टकं परिश्रितः परिनिधाय	१८ ६ १
७१	यावदुक्तं सौमिका गुण- त्वात्	१५ १ २९
४३१	यादुक्तम्	२६ २ ५
२५३	यावन्तो धुविष्यन्तः स्युस्तावतः कुम्भानादाय	२१ ३ ६
१२४	यास्त इति द्वियजुषं द्वितीये	१७ ४ २०
४०६	युगपच्चद्विरोधाद्विकल्पः	२५ ११ १०
२६८	युगपद्वा	२२ १ ३४
२२९	युक्तयेन युज्जन्ति ब्रध्न- मिति	२० ५ १०
१२	युवन्तमिति दक्षिणस्या- धोक्षं	१२ ४ १२
५४	यूपमुत्तरेण नैमित्तिकी- रसम्भवात्	१५ ४ २२

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
४००	यूपविरोहणेऽन्तस्तन्त्र/	
	स/स्थितेऽहनि	२५ ९ १५
३२	यूपनेष्टन/ सप्तदशभिर्वच्चै-	
	व्युद्गमन्थनं वा०	१४ १ २०
३०८	यूपैकादशिनी चास्मिन्	२३ १ २३
२४७	यूपैकादशिनी भवति	२१ १ ४
३३१	ये आत्मानं नैव जानी- रन्तेषामेतत्	२४ ३ १३
२७८	ये वेदिमभितस्तानुत्तर- वेदिदेशे सृजन्ति	२३ ३ ४३
१९४	ये समाना इति यज- मानो जुहोति	१९ ३ २७
२१२	यो अर्वन्तामति वाच- यति	३७ २ १
१७४	योकत्रपरिहरणं च स त्र	१८ ६ २
३३९	योऽभिप्लवमद्ये पृथ्य उत्तमः सः	२४ ४१ ५
	र	
४८	रक्षसां त्वेति सुवमस्यति तां दिशं	१५ २ ७
४३४	रजतसलमानं खर उपगृहति पृथिन्याः स/स्पृश इति	२६ २ २०
२३५	रजतसुवर्णलोसाभिर्वा मन्त्राम्नानात्	२० ७ २
२२५	रज्जुशालो मध्ये	२० ४ १७
२१८	रथकारगृहवासाश्च	२० २ १६
६१	रथवाहनस्य दक्षिणेऽन्ते अतमानावासजति वृत्तौ	१५ ६ २८
२३९	रथश्च	२० ५ १३
४२३	रथाह्वे च	२५ १४ २५
२७४	रथौ द्विवर्धने	२२ ३ १२
२१२	राजदुहितरः प्रथमायाः	२० २ १३
२१२	राजन्वानां द्वितीयायाः	२० १ १४
२१६	राजन्यो धृतिषु युद्धजप- युक्ताः	२० २ ८
३०२	राजपुराहितयोर्वा सह यजमानयोः	२२ ११ १७
३००	राजयज्ञादित्येके	२२ १० २९
२१०	राजयज्ञोऽश्वमेधः सर्व- कामस्य	२० १ १

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०	पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
२१९	राजर्षिभिः सङ्गायनमा		२१	लोकप्रत्ययात्	१३ १ ९
	दोक्षणीयायाः	२० ३ ८	१०४	लोकपृष्ठासु दशसु दशसु	
७३	राजसूययाजिनः कर्मा-			मन्त्रो लोकं पृणोति	१६ ७ १९
	पवर्गं वा सौत्रामणी	१५ १० २३	१३२	लोकम्पृष्ठादक्षिणांसाद-	
६२	राजा राजभ्राता सूतस्थ-			ध्यामध्यात्प्रदक्षिणमा-	
	पत्योरन्यतरोऽ	१५ ७ १२		नूकान्तात्पूर्वस्मात्	१७ ६ ५
१८१	राज्ञोपरुद्धस्य च	१९ १ ३	११८	लोगेष्टकाः स्फुरेनाहृत्य ब-	
४४	राज्ञो राजसूयः	१५ १ १		हिर्वेदेनूकान्तेषूपदधातिः	१७ ३ १०
११३	रिक्ता नावेक्षेतोऽस्वाम्	१७ १ २१	२२०	लोष्टकपालं जातूकण्यो भे-	
२९६	हवमहुदोत्रे	२२ ९ ४		दात्	२० ३ १७
९०	हवमप्रतिमोचनविष्णुकम-		५०	लोहित उष्णीषः	१५ ३ २०
	वात्सप्रेषु च	१६ ४ ३२	२३६	लोहितं चास्य अपयन्ति	२० ७ ८
९६	हवमप्रतिमोचनादि प्रा-		२७४	लोहितः सवनीयोऽग्नये ह-	
	ग्वात्सप्राद्विष्णुकमाः	१६ ६ ६		द्रवते	५२ ३ १३
५७	हवममधः पदं कुरुते		३६५	लोहितदोहे दक्षिणाग्निं	
	मृत्योरिति	१५ ५ २४		परिश्रित्यः	२२ २ ३
२७१	हवमललादोऽधः श्वेतो		२४०	लोहितमवधति गोमृगक-	
	दक्षिणा	२२ २ ११		पथाश्वाकयोह्यस्मये चरौ	२० ८ १
४३६	हविते वोत्तरम्	२६ ४ ४	२७४	लोहितवाससो लोहितो-	
४१६	ह्वा आदित्या इत्यु-			ष्णीषाः प्रचरन्त्यृत्विजः	२२ ३ १४
	त्तरयोः सवनयो	२५ १३ २७	२३५	लौहाः पर्वङ्ग्याणाम्	२० ७ ४
५२	ह्वाय पशुपतये	१५ ४ ११		च	
१४४	रेतःसिग्वेलायां च सप्तदश		१३५	वक्रालिखितानां दक्षि-	
	सर्वतो नवः	१७ १० १७		णोत्तरे मध्य इतरासाम्	१७ ७ २५
१३६	रेतःसिग्वेलायामनूक-		२७१	वचनादेकस्य	२२ २ १६
	मुत्तरेण पूर्वा द्वितीये	१७ ८ २	२२८	वडवा दर्शयत्यभिरसति	
४७	रौद्रश्च गावेधुकः	१५ १ २८		तत्स्तोत्रम्	२० ५ ४
५०	रौद्रौयजमानस्याक्षावाप-		२१७	वडवाभ्यो वारणम्	२० २ १२
	गोविकत्तंगृहेभ्योऽ	१५ ३ १२	४१३	वष्महार्श असोति बृह-	
४४३	रौहिणं जुहाति	२६ ६ १८		तीष्वादित्यवतीषु गौरी-	
४४८	रौहिणहवन्यौ चावकृष्टे			वितेन स्तुवोरन्	२५ १३ ६
	वाह्ये	२६ ७ १५	१८१	वत्सः पूर्वे	१९ १ ९
४३७	रौहिणौ अधिश्रयति		३४८	वत्सतरीशतमृषभाधिकं	
	तूर्णो ग्रामापिधानाम्	२६ ४ ६		गर्भिणीनामुत्सृजन्तिः	२४ ५ २८
	ल		२९७	वत्सतर्षश्च त्रिहायण्योऽ-	
२१४	ललामम्	२० १ ३१		प्रवीताः पञ्चवर्षा राजी-	
१८४	लाजचूर्णानि च	१९ १ २८		वपृश्नयोऽ	२२ ९ ११
४८	लिङ्गग्रहणे गौः सर्वत्र	१५ २ १०	२९१	वत्सा वा पञ्चाशतो	
२७४	तैलवको बाधको वा	२२ ३ ८		यथर्तुजाः	२२ ७ १५

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
१००	वनीवाहनमेतद्वीक्षासु यदेच्छेत्	१६ ६ २२
२१६	वपया मुखमवच्छाद्या मिभिरादीपयन्ति	२६ ७ ३७
८०	वपाया वा	१६ १ ४५
२४०	वपान्ते द्वितीयेन पूर्वव द्यस्ते रात्राविति जुहोति	२० ७ २६
४००	वपान्तेऽनपेक्षमध्वर्युर्यज- मानो वेत्यध्वर्युः०	२६ १० ४
२७६	वपान्ते सुमह्यप्याति- वृत्तिः	२२ ३ २९
२३७	वपामिश्चरति	२० ७ १८
७२	वपामार्जनान्ते कुशैः परिक्षुर्त पुनाति वायुः पूत इति	१५ १० १०
१९१	वपामार्जनान्ते प्रहानादाय पूर्ववदनुवाचनं सुरासो- मेभ्योऽनुब्रूहीति	१९ ३ ८
४०८	वयसावप्रच्छते चमसेन्त- रिक्षेण पतति यातुधान- प्रबोधितश्चमसं०	२६ ११ ३२
१३८	वयस्याः पञ्च पञ्चानूका- न्तेषु मूर्द्धाव्यय इति प्रतिमन्त्रम्	१७ ८ २२
६२	वरं वृत्वा ब्रह्मजित्वा मन्त्रयते पञ्चकृत्वः	१५ ७ ७
३७२	वरदानं च	२६ ४ १२
५३	वरुणाय धर्मपतय इति	१५ ४ १३
८८	वरुन्नीष्टेनीक्षमाणो जपति	१६ ४ १४
३३०	वर्गान्तरेष्वतिरात्राः	२४ ३ ४
१७७	वर्षत्यसरणमतः	१८ ६ २६
७६	वर्षिष्ठरक्षनः पुरुषोऽनुपू- र्व्या इतरेषाम्	१६ १ ९
८३	वलमीकवपामादाय च्छि- द्रेण पिण्डमीक्षतेऽन्वाग्न- रिति	१६ २ १४
१६	वशायाश्च	१४ २ २१
४०९	वषट्कृते	२६ १२ २
४४२	वषट्कृते जुहोति विदवा आशा इति	२६ ६ ४

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
३०	वसतीवरिग्रहणं च	१३ ३ ५३
११	वसतीवरिपरिहरणादि वा	१२ ४ २
२२६	वसतीवरीगृहीत्वा गृही- त्वा प्रतिदिशं समासिच्य परिहरति	२० ४ ३१
८६	वसवस्त्विति प्रथयति	१६ ३ २६
४४०	वसिष्ठशफौ गायेति प्रेष्यति	२६ ५ १४
२०३	वसिष्ठशुनकानां नारा- शः०	१९ ६ ८
१६९	वसांधारां जुहोत्वौदुम्ब- र्यां पञ्चगृहीतं सन्ततं०	१८ ५ १
४७	वह्निं दध्नैन्द्रम्	१५ १ २९
४१४	वा गृहीत्वा विगृहीत्वात्	२५ १३ ९
१३	वाग्वितर्जनं सन्नकामेन	१२ ४ २३
३४	वाच उत्तममेकं	१४ २ १४
२११	वाचं यच्छेति चाह	२० १ १०
९५	वाचं विजुज्य समिदा- धानं रात्री००	१६ ६ २
२३३	वाचयति पत्नीर्नवज्ञम- स्तेऽम्ब इति	२० ६ १२
२६	वाचयत्येनाः पर्यायादिषु	१३ ३ २१
२८९	वाचस्त्वोमाश्चत्वारः	२२ ६ २६
१६१	वाचयत्वाच्च	१८ २ ९
३०	वाजपेयः शरद्यवैद्यस्य	१४ १ १
२८५	वाजपेयवदाज्येनाभिपि- च्यते कृष्णाजिने	२२ ५ २४
५९	वाजपेयवद्रथमवहृत्य दक्षिणस्थं वेदिश्रोणौ०	१५ ६ १५
१७०	वाजप्रसवीयानि वपावत्स- म्भृत्य चमसवत्सुयेण वाजपेयिकानि वाजल्ये- ममिति	१८ ५ ४
३९	वाजिन इति वाचयति	१४ ३ २२
२०९	वाजिनस्य शन्नोवाजे वाज इति	१९ ७ ११
१७४	वातहोमान् जुहोत्यञ्ज- लिनाहृत्य पुरस्ताद्वाहि- वैदेरथो दक्षिणस्था०	१८ ६ १

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०	पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
१०९	वात्सप्रं कृत्वोपस्थेयं चेत्	१७ १ २		उत्तरतः समिदाधानं प्रप्रेति	१६ ६ २१
११	वात्सप्रेण च दिवस्परी- त्येकादशभिः	१६ ५ २३	४६	वासो देयम्	१५ १ १२
२७३	वा निर्वस्कम्	२२ ३ ५	३५६	वा हविः शेषमक्षः	२४ ७ ७
३५	वामदेव्यग्रहान्ते प्राजा- पत्यानाम्	१४ २ १८	३२३	विंशतिरात्रेऽभिप्लवोऽ- भिजिद्विषजितौ च	२४ २ २
६	वा यथोक्तं गृहपतेः	१२ १ २८	४४३	विकङ्कतशकलैर्जुहोति घर्मन्यज्य न्यज्य स्वाहा पुष्णे०	२६ ६ १२
८०	वायवे वा नियुत्वते स्वेत- लपुसुदी द्वे दध्यात्	२६ १ ४१	१३४	विकर्णार्धेकादश्याम्	१७ ७ १२
३१३	वायव्यः पलायिते	२३ ४ १७	१५	विग्रहादित्यग्रहप्रतिषे- धा	१२ ५ १६
२९१	वायव्यः सप्तमे	२२ ७ १३	३०३	विधौ पशुकामस्य	२२ ११ २१
१८८	वायोः पूत इति सोमा- विपूतस्थ	१९ २ ८	२२६	विजयमध्याह्नोतुः प्राची दिक् दक्षिणा ब्रह्मणोऽ- ध्वयोः०	२० ४ २७
२०९	वायोधसाप्रियः समिद्धो अग्निः समिधेति	१९ ७ १३	३९०	वितानं साधयित्वा समे बहुलवृणोऽन्तराग्नी चिति चिन्नाति	२५ ७ १५
४९	वायुः सूतस्य	१५ ३ ७	८७	वितृतीय उत्तरे वर्ति० सर्वतः करोत्यदित्यैरा- स्नेति	१६ ३ ३०
२२०	वायुणोऽप्यु मृते	२२ ३ १५	२७३	विदाहि वा	२२ ३ ३
४७	वायुणो यवमयश्चरुः	१५ १ २६	४२३	विद्वेषेऽप्यर्थं वायुर्महा- न्तसमुद्र इति श्रुतेः	२५ १४ २७
२०२	वार्ष्णावाज्यभागौ	१९ ६ ३	५१	विनाटाद्रथपर्युढान्नवनीतं स्वयं जातमाज्यमासिच्य०	१५ ३ २९
४४९	वार्षाहरेष्टाहोत्रीये सा- मनी गायेति प्रेषप्रति	२६ ७ २७	८५	विपाजसेति प्रमुच्यैन- मजलोमान्यादाय प्रागु- दाचः पशुनुत्सृजति	१६ ३ १५
१४१	वालखिल्याः सप्त पुर- स्तात्	१७ ९ १०	३४	विपृचावित्याहरतः	१४ २ ७
१४१	वालखिल्या लोकं पश्चा- च्छिष्ट्वा	१७ ९ ९	२५४	विकल्पाक्षमहरेतत्	२१ ३ १०
५०	वालदामबद्धमक्षावपणम्	१५ ३ १७	४०५	विभागः क्रियागुणत्वात्	२५ ११ ६
२१९	वावातासम्भेक्षनसावि- त्र्युत्तरमन्त्रागान्पारि-		८४	विमाष्ट्यैनदिव इति	१६ २ २७
	प्लवधृतीः संवत्सरम्	२० ३ ५	२४२	विमुखाच्च परेभ्यः	२० ८ ५
३६४	वाश्येत चेत्तृणान्यालुप्य ग्रासयेत्स्यवसाद्भगवति०	२५ १ १९	१६८	विमुखेनारण्येऽनूचयम्	१८ ४ २४
३२५	पाष्टिकानि त्रीण्युत्तराणि प्रतिलोमानुलोमानि	२४ २ १८	६०	विमुख्य सयन्तृकं रथ- वाहणे करोत्यनस्तत्कर्म०	१५ ६ २६
२८०	वासः कृष्णर्षं कद्रु	२२ ४ १३			
४१६	वासतीवरमुदकमाचामे- दित्येकं चात्वालगताभ्यः	२५ १३ २४			
३५२	वासानपनोदश्च	२५ ४ ३			
१००	वासेऽवहरत्युद्धताकोक्षित				

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
१४६	विराजो दश दश प्रति- दिशं पुरस्तात्प्रथममेव-	
	इच्छन्द इति प्रतिमन्त्रम्	१७ ११ ५
२०३	विराजौ संयाज्ये अवि- शेषोपदेशात्	१९ ६ ७
१२५	विराट् स्वराडिति रेतः- सिचौ प्रतिमन्त्रम्	१७ ४ २२
३२२	विवाहोदकतल्पस्य शयि- तानामेतत्	२४ १ २४
३९१	विशाखशराश्मगन्धापु- दिनपण्यंघ्याण्डाश्च	२८ ७ १०
३२५	विशालः	२४ २ ११
१४०	विश्वकर्मेति विष्वज्यो- तिषमुपरि पूर्वस्याः	१७ ९ ३
२७२	विश्वजिच्छिलपः	२२ २ २१
३३८	विश्वजितः परे ये त्रयोऽ- भिप्लवास्तेषामुत्तरयोः	२४ ४ ७
३०४	विश्वजित्परिवासाश्च	२२ ११ २९
३१६	विश्वजित्पशुकामस्य	२३ ५ १४
३१८	विश्वजिदतिरात्रः	२३ ५ ३५
१५४	विश्वज्योतिषं परमेष्ठो त्वेति	१७ १२ २४
३६०	विश्वज्योतिष्टोमाश्च- त्वारस्तैस्तरान्	२४ ४ ३४
४३५	विश्वाम्यो मेति दक्षि- णत उत्तानं पाणि निद- धाति	२६ ३ ७
८७	विश्वेत्वेति समीकरोति	१६ ३ २९
९५	विष्णुक्रमवात्सप्रे चाह- व्येत्यासमुदिते समिध- माधाय	१६ ६ ५
९३	विष्णुक्रमान्क्रमते विष्णो- रिति प्रतिमन्त्रम्	१६ ५ ११
३४२	विषुवन्तमभितो गवाम- यनपक्षयोः प्रथमोत्तमौ प्रथमोत्तमौ	२१ ५ ९
४२२	विहवीयसजनीयकयाशु- भीयानि होता शप्सति	२५ १४ १८

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
२५७	विहृत्य सक्तिषु शङ्कुना- हन्ति	२१ ३ २९
२१९	वीणागाथिभ्यां पृथक् शते ददाति	२० ३ ७
२७३	वृक्षस्तम्बच्छिन्नम्	२२ ३ ४
२०२	वृधन्वन्तौ वा पशुपु सा- न्नाय्यविकारात्	१९ ६ ४
२४	वृषीषूपविशन्ति प्रेङ्गे होता	१३ ३ १
१६१	वेणुसुत्करे कृत्वा चित्य- मालम्भ्य तिष्ठन्	१८ २ १४
२१५	वेतस कटेनाधोऽङ्गं पला- वयति परोमर्त इति	२० २ २
२४०	वेतसशाखासु प्राजाप- त्यानाम्	२० ८ २
२७७	वेदिकुर्वरा	२२ ३ ३९
४०६	वेदिसमीपेसुत्यासु	२५ ११ १५
१८५	वेदी मिमोते वरुणप्रघास- वत्	१९ २ १
१४७	वेषश्रोः क्षत्राय क्षत्रं जि- न्येति त्रिंशत्समीके	१७ ११ ११
९१	वैकङ्कती परस्या इति	१६ ४ ३६
७७	वैश्यः पुरुषो राजन्यो वा	१६ १ १७
२९६	वैश्यपशुकामयोर्वैश्य- स्तोमः	२२ ९ ६
३०१	वैश्ययज्ञ इत्येके	२२ ११ ७
३११	वैश्यस्तोमदक्षिणालिङ्गात्	२३ ४ ५
३२२	वैश्यस्तोमदक्षिणालिङ्गो मरुस्तोमो गणयज्ञो भ्रातृणां सखीनां वा	२२ ११ ११
१६७	वैश्यो जनो राजन्यः समानजनः श्रुतेः	२२ १ २९
२८९	वैश्वदेवस्थाने प्रथमम्	२२ ७ २
१३६	वैश्वदेवीः	१७ ८ ७
१३८	वैश्वदेवीः सज्जत्तुभिरिति प्रतिमन्त्रम्	१७ ८ १८
६९	वैश्वदेवो पृषती मारुती वा	१५ ९ १५
३७१	वैश्वदेवी वोभयन्नापुरो- डाशा	२५ ३ २६

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सु०
७८	वैश्वानरः पशुपुरोडाश उपानिष्ठः	१६ १ २५
१६८	वैश्वानरमधिश्चित्य दक्षि- णोत्तरौ मार्स्तौ	१८ ४ १
१६७	वैश्वानरमार्स्तौ निर्वपति यथोक्तम्	१८ ४ १६
१६८	वैश्वानरेण प्रवर्च्य सर्वहुतेन हस्तेन मार्स्तान् जुहोत्युप- विश्य०	१८ ४ २३
४९	वैष्णवस्त्रिकपालो वा	१९ २ १४
३७०	वैष्णव्याहुतिः	२५ ३ १८
२९	वीचेरिति वाऽन्ते	१३ ३ ४५
३४	व्यत्यासं ग्रहणम्	१४ २ ४
३०४	व्यत्यासं वेनौ प्रयुज्जीत	२२ ११ ३३
३५९	व्यत्यासमन्ततः	२४ ७ २१
२८२	व्यवहार्या भवन्ति	२२ ४ ३०
१३१	व्याघारणवत्प्राणभृतः कर्णसंहिता दश दश पुरुष- मुपाप्यैके०	१७ ६ ३
५७	व्याघ्रचर्मोहयति सोमस्य त्विषिरिति	१५ ५ २३
४७	व्याघ्रितस्याप्येवम्	१५ १ २३
७०	व्युष्टिद्विरात्रः	१५ ९ १८
२२७	व्युष्ट्या इति व्युष्टायाम्	२० ४ ३३
१२०	व्रतं च यथोक्तं चतुरद्वयै	२४ १ १०
३६०	व्रतं विधुवत्स्थाने	२४ ७ ३३
३२७	व्रतवद्द्वितीयम्	२४ २ ३१
३३४	व्रतवन्ति सर्वजदीक्षाणि	२४ ३ ३१
३२८	व्रतवन्त्युत्तराणि प्रथमतो- यवर्जं सप्तैकाक्षपञ्चाशद्वा- त्राणि	२४ २ ४१
३१४	व्रतवानुत्तमः	२३ ४ २९
२७९	व्रात्यगणस्य ये सम्पादये युस्ते प्रथमेन यजेरन्	२२ ४ ३
२८०	व्रात्यघनानि भवन्ति	२२ ४ १०
२७९	व्रात्यस्तोमाश्चत्वारः	२२ ४ १
२८२	व्रात्यस्तोमेनेष्ट्वा व्रात्यभा- वाद्भिरमेयुः	२२ ४ २९
२७७	व्रीहीन्यवान्वा पक्वानध- वस्थति	२२ ३ ४०

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सु०
७०	व्रीहीन्विरुढाविरुढान्क्षौम उपनह्य०	१५ ९ २४
	श	
२५६	शंवति वंवति वा	२१ ३ २२
२५९	शं वात इति यथाङ्गं कल्पयित्वेष्टकां निदधाति मध्ये तूष्णीम्	२१ ४ ८
५५	शतं सहस्राणि दक्षिणा	१५ ४ ४१
२१३	शतमानं दक्षिणा सौवर्णम्	२० १ २२
२२८	शतमानं ददाति	२० ५ ६
१५५	शतरुद्विषहोम उत्तरप- क्षस्यापरस्याऽपि स्वक्त्यां	
	परिश्रितस्वर्कपर्णनाकिकाष्टेन	१८ १ १
३४८	शतसंवत्सरं साधयानाम्	२४ ५ २३
३३६	शताग्निष्टोमे शतोक्त्यै च	२४ ३ ३६
३३५	शतातिरात्रेऽहानि शत- रात्रसामान्यात्	२४ ३ ३३
३०१	शताह्वी अम्वाः	२२ १० ३२
२६५	शताह्वं वा	२२ १ ८
२७०	शताश्वरथमध्वयै ददा- त्यग्नौ चीयमाने	२२ २ १
१९६	शमिन्ननुशासनप्रभृति वनस्पत्यन्तं कृत्वा सोमा- सन्दीवदासन्दी जानुमात्र- पादी०	१९ ४ ७
३८४	शमित्वाऽस्तुत्वा वा ज्योतिष्टोमेन यजेत शा- न्त्यर्थेन शान्त्यर्थेन	१२ ११ ३४
३९४	शम्यक्काः कर्दमं च श्मशाने	२५ ८ २
३५०	शम्याप्रासे शम्याप्रासे वसन्तो यजमानाश्च०	२४ ६ ५
४६	शम्यायाः पश्चाद्भविष्य- दाङ्गं सुवे०	१५ १ १०
२७४	शरमयं बहिः	२२ ३ १०
३९६	शरीरनाशे श्रीणि षष्टि- शतानि पलाशवृन्तानां	२५ ८ १६
२५४	शरीराणि ग्रामसमीपमा- हृत्य कुम्भेन तल्पे कृत्वाह- तपक्षेण०	२१ ३ ७

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०	पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
३९६	शरीराण्याहृत्य कृष्णा- जिने पुरुषविधि०	२६ ८ १४	३०३	शुण्ठाधी लोहाकर्णौ षो डक्षिनः सोमक्रयणी	२२ ११ २७
३६०	शर्करा अनम्रिचितः	२१ ४ ११	२६१	शुद्धदानं वा दशनावि- रो वाभ्याम्	२२ १ ११
८६	शर्करायोरसाश्मचूर्णैश्च रूद्राः सधुःसृज्येति	१६ ३ १९	२६	शुद्धार्थं चर्मणि परिम- ण्डले व्यायच्छेते	१३ ३ ७
१८६	शष्पचूर्णानि चावपति	१९ १ २४	२४०	शूलेऽक्षशेषश्रपणम्	२० ७ २७
१७	शस्त्रान्त आश्विनेन सर्व- हुतेन चरति०	१२ ६ ८	२९३	शृतेन माध्यन्दिने	२१ ९ ९
४०	शाखां प्रदक्षिणं कृत्वा यन्ति	१४ ४ ७	१९८	शेषं यजमानो भक्षयतीदृ हविरिति	१९ ३ ३०
४६३	शान्तिकरणमाद्यन्तयोः	२६ ७ ४१	४४९	शेषं व्रतमिश्रं दीक्षिताय प्रदच्छति	२६ ७ २४
६९	शालाद्वार्यं जुहोति पुत्रे ऽन्वारब्धे प्रजापत इति०	१५ ६ ११	१९३	शेषः शेषमासिञ्चत्यु- त्तरे पूर्वस्य	१९ ३ १६
११	शालाद्वार्येऽन्वारब्धेष्वि- ह रतिरिति जुहोति	१२ ४ ८	२००	शेषसृत्विजः प्राणभक्षं भक्षयन्ति प्राणपा म इति	१९ ५ ९
६६	शालायामन्त्यम्	१५ ८ ३	१७५	शेषा अष्टेष्टकाः	१८ ६ १३
३८५	शालाया वा पुरस्ता- त्प्राच्याः	२६ ६ ४	४३	शेषेणाभिषिञ्चति यज- मानं देवस्य त्वेति	१४ ४ ४०
९३	शिक्यपाशं प्रतिमुञ्चते पहुद्यामं विधारूपाणाति	१६ ५ ६	२४४	शेषे दीक्षाव्रताभावात्	२० ८ २१
११४	शिक्यरुक्मपाशेण्डवास- न्दीः परेणास्यति यं त इति	१७ २ ४	११२	शेषेऽष्टौ वक्राः	१७ १ १३
४२	शिरसा सूपमुज्जिहीते- ऽमृता इति	१४ ४ २६	४०८	शोणितं चेत्कुर्याद्बुद्धि- याभ्योऽद्भ्यः स्वाहेति	
६७	शिरसि च नवतदूर्ध्वं शततदूर्ध्वं वौजोसीति	१५ ५ २६		जुहुयात्	२५ ११ २६
३८२	शिष्टभक्षप्रतिषिद्धं दुष्टम्	२५ ५ ११	५८	शौनः शेषञ्च प्रेषयति	१५ ६ १
२१४	शीघ्रम्	२० १ २८	५९	शौनः शेषान्ते पृथक् शते ददाति	१५ ६ ५
४३४	शुक्रं गायेति प्रेषयति	२६ ३ १	३९४	श्मशानं विकीर्षतः कुम्भे सञ्चयनम्	२६ ८ ७
१३७	शुक्रश्च शुचिश्चेत्युतव्ये पूर्वयोस्तारि	१७ ८ १६	५९	श्यामतूपरो वा प्राजा- पत्यः	१६ १ ३६
१८	शुक्रस्य षष्ठसप्तमयोः	१२ ६ १८	५२	श्यामाकः सोमाय वन- स्पतये	१५ ४ ८
२८५	शुक्रामन्थिसंज्ञवेण वा	२२ ५ २५	२९३	श्यावोऽवदो दक्षिणा तं ब्रह्मणे ददाति	२२ ८ ९
३५३	शुक्लपक्षश्चेत्त्रिवृदग्निष्टो- म इत्येके	२४ ६ २७	४११	श्येनहृतं पूतीकानादारा- नखणदूर्वा०	२६ १२ १९
३४९	शुक्लपक्षसप्तम्यां दीक्षा सरस्वतीविनशने	२४ ५ ३०	२७३	श्येनोऽभिचरतः	२२ ३ १
८०	शुक्लवत्यो वायव्यस्य	१६ १ ४४	६९	श्येन्यादित्येभ्योऽदित्यै वा	१५ ९ १४

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०	पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
८८	श्रवणमास्तीर्य यथाकृत- मवदधाति	१६ ४ १०	१०	षडहान्ते न बहुवदेत्	१२ ३ १७
८८	श्रवणेनावच्छाद्य दक्षि- णान्यग्निनादीपयति		३२०	षडहार्योऽभिप्लवः	२४ १ ७
	धिषणास्वेति	१६ ४ १२	३१५	षडहास्त्रयः	२२ ५ १
५	श्रुतेः	१२ १ २७	२२३	षडाग्निकानि चतुःस्थाने	२० ४ ९
११५	श्रोण्युसयोः	१७ २ १९	७९	षड्दध्यात्	१६ १ ३७
१२८	श्रोत्रयोर्भूदिदमिति	१७ ५ ११	११४	षड्द्वादश चतुर्विंशति वा युनक्ति	१७ २ १०
१८६	स्यः प्रणयनीयाधानादि करोत्याज्यासादनात्		२९३	षड्वा	२२ ८ १३
	त्पयादि करोति०	१९ २ ४	३२६	षड्विंशतिरात्रं प्रतिष्ठा- कामानाश्च	२४ २ २४
४६	स्यः प्रभृत्यन्वयं पञ्चोत्तराणि	१५ १ ८	४१	षड् बोत्तराः	१४ ४ २०
१८७	सञ्ज्ञं स्वात्वा खरमपरेण चर्मत्रयाद्य परिक्षुत्तमा-		९८	षण्मास्यमन्त्यम्	१६ ६ १३
	सिच्य कारोतरमवदधाति०	१९ २ ६	३३	षण्मासादौ मध्यमस्थाने पृथः	२४ ४ ९
३७४	इवैडकवराहपृदधारा प्रा- चीदं विष्णुरिति	२५ ४ १८	२९०	षष्ठे चैकादशिनाः	२१ ७ १३
१०९	योऽभ्यवहरणादि प्राय- श्चित्त्यन्तं कृत्वा०	१७ १ १	२२	षष्ठे त्रयोऽभिप्लवाः पृथः	१३ २ ५
३३	स्यो वा सवनीयेषु	१४ १ ३१	२३	षष्ठे मासे त्रयोऽभिप्लवा गोआयुषी०	१३ २ १५
४९	स्यो वैकः	१५ २ १६	३१२	षष्ठे सवनीया भवन्ति त्रय- स्योऽन्वहमैन्द्रामारुताः	२३ ४ १०
४९	स्यो वैधानरो द्वादशक- पाको वाहणश्चैकतन्त्रे	१५ २ १५	९	षष्ठे सांवाशिनेन	१२ ३ १२
	ष		३२९	षोडशिदशमा उक्थ्याः	२४ ३ २
१३६	षट्त्रिंशच्छत्या वा तृ- तीयाष्टादशशत्या इतराः	१७ ७ २६	४१४	षोडशिनश्चेदतिरात्रः	२५ १३ ११
३४७	षट्त्रिंशत्संवत्सरः शा- क्यानां तरसमयाः पुरो-		३०३	षोडशी वज्रः	२२ ११ २६
	डाशाः	२४ ५ २०	४४	षोडश्यन्ते स्तोत्रं चम- सैरेव	१४ ४ ४७
१३५	षट्त्रिंशद्दशः षट्त्रिंशद- दशः संवत्सरे	१७ ७ १४	२९१	षोडश्युत्तरः पूर्वस्मिन्यथा- शक्त्येकशफान्दद्यात्	२२ १० १९
३२८	षट्त्रिंशद्वात्रं प्रतिष्ठाका- मानाश्च	२४ २ ३७		स	
१४३	षट् प्रतिमन्त्रं वसूनां भाग इति	१७ १० १५	३६	संख्य सुष्टिंनवृत्तिः सामान्यात्	१४ २ २५
३२५	षट् षट् बैलवखादिरपा- लाशाः	२० ४ १९	३९९	संख्यमानश्चेद्वाश्येताहुति जुहुयाद्यत्पशुमीयुमकृतोरो	२५ ९ १२
६९	षट् षट् वैकतन्त्रे	१५ ९ ११	२८७	सं त्वा तत्क्षुरिति तक्षणम्	२२ ६ १२
३४१	षट्साधः काः	२२ २ ९	२८८	सं त्वा रिणन्तीति प्रश्ना- लनम्	२२ ६ १३
			२८६	सं त्वा शिशन्तीत्यासन्दी- विवानम्	२२ ६ १४

५०	सूत्राणि	अ० क० सू०
८६	संलिप्य बलक्षणां कृत्यो- त्तरमादित्यास्त्वेति	१६ ३ २८
२६८	संवत्सरं न याचेत्	२२ १ ३१
३५७	संवत्सरं यजते	२४ ७ ८
१७७	संवत्सरं वा कालस्या- नवस्थितत्वात्	१८ ६ ३३
९७	संवत्सरः सोप्यन्तः	१६ ६ १०
३३७	संवत्सरप्रभृतीनि गवामयन- प्रकृतीनि तद्गुणदर्शनात्	२४ ४ २
९७	संवत्सरभृतिनोऽसंवत्सर- भृतेऽपि	१६ ६ ९
३३१	संवत्सरसमिते चतुर्विंश- शमहः	२४ ३ १४
२७	संवत्सरावरणु सम्रेषु जसारास्वतेषु०	१३ ३ ३०
९७	संवत्सराहिताग्नेः	१६ ६ ११
४१७	संवत्सरेऽस्थीनि याजयेयुः	२५ १३ ३६
३१३	सुशीर्णश्चेदेककपालो भोगः	२३ ४ २१
१९९	सुश्रवसे विश्रवसे सत्य- श्रवसे श्रवस इति सर्वे निधनमुपयन्ति	१९ ५ ३
४०५	सुसर्गकाले वोपपात- सामर्थ्यात्	२५ १२ ४
३७६	सुसर्गे नाद्रियेत	२५ ४ २९
४४४	सुसाधमानेभ्य इत्येके	२६ ६ २२
४३४	सुसीदस्वेत्युच्यमाने मुक्त- प्रलवान् द्विगुणानादीप्य०	२६ ३ ३
३७७	सुसृज्य वत्सानुनर- पाकरणम्	२५ ४ ३९
८६	सुसृष्टामिति संयौति	१६ ३ २०
३७८	संस्कारात्साम्राज्यम्	२५ ४ ४१
३८९	सुस्थाप्यं वा प्रकलुप्त- त्वात्	२५ ७ १०
७७	सुस्थिते तस्य शेषप्रासनम्	१६ १ २२
३४९	सुस्थितेऽध्वर्युराहवनीय- समीपे स्थित्वाभ्यध्व०	२४ ६ ३५
४२१	सुस्थोत्तरं च कुर्यात्	२५ १४ १०

का० ६५

पृ०	सूत्राणि	अ० द० सू०
७८	सकलानि वा	१६ १ ३१
३३४	सकृत्प्रयोगी दशरात्रः	२४ ३ ३०
४४६	सकृदासादनप्रोक्षणे खर-	
	स्थूणामयूख०	२६ ६ २६
३१	सकृद्दीक्षारम्भे कर्मैकत्वात्	१४ १ १२
३९६	सकृद्वा पितृवत्पर्यस्य	२६ ८ १३
११०	सकृन्नित्ये	१७ १ ९
१५६	सकृन्नित्ये	१७ १२ २७
१७२	सकृन्मन्त्रवचनम्	१८ ६ १०
३६७	सकृन्मन्त्रादशाहे दशरात्रस्य	
	अग्रहप्रथमानि०	२४ ७ १२
६३	सजाताय कलिङ्गाम्	१६ ७ १९
३९३	सज्यनं चतुर्थ्यामयुरमान्	
	ब्राह्मणान्भोजयित्वा०	२६ ८ १
१९९	सजित्यै विजित्यै सत्य-	
	जित्यै जित्या इति	
	क्षत्रियस्य	१९ ५ ४
१८७	सते पुनाति गोऽश्वबालवा-	
	लेनपुनातिते परिसुखमिति१९	२ ७
१८२	सत्यवादी	१९ १ १२
१२१	सत्यसाम गायति	१७ ३ २७
४१६	सत्रगणयज्ञ सहत्वश-	
	ब्दात्	२६ १३ २९
१६	सत्रसहस्रसर्ववेदसवाज-	
	पेय०	१२ ५ ११
२८	सत्रार्द्धं प्रकरणात्	१३ ३ ३७
४०४	सत्रार्द्धं वागूर्णमाश्रुतेः	२६ ११ २
४०४	सत्रायागूर्णाशकौ विश्व-	
	जिताऽतिरात्रेण यजेत	२६ ११ १
३११	सदः सदः प्रजावानुर्जु-	
	षाण इन्द्राय देवेभ्यो०	२३ ३ १२
२९४	सदो वा स्रपत्यन्तः	२२ ९ २०
३४८	सदोहविर्धानाभीघ्राणि	
	चक्रीवन्ति	२४ ५ २६
३३३	सदोहविर्धानानि चक्री-	
	वन्ति	२४ ३ २६
२६	सदः स्रक्षिषु दुन्दुभीन्वा-	
	दयन्ति	१३ ३ १५४
८४	सन्त इति वातमपक्षिपति	१६ ३ ३

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०	पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
३९०	सन्तापजानघ्नीनादाय सशरीरा दक्षिणा गच्छन्ति २९ ७ १३		३२६	सप्तविंशतिरात्रमृद्धि- कामानाम्	२४ २ २५
३०३	सन्दुःखवज्रावभिचरतः २२ ११ २५		११८	सप्तसप्त वा	१७ ३ ९
४३९	सन्दाय धर्माय दाष्वेति वत्समुन्नयति २६ ५ ५		३१५	सप्तसप्ताहाः	२३ ५ ५
३९०	सन्दीपनवतीः प्रत्यरन्त्य- विश्रयन्त्युखाः २५ ७ १२		३९१	सप्तसु प्राणायतनेषु सप्त- हिरण्यशकलान्प्रास्यति मुखे प्रथमम् २५ ७ २०	
१३४	सपुरीषा षट्स्वेकैका १७ ७ १०		११२	समम्बिलां कृत्वोख्यं निव- पति समिहमिति १७ १ १०	
२४९	सपुरुषमश्वमेधवदक्षिणा २१ १ १४		३०६	समविभक्ताः प्रत्यहं ददाति २३ १ १०	
३२३	सप्रायणीयस्त्वृतीयस्य २४ १ ३१		७२	समस्यानुवाचनं यजेति च १५ १० १३	
१९२	सप्रैषं तु १९ ३ ९		४२०	समानजनपदसु सप्त- महारात्रे २५ १४ ८	
३१८	सप्तत्रिंशद्वात्रमृद्धिका- मानाम् २४ २ ३८		३७१	समानमुद्धरणम् २५ ३ ३२	
३१	सप्तदशदीक्षाः १४ १ १०		२६७	समाने जने २२ १ २८	
३१	सप्तदशदुन्दुभीनासज- त्यनुवेदि १४ ३ १४		२६५	समासिर्वा चोदिताव- भृथश्रुतेः २२ १० १३	
४१८	सप्तदशमन्यत् २५ १३ ४०		२८७	समासिर्वोभयचोदनात् २२ ६ १०	
३३४	सप्तदशरात्रादीनि त्रिंश- दन्तान्येक एकान्नपञ्चा- शद्वात्रे २४ ३ ३२		४१८	समासेऽस्थीनि सप्तात्रा- ण्यरण्ये निवपेयुः २५ १३ ४४	
३७	सप्तदशवृषस्यो निष्क- कण्ठ्यः १४ २ २८		४९	समारुहनिर्मथितेरनये नीकक्ते सेनान्यः १५ ३ ३	
३७	सप्तदशसप्तदश शतानि ददाति गोवह्नाजावीनाम् १४ २ २७		३६९	समारोह्यासमारोह्य वा पूर्वसुपशमय्य पूर्ववद्धोमः २५ ३ ९	
२०२	सप्तदश सामिधेन्यः १९ ६ २		१६३	समासिक्तान्कुशैः प्रोक्षति सपरिश्रित्कं बाह्वेन च ये देवा इति १८ ३ १२	
२९३	सप्तदशाः पञ्च २२ ८ ६		३७०	समितमितिबोपस्थानं द्वाभ्याम् २५ ३ १४	
४३	सप्तदशान्नान्यावपति १४ ४ ३५		१६६	समिदाधानं शामीलीवै- कङ्कुत्यौदुम्बर्यस्ता १८ ४ ६	
३३	सप्तदशापरान् १४ २ २		२०३	समिद्ध इन्द्र इत्याप्रियः प्रथमस्य १९ ६ १२	
३१७	सप्तदशाश्च २३ ५ २५		७६	समिध्यमानसमिद्धवत्य- न्तरे समास्त्वाग्नः इति नव दधाति १६ १ ११	
४२	सप्तदशासत्यपत्रोपनद्धा- नृषपुटानुदस्यन्त्यस्मै विशः १४ ४ २८		४०२	समिध्यजुरन्ते शामित्र एव जुहुयात्तिष्ठन्मरुत २५ १० १६	
८८	सप्तभिरश्वशकृद्भिर्खां धूपयति १६ ४ ८		२९७	समिध्यजुरन्ते सं त्वा हि-	
४४३	सप्तमं च सर्वलेपाक्तं दक्षि- णेक्षमाणः प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति २६ ६ १५				
६६	सप्तम्यां ब्रह्मागारा- त्सोमसाहृत्यासन्धमि १५ ८ १४				

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०	पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
	न्यन्तीति दावाहरणम्	२२ ६ ११	२१	सर्वतो नवसु दशमीं कृत्वा	
३८	समुच्चयो वा	१४ ३ ५		होने दद्यात्	१३ ३ ४६
४४१	समुद्राय त्वेति वातना-		१४६	सर्वतोऽपादावेलायां	
	मानि जपति गच्छन्ना-			स्तोमभागा रश्मिना	
	हवनीयम्	२६ ६ १		सत्यायेति प्रतिमन्त्रम्	१७ ११ ९
९३	समुद्रपुरीषे प्रतिदिशं		४२३	सर्वत्राऽविद्विषाणानाम्	२५ १४ २६
	पुरीषाहरणम्	१६ ५ १०	३३	सर्वत्राविशेषात्	१४ १ २४
१९९	समुष्टय विपुष्टये सत्यपु-		३४७	सर्वत्राविशेषात्	२४ ५ २१
	ष्टये पुष्टया इति वैदयस्य	१९ ५ ५	२२	सर्वत्रैके	१३ १ १२
४२८	सम्भारैः सःसृजति मखा-		३७२	सर्वनाशे द्विषां दोषे वा	
	येति	२६ १ ५		तदुक्तम्	२५ ४ १३
३२१	सम्भार्ये तृतीयम्	२४ १ १७	२३	सर्वपृष्ठेऽस्वेतिग्राह्याः	१३ २ १४
४२७	सम्भृतानभिमुशति		३६४	सर्वप्रायश्चित्तं च	२५ १ १३
	मखायेति	२६ १ १२	३६३	सर्वप्रायश्चित्तं च पञ्चभिः	
४३	सन्नाडयमसावित्याह नाम-			प्रत्येकम्	२५ १ १०
	ग्राहं शिखैः	१४ ४ ४३	१३०	सर्वमन्त्रानप्येकस्मिन्नेके	१७ ५ २२
५४	सरस्याः कृप्याः प्रष्वा		४२२	सर्वमरणमिच्छन्तः सर्वे-	
	मधुगौरुलब्धाः पयो घृतम्	१५ ४ ३३		ऽनुसवनम्	२५ १४ २२
५५	सरस्वतीगुह्यात्थपो देवा		४४४	सर्वमासन्धां करोति	२६ ६ २४
	इति	१५ ४ ३४	२८३	सर्वमेके	२२ ५ ४
४३	सरस्वत्यै त्वेति वा	१४ ४ ४२	२५०	सर्वमेघः सर्वकामस्य	२१ २ १
४३	सरस्वत्यै वाचस्थाने वि-		२१४	सर्वरूपं वा	२० १ २७
	श्वेषां त्वा देवानाम्	१४ ४ ४१	१७	सर्वसमासो वैन्द्राग्नी वा	१२ ६ १४
२९६	सराजानो ब्राह्मणा यं पुर-		१९७	सर्वसुरभ्युन्मुदितः शेषैर-	
	स्कुर्वीरन्स पतेन यजेत	२२ ५ २९		भिषिञ्चत्या सुखाद्वच्चाव-	
३०२	सराजानो विशो यं पुर-			यन्प्रतिदिशः सर्वत्र	१९ ४ १४
	स्कुर्वीरन्स पतेन यजेत	२२ ११ ८	३१६	सर्वस्तोम उत्तमः	२३ ५ १०
२४०	सपेणप्रभृत्यापश्चासाद-		२८९	सर्वस्तोमः	२२ ६ २४
	नात् कृत्वा	२० ७ २८	२४३	सर्वस्तोमो ज्योतिर्गौराय-	
३४४	सपसन्नं व्यत्यासं विराट्			रभिजिद्विष्वजिन्महाव्रत-	
	कौसुर्विन्द द्वितीयं च	२४ ४ १०३		मसोयामो वा	२० ८ १३
३७९	सर्व वा निमित्तात्	२५ ४ ४५	३०८	सर्वस्तोमो बुभुषतः	२३ १ २२
२४५	सर्व वा श्रुतेः	२० ८ २२	२४९	सर्वस्वं ब्राह्मणस्य	२१ १ १५
२६९	सर्वजित्समहाव्रतः संव-		२७२	सर्वस्वप्रतिनिधिर्वा	२२ ३ २६
	त्सदीक्षः सप्ताहभिषव-		२८६	सर्वस्वारः कृताञ्जदक्षिणः	२२ ६ २
	स्तिस्त्र उपसदः षड्वा	२२ १ ४४	२३७	सर्वहुतेन महिम्नां चरति	
३४५	सर्वजिदभिजिद्विष्वजितां			यस्तेऽहन्निति जुहोति	२० ७ १६
	वैकैकेन	२४ ५ ४	३१	सर्वाग्निष्टोमैर्वा राजसूय-	
३५२	सर्वज्यान्यां विश्वजित्	२४ ६ २०		सोमैः	१४ १ ७

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
३५७	सर्वाग्निष्टोमो भरत-	
	द्वादशाहः	२४ ७ ११
१२८	सर्वानप्येकस्मिन्नेके	१७ ५ १२
११७	सर्वाभिश्चतुर्थम्	१९ ४ ११
२१	सर्वा वाऽविशेषात्	१३ १ ७
४०३	सर्वे चेतुर्णं मथित्वा प्रति-	
	वातमुद्धृत्य०	२५ १० २०
४१	सर्वेभ्यः षोडश	१४ ४ १४
३९९	सर्वेषां वाज्यस्य यजेत्	२५ ९ १०
७६	सर्वेषां वा तुल्याः	१६ १ १०
२६१	सर्वेषां वाऽधोजानु	२१ ४ १८
७६	सर्वेषां वाऽविशेषात्	१६ १ १६
४	सर्वे संस्कारात्	१२ १ १२
७७	सर्वैरेके	१६ १ २३
३३१	सवनमुखीयेषु भक्षयिष्य-	
	न्तो वा	२४ ३ १२
३३७	सवनसन्तर्नि जुहोत्यग्निः	
	प्रातः सवन इति	२४ ४ १
२९६	सवनान्याग्नीर्वन्ति	२२ ९ ७
३४७	सवनीया वा बहुश्रुतेः	२४ ५ २२
१७७	सवर्णोपायो	१८ ६ २८
२५९	सविता त इति शरीराणि	
	निवपति मध्ये	२१ ४ ५
४५२	सविता प्रथमेहन्ति च	
	प्रत्यहम्	२६ ७ ३५
३३२	सवितुः ककुभः	२४ ३ १९
६७	सवित्रेति वानुवाकमुक्त्वा	१५ ८ १६
१०३	सव्यबाहुमन्तरं कृत्वोत्तर-	
	लक्षणाभरिष्काभिः	१६ ७ १३
९३	सशिक्यं प्राञ्चं प्रगृह्णाति	
	सुपर्णोसीति पिण्डवत्	१६ ५ ७
३३६	सशेषः होतृचमसम्	२४ ३ ३७
२७६	सह पशूनालभते	२२ ३ २७
२१६	सहस्रं वावर्तम्	२० २ ४
२६५	सहस्रं सर्ववेदसं विश्व-	
	जितः	२२ १ ९
४५	सहस्रदक्षिणः	१५ १ ५
३०६	सहस्रदक्षिणाः	२३ १ ५
२८	सहस्रदक्षिणे त्रिरात्रे	
	प्रतिविभज्य०	१६ ३ ४१

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
२८	सहस्रदक्षिणो वा	१३ ३ ३९
१२८	सहस्रदा इति पुरुषशिर	
	उद्गृह्य मध्ये	१७ ५ १४
३५२	सहस्रपूरणगृहपतिमर-	
	णसर्वज्यान्यः	२४ ६ १६
३५२	सहस्रपूरणे गौः	२४ ६ १७
२६४	सहस्रमभिजितो दक्षिणा	२२ १ ७
३४८	सहस्रसंवत्सरं विश्वसृजाम्	२४ ५ २४
३४६	सहस्रसाव्यमग्नेः	२४ ५ १०
२८५	सहस्राणि वा	२२ ५ २२
५९	सहस्रे वा	१५ ६ ६
३४२	साकमेघा दर्शपूर्णमासवत्	२४ ४ ३३
४२२	साख्यमरणमिच्छन्तः	
	प्राजापत्यचो जुहुयुः	२५ १४ १९
३०१	साग्निचित्यावग्नेस्तोमौ	
	सर्वजिद्वीक्षौ	२२ १० ३३
२७६	साध्याः ऋधमाः	२२ ३ २५
२७६	साध्याः ऋधमाः हिरण्य-	
	सावत्	२२ ३ २३
२३४	सानुचर्यः प्रत्याहुः	२० ६ १९
३४९	सान्नाय्यञ्च तस्मिन्	२४ ५ ३४
३८२	सान्निपातिकानि वा तस्य	२५ ५ १३
१९९	साम प्रेष्यति	१९ ५ १
४४६	साम प्रेष्यत्यवभृथवद्देशाः	२६ ७ ६
३८१	सायं दोहस्थाने वा	
	पुरोडाशः	२५ ५ ७
३८०	सायं प्रातर्दोहात्तत्रैन्द्रं	
	पञ्चशरावमोदनं०	२५ ५ २
३८७	सायमाहुत्याः हुतायां	
	चेद् दुर्बलः०	२५ ७ १
१८९	सारस्वतमौदुम्बरेण	१९ २ १७
३४१	सारस्वते च प्रथमे	२४ ४ २९
१८५	सारस्वतेन द्वयोः प्रातः	१९ १ २५
१९१	सारस्वतो मेषः	१९ ३ ४
५०	सावित्रः क्षत्तुः	१५ ३ ९
६५	सावित्रसारस्वतत्वाद्गर्ध-	
	ष्णेन्द्रबार्हस्पत्य०	१५ ८ ४
२७२	साध्याः शतं दक्षिणाऽङ्गोवा	२२ २ २०
९९	सासन्दीकसुधम्योदु त्वेति	
	दक्षिणतोऽनसि करोति	१६ ६ १६

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
२१४	साहस्रम्	२० १ ३०
२७०	साहस्राश्रत्वारः सहस्र- दक्षिणाः	२२ २ ६
७०	सिंहशुकव्याघ्रलोमानि चावपति	१५ ९ २६
११३	सिकताभिः समं बिलां कृत्वा मातेव पुत्रमिति०	१७ १ २२
११०	सिकताश्चाग्नेभस्मेत्युषवत्	१७ १ ६
२१५	सिध्रकमुसलेनैर्न हन्ति	२० १ ३८
११६	सौरमुत्करे कृत्वा	१७ २ २३
३३	सुत्यादौ हिरण्यस्रजोऽपि- नहन्ते०	१४ १ २३
१०२	सुत्यास्वाहवनीये साङ्का- शिनेन हत्वा	१६ ७ ४
४०	सुन्वन् जयति	१४ ४ ६
४२	सुन्वन्तमस्यामुपवेशयति यन्नासीति	१४ ४ २२
६१	सुन्वन्तमस्यामुपवेशयति स्योनामासीदेति	१५ ७ ३
५७	सुन्वन्तमाक्रमयन् दिशः प्राचीमारोहति०	१५ ५ २१
१३	सुब्रह्मण्य उपमा ह्वयस्वेत्यु- क्त्वा समिदाधानम्	१२ ४ २६
२८३	सुब्रह्मण्याग्नेयी	२२ ५ २
१३	सुब्रह्मण्याह्वानं गृहपतेय वाह गृहपतिः	१२ ४ २५
२६१	सुमित्रिया न इति स्ना- त्वाऽहतवासोऽनहुत्पुच्छ	
	मन्वारम्या०	२१ ४ २५
२००	सुमित्रिया न इत्यपोऽञ्ज- लिनादाय दुर्मित्रिया इति०	१९ ५ १५
१९०	सुराग्रहाच्छीणात्योजोऽ- सीति वृद्धव्याघ्रसिंहलो- मभिः प्रतिमन्त्रं मिश्रैः	१९ २ २३
१९२	सुरावन्तमिति जुहोति	१९ ३ १२
१९८	सुदलकेत्यालब्धो ह्वयति	१९ ४ २०
४२१	सुसमिद्धोमः	२५ १४ ९
२१२	सूतग्रामण्यां वृतायायाः	२० १ १५
२३०	सूय हत्याचटे	२० ५ २१
४४४	स्यवसाद्गवतीत्युच्यमाने यवसोदके धेनवे प्रथच्छ	

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
	न्येके	२६ ६ २३
३७१	सुर्याय च ज्योतिष्मते	२५ ३ २१
६१	सेषुकं धनुः प्रयच्छति	१५ ६ ३२
५१	सैव दक्षिणा	१५ ३ २४
५२	सोमं क्रीत्वा द्वैधमुपनह्य पर्युह्यैकं	१५ ४ ३
२७७	सोमक्रयणस्त्रिवत्सः साण्डः	२२ ३ ३८
२९४	सोमचमसो दक्षिणौदुम्बरः सगोत्राय ब्रह्मणे देयः	२२ ८ २१
४२३	सोमदादे यथास्वं वृत्तान्ता- न्धारयेयुः	२५ १४ २८
११८	सोमनिवपनाद्यातिथ्यहवि- ष्कृतः कृत्वाऽऽहवनीय०	१७ ३ ८
३४१	सोममुपनह्य सुत्यास्थानेषु मासमग्निहोत्रं जुह्वति	२४ ४ २६
१९४	सोमवर्ता वहिषदामग्नि- ष्वात्तानां च	१९ ३ २५
२०१	सोमवदुत्क्रमणमागमनं च	१९ ५ १७
३९८	सोमश्चेन्मार्जालीये य ईजानाः पितरो ये पितामहा येऽनोजाना०	२५ ९ ६
२९७	सोमातिपूतस्य तीव्रसुदु- कथ्यः	२२ ९ १३
७२	सोमातिपूतस्याप्येषा	१५ १० १९
३२	सोमात्क्रीयमाणात्सहितं दक्षिणतः०	१४ १ १४
४११	सोमापहरणे विधावते- च्छतेति ब्रूयात्	२५ १२ १७
३२	सोमा वा सामान्यात्	२४ ४ ३४
१६	सोमाविरोधेन वा तत्प्रा- धान्यात्	१६ ६ ७
३८५	सोमेज्योपपाते चैकैकां यथाकालं कृत्वा०	२५ ६ ७
१९०	सोमो राजेत्यनुवाकेन ग्रहानुपतिष्ठते युगपत्	१९ २ २५
२०२	सौत्रामण्यामिष्टिपशवो मिन्नस्तन्त्राः कालभेदात्	११ ६ १
३२४	सौमारीष्ण उपालम्भ्यः	२४ २ १०
५१	सौमारौद्रोऽतश्चक्रः शुक्ला- पर्यास शुक्लवत्सायाः	१५ ३ २३

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०	पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
१८६	सौरमेवास्वाम्	१९ २ ५	११२	सक्तिषु पादमात्रोः	१७ १ १४
१९१	सौराणाम्	१९ ३ १	४२९	सुक्पुष्कराकृती पितृवने	
२३	सौर्यं उपालम्भ्यः	१३ २ १०		रौहिणकपालेपरिमण्डले०	२६ १ २०
२२०	सौर्योऽक्ष्यामये	२० ३ १४	३६	सुगन्धूहनात्प्राग्वविषा	१४ २ १९
१९६	सौवर्णं शिरस्येके विधो-		२८३	सुच्ये दुहे पुनग्रहणम्	२५ ५ २०
	दिति	१९ ४ ११	१७०	सुर्वं प्राप्त्य परिश्रित्स्पृ-	
३६	स्कन्देच्चेदस्कन्नघित प्राज-			कृष्णाजिनमास्तीर्य०	१८ ५ ६
	नोत्यभिमृश्य शेषेण जुहु-		१६६	सुवाहुती जुहोत्यग्ने तम-	
	यात्	२५ २ ५		दयेति च प्रत्यृचम्	१८ ४ ८
८७	स्तनानिवाऽग्रेषून्नयति	१६ ४ १	४३	सुवेण सम्भृताज्जुहोति	
४१७	स्तुते मार्जालीयं त्रिः परि			वाजस्येममिति	१४ ४ ९३
	यन्त्यपसव्य०	२५ १३ ३४	४८	सुवे वैपालाशे कङ्कते	
२२८	स्तुवीरन्वा	२० ५ ५		वापामार्गतन्दुलान् कृत्वा	१५ २ २
३७५	स्तोत्रमोहे शस्त्रस्य च	२५ ४ २३	४०८	स्वप्याच्चेत्प्रजापतये	
१३५	स्तोमभागा अन्वहम्	१७ ७ १७		स्वोदेति	२५ ११ २९
१७	स्तोमायनं वा	१२ ६ ११	३८७	स्वयं होम्यशक्ता उ-	
३५९	स्तोमोत्सर्गो वैकल्याहः	२४ ७ २५		पासीत	२५ ६ १३
२५४	स्त्रियोवा	२१ ३ ८	१२३	स्वयमातृणां पुरुषे शर्क-	
३०२	स्थण्डिलेऽभिषिच्यते प्र-			रां छिद्रां ध्रुवासीति	१७ ४ १५
	तिदुहाहवनीयस्य दक्षि-		१६५	स्वयमातृणामभ्यगिन	
	णतः	२२ ११ ९		धारञ्छुक्त्वत्सापयसाभि-	
२८६	स्थपतिरित्येनं ब्रूयुः	२२ ५ २८		जुहोति०	१८ ४ २
३०२	स्थपतिरित्येनं ब्रूयुः	२२ ११ १०	१६३	स्वयमातृणार्यां पञ्चगृहीतं	
१८९	स्थास्त्रीभिः सौरान्नाना			जुहोति नामिवद्विरण्या	
	हि वामिति व्यत्यासम्	१९ २ २१		दर्शनं०	१८ ३ ११
९९	स्थास्यां गार्हपत्यं पश्चात्	१६ ६ १७	१२५	स्वयमातृणारेतः सिग्वि-	
२१५	स्थावरा अपो गत्वा प्रजा-			श्वज्योतिर्नर्तव्याषाढासु०	४ २६
	पतये त्वेतिप्रोक्षत्यश्चं प्रति-		१६३	स्वयमातृणारूप्युष्टं प्रथमम्	१८ ३ १६
	मन्त्रम्	२० १ ३५	९	स्वयमृतुषाजेज्याऽर्वा-	
५८	स्थितं प्राञ्चमभिषिञ्चति			ञ्चमथ०	१२ ३ १४
	पुरोहितोऽध्वर्युर्वा०	१५ ५ २८	५५	स्वयमेव साप्तगानम्	२४ ६ ४०
४४८	स्थूणामयूखम्	२६ ७ १८	४२	स्वरिति गौधूममालभते	१४ ४ २५
३९१	स्फर्यं च	२५ ७ २२	३६२	स्वरित्यौद्गात्र आहव-	
६२	स्फयमस्मै प्रयच्छति पुरो-			नीये	२५ १ ८
	हितोऽध्वर्युर्वेन्द्रस्य वज्र		२७१	स्वर्गकामपशुकामभ्रातृ-	
	इति	१५ ४ ११		व्यवर्ता प्रथमः	२२ २ १०
६४	स्यन्दमानाः	१५ ४ २५	२९३	स्वर्गकामस्यतेपयः	२२ ८ १०
६४	स्यन्दमानाः स्थावराः		३०७	स्वर्गकामस्यायुः	२३ १ १७
	प्रत्यातये	१५ ४ ३१	२२७	स्वर्गायेत्युदिति	२० ४ ३४

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
४५४	स्वाध्यायदर्शनात्	२६ ७ ४२
११	स्वाहाकारः सर्वासु- खायाम्	१६ ४ ४४
४४२	स्वाहाजनय इत्यनुव- षट्कृते	२५ ६ ६
४४१	स्वाहा धर्मः पित्र इति ज पित्वाऽतिक्रम्याश्चाव्याह धर्मस्य यजेति	२६ ६ ३
४४१	स्वाहा धर्मायेत्युपयमन्या- सिञ्चति धर्मे	२६ ६ २
४५१	स्वाहा प्राणेभ्यः साधिप- तिकेभ्य इति०	२६ ७ ३६
४४३	स्वाहा सं ज्योतिषेत्युप- यमन्यामासिञ्चति धर्म्यम्	२६ ६ १७
४३९	स्वाहेन्द्रवदिति विप्रयोऽभि- मन्त्रयते	२६ ५ ७
४०८	स्विद्याच्चेत्तपस्याभ्योऽ- जयः स्वाहेति	२५ ११ २१
५३	स्विष्टकृच्छ्रुतेश्च	१५ ४ २०
४०२	स्विष्टकृतमनुजुहोति पुरुदस्म इति	२५ १० १३
२००	स्विष्टकृतप्रभृत्यार्द्धिहो- मात्कृत्वा पश्चिन्त्यक्षोरलि- प्तान्यादायावभुशवद्ग- मनम्	१९ ५ ११
४०२	स्विष्टकृदन्त उष्णीषवेष्टि- तस्य वृक्षासज्जनं०	२५ १० १४
२४२	स्विष्टकृदन्तेऽग्निभ्यः स्वि- ष्टकृजयः स्वाहेति लोहितं जुहोति यथावत्तम्	२० ८ ८
२४९	स्विष्टकृदन्तस्पत्यन्तरे पुरु- षदेवताभ्यो जुहोति	२१ १ १३
४ २	स्विष्टकृदन्तस्पत्यन्तरे प्रत्ये- त्य प्रतिप्रस्थाता०	२५ १० १२
२३१	स्विष्टकृदन्तस्पत्यन्तरे गृह्य० हुत्वा देवताऽश्वा- ङ्गभ्यो०	२० ८ ४
	ह	
१२	हरति धावाक्षामेति	१६ ५ ४

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
१५९	हवने प्राप्त्यति चात्वाले ८	१ १६
३८२	हविरन्तरेण प्राक्प्रधाने- ज्यायाः स्मृतत्वात्वाहरेत्	२५ ५ १५
१७५	हविर्धानप्रक्षालनादुपारगो- भ्रालम्भनात्कृत्वा	१९ ६ ८
२९	हविर्धानाग्नौभ्रान्तरे द्रोण- कलश०	१३ ३ ४३
७३	हविर्भिर्वा	१५ १० २१
३४३	हविर्यज्ञेभ्योऽतिरात्रमेके सोमानन्तर्यात्	२४ ४ ४१
२०६	हविषासुत्तरे यथालिङ्गम्	१९ ६ २४
३९०	हविष्यवद्दौम्यम्	२५ ७ ११
३८९	हविष्येषु चेदाद्विमाणेषु मरणं दक्षिणाग्नौवेनान्त- न्दहेत्	२५ ७ ६
७२	हवी००पि निर्वपति सा- वित्रासृजौऽद्राणि०	१५ १० १७
३५६	हवी००पि निर्वपत्याग्ने- यमैन्द्रं वैश्वदेवं०	२४ ७ ४
२१८	हव होतरिति प्रतिगृह्णाति तदन्ते प्रेषयति वीणागण- गिनो०	२० ३ २
३७	हस्तिवह्यक्रमहानसानाम्	१४ २ २९
५२	हायनानामिन्द्राय ज्ये- ष्ठाय	१५ ४ १०
१६२	हिङ्कृत्य साम गायति	१८ ३ १
६५	हिरण्यमयानि वा	१५ ८ ६
७९	हिरण्यमयानि वा	१६ १ ३३
६७	हिरण्यमयी० स्रजमुद्रात्रे रुक्म० होत्रे०	१५ ८ २२
८१	हिरण्यमयीमेकै	१६ १ ६
३४	हिरण्यमयेन मधुपर्हं गृहीत्वा खरमध्ये सादयति	१४ २ ८
७९	हिरण्यगर्भ इत्यृचा सुवा- धारः	१६ १ ३८
२१३	हिरण्यपरिमाणोऽन्यत्रापि	२० १ २३
४६	हिरण्यमाग्नौवेष्णवे	१५ १ १३
४१०	हिरण्यवद्दौक्यम्	२५ १२ १३
२३२	हिरण्यवासोबोधात्वेव-	

पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०	पृ०	सूत्राणि	अ० क० सू०
	श्वसंज्ञनम्	२० ६ १०	१८	होताध्वर्युं हिरण्मन्त्रोः	
२७२	हीनस्यानुकीः	२२ २ १९		कशिपुनोरुपविष्टौ	१९ ६ ४
३८२	हुतं चेत्सुत्याप्य तदेव पुनर्निर्वपेत्	२५ ५ १७	२३०	होता ब्रह्माणं का स्विदा सीदिति	२० ५ २२
४०९	हुताहुतसुसर्गेऽङ्गारमन्तः परिधिं निर्वर्त्य	२५ ११ ३५	२०४	होतायक्षत्समिधार्नि-मिति प्रयाजप्रेषास्त्रिपशोः	१९ ६ १४
१८२	हुतोच्छिष्टभक्षः	१९ १ १३	२०६	होता यक्षदश्विनाविति त्रये वपानां प्रेषायथास्त्रि	
३८७	हुत्वा न्यामाजतेति ब्रूयात्	२५ ६ १२		ङ्गम्	१९ ६ २२
३७३	हुत्वा भूरित्यनुमन्त्रणम्	२५ ४ ११	१७	होता शसुस्याद्विवनम्	१२ ६ ७
१७०	हुत्वा सुक्प्रासनम्	१९ ५ २	१७	होतुः प्रथमं प्रथममुक्थयव-दितरेषु	१२ ६ ५
४४३	हुत्वा हुत्वा प्रथमपरिधा उपश्रयति	२६ ६ १३	१०	होतुप्रत्ययः प्रतिगारः	११ ३ १५
३९९	हृदयनाशे त्वन्यमालभेते-त्येके हृदयं पशुरिति श्रुतेः	२५ ९ ९	१९३	होतुब्रह्मैत्रावरुणाः सा-रस्वतमाद्विवनवत्	१९ ३ १५
१७७	हृदयशूलान्ते खुवाहुतीर्जु-होति यदाकृतादिति प्रत्यू-चमष्टौ	१८ ६ २३	२१८	होतुब्रह्मोद्गातारः कशिपुषु	२० २ २१
२६	हैमहाः हैमहाः इति	१३ ३ २२	१७५	होत्रीये त्रिरकविः सत्या	१८ ६ ११
२२९	होतरश्चममिष्टुहीति प्रेष्यति	२० ५ ९	२७०	होत्रे शस्त्रकाले	२२ २ ३
२१८	होतर्भूतान्याचक्ष्व भूते-ष्विमं यजमानमभ्युहति	२० २ २२	१६८	होमासादनद्योश्च	१८ ४ २१
३४३	होताध्वर्यवप्रीये च	२४ ४ ४४	३६२	हौत्रिके भूरिति गार्हपत्य	२५ १ ५
			२६५	हौम्यङ्गवि सद्रौद्रमुपसृष्टं वायव्यं दुह्यमानमाश्विनं दुग्धं	२५ २ ३
				त	
			४१	तु स यथेष्टं कुस्ते	१४ ४ १८

* इति *

१८६३२

३३/१०५४७

आयुर्वेद तथा संस्कृत की सब प्रकार की पुस्तकों के मिलने का एक मात्र पता—

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्त—

बौध्मवा संस्कृत सीरिज आफिस,
बनारस सिटी ।

